Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır

DOKUZUNCU CİLT

İSTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş. Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI* . Kuşak Ofset Tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

V

YABANCI DEVLETLERİN TÜRKİYE'DEKİ ELÇİ VE KONSOLOSLARI

İstanbul'a Gelen Mukim (Résident) ve Geçici (Extraordinaire) Elçiler

Istanbul taht şehri olmadan padişahlar elçileri, ya Bursa'da, yahut Edirne'de kabûl ederlerdi. 1453'ten itibaren elçiler Istanbul'a gelmiye başladılar.

İki türlü elçi gelirdi : Geçici veya fevkalâde elçiler, devamlı (mukim) elçiler. Geçici ve fevkalâde elçiler, cülûs tebriki, kendi ülkelerinin hükümdarlarının tahta oturması, hediye veya vergi getirme, sulh müzakeresinde bulunma veya sulh imzalama yahut bir dostluk ve temas arama gibi sebeplerle gelir, bir kaç haftadan bir kaç aya kadar Istanbul'da kalıp dönerlerdi.

Mukim elçiler, devamlı Istanbul'da otururlardı. İlk mukim elçilik tesis eden Venedik Cumhuriyeti'dir. Esasen bütün Avrupa'da Venedik diplomasisi öncülük etmiş ve örnek olmuştur. Venedik büyükelçilerine —Istanbul'da bulunsun, başka bir Avrupa başkentinde olsun— «balyos» denilirdi. XVI. asrın ortalarında Fransa ve sonlarında İngiltere, Istanbul'da devamlı elçilikler kurmuş, sonra Holanda ve diğer Avrupa elçilikleri teşkil edilmiştir. Bu sûretle zamanla Avrupa'nın kalburüstü bütün devletlerinin Istanbul'da devamlı elçilikleri ve mukim elçileri olmuştur. İran ise ancak XIX. asırda Istanbul'da mukim elçilik kurmuş, diğer İslâm devletleri, hiç bir devirde Istanbul'da mukim elçi bulundurmamışlardır.

Büyükelçilerin Protokol Sırası

İran ve Hindistan Türk imparatorluklarının, Safevîler'le Timuroğulları'nın büyükelçileri, tamamen istisnaî ve üstün bir protokole tâbi idi. Fakat bu iki devlet hep fevkalâde elçiler gönderirlerdi; Istanbul'da mukim elçileri yoktu. Ricaut'ya göre (I, 259) Istanbul'daki Hıristiyan büyükelçileri içinde en mûteber tutulanı Almanya İmparatoru'nunki idi. Fransa büyükelçisi, çok defa onun-

la rekabet ederdi. Burada XVII. asrın ikinci yarısında artık Fransa'nın Almanya'dan daha güçlü bir devlet olduğunu hatırlatmak isterim. «Balyos» denilen Venedik büyükelçisi, XV. asırdaki mutlak üstünlüğünü kaybetmişti, fakat hâlâ çok îtibarlı idi. XVI. asır sonlarından itibaren İngiltere büyükelçisi de itibar kazanmıştı. XVII. asır sonlarında Holanda büyükelçisi de iyi bir mevkı' kazanmıştı. Daha sonra Polonya, İsveç ve Rusya büyükelçileri gelirdi. Girit harbinden önce Venedik'in Türkiye ve Avrupa devletleri nezdinde ehemmiyeti tamamen birinci derecede idi. Girid'in kaybından sonra eski ehemmiyeti kalmadı (Ricaut, I, 278). 1715'te büyük devletler arasından bile çıktı. Venedik'i kırpa kırpa kuşa çevirip sonunda yok eden Türkiye'dir ve bu iş için 3 asırlık devamlı, azimli, planlı bir siyaset tâkıyb etmiştir.

XVI. asırda Dîvân-ı Hümâyûn'a göre dünyada Türkiye ile eşit tek devlet İran idi. Türk diplomasisi, bu kaideye göre işlerdi. Bu asırda Hindistan Timuroğulları'na göre ise kendileriyle eşit devletler —sırasıyle— Türkiye, İran ve Türkistan Türk imparatorlukları idi ve sonuncusu, 1598'de bu imtiyazını kaybetmişti. Hindistan'ın Istanbul'a gönderdiği büyükelçiler, çok seçkin kimselerdi. Meselâ Ekber Şâh'ın III. Murâd'a gönderdiği Âsaf Han, Hindistan'a döndükten sonra sadrâzam olmuştu. Ekber Şâh'ın torunu Şâh-ı Cihân, 1661'de kabûl ettiği İran (Safevî) elçisine, bugünki paramızla 281.250.000 TL. değerinde hediye, büyükelçinin maiyyetine ayrıca 90.000.000 TL. değerinde hediye vermişti; Şâh'a ise, değerine baha biçilmez hediyeler yollamıştı. Hindistan'daki Timuroğlu Padişahı, meşhur Fransız seyyâhı Tavernier'nin bizzat gördüğü gibi, Osmanlı Pâdişah-Halîfesi'ninki hâriç, dünyanın hiç bir hükümdârının mektubunu elçinin elinden bizzat almazdı. Mektubu yazan hükümdâra, daha doğrusu onun temsil ettiği devlete ne derecede ehemmiyet veriliyorsa, mektup o kadar az el dolaşarak Timuroğlu'nun eline vâsıl olurdu. Avrupa kıt'asında «Güneş-Kral» geçinen XIV. Louis'nin büyükelçisi, kralının nâmesini bizzat Şâh-ı Cihân'ın oğlu Âlemgîr Şâh'ın eline verebilmek için çok çalışmışsa da, mektup sadrâzam tarafından alınmış, üç vezîrin elinden ve tedkıkından geçtikten sonra tekrar sadrâzama verilmiş, ancak bundan sonra o, XIV. Louis'nin nâmesini Âlemgîr Şâh'a vermiştir.

Tavernier'nin canlı müşahedelerine göre Agra'daki Timuroğulları Sarayı'nda, Asya ve Avrupa'nın bütün devletlerinin her türlü içyüzü gayet iyi bilinirdi; Avrupa'daki bütün saray entrikaları, hükûmetlerin durumu, hânedan münâsebetleri vs. iyiden iyiye tâkıyb edilirdi.

Istanbul'daki Büyükelçilerin Durumları

Fevkalâde büyükelçiler, Türkiye sınırını geçtikleri andan itibaren, Türkiye'nin misafirleri idiler. Her türlü masrafları, Türk hükûmetine aitti. Meselâ Almanya imparatoru nâmına fevkalâde büyükelçilikle ve sulh akd etmek için gelen Baron Busbecq'in oturmasına mahsus mükellef konak için hükûmet, yılda 900.000 TL. ödemişti (Busbecq, 122). Daimî (mukim) elçiler, sefarethânelerinde kalırlardı.

Dîvân-ı Hümâyûn, fevkalâde büyükelçilerin ağırlanmasına, dil bilen bir subayı memur eder ve bu Türk subayına «mihmandar» (Farsca «mihmân-dâr» = konuk sahibi, konuk ağırlıyan) denilirdi. Mihmandârın emrinde yeteri kadar adam ve muhâfız (yeniçeri) bulunurdu (Baron de Tott, I, 155, n. 1).

Umumiyetle elçilere çok iyi davranılır, büyük haklar tanınırdı. Vicdan hürriyeti tamdı ve bu hususta Türkiye, Avrupa'da tek devletti. Ecnebîlerin ve azınlıkların Türkler'e zarar vermiyen ve düzeni bozmıyan hiç bir hareketlerine karışılmazdı. 21 temmuz 1672'de Fransa Büyükelçisi, sadâret kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya müracaat etti : Fransa'dan zafer haberleri ile berâber, XIV. Louis'nin bir çocuğunun da doğduğu müjdesinin geldiğini, bunun için Fransız Sarayı'nda (Istanbul'daki Fransa sefarethânesinde) şenlikler yapıp yapamıyacağını sordu. Bu haberlerin ikisini de Fransa Büyükelçisi'nden önce öğrenmiş bulunan Paşa, sefîri tebrik etti, XIV. Louis'ye tebriklerinin arzını istedi, şenlik yapmak için izin istemesinin bile fuzûlî olduğunu söyledi. XIV. Louis'nin «Anjou Dukası» unvânı verilen ve fazla yaşamıyan bir oğlunun doğduğunu Fransa Büyükelçisi'nden önce öğrenmesinin hayrete şâyân olduğunu, büyükelçilikte çalışan Galland belirtir (I, 173). Avrupa siyaseti, bu derecede dikkatle tâkıyb ediliyordu. Bir defasında da Kara Mustafa Paşa, Fransa Büyükelçisi'ni çağırttı : Fransa'nın hangi sebeplerden dolayı Holanda'ya harb ilân ettiğini sordu ve uzun tafsilât istedi (Galland, I, 160).

Aynı derecede Avrupa da Türkiye'yi tâkıyb ederdi. XVI. asırda, İngiltere gibi kara Avrupası'ndan uzak bir devlette hakkında en çok yayın yapılan millet Fransızlar, sonra Holandalılar, sonra Türkler, sonra sırasıyle İspanyollar, Almanlar ve İtalyanlar idi (M. A. Shacber, *Newspaper in England, 1476 - 1622*, University of Pennsylvania, s. 18). Türkler, Fâtih devrinde 1480'de Rodos'u muhâsara etmişler, fakat Mesîh Paşa'nın beceriksizliği yüzünden alamamışlardı. Bu hususta Caoursin, hemen bir kitap yazdı. Ve bu

kitap daha 1482'de bir kaç Avrupa diline tercüme edilmiş bulunuyordu (Caoursin, Danimarkalı idi).

Bâzı büyükelçiler, seferlere dâvet edilirler ve sefer sonuna kadar Türk ordusunda kalırlardı. Almanya üzerine olan bütün seferlere 1526'dan beri Fransa Büyükelçisi de, Orduy-ı Hümâyûn ile barâber giderdi. Hattâ Fransız sefîri, Barbaros'un sonuncu seferi olan Nice seferinde, Donanmay-ı Hümâyûn'da idi.

Büyükelçilerin Padişah Tarafından Kabûlü

Padişahın bir tab'asını kabûl etmesi zaten ince protokole bağlı idi. Tab'ası olmıyan bir yabancıyı, hele bir yabancı hükümdârın büyükelçisini kabûlü, büsbütün girift teşrifata bağlanmıştı. Bu teşrifat ve debdebe, ecnebîleri çok şaşırtırdı. Saray-ı Hümâyûn'daki teşrifat (protokol) görevlilerinin sayısı bile yüzlerce idi. Herhangi bir protokol hatâsı yapan kapıcıbaşı veya çavuş, ağır şekilde cezalandırılırdı. Çok muntazam teşrîfat defterleri vardı. Dâvetiyeler, çok ince dikkatle çıkarılırdı. Kapıcıbaşıların ve çavuşların bâzılarının ellerinde merasimin geçeceği salonun krokisi ve herkesin alması icâb eden yerleri gösteren muhtıralar vardı.

Gerek padişahın, gerek herhangi bir Hânedân üyesinin huzûruna silâhla çıkılamazdı. Sadrâzam bile silâhlarını bırakıp huzûra girerdi. Daha 1389'da konulan bu kanun, XIX. asırda da yürürlükte idi. 1808'de III. Selim Vak'ası'nda II. Mahmud, Alemdâr Mustafa Paşa'ya şilâhlarını bırakmasını emretmişti. Silâhla huzûra girmek çok ayıptı. Halbuki Avrupa protokolünde böyle bir şey yoktu. Onun için, huzûra çıkacak büyükelçiler buna çok şaşarlar, bâzıları tepki de gösterirlerdi. Padişahın huzûruna çıkılacak Arz Odası'nın kapısında silâhları hunkâr yâverlerine teslim edip çıkarken almak kanundu. Bu kanuna yalnız 5 ocak 1700'de II. Mustafa tarafından kabûlü takarrür eden XIV. Louis'nin büyükelçisi Ferriol uymak istemedi. Yâverlerin ricalarına ve bütün seleflerinin aynı şeyi yapmış olduklarını anlatmalarına rağmen, şerefsizlik sayılacağını söyleyip kılıcını vermedi. Arz Odası'nın kapısına yetişen Sadrâzam Köprülü-zâde (Amca-zâde) Hüseyin Paşa, Ferriol'ü ağır şekilde azarladı ve huzûr-ı hümâyûna çıkartmadığı gibi, XIV. Louis'nin gönderdiği hediyeler de kabûl olunmayıp iâde edildi; Ferriol'ün sırtına giydirilmiş olan hıl'at çekilip alındı ki, çok ağır hakaretti (Râşid, II, 489). Bu vak'ayı anlatan Fransız kaynakları, büyükelçiyi, bütün seleflerinin uyduğu bir usûle riâyet etmeyip iki büyük devletin münasebetlerini bozduğu için suçlu bulmaktadırlar.

XVIII. asra kadar büyükelçiler, huzûr-ı hümâyûnda yer öperlerdi. Padişahlar, kâfi derecede eğilmenin yeterli olduğu fikrinde idiler, fakat yer öpen büyükelçilere bir şey demezlerdi. Türk protokol memurları, padişahtan çok mutaassıptılar. Yer öpmek istemiyen büyükelçilerin zorla kafaları tutulup zemine değdirildiği bir kaç vak'a vardır. XVIII. asırdan îtibâren Avrupa büyükelçileri tek dizlerini yere koyarak padişahı selâmlamıya başladılar. Türk protokol subayları, bu hareketin Avrupa teşrifatında yer öpmiye eşit olduğunu kabûl ettiler. XIX. asırda bu usul de terk edildi. Büyükelçiler, Türkiye hükümdârını, kendi hükümdarlarına yaptıkları gibi, bellerini 90° bükerek selâmlamıya ve padişahın karşısına konan iskemle, hattâ koltuğa oturmıya başladılar.

Tanzimat'tan önce padişahların elçilerle konuşması âdet değildi. II. Mahmud (1808 - 1839), kanunu bozarak elçilerle konuşmıya başladı. XIX. asırda padişah, resmî görüşmelerde elçiye Türkçe'den başka dille hitâb edemezdi. Hususî görüşmelerde padişah, Fransızca, Farsca, Arabca gibi dillerle elçilerle konuşurdu. Ancak II. Abdülhamîd, II. Wilhelm'in Istanbul'u ilk ziyaretindeki resmî görüşmede tercüman paşanın bir cümlesini yanlış tercüme ettiğini anlayınca, Almanya İmparatoru'na bizzat Fransızca hitâb etmiştir. Elçiyle ilk defa yüzyüze konuşan II. Mahmud, bunu önce 1821'de Fransa büyükelçisi Vicomte de Marcellus'e bizzat Türkçe hitâb ederek yaptı, sonra diğer sefirlerle, hattâ sefir olmıyan yabancılarla da yüzyüze konuşmıya başladı. Büyük protokol, gelenek ve kanun değişikliği idi. Padişaha «gâvur padişah» denilmesinin sebeplerinden biridir. Fransızca'yı anlıyan, fakat işlek konuşamadığı için Fransızca cevap vermekten çekinen II. Mahmud, büyükelçilerin sözlerini dinliyor, onların Fransızca söylediklerini Türkçe'ye tercüme ettirmiye lüzum görmeden kendisi Türkçe cevap veriyor, tercüman yalnız padişahın sözlerini Fransızca'ya çeviriyordu. İlk defa bu şekilde padişahla konuşan, bunun çok büyük bir yenilik olduğunun farkında bulunan XVIII. Louis'nin büyükelçisi, bu uzun konuşmayı dikkatle anlatır ve kendisinin kabûlü için yapılan merasimin 12 saat sürdüğünü anlatır (*Souvenirs de l'Orient*, 2 c., Paris, 1839, 2. tab'ı : 1851).

Fransız seyyâhı Thévenot (s. 160-7) bize, IV. Murâd'ın (1623 - 1640) Hindistan fevkalâde büyükelçisini kabûlünü anlatır. Elçiyi gönderen, Ekber Şâh'ın oğlu ve Şâh-ı Cihân'ın babası Cihangir Şâh'tır. Bu sırada Hindistan Türk imparatorluğu, İran'ı üçüncülüğe iterek, dünyanın Türkiye'den sonra 2. devleti durumuna yükselmiştir. İran Türk devletinden nefret eden IV. Murâd, İran'ın

doğu komşusu Hindistan'ın büyükelçisini çok iyi karşılamıya karar vermiştir. Sefîre, padişahın çok muhteşem olan cuma selâmlığı gösterilmiştir. Selâmlık Fâtih Camii'nde olmuştur. Padişahlar ekseriya ya Ayasofya, ya Sultânahmed'de cuma namazı kıldıkları için, uzun olan Topkapı Sarayı-Fâtih yolundaki büyük askerî merâsimi elçiye göstermek için pâdişâhın o zaman «Sultanmehmed Camii» denilen Fâtih Camii'ne gittiği anlaşılır. Bu uzun yol boyunca, fevkalâde parlak üniformalar giymiş olan hassa birlikleri ve yeniçeriler iki sıra dizilmişlerdir. Bu merâsimi seyrettikten sonra büyükelçi, 15 mayısta 160 kişilik maiyetiyle Topkapı Sarayı'na geldi. Sultan Murad, Yalı Köşkü'nde idi. Pâdişah büyükelçiyi burada kabûl ederek, şimdiye kadar, İran Şâhı dâhil, hiç bir hükümdâra göstermediği saygıyı Cihangir Şâh'a gösterdi. Zira padişah tabiî olarak elçiyi Arz Odası'nda kabûl ederdi. Sarayın bu derecede içeri kısmında bir köşkte kabûl istisnaî idi. Büyükelçinin takdîm ettiği hediyelerin değeri 1973 paramızla 375 milyon TL. tutuyordu. Bunların arasında, tamamen elmastan bir kemer ve çok değerli bir hançer vardı. Murassâ olan hançerin kabzasındaki bir elmas bilhassa az görülmüş büyüklüğü ile dikkati çekiyordu (kaynağımız «600 kırat» olduğunu söylüyor, ben ihtiyatla naklediyorum). Yalnız hançerin değeri 10 milyon akça, yâni 225 milyon TL. tutuyordu. Ayrıca bir elmas kutusu, 12,5 milyon TL. değerinde 4 ipek halı, altın tellerle senelerce göznûru dökülerek işlenmiş mendiller, çeşitli kumaşlar, 4 çuval öd ağacı, 2 küçük sandıkta bir kantar anber, hedîyeler arasındaydı. Elçi kabûl edilirken, yeniçerilere de 3 aylık ulûfeleri dağıtıldı. İleride anlatılacağı gibi bu iş, pek büyük merasimle yapılırdı. Büyükelçiye son derecede kıymetli bir hıl'at giydirildi. Maiyyetine de rütbelerine göre hıl'atlar giydirildi ve hediyeler verildi. Dîvân-ı Hümâyûn üyelerinden bâzıları büyükelçiyi sarayın dış kapısına kadar uğurladılar. Ertesi gün de Sadâret Kaymakamı Paşa, kendisine büyük bir ziyafet verdi.

II. Selim ve III. Murad devirlerinde de İran büyükelçilerine böyle çok tantanalı kabûller yapıldığı, siyasî tarih kısmında anlatılmıştı.

Elçiler yalnız padişaha değil, sadrâzama da hediye getirirlerdi. Bazan şeyhulislâma, kubbe vezirlerine, diğer devlet adamlarına, hattâ vâlide-sultâna, kadın-efendilere de hediye gelirdi. Bu hediyelerin birkısmı, gelenek olmuştu. Ancak 1774'te her bayramda ve yeni tayinde sadrâzam ve reîsülküttâba elçilerin verdiği hediye mecburiyeti kaldırılabildi (d'Ohsson, VII, 502).

Istanbul'da mukim elçisi bulunan devletle harb çıktığı veya çıkma hâli bulunduğu an elçi tevkif edildiği gibi, o devletin Türk

limanlarında bulunan bütün ticaret gemilerine de el konurdu. Elçi, sefarethâneden alınır, Yedikule'ye götürülür, konforlu bir odada habsedilirdi. Bu tedbirlere sebep, o devletteki Türk tâcirlerinin ve devlet limanlarındaki Türk ticaret gemilerinin zarar görmeden Türkiye'ye dönebilmesini sağlamaktı. Son elçi tevkif ve habsi 1786'dadır. Sonradan vaz geçilmiştir. Elçinin Yedikule'deki ikametini Dîvân-ı Hümâyûn «mahbusluk» şeklinde kabûl etmez, «müsâfiret» tâbirini kullanırdı. Yalnız bu misafirliğe(!) götürülen elçilerin dayak yedikleri de olmuştur. Dîvân, çok gazaba gelmemişse, elçiye ve mensuplarına, savaşın sonuna kadar iyi muamele yapılır ve devlet hesabına bakılırlardı. Bu sûretle 1806'da III. Selim, Rusya büyükelçisini tevkif ettirmek istemişse de, sonra bundan vaz geçerek gemiye bindirip Rusya'ya göndermeyi tercih etmiştir. Bir daha da Istanbul'daki sefirler için böyle bir şey düşünmemiştir. Çünki bu yıllarda Türkiye'nin de Avrupa'da mukim elçilikleri teşekkül etmiye başlamıştı. Türk elçileri de aynı muameleye mâruz kalırlardı.

Padişah bir yabancı hükümdâra nâme-i hümâyûn gönderirse, buna mutlaka sadrâzamın da bir nâme-i sâmî'si eklenirdi. Bir yabancı hükümdar padişaha nâme gönderirse, mutlaka bir de sadrâzama mektup yazardı. Fakat padişah, asla bir yabancı başbakana mektup yazmazdı. XVIII. asrın sonlarında bile, şevket devrinin bir devâmı olarak, bu kaide, yürürlükte idi (d'Ohsson, VII, 484).

Padişaha ve sadrâzama gelen bütün yabancı hükümdâr mektupları, tercümeleri yaptırılarak, asılları ile beraber, Reîsülküttâb tarafından saklanırdı. Bunlara yazılan cevapları da Reîs Efendi hazırlar veya hazırlatırdı (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, 243).

Istanbul'daki Büyükelçilerin Değerleri

Istanbul'daki büyükelçiler, çok itina ile seçilirdi. Büyük asillerden, okumuş, kültürlü, zeki kimseler olurdu. Bu elçilerin birkısmı Türkiye'deki misyonlarına ait sefâret-nâmeler bırakmış, bir kısmı da Türkiye'den ülkelerine gönderdikleri resmî ve hususî mektuplar yayınlamıştır. Bunlar, Osmanlı tarihinin çok değerli kaynaklarıdır ve *Türkiye Tarihi* yazılırken hepsinden faydalanılmıştır. Birkısmı, Osmanlı tarihinin esas kaynakları arasına girecek değerdedir.

XVIII. asrın sonlarında Prusya maslahatgüzârı olarak Istanbul'da bulunan von Dietz, Türkçe'den başka mükemmel Arabca ve Farsca da biliyordu (Miranda, 47). Berlin'de Türk kültürüne ait

değerli eserleri basılmış ve Türk edebîyâtından tercümeler yapmıştır. İsveç maslahatgüzârı olarak aynı devirde pek uzun müddet Istanbul'da bulunan Şövalye Moradgea d'Ohsson, aslen Ermeni, 1870'den önceki bütün Ermeniler gibi de müthiş Türk dostudur. Bir Dîvân efendisi veya bir ilmiyye mensubu kadar mükemmel Türkçe, ayrıca oldukca Arabca ve Farsca bilen bu zât, 7 ciltlik (3 ciltlik bir'de in folio baskısı vardır) *Tableau Général de l'-Empire Ottoman*'ı yazmıştır ki, Osmanlı teşkilâtı üzerinde yazılan belki en mühim eserdir ve her satırı tetkik edilmeden Osmanlı teşkilâtı üzerinde bir eser yazmak, ters ve eksik neticeler verecek derecede ehemmiyetlidir. Sık sık kaynak olarak zikrettiğimiz için, ne derecede geniş şekilde faydalandığımızı okuyucularımız anlamışlardır (bir de XIX. asır ortalarında Holanda'da çok mühim 4 ciltlik Fransızca bir Moğol tarihi neşretmiş d'Ohsson vardır, aynı şahıs değildir).

Bir kaç Fransız büyükelçisinin *Relation*'u, mühim bilgi veren Osmanlı tarihi kaynaklarıdır. Çok uzun müddet Istanbul'da bubunarak Osmanlı teşkilâtına iyice nüfuz eden büyükelçiler vardır. Bunlardan biri Comte de Césy'dir. 1620 - 1631 ve 1634 - 1639 arasında iki defada 16 yıl Istanbul büyükelçiliğinde bulunmuş bir Türk işleri mütehassısıdır. Padişahlardan II. Osman'ı, kardeşi IV. Murâd'ı ve amcaları I. Mustafa'yı şahsen tanımıştır (Miranda. 100). 1631'de XIII. Louis, Comte de Césy'yi görevinden alarak Marquis de Marcheville'i Istanbul büyükelçisi olarak göndermişti. Ancak Dîvân, Césy'den memnûn olduğu için, yeni büyükelçiyi kabûl etmekle berâber soğuk karşıladı. Césy Kontu da Paris'e dönmedi ve Istanbul'da deniz ticâreti yapmıya başladı (Miranda, 107 - 109). Yerinde gözü olduğunu sanan Marcheville Markisi, Kont'u *sıkı*ştırmaya başladı; hattâ bir gece emrindeki Fransızlar'la Kont'un evini bastı. Kont, zevcesini ve oğlunu alarak kaçtı, canını zor kurtardı. Ertesi gün sadâret kayınakamı Vezir Dâmâd Koca Ken'an Paşa'ya gidip şikâyet etti. IV. Murad Türkiye'sinde böyle bir hadise, akıl almaz bir suçtu. Kaymakam Paşa'nın emriyle Fransız büyükelçisi Marcheville Markisi, limandaki bir Fransız gemisine yakapaça bindirilip def edildi. Ancak Fransız gemisi, ters esen rüzgâr dolayısıyle hareket edemedi. İki Türk çekdirme'si gemiyi yedeklerine alıp Marmara'ya çıkardılar. Kaymakam Paşa, Césy Kontu'nu çağırdı, bundan sonra —3 yıl evvelki gibi— Dîvân'ın kendisini Fransa büyükelçisi tanıdığını söyledi ve Fransa Sefaretnâmesi'ne gidip yerleşmesini söyledi. Diplomasi tarihinde az görülmüş bir hâdisedir. Kont, bunun caiz olmadığını, kralından itimadnâme getirmeyince elçilik yapamayacağını söylediyse de,

Kaymakam Paşa kulak asmadı. Ertesi gün bir Türk subayı göndererek, Fransa Sefaretnâmesi önünde IV. Murâd'ın bir fermânını okuttu. Pâdişah fermân-ı hümâyûnunda, Comte de Césy'yi Fransa kralının Istanbul büyükelçisi tâyin ettiğini(!) bildiriyordu. Kont, korkusundan sefarethâneye girip oturdu. XIII. Louis, Türkiye ile bozuşmayı göze alamadı. Comte de Césy'ye itimadnâme göndererek IV. Murâd'ın tayinini(!) tasdik etti. 1638'de XIII. Louis'nin velîahdi, müstakbel XIV. Louis doğduğu zaman, Kont, hâlâ Istanbul'daydı. Fransa velîahdinin doğumu şerefine muazzam şenlikler yapıldı ve Fransızlar havaya yaylım ateşi açarak epey gürültülü şekilde eğlendiler ve Türkler'i de eğlendirdiler.

Uzun müddet Istanbul'da çalışarak İngiltere maslahatgüzârlığına kadar yükselen bir zât da IV. Mehmed zamanında Lord Rycaut'dur. Pek çok Avrupa diline çevrilerek XVII. asır sonlarında bir çok baskısı yapılan Türkiye üzerindeki klasik kitabı çok değerlidir ve pek çok kere zikrettiğimizden anlaşılacağı gibi, başlıca me'hazlarımızdan biri olmuştur.

Burada maksadım, Türkiye'ye gelen elçileri tanıtmak değildir. Bu, ayrı, büyük bir kitabın mevzuu olmak icab eder. Bazı örnekler verdim. Elçiliğe veya elçi vekili demek olan maslahatgüzarlığa (chargé d'affaires) yükselmiyen diplomatlar içinde de Istanbul'da uzun zaman bulunup pek değerli eser bırakanlar az değildir. Bilhassa sefaret tercümanları içinden, bunlar Türkçe'yi çok iyi bildikleri için, böyleleri çıkmıştır. Biri, meşhûr Antoine Galland'dır, Kâtib Çelebî gibi Türk müelliflerinin eserlerini Fransızca'ya çevirecek derecede Türkçe, *Binbir Gece Masalları* gibi büyük bir külliyâtı ilk defa olarak bir Avrupa diline nakledecek derecede Arabca, ayrıca Farsca bilmektedir. Bize XVII. asırda IV. Mehmed'in padişahlığı, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadâreti, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kaymakamlığı devrinde Edirne'yi anlatan 2 ciltlik çok dikkatle yazılmış eseri, başlıca kaynaklarımız arasındadır. Istanbul'da sefaret tercümanı olarak bulunmuş çok meşhur bir isim de Hammer'dir.

Türk devlet adamlarının hoşuna giden, konaklarına dâvet edilen, sevilen elçiler olduğu gibi devlet adamlarımızla yıldızları barışmıyanlar veya ellerinde olmayan bir vak'anın kurbânı durumunda kalarak Dîvân'ın teveccühünü kaybedenler vardı. Bilhassa temsil ettikleri devletle Türkiye'nin arasında bir hâdise oldu mu, sefîrin çok defa Dîvân ile başı belâya girerdi. Dayak yemiye, Yedikule'yi boylamıya kadar yolu vardı. Meselâ Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadâreti ve Merzifonlu'nun kaymakamlığı zamanında Türk

malı taşıyan bir Holanda ticaret gemisi, İskenderiyye'den kalktıktan sonra Malta Şövalyeleri tarafından zabtedilmişti. Hükûmet, Edirne'de idi (1663). Holanda sefîri mes'ul tutuldu ve habsedildi. Holanda hükûmeti, gemideki Türk mallarının değeri olan 193,5 milyon TL.'nı —altın olarak— ödedikten sonra büyükelçi, serbest bırakıldı (Ricaut, I, 274).

İstanbul'daki Sefârethâneler

Avrupa devletleri, birer ikişer Istanbul'da birer sefarethâne edindiler; bunlara «İngiliz Sarayı, Fransız Sarayı...» denmiye başlandı. Önce fevkalâde geçici elçi gönderen hükûmetler de, zamanla daimî mukim elçiler tâyin etmiye başladılar. Daimî elçiler için de tabiatiyle sefarethâneler kuruldu. Bir kışlık, bir yazlık sefarethânesi olan devletler bile türemiye başladı. XIX. asırda bir çok devletin bir kışlık, bir de yazlık sefarethânesi vardı. Bu binalar, hem resmî elçilikti (ambassade), hem de sefirlerin ikametgâhı (résidence) idi.

Dünyadaki en muhteşem konsolosluk binaları nerededir? sorusunun cevabı basittir: Istanbul'da. Zîrâ Istanbul'daki bâzıları gerçekten saray olan sefarethâneler, başkent Ankara'ya nakledilince başkonsolosluk olarak muhâfaza edilmiştir.

Mukim olmıyan elçiler, Çenberlitaş'taki Elçi Hanı'nda kalırlardı. 1864'te yanân ve zaten aslî fonksiyonu çoktan kalkmış bulunan bu hana, sefarethâneler kuruldukça, daha az elçi uğrar oldu (S. Eyice, *Elçi Hanı, Tarih Dergisi,* XXIV, 99 v.dd.).

Yukarıda tasvîr edildiği gibi Dîvân, Türkiye'nin menfaatlerine, âsâyişe aykırı olmadıkça, sefirlerin, hattâ ecnebîlerin işlerine karışmazdı. İslâm'dan önceki Türk devletlerinden gelme bir karakterdi. Fakat sefarethânelere ecnebî bayrağı çekilmesi nedense Türkiye'nin istiklâline aykırı görülmüştür. İlk defa olarak 1807'de III. Selim, Napoléon'un büyükelçisine, sefarethânesine üç renkli (tricolore) Fransız imparatorluk bayrağını çekmesi için izin verdi, Fransız İmparatoru'na yapılmış görülmemiş bir iltifattı. Fransa'nın en büyük rakîbi İngiltere bile, Bâb-ı Âlî'den 1829'a kadar böyle bir imtiyaz(!) istemiye cesaret edemedi. Bu tarihte İngiltere cihan devletinin büyükelçisi Sir Richard Gordon, Tarabya'daki yazlık sefarethânesine İngiliz bayrağı çekti. Üstelik Istanbul'daki İngiliz azınlığı Tarabya'ya bayraklarını seyretmek için topluca gelip sevinç çığlıkları atacak derecede hafiflik yaptı. Diğer büyükelçiler, Bâb-ı Âlî'nin derhal bayrağı arya edeceğinden emin,

bekliyorlardı. Fakat II. Mahmud, ses çıkartılmamasını emretti. Zamanla sefaretler, birer ikişer bayraklarını çekmiye başladılar (Adolphus Slade, *Kapdan Paşa*, 88-9).

Istanbul'da ilk daimî büyükelçilik Venedik Cumhuriyeti tarafından 1454'te açıldı. O sırada Venedik, en büyük Avrupa devleti idi. Asrın sonlarında İspanya birinciliği aldı ama, Türkiye ile daimî harb hâlinde bulunduğu için 1787'ye kadar İspanya elçiliği kurulamadı. 1475'te, o tarihte büyük kara devleti olan Polonya Krallığı daimî elçilik kurdu. 1497'de henüz büyük devlet olmıyan Rusya, Türkiye ile sıkı ilgileri dolayısıyle bu işe başladı. Fransa 1525, Almanya İmparatorluğu 1528, İngiltere 1583, Holanda 1612'de daimî elçilikler ihdâs ettiler. Sonra İsveç, Danimarka, Sicilyateyn krallıklarının ve başkalarının sefarethâneleri açıldı. Papalık'la daimî harb hâlinde bulunulduğu için, XIX. asır ortalarında Orta İtalya'da mühimce bir devlet olan Papalık'la diplomatik münasebetler kurulamadı (Spuler, *Die Europaische Diplomatie in Konstantinopel, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* I, 1936, 229-47).

Venedik sefarethâneleri, 1454'ten itibaren en az bir asır, Istanbul'daki ecnebî misyonların en mühimmi idi. Venedik büyükelçilerine «balyos» denmektedir («balyoz» şeklinde söylenmesi de doğrudur). Bazı balyoslar, Türk hükûmetiyle epey samimî olmuşlardır. Sonradan Venedik doçu (cumhur başkanı) olan Andrea Gritti (1454 - 1538 = 84), II. Bâyezid zamanında 2 defa Istanbul balyosluğuna tâyin edilmişti. Beyoğlu'nda bir Rum kızı ile evlendi ve bu izdivaçtan Aloisio Gritti doğdu. «Bey Oğlu» denilen bu oğul, çok iyi Türkçe, Yunanca, İtalyanca, Latince öğrendi. Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa ile şahsî dostluk kurdu ve Türk diplomasisine epey yardım etti. Bu zâtın Taksim'de bir konağı vardı. Bundan dolayı Türkler, bütün o civara «Beyoğlu» demiye başladılar, Avrupalılar «Péra» derlerdi (Hammer, V, 104-5).

Venedik'in Istanbul balyosluğu, bu cumhuriyetin sona erdiği 1797'ye kadar devâm etti. Zâten Venedik, 1715'te büyük devletler arasından çıkmış bulunuyordu. Balyosların arasında çok meşhur isimler ve sonradan doç olanlar vardır. Balyosların Cumhuriyet Senatosu'na gönderdikleri raporlar, Türkiye tarihinin mühim kaynakları arasındadır ve pek çok cilt hâlinde yayınlanmıştır. Bu raporlarda Türkiye'nin yalnız siyasî ve iktisadî tarihi üzerinde değil, her türlü bilgi vardır. Meselâ bâzı padişahların zevcelerinin isimleri Türk kaynaklarında yoktur, ancak bu raporlar sayesinde öğrenebiliyoruz. Harem-i Hümâyûn'da dönen kadın entrikalarına kadar balyoslar, herşeyi Venedik'e bildirmişlerdir. XV-XVI. asır-

larda Türkiye'ninkinden sonra Avrupa'da en iyi haberalma teşkilâtı, Venedik'te idi.

Istanbul'daki sefarethânelerin en büyük, geniş teşkilâtlı, debdebelisi uzun müddet için Fransa Sarayı idi. IV. Henri tarafından, I. Ahmed zamanında (1603 - 1617) Büyükelçi Brèves'in nezaretinde inşa ettirilmiş ve IV. Mehmed zamanında (1648 - 1687) XIV. Louis'nin büyükelçisi Nointel Markisi'nce büyütülmüştür. Molière, Corneille, Racine ve emsalinin yeni piyeslerinin sahneye konduğu, geniş bir dâvetli kitlesi huzurunda tanınmış Fransız san'atkârlarının temsil verdikleri mükemmel bir tiyatrosu vardı (Galland, *Journal,* II, 8, 11, 14, 21, 34, 36).

Istanbul'da sefarethâneler, dünyanın belli başlı bütün taht şehirlerindeki sefarethânelerden daha kalabalıktı ki, bu da Türkiye'nin bir kaç büyük devlete eşit olan arazi, nüfus, servet, güc ve ehemmiyeti dolayısıyle idi. Meselâ 1793'te Istanbul'daki İngiltere sefaretnâmesinde 56, Holanda'nınkinde 39, Fransa'nınkinde 29, Venedik'inkinde 119, Rusya'nınkinde 39, Almanya'nınkinde 38, Sicilyateyn'inkinde 36, Danimarka'nınkinde 32, İsveç'inkinde 30 diplomat vardı. Ayrıca Türkiye'nin yüzlerce şehrinde başkonsolosluklar, konsolosluklar, konsolos muavinlikleri, konsolosluk ajansları vardı. Bunlar da hesaba katılınca, bilhassa büyük Avrupa devletlerinin Türkiye'de bulundurdukları diplomatların sayısı, hayrete şâyan dereceyi bulur. Bugün yerinde 30 küsur devletin bulunduğu Türkiye imparatorluğunun ehemmiyet ve büyüklüğü, bu tabloyu ortaya çıkarıyordu. Bugün de o 30 küsur devlette büyük devletlerin toplam olarak çok büyük sayıda diplomatları vardır.

1730'da yalnız Istanbul'daki Fransız sefarethânesinde 52 Türkçe bilen tercüman vardı (Uzunçarşılı, 314).

Her konsolosun ve tercümânın Reîsülküttâb'dan berât alması lâzımdı. Padişah değiştikçe berâtların yenilenmesi kanundu. Hükûmet, uygunsuz vazıyetini gördüğü konsolos, tercümân ve diğer diplomatın berâtını geri alır, yâni görevine son verirdi. 1730'da Istanbul'daki İngiltere büyükelçiliğinde 16 tercüman çalışıyordu Türkiye'deki İngiliz konsolosluklarında da 32 tercüman vardı. İsveç'in tercümanları Istanbul'da 7 ve diğer Türk şehirlerinde 17 idi. Holanda'nın tercüman sayısı 9'u Istanbul'da, 23'ü diğer şehirlerde olmak üzere 32 idi. Almanya'nın Istanbul dışındaki konsolosluklarında 17, Danimarka'nın 12 tercümânı vardı. Sicilyateyn'in Istanbul'da 9 ve taşrada 12 tercümânı bulunuyordu. Her sefârette tercümanların başına «baştercemân» denilirdi. Bun-

lar, Bâb-ı Âlî'ye (reîsülküttâblığa) yazılacak yazıları Türkçe olarak kaleme almakla görevliydi (Uzunçarşılı, 315).

Türkçe tercümanlık görevi bu kadar mühim ve yaygındı. Onun için Ricaut (I, 281), XVII. asırda, İngiltere'de Türkçe öğreten bir mektebin açılmasını lüzumlu görmekte ve İngiltere hükûmetine tavsıye etmektedir.

Birleşik Amerika ile de münasebetler başladı. İlk Birleşik Amerika gemisi, 8 kasım 1800 günü, III. Selim zamanında Istanbul limanına geldi. Komodor William Bainbridge, bu yeni devletin gemisini görmek istiyen III. Selîm'in bulunduğu Yalı Köşkü'nün önünden geçtikten sonra Kasımpaşa'da demirledi. Yalı Köşkü'nün önündeki padişahı, 21 pâre topla selâmladı. Komodor, Kasımpaşa'da Kapdân-ı Deryâ meşhur Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa tarafından kabûl edildi. Türk-Amerikan dostluk ve ticaret muahedesinin esasları konuşuldu. Birleşik Amerika'nın Washington'dan sonraki 2. başkanı Adams'ın tayin ettiği Istanbul orta elçisinin Lizbon'da bulunduğu, Istanbul'a hareket etmek üzere olduğu, Kapdân-ı Deryâ'ya arz edildi.

Birleşik Amerika ile Türkiye'nin münâsebetleri iyi idi. Kuzey - Güney harbinin arifesinde Başkan (1857-61) Buchanan, I. Abdülmecîd'e (1839 - 1861), bir yat hediye etmişti (Sir Henry Woods, 71, 75). Bu yata Muhbir-i Sürûr adı verildi. Fakat Sultan Mecîd, yat olarak kullanmadı; donanmaya verdi. Donanmay-ı Hümâyûn'da Mekteb-i Bahriyye-i Şâhâne'nin bahriye subayı namzedleri için mekteb gemisi yapıldı. Subay namzedlerini, Kızıldeniz'e, Basra Körfezi'ne, Umman Denizi'ne götürüp staj yaptırdı.

Konsolosluklar

Avrupa devletleri, Istanbul dışındaki Türk şehirlerinde de, o şehrin ehemmiyetine göre, konsolos bulundururlardı. Dîvân-ı Hümâyûn, hangi devlet Türkiye'nin neresinde konsolosluk açmak isterse umumiyetle ve belli bir mahzuru yoksa izin verirdi. Devlet kudretli olduğu için, bu konsoloslukların siyâsî entrika merkezleri hâline gelmelerinden korkulmazdı. Bilâkis ticari münasebetlerin gelişmesi için açılmaları teşvik edilirdi. Ticaretin gelişmesini sağlamak da, devletin esas işlerinden biri sayılırdı. Bilhassa yüzlerce ticaret gemisinin ve her devletin bayrağının görüldüğü büyük limanlarda, belli başlı devletlerin mutlaka konsolosları bulunurdu. Fransa ve İngiltere konsolosları bilhassa himaye edilirdi. Papalık'ın bile konsoloshâne açmasına izin verildiği görülmüştür.

İspanya, Portekiz ve Almanya'nın konsoloshâne açmasına uzun zaman izin verilmemiştir; çünki bu devletlerle Türkiye, pek devamlı savaşlar içindeydi. XV-XVII. asırlar için önce Venedik, sonra Fransa konsolosluklarının başta geldiğini söyliyebiliriz. XVII. asır ortalarında, İskenderun gibi ikinci derecede bir limanda bile 7 devletin konsolos muâvini (vice-consul) vardı. Haleb gibi büyük merkezlerde başkonsolos, konsolos ve konsolos muavini sayısı daha çoktu (Evliyâ, III, 47). 1670'lerde Venedik'in İskenderiyye, Kahire, Akkâ, Sayda, Beyrut, Trablusşam, Haleb, İskenderun, Alâiye, İzmir şehirlerinde konsolosları vardı. Türkiye'nin de Venedik'e ait Sebenik, İspelet, Sadre, Manya, Rinçse, Kamin ve Mandalina iskelelerinde «gümrük emîni» denilen konsolosları bulunuyordu. 1680'lerde İskenderiyye'de Venedik, Ceneviz, İngiltere ve Fransa konsolosları bulunuyordu (Evliyâ, X, 689). Gene o tarihte Türkiye'nin pek de ehemmiyetli olmıyan bir limanında, Zeylâ'da, Portekiz'le İngiltere'nin birer konsolosu bulunuyordu (Evliyâ, X, 953). Zeylâ, şimdi Somali'de kalmaktadır; Fransız Somalisi'ne (Cibûti) yakın, Aden Körfezi üzerindedir.

Diplomasinin Altın Devri: XIX. Asır

Diplomasinin altın devri, bütün dünyada XIX. asırdır. Birinci Dünya Harbi'nden sonra diplomasinin ehemmiyeti eskisine göre azaldı. Zîrâ haberleşme vâsıtaları son derecede gelişti. Gene 1918'den önce ancak büyük devletler aralarında büyükelçi (ambassadeur) teâtî ederlerdi. Şunlar: İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Türkiye, Avusturya - Macaristan, 1860'da kurulan İtalya, İspanya, Birleşik Amerika, XIX. asır sonlarından itibaren Japonya. Diğer devletler aralarında veyâ büyük devletlerle ancak orta elçi (ministre plénipotentiaire) teâtî ederlerdi. Bütün teşrifatta önce kıdem sıralarına göre büyükelçiler, ancak onlardan sonra gene aynı sırayla ortaelçiler sıralandığı için, bir bakıma, «büyük» (grande puissance) denmiyen devletler için haysiyet kırıcı idi. Onun içindir ki 1918'den sonra büyükelçilikler, «büyük» olmıyan devletlere de teşmîl edildi. Hele 1945'ten sonra bütün devletler aralarında büyükelçisi teâtîsine başladılar. Bugün Birleşik Amerika ile Lüksenburg, Rusya ile Kıbrıs, aralarında büyükelçi teâtî etmektedirler.

Gene haberleşme fıkdânından, fakat devletlerin karşılıklı ilişkilerinin gelişmesi yüzünden konsolosluklar, XIX. asırda pek çoğaldı. Bugün hayli azalmıştır. 4 derece konsolos vardı: başkonsolos (consul général), konsolos (consul), konsolos muavini (vi-

ce-consul) ve bugün kullanılmıyan agent consulaire. Şehirlerin ehemmiyetine göre, bu sınıflardan birer konsolos bulundurulurdu.

XIX. asırda diplomatlık, hattâ konsolosluk, en imtiyazlı, en arzuya değer meslek hâline geldi. Tanzimat'tan imparatorluğun sonuna kadar geçen 83 yılda iktidara gelen sadrâzamların ekserisinin mesleği diplomatlıktır. Bu müddet içinde askerler ve mülkiyecileri bir kenara itip ekseriyetle onlar sadârete yükselmişlerdir. Tabiatiyle hâriciye nâzırlığını asla başkalarına kaptırmamış, başka nezâretlere, hattâ eyalet valiliklerine geçmişlerdir. Diplomatların bu imtiyazlı durumu da cumhûriyetle sona ermiş, Osmanlı diplomatlarının yüzde doksanı kızağa çekilmiş, bu yüzden devlet adamı eksikliği çok duyulmuş, eski diplomat nesli de bir daha —kültür değişmesi yüzünden— yetiştirilememiştir. Yalnız cumhuriyetin kurulduğu 1923'te, bütün dünyada artık diplomasi mesleğinin üstünlüğünün maziye karıştığını hemen ilâve etmem doğru olur. 1918'den sonra dünyada diktatörlükler devri başladığı için, makamlar, belirli kişiler arasında paylaşılmıştır. Askerlerin, devlet içinde kalmaları hoş görülmiyen gözden düşmüş devlet adamlarının elçiliklere tâyîni sıkça görülür.

Yalnız 1918'den sonra da diplomasi dili değişmez. Bu dil, 1945'e kadar Fransızca'dır. Bu tarihte İngilizce olur. Bir diplomatın 1945'ten önce Fransızca bilmemesini akıl bile almazdı, aksine çok az örnek gösterilebilir. Meselâ Avrupa'daki büyükelçilerimiz, Bâb-ı Âlî'ye Fransızca rapor gönderirlerdi. Türk hâriciye nâzırından, Fransızca emir alırlardı. Daha önce de durum böyle olmakla berâber, 1853'te İngiltere hâriç bütün Avrupa devletleri —ve tabiî bu arada Türkiye— resmî muhâbere dili olarak Fransızca'yı kabûl etmişlerdi.

Şimdi, Osmanlı devletinin son zamanlarına ait Türkiye'deki büyükelçiler ve hangi devletlerin hangi tarihlerde hangi Türk şehirlerinde konsoloslukları olduğu hakkında fikir vermek üzere, bâzı listeler takdîm ediyorum :

İngiltere'nin İstanbul'daki Son Büyükelçileri ve Türkiye'deki Konsoloslukları

1 — Lord (Earl = Kont) Kennoul (1729 - 1735) (İngiltere'nin 24. İstanbul büyükelçisi)
2 — Sir Edward Fawkener (1735 - 1746)
3 — Sir James Porter (1746 - 1754)
4 — Sir John Murray (1754 - 1772)
5 — Lord Robert Ainslie (1772 - 1794)
6 — Sir Robert Liston (1794 - 1801)

7 — Lord (Earl = Kont) Thomas Bruce Elgin (1801 - 1803)
8 — Sir W. Drummond (1803- 1804)
9 — Sir C. Arbouthnot (1804 - 1807)
10 — Sir A. Paget (1807 - 1809)
11 — Sir Robert Adair (26.I.1809 - 10.VII.1810)
12 — Sir Robert Liston (2. defa : 1810 - 1820)
13 — Lord Strangford. (1820 - 1825)
14 — Lord (Viscount = Vikont) Stratford of Redcliffe Canning (1825 - 1829)
15 — Sir Robert Gordon (1829 - 1832)
16 — Lord Stratford Canning (2. defa : 1832 - 1833)
17 — Lord (Viscount = Vikont) Ponsonby (1833 - 1841)
18 — Lord Stratford Canning (3. defa : 1841 - 12.VII.1858)
19 — Sir Henry Lytton Bulwer (12.VII. - IX.1858)
20 — Lord Stratford Canning (4. defa : IX.1858 - VIII.1865)
21 — Lord (Viscount = Vikont) Lyons (VIII.1865 - 6.VII.1867)
22 — Lord Henry George Elliot (6.VII.1867 - 24.IV.1877)
23 — Lord Austin Henry Layard (24.IV.1877 - 3.VI.1880)
24 — Lord (Viscount = Vikont) Goschen (3.VI.1880 - III.1881)
25 — Lord (Marquess = Marki) Frederick Temple Dufferin (III.1881 - 1884)
26 — Sir E. Thornton (1884 - 11.X.1886)
27 — Sir William A. White (11.X.1886 - 1892)
28 — Sir F. Clare Ford (1892 - 1.I.1894)
29 — Lord Currie (1.I.1894 - 6.X.1898)
30 — Sir N.R.O'Connor (6.X.1898 - 7.VIII.1908)
31 — Sir G. A. Lowther (7.VIII.1908 - 30.X.1913)
32 — Sir Louis Mallet (30.X.1913 - 5.XI.1914)
33 — Sir Horace G. M. Rumbold (1.X.1920 - 1.III.1924)

1839 yılında İngiltere'nin Türkiye'deki başkonsolosluk bulundurduğu şehirler : Belgrad, Bükreş, Yenipazar, Kahire, Trablusgarb, Tunus.— Konsolosluk bulundurduğu Türk şehirleri : Edirne, Enez, Hanya, Selânik, Preveze; Bursa, Haleb, Beyrut, İzmir; İskenderiyye.— Viskonsüllük bulundurduğu Türk şehirleri : Kalas, İbrâil, Yaş; Çanakkale, Tarsus, Trabzon, Erzurum, İskenderun, Lefkoşe, Rodos.

1850 yılında İngiltere'nin başkonsolosluğu olan Türkiye şehirleri : Belgrad, Bükreş; Şam, Bağdad; Kahire, Trablusgarb, Tunus.— Konsolosluğu olan Türk şehirleri : Edirne, Selânik, İşkodra, Yanya, Varna, Yaş, Hanya, Kalas; Batum, Kayseri, Bursa, Lefkoşe, Çanakkale, Erzurum, Samsun, İzmir, Trabzon, Trablusşam, Haleb, Beyrut, Yafa, Kudüs, Rodos, Diyarbekir; İskenderiyye.— Viskonsüllük bulundurduğu şehirler de vardı.

1861'de İngiltere'nin başkonsolosluğu olan Türkiye şehirleri : Belgrad, Bükreş, Yaş; Beyrut, Bağdad; İskenderiyye, Trablusgarb, Tunus.— Konsolosluğu olan Türkiye şehirleri : Bosnasarayı, Hanya, Manastır, Preveze, Selânik, Yanya, İşkodra, Varna, Kalas, İbrâil; Bursa, Çanakkale, Diyarbekir, Erzurum, Samsun, Sinop, İzmir, Trabzon, Rodos, Sisam, Haleb, Şam, Kudüs, Yafa, Cidde; Kahire, Süveyş, Dümyat, Hartum.— Viskonsüllük bulundurduğu şehirler de vardı.

1875'te İngiltere'nin Türkiye'deki başkonsoloslukları : Bükreş, Belgrad; Bağdad, Beyrut; İskenderiyye, Port-Saîd, Tunus, Trablusgarb.— Konsoloslukları : Yanya, Selânik, Ruscuk, Manastır, Bosnasarayı, Hanya, Kalas, Yaş, İbrâil, İşkodra; Erzurum, İzmir, Larnaka, Sisam, Haleb, Şam, Kudüs; Kahire, Süveyş.— Ayrıca bir çok şehirde viskonsüllüğü vardı.

1890'da İngiltere'nin Türkiye'deki başkonsoloslukları : Selânik, Sofya; İzmir, Beyrut, Bağdad, Basra; Kahire, İskenderiyye, Trablusgarb.— Konsoloslukları : Filibe, Edirne, Hanya; Sisam, Erzurum, Haleb, Şam, Kudüs, Kerkük, Cidde, Maskat, Trabzon; Bingazi, Port-Saîd, Suâkin.— Viskonsüllükleri: Kandiye, Kavala, Dedeağaç, Drama, Enez, Gelibolu, Preveze, Resmo, Manastır, Tekirdağ, İşkodra, Serez, İnebolu (Lepanto), Burgaz, Ruscuk, Varna, Yanya; Antalya, Antakya, Adana, Ayvalık, Ankara, Bursa, İskenderun, Çanakkale, Diyarbekir, Aydın, Mersin, Bandırma, Samsun, Van, Midilli, Rodos, Sakız, Hums, Lâzıkıyye, Trablusşam, Safed, Yafa; Süveyş, Asvân, Dümyât, Mansûre, Zekâzîk, Uksûr, Mahalletü'l-Kübrâ, Bi'rketü's-Saak.

1912'de İngiltere'nin Türkiye'deki başkonsoloslukları : Istanbul, Hanya, Selânik; İzmir, Beyrut, Bağdad; Trablusgarb, Kahire, İskenderiyye, Port-Saîd.— Konsoloslukları : Edirne; Erzurum, Haleb, Sisam, Basra, Şam, Cidde, Kudüs, Trabzon; Bingazi.— Viskonsüllükleri : Kavala, Yanya, Dedeağaç, Gelibolu, Manastır, Tekirdağ, İşkodra, Üsküb, Scalanuova, Kandiye, Resmo; Antalya, Adana, Aydın, Ayvalık, İskenderun, Bitlis, Bursa, Konya, Çanakkale, Diyarbekir, İzmit, Bozcaada, Van, Sakız, Midilli, Rodos, Hayfa, Hudeyde, Humus, Lâzıkıyye, Kerbelâ, Yafa, Musul, Trablusşam, Safed, Sayda; Port-Sûdân.— Konsolosluk ajansları: Preveze; Samsun, Gazze; Mansûre, Tanta, Zekâzîk, Bi'rketü's-Saak.

Fransa'nın Istanbul'daki Son Büyükelçileri ve Türkiye'deki Konsoloslukları

1 — Comte Choiseul - Gouffier (1787 - 1793)
2 — Marquis de Sainte - Croix (Descorches) (7.VI.1793 - 1795)
3 — R. de Verninac de Saint - Maur (1795 - 1796)
4 — Aubert du Bayet (2.X.1796 - 17.X.1799)
5 — General Brune (1802 - XII.1804)
6 — Mareşal Comte Sébastiani (1806 - 1.VI.1808)
7 — Marquis de la Tour - Maubourg (1.VI.1808 - 1823)
8 — Comte de Guilleminot (1823 - X.1831)
9 — Amiral Senatör Baron de Roussin (X.1831 - 1841)
10 — Comte E. Pontois (1841 - 1843)
11 — Baron de Bourqueney (1843 - 1848)
12 — General Aupick (8.IV.1848 - 12.V.1851)
13 — Marquis de Lavalette (12.V.1851 - 13.IV.1853)
14 — Chevalier de la Cour (13.IV.1853 - 25.VII.1855)
15 — Senatör E. Thouvenel (25.VII.1855 - 21.V.1860)
16 — Marquis de Lavalette (2. defa : 21.V.1860 - 28.VIII.1861)
17 — Marquis de Moustiers (28.VIII.1861 - 28.X.1866)
18 — Bourée (28.X.1866 - 22.V.1871)
19 — Comte de Vogüé (22.V.1871 - 27.VII.1875)

20 — Comte de Bourgoing (27.VII.1875 - 31.XII.1877)
21 — Fournier (31.XII.1877 - 19.VII.1880)
22 — C. J. Tissot (19.VII.1880 - 21.II.1882)
23 — Marquis de Noailles (21.II.1882 - 19.VIII.1886)
24 — Comte de Montebello (19.VIII.1886 - 13.X.1891)
25 — Paul Cambon (13.X.1891 - 1898)
26 — J. Patenôtre (1898 - 9.II.1899)
27 — Senatör J. A. E. Constans (9.II.1899 - 30.VII.1909)
28 — Louis Maurice Bompard (30.VII.1909 - 5.XI.1914)
29 — J. A. Defrance (Yüksek Komiser : 1918 -)

1839'da Fransa'nın Türkiye'deki başkonsoloslukları (Istanbul'daki başkonsolosluğu saymıyorum) : Bükreş, İzmir, İskenderiyye.— Konsoloslukları : Belgrad, Hanya, İşkodra, Selânik; Akkâ, Haleb, Beyrut, Lefkoşe, Cidde, Tarsus; Kahire.— Viskonsüllükleri : Rodos, Tunus.

1850'de başkonsolosluklar : Bükreş; İzmir, Beyrut, Bağdad; Tunus, Trablusgarb, İskenderiyye.— Konsolosluklar : Belgrad, Selânik, Hanya, Yaş, Kalas; Trabzon, Haleb, Şam, Kudüs, Musul, Larnaka, Bursa, Cidde, Erzurum, Akkâ; Kahire.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1861'de başkonsolosluklar : Bükreş, Yaş, Belgrad; Haleb, Bağdad, Beyrut, İzmir; Tunus, Trablusgarb, İskenderiyye.— Konsolosluklar : Edirne, Bosnasarayı, Hanya, Yanya, İşkodra, Kalas, Selânik; Kudüs, Cidde, Şam, Larnaka, Musul, Trabzon; Kahire, Süveyş.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1875'te başkonsolosluklar : Bükreş, Belgrad; İzmir, Beyrut; İskenderiyye, Trablusgarb, Tunus.— Konsolosluklar : Bosnasarayı, Kandiye, Ruscuk, Selânik, İşkodra, Kalas, Yaş; Haleb, Bağdad, Şam, Kudüs, Bursa, Trabzon; Kahire, Port-Saîd, Süveyş.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1890'da başkonsolosluklar : Sofya; İzmir, Beyrut, Kudüs; Kahire, Trablusgarb.— Konsolosluklar : Edirne, Hanya, Selânik, İşkodra, Filibe, Ruscuk, Varna; Ayntab, Haleb, Bağdad, Şam, Cidde, Hayfa, Trabzon, Mersin, Lâzıkıyye, Musul, Sisam, Larnaka; Bingazi, İskenderiyye, Port-Saîd.— Viskonsüllükler : Burgaz, Yanya, Tekirdağ, Gelibolu, Enez, Kırklareli, Kavala, Kandiye, Serez, Valona, Resmo; İskenderun, Bursa, Diyarbekir, Erzurum, Çanakkale, Sıvas, Antalya, Antakya, Aydın, Samsun, Çeşme, Manisa, Muğla, Urfa, Lefkoşe, Limasol, Midilli, Sakız, Rodos, Trablusşam, Yafa, Basra, Nâsıra, Gadâmes, Remle, Safed, Sayda, Gazze; Süveyş, Ahmîm, Atfe, Dümyât, Esne, Girge, İsmâiliyye, Kene, Kusayr, Uksûr, Mansûre, Minye, Feyyûm, Asyût, Tantâ, Zekâzîg, Negade, Tata, Harar, Suâkin.

1912'de başkonsolosluklar : Istanbul, Hanya; İzmir, Beyrut; Trablusgarb, Kahire.— Konsolosluklar : İşkodra, Üsküb, Selânik; Haleb, Bağdad, Şam, Cidde, Kudüs, Trabzon; İskenderiyye, Port-Saîd.— Viskonsüllükler : Edirne, Yanya, Manastır; İskenderun, Ankara, Bursa, Diyarbekir, Erzurum, Maraş, Mersin, Sıvas(*), Van, Trablusşam, Hayfa, Yafa, Musul, Rodos; Süveyş.— Konsolosluk ajansları : Kavala, Enez, Dedeağaç, Gelibolu, Kırklareli, Tekirdağ, Kandiye, Resmo, Valona, Serez, Scalanuova, Lagos; Antalya, Aydın, Ayvalık, Antakya, Çanakkale, Giresun, Konya, Manisa, Urfa, Samsun, Çeşme, Urla, Zonguldak, Bakırköy, Sakız, Midilli, Kaşot, Sisam, Basra, Gazze, Humus, Hama, Hudeyde, Nâsıra, Sayda, Safed; Gadâmes, Suâkin, Ahmîm, Tanta, Asvân, Demenhûr, Atfîh, Dümyât, Esne, Feyyûm, Girge, İsmâiliye, Kene, Kusayr, Uksûr, Mansûre, Minye, Nag Hamîdî, Asyût, Zekâzîg.

Rusya'nın İstanbul'daki Son Büyükelçileri ve Türkiye'deki Konsoloslukları

1 — Italinsky (1802 - 1806)
2 — Baron Stroganov (1820 - 1823)
3 — Baron Ribeaupierre (1823 - 1831)
4 — Baron Buteniev (1831 - 1842)
5 — Baron Titov (1842 - 1854)
6 — Baron Buteniev (2. defa : 25.VIII.1856 - 9.VII.1859)
7 — Prens Lobanov - Rostowsky (9.VII.1859 - 26.VII.1864)
8 — Orgeneral Ignatiev (26.VII.1864 - 4.V.1878)
9 — Prens Lobanov - Rostowsky (2 defa : 4.V.1878 - I.1880)
10 — Prens Novikov (I.1880 - 15.V.1883)
11 — Kont A.J. Nelidow (15.V.1883 - 11.I.1898)
12 — I. A. Zinoview (11.I.1898 - 29.VII.1909)
13 — Kont N. V. Çarykow (29.VII.1909 - 20.IV.1912)
14 — Kont Giers (20.IV.1912 - 2.XI.1914)

Rusya'nın 1839'da Türkiye'deki başkonsoloslukları : Bükreş, İskenderiyye.— Konsoloslukları : Edirne, Hanya, Selânik, Yaş, Kalas; Beytu'l-Lahm, Yafa, Erzurum.— Konsolos Muavinliği : Çanakkale.

1850'de Rusya Başkonsoloslukları : Edirne, Bükreş, Belgrad; İskenderiyye.— Konsolosluklar : Kalas, Selânik, Yaş; Erzurum, Trabzon.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1861'de Rusya Başkonsoloslukları : Bükreş, Belgrad. Kandiye, Yanya; Beyrut, Şam, İzmir; İskenderiyye.— Konsolosluklar : Edirne, Manastır, Mostar, Selânik, İşkodra, Bosnasarayı, Vidin, Varna, Kalas, Yaş, Tırnova; Çanakkale, Erzurum, Kudüs, Trabzon; Kahire.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1875'te Rusya Başkonsoloslukları : Bükreş, Kandiye, Ruscuk; Beyrut Trabzon; İskenderiyye.— Konsolosluklar : Edirne, Yanya, Bosnasarayı, Manastır, Mostar, Selânik, İşkodra, Yaş, Kalas, Belgrad; Haleb, Şam, Erzurum, Kudüs, İzmir; Tunus, Uksûr.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1890'da Rusya Başkonsoloslukları : Selânik, Hanya; İzmir, Trabzon, Erzurum, Beyrut, Kudüs; Kahire.— Konsolosluklar : Edirne, Prizrin, Yanya; Samsun, Haleb, Musul, Bağdad, Cidde; Port-Saîd.— Viskonsüllükleri : Tekirdağ, İşkodra, Kavala, Gelibolu, Yenişehir (Larissa), Manastır, Resmo, Kandiye; Çanakkale, Adana, Bursa, Giresun, Sinop, Midilli, Rodos, Sayda, Trablusşam, Yafa, Akkâ, Lâzıkıyye; İskenderiyye, Dümyât, Asyût, Tanta, Uksûr.

1912'de Rusya Başkonsoloslukları : Istanbul, Yanya, Hanya, Selânik, Üsküb; İzmir, Erzurum, Beyrut, Bağdad, Kudüs; Kahire.— Konsolosluklar: Manastır, Mitroviçe; Trabzon, Bitlis, Konya, Haleb, Şam, Cidde, Basra; İskenderiyye, Port-Saîd.— Viskonsüllükler : Kandiye, Resmo, Edirne, Avlonya, Dedeağaç, Preveze, Prizrin, Tekirdağ, İşkodra; Doğubâyezid, Bursa, Çanakkale, Giresun, Mersin, Rize, Samsun, Sinop, Van, Hayfa, Yafa, Ha-

(*) 1900'de Fransa'nın Sıvas viskonsülü ; Fernard Grenard (ünlü Asya târih ve coğrafyası bilgini). (22. sahifenin notudur).

ma, Musul, Midilli, Sayda, Trablusşam; Süveyş, Dümyât.— Konsolosluk ajansları : Kavala, Gelibolu; Sakız, Lâzıkıyye, Necef; Asyût, Asvân, Benî Süeyf, Feyyûm, Girge, Kene, Uksûr, Mansûre, Minye, Sohâg, Tanta, Zekâzîk.

Avusturya - Macaristan'ın Son Istanbul Büyükelçileri(*) ve Türkiye'deki Konsoloslukları

1 — Kont (Graf) von Lutzow (1820 - 1823)
2 — Baron von Ottenfels - Gschwind (1823 - 1836)
3 — Kont von Sturmer (1836 - 1851)
4 — Kont von Rechberg - Rothenloewen (9.VI.1851 - 15.VI.1853)
5 — Baron von Bruck (15.VI.1853 - 22.II.1855)
6 — Baron von Koller (22.II.1855 - 20.XII.1855)
7 — Mareşal Baron von Prokesch-Osten (20.XII.1855 - 1873)
8 — Kont von Ludolf (1873 - 11.III.1874)
9 — Kont Zichy (11.III.1874 - 15.VII.1880)
10 — Baron von Calice (15.VII.1880 - 24.XI.1906)
11 — Marki Pallavicini (24.XI.1906 - 11.XI.1918)

1839'da Türkiye'deki Avusturya Başkonsoloslukları : İzmir, Haleb; İskenderiyye, Trablusgarb, Tunus.— Konsolosluklar : Edirne, Belgrad, Bükreş, Kandiye, Kalas, Tekirdağ, Selânik, Travnik, Yaş; Midilli, Rodos, Kütahya, Akkâ.— Viskonsüllükler : Hanya, Draç, İşkodra, Gelibolu; Çanakkale, Çeşme, Trabzon, Lefkoşe, Beyrut; Kahire.

1850'de Avusturya Başkonsoloslukları : Bükreş, Yaş, Belgrad, Bosnasarayı; İzmir, Beyrut; İskenderiyye, Tunus.— Konsolosluklar : Selânik, Kalas, İşkodra, Ruscuk; Trabzon, Trablusşam, Larnaka, Haleb, Kudüs; Kahire.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1861'de Avusturya Başkonsoloslukları : Selânik, Bosnasarayı, Bükreş, Yaş, Belgrad; İzmir, Beyrut, Kudüs; İskenderiyye, Tunus.— Konsolosluklar : Kandiye, Draç, Mostar, Ruscuk, İşkodra, Kalas, İbrâil; Trabzon, Larnaka, Şam, Trablusşam; Kahire, Hartum, Musavva.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1875'te Avusturya - Macaristan Başkonsoloslukları : Yanya, İşkodra, Bosnasarayı, Selânik, Ruscuk, Bükreş, Belgrad; İzmir, Haleb, Beyrut, Kudüs; İskenderiyye, Tunus.— Konsolosluklar : Edirne, Draç, Manastır, Mostar, Prizrin, Sulina, Tulca, Vidin, İbrâil, Kalas, Yaş, Kandiye; Trabzon; Trablusgarb, Kahire, Süveyş, Port-Saîd.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1890'da Avusturya - Macaristan Başkonsoloslukları : Selânik, Hanya, Sofya; İzmir, Trabzon, Haleb, Beyrut; Kahire.— Konsolosluklar : Edirne, Yanya, Üsküb, İşkodra, Manastır, Filibe, Vidin; Şam, Yafa, Kudüs, Sisam; Trablusgarb, Hartum, İskenderiyye, Port-Saîd.— Viskonsüllükler : Avlonya, Draç, Preveze, Prizrin, Serez, Kandiye, Kavala, Dedeağaç, Gelibolu,

---

(*) Nasıl Venedik büyükelçilerine «balyos» denilirse, Almanya (11. VIII.1804'ten sonra : Avusturya, 21.XII.1867'den sonra : Avusturya - Macaristan)'nın Istanbul büyükelçilerine de XIX. asır ortalarına kadar «internonce» denilmiştir.

Kırklareli, Tekirdağ, Resmo, Burgaz, Varna; Çanakkale, Samsun, Çeşme, Aydın, Ayvalık, İskenderun, Bursa, Erzurum, Sinop, Bozcaada, İnebolu, Giresun, Mersin, Rodos, Midilli, Larnaka, Limasol, Lefkoşe, Lâzıkıyye, Trablusşam, Sayda, Safed, Taberiyye, Akkâ, Hayfa, Bağdad, Cidde; Bingazi, Dümyât, Mansûre, Süveyş, Girge, İsmâiliyye, Kene, Kusayr, Uksûr, Asyût, Tanta.

1912'de Avusturya-Macaristan'ın Başkonsoloslukları : Istanbul, Selânik, İşkodra; İzmir, Trabzon, Beyrut; Kahire.— Konsolosluklar : Edirne, Hanya, Yanya, Mitroviçe, Manastır, Prizrin, Üsküb, Avlonya; Haleb, Trablusşam, Kudüs, Bağdad; İskenderiyye, Port-Saîd, Hartum.— Viskonsüllükler : Preveze, Serez; Samsun, Çanakkale, Rodos, Sakız, Sisam, Şam, Yafa, Cidde; Süveyş, Mansûre.— Konsolosluk ajansları : Dedeağaç, Gelibolu, Kırklareli, Tekirdağ, Kavala, Kandiye, Resmo, Porto Lagos; Aydın, Ayvalık, İskenderun, Bursa, Erzurum, Giresun, Bozcaada, Mersin, Akkâ, Hayfa, Taberiyye, Safed, Sayda, Trablusşam, Lâzıkıyye, Midilli; Girge, Kene, Uksûr, Minye, Asyût, İsmâîliyye.

Almanya'nın(*) Türkiye'deki Büyükelçileri ve Konsolosları

1 — Baron von Miltitz (1820 - 1828)
2 — von Royer (1828 - 1831)
3 — Baron von Martens (1831 - 1836)
4 — Kont (Graf) von Königsmark (1836 - 1842)
5 — von Coq (1842 - 1850)
6 — Kont von Pourtalès (1850 - 1852)
7 — General von Wildenbruch (17.II.1852 - II.1859)
8 — Kont von der Goltz (II.1859 - III.1862)
9 — Kont Blucher von Wahlstatt (III.1862 - XII.1862)
10 — Kont von Brassier de Saint Simon (XII.1862 - 21.X.1869)
11 — Kont Kayserlingk-Rautenburg (21.X.1869 - IX.1872)
12 — von Keudel (IX.1872 - VII.1873)
13 — C. F. von Eichmann (VII.1873 - 7.VII.1874)
14 — Baron von Werther(**) (7.VII.1874 - 30.V.1877)
15 — Orgeneral Prens Heinrich VII von Reuss-Schleiz-Köstritz (30.V.1877-22.X.1878)
16 — Kont von Hatzfeldt (22.X.1878 - 15.XI.1882)
17 — Von Radowitz (15.XI.1882 - 1892)
18 — Prens von Radolin (1892 - 29.VI.1895)
19 — Baron von Jeltsch (29.VI.1895 - 18.XI.1897)
20 — Baron Marschall von Bieberstein (18.XI.1897 - 8.V.1912)
21 — Baron von Wangenheim (8.V.1912 - 1917)
22 — Kont von Bernstorff (1917 - 28.XI.1918)

(*) 18.I.1871'den itibâren : Almanya İmparatorluğu, daha önce : Prusya krallığı.

(**) İlk büyükelçi, daha öncekiler orta elçidir.

1839'da Prusya Konsoloslukları : Selânik, Bükreş, Yaş, Patmos; İzmir, İstanköy, Rodos, Lefkoşe, Haleb, Beyrut, Sayda; İskenderiyye.— Viskonsüllük : Kalas.

1850'de Prusya Başkonsoloslukları : Bükreş; Kahire.— Konsolosluklar: Yaş, Kalas, Selânik; İzmir, Lefkoşe, Haleb, Şam, Kudüs.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1861'de Prusya Başkonsoloslukları : Bükreş; İzmir; Kahire.— Konsosolsuklar : Selânik, Kalas, Yaş, Belgrad; Trabzon, Haleb, Şam, Beyrut, Lefkoşe, Kudüs.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1875'te Almanya Başkonsoloslukları : Bükreş, Belgrad; Beyrut, Kudüs; İskenderiyye, Tunus.— Konsolosluklar : Bosnasarayı, Selânik, Varna, Kalas, Ruscuk; İzmir, Larnaka, Haleb; Dümyât.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1890'da Almanya Başkonsoloslukları : Sofya; İzmir, Beyrut; Kahire.— Konsolosluklar : Varna, Selânik; Haleb, Kudüs; İskenderiyye, Dümyât, Port-Saîd.— Viskonsüllükler : Edirne, Ruscuk, Kavala, Tekirdağ, Kandiye; İskenderun, Antakya, Bursa, Balıkesir, Amasya, Sakız, Trablusşam, Sayda, Şam, Hayfa, Yafa, Tûr-ı Sînâ; Trablusgarb, Süveyş, Kene, Uksûr, Mansûre, Asyût, Tanta, Zekâzîk, Sohayy.

1912'de Almanya Başkonsoloslukları : Istanbul; Kudüs; Kahire.— Konsolosluklar : Selânik, Hanya; Adana, Mersin, İzmir, Trabzon, Haleb, Şam, Beyrut, Basra, Bağdad; Trablusgarb, İskenderiyye, Port-Saîd, Süveyş.— Viskonsüllükler : Dedeağaç, Yanya, Tekirdağ, Edirne; İskenderun, Bursa, Samsun, Çanakkale, Sisam, Sakız, Midilli, Hayfa, Yafa, Musul.— Konsolosluk ajansları : Antakya; Asvân, Feyyûm, Girge, Uksûr, Mansûre, Asyût, Tanta, Zekâzîk.

İtalya'nın Istanbul Büyükelçileri ve Türkiye'deki Konsoloslukları(*)

1 — Cerruti (VII.1861 - VI.1862)
2 — Marquis de Bella Caraccioco (VI.1862 - 18.VI.1867)
3 — J. Bertinatti (18.VI.1867 - VIII.1869)
4 — Kont W.R.U. Barbolani (VIII.1869 - 1876)
5 — Senatör Kont Corti (1876 - 1886)(**)
6 — Baron Galvagna (1886 - 7.IV.1887)
7 — Baron di Blanc (7.IV.1887 - 1892)
8 — C. Ressmann (1892)
9 — Kont di Avogardo (1892 - 1894)
10 — T. Catalani (1894 - 18.XI.1895)
11 — A. Pansa (18.XI.1895 - 11.IX.1901)
12 — Marki di Malaspina (11.IX.1901 - 6.VIII.1904)
13 — Prens di Francavilla (6.VIII.1904 - 2.IV.1910)
14 — Baron des Planches (2.IV.1910 - 30.XI.1912)(***)
15 — Marki Garroni (30.XI.1912 - 21.VIII.1915)

(*) İtalya krallığı : 17.III.1861, daha önce : Sardunya (Piemonte) krallığı.
(**) 28.II.1881'den itibâren ilk büyükelçi, daha önceleri : orta elçi.
(***) İtalya - Türkiye harbi sırasında münâsebetler kesilmiştir.

1861'de İtalya başkonsoloslukları : Bükreş, Belgrad; İzmir, Beyrut, Trabzon; Trablusgarb, Tunus, İskenderiyye.— Konsolosluklar : Selânik, Kalaş, İbrâil, İşkodra; Kahire.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1875'te İtalya başkonsoloslukları : Bükreş, Belgrad, Selânik; Beyrut; İskenderiyye, Tunus.— Konsolosluklar : Ruscuk, Yanya, Bosnasarayı, Kandiye, İşkodra, Kalas; İzmir, Trabzon, Haleb, Şam; Kahire, Trablusgarb.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1890'da İtalya başkonsoloslukları : Sofya; İzmir, Beyrut; Kahire.— Konsolosluklar : Hanya, Preveze, Selânik, İşkodra Trabzon, Sisam, Kudüs, Haleb: İskenderiyye, Port-Saîd, Trablusgarb.— Viskonsüllükler : Edirne, Leş, Kavala, Kandiye, Yanya, Sofya, Filibe, Burgaz, Varna, Ziştovi, Lim Palanka, Nalçık, Enez Gelibolu, Serez, Resmo, Tekirdağ, Valona; Bursa, Antalya, Ayvalık, Aydın, İskenderun, Ankara, İnebolu, Manisa, Erzurum, Çanakkale, Bozcaada, Tarsus, Samsun, Midilli, Sakız, Şam, Hums, Lâzıkıyye, Akkâ, Yafa, Kudüs, Musul, Bağdad, Cidde, Trablusşam, Muhâ; Bingazi, Missurâta, Hartum, Asyût, Dümyât, Esne, Girge, Kene, Uksûr, İsmâîliyye, Mansûre, Minye, Süveyş, Tanta, Zekâzîk.

1910'da İtalya başkonsoloslukları : Istanbul, İşkodra; İzmir, Beyrut; Kahire, İskenderiyye, Trablusşam.— Konsolosluklar : Yanya, Manastır, Selânik, Üsküb, Hanya; Trabzon, Haleb, Şam, Kudüs, Bağdad, Hudeyde; Bingazi, Port-Saîd, Hartum.— Viskonsüllükler : Edirne, Draç, Prizrin, Avlonya; Sisam; Derne.— Konsolosluk ajansları : Kandiye, Resmo, Kavala, Enez, Gelibolu, Preveze, Tekirdağ, Serez, Scalanuova, Gümülcine; Antalya, Aydın, Ayvalık, İskenderun, Bursa, Konya, Çanakkale, Erzurum, İnebolu, Bozcaada, Giresun, Manisa, Samsun, Sıvas, Zonguldak, Adana, Mersin, Tarsus, Akkâ, Hayfa, Cidde, Hums, Yafa, Lâzıkıyye, Limasol, Muhâ, Midilli, Rodos, Sakız, Trablusşam; Missurâta, Asvân, Benî Süeyf, Dümyât, Esne, Feyyûm, Girge, İsmâîliyye, Kene, Uksûr, Mansûre, Minye, Asyût, Süveyş, Tanta, Zekâzîk.

İran Büyükelçileri ve Konsoloslukları

1 — Mîrzâ Câfer Han (- 1853)
2 — Hacı Mîrzâ Ahmed Han (24.III.1853 - II.1859) (orta elçi)
3 — Mîrzâ Muhammed Hüseyn Han (II.1859 - 17.V.1873) (büyükelçi : 1870)
4 — Müşîr Hacı Muhsin Han (17.V.1873 - 1891)
5 — Mîrzâ Esedullah Han (1891 - 28.VIII.1894)
6 — Şehzâde Müşîr Mîrzâ Mahmud Han Kaçar (28.VIII.1894 - 9.XII.1901)
7 — Şehzâde Müşîr Mirzâ Rızâ Han Kaçar (9.XII.1901 - 28.VIII.1911)
8 — Şehzâde Müşîr Mîrzâ Mahmud Han Kaçar (2. defa : 28.VIII.1911 - 17.II.1924)

1850'de İran konsolosluğu : Trabzon.

1861'de İran başkonsoloslukları : Bağdad; İskenderiyye.— Konsoloslukları : Erzurum, Trabzon, İzmir, Şam, Cidde; Kahire, Süveyş.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1875'te İran başkonsoloslukları : Bağdad; Kahire.— Konsolosluklar : Erzurum, İzmir, Trabzon, Şam, Cidde.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1890'da İran başkonsoloslukları : Trabzon, Erzurum, Bağdad; Kahire.— Konsolosluklar : Van, Şam, Cidde; İskenderiyye.— Viskonsüllükler : Diyarbekir, Kerbelâ, Kerkük; Süveyş.

1912'de İran başkonsoloslukları : Istanbul; İzmir, Adana, Erzurum, Van, Beyrut, Şam, Bağdad, Basra; Kahire.— Konsolosluklar : Çanakkale, Samsun, Doğubâyezid, Haleb, Kerbelâ, Kudüs; İskenderiyye.— Viskonsüllükler: Edirne, Selânik; İskenderun, Yafa; Port-Saîd, Tanta.— Konsolosluk ajansları : Dedeağaç, Tekirdağ; Midilli; Asyût, Kena, Uksûr, Mansûre, Benî Süeyf.

Birleşik Amerika Elçileri ve Konsoloslukları

1 — Bradish (1820 - 1836)
2 — C. Hodgson (1836 - 1838)
3 — D. Porter (1838 - 1843)
4 — Karr (1843 - 5.III.1850)
5 — G. - P. Marsh (5.III.1850 - II.1854)
6 — C. Spence (II.1854 - V.1858)
7 — J. Williams (V. 1858 - 8.VI.1861)
8 — H. - E. - J. Morris (8.VI.1861 - 1871)
9 — W. Mac Veagh (1871 - 3.XI.1871)
10 — G. Boker (3.XI.1871 - 12.V.1875)
11 — H. Maynard (12.V.1875 - V.1880)
12 — General J. Longstreet (V.1880 - VII.1881)
13 — General L. Wallace (VII.1881 - 1886)
14 — R. Strauss (1886 - 16.V.1889)
15 — S. Hirsch (16.V.1889 - 1.VI.1893)
16 — A. W. Terrell (1.VI.1893 - 3.IX.1897)
17 — J. B. Angel (3.IX.1897 - 5.X.1898)
18 — O. S. Strauss (5.X.1898 - 6.III.1901)
19 — J. G. A. Leischman (6.III.1901 - 4.X.1909)(*)
20 — O. S. Strauss (2. defa : 4.X.1909 - 1913)
21 — H. Morgenthau (1913 - 23.IV.1917)(**)
22 — Amiral M. L. Bristol (12.VIII.1919 - 12.X.1927)

1839'da Amerika konsolosları : Hanya, Kandiye, Selânik, Patmos; Bursa, İzmir, İstanköy, Lefkoşe, Haleb, Beyrut, Şam, Sayda; İskenderiyye, Trablusgarb, Tunus.

1850'da Amerika başkonsolosu : İskenderiyye.— Konsoloslar : Hanya; İzmir, Larnaka, Beyrut.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1861'de Amerika başkonsolosu : İskenderiyye.— Konsoloslar : Kandiye; İzmir, Trabzon, Lefkoşe, Beyrut, Kudüs, Sakız; Trablusgarb, Tunus.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

(*) 14.I.1909'dan itibâren büyükelçi ve haleflerinin hepsi büyükelçi; seleflerinin hepsi orta elçidir.

(**) Almanya'da doğmuş ve Mûsevî dînini muhâfaza eden bir Yahûdî. Istanbul'da Mûsevî dîninden tek büyükelçi. Müthiş bir Türk ve Alman düşmanı.

1875'te Amerika başkonsoloslukları : Bükreş; Kahire.— Konsolosluklar : İzmir, Lefkoşe, Sakız, Beyrut, Kudüs; Tunus, Port-Saîd.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1890'da Amerika başkonsolosluğu : Kahire.— Konsolosluklar : İzmir, Sıvas, Beyrut, Kudüs, Bağdad.— Viskonsüllükler : Selânik; İskenderun, Samsun, Trabzon, Çanakkale, Mersin, Midilli, Haleb, Şam, Hayfa, Yafa; İskenderiyye, Port-Saîd, Süveyş, Asyût, Asvân, Benî Süeyf, Mansûre, Uksûr, Sohâg.

1912'de Amerika başkonsoloslukları : Istanbul; İzmir, Beyrut; Kahire.— Konsolosluklar : Selânik; Sıvas, Harput, Mersin, Trabzon, Haleb, Kudüs, Bağdad; Trablusgarb, İskenderiyye, Port-Saîd, Süveyş.— Konsolosluk ajansları : Çanakkale, Samsun, İskenderun, Şam, Basra, Hayfa, Yafa, Trablusşam, Hudeyde; Asvân, Feyyûm, Girge, Uksûr, Mansûre, Asyût, Tanta, Zekâzîk.

İspanya'nın Istanbul Orta Elçileri ve Türkiye'deki Konsoloslukları

1 — Perez (1820 - 1828)
2 — Don Villalba (1828 - 1829)
3 — Don Vial (1829 - 1841)
4 — Don Cordova (1841 - 1848)
5 — Don Souza (1848 - 5.VII.1852)
6 — Don Nebiet (5.VII.1852 - 1853)
7 — Lorente (1853 - 7.XII.1853)
8 — Don Riquelme (7.XII.1853 - 1854)
9 — Don Bravo (1854)
10 — Don Souza (2. defa : 1854 - 1856)
11 — Don Colleo y Quesada (1856 - 1857)
12 — Don Souza (3. defa : 1857 - VI.1862)
13 — J. T. Comyn (VI.1862 - 10.III.1863)
14 — E. Sancho (10.III.1863 - 1865)
15 — R. Jabat (1865 - 1867)
16 — Kont Xiguerza (1867 - 1872)
17 — Don M. Azara (1872)
18 — Don G. Crespo (1872 - 18.I.1873)
19 — Don A. Conte (28.I.1873 - X.1878)
20 — Marki Mantilla de los Rio (X.1878 - 14.VI.1881)
21 — Kont Fascon (14.VI.1881 - 28.VII.1886)
22 — Don G. Crespo (2. defa : 28.VII.1886 - 1889)
23 — Marki Bendana (1889 - 1890)
24 — A. Ruata (1890 - 1894)
25 — Marki Fornari (1894 - 6.VII.1896)
26 — Don Villa Urrutia (6.VII.1896 - 28.II.1898)
27 — Marki Camposagrado (28.II.1898 - 9.IV.1909)
28 — Marki de Nantouillet (9.IV.1909 - 30.III.1913)
29 — Don Ory (30.III.1913 - 15.VI.1914)
30 — Don Arroyo (15.VI.1914 - 1.II.1919)
31 — Don Servertyvest (1.II.1919 -)

1839'da İspanya başkonsolosu : Trablusgarb.— Konsolosları : Haleb; İskenderiyye.

1850'de İspanya başkonsolosları : İzmir; İskenderiyye, Trablusgarb.— Konsolosluk : Selânik.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1861'de İspanya başkonsoloslukları : İzmir, Kudüs; İskenderiyye, Trablusgarb, Tunus.— Konsolosluklar : Selânik; Beyrut; Kahire, Dümyat, Süveyş.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1875'te İspanya başkonsoloslukları : İskenderiyye, Tunus.— Konsolosluklar : Selânik, Kalas; Beyrut, Kudüs; Kahire.— Bir çok şehirde viskonsüllük.

1890'da İspanya başkonsolosluğu : Kahire.— Konsolosluklar : Selânik; Haleb, Beyrut, Kudüs, Sisam; İskenderiyye.— Viskonsüllükler : Edirne, Gelibolu, Kavala, Manastır, Varna, Tekirdağ; İzmir, Trabzon, Antakya, İskenderun, Çanakkale, Rodos, Sakız, Lâzıkıyye, Trablusşam, Yafa, Akkâ, Cidde, Sayda; Trablusgarb, Bingazi, Port-Saîd, Süveyş, Dümyât, İsmâîliyye, Mansûre.

1912'de İspanya'nın Türkiye'deki başkonsoloslukları : Istanbul; Kahire, İskenderiyye.— Konsolosluklar : Selânik; İzmir, Sisam, Haleb, Beyrut, Kudüs, Bağdad; Port-Saîd.— Viskonsüllükler : Gelibolu, Tekirdağ, Kandiye; Bursa, Mersin, Çanakkale, Trabzon, İskenderun, Midilli, Şam, Trablusşam, Hayfa, Yafa, Sayda; Süveyş, Bingazi, Trablusgarb.— Konsolosluk ajansları : Suâkin, Ahmîm, Tanta, Asvân, Aftîh, Damanhûr, Esne, Feyyûm, Girge, İsmâîliyye, Kene, Kusayr, Uksûr, Mansûre, Minye, Nag Hamâdî, Asyût, Zekâzîk.

Holanda'nın İlk Istanbul elçileri :

1 — Cornelis Haga (1612 - 1639 = 27)
2 — Henric Cops (1639 - 1647 = 8)(*)
3 — Levinus Warner (1647 - 1665 = 18)(*)
4 — Justinus Colyer (1665 - 1682 = 17)(*)
5 — Kont Jacobus Colyer (1682 - 1726 = 44) (4'ün oğlu)
6 — Cornelis Clakoen (1726 - 1744 = 18)

(*) Görevleri başında Istanbul'da öldüler.

VI

YABANCI DEVLETLERDE TÜRK ELÇİ ve KONSOLOSLARI

XIX. Asırdan Önce Türk Fevkalâde Elçilerinin Görevleri

Daimî (mukim) Türk elçileri, III. Selîm'in (1789 - 1807) tahta geçmesinden az sonra, önce Londra, az sonra Paris, sonra da diğer büyük devletlerin başkentlerine gönderildiler. Daha önce Türkiye'nin mukim elçi göndermesi âdeti yoktu. Uzunca müddet yabancı ülkelerde kalan Türk elçileri vardı. Fakat hiçbiri mukim elçi sayılmazlar.

Dîvân-ı Hümâyûn, Avrupa ve Asya devletlerine, belli bir maksat için fevkalâde ve geçici elçi yollardı. Elçi, belirli görevini tamamlayınca geri döner, o ülkede oturmazdı. Haberalma, daha çok akıncı ve korsan sınıfları vasıtasıyle ve her türlü vasıtayla temin edilirdi. Ancak akıncılık ve korsanlık, XVIII. asırdan itibaren yok olma derecesine geldi ve başka türlü haberalma kaynakları îcâb etti. Bâb-ı Âlî, bu iş için daha çok sınır valilerinden, Hıristiyan azınlıklardan ve başka yollardan faydalanmıya başladı. Fakat bu, yetersizdi. Sadrâzam Nevşehirli İbrâhim Paşa, bu yetersizliği hemen anladı. Lâle Devri'nde (1718 - 1730) devamlı elçilikler ihdâs etmeyi düşündü, hattâ birini de kurdu. Fakat onun devrilmesiyle bu iş de bırakıldı ve 60 yıl sonra devamlı elçilikler kurulması işi ele alınabildi.

Dîvân, yeni padişahın cülûsunu bildirmek, bir şey tebliğ etmek gibi vesilelerle geçici elçiler gönderirdi. Her padişah cülûsunun yabancı belli başlı devletlere bildirilmesi gibi bir gelenek de yoktu. Bâzı cülûslarda buna hiç lüzum görülmez, bâzılarında bir kaç devlete elçi gönderilirdi. Bu hususta elçi gönderilmediği takdirde, yabancı devletlerin Istanbul'daki elçileri vasıtasıyle nâme yollanıp cülûs bildirilirdi.

Meselâ Sultân İbrahim'in cülûsunu bildirmek için 1640'ta Fransa, İngiltere, Holanda, Venedik, Almanya ve Polonya'ya fevkalâde elçiler gönderilmişti. 1648'de oğlu IV. Mehmed'in cülûsu için de Almanya, İspanya, Polonya ve Rusya'ya Türk elçileri gitmişti (Hammer, Türkçe trc., X, 274, n. 3).

Uzun asırlar için Türkiye'nin Avrupa'da en çok ilişkisi bulunan devlet Almanya idi. Nevşehirli İbrahim Paşa da, mukim elçilikler ihdâsını düşündüğü zaman, ilk tecrübeyi burada yaptı. Viyana'ya Kazancı-zâde Ömer Bey'i sancak beyi (tümgeneral) rütbesiyle maslahatgüzâr tâyin etti. Bu tâyin, 1725'te yapıldı. Ömer Bey, daha önceleri fevkalâde Türk elçilikleriyle Viyana'ya gitmiş, Alman dostlar edinmiş bir zât idi (Çelebî-zâde, 308).

«Almanya İmparatoru» denilen ve Viyana'da oturan en büyük Avrupa hükümdârı, dünya devletleri arasında yalnız Türkiye'nin elçisini ayağa kalkarak kabûl ederdi. Almanya elçisini ise yalnız reîsülküttâb efendi ayakta karşılar, vezirler bile oturarak kabûl ederlerdi; tabiî padişahın bir sefîre ayağa kalkması, hayalden geçmezdi. Bu âdet, 1683'e kadar devâm etti ki, Türkiye'nin her hususta nasıl dünyayı baskı altına aldığını gösteren tipik bir örnektir.

Osmanlı Türkü'nün Avrupa'da prestiji hârikulâde idi. 1945'ten sonra Birleşik Amerikalılar'ın yeryüzündeki prestijleri gibi idi. Meşhur diplomat ve yazar (ki reîsülküttâb = dış işleri bakanı da olmuştur) Ahmed Resmî Efendi, Avrupa'da yıllarca kalmış, XVIII. asrın meşhur Türk devlet adamlarından biridir. 1757'de III. Mustafa tahta çıkınca, Osmanlı usûlünce, yeni padişahın cülûsunu bildirmek üzere Viyana'ya geldi. 17 nisan 1758'de İmparator ve 2 gün sonra İmparatoriçe tarafından (Almanya imparatoru ve imparatoriçesi) ayrı ayrı kabûl edildi. 26 nisan gecesi Viyana Operası'nda şerefine gala temsîli verildi. Galası yapılan bale, çok ünlü koreograf Franz Hilverding'in sahneye —o zamanın kültür ve san'at dili olan— Fransızca olarak koyduğu *Le Turc Généreux (Âlîcenâb Türk)*'dür. Fevkalâde büyükelçinin şerefine, Türklük şerefini yücelten bir bale sahneye konmuştu (M. And, *Gönlü Yüce Türk*, s. 6, 8).

1742'de Paris'te gene bir Türk fevkalâde büyükelçisi vardı: Mehmed Saîd Efendi. Paris'e ilk gelişi de değildi. Vaktiyle babası Yirmisekizçelebî Mehmed Efendi ile berâber, XV. Louis'nin çocukluğunda, bu sefer yetişkin bir kral olan XV. Louis ile gene görüşmüştü. Mehmed Saîd Efendi (Paşa), sonradan sadrâzamlığa kadar yükselmiştir. Opéra Comique'te şerefine verilen galada gene Türk sahneleri vardı. Büyükelçiye, Kral'ın locası açılarak oraya oturtuldu. Fakat bale sırasında bir kristal parçası sahneden, sahneye çok yakın olan Kral Locası'ndaki Türk sefîrinin sakalına sıçradı. Baş dansör Grimaldi, derhal locanın kapısına, özür dilemek üzere geldi; fakat Efendi'nin emir subayları, Grimaldi'yi locaya sokmadılar ve kuliste kendisine dayak attılar.

Sultân Abdülazîz'in 1867 seyahatinde Paris'te kendisine opera dinletildi ve bale seyrettirildi; 27 temmuzda Viyana Operası'nda İmparator Franz Joseph'le beraber bir balenin galasında bulundu. Büyük bestekâr Halévy, hâtıralarında, padişahın operayı sıkıntı ile dinlediğini, baleyi ise canlı bir merakla seyrettiğini, bunu gayet iyi müşâhede ettiğini anlatır.

Osmanlı Sefâret-Nâmeleri

XVIII. asrın sonlarına kadar fevkalâde elçilikle Almanya'ya, Polonya'ya, Rusya'ya, Prusya'ya, Fransa'ya, İngiltere'ye, Venedik'e, İspanya'ya, Papalık'a, Macaristan'a, Mısır'a, İran'a, Hindistan'a, Türkistan'a ve daha pek çok devlete giden Türk elçileri, döndükten sonra ne yaparlardı?

İlk zamanlarda daha çok dil bilen subaylardan elçiler gönderilirdi. Bunlar dönünce, Dîvân'a, misyonlarını nasıl ve ne dereceye kadar başardıklarını şifahen izah ederlerdi. Sonraları «tahrîrât» denilen yazılı rapor gönderenler çoğaldı, esâsen elçiler, daha çok mülkiyye, maliye ve kalemiyye sınıflarından, yâni eli kalem tutup iyi yazı yazabilenler arasından seçilmiye başladı.

Nihâyet Türk elçileri arasında «sefâret-nâme» denilen eserleri kaleme alma devri başladı. XVII. asrın ikinci yarısından itibaren gittikçe artarak 40'tan fazla sefâret-nâme kaleme alındı. Bunların bâzıları bir broşür hacminde, bâzıları kalınca bir cilttir. Her elçi, yolculuğunu, gördüklerini, ziyâretlerini anlatır ve gittiği ülke üzerine bilgiler verir. Bunlar, daha çok herkesin okuması için yazılmış bir çeşit seyahatnâmedir. Mahrem siyasî mes'elelere temas edenleri azdır. Mahrem siyasî meseleleri elçiler, «tahrîrât» denen raporları ile reîsülküttâb efendi'ye arz etmişlerdir; bunlar, Başbakanlık Arşivi'ndedir. Sefâret-nâmelerin bâzıları basılmış, bir kaç Avrupa diline çevrilmiş, bâzıları az incelenmiştir. Duraklama ve gerileme devri Osmanlı tarihinin değerli kaynaklarıdır. 1845'ten sonra sefaret-nâme yazılmamıştır Bu edebî çeşit, 2 asır Türk edebiyatında kullanılmış oluyor. Fakat yoğun olarak sefâret-nâme kaleme alınan devir yalnız XVIII. asırdır.

Burada XVIII. asrın sonlarına kadar pek çok ülkeye gönderilen yüzlerce Türk fevkalâde elçilerinin ne listesini vermek, ne de misyonlarından bahsetmek istemiyorum. Böyle bir liste, Hammer'-in XVII. cildinden naklen Faik Reşid Unat'ın *Osmanlı Sefirleri ve Sefâret-Nâmeleri* adlı kitabında yayınlanmıştır. Yalnız bir kaç kısa not hâlinde, tipik bâzı fevkalâde Türk elçilerinden bahsede-

ceğim. Bunlardan birinde diplomat sıfatıyle Evliyâ Çelebî de bulunmuştur ve aslında Evliyâ Çelebî, fevkalâde elçi olarak bir kaç defa görev yapmıştır. Fakat ben, daha ilgi çekici olanından, büyük seyyahın Viyana'ya gidişinden bahsetmek istiyorum.

Evliyâ Çelebî —Diplomatik Misyonla— Viyana'da

Evliyâ Çelebî (VII, 306 v.dd.), IV. Mehmed'in ve Fâzıl Ahmed Paşa'nın fevkalâde büyükelçisi olarak Viyana'ya İmparator I. Leopold (1658 - 1705)'e giden beylerbeyi (orgeneral) pâyesindeki Kara Mehmed Paşa'nın maiyyetindedir. Yıl 1665 ve İmparator henüz 25 yaşındadır (IV. Mehmed'den 2 yaş büyük). Paşa'nın elçilik hey'etinde 566 Türk ve 880 at vardır. Büyükelçinin gündelik tahsisatı —tâyînat dışında— 170 kuruş (85 duka altını, 1973 râyiciyle 106.250 TL.) idi. Ayrıca hey'ete tâyînât olarak günde 5.000 has beyaz ekmek, 20 koyun, atlar için yeterli yem, 50 vukıyye tereyağı, 50 kıyye bal, 10 kile pirinç, 120 «semiz» tavuk, 200 güvercin, «sâir me'kuulât ve meşrûbât'dan mâ'adâ cemî' levâzımât ve sükker ve kahve ve misk-ü anber ve biber ve darçîn ve karanfil her şey ve kıyye kıyye» veriliyordu. Paşa'nın maiyetindeki 50 kapıcıbaşına günde bir altın (1.250 TL.), diğer 50 kapıcıbaşına günde yarım kuruş (312,5 TL.), 100 kadar karakullukçuya günde çeyrek kuruş (156,25 TL.), mehterlere günde bir kuruş (625 TL.) ve sairlerine derecelerine göre harcırâh veriliyordu. Bu harcırâhları ve tâyînâtı, Alman toprağına (Peşte ile Viyana arası) girdiği günden çıktığı güne kadar İmparator ödedi. Zîrâ Istanbul'a gelen fevkalâde elçileri de Türk hükûmeti ağırlardı. Böyle bir sefâretin Almanya'ya kaça mâl olduğu kolayca anlaşılır.

Ağrıbozlu İbrahim Paşa'nın Viyana Fevkalâde Büyükelçiliği

Diğer bir Türk fevkalâde büyükelçisi, Ağrıbozlu İbrahim Paşa'dır. 1699'da, sulh akdi ve 15 yıllık devamlı Türk-Alman savaşının sona ermesi münasebetiyle beylerbeyi (orgeneral) pâyesiyle Viyana'ya, yukarıda anılan aynı imparatora, I. Leopold'a gönderilmiştir. İmparator Leopold bu tarihte artık 59 yaşına gelmişti. Türk tahtında da IV. Mehmed'in büyük oğlu II. Mustafa (1695 - 1703) vardı. Türk fevkalâde büyükelçilik hey'eti 571 kişi idi (Unat, 37). Alman vesikalarına göre İbrahim Paşa, «çok akıllı ve mâhir bir diplomat» idi. Hey'ette 422 at, 101 eşek, 181 deve, 215 araba ve bu arabaları çeken sürüyle beygir (bârgîr = yük atı) vardı. Almanlar, 300 kişilik bir hey'et gelecek zannıyle hazırlıklarını dar

tutmuşlardı; hey'etin tasavvurlarının bir misli olduğunu görünce ilk anda sıkıntıya düştüler. Türkler, Viyana'daki misafirlikten çok memnun kaldılar. Diplomatik görevlerini bitirdikten sonra daha 6 ay (1700 bahar ve yazı) Viyana'da kalıp gezmedik yer bırakmadılar. Hey'et şerefine pek çok eğlence tertîb edildi. Viyana'da ne kadar yabancı diplomat, hattâ turist varsa, Türk hey'etinin kaldığı iki saraya gelip görüştüler. Türkler, dâvetlere yetişemiyorlardı. 16 yıl önce cebren alamadıkları Viyana'yı fethettiler. Viyanalılar, 34 yıl önceki Kara Mehmed Paşa (ki sonradan vezîr ve şehîd olmuştur) sefâretinde Türkler'den kahve içmeyi öğrenmişlerdi. Şimdi onlar da Türkler derecesinde kahve içiyorlardı. Bu sefâretin ağırlanması için Almanya imparatorluk maliye nezâreti 450.000 altın (562,5 milyon TL.) harcadı. Maliye nâzırı İmparator'a, hey'etin daha fazla Viyana'da kalması takdirinde âciz kalacağını arz etti.

Dervîş Mehmed Efendi'nin Petersburg Fevkalâde Büyükelçiliği

Dervîş Mehmed Efendi, 2 defa Rusya'nın taht şehri Petersburg'a (bugünki Leningrad) fevkalâde büyükelçilikle gitti ve ne yaptığını bize bir sefâret-nâme ile anlattı. İlk elçiliği, III. Osmân'ın cülûsunu bildirmek üzere ve 1755'tedir (Vâsıf, 40-3). 23 nisanda, dehşetli bir kış yolculuğundan sonra, Baltık üzerindeki Rusya imparatorluk taht şehrine erişti. Tahtta, Büyük Petro'nun kızı Çariçe Elizaveta bulunuyordu. Askerî törenle karşılandı. Başbakanın sarayına yakın bir konağa misafir edildi. 2 gün sonra başbakanı merasimle ziyaret edip Sadrâzam Bâhir Mustafa Paşa'nın nâmesini verdi. Rusya başbakanı, çok büyük endişeyle sadrâzamın mektubunu aldı. Zîrâ sadrâzam mektubunda eskisi gibi Rusya hükümdarları hakkında «Mosku kralı, Mosku kraliçesi» unvânını kullanmışsa, çok büyük bir diplomatik tatsızlık çıkacaktı. 1741'de Petersburg'a fevkalâde sefaretle gelen Emnî Mehmed Paşa, bundan böyle Bâb-ı Âlî'nin Rusya'yı krallık değil, imparatorluk olarak tanıdığını bildirmiş ve bu hususta bir temessük de imzalamıştı ama, daha Bâb-ı Âlî, Rusya hükümdârına «imparator» diye hitâb eden hiç bir resmî yazı göndermemişti. Halbuki Rusya, 2,5 asırdan beri imparatorluktu. Gerçi Avrupa devletleri de Rusya hükümdârının bu titrini bir iki asır geç tanımışlardı ama, bu hususta Bâb-ı Âlî kadar geciken hiç bir devlet yoktu. Bâb-ı Âlî, takrîben, bir asır gecikmişti. Başbakan, Türk büyükelçisinin elinden sadrâzamın mektubunu, titrek ellerle aldı. Hükümdârı hakkında tarihte ilk defa olarak İstanbul hükûmeti tarafından «im-

paratoriçe» unvânının kullanıldığını, heyecan derecesini aşan bir saadetle gördü. 4 mayıs 1755'de Mehmed Efendi, Rusya'ya mahsus korkunç denilecek derecede şâşaalı bir merasimle Çariçe tarafından kabûl edildi. Türk büyükelçisi, III. Osmân'ın nâme-i hümâyûnunu 46 yaşındaki I. Elizaveta'nın (1746 - 1762) eline tutuşturdu. Peterhof imparatorluk sarayında maskeli baloya ve pek çok eğlenceye dâvet edildikten sonra 24 temmuzda Petersburg'dan ayrıldı. 42 günde Kiev'e ve oradan 15 günde, bir Türk beylerbeyisinin oturduğu Bender'e (Moldavya) geldi.

Büyük Napoléon ve Türk Atları

7 nisan 1808'de Türkiye'nin Paris büyükelçisi (daimî ve mukim elçi) Abdürrahîm Muhibb Efendi, Büyük Napoléon'dan mülâkat istedi. Kabûl edildi. IV. Mustafa'nın (1807 - 1808) imparatora ve Fransa başbakanına gönderdiği atları verdi. Büyük Napoléon, Türk atlarının güzelliği ve üstünlüğüne hayrân oldu. Başbakanına gönderilen atları da ona vermeyip kendisi için alıkoydu.

Vâsıf Efendi İspanya'da

1787'de meşhur tarihçi Vâsıf Efendi, fevkalâde büyükelçi olarak İspanya kralına, Madrid'e gönderildi. I. Abdülhamîd'i (1774 - 1789) III. Carlos (1759 - 1788) nezdinde temsîl edecekti. Son yılını yaşıyan III. Carlos, 71 yaşında idi.

Cevdet Paşa (IV, 348 - 58), «Sefâret-Nâme-i Vâsıf Efendî»yi bize nakleder : Türk büyükelçisinin kraliyet sarayına gideceği güzergâh, mahşerden nümune idi. Güzergâh üzerindeki evlerin balkon ve pencereleri de adam almıyordu. Bir pencerenin 50 altına (31.000 TL.'ndan fazla) kirâlandığı işitildi. Kral, Efendi'yi ayakta bekliyordu. Sağında başbakan, solunda Antil Adaları (Küba, Porto Riko) kral nâibi yer almıştı (bu devirde Brezilya hâriç bütün Güney Amerika kıt'ası ve Orta Amerika, Meksika, Büyük Antiller, bugünki Birleşik Amerika'nın pek çok eyaleti ile Filipinler, İspanya sömürgesidir).

Vâsıf Efendi, büyükelçilik müsteşarı mevkıinde olan kedhudâsının elinden I. Abdülhamîd'in mektubunu aldı. Nâme-i hümâyûnu üç defa öpüp başına koydu, krala adım adım yaklaşıp önünde durdu :

— Hâlâ yeryüzünde mevcûd cümle pâdşâhların â'zam ve ekremi şevketlü azametlü kudretlü kerâmetlü pâdşâhım ve velî-nî'-

metim efendîmiz es-sultân Abdülhamîd Hân ibni's-sultân Ahmed Hân Hazretleri'nin haşmetlü menzeletlü İspanya Kralı Cenâbları'na nâme-i hümâyûn-ı inâyet-meşhûnlarıdır, diye «bülend âvâz» ile mektubu verdi.

Kral, «yetmiş beş yaşında (milâdî 71 yaşında) bir pîr-i râ'şedâr (titrek ihtiyar)» idi. Nâmeyi aldı. Osmanlı devleti ve padişah, pek de mevcûd olmıyan Türk-İspanyol dostluğu hakkında kısa bir nutuk söyledi. Vâsıf Efendi, huzurdan çıktı. Saraydan çıkmadan kralın üç oğlu ile bir kızını dairelerinde ziyaret etti ve büyük saygı gördü. Kralın hazırlattığı araba ile konağına döndü.

Sonra başbakanı ziyaret etti. Başbakan, büyükelçiyi salonun kapısında karşıladı. Altın ve gümüş takımlarla beraberce yemek yediler. Sadrâzamın mektubu başbakana verildi. Sonra girift İspanyol protokolü ve gururu kendisini gösterdi : Başbakan, kraldan başka, kralın üç oğluna, kızına, kraliçeye, kendisine, bir kaç yüksek görevliye hediye istiyordu. Zîrâ Istanbul'a gelen İspanyol elçileri, padişahtan başka pek çok Türk'e kralın hediyesini getirmişlerdi. Vâsıf Efendi, padişahın yalnız krallara hediye gönderdiğini, başbakana hediye göndermediğini, bunun kanun olduğunu, başbakana söyledi. Tabiî İspanya başbakanının davranışı, açgözlülük değildir; kralının padişahtan aşağı dereceye düşeceğinden korkmaktadır. Başbakan, isteğinde ısrar etti, aksi takdirde kralın padişahın hediyelerini kabûl edemiyeceğini bildirdi. Vâsıf Efendi :

— Hemân avdetimiz esbâbını görün! diye karşılık verdi.

Bununla berâber, el altından krala haber gönderip durumu bildirdi. Madrid'deki diğer elçiler de Efendi'yi İspanyollar hakkında : «Bunlar bir anûd ve mütekebbir tâifedir» diye ikaz ettiler. Kral, Efendi'ye, padişahın hükümdarlardan başka kimseye hediye göndermediğini bilmediğini, madem öyledir buna itirazı olmadığını, fakat Efendi kendiliğinden hediye verirse mes'elenin kapanacağını bildirdi. Vâsıf Efendi kabûl etti. Yanında bulunan eşyadan Istanbul malı bir altın kılıçla bir gümüş tüfeği, mineli bir hançeri, bir kakum kürkü, bir kaç top kumaşla bir mıkdar Türk parfümünü velîahde verilmek üzere ayırdı (bu velîahd, bir kaç ay sonra «IV. Carlos» adıyle kral olacaktır). Velîahdin zevcesine birer kılıç, hançer, tüfek ve bir hamam takımı, başbakana hançer hâriç velîahde verilenlerin aynısı, bir kaç devlet adamına da daha az değerli hediyeler tertîb etti.

Bu sırada İspanya'da kıtlık vardı ve hayat çok pahalılaşmıştı. Kral, Efendi'yi bahçesini gezmiye dâvet etti. «Çok eşcâr var idi ve havzlar ve heyâkil-i acîbe» doluydu. Vâsıf Efendi, Granada yakınlarına kadar gitti. İspanyol birliklerini gezdi. Kral, Türk büyükel-

çisini ava da dâvet etti. Av meydanında şapkasını çıkarıp Vâsıf Efendi'yi selâmladı. Velîahdi de öyle yaptı. «Azîm sürgün avı» oldu. Kral, vurulan bir geyiğin kalbini kendi hançeriyle çıkarıp kâğıda sardıktan sonra Efendi'ye verdi; erkeklik kudretini arttırdığını söyledi. Şaşıran Vâsıf Efendi, teşekkürle aldı.

Sonra El Escorial Sarayı'nı ziyârete gitti. Sarayın 5.000 ciltlik kütübhanesinde çok değerli Arabca yazmaları inceledi. 10 kadar nefîs yazılmış *Kur'ân*'dan başka fıkh, kelâm, hadîs kitabları gören Vâsıf Efendi «hayli mütehassir ve müteessir» oldu. Sonra Efendi'ye ziyafet çekilip İspanyol raksı ve musikisi dinletildi. Hediyelerini alan başbakan, üç defa konağına gelip Efendi'yi ziyâret etti. Madrid yakınlarından Lizbon'a, Atlantik'e kadar nehir üzerinden trafik temini için kanallar açılması teşebbüsüne hayret etti. Madrid'de meyve azdı, Endülüs'ten geliyordu.

4,5 aylık bir ikametten sonra Efendi, izin istedi. Kralın pâdişaha yazdığı mektubu aldı. Endülüs seyahatinde İşbîliye (Sevilla)'yi gören Efendi, bu defa Cartagena ve Murcia'yı gezdi. Cartagena'da tersaneyi gezdi. Muhâfızı olan binbaşı ile dört subaya hediye verip savdı. Gemiyle Malta adasına çıktı. Hapishaneleri gezip Müslüman esirlere para verdi.

İspanyollar'ın orta boylu, esmer, sert karakterli bir kavim olduğunu söyliyen Efendi, tafrayı çok sevdiklerini ve «sevdâya meylleri ziyâde» olduğunu bilhassa belirtiyor. Bâtıl itikatlarını, kendi kendilerini medhetmelerini hayretle anlatıyor. Istanbul'daki Yahudilerinkine çok yakın bir dil kullandıklarına da dikkat etmiştir. Çok mutaassıb, fakir bir halkla meskûn olan İspanya'nın «murabbâ'a karîb» (kare'ye yakın) biçimde bir yarımada olduğunu bildiriyor. İspanya'da piyade, süvariden iyidir. Fakat çoğu yabancı ücretli askerlerdir. Çok mekteb vardır ama, halk cahildir ve okumaya rağbetleri yoktur. İyi bir doktor bulmak bile zordur. Efendi, Romalılar'ın, Bizans'ın, Gotlar'ın, Arablar'dan önce İspanya'ya hâkim olduklarını da bilmektedir (Vâsıf Efendi'nin tarihçi olduğu hatırlanmalıdır). İspanya şehirlerinin Arab hâkimiyetindeki Arabca adlarını da —herhalde eski Arab tarihlerini okuduğu için— bilmektedir. İspanya sömürgelerinin büyüklüğünün, Fransa + İngiltere + Portekiz + Felemenk sömürgelerinin toplamından geniş olduğu da malûmatı cümlesindendir. «Milyon» kelimesini de ilk defa duyduğunu ve bunun «bin kerre bin» demek olduğunu bize öğretiyor. İspanya madenlerinin işletilmeksizin yüzüstü bırakıldığını, Amerika'da sömürgelerden —işçi olarak esîr çalıştırıldığı için— ucuz madenler getirildiğini haber verecek derecede ekonomik mes'elelere de alâka duymuştur. Fakat İspanya'nın

büyük borcu olduğunu, İngiltere ile yaptığı son savaştan mühim yara aldığını anlatıyor. «Yeni Dünya» dediği Amerika'da yerlileri ziraatten çekip madenlerde çalıştırdıklarını, onun için İspanya'nın Fas'tan hububat ithal ettiğini, Fas Sultânı hububat ihracını kestiği zaman sıkıntı olduğunu bildiriyor. Fas Sultânı, hububatı külçe altın ve gümüşe karşılık satmakta, hattâ darbhane masrafından kurtulmak için, Arabca yazılı sikkelerini, Madrid darbhânesinde, İspanyol altın ve gümüşü ile kestirmektedir.

Şimdi İspanya ile Türkiye'nin Cezâyir eyaleti arasında sükûn vardır. Son yıllarda İspanya, Cezâyir'deki 1.250 esirini, her birine 1.000 riyal ödeyip kurtarmıştır. Hattâ bu fidye Cezâyir'e gelince bâzı esirler o zamana kadar öldükleri halde Cezâyir Beylerbeyisi, ölenlerin de fidyesini aldı. İspanya hükûmeti, ses çıkaramadı. Bu sırada Cezâyir beylerbeyisi Mehmed Dayı, Cezâyir'deki İspanya konsolosuna, III. Carlos'a verilmek üzere 3 at, 2 arslan ve bir kaç devekuşu vermişti. Gelen hediyeleri Vâsıf Efendi, Madrid'de iken gördü. İspanya, Cezâyir Türk filosunun İspanyol gemilerine sataşmaması için Cezâyir'e cephane, gemi donatacak malzeme veriyordu. Hattâ her yıl belirli bir de harac ödüyordu. Harac kesilince Türk korsanları, Batı Akdeniz'de İspanya gemilerine göz açtırmıyorlardı. Hattâ Mehmed Dayı, III. Carlos'tan 500 kese (takrîben 225 milyon TL.) değerinde mücevher hediye almıştı. İspanya'da 100 Cezâyirli esiri kurtarmak için Mehmed Dayı, fidye ödemiye yanaşmamıştı. Fas Sultânı, İspanya Kralı'ndan rica edip bu Türk esirlerini kurtardı ve harçlık verip Cezâyir'e yolladı. İki İspanyol kalyonunu kurtarmak için de Madrid hükûmeti Cezâyir'e 40.000 riyal ödemişti. Vâsıf Efendi, Barselona'da iken, bir Cezâyir Türk filosu limana girdi. İspanya ile ahid olduğu için, limandaki 2 Ceneviz gemisini İspanyollar'ın gözleri önünde zabtedip götürdü. Rusya savaşı sırasında Cezâyir Türk filosu, Cebelitârık'tan Akdeniz'e geçen Rus gemilerini de vurmuş, bu arada şarap yüklü iki büyük Rus ticaret gemisini zabtetmişti. Cezâyirliler, gemileri ve şarapları İspanya'nın Cartagena limanına getirip sattılar. Cezâyir'deki Türk korsanlarının İspanya ile fazla iyi geçinmeye de niyetleri yoktu. 3 yıl sonra ahdi bozup yeniden İspanyol gemilerine saldıracaklarını Madrid'de görüştüğü bir Cezâyirli Türk, Vâsıf Efendi'ye açıkça söylemişti.

XVIII. asrın son yıllarında henüz İngiltere ile Fransa dışındaki Avrupa devletlerinin toplum düzeni bakımından Türkiye'den geri olduğu ve Türkler'in fikrinin de böyle bulunduğu, bu gibi vesikalardan anlaşılmaktadır.

Londra'da İki Türk Büyükelçisi : Yûsuf Âgâh Efendi ve Kostaki Musurus Paşa

Londra'ya gönderilen ilk daimî büyükelçi Yûsuf Âgâh Efendi, III. Selîm'in itimad-nâmesini III. George'a vermek üzere saraya giderken, bütün güzergâh tıkanmıştı. Büyükelçi ve maiyyetine yol açmak için 200 atlı İngiliz polisi memur edilmişti.

Londra'da en fazla kalan Türkiye büyükelçisi ise Kostaki Musurus Paşa'dır. 1891'de 84 yaşında ölen bu Rum asıllı diplomat, uzun yıllar büyükelçilik müsteşarı sıfatıyle ve bâlâ rütbesiyle (orgenerale eşit sivil rütbe) kendisine ve haleflerine yardımcılık eden büyük şâir Abdülhak Hâmid Tarhan'ın da biyografisinde geçen bir isimdir.

Musurus Paşa zamanında, Londra'da Bryanston Square'deki Türkiye sefaret-hânesi, Avrupa sosyete ve diplomasisinin merkezlerinden biriydi. Dâvetler, balolar birbirini tâkıyb ederdi. 1856 Paris Muâhedesi'ni kutlamak için büyükelçinin verdiği baloya Kraliçe Victoria da gelmişti. Kraliçe, 1851'de Musurus, kendisine itimad-nâmesini verdiği gün yazdığı hâtıra defterinde: «yeni Türk sefîrini gördüm, gayet hoş (agreeable) bir zât» cümlesi vardır Musurus'un 2 oğlu ile 3 kızı vardı ki, büyük oğlu, kendisinden sonra Londra büyükelçisi olmuştur. Bunlar, Kraliçe'nin oğulları ve kızları ile münasebet kurmuşlardı. Musurus'un büyük kızı Raşel, bir Romen asılzâdesi ile evlenmişti. Paris'te bir konakta oturuyor ve İsviçre'de Leman gölü kıyısında bir yazlığı bulunuyordu. Buraya büyük Avrupa sosyetesi, bu arada Galler Prensi, yâni müstakbel VII. Edward sık sık gelirdi. «Brankovan» adlı Rum kırması bir Romen prensi ile evlenen Raşel, iyi pianistti. Sultân Azîz'in huzûrunda bile çalmıştı. Raşel'in kızı Anna, Fransız dilinin yüksek şâirlerinden biridir ve şâir sıfatıyle adı, bütün ansiklopedilerde vardır. Anna, babası tarafından prenses, bir Fransız kontu ile evlendiği için de kontesti. 1876'da Paris'te doğdu ve aynı yerde 1933'te 57 yaşında öldü. Anna Noailles, ateşli lirizmi ve hâtıralarıyle, edebiyat tarihindeki yerini aldı. Kızkardeşi de bir Fransız asîli ile evlendi.

Musurus Paşa'nın ikinci kızı, 1894'te İtalya'nın Istanbul büyükelçisi olan Catalani ile evlendi. Küçük kızı ise bir İngiliz subayı ile evlendi. Paşa'nın büyük oğlu Stefanaki, babasının 35 yıl işgal ettiği (34 yıl, 7 ay, 9 gün; son 29 yıl, 10 ay, 8 günü büyükelçi, daha öncesi orta elçi olarak) Londra büyükelçiliğinde 17 yıl sonra halefi oldu ve o da 5 yıl, 3 ay, 10 gün Türkiye'nin Londra büyükelçiliğini yaptı; daha önce de Roma büyükelçisi idi. Kardeşi

Pavlaki Musurus, şair ve ressamdı. Babası ve ağabeyi Türk vezîri oldukları halde o, devlet hizmetine girmedi. Fakat san'atkâr olarak Avrupa'da ün yaptı.

Hiç bir Türk elçisi, Musurus Paşa kadar bir yerde büyükelçilik yapmamıştır. Ne imparatorluk devrinde, ne de cumhuriyet devrinde. Bunun sebebi, II. Abdülhamîd'in Kraliçe-İmparatoriçe Victoria'yı hoş tutmak istemesidir. Kraliçe, 1837'de tahta geçtiği zamandan 1851'de Musurus Paşa'nın tayinine kadar Londra'da 14 yıl hep Müslüman Türk büyükelçileri görmüştü. Fakat yaşlandıkça dar görüşlülüğü arttı. Hem Musurus'tan hoşlanmıştı, hem de Londra'da yalnız Hıristiyan elçiler görmek istemişti. Kraliçe'nin Musurus'u tuttuğunu gören Bâb-ı Âlî de, büyükelçisini geri almamayı uygun mütalâa etmişti. Bu sebepten, Musurus'tan sonra da Londra'ya Hıristiyan büyükelçiler gönderildi. Hattâ bu âdet, Kraliçe'nin ölümünden sonra VII. Edward devrinde de, 1908'e kadar devâm etti. Musurus Paşa, 1885'te yaşlandığı için görevinden alındi; 78 yaşına gelmişti. Daha 6 yıl yaşadı.

Vezîr Musurus Paşa, tam Osmanlı idi. Hattâ müfrit Osmanlı milliyetçisi idi (bir ara hâriciye nâzırı olan Vezir Aleksandr Karatodori Paşa da öyleydi). Panhelenizm ile hiç bir ilgisi yoktu. Türk imparatorluğunun îtibârına taalluk eden mes'elelerde son derecede titiz ve uyanıktı. Uzun yıllar Abdülhak Hâmid Tarhan gibi, Doğu ve Batı dillerini çok iyi bilen ve konuşan, çok kültürlü, tam bir sosyete adamının müsteşar olarak Londra'da bulunması ve onun da Kraliçe ve VII. Edward ile çok iyi ilişkiler kurması, Bâb-ı Âlî'nin politikasına hizmet etti.

Musurus Paşa'nın akrabaları da devlette mühim görevlere getirilmişlerdi. Bir kardeşi Torino'da Türk maslahatgüzârı, diğeri Osmanlı Bankası yönetim kurulu üyesi ve Sisam prensi oldu. Bacanağı Yanko Fotiadis Paşa, 2 defa Atina elçiliğinde bulundu (Musurus Paşa da Atina elçiliği yapmıştı) Kayınbiraderi, Vezir Aleko Paşa'dır, Şarkî Rumeli vâlîsi oldu. Diğer kayınbirâderi Nikola Bogoridi Bey, Boğdan beyi oldu ve Eflâk'la Boğdan birleşmemesi için —Bâb-ı Âlî'nin emri böyleydi— çalıştığı için Romenler'in nefretini kazandı.

Musurus Paşa Türkçe, Yunanca, Latince, Fransızca, İngilizce, İtalyanca biliyordu. Dante'nin *İlâhî Komedyası*'nı Latince'den klasik Yunanca'ya çevirdi. Musurus ailesi aslen Giritli idi. Musurus Paşa'nın babası Pavlos, XVIII. asrın son yıllarında Girit'ten Istanbul'a yerleşerek Eflâk beylerinin hizmetine girmişti. Musurus Paşa, Arnavutköyü'nde doğdu. 1839'da 32 yaşında iken, Mustafa Reşid Paşa'nın mûtemed adamı olan Sisam beyi —Bulgar

asıllı— Stefan Bogoridi'nin ikinci kızı Anna ile evlendi. Ertesi yıl, Reşid Paşa, Musurus'u ilk defa olarak Atina orta elçisi yaptı. Daha istiklâli 10 yılı bulmıyan ve Türk düşmanlığının canlı olduğu o zamanki Yunanistan'da (bugünkinin üçte biri kadar) Musurus çok iyi hizmet ederek Reşid Paşa'nın iyice gözüne girdi. Mora ve Attika'daki Türk mallarının geri verilmesi hususunda çıkmaza girmiş sayılan müzakereleri neticeye vardırınca, Bâb-ı Âlî nezdinde prestiji arttı. Yaptığı anlaşma mûcibince Atina hükûmeti, Türk tab'asına ait araziyi ya iade ediyor, ya da % 8 faizle beraber bedelini ödüyordu.

Osmanlı tab'ası bâzı Rumlar'a gayrı kanunî olarak verilmiş Yunan pasaportlarını toplatınca Musurus, Atina'da halkın aleyhte tezâhürâtı ile karşılaştı, ölümle tehdîd edildi ve bir baloda Yunan Kralı tarafından, kendisine hürmetsizlikle ithâm edildi. Bu ithâmı kabûl etmiyen Bâb-ı Âlî, Atina hükûmetine, elçisinden özür dilenmesini yazdı. Atina kabûl etmeyince bir Türk harb gemisi cebren Pire limanına girerek Musurus'u ve Türk sefaret görevlilerini aldı, Yunan elçisi de Istanbul'dan çıkarıldı. Atina'yı küçük düşürmek istiyen Sadrâzam Mustafa Reşid Paşa, tekrar Musurus'u Yunanistan'a elçi olarak gönderdi. Bu defa Atina hükûmeti, Musurus'u, Bâb-ı Âlî'nin emriyle Yunanistan'da ayaklanmalar tertîb etmekle ithâm etti. Bu ithâma sert cevap alınca da bir Yunanlı, Musurus'a beş el ateş edip kolundan yaraladı ve Türk elçisini öldürdüğünü sanarak : «Yunan hürriyetini kurtardım» diye bağırdı.

Suikasd yapan Rum, Bâb-ı Âlî'nin dehşetli tehditlerinden ürken Yunan hükûmeti tarafından tevkif edilerek Osmanlı hükûmetine teslîm edildi. Musurus'un sağ kolu sakat kaldı ve hayatının sonuna kadar elyazısında bu sakatlığın izi görüldü. 8 yıl Atina'da kalan Musurus, Viyana'ya elçi oldu. 1849 krizinde Rusya ve Avusturya'ya büyük manevî darbe indiren Mustafa Reşid Paşa, Avusturya başvekili Prens Schwarzenberg ile kavga eden Musurus'u Viyana'dan aldı. Fevkalâde misyonla Torino'ya gönderdikten sonra, Türk diplomasisinin dışarıdaki en mühim görevi sayılan —müstakbel sadrâzam— Büyükelçi Kıbrıslı Mehmed Paşa'dan boşalan Londra'ya orta elçi tâyin etti. Hemen büyükelçi pâyesi vermedi.

Türkiye, Londra Sergisi'ne katılmıya karar vermişti. Musurus, Istanbul tersanesinde yapılan ve devrin en süper harb gemilerinden sayılan Feyz-i Bahr firkateyni ile Southampton'a geldi. Türk ticaret ve sanayi maddeleri çok büyük ilgi gördü. Bütün devletlere 7 altın madalya verildi; bunların 3'ünü Türkiye kazan-

mıştı. Kraliçe Victoria, Türk sırmalı atlas kumaşlarına hayrân oldu ve 100 altınlık kumaş satın aldı. Musurus'a büyükelçilik verildi. Uhdesine Lahey ve Brüksel orta elçilikleri de verildi. Yılda birer defa bu taht şehirlerine giderdi. Bâb-ı Âlî'nin emriyle Brezilya imparatorluğu ile Türkiye'nin ilk münasebetlerini tanzim eden muâhedeyi Londra'da müzakere edip imzaladı. İngiltere'nin pek çok şehrinde Türk konsoloslukları açan Musurus, Londra'da Türk talebesi çoğalınca, sefarete bağlı ilk talebe müfettişliğini ihdâs etti. Sultân Azîz'in İngiltere seyahatinde epey ter döken Musurus, yeni padişahı da memnûn etti ve vezir pâyesiyle mükâfatlandırıldı. Türkiye imparatorluğu tarihinde ilk defa olarak bir gayrı Müslim, bu en yüksek pâyeyi alıyordu. Bu sırada Musurus Paşa'nın zevcesi öldü. 2. Velîahd Abdülhamîd Efendi, Londra'da kendisini çok iyi ağırlıyan Madam Musurus'un ölümü dolayısıyle elyazısıyle Paşa'ya çok nâzik bir mektup yazdı (bu vesika, II. Abdülhamîd'in Fransızca olarak elimizdeki tek el yazısıdır). II. Abdülhamîd tahta geçince Musurus Paşa, onu büyük ve samimî bir sadakat arz ederek tebrik etti. Ve yerinde kaldı.

Son yıllarında Musurus Paşa, Türk ve Müslüman düşmanlığı yaparak rey kazanmak istiyen ve bir çok defa başbakan olan Liberal Parti lideri Gladston'la uğraştı. Onun Türklük aleyhindeki beyanlarını «azgın hafiflik» kelimeleriyle cevaplandırınca münasebetler gerildi. Muhâfazakâr Parti gazeteleriyle iyi münasebetler kuran —ve galiba Bâb-ı Âlî'nin emriyle bâzı gazetecilere para da dağıtan— Paşa, bir kısım İngiliz basınını Türk siyasetinin lehine çevirdi. Hattâ kitaplar, broşürler bastırarak Türk siyasetinin Hıristiyanlar'a karşı değil, yalnız imparatorluğu parçalamak istiyen ve İngiltere'nin de düşmanı sayılması lâzım gelen Rusya'ya karşı olduğunu savundu. Muhâfazakâr Parti'nin en büyük organı *Morning Post*'un sahibi Bortwick'le içli dışlı temaslar kurması ve bu gazetenin Türk dış siyasetini desteklemesi üzerine bâzı Türk düşmanları, bu gazetenin Bâb-ı Âlî tarafından «kiralandığını» iddia ettiler. Londra'daki Polonyalı mültecîlere para dağıtan Paşa, onlara Rusya aleyhinde büyük nümâyişler yaptırttı (Polonya'nın en büyük kısmı, Rusya'nın elinde bulunuyordu). 1872'den beri ve 13 yıl müddetle Londra'daki bütün büyükelçilerin doyen'i oldu. Bu sıfatla Londra diplomasi âlemine hâkim oldu ve en ince, zeki ve nükteli nutuklarla yabancı devletleri Türk politikasına yatırmaya gayret etti. Fakat 1877'de Türk düşmanlığı çok şiddetlendi. Paşa bu hareketi «geçici bir salgın» olarak tavsîf etti ve gene gayretlerine devâm etti. Berlin Kongresi'ne delegelerden biri olarak tâyin edilmemesine çok üzüldü. Kendisini yetiştiren Mustafa Reşid

Paşa'nın reform programlarının 1871'den beri devamlı şekilde iflâs etmesi, hele 93 bozgunuyle imparatorluğun dağılmaya başlaması, imparatorluğun bütünlüğünü muhâfaza etmek için hayatı boyunca Reşid Paşa'dan ne öğrendiyse tatbik eden Musurus Paşa'yı çok sarstı. II. Abdülhamîd kendisine son bir mükâfatta daha bulundu: Londra'da aldığı maaşla tekaüt etti. Son 6 yılını İstanbul'da geçiren Paşa, 1891 şubatında doğduğu Arnavutköy'ünde öldü (bu bahis, geniş ölçüde şu makaleden faydalanılarak kaleme alındı: S. Kuneralp, *Bir Osmanlı Diplomatı: Kostaki Musurus Paşa*, T.T.K., *Belleten*, XXXIV, 421 v.dd.).

Türk Daimî (İkamet) Büyükelçiliklerinin Kurulması

Türkiye'nin dışarıda ilk daimî ikamet büyükelçiliklerini, III. Selim (1789 - 1807), tahta geçtikten az sonra kurdu. Önce 1793'te Yûsuf Âgâh Efendi, Londra büyükelçiliğine getirildi. Kendisine gidiş harcırâhı olarak 15.000 kuruş (4.687.000 TL.) verildi. Londra'da kaldığı müddetle yılda 50.000 kuruş maaş alacaktı (ayda bugünki paramızla 1.300.000 TL.). Bu parayla, yanında götürdüğü 5 memurun yol masraflarını ve maaşlarını da verecekti (Cevdet, VI, 89). Sır kâtibi Mahmud Râif Efendi, 2 Rum tercüman, biri Türk, biri Rum 2 memur, Efendi'ye refakat ediyorlardı. Bu Mahmud Râif Efendi, Londra'da mükemmel İngilizce ve Fransızca öğrendi. Fransızca kitaplar yazdı. III. Selîm'in en yakınlarından ve Nizâm-ı Cedîd ricâlinden oldu. Aynı zamanda tanbûrî ve bestekârdı. Kabakçı ihtilâlinde parçalandı. Reîsülküttâblığa (dış işleri bakanlığı) kadar yükseldi.

III. Selim'den sonra daimî büyükelçilikler pek muhâfaza edilemedi. 1821'e kadar maslahatgüzârlarla idâre edildi. Yunan krizinde II. Mahmud, maslahatgüzârları bile çekti 1821-1834 arasında Avrupa'da temsilcilerimiz yok gibi bir şeydi. 1834'ten itibâren yeniden büyükelçilikler ve onları takiben orta elçilikler kuruldu. Bu görevlerde bulunan Türk diplomatlarının listelerini aşağıda veriyorum. Diplomasi dilimizde «sefîr» kelimesi, hem büyük, hem orta elçiyi toptan ifade eder; «sefâret» kelimesi de öyledir. Sefîrin büyük mü, orta elçi mi olduğunu belirtmek için «büyükelçi», «orta elçi» diye tasrîh etmek lâzımdır. «Sefâret-i Seniyye», «Türk İmparatorluğu Elçiliği» demektir.

Londra Büyükelçileri(*)

1 — Yûsuf Âgâh Efendi (15.X.1793 - 23.VII.1797) (itimad-nâmesini vermesi : 29.I.1795)
2 — İsmail Ferruh Efendi (23.VII.1797 - XII.1800)
3 — Yanko Aziropulo (maslahatgüzâr : XII.1800 - 1802)
4 — Sıdkı Efendi (maslahatgüzâr : 1802 - 1818)
5 — Antonaki Ramadani (maslahatgüzar : 1818 - 1821)
6 — Mavroyani Efendi (maslahatgüzâr : 1832 - 5.VIII.1834)
7 — Müşir Nâmık Paşa (5.VIII.1834 - 15.I.1835)
8 — Nûri Efendi (15.I.1835 - 18.IV.1836)
9 — (Sd.) Mustafa Reşid Bey (Paşa) (18.IV.1836 - VIII.1837)
10 — (Sd.) İbrahim Sârım Efendi (Paşa) (VIII.1837 - 28.I.1838)
11 — Müşir Dâmâd Ahmed Fethi Paşa (28.I.1838 - 7.VIII.1838)
12 — (Sd.) Mustafa Reşid Paşa (2. defa : 7.VIII.1838 - 21.II.1840)
13 — Şekib Efendi (Paşa) (21.II.1840 - 20.XII.1841)
14 — (Sd.) Âli Efendi (Paşa) (20.XII.1841 - 14.XI.1844)
15 — (Sd.) İbrahim Sârım Paşa (2. defa : 14.XI.1844 - 24.X.1845)
16 — Şekib Efendi (Paşa) (2. defa : 24.X.1845 - 4.XI.1846)
17 — Kalimaki Bey (4.XI.1846 - 2.VI.1848)
18 — (Sd.) Kıbrıslı Mehmed Paşa (2.VI.1848 - 29.X.1851)
19 — Kostaki Muzurus Paşa (29.X.1851 - 16.XI.1885) (30.I.1856'ya kadar orta elçi)
20 — Alfred Rüstem Paşa (**) (16.XI.1885 - 3.XII.1895)
21 — Kostaki Antopulo Paşa (3.XII.1895 - 30.I.1903)
22 — Stefanaki Muzurus Paşa (19'un oğlu) (30.II.1903 - 9.V.1908)
23 — Rif'at Paşa (9.V.1908 - 28.VI.1909)
24 — (Sd.) Ahmed Tevfik (Okday) Paşa (28.VI.1909 - 5.XI.1914)
25 — Zekâi Bey (orta elçi : 1924 - 4.VII.1925)
26 — Ahmed Ferid (Tek) Bey (4.VII.1925 - 1932)

Paris Büyükelçileri

1 — Seyyid Ali Efendi (IX.1796 - 16.VII.1802) (itimad-nâme vermesi : 28.VII.1797)
2 — (Sd.) Mehmed Said Galib Efendi (Paşa) (16.VII.1802 - 2.X.1803)
3 — Mehmed Said Hâlet Efendi (2.X.1803 - 31.III.1806) (***)
4 — Seyyid Abdürrahîm Muhibb Efendi (31.III.1806 - 21.VIII.1811) (itimad-nâme : 5.VI.1806)
5 — Galib Efendi (2'den başka bir şahıs) (maslahatgüzâr : 21.VIII.1811 - 1814)
6 — Panayotaki Efendi (maslahatgüzâr : 1814 - 1817)
7 — Nikolaki Mano Efendi (maslahatgüzâr : 1817 - 1821)

(*) Büyükelçi olmıyan orta elçiler ayrıca belirtilmiştir; bu belirtmenin yapılmadığı isimler, büyükelçidir.
(**) Leh mühtedisidir. Dehşetli Osmanlı milliyetçisi idi. Türk olmadığı iddiasına deli olurdu. Eser sâhibidir.
(***) Marsilya'da bir Türk konsolosluğu kurdu.

8 — (Sd.) Mustafa Reşid Bey (Paşa) (VI.1834 - 13.IX.1836)
9 — Nûri Efendi (13.IX.1836 - 28.I.1838)
10 — (Sd.) Mustafa Reşid Paşa (2. defa : 28.I.1838 - 7.VIII.1838)
11 — Müşir Dâmâd Ahmed Fethi Paşa (7.VIII.1838 - 24.IX.1839)
12 — Nûri Efendi (2. defa : 24.IX.1839 - 16.VII.1841)
13 — (Sd.) Mustafa Reşid Paşa (3. defa : 16.VII.1841 - 17.XII.1842)
14 — Nâfî Efendi (17.XII.1842 - 14.XI.1843)
15 — (Sd.) Mustafa Reşid Paşa (4. defa : 14.XI.1843 - 24.X.1845)
16 — (Sd.) İbrahim Sârım Paşa (24.X.1845 - 17.I.1846)
17 — Müşîr Süleyman Paşa (17.I.1846 - 19.X.1848)
18 — Kalimaki Bey (orta elçi : 19.X.1848 - 12.X.1852)
19 — Veliyyüddin Paşa (12.X.1852 - 8.V.1854)
20 — Müşîr Nâmık Paşa (8.V.1854 - 10.V.1854)
21 — Veliyyüddin Paşa (2. defa : 10.V.1854 - 23.VIII.1855)
22 — Mustafa Reşid Paşa-zâde Mehmed Cemil Paşa (23.VIII.1855 - 10.XII.1859)
23 — (Sd.) Ahmed Vefik Efendi (Paşa) (10.XII.1859 - 28.I.1861)
24 — Veliyyüddin Paşa (3. defa : 28.I.1861 - 10.V.1862)
25 — Mehmed Cemil Paşa (2. defa : 10.V.1862 - 19.III.1865)
26 — (Sd.) Safvet Paşa (19.III.1865 - 29.VIII.1866)
27 — Mehmed Cemil Paşa (3. defa : 29.VIII.1866 - 11.VIII.1872)
28 — Server Paşa (11.VIII.1872 - 25.VII.1873)
29 — Ali Paşa (25.VII.1873 - 27.VII.1875)
30 — Halil Şerif Paşa (27.VII.1875 - 16.VIII.1875)
31 — Ali Paşa (2. defa : 16.VIII.1875 - 25.X.1875)
32 — (Sd.) Sâdık Paşa (25.X.1875 - 12.III.1877)
33 — Halil Şerif Paşa (2. defa : 12.III.1877 - 11.IX.1877)
34 — (Sd.) Ârifî Paşa (11.IX.1877 - 28.XII.1878)
35 — (Sd.) Safvet Paşa (2. defa : 28.XII.1878 - 20.IX.1880)
36 — Mahmud Es'ad Paşa (20.IX.1880 - 26.IX.1894)
37 — Yûsuf Zıyâ Paşa (26.IX.1894 - 20.XII.1895)
38 — Sâlih Münir Bey (Paşa : 21.III.1903) (20.XII.1895 - 15.IX.1908)
39 — Naum Paşa (15.IX.1908 - 9.IX.1911)
40 — Rif'at Paşa (9.IX.1911 - 5.XI.1914)
41 — Ali Fethi (Okyar) Bey (2.V.1925 - 1930)

Berlin Büyükelçileri

1 — Ahmed Resmî Efendi (1763)
2 — Ahmed Azmî Efendi (1791)
3 — Ali Azîz Efendi (15.VI.1797 - 29.X.1798)(*)
4 — Mîrlivâ Kâmil Paşa (orta elçi : 3.XII.1837 - 25.IX.1839)
5 — Nûri Efendi (orta elçi : 25.IX.1839 - 25.X.1842)
6 — Tal'at Efendi (orta elçi : 25.X.1842 - 2.VII.1845)
7 — Şevket Bey (orta elçi : 2.VII.1845 - 7.X.1846)
8 — Sâmi Efendi (orta elçi : 7.X.1846 - 15.IX.1850)
9 — Kostaki Bey (orta elçi : 15.IX.1850 - 2.VII.1854)

(*) Bu târihte ve görevde Berlin'de öldü (no. 21 de öyle).

10 — Kemal Paşa (orta elçi: 2.VII.1854 - 9.VIII.1857)
11 — İhsan Bey (orta elçi: 9.VII.1857 - 25.VIII.1858)
12 — Aristaki Bey (maslahatgüzâr: 25.VIII.1858, orta elçi: 14.IX.1866, büyükelçi: 3.III.1874 - 6.IV.1876)
13 — (Sd.) İbrahim Edhem Paşa (6.IV.1876 - 12.V.1877)
14 — Sâdullah Bey (Paşa) (12.V.1877 - 22.III.1883)
15 — Said Paşa (22.III.1883 - 4.X.1885)
16 — (Sd.) Ahmed Tevfik (Okday) Bey (Vezir ve Paşa: 26.XI.1889) (4.X.1885 - 20.I.1896)
17 — Ali Galib Bey (20.I.1896 - 19.X.1897)
18 — I. Ferik Ahmed Tevfik Paşa (19.X.1897 - 16.X.1908)
19 — Osman Nizâmî Paşa (16.X.1908 - 30.IV.1913)
20 — Müşir Mahmud Muhtar Paşa (30.IV.1913 - 31.VIII.1915)
21 — (Sd.) İbrahim Hakkı Paşa (31.VIII.1915 - 28.XI.1918)
22 — Ferik Kemâleddin Sâmi Paşa (12.VI.1925 - 1934)

Viyana Büyükelçileri

1 — İbrahim Afîf Efendi (6.IV.1797 - XII.1800) (itimad-nâme: 7.IX.1797)
2 — Dibolto (maslahatgüzâr: XII.1800 -)
3 — Todoroviç Efendi (maslahatgüzâr: 1826 - 1831)
4 — Mavroyeni Efendi (maslahatgüzâr: 1831 - 18.VI.1835)
5 — Müşîr Dâmâd Ahmed Fethi Paşa (18.VI.1835 - 19.IX.1837)
6 — Rif'at Bey (Paşa) (19.IX.1837 - 20.XII.1841)
7 — Âkif Efendi (20.XII.1841 - 15.X.1842)
8 — Rif'at Bey (Paşa) (2. defa: 15.X.1842 - 8.V.1843)
9 — Muhtar Bey (8.V.1843 - 14.XI.1844)
10 — Nâfî Efendi (14.XI.1844 - 4.XI.1846)
11 — Şekîb Efendi (Paşa) (4.XI.1846 - 24.X.1848)
12 — Kostaki Muzurus Bey (Paşa) (orta elçi: 24.X.1848 - 13.IX.1850)
13 — Ârif Efendi (13.IX.1850 - 17.XII.1855)
14 — Kalimaki Bey (17.XII.1855 - 20.I.1865)
15 — Haydar Efendi (20.I.1865 - 6.X.1865)
16 — Halil Şerif Paşa (6.X.1865 - 3.X.1872)
17 — (Sd.) Ahmed Ârifî Paşa (3.X.1872 - 7.V.1873) (11'in oğlu)
18 — Kabûlî Paşa (7.V.1873 - 2.VII.1874)
19 — Râşid Paşa (2.VII.1874 - 21.XI.1875)
20 — (Sd.) Ahmed Ârifî Paşa (2. defa: 21.XI.1875 - 23.VI.1876)
21 — Prens Aleko Vogorides Paşa (23.VI.1876 - 11.IX.1877)
22 — Es'ad Paşa (11.IX.1877 - 3.III.1879)
23 — (Sd.) İbrahim Edhem Paşa (3.III.1879 - 10.V.1882)
24 — Server Paşa (10.V.1882 - 17.V.1882)
25 — (Sd.) İbrahim Edhem Paşa (2. defa: 17.V.1882 - 22.III.1883)
26 — Sâdullah Paşa (22.III.1883 - 22.III.1891)(*)
27 — Yûsuf Zıyâ Paşa (22.III.1891 - 20.I.1895)
28 — Ali Galib Bey (20.I.1895 - 25.I.1896)
29 — Mahmud Nedim Bey (vezir ve Paşa: 18.X.1904) (25.I.1896 - 4.I.1909)
30 — Mustafa Reşid Paşa (4.I.1909 - 7.X.1912)

(*) Viyana'da görevi başında intihâr etti.

31 — (Sd.) Hüseyin Hilmi Paşa (7.XI.1912 - 11.XI.1918) (*)
32 — Mehmed Hamdi Bey (25.VII.1925—, orta elçi)

Petersburg (Rusya) Büyükelçileri

1 — Mustafa Râsih Paşa (fevkalâde büyükelçi : 1792)
2 — Müşîr Ahmed Fevzi Paşa (fevkalâde büyükelçi : 5.I.1824)
3 — Müşîr Dâmâd Halil Rif'at Paşa (fevkalâde büyükelçi : 1829)
4 — (Sd.) Keçeci-zâde Fuâd Efendi (Paşa) (fevkalâde büyükelçi : 1849)
5 — (Sd.) Kıbrıslı Mehmed Paşa (fevkalâde büyükelçi : VIII.1856)
6 — Rızâ Bey (orta elçi : 3.III.1857 - 25.VIII.1858)
7 — Haydar Efendi (maslahatgüzâr : 25.VIII.1858 - 10.IX.1859)
8 — Müşîr Dervîş Paşa (orta elçi : 10.IX.1859 - 7.IX.1861)
9 — Halil Şerif Bey (Paşa) (orta elçi : 7.IX.1861 - 15.X.1868)
10 — Konmninus Bey (maslahatgüzâr : 15.X.1868 - X.1870)
11 — Rüstem Paşa (büyükelçi : X.1870 - 8.IV.1873)
12 — Mehmed Kâmil Paşa (8.IV.1873 - 25.X.1875)
13 — Müşîr Şâkir Paşa (25.X.1875 - 28.VIII.1889)
14 — I. Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa (Müşîr : 28.IX.1897) (28.VIII.1889 31.VIII.1908)
15 — Turhan Paşa (31.VIII.1908 - 2.XI.1914)
16 — Galib Kemâlî (Söylemezoğlu) Bey (1918)
17 — Ahmed Muhtar Bey (IX.1927 -)

Roma Büyükelçileri

1 — Mustafa Reşid Paşa-zâde Mehmed Cemil Bey (sonra : Paşa) (Torino : 10.II.1856 - 26.II.1860)
2 — Rüstem Bey (orta elçi : 26.II.1860 - 12.VIII.1870, Torino ve Floransa)
3 — Yanko Fotiyadis Bey (sonra : Paşa) (orta elçi : 12.VIII.1870 - 3.X. 1873)
4 — Serkiz Efendi (orta elçi : 3.X.1872 - 3.III.1874)
5 — Aleksandr Karatodori Efendi (Paşa) (orta elçi : 3.III.1874 - 26.VI. 1876)
6 — Es'ad Bey (Paşa) (orta elçi : 26.VI.1876 - 11.IX.1877)
7 — Turhan Bey (Paşa) (orta elçi : 11.IX.1877 - 6.II.1881)
8 — İstefanaki Muzurus Bey (orta elçi : 6.II.1881, büyükelçi : 28.II.1881 - 27.II.1886)
9 — Yanko Fotiyadis Paşa (2. defa : 27.II.1886 - 7.XII.1889)
10 — Yûsuf Zıya Bey (Paşa) (7.XII.1889 - 22.III.1891)
11 — Mahmud Nedim Bey (22.III.1891 - 23.II.1896)
12 — Mustafa Reşid Bey (23.II.1896 - 17.I.1908)
13 — (Sd.) İbrahim Hakkı Bey (Paşa) (17.I.1908 - 13.III.1910)
14 — Hüseyin Kâzım Bey (13.III.1910 - 8.IX.1912)
15 — Mehmed Nâbi Bey (8.IX.1912 - 21.VIII.1915)
16 — Suad Bey (18.IV.1925 -)

(*) Türkiye'ye dönmedi, Viyana'da öldü (3.IV.1923).

Tahran Büyükelçileri

1 — Sünbül-zâde Vehbî Efendi (fevkalâde büyükelçi : 1775)
2 — Seyyid Mehmed Refî Efendi (fevkalâde büyükelçi : 1806)
3 — Yâsînci-zâde Abdülvehhâb Efendi (fevkalâde büyükelçi : 1811)
4 — Celâleddin Efendi (fevkalâde büyükelçi : 1813)
5 — Süleyman Hâdi Efendi (fevkalâde büyükelçi : 1820)
6 — Necib Efendi (fevkalâde büyükelçi : 1823)
7 — Kazasker Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi (fevkalâde büyükelçi : 1825)
8 — Tayyibî Efendi (fevkalâde büyükelçi : 1829)
9 — Kazasker Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi (2. defa fevkalâde büyükelçi : 29.VIII.1835)
10 — (Sd.) İbrahim Sârım Efendi (Paşa) (fevkalâde büyükelçi : XI.1839)
11 — Seb'a-zâde Nâmık Efendi (maslahatgüzâr : 28.VII.1848 - 1.VII.1849)
12 — Sâmî Efendi (büyükelçi : 1.VII.1849 - 17.II.1851)
13 — (Sd.) Ahmed Vefik Efendi (Paşa) (büyükelçi : 17.II.1851 - IV.1856)
14 — Haydar Efendi (maslahatgüzârı : IV.1856 - 9.X.1859)
15 — Rızâ Bey (Paşa) (orta elçi : 9.X.1859 - 20.XII.1859)
16 — Haydar Efendi (2. defa, orta elçi : 20.XII.1859 - 3.V.1865)
17 — Hayrullah Efendi (orta elçi : 3.V.1865 - 18.IV.1866) (*)
18 — Rızâ Bey (Paşa) (2. defa orta elçi : 18.IV.1866 - 15.X.1871)
19 — Eşref Paşa (orta elçi : 15.X.1871 - 3.XI.1872)
20 — Münîf Efendi (Paşa) (büyükelçi : 3.XI.1872 - 2.VII.1877)
21 — Haydar Efendi (3. defa, büyükelçi : 2.VII.1877 - 19.II.1878)
22 — Fahri Bey (19.II.1878 - 4.X.1885)
23 — Halil Hâlid Bey (4.X.1885 - 30.XI.1892)
24 — Ali Galib Bey (30.XI.1892 - 12.XII.1894)
25 — Şemseddin Bey (12.XII.1894 - 5.V.1896)
26 — Münif Paşa (2. defa : 5.V.1896 - 16.IX.1897)
27 — Şemseddin Bey (2. defa : 16.IX.1897 - 1908)
28 — Nasûhî Bey (1908 - 15.IX.1909)
29 — Hüseyin Hasîb Bey (15.IX.1909 - II.1912)
30 — Mehmed Emin Bey (Yeniçay) (II.1912 - 17.VII.1913)
31 — Sadreddin Bey (17.VII.1913 - 1918)
32 — Memduh Şevket (Esendal) Bey (1926 -)

Washington Orta Elçileri

1 — Blak Bey (6.IV.1867 - 13.VI.1873)
2 — Ligoraki Aristarki Bey (13.VI.1873 - 26.III.1883)
3 — Ferik Tevfik Paşa (26.III.1883 - 20.XII.1886)
4 — Mavroyeni Bey (20.XII.1886 - 11.V.1896)
5 — Mustafa Tahsin Bey (11.V.1896 - 27.VIII.1897)
6 — Ali Ferruh Bey (27.VIII.1897 - 1901)
7 — Şekib Bey (1901 - 1907)
8 — Mehmed Ali Bey (1907)
9 — Hüseyin Kâzım Bey (1907 - 14.I.1909 + büyükelçi : 14.I.1909 - 13.III.1910)
10 — Yûsuf Zıyâ Paşa (büyükelçi : 13.III.1910 - 23.IV.1917)

(*) Tahran'da öldü, Abdülhak Hâmid'in babasıdır.

Madrid Orta Elçileri

1 — Vikont Kreckhore de Varent (7.II.1858 - 5.II.1862)
2 — Veliyyüddin Paşa (büyükelçi : 5.II.1862 - 10.V.1862)
3 — Mustafa Reşid Paşa-zâde Mehmed Cemil Paşa (büyükelçi : 10.V.1862-19.III.1865)
4 — (Sd.) Safvet Paşa (büyükelçi : 19.III.1865 - 29.VIII.1866)
5 — Mehmed Cemil Paşa (2. defa büyükelçi : 29.VIII.1866 - 11.VIII.1872)
6 — Sermed Efendi (24.IX.1881 - 20.XII.1886)
7 — Turhan Bey (Paşa) (20.XII.1886 - 4.VIII.1894)
8 — Feridun Bey (4.VIII.1894 - 24.I.1897)
9 — I. Ferik Necib Paşa (24.I.1897 - 14.III.1900)
10 — I. Ferik Keçeci-zâde İzzet Fuad Paşa (14.III.1900 - 16.X.1908)
11 — Ali İhsan Bey (16.X.1908 - 16.XII.1909)
12 — Sâmî Paşa-zâde Sezâî Bey (16.XII.1909 - 1.XI.1922)

Atina Orta Elçileri

1 — Muzurus Bey (Paşa) (4.IV.1840 - 19.X.1848)
2 — Osmân Efendi (maslahatgüzâr : 19.X.1848 - 20.X.1851)
3 — Kabûlî Efendi (Paşa) (maslahatgüzâr : 20.XII.1851 - 8.XI.1852)
4 — Neş'et Bey (maslahatgüzâr : 8.XI.1852 - 29.VIII.1855)
5 — Rızâ Paşa (29.VIII.1855 - 5.IX.1856)
6 — Halil Şerif Bey (Paşa) (5.IX.1856 - 28.III.1861)
7 — Yanko Fotiadis Bey (Paşa) (28.III.1861 - 1.II.1862)
8 — Zıyâ Bey (Paşa) (*) (1.II.1862 - 26.III.1862)
9 — Yanko Fotiadis Bey (Paşa) (2. defa : 26.III.1862 - 17.IX.1872)
10 — Es'ad Paşa (17.IX.1872 - 6. XI.1874)
11 — Yanko Fotiadis Bey (Paşa) (3. defa : 6.XI.1874 - 13.VIII.1879)
12 — (Sd.) Tevfik Bey (Paşa) (maslahatgüzâr : 13.VIII.1879, sonra orta elçi : 7.VI.1883 - 4.X.1885)
13 — Âgâh Efendi (**) (4.X.1885 - 10.I.1886)
14 — Ferîdun Bey (10.I.1886 - 9.VIII.1888)
15 — Rızâ Bey (9.VIII.1888 - 18.V.1890)
16 — Mahmud Nedim Bey (18.V.1890 - 14.III.1891)
17 — Ali Galib Bey (4.III.1891 - 16.VII.1892)
18 — Gazban Efendi (16.VII.1892 - 20.V.1894)
19 — Şâkir Paşa (20.V.1894 - 20.XI.1895)
20 — Mehmed Âsım Bey (20.XI.1895 - 31.XII.1897)
21 — Mehmed Rif'at Bey (31.XII.1897 - 13.V.1908)
22 — Mehmed Nâbî Bey (13.V.1908 - XI.1911)
23 — Ahmed Muhtar Bey (XI.1911 - XII.1912)
24 — Galib Kemâlî (Söylemezoğlu) Bey (XII.1912 - 1916)
25 — Cevad (Açıkalın) Bey (6.VIII.1925 -)

(*) Meşhur şâir. Vazifesine gitmedi.
(**) Meşhur gazeteci.

Lahey Orta Elçileri

1 — Yahyâ Karaca Paşa (25.I.1855 - 28.IX.1861)
2 — Kostaki Muzurus Bey, sonra Paşa (28.IX.1861 - 22.VI.1877)
3 — Murat Efendi (22.VI.1877 - 29.IX.1881)
4 — Karaca Paşa (2. defa : 29.IX.1881 - 15.VI.1896)
5 — Abdülhak Hâmid (Tarhan) Bey (15.VI.1896 - 2.VI.1897)
6 — Misak Efendi (2.VI.1897 - 30.XII.1909)
7 — Aristaki Bey (30.XII.1909 - X.1913)
8 — Ahmed Muhtar Bey (X.1913 - 20.V.1915)
9 — Nusret Sâdullah Bey (20.V.1915 - 1.XI.1922)

Brüksel Orta Elçileri

1 — Prens Kalimaki Bey (1850 - 1854)
2 — Veliyüddin Paşa (10.V.1854 - 23.VIII.1855)
3 — Vicomte de Kerckhow de Varent (23.VIII.1855 - 7.II.1858)
4 — Muzurus Bey, sonra Paşa (7.II.1858 - 18.V.1875)
5 — Stefanaki Karatodori Efendi (18.V.1875 - 12.IX.1908)
6 — Abdülhak Hâmid (Tarhan) Bey (12.IX.1908 - 24.I.1913)
7 — Seyfeddin Bey (24.I.1913 - 5.XI.1914)

Napoli (Sicilyateyn) Sefîri

1 — Prens Kalimaki Bey (VI.1857 - 7.VII.1860)(*)

Stockholm Orta Elçileri (**)

1 — Kostaki Muzurus Bey (Paşa) (2.VI.1854 - 7.VIII.1877)
2 — Murat Efendi (7.VIII.1877 - 29.IX.1881)
3 — Yahyâ Karaca Paşa (29.IX.1881 - 13.III.1898)
4 — I. Ferik Şerif Paşa (13.III.1898 - 6.VIII.1908)
5 — Mustafa Âsım Bey (6.VIII.1908 - 20.VIII.1909)
6 — M. Şekib Bey (20.VIII.1909 - 24.V.1917)
7 — İsmail Canbulat Bey (20.V.1917 - 1918)
8 — Nusret Sâdullah Bey (1918)
9 — Galib Kemâlî (Söylemezoğlu) Bey (1918)

Kopenhag Orta Elçileri

1 — Safâ Bey (1917 - 1918)
2 — Galib Kemali (Söylemezoğlu) Bey (1918)

(*) Sicilyateyn (Napoli-Sicilya) krallığı, bu tarihte İtalya'ya katılarak sona erdi.

(**) 1905'e kadar Norveç krallığı da İsveç'e dâhildir.

Berne Orta Elçileri

1 — Stefanaki Karatodori Efendi (14.XI.1899 - 4.IV.1901)
2 — Sâlih Münir Paşa (4.IV.1901 - 15.IX.1908)
3 — Fuad Selim Bey (24.XII.1915 - 5.VII.1919)
4 — Reşad Hâlis Bey (5.VII.1919 - 1.XI.1922)
5 — Mehmed Münir (Ertegün) Bey (1.X.1925 -)

Belgrad (Sırbistan) Orta Elçileri

1 — Sermed Efendi (16.III.1879(*) - 20.IX.1880)
2 — Hâlid Bey (20.IX.1880 - 4.IX.1885)
3 — Yûsuf Zıyâ Bey (Paşa) (4.IX.1885 - 7.XII.1889)
4 — Mahmud Nedim Bey (7.XII.1889 - 18.V.1890)
5 — Mehmed Ferîdun Bey (18.V.1890 - 3.I.1894)
6 — I. Ferik Ahmed Tevfik Paşa (3.I.1894 - 18.XI.1897)
7 — I. Ferik İbrahim Fethi Paşa (18.XI.1897 - 26.IX.1908)
8 — Azaryan Efendi (26.IX.1908 - 14.VI.1909)
9 — Ali Fuad Hikmet Bey (14.VI.1909 - 17.X.1912)
10 — Yûsuf Hikmet (Bayur) Bey (7.III.1926 - 1928)
11 — Nusret Sâdullah Bey (1928 -)

Bükreş Orta Elçileri

1 — Süleyman Bey (18.XI.1878(*) - 6.VIII.1885)
2 — Ahmed Zıyâ Bey (6.VIII.1885 - 12.V.1890)
3 — Blak Bey (12.V.1890 - 23.XI.1892)
4 — Mehmed Şemseddin Bey (23.XI.1892 - 20.V.1894)
5 — Mustafa Reşid Bey (20.V.1894 - 17.XII.1895)
6 — Hüseyin Kâzım Bey (17.XII.1895 - 11.X.1908)
7 — Safâ Bey (11.X.1908 - 30.VIII.1916)
8 — I. Ferik Osman Nizâmî Paşa (fevkalâde askerî komiser (**) : 1917 - 1918)
9 — Hüseyin Râgıb (Baydur) Bey (16.VI.1925 -)

Çetine (Karadağ) Orta Elçileri

1 — Hâlid Bey (25.VII.1879(*) - 20.IX.1880)
2 — Sermed Efendi (20.IX.1880 - 16.II.1881)
3 — Rızâ Bey (16.II.1881 - 6.XI.1883)
4 — Mîrlivâ İsmail Paşa (6.XI.1883 - 22.I.1884)
5 — (Sd.) Mîrlivâ Cevad Paşa (22.I.1884 - 31.VII.1888)
6 — Mîrlivâ Hüsnü Paşa (31.VII.1888 - 29.VII.1889)
7 — Mîrlivâ Tevfik Paşa (29.VII.1889 - 25.VI.1891)

(*) Bu târihte Türkiye'den ayrılarak müstakil devlet oldular.

(**) Bu tarihte Romanya, Türkiye ile müttefiklerinin müşterek askerî işgalinde idi.

8 — Mîrlivâ Aydınoğlu Ahmed Fevzi Paşa (25.VI.1891 - 1.X.1908)
9 — Abdülbâki Bey (1.X.1908 - 1.VI.1910)
10 — Sadreddin Bey (1.VI.1910 - 8.X.1912)

Sofya Orta Elçileri

1 — Mustafa Âsım Bey (22.IX.1909(*) - 17.X.1912)
2 — Kurmay Yarbay Ali Fethi (Okyar) Bey (müstakbel başvekil) (15.XII.1913 - 30.X.1918)
3 — Rıdvân Beyoğlu Husrev Bey (12.XI.1926 -)

Bulgaristan Fevkalâde Komiserleri

1 — Nihad Paşa (13.VII.1878 - 1885)
2 — Gazban Efendi
3 — Nebil Bey
4 — Abdülhâlik Nasûhî Bey (**) (11.XI.1897 - 8.III.1902)
5 — Ali Ferruh Bey (Kaya-zâde Reşad Paşa'nın oğlu) (8.III.1902 - 1903)
6 — Necib Melhame Efendi (1903 - 2.XII.1904)
7 — I. Ferik Yâver-i Şehryârî Azm-zâde Sâdık Müeyyed Paşa (2.XII.1904-1906)
8 — Mustafa Şekib Bey (Sd. Ârifî Paşa'nın oğlu) (1906 - 5.X.1908)

1839'da Hangi Şehirierde Türk Konsoloslukları Vardı?

İngiltere : Malta; Fransa : Marsilya; Avusturya: Fiume, Trieste; İtalya : Cenova, Nice, Savona, Spezia, Napoli, Livorna; Portekiz : Lizbon.

1850'de Türk Konsoloslukları Bulunan Şehirler

İngiltere : Belfast, Birmingham, Corck, Dublin, Glasgow, Hull, Liverpool, Limerick, Manchester, Newcastle, Newport, Plymouth, Porstmouth, Southampton, Yarmouth, Cowes, Falmouth, Folkestone, Milford-Haven, Londonderry, North-Shields, Scilly + viskonsüllükler.

Fransa : Marsilya, Le Havre, Lyon, Bordeaux + viskonsüllükler.

Avusturya : Viskonsüllükler.

Rusya : İsmail, Kerç, Tiflis, Eupatoria, Odesa (başkonsolosluk) + viskonsüllükler.

İtalya : Cenova, Livorno (bunlar başkonsolosluk), Cagliari, Nice, Napoli + viskonsüllükler.

Birleşik Amerika : Boston + viskonsüllükler.

İspanya : Almeria, Barselona (ikisi de viskonsüllük).

Belçika : Anvers (başkonsolosluk).

Holanda : Amsterdam (başkonsolosluk).

Portekiz : Lizbon (başkonsolosluk).

Almanya : Hamburg (başkonsolosluk) + viskonsüllükler.

(*) Bu tarihte Türkiye'den ayrılarak müstakil devlet oldu.
(**) Abdülhak Hâmid'in ağabeyi.

1861'de Türk Konsoloslukları

İngiltere : Galway, Cebelitârık, Malta, Salford, Sheffield, Swansea, Weymouth, Lowstfot, Port Louis, Capetown, Birmingham, Cork, Dublin, Glasgow, Hull, Liverpool, Limerick, Manchester, Newcastle, Plymouth, Portsmouth, Southampton, Folkestone, Milford-Haven + viskonsüllükler.

Fransa : Marsilya (başkonsolosluk), Bordeaux, Brest, Dieppe, Lyon, Le Havre, Rouen + viskonsüllükler.

Almanya : Danzig (başkonsolosluk) + viskonsüllükler.

Avusturya : Venedik (başkonsolosluk), Trieste (başkonsolosluk), Ragusa + viskonsüllükler.

Rusya : Odesa (başkonsolosluk), Tiflis, Taganrog, Eupatoria + viskonsüllükler.

İtalya : Livorno (başkonsolosluk), Cenova (başkonsolosulk), Cagliari, Ancona, Messina, Palermo, Napoli, Sinigaglia + viskonsüllükler.

İran : Tebrîz, Kirmânşâh + viskonsüllükler.

Birleşik Amerika : Boston, New York, Baltimore + viskonsüllükler.

İspanya : Valencia, Barselona, Cadix + viskonsüllükler.

Holanda : Amsterdam (başkonsolosluk), Rotterdam + viskonsüllükler.

Belçika : Anvers (başkonsolosluk), Liège + viskonsüllükler.

Yunanistan : Pire, Ağrıboz, Patras, Vonitza, Lamia, Şıra (başkonsolosluk) + viskonsüllükler.

1875'te Türk Konsoloslukları

İngiltere : Manchester, Salford, Bombay, Capetown, Malta (bunların hepsi başkonsolosluk); Birmingham, Bristol, Dublin, Edinburg, Jersey, Liverpool, Newcastle, Plymouth, Kolombo, Cebelitârık, Port Louis, Singapur + viskonsüllükler.

Fransa : Marsilya, Bordeaux (bu ikisi başkonsolosluk); Bayonne, Boulogne, Brest, Dunkerque, Le Havre, Nantes, Rouen + viskonsüllükler.

Almanya : Hamburg, Danzig, Leipzig (bu üçü başkonsolosluk); Bremen, Dresden, Münih, Mannheim + viskonsüllükler.

Avusturya - Macaristan : Peşte, Ragusa, Trieste, Tameşvar (hepsi başkonsolosluk) + viskonsüllükler.

Rusya : Odesa, Tiflis (bu ikisi başkonsolosluk); Kerç, Kefe, Poti, Sohumkal'a, Taganrog, Eupatoria + viskonsüllükler.

İtalya : Brindisi, Cenova, Livorno, Palermo, Venedik (bunların hepsi başkonsolosluk); Ancona, Cagliari, Messina, Milano, Sinigaglia + viskonsüllükler.

İran : Tebrîz (başkonsolosluk), Kirmânşâh + viskonsüllükler.

Birleşik Amerika : Boston, Chicago, San Francisco, New Orleans + viskonsüllükler.

İspanya : Barselona, Cadix, Malaga, Palma, Sevilla, Tarragone, Xeres, Puerto de Santa Maria + viskonsüllükler.

Belçika : Anvers (başkonsolosluk), Liège + viskonsüllükler.

Holanda : Amsterdam (başkonsolosluk), Rotterdam + viskonsüllükler.

Yunanistan : Korfu, Şıra, Pire (bu üçü başkonsolosluk); Karavasur, Kefalonya, Lamia, Patras, Sentorin, Vonitza, Santa Maura + viskonsüllükler.

1890'da Türk Konsoloslukları

İngiltere : Liverpool, Londra, Bombay, Malta, Capetown (bunların hepsi başkonsolosluk); Birmingham, Cardiff, Dublin, Jersey, Newcastle, Karaçi, Kolombo, Cebelitârık, Madras, Melbourne, Port Louis, Point de Galle.— Viskonsüllükler : Cork, Dartmouth, Falmouth, Glasgow, Dover, Hartlepool, Harwich, Hull, Leith, Limerick, Londonderry, Lowestofft, Manchester, Milford, Newport, Plymouth, Portsmouth, Sheffield, Scilly Islands, Southampton, Sunderland, Swansea, Weymouth.

Fransa : Marsilya, Lyon (ikisi de başkonsolosluk); Bastia, Bayonne, Bordeaux, Boulogne, Brest, Cette, Cherbourg, Dunkerque, Le Havre, Nantes, Rouen, Toulon.— Viskonsüllükler : Nice, Dieppe, Libourne.

Almanya : Kolonya, Danzig, Hamburg, Leipzig, Münih, Buckeburg, Rudolstadt, Gotha, Koburg, Arolsen, Stuttgart, Sondershausen (bunların hepsi başkonsolosluk); Frankfurt, Mannheim, Bremen, Dresden, Kassel, Karlsruhe.— Viskonsüllük : Wiesbaden.

İtalya : Napoli, Messina, Venedik (bunlar başkonsolosluk); Ancona, Bari, Bologna, Brindisi, Cagliari, Catania, Cenova, Livorno, Milano, Torino, Bordighera, Sinigaglia.— Viskonsüllük : Floransa.

Rusya : Moskova, Tiflis, Bakû, Batum, Taganrog, Odesa (bunların hepsi başkonsolosluk); Eupatoria, Yalta, Kars, Nikolaiev, Poti, Novorossiisk, Rostov, Sivastopol, Kefe.

Avusturya - Macaristan : Peşte, Trieste, Ragusa (bunlar başkonsolosluk); Fiume, Tameşvar.— Viskonsüllük : Lussinpiocolo.

İran : Tebrîz (başkonsolosluk); Kirmânşâh, Sinne.

Birleşik Amerika : Boston (başkonsolosluk); New York, New Orleans, Baltimore, Chicago, Philadelphia.

İspanya : Barselona (başkonsolosluk); Almeria, Bilbao, Cadix, La Corugna, Gijon, Granada, Jerez, Malaga, Santander, San Sebastian, Sevilla, Tarragone, Valencia, Vigo.— Viskonsüllükler : Alicante, Adra, Cartagena, Cordoba, Palma, Santiago (Küba).

Yunanistan : Pire, Korfu, Şıra (bunlar başkonsolosluk); Arta, Kefalonya, Halkis, Yenişehir, Patras, Volo, Tırhala, Leucadia.— Viskonsüllükler : Kalamata, Zanta, Vonitza.

Holanda : Amsterdam, Batavya (= Cakarta, İndonezya) (bu ikisi başkonsolosluk); Rotterdam, Scheveningue.

Belçika : Anvers, Gand, Liège, Bruges.— Viskonsüllük : Hasselts.

Danimarka : Kopenhag (başkonsolosluk).

Portekiz : Lizbon (başkonsolosluk); Oporto.

Sırbistan : Niş; viskonsüllükler : Kraguvaç, Vranya, Nçitsa.

İsveç : Göteborg.

Transval : Pretoria.

190[illegible] Yılında Türk Konsoloslukları

İngiltere : Londra, Liverpool, Manchester, Newcastle, Capetown, Melbourne, Singapur, Bombay, Malta (bunların hepsi başkonsolosluk); Birmingham, Cardiff, Dartmouth, Dublin, Glasgow, Hull, Jersey, Sydney, Point de Galle, Madras, Kolombo, Cebelitârık.— Viskonsüllükler : Belfast, Cork, Dover, Falmouth, Hartlepool, Leith, Limerick, Londonderry, Lowestoft, Milford, Newport, North Shilds, Plymouth, Portsmouth, Sheffield, Southampton, Sunderland, Tynemouth, Swansea, Weymouth, Karaçi.

Fransa : Paris, Marsilya, Lyon, Bordeaux, Nice, Toulon (bunlar başkonsolosluk); Bastia, Bayonne, Boulogne, Brest, Cette, Cherbourg, Dunkerque, Le Havre, Nantes, Rouen.— Viskonsüllükler : La Rochelle, Lobourne, La Ciotat.

Almanya : Berlin, Breslau, Kolonya, Danzig, Frankfurt, Hamburg, Leipzig, Mannheim, Stuttgart, Dessau, Karlsruhe, Darmstadt, Gera, Greiz, Altenburg, Gotha, Koburg, Meiningen, Weimar, Bückeburg, Rudolstadt, Sonderhausen, Arolsen (bunların hepsi başkonsolosluk); Dresden, Bremen.— Viskonsüllük : Wiesbaden.

Avusturya - Macaristan : Viyana, Peşte, Ragusa, Trieste(hepsi başkonsolosluk); Fiume, Tameşvar.

Rusya : Petersburg (Leningrad), Moskova, Odesa, Batum, Kars, Sıvastopol, Tiflis, Taganrog (hepsi başkonsolosluk); Eupatoria, Kerç, Novorossiisk, Rostov, Berdiansk, Nikolaiev, Poti, Akmescid, Kefe.

İtalya : Roma, Messina, Napoli (bunlar başkonsolosluk); Ancona, Bari, Bologna, Bordighera, Brindisi, Cagliari, Catania, Catanzaro, Floransa, Genova, Livorno, Milano, Palermo, Ravenna, Savona, Spezia, Torino, Venedik.— Viskonsüllükler : Aosta, Barletta, Carloforte, Castellammare, Civitavecchia, Cotrone, Gallipoli, Girgenti, Licata, Marsala, Mazzano del Valle, Milazzo, Pozzo di Calabria, Reggio, Sassari, Syracusa, Terranovo, Trapani, Vintimiglia.

İran : Tebrîz, Kirmânşâh, Hoy, Sinne (bunlar başkonsolosluk); Bûşîr, Savuçbulak.— Viskonsüllükler : Şirâz, Hemedân, Linge, Sakis, Bana.

Birleşik Amerika : Boston, Chicago (bunlar başkonsolosluk); New York, San Francisco; Havana.

İspanya : Barselona (başkonsolosluk); Almeria, Bilbao, Cadix, La Corugna, Gijon, Granada, Jerez, Malaga, San Sebastian, Santander, Sevilla, Tarragone, Valencia, Vigo.— Viskonsüllükler : Adra, Alicante, Cartagena, Cordoba, Palma, Santa Cruz.

Holanda : Amsterdam, Rotterdam, Batavya (= Cakarta) (hepsi başkonsolosluk).

Belçika : Anvers, Bruges, Liège.— Viskonsüllükler : Grand, Ostende, Mons.

Danimarka : Kopenhag (başkonsolosluk).

Portekiz : Lizbon (başkonsolosluk).

Yunanistan : Atina, Pire, Şıra, Korfu (bunlar başkonsolosluk); Arta, Halkis, Patras, Yenişehir, Volo, Tırhala.— Viskonsüllükler : Kalamata, Kefalonya, Vonitsa, Santa Maura, Karavassara.

Habeşistan : Addis Ababa.

Brezilya : Rio.

Romanya : Kalas (başkonsolosluk) : İbrâil, Kalafat, Köstence, Yaş, Turnu Maguel, Turnu Severin, Kraiova. —Viskonsüllükler : Yerköyü, Tulça, Sulina.

Sırbistan : Niş (başkonsolosluk); Kraguvaç, Vranya.— Viskonsüllük: Uşitze.

Karadağ : Ülgün.— Viskonsüllük : Podgoritza (Titograd).

İsveç : Oslo, Göteborg, Malmö.— Viskonsüllük : Lysekil.

İsviçre : Cenevre (başkonsolosluk).

1908'de Türk Konsoloslukları

İngiltere : Londra, Liverpool, Malta, Bombay, Capetown, Melbourne (bunlar başkonsolosluk); Birmingham, Bradford, Cardiff, Dartmouth, Dublin, Glasgow, Hull, Jersey, Swansea, Manchester; Kolombo, Cebelitârık, Madras, Rangun, Sydney, Point de Galle.— Viskonsüllükler : Belfast, Cork, Dover, Falmouth, Hartlepool, Leith, Limerick, Londonderry, Lowersfott, Milford, Newcastle, Newport, North Shields, Plymouth, Portsmouth, Sheffield, Southampton, Sunderland, Tynemouth, Weymouth.

Fransa : Paris, Marsilya, Nice (bunlar başkonsolosluk); Bastia, Bayonne, Bordeaux, Boulogne, Brest, Cette, Cherbourg, Dunkerque, La Ciotat, Le Havre, Lille, Lyon, Nantes, Rouen.— Viskonsüllükler : La Rochelle, Libourne.

Almanya : Berlin, Breslau, Kolonya, Düsseldorf, Danzig, Frankfurt, Hamburg, Leipzig, Mannheim, Münih, Stuttgart, Dessau, Karlsruhe, Braunschweig, Darmstadt, Detmold, Lubeck, Schwerin, Strelitz, Oldenburg, Greiz, Gera, Altenburg, Koburg, Gotha, Meiningen, Weimar, Bückeburg, Rudolstadt, Sonderhausen, Arelsen (bunların hepsi başkonsolosluk, çoğu Almanya imparatorluğunu meydana getiren monarşilerin taht şehirleridir); Bremen, Dresden, Kiel, Nürnberg.

Avusturya - Macaristan : Viyana, Peşte, Ragusa, Trieste (bunlar başkonsolosluk); Fiume, Tameşvar.

İtalya : Roma, Napoli, Cenova (bunlar başkonsolosluk); Ancona, Bari, Bologna, Bordighera, Brindisi, Cagliari, Floransa, Messina, Livorno, Milano, Palermo, Torino, Venedik.— Viskonsüllükler : Augusta, Barletta, Carloforte, Castellammare, Civitavecchia, Cotrone, Gallipoli, Girgenti, Licata, Marsala, Mazzara del Valle, Milazzo, Pozzo di Calabria, Reggio di Calabria, Sassari, Savona, Syracusa, Terranova, Trapani, Vintimiglia.

İspanya : Madrid, Barselona (bunlar başkonsolosluk); Alicante, Almeria, Bilbao, Cadix, Cordoba, La Corugna, Gijon, Granada, Jerez, Puerto de Santa Maria, Las Palmas, Palma, Malaga, San Sebastian, Santander, Sevilla, Valencia, Vigo.— Viskonsüllükler : Adra, Cartagena, Tarragone.

Birleşik Amerika : Washington, Boston, Chicago, New York, San Francisco (hepsi başkonsolosluk).

Rusya : Petersburg (Leningrad), Moskova, Tiflis, Taganrog, Odesa (hepsi başkonsolosluk); Batum, Kars, Nikolaiev, Novorossiisk, Rostov, Sivastopol, Akmescid.— Viskonsüllükler : Poti, Vladivostok, Kefe.

İran : Tahran, Tebrîz, Kirmânşâh, Sinne (bunlar başkonsolosluk); Hemedân, Savuçbulak, Bûşîr.— Viskonsüllükler : Isfahân, Yezd, Reşt.

Yunanistan : Atina, Korfu, Yenişehir, Şıra (bunlar başkonsolosluk); Arta, Karavassara, Patras, Santa Maura, Volo, Tırhala.

Belçika : Brüksel (başkonsolosluk); Liège, Anvers, Bruges.— Viskonsüllük : Gand.

Holanda : Lahey, Amsterdam, Rotterdam; Cakarta (Batavya) (bunlar başkonsolosluk); Scheveningue.

Romanya : Bükreş, Köstence, Kalas (bunlar başkonsolosluk); İbrâil, Yaş, Turnu Magurel, Turnu Severin.— Viskonsüllükler : Yerköyü, Tulça, Sulina.

Sırbistan : Belgrad, Niş (başkonsolosluklar); Kraguvaç.— Viskonsüllük : Vranya.

Karadağ : Çetine, Dulcigno (Ülgün), Antivari, Podgoritza (Titograd).

İsveç : Stockholm, Malmö, Göteborg.— Viskonsüllük : Lysekil.

İsviçre : Berne, Cenevre (başkonsolosluklar).

Portekiz : Lizbon (başkonsolosluk).— Viskonsüllükler : Sao Vicente, Sao Paulo do Loanda.

Brezilya : Rio de Janeiro, Sao Paulo.

Norveç : Oslo (başkonsolosluk).

Danimarka : Kopenhag (başkonsolosluk).

1914'te Türk Konsoloslukları

İngiltere : Londra, Melbourne, Bombay (bunlar başkonsolosluk); Birmingham, Cardiff, Dartmouth, Glasgow, Hull, Liverpool, Manchester, Swansea; Capetown, Kolombo, Cebelitârık, Johannesburg, Madras, Malta, Rangun, Singapur, Sydney, Point de Galle.— Viskonsüllükler : Belfast, Leith, Limerick, Londonderry, Milford, Newcastle, Plymouth, Portsmouth, Sheffiield, Weymouth.

Fransa : Paris, Marsilya (başkonsolosluklar); Bayonne, Bordeaux, Boulogne, Brest, Cherbourg, Dunkerque, Le Havre, Lille, Lyon, Nantes, Nice, Rouen.— Viskonsüllükler : Cette, La Rochelle, Libourne, Toulon, Vichy.

Almanya : Berlin, Breslau, Danzig, Frankfurt, Hamburg, Leipzig, Mannheim, Münih, Stuttgart, Dessau, Karlsruhe, Braunschweig, Darmstadt, Lubeck, Schwerin, Strelitz, Greiz, Gera, Altenburg, Gotha, Koburg, Meiningen, Weimar, Rudolstadt, Sondershausen, Arolsen (hepsi başkonsolosluk); Bremen, Dresden, Düsseldorf, Königsberg, Nürnberg, Detmold, Oldenburg, Bückeburg.

Avusturya-Macaristan : Viyana, Peşte, Bosnasarayı (bunlar başkonsolosluk); Ragusa, Trieste, Brünn, Fiume, Çernoviç.

Rusya : Petersburg (Leningrad), Moskova, Batum, Tiflis (başkonsolosluklar); Bakû, Kars, Kerç, Novorossiisk, Odesa, Rostov, Sivastopol, Taganrog.— Viskonsüllükler : Herson, Mariupol, Nikolaiev, Vladivostok, Kefe.

İtalya : Roma, Napoli, Cenova (başkonsolosluklar); Milano, Torino, Palermo, Venedik, Bologna, Floransa, Bari, Brindisi, Castelammare, Catania, Civitavecchia, Licata, Livorno, Messina, Spezia, Syracusa, Trapani, San Remo.— Viskonsüllük : Ancona.

İran : Tahrân, Kirmânşâh, Reşt, Tebrîz (başkonsolosluklar); Bûşîr, Hemedân, Hoy, Selmâs, Linge, Urmiyye, Sinne, Savuçbulak.— Viskonsüllükler : Şîrâz, Culfa, Erdebil, Kazvîn, Merâga, Yezd.

Birleşik Amerika : Washington, New York (başkonsolosluklar); Boston, Chicago, San Francisco; Manilla.

İspanya : Madrid, Barselona, Almeria, Bilbao, Cadix, Gijon, Granada, Jerez, Puerto da Santa Maria, Las Palmas, Malaga, San Sebastian, Santander, Sevilla, Vigo.— Viskonsüllükler : Carthagena, Cordoba, Tarragone.

Yunanistan : Atina, Pire, Korfu, Yenişehir, Şıra, Tırhala, Volo.— Viskonsüllükler : Arta, Patras, Santa Maura.

Belçika : Brüksel, Anvers, Liège, Bruges.— Viskonsüllük : Gand.

Holanda : Lahey, Amsterdam; Batavya (Cakarta) (başkonsolosluklar); Rotterdam, Scheveringue.

Romanya : Bükreş, Köstence, Kalas (başkonsolosluklar).— Viskonsüllükler : İbrâil, Tulça, Turnu Severin, Sulina.

Sırbistan : Belgrad, Niş (başkonsolosluklar).— Viskonsüllük : Vranya.

Karadağ : Viskonsüllükler : Çetine, Ülgün, Antivari, Podgoridza (Titograd).

İsveç : Stockholm, Göteborg, Malmö.— Viskonsüllük : Lysehil.

Bulgaristan : Sofya, Filibe (başkonsolosluklar); Burgaz, Ruscuk, Varna.— Viskonsüllük : Vidin.

Brezilya : Rio de Janeiro, Sau Paulo.

İsviçre : Berne, Cenevre (başkonsolosluklar.)

Norveç: Oslo (başkonsolosluk).— Viskonsüllük : Bergen.

Portekiz : Lizbon (başkonsolosluk).

Danimarka : Kopenhag (başkonsolosluk).

Habeşistan : Harar (başkonsolosluk).

Siyam : Bangkok (başkonsolosluk).

Arjantin : Buenos Ayres (başkonsolosluk).

1918'de Türk Konsoloslukları

Almanya : Berlin, Bremen, Breslau, Frankfurt, Hamburg, Leipzig, Münih, Stuttgart, Dessau, Darmstadt, Lübeck, Schwerin, Strelitz, Oldenburg, Greiz, Gera, Altenburg, Gotha, Koburg, Meiningen, Weimar, Rudolstadt, Sondershausen, Arolsen (hepsi başkonsolosluk); Danzig, Dresden, Düsseldorf, Hanover, Kiel, Mannheim, Nürnberg, Königsberg, Karlsruhe, Braunschweig, Detmold, Bückeburg.

Avusturya - Macaristan : Viyana, Peşte, Bosnasarayı (başkonsolosluklar); Çernoviç, Trieste, Brünn.

İspanya : Madrid, Barselona (başkonsolosluklar); Almeria, Bilbao, Cadix, Gijon, Granada, Jerez, Puerto da Santa Maria, Malaga, San Sebastian, Santander, Sevilla, Vigo, Santa Cruz.— Viskonsüllükler : Carthagena, Cordoba, Tarragone.

Holanda : Lahey, Amsterdam, Rotterdam; Batavya (Cakarta) (hepsi başkonsolosluk).

İsveç : Stockholm, Göteborg (başkonsolosluklar).— Viskonsüllük : Malmö.

Bulgaristan : Sofya, Filibe, Burgaz, Varna, Ruscuk, Dedeağaç.

İran : Tahrân, Tebrîz, Kirmânşâh (başkonsolosluklar); Bûşîr, Hemedân, Hoy, Selmâs, Urmiyye, Linge, Reşt, Sinne, Savuçbulak.

İsviçre : Berne, Cenevre (başkonsolosluklar); Zürih.

Norveç : Oslo (başkonsolosluk); Bergen.

Brezilya : Sao Paulo (başkonsolosluk); Rio.

Portekiz : Lizbon (başkonsolosluk).
Arjantin : Buenos Ayres (başkonsolosluk).
Habeşistan : Harar (başkonsolosluk).

1928'de Türk Konsoloslukları

İngiltere : Londra, Bağdad, Kalküta (başkonsolosluklar); Liverpool, Lefkoşe, Kolombo, Bombay, Madras, Karaçi, Rangun.

Fransa : Paris, Beyrut, Haleb (başkonsolosluklar); Marsilya, Nice, Bordeaux, Şam.

Rusya : Moskova (başkonsolosluk); Gence, Bakû, Batum, Revân, Gümru, Tiflis, Odesa, Novorossiisk.

İtalya : Roma (başkonsolosluk); Cenova, Milano, Rodos.— Viskonsüllükler : Palermo, Trieste, Bari.

İran : Tahrân, Urmiyye (başkonsolosluklar); Tebrîz, Hemedân, Reşt, Kirmânşâh, Sânenc.

Yunanistan : Atina, Pire (başkonsolosluklar); Selânik, Gümülcine.— Viskonsüllükler : Korfu, Midilli, Hanya.

İsveç : Stockholm, Göteborg (başkonsolosluklar); Malmö, Norrköping.

Almanya : Berlin, Hamburg (başkonsolosluklar); Hanover, Danzig (bu sonuncusu serbest şehir devleti).

Arnavutluk: Tirana, Valona.
Belçika: Brüksel, Anvers.
Brezilya : Rio.
Bulgaristan : Sofya, Burgaz, Filibe.— Viskonsüllük: Varna.
Mısır : Kahire, İskenderiyye (başkonsolosluklar).
İspanya : Madrid, Barselona.
Norveç : Oslo, Bergen.
Holanda : Lahey, Amsterdam.
Polonya : Varşova.— Viskonsüllük : Lwow.
Romanya : Bükreş, Köstence, Kalas.
Yugoslavya : Belgrad, Üsküb.
İsviçre : Berne, Cenevre, Davos.
Avusturya : Viyana (başkonsolosluk).
Macaristan : Peşte (başkonsolosluk).
Afganistan : Kâbil (başkonsolosluk).
Çekoslovakya : Prag.
Japonya : Tokyo.
Finlandiya : Helsinki.
Habeşistan : Adis Ababa.

1928'de Türkiye'deki Konsolosluklar

İngiltere : Istanbul, Ankara, İzmir (başkonsolosluklar); Edirne, Mersin, Trabzon.

Fransa : Istanbul, İzmir (başkonsolosluklar); Ankara, Adana, Edirne, Bursa, Mersin, Samsun, Trabzon, Zonguldak.

Rusya : Istanbul, Ankara (başkonsolosluklar); İzmir, Artvin, Kars, Trabzon, Erzurum.

İtalya : Istanbul, Ankara, İzmir (başkonsolosluklar); Antalya, Edirne, Mersin, Trabzon.

İspanya : Istanbul (başkonsolosluk); İzmir.— Viskonsüllükler : Bursa, Mersin, Gelibolu, Çanakkale.

Almanya : Istanbul, Ankara, İzmir, Trabzon (başkonsolosluklar).

Birleşik Amerika : Istanbul, Ankara (başkonsolosluklar); İzmir.

Belçika : Istanbul, Ankara (başkonsolosluklar); İzmir, Edirne.— Viskonsüllükler : Mersin, Samsun, Bursa, Konya.

Danimarka : Istanbul (başkonsolosluk); İzmir.— Viskonsüllükler : Trabzon.

Yunanistan : Istanbul, Ankara, İzmir, Edirne, Mersin (başkonsolosluklar).

Norveç : Istanbul (başkonsolosluk); İzmir.— Viskonsüllük : Çanakkale.

Holanda : Istanbul, İzmir (başkonsolosluklar); Mersin.

Çekoslovakya : Istanbul, Ankara (başkonsolosluklar); İzmir.

İsveç : Istanbul (başkonsolosluk); İzmir, Samsun.

İran : Istanbul, Ankara (başkonsolosluklar); Trabzon.

Polonya : Istanbul, Ankara (başkonsolosluklar).

Meksika : Istanbul (başkonsolosluk); İzmir.

Mısır : Istanbul (başkonsolosluk); İzmir.

Bulgaristan : Istanbul (başkonsolosluk); Edirne.

Arjantin : Istanbul (başkonsolosluk); İzmir.

Arnavutluk : Istanbul, Ankara (başkonsolosluklar).

Afganistan : Istanbul, Ankara (başkonsolosluklar).

Şu devletlerin Istanbul'da birer başkonsoloslukları vardı : Finlandiya, Macaristan, Avusturya, Japonya, Habeşistan, Brezilya, Romanya, Portekiz.

1928'de devletler henüz büyükelçilik ve elçiliklerini Istanbul'da tutmakta devâm ediyorlardı. Ankara hükûmetinin ısrarlarına rağmen azı Ankara'ya taşınmıştı. Zamanla birer ikişer Ankara'ya naklettiler. 1928'de yalnız Afganistan, Arnavutluk, Yunanistan, Polonya, Çekoslovakya ve Rusya elçilik ve büyükelçilikleri Ankara'ya taşınmıştı. Şunlar henüz Istanbul'da idi : Almanya, Amerika, Arjantin. Belçika, Bulgaristan, Danimarka, Mısır, İngiltere, İspanya, Fransa, İtalya, Meksika. Norveç, Holanda, İran, İsveç, Finlandiya, Macaristan, Avusturya, Japonya, Habeşistan, Brezilya, Romanya, Portekiz.

II. Abdülhamîd Devrinde Dış İlişkiler

Doğuştan diplomat olan ve imparatorluğu dış siyasetteki dehâsı ile muhafaza edebilen II. Abdülhamîd devrinde (1876 - 1909), dış münasebetler çok gelişti. Bu devirde 25 müstakil devletle (18 Avrupa, 4 Amerika, 2 Asya ve 1 Afrika) münasebetlerimiz vardı. 268 dünya şehrinde temsilcilerimiz bulunuyordu (214 Avrupa, 34 Asya, 12 Amerika, 6 Afrika, 2 Okyanusya).

1900 yılını ele alalım (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, 3. def'a: 1318 = 1900) :

Berlin büyükelçisi Ferik (korgeneral) Tevfik Paşa idi (II. rütbe Osmânî ve I. rütbe Mecîdî nişanları vardı). Müsteşar Mavril Bey ûlâ idi (korgenerale eşit sivil rütbe; II. Osmânî ve II. Mecîdî). 2 başkâtib : Ali Fuad Bey

(ûlâ sânîsi = tümgenerale eşit sivil rütbe, II. Osmânî, IV. Mecîdî) ve Refik Bey (mütemâyiz = albaya eşit sivil rütbe, IV. Osmânî). 2. kâtib : Ahmed Reşad Bey (sâniye = yarbaya eşit sivil rütbe, III. Osmânî, IV. Mecîdî). Ataşe militer süvari kolağası (kıdemli yüzbaşı) Mehmed Enver Bey. İmam Yahyâ Hilmi Efendi (IV. Mecîdî).

Paris büyükelçisi Sâlih Münir Bey idi (bâlâ = orgenerale eşit sivil rütbe, murassâ İftihâr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî). Müsteşar Nâbî Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî). Başkâtib Muhiddin Bey (mütemâyiz). İkinci kâtib Örfî Bey (mütemâyiz). İkinci kâtib Tüveynî Efendi (sâlise = binbaşıya eşit sivil rütbe, III. Mecîdî). Üçüncü kâtib Mukbil Bey. Ataşe Alfred Serask Efendi. Kâtib Karakâhya Leon Bey. İmam Mustafa Efendi (müderris = kıdemli yüzbaşıya eşit ilmî rütbe, IV. Mecîdî).

Petersburg büyükelçisi Müşîr (mareşal) Hüseyin Hüsnü Paşa idi (murassâ Osmânî, I. Mecîdî). Müsteşar Bahâeddin Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî). Başkâtib Fahreddin Bey (sâniye, III. Mecîdî). 2. kâtib Hasan Kâzım Bey (sâlise, IV. Osmânî). Askerî ataşe piyade kolağası (kıdemli yüzbaşı) Enver Bey, Muavini süvari kolağası Mehmed Nazmi Efendi (V. Mecîdî). İmam Ali Zühdü Efendi.

Roma büyükelçisi Mustafa Reşid Bey idi (bâlâ, I. Mecîdî). Müsteşar Panciri Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî). Başkâtib Ohannes Kuyumcıyan Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî). 2. kâtib Reşid Bey. 3. kâtib İbrahim Sâmih Bey (sâlise, IV. Osmânî, V. Mecîdî). 3. kâtib Halil Muvaffak Bey. Askerî ataşe süvari yüzbaşısı Rızâ Efendi (V. Mecîdî). İmam Mes'ûd Efendi. Tabib Dr. İshak Sükûtî Efendi (sâniye).

Tahrân büyükelçisi Şemseddin Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî). Müsteşar Hasîb Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî). Başkâtib Sadreddin Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî). 2. kâtib Mustafa Enver Bey (sâlise, IV. Mecîdî). 3. kâtib Halil Zıyâ Bey (sâlise). Farsca kâtibi Mîrzâ Hasan Han Şevket (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî). Askerî ataşe piyâde binbaşısı Cemil Bey.

Londra büyükelçisi Vezir Kostaki Antopulo Paşa idi (murassâ Osmânî ve Mecîdî). Müsteşar Abdülhak Hâmid (Tarhan) Bey (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî). Başkâtib Edhem Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî). 2. kâtib Mahmud Fâid Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî). 2. kâtib Abdülhak Hüseyin Bey (sâlise, IV. Mecîdî). 3. kâtib Atanas Efendi (sâlise, III. Mecîdî). İmam Mahmud Câyî Efendi.

Viyana büyükelçisi Mahmud Nedim Bey idi (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî). Müsteşar Cemil Paşa (mîrmîrân = tümgenerale eşit sivil rütbe, II Osmânî). Başkâtib Henri Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, II. Mecîdî). 2. kâtib Ahmed Sâlih Bey (mütemâyiz, III. Osmânî). Askerî ataşe erkân-ı harb kaymakamı (kurmay yarbay) Nazif Bey (III. Osmânî, IV. Mecîdî). İmam Hasan Sabri Efendi. Tabib Dr. Abdullah Cevdet Efendi (sâniye). Ticaret ataşesi Lionel Bondi Bey (III. Osmânî ve Mecîdî).

Atina sefîri Rif'at Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî). Başkâtib Muzaffer Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî). 2. kâtib Cevdet Bey (sâlise, IV. Osmânî). 3. kâtib Ahmed Raûf Bey.

Stockholm sefîri Ferik (korgeneral) Şerif Paşa (I. Osmânî ve Mecîdî). Başkâtib Muhtar Bey (sâniye, IV. Osmânî). 2. kâtib Erşed Bey (sâlise, IV. Osmânî).

Brüksel ve Bern sefîri Stefanaki Karatodori Efendi (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî). Başkâtib Aleko Bey (ûlâ. II. Osmânî, III. Mecîdî). 2. kâ-

tib Kemal Bey (IV. Mecîdî). 2. kâtib Ahmed Müfid Bey (IV. Osmânî). Askerî ataşe erkân-ı harbiyye mîrlivâsı (tümgeneral) Tevfik Paşa (II. Osmânî, IV. Mecîdî).

Bükreş sefîri Hüseyin Kâzım Bey idi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî). Başkâtib Ferîdun Bey (sâniye, IV. Osmânî). 2. kâtib Süleyman Fâik Bey (mütemâyiz). Askerî ataşe kurmay yarbay Hâfız Şevket Bey (III. Osmânî ve Mecîdî).

Belgrad sefiri İbrahim Fethi Paşa, erkân-ı harbiyye mîrlivâsı (tümgeneral) idi (II. Osmânî). Başkâtib Mustafa Âsım Bey (sâlise, III. Osmânî, IV. Mecîdî). 2. kâtib Emin Bey (sâlise, III. Osmânî), 3. kâtib Blak Bey (sâlise, IV. Osmânî ve Mecîdî). Askerî ataşe piyade yarbayı Ahmed Bey.

Çetine sefîri erkân-ı harbiyye mîrlivâsı (tümgeneral) Ahmed Fevzi Paşa idi (II. Osmânî, I. Mecîdî). Başkâtib Nâzım Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî). 2. kâtib Nef'î Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî).

Lahey sefîri Yûsuf Misak Efendi idi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî). Başkâtib Reşid Bey (IV. Mecîdî). 2. kâtib Reşid Bey.

Madrid sefîri Ferik (korgeneral) Keçeci-zâde İzzet Fuad Paşa idi. Başkâtib Aleksandr Karatodori Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî). Başkâtib muâvini Mahmud Bey. 2. kâtib İhsan Bey (sâniye), Türkce kâtibi Hilmi Efendi (sâniye). Askerî ataşe kurmay binbaşı Râşid Bey.

Vashington sefîri Ali Ferruh Bey idi (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, IV. Mecîdî). Başkâtib Alfred Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî). 2. kâtib Sıdkı Bey (sâlise, IV. Mecîdî). Askerî ataşe süvari kolağası (kıdemli yüzbaşı) Aziz Bey.

Gerek yukarıdaki gösterilen büyükelçi ve elçilere, gerek Istanbul'da veya başka yerlerde görevli eski büyükelçi ve elçilere, gerekse emekliye ayrılmış büyükelçilik veya elçilik yapmış olanlara «süferây-ı saltanat-ı seniyye'den» denmektedir. «Ambassadeur de France = Fransa Büyükelçisi» gibi, hayat boyu devâm eden bir şeref pâyesidir.

1900 tarihinde Almanya'nın 21, Birleşik Amerika'nın 5, Avusturya - Macaristan'ın 11, İspanya'nın 22, İsveç - Norveç'in 4, İsviçre'nin. 2, İngiltere'nin 44, İtalya'nın 41, İran'ın 12, Brezilya'nın 1, Belçika'nın 10, Portekiz'in 2, Danimarka'nın 1, Rusya'nın 23, Romanya'nın 15, Sırbistan'ın 7, Fransa'nın 26, «Felemenk» denilen Holanda'nın 5, Karadağ'ın 2, Yunanistan'ın 25 şehrinde Türk konsolosu vardır (isimleri için bk. *Hâriciye Sâl-Nâmesi*, 235 - 46). 280 konsolos eder. Başkonsolosa «başşehbender», konsolosa «şehbender», konsolos muavinine (viskonsül) «şehbender muâvini», konsolosluk ajanına (agent consulaire) da «kançılar» denmektedir. Bu konsoloslar, «Saltanat-ı Seniyye Şehbenderlerine dâir Nizâm-Nâme-i Dâhılî» nin *(Hâriciyye Sâl-Nâmesi*, 361 - 76). 71 bendine ve «Saltanat-ı Seniyye Şehbenderlerine Tâ'lîmât»ın *(Aynı Eser*, 377-423) 191 bendine uyarak dış ülkelerde hizmet etmektedirler

1900 Yılında İstanbul'daki Yabancı Diplomatlar

II. Abdülhamîd siyasetinin bir prensibi, dünyanın her yerinde adam bulundurarak haber almak, dünya basınını günü gününe takib etmek, bir de, Istanbul'daki yabancı diplomatları mümkin olabildiği derecede elde etmekti. O çağ diplomasisinde devletlerin dış siyâsetine hemen hemen elçiler hâkim olduğu için, bunun büyük ehemmiyeti vardı. II. Abdülhamîd, büyükelçileri her cuma günü selâmlıktan sonra muntazaman muhakkak kabûl ettiği gibi, lüzum gördükçe de şu veya bu sefîri Yıldız'a çağırıp görüşürdü.

Avusturya - Macaristan büyükelçisi Baron von Calice, 1900 yılında (*Hâriciyye Sâl-Nâmesi*, 282; *Almanach de Gotha*, 1900, 1.126) II. Abdülhamîd'den murassâ Osmânî ve Mecîdî nişanları almıştı («murassâ» denilen nişanlar, I. rütbe nişanlardan üstün ve en yüksek derecedir). Müsteşar Baron von Braun'un II. Osmânî ve III. Mecîdî, baştercüman Pogatscher'in II. Mecîdî'si, askerî ataşe kurmay yarbay Baron Giesl von Gieslingen'in II. Osmânî ve Mecîdî'si, daha 4 diplomatın nişanları vardı. 9'u nişansızdı.

Gene aynı tarihte (1900 yılında) İran büyükelçisi Alâ'ü'l-mülk Mîrzâ Mahmûd Hân Kaçar'ın (İran Türk imparatorluk Prensi) murassâ Osmânî ve Mecîdî'si bulunuyordu. Başkâtib Mirzâ İsmail Han'ın II. Mecîdî'si, baştercüman Ohannes Han'ın II. Osmânî ve I. Mecîdî'si, ayrıca 9 İranlı diplomatın nişanları vardı. 5'i nişansızdı.

Almanya büyükelçisi Baron Marschall von Bieberstein'ın murassâ Osmânî ve Mecîdî'leri, askerî ataşe Binbaşı Morgen'in II. Osmânî ve Mecîdî'si, baştercüman Testa'nın II. Osmânî ve I. Mecîdî'si, ayrıca büyükelçilik mensûbu 8 diplomatın nişanları vardı. 5'i nişansızdı.

İtalya büyükelçisi Pansa'nın murassâ Osmânî ve I. Mecîdî'si, başkâtib Kont Gallina'nın III. Osmânî ve II. Mecîdî'si, 2. kâtib Marki Carlotti'nin III. Mecîdî'si, baştercüman Cangia'nın II. Osmânî ve I. Mecîdî'si, askerî ataşe yarbay Signorile'nin II. Mecîdî'si, ayrıca büyükelçilik mensûbu 4 diplomatın nişanları vardı. 4 diplomat henüz nişan almamıştı.

Rusya büyükelçisi Zinoview'in murassâ Osmânî ve Mecîdî'si, müsteşar Çerbaçev'in I. Mecîdî'si, başkâtib Çeglof'un II. Mecîdî'si, baştercüman Maksimof'un I. Mecîdî'si, ataşe militer Albay Kalnin'in II. Mecîdî'si, ataşe Prens Muruzi'nin IV. Osmânî'si, ataşe Prens Sviatopolk-Mirsky'nin III. Mecîdî'si, 3. tercüman meşhur Türk düşmanı yazar (sonradan baştercüman olmuştur) Mandelstam'ın III. Mecîdî'si, 2. kâtib Prens Kudaşev'in III. Osmânî'si, kâtib muavini Prens Trubetskoy'un IV. Osmânî'si, daha 6 diplomatın nişanları vardı, 5'inin yoktu.

İngiltere büyükelçisi Sir O'Connor'un ve —biri hâriç— 22 diplomatın henüz yeni tâyin edildikleri için hiç bir nişanları yoktu (bu devirde İngiltere, Türkiye'nin en büyük düşmanı hâline gelmişti).

Fransa büyükelçisi Senatör Constans'ın murassâ Osmânî ve Mecîdî'si, müsteşar Bapst'ın II. Osmânî ve III. Mecîdî'si, baştercüman Rouet'nin II. Osmânî ve Mecîdî'si, daha 7 diplomatın nişanları vardı, 4'ünün yoktu.

İsveç - Norveç (bu tarihte birleşik devletti) sefîri (orta elçi) Kont Steenbock'un I. Osmânî ve Mecîdî'si, baştercüman Karl Fredholm'un II. Osmânî'si vardı.

Karadağ sefîri Bakiç'in I. Osmânî ve Mecîdî'si, ataşe Curubogdanoviç'in IV. Osmânî ve Mecîdî'si vardı.

Yunanistan sefîri Prens Mavrokordato'nun I. Osmânî ve Mecîdi'si, daha 4 diplomatın nişanları vardı, 5'inin yoktu.

İspanya sefîri Marki Camposagrado'nun I. Osmâni'si, daha 4 diplomatın nişanları vardı.

Birleşik Amerika sefîri O. S. Straus'ın ve diğer 3 diplomatın tâyinleri yeni olduğu için nişanları yoktu.

Belçika sefîri Kont Errambault de Dudzeele'e de henüz 19 ağustos 1899'da itimad-nâmesini verdiği için nişan verilmemişti. Müsteşar Kont F. van den Steen de Jehay'nin II. Mecîdî'si, daha 2 diplomatın nişanları vardı, birinin yoktu.

Romanya sefîri Prens Aleksandr Ghika da 1899'da itimad-nâme verdiği için daha nişan alamamıştı. 5 Romen diplomatının nişanları vardı, birinin yoktu.

Holanda sefîri W.F.H. van Weckerlin de yeniydi, nişan almamıştı. 2 Holanda diplomatının nişanları vardı, birinin yoktu.

Bu tarihte Türkiye'deki Danimarka menfaatlerine (Danimarka'nın eski tarihlerde Istanbul'da mukim elçisi vardı) İsveç - Norveç sefîri, Lüksenburg'unkine Holanda sefîri bakıyordu. Portekiz sefîri Baron da San Pedro, 1899'da itimad-nâme vermişti. Paraguay'ın yalnız Haleb'de bir konsolosu vardı.

Türkiye İmparatorluğu, kendi konsolosluklarını başşehbender, şehbender, şehbender muâvini ve kançılar olarak sınıflandırmıştı. Türkiye'deki yabancı konsolosları ise ceneral konsolos (sonra başkonsolos denmiştir), konsolos, konsolos vekîli (sonra konsolos muavini denmiştir) olarak adlandırıyordu.

1900 yılında (*Sâl-Nâme-i Hâriciyye*, 291 v.dd.) Almanya İmparatorluğu'nun 4 Türk şehrinde konsolosu, 14 Türk şehrinde konsolos muavini vardı.

Birleşik Amerika'nın 2 şehirde (Istanbul, Kahire) başkonsolosu, 12'sinde konsolosu, 21'inde viskonsülü bulunuyordu.

Avusturya - Macaristan İmparatorluk - Krallığı'nın 10 şehirde başkonsolosu (Istanbul, Beyrut, Trabzon, İskenderiyye, Bağdad, Sofya, İzmir, Hanya, Selânik, Kahire), 18 şehirde konsolosu, 25 şehirde viskonsülü vardı.

İspanya Krallığı'nın 8 şehirde konsolosu, 24 şehirde viskonsülü vardı.

İsveç - Norveç Birleşik Krallığı'nın 1 başkonsolosu (İskenderiyye), 1 konsolosu, 19 viskonsülü vardı.

İngiltere krallığının Kastamonu, Selânik, Beyrut, Bağdad, Trablusgarb, Sofya, Kahire'de 7 başkonsolosu, 24 konsolosu, 56 viskonsülü vardı.

İtalya Krallığı'nın Istanbul, İzmir, Manastır, Kahire, Beyrut, Trablusgarb, Sofya'da 7 başkonsolosu, 13 konsolosu, 20 viskonsülü vardı.

İran İmparatorluğu'nun Kahire, Bağdad, Erzurum, Trabzon, Şam, Beyrut, Cidde, İzmir, Basra, Van'da 10 başkonsolosu, 26 konsolosu, 44 viskonsülü vardı.

Brezilya Cumhuriyeti'nin Kahire ve İskenderiyye'de 2 başkonsolosu, 4 konsolosu vardı.

Belçika Krallığı'nın Selânik, Sofya, İskenderiyye'de başkonsolosları, 13 konsolosu, 14 viskonsülü vardı.

Portekiz (Osmanlıca : Portugal) Krallığı'nın 6 konsolosu, 17 viskonsülü vardı.

Danimarka Krallığı'nın İskenderiyye'de başkonsolosu, 3 konsolosu, 18 viskonsülü vardı.

Rusya İmparatorluğu'nun Beyrut, Istanbul, Filibe, İzmir, Erzurum, İskenderiyye, Selânik, Kudüs, Haleb, Kahire, Sofya'da 11 başkonsolosu, 14 konsolosu, 30 viskonsülü vardı.

Romanya'nın Selânik'te bir başkonsolosu bulunuyordu.

Sırbistan'ın Selânik, Manastır ve Priştine'de 3 başkonsolosu, bir konsolos ve bir viskonsülü vardı.

Fransa'nın Beyrut, İskenderiyye, İzmir, Sofya, Kahire'de 5 başkonsolosu, 18 konsolosu, 67 viskonsülü vardı.

Holanda'nın Beyrut ve Sofya'da 2 başkonsolosu, 10 konsolosu, 23 viskonsülü vardı.

Yunanistan'ın Istanbul, İzmir, Selânik, Yanya, Sofya, Filibe, İskenderiyye'de 7 başkonsolosu, 20 konsolosu, 12 viskonsülü vardı.

VII

İMPARATORLUK ARŞİVİ (HAZÎNE-İ EVRAK)

Osmanlı Devleti Arşivi

1402'de devletin o sırada taht şehri olan Bursa'ya giren Timur'un Doğu Türkleri ordusu, Osmanlı arşivini yaktı. Onun için 1402 öncesinden elimize az vesîka geçmiştir. 1453'ten sonra vesikalar çoğalmıya, XVI. asır sonlarında çok bollaşmıya başlar. Çeşitli kayıplara uğrayan Osmanlı arşivi, bugün de Avrupa'nın en zengin bir iki arşivinden biridir (Sauvaget, 19). Osmanlılar'ca resmî vesika, kutsaldır. Arşiv dairesine «hazîne-i evrak» denmesi, arşivin de bir çeşit hazîne olarak kabûl edildiğini gösterir.

Arşiv Sistemi

Dîvân-ı Hümâyûn (Bâb-ı Âlî)'daki vesikalar kâğıt veya defter şeklinde tanzim edilirdi. Defterler ciltlenir, yıllara göre tasnîf edilir, hususî odalarda saklanırdı. Bu odalara «mahzen-i evrak» denilirdi. Yaprak hâlindeki vesikalarsa keselere konurdu. Mühim vesikalar atlas keselere ve muhâfazalara yerleştirilirdi.

Her dairede bir günün evrâkı bir tomar, her ayınki bir torba, her yılınki bir sandık teşkîl ederdi. Sandıkların üzerine, muhteviyâtını gösteren etiketler yapıştırılırdı.

Bir Saray'da, bir de Paşa Kapısı'nda yâni Bâb-ı Âlî'de iki büyük arşiv vardı. Bütün kanun, nizam, ferman ve emirler, defterlere tasdikli şekilde geçirilip saklanırdı. Sandıklar doldukça, Topkapı Sarayı'na Dîvânhâne yanındaki arşiv dairesine gönderilirdi. Bâb-ı Âlî'de, nisbeten yeni olanlar saklanırdı. Eski defterlere bakmak îcâb ettikçe, bunları Saray'dan hemen getirtecek bir teşkilât vardı. Bâb-ı Âlî'deki arşiv dairesi kâgirdi. Her gün lâzım olan evrak ve defterler bu arşivden getirilir, gece kalemlerde bırakılmaz, akşam mutlaka arşive iade edilirdi. İşi bitmiyenler sabah yeniden getirilirdi. Bazan bu hususa uyulmamış ve bâzı yangınlarda kalemlerde gece bırakılan evrak yanmıştır (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, 76-7).

Önce «defter-hâne», sonra «hazîne-i evrak» denilen imparatorluk arşivi, padişahın vezîr-i âzamdaki mührüyle mühürlenen üç hazîneden biriydi. Hükûmetin her toplantısından sonra bu mühürle mühürlenirdi. Bu derecede ehemmiyet verilmesinin sebebi şudur: Milletin bütün hukuku, bu kayıtlara bağlıydı. Bilhassa imparatorluğu şevket devrinde ayakta tutan dirlik (tımar) sisteminin, dolayısıyle ordunun, verginin, sanayi, ticâret ve tarımın esasları, arşivdeki defterlerdi.

Arşivden Kâğıt Almak Hazîne-i Hümâyûn'dan Mücevher Almaktan Zordu

Defter-hâne-i Hümâyûn'un âmiri, defter emîni idi. Fakat bu zât, «nişancı» denilen Dîvân üyesi devlet bakanından emir almadan hemen hiç bir şey yapamazdı. Defterler üzerindeki tashihler veya değişiklikler ancak nişancı'nın kalemiyle yapılır, başka elyazısı karıştırılmazdı. Aslında nişancı da, bu hususta padişah tuğrası ile muvaşşah sadrâzam fermânı olmadan, tabiatiyle defterlerde kendiliğinden hiç bir değişiklik yapamazdı. Nîmetî Efendi, *Kaanûn-Nâme*'sinde açıkça yazmaktadır: «... Nişâncı'ya hitâben yazılan tashîh evâmirine (emirlerine) tuğra çekmek, sadr-ı â'zam hazretleri'ne mahsûsdur».

Nişancı paşa, bey, efendi veya çelebî, kendisine gelen böyle bir fermân'ın köşesine «defteri gele» kaydını elyazısıyle düşer, fermân'ı defter emînine gönderirdi. Defter emîni efendi, istenen defterleri çıkartır, defter-hâne kîsedârı ile nişancı'ya yollardı. Nişancı defterde elyazısıyle tashihi yapar, fakat sadrâzamın bu hususta kendisine gönderdiği padişah tuğrası ile muvaşşah fermânı iade etmez, yanında alakoyardı. Zîrâ bir defterde bir kalem oynamasıyle milyarlık menfaatler el değiştirebilirdi. Ancak devlette her şeyin esası sayılan toprak'la ilgili olmıyan başka mahiyetteki defterleri sadrâzam re'sen istiyebilir, lüzumu kadar yanında alakoyar veya îcâb eden devlet görevlisine vererek tetkik ettirebilirdi. Bu haldeki işleme nişancı karışmaz, sadrâzam, doğrudan doğruya defter emîni'ne buyrultu yazarak hangi defteri veya vesîkayı istediğini bildirirdi. Defter emîni, sadrâzamın şifâhî emriyle herhangi bir defter veya vesikayı arşivden çıkartmazdı. Bu vesikaların arşivden çıkma ve iade işlemlerini defter emîni yapar ve kayda geçirirdi. Her vesikanın ne kadar arşiv dışında kaldığı mutlaka kayda geçerdi (*Mühimme Defteri,* III, 616, sene 1113).

İstenilen defter veya vesikayı defter emîni, bir kaç dakika içinde, milyonlarca defter ve vesika arasından bulabilirdi. Uzun-

çarşılı: «muazzam Osmanlı imparatorluğunun tapu kuyûdâtının ne derecede mazbut olduğunu, defterin sür'atle bulunup getirilmesinden anlıyoruz» diyor *(Merkez Teşkilâtı,* 219, n. 1).

Tahsin Öz şöyle der: «Tarihî vesikaların inciler ve zümrüdlerle beraberce saklanmış bulunması, bu vesikalara büyük bir kıymet verilmiş olduğunu gösterir» *(Arşiv Kılavuzu,* I, s. 1). Sonra, bu vesikaların, başka bir cepheden de ehemmiyetine şöyle işaret eder (s. IX):

«Yine bu Hazîne kayıtlarına ait yevmiye müsveddeleri tutulduğunu, tebyîz edildikçe her kayda işaret edildiğini de bu defterlerden anlıyoruz ki, arşivimizin yegâne tam teşekkülü budur.— «İşte bu muameleyi temin eden binlerce telhîs, defter, müsvedde, bugün Topkapı Sarayı'nda bulunan, bulunmıyan onbinlerce eserin mahiyetini tamam bir salâhiyetle aydınlatan yegâne vesâikdir. Daha açık tâbirle bunlar, müzemizin asır-dîde envanterleridir. Denilebilir ki, hiç bir müze, bu kadar itina ile hazırlanmış bir şekilde esas kayıtlara mâlik olmak bahtiyarlığında değildir».

Arşivdeki Defterlerin Ehemmiyeti

Defter-hâne-i hümâyûn'daki en mühim defterler, «mufassal» tâbîr edilenleridir. Bunlar, toprak sayımına, arazi tahrîrine ait bir çeşit ana tapu defterleridir. Devletin işlenebilir topraklarının nasıl, ne şekilde tevzî edildiğini ve zaman içindeki değişiklikleri gösterir. Böyle defterler, her bölgenin tahrir me'murları tarafından düzenlenirdi. Her yeni sayımda, daha önceki sayımda «hâriç ez-defter» yâni kayıttan düşülenler de ilâve edilerek, defter tamamlanırdı.

Mufassal tahrir defterleri, her sancak ve kazâ'daki mahalle mahalle, köy köy vergi ve resimleri tesbît ederdi. Her mahaldeki vergi mükellefleri, vergiden muâf olanların adları, arazinin kimin dirliği (ıktaı yâni tımar, zeâmet veya hassı yahut başmaklığı) veya mülkü yâhut vakfı veya mukaataa'sı olduğu yazılırdı. Yılda ne mıkdar hangi mahsulü verdiği, bu mahsulden ne kadar vergi veya resim alındığı, kasaba ve şehirlerdeki ihtisâb, gümrük, bac, transit resimleri, kısacası, hiç bir şey unutulmıyarak, devletin ve vatandaşın bütün gelirleri kaydedilirdi. Bu arazi veya şahıs, mülk veya gelir, vergiden muâf ise, niçin muâf olduğu, bu husustaki fermânın kaydı düşülerek işlenirdi. Her tahrir defterinin başına, ait bulunduğu sancak veyâ eyâlete ait husûsî bir kanun-nâme varsa, o kanunun metni yazılırdı. Zîrâ bir çok işlemler bu kanuna göre

yapılırdı (imparatorluk devrinde bir çok eyalete mahsus ayrı kanunlar vardı). Tahrir defterlerinin başına padişah tuğrası çekilerek, bu deftere göre her türlü işlemin yapılmasının kanunî olduğu belirtilirdi.

Mufassal denilen bu defterlerin bir de kısaltılmış, özetlenmiş şekilleri tertib edilir, bunlara *Defter-i Mücmel* veya *Defter-i İcmâl* denilirdi. Böyle defterlerde mükellefler, isimleriyle teker teker gösterilmez, kısaca her eyalet ve sancaktaki köy ve şehirlerin verdikleri verginin yekûnları, kimlere hangi arazilerin verildiği işaret edilirdi. *Mufassal*'lar, daha çok mâliyeciler için, *Mücmel*'ler ise devlet adamları için tertib edilmiştir. Bir defter çeşidi de *Rûz-Nâmçe* idi ve adından anlaşılacağı gibi günlüktü, tevcîh edilen has, zeâmet ve tımarlara ait berât kayıtları günü gününe işlenirdi.

Bu üç esas defterden başka eyalet ve sancaklara ait ayrı ayrı tutulan hâs, zeâmet, tımar, yaya, müsellem, yürük, akıncı, evlâd-ı fâtihân, zeâmetli müteferrika ve çavuş yahut Dîvân kâtibi defterleri, tımar yoklama defterleri, voynuk, taycı, cebeli gibi ayrı teşkilâta ait defterler tutulurdu.

Bugün tapu defterleri olarak Başbakanlık Arşivi ile Ankara'daki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nde bulunan bu arazi defterleri, Osmanlı devleti zamanındaki toprak teşkilâtının ne kadar sağlam esaslara bağlandığını gösteren ve bir imparatorluğun nasıl yaşıyabildiğini ortaya koyan ölümsüz âbidelerdir (Uzunçarşılı, 97).

Bu defterler, iki nüsha olarak yazılır, bir nüshası Istanbul'daki defter-hâne-i hümâyûn'da, bir nüshası da ait olduğu beylerbeyilik veya sancakta bulundurulurdu. İhtilâf vukuunda esas nüsha olarak, Istanbul'daki kabûl edilirdi (*Mühimme,* III, 71, sene 966). Eyaletlerde zeâmetlere bakan «defter kedhudâsı» ile tımarlara bakan «tımar defterdârı», bu defterler esâs olmak üzere görevlerini yaparlardı.

Asıl Türkiye tarihi, bu defterler ve bütün arşiv vesikaları yayınlandıktan sonra, tahminime göre XXI. asrın ikinci yarısında, muhtemelen sonlarına doğru yazılabilecektir. XIX. asır sonlarında ya arşiv vesikalarını büyük corpus'ler (külliyâtlar) hâlinde aynen yayınlıyarak, veya herbirinin sistematik muhteviyâtını gösteren eserlerle Avrupa devletleri, bu işi bitirmiş durumdadırlar. Bir kısım arşiv malzemesinin Türkiye tarihinin yazılması için ehemmiyetini belirtmek maksadıyle, Ord. Prof. Ömer Lutfi Barkan'ın bir yazısından aşağıdaki satırları alıyorum (*Türkiye'de İmpara-*

torluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tarihleri ve Hâkaana Mahsus İstatistik Defterleri, İktisat Fakültesi Mecmuası, II - 1, Istanbul, 1941, s. 21-6) :

«Diğer taraftan, alâkadarların hayret nazarlarını ve ilmî tecessüslerini biraz daha tahrîk için şunu ilâve edelim ki, binlerce köy halkının ayrı ayrı isimlerini sıralıyan, milyonlarca rakamı kaydeden, ve bu sebeple zarûrî olarak monoton, göz yorucu ve can sıkıcı olması lâzım gelen bu istatistik kütükleri, dikkate şâyan bir basitlik ve teknik mükemmeliyetle tanzîm edilmiştir. Kendileriyle ünsiyet etmiş kimseler için, onlarda aranılan herhangi bir malûmatı bulmak, bugün modern usullerle tanzîm edilmiş olan bir katalog veya istatistik kitabını karıştırmaktan daha kolaydır. Binlerce ciltlik mevzû-i bahs istatistik kütüklerini tanzîm eden ellerin maharet ve ihtimamı ile, yazı ve rakam şeklinin intihabı, sahifeleri doldurmak ve bağlamak işlerinde hâkim olan zevkın asaleti ve kullanılan malzemenin ve cildin nefaseti ise, bize, bu eski istatistik defterlerini canlı bir dekor ve resim seyreder gibi iç açarak ve hayranlık duyarak tetkik etmemizi mümkin kılmaktadır.

«Her bakımdan tetkıka şâyân olan bu defterlerin ihtiva ettikleri malûmatın nev'i bakımından iktisat ve maliye tarihi tetkiklerini alâkadâr eden ehemmiyeti ise, fevkalâde büyüktür. Bu hususta bir fikir vermek için şu kadarını hatırlatmak kâfidir : Bugün Türkiye'de köylerimizin sadece adlarını bildiren bir kitaptan başka elimizde, her köyün hâne adedini, servet derecesini, toprak mıkdarını, köydeki toprakların köylü arasında dağılış şeklini, ekimin çeşit ve mıkdarlarını, hayvan sayısını ve o köyün Türkiye dâhilinde işgal ettiği hususî mevkiin ehemmiyetini bildiren istatistiklerimiz, mevcud değildir. Halbuki, hakiki bir köycülük siyâseti ve onun esasını teşkîl eden bir iç kolonizasyon, toprak tevzîi meseleleri için fevkalâde ehemmiyeti olan bu hususlar, bundan 400 sene evvel tanzîm edilmiş bu defterlerde, etraflı bir şekilde kayıt ve tesbît edilmiş bulunmaktaydı. O zamanki merkezî devlet dairelerinin elinde, bugün ancak hususî ve fevkalâde masraflı teşkilât ve memur kadroları ile temini mümkin olan malûmat, kendiliğinden ve zarurî olarak toplanıyordu. Devlet, bir çiftlik gibi kullandığı mülkünü iyi tanıyıp en rasyonel şekilde işletmek mecburiyetinde olmak sebebiyle, topraksız köylülerin nerelerde bulunduklarını ve mıkdarlarını tesbît etmiye, nüfus ve toprakların verim kabiliyeti gözönünde bulundurularak memleketin neresine iskân yapmak mümkin olduğunu tayine yarıyacak istatistik malûmatı temîn etmiye mecburdu. Filhakika, o zamanki idarî - mâlî teşki-

lâtının mahiyeti icabı, devletin bu defterler vasıtasıyle, kıtlık, sârî hastalıklar ve saire dolayısıyle herhangi bir sahada nüfusun azalması gibi olaylardan haberdâr olması ve sebepleri üzerinde durması lâzım geliyordu. Devletin o zamanki husûsî bünyesi, idârî - malî teşkilâtı, bu çeşitten istatistik malûmatı zarurî kılmakta idi.

«Filhakika, son derecede teşkilâtlı bir devletcilik nizâmının hükümrân olduğu Osmanlı imparatorluğunda, geniş bir plan içinde herşeyi bizzat kendisi tertip ve tahrîk eden nâzım kuvvetin, yani merkezî devlet dairelerinin elinde, memleketin her köşesindeki vazıyeti, insan, servet ve malzeme kaynaklarının ehemmiyetini, sarîh rakamlarla ve sıhhatle tesbît etmiş bulunan *Defter*'lerin ve istatistik malûmatın mevcut bulunması, zarurî idi. Aksi takdirde, harb maksatları için teşkîlâtlandırılmış muazzam bir ordu manzarası arz eden böyle bir memleket dahilinde, hayatın her safhasında kendi ayarlayıcı müdahalesini hissettiren o meşhur teşkilâtçılığın tahakkukuna imkân bulunamıyacaktı. Ve bu sûretle, zamanın geri şartları içinde iktisadî - ictimaî kuvvetlerin ve haricî tazyiklerin inhilâle sürükleyici te'sirlerine rağmen, sırf kaadir-i kül bir devlet idaresinin teşkilâtcılığı kudretiyle elde edilmiş olan husûsî bir medeniyet şekli ve dolayısıyle Osmanlı imparatorluğunun asırlarca tarihin seyri ve milletlerin mukadderâtı üzerinde müessir olmak kudreti, mevcûd olamıyacaktı.

«Bu çeşit tahrîr'lerin Osmanlı imparatorluğunda, devletin idarî-malî teşkilâtı - bakımından ne şekilde zaruret teşkîl ettiği açıktır... Bu sebeple, 20-30 sene gibi fâsılalarla yapılmakta olan yeni tahrirlerle (sayımlarla), gelir kaynakları yeniden gözden geçirilmekte, ve sipâhîlerle dîğer dirlik sahiplerinin ellerindeki berât'ların yazılarına göre yeni tevzî ve taksimler yapılmakta, ve «il yazıcıları» denilen memurlar, lüzum hâsıl oldukca, hesaplarını icaplarına göre ve sipahilerin berât'larındaki yazı'ları tutturmak şartıyle, muamele yapıyorlardı...

«Fakat, ancak imparatorluk teşkilâtı ile devlet otoritesinin kendisine mahsus kudreti haiz bulunduğu sıralarda yapılabilen bu işler, bir müddet sonra, imkânsız hâle geldi.

«Demek oluyor ki, burada tetkik ettiğimiz nüfus ve arazi tahrirleri ile bu tahrirlerin neticelerini tesbit ve hulâsa eden istatistik defterleri, Osmanlı imparatorluğu nizam ve teşkilâtcılığının en büyük istinad-gâhlarından birini teşkîl etmektedir. Filhakika, devletin bünyesi ile idare ve vergi sistemlerinin îcâbı olarak, bu gibi umumî tahrirlerin muntazaman icrâ edilebilmesi ile mevzû-i bahis defterlerin sıhhat ve intizâm ile tertibi hususları, devletin

umumî hayatiyet ve kudretine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Bu sebeple, imparatorluğun azamet ve inhitâtının bütün tecellîlerini, bu tahrir defterleri üzerine aksetmiş bir halde mütalaa etmek imkânı vardır : Başlangıçta, devlet iktidârının mütemâdiyen arttığı yükselme devirlerinde, memleket dahilinde bu gibi tahrirler muntazaman icrâ edilerek, muhtelif gelir kaynakları, nüfus ve toprak vazıyeti sâhalarındaki tahavvüller, sıhhatle tâkıyb ve tesbît edilebilmiştir. Fakat, memleketin en uzak köşelerine kadar gelir kaynaklarında vukua gelen tahavvül ve inkişafları adım adım tâkıyb edebilmek gibi muazzam işler, binbir türlü menfaati kurcalıyan ve bütün bir cihânı devletin mutlak emirlerine râm etmek nev'inden bir kudret tezahürünü istilzâm eden bu tahrirler, idaresizlik yüzünden imkânsız bir hâle geldikten sonra, bir daha başarılamaz olmuştur. Bu sebeple, bilhassa XVII. asırdan sonra, devlet teşkilâtı, hakiki kıymet ve mânâsını kaybederek soysuzlaşmıya başlamış, devletin gelirleri, hesapsız ve kitapsız bir şekilde tasarruf edilerek, mütegallibenin elinde kalmıştır...

«Filhakika, bu defterlerin muhtelif devirlere ait koleksiyonları tetkik edilecek olursa, Osmanlı imparatorluğu kuvvetle teessüs ve teşekkül etmekte olduğu devirlerde yazılan defterlerin, intizam ve temizliğine hayrân olmamak, mümkin değildir. Bu devirde, devlet kudretiyle berâber, defterlerin büyüklüğü, yazı ve intizâmı hususları da tekâmül etmiş ve Kaanûnî Sultan Süleymân ile II. Selim devirlerinde, gerek kullanılan malzeme, ve gerek yazı ve tertib tekniği, tasnif usulleri ve fihrist tertibatı bakımından, âzamî bir mükemmeliyete varmıştır. Bu sûretle, Fâtih ve II. Bâyezid devirlerine ait muhtasar, küçük, fakat kıt'ası, kâğıdı, cildi ve yazısı büyük bir zevkle seçilerek muktedir kâtipler tarafından tertîb edilmiş olan defterler, gittikçe büyüyerek, en zarif şekli ve zenginliği bulduktan sonra, yavaş yavaş tereddî etmiye başlamıştır..

«Bu sûretle, zamanla Osmanlı imparatorluğunda, her şey gibi, hâkaan'a mahsus defterlerin de gerek yazılış ve gerek muhâfaza ediliş şekillerinde, büyük bir inhitat başlamıştır. 400 sene evvel yazıldığı halde, bugün hâlâ parlıyan kâğıt ve mürekkep, daha sonraları, yazılan defterlerde, kullanılmaz olmuştur. Bizim bu çeşit istatistik defterlerinin yazılarını bugün hâlâ bir canlı dekor gibi hayranlık duyarak tetkik etmemizi mümkin kılan zevkın asaleti, ve onları tanzîm eden elin maharet ve ihtimâmı, artık kalmamıştır. Filhakika bu devirlerde, defterleri yazan ve kullanan el, artık hoyrat, zevksiz ve cahildir. Yazı, eski güzelliğini kaybetmiştir;

okunaksız, çirkin, imlâsı bozuktur. Eski defterlere sonradan ilâve edilmiş olan derkenâr'lar, bu zevksizlik ve tereddînin derecesini göstermektedir : Sahifenin bütün tenasübünü ve zevkli tertibini bozan kaba ve büyük bir yazı, yanında bir mürekkep damlası veya çizilmiş bir kelime... Daha yeni devirlerde ilâve edilen kâğıtların sararmış ve mürekkeplerin rengi uçmuş olması da, ayrıca nazar-ı dikkati celb etmektedir. Hulâsa, bu defterleri yeni devirlerde kullananların onları kirlettikleri, züğürt bir zevk ve varlık içinde ciltleyip yamadıkları görülmektedir. Bu devrin kâtip ve memurunun zevk, seviye ve ihtimam düşkünlüğünü gösteren izler pek çoktur. İmparatorluğun son zamanlarındaki idarî ve malî bütün sefaletlerimiz, merkezî devlet dairelerinin bu birinci derecede mühim defterleri üzerinde, yağlı ve siyah bir leke hâlinde izlerini bırakmıştır. Filhakika, ilk devirlere mahsûs olmak üzere tavsîf ettiğimiz fevkalâde büyük zevk ve intizam, şahısların münferit kabiliyet ve ihtimamlarının eseri değildir. Bu defterler üzerine bütün bir devir, kendi zevkini ve varlığını işlemiş, nesillerin tecrübesinden istifade edilmiştir. O zamanlar bu defterleri yazan ve kullananların, şâheserini vücude getiren adsız Ortaçağ ustaları gibi, dinî bir tarîkat havası içinde beslenen bir meslek gayreti heyecânıyle gaşy olmuş bulundukları anlaşılmaktadır; mevzû-i bahis zevk ve intizam, sosyal bir hâdisedir».

Türk Arşivlerinin Muhteviyâtı

Türk arvişlerinin emsalsiz zenginliği, Türkler'in, bilhassa Osmanlı Türkleri'nin, yazılı kâğıda karşı gösterdikleri dikkat ve sevginin neticesidir. Vesikaların, Osmanlı Hânedânı'nın rengi olan al renkte keselerin içinde saklanması, bir senboldür. Nişancı paşanın bizzat kendisinin sadrâzama götürmesi, defter sadrâzamdan başka bir nâzır tarafından istenilmişse o nâzırı makamına çağırtıp defteri vermesi, Dîvân kâtipleri tarafından vesikaların çalınması, saklanması ve tahrîf edilmesinin îdamla cezâlandırılması, pek az millette görülebilen titizliklerdir.

Yukarıda anlatılan çeşitli defterlerden başka, arşivlerde sayılması pek de kolay olmıyacak derecede çeşitli vesikalar bulunmaktadır. Bâzılarını işaret edeceğim :

Bence arşivlerimizin en mühim vesikaları *Mühimme Defteri* denilen büyük defterlerdir. Bunların XX. asır geçmeden mutlaka basılarak yayınlanması îcâb eder. Bunlar, Dîvân-ı Hümâyûn'un bir çeşit zabıtlarıdır. Dîvân'ın aldığı kararlar bu defterlere işlenmiştir. Her defter bir hicrî yıla aittir. Bâzı yıllara ait olanlar zâyî

edilmiştir. Bunlar, Osmanlı devri Türkiye tarihinin ana kaynaklarıdır. *Mühimme*'lerden alınan bâzı mühim kısımlar yayınlanmışsa da, yayınlananlar, deryâdan katre kabîlindendir.

Tanzimat'tan bu yana kabinelerin toplantı zabıtları da mühimdir. Gene Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bu vesikalardan 1885 - 1922 arasındaki son 37 yıllık meclis-i vükelâ (kabine) mazbataları 224 cilt tutmaktadır.

Aynı arşivdeki çok mühim vesikalardan bir çeşit de, yapılmış çeşitli muâhedelerin asıllarıdır. Hükümdarların orijinal mühürlerini ve imzalıyan devlet adamlarının orijinal imzalarını taşıyan, son derecede mükellef ciltler içinde bulunan bu muâhede-nâmelerin hemen hepsi yayınlanmıştır.

Padişahların «hatt-ı hümâyûn» denilen yazılı emirleri, sandıklar dolusudur. 1832'den itibaren padişahlar hatt-ı hümâyûn ile bizzât emir vermekten veya fikir bildirmekten vazgeçmişlerdir. Hatt-ı hümâyûnlar, ancak mahdud vesilelerle çıkarılmıya başlanmıştır (sadrâzam tâyini, şehzâde doğumunun tebliği gibi). 1832-1922 arasındaki son 90 yılda «arz tezkiresi» denilen telhîsler hükümdâra değil, Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibine hitâben yazılmıştır. Arz tezkirelerini başkâtib hükümdâra okur, şifahî irâdesini, kendi (ser-kâtib-i hazret-i şehryârî'nin) ağzından muhatabı sadrâzam, vezir, veya kimse ona yazardı. Bunlara «irâde» denmiştir. 1839 - 1922 arasındaki son 83 yıla âid 6 pâdişâh irâdelerinin yekûnu 80.000 kadardır ve Başbakanlık Arşivi'ndedir.

Başbakanlık Arşivi'nde 50.000.000 vesîka vardır. Yalnız, binlerce vesikayı muhtevî muazzam cilt hâlindeki defterler de bir vesika sayıldığı için, gerçek vesika yekûnunun 150.000.000'un çok üzerinde olduğu düşünülmektedir.

En mühim arşiv, Başbakanlık Arşivi adıyle bir genel müdürlük hâlinde Istanbul'da toplanmışsa da, Osmanlı devrine ait Türk vesikaları daha pek çok arşivde bulunmaktadır. En mühimleri, Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki arşivdir. Diğer mühim arşivler arasında şunlar sayılabilir :

Ankara'da Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi'nde toplanan arşiv, Istanbul'da Sultanahmed'de Harbiye Nezâreti arşivi, aynı yerde Tophâne Müşirliği arşivi, Kasımpaşa'da Bahriyye Nezâreti arşivi, Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki evkaf arşivi, Istanbul'da Bayezid'de Maliye Nezâreti arşivi, Topkapı Sarayı'nda Maârif Nezâreti arşivi, Istanbul Belediyesi arşivi, Istanbul Belediye Kütübhânesi arşivi, Başbakanlık Arşivi'ne bağlı Hâ-

riciyye Nezâreti arşivi, Ankara'da Adalet Bakanlığı'nda Adliyye Nezâreti arşivi, Istanbul'da Merkez Postahanesi'nde Posta Nezâreti arşivi, Yeşilköy'de telsiz telgraf istasyonunda telgraf müdîriyyet-i umûmiyyesi arşivi, Istanbul sağlık müdürlüğünde sıhhıyye müdîriyyet-i umûmiyyesi arşivi, Istanbul tapu ve kadastro müdürlüğünde Istanbul tapu arşivi, Istanbul darbhânesinde darb-hâne-i hümâyûn arşivi, Istanbul damga pulu matbaasında pul arşivi, Denizcilik Bankası'nın Sirkeci ve Kasımpaşa'daki binalarında bulunan Osmanlı ticâret-i bahriyye arşivi. İkinci ve üçüncü derecelerdeki arşivler, bunların dışındadır. Dışarıdaki elçiliklerimizde, bâzı eski mekteplerde, üniversitelerde, nihayet bâzı hususî ellerde, daha binlerce arşiv vardır.

Mahkeme-i Şer'iyye arşivleri, birinci derecede mühimdir. En mühimmi, Istanbul'da Süleymâniye'de müftülükteki arşivdir. Bundan başka Türkiye'de «mahkeme-i şer'iyye sicilleri» denilen şer'î mahkemelerin kararlarının yazıldığı büyük defterlerin toplandığı 18 arşiv vardır (Ankara, Istanbul, Diyarbakır, Van, Adana, Antakya, Konya, Niğde, Afyon, Sıvas, Kütahya, Bursa, Manisa, İzmir, Bergama, Antalya, Kastamonu ve Sinop'ta). Bunlar Türk sosyal târîhînin çok mühim vesîkalarını muhtevîdir. Bugüne kadar, elimizdeki binlerce cilt şer'î mahkeme sicillerinden, yalnız Ankara şer'î mahkemesine ait en eski cilt yayınlanabilmiştir.

Bu arşivlerdeki vesika sayısı, milyarlarla rakamlandırılabilir. Istanbul dışında da pek çok arşiv vardır. İkinci derecede olmakla berâber, imparatorluk eyâletleri arşivleri de mühimdir. Konya, Sıvas, Erzurum, Diyarbakır, Bursa, Edirne, Kastamonu, Trabzon, Van, Bitlis, İzmir, Adana, Maraş, Elaziz, Ankara, Kütahya gibi şu veya bu devirde beylerbeyilik ve eyalet merkezi olmuş bugünki vilâyet merkezlerinin arşivlerinden muhâfaza edilebilen vesikalar, hâlâ küçümsenemez. Hattâ sancak beyliği (mutasarrıflık) merkezi kalmış, Kayseri, Samsun, Manisa, Balıkesir, Mersin, Eskişehir, Ayntab gibi vilâyetlerin arşivleri de az çok bir ehemmiyet arz eder.

Nihayet, Türk vesikalarının yüz milyonlarcası, bugün Türkiye dışında kalmıştır. Bunların çoğunun Başbakanlık Arşivi'nde esas nüshaları varsa da, mühim bir kısmının da yoktur, yâni esas nüsha zâyî edilmiştir. Şam, Bağdad, San'â, Bosnasarayı, Üsküb, İşkodra, Hanya, Sofya, Belgrad, Kahire, Tûnus, Trablusgarb, Cezâyir, Beyrut, Haleb, Lefkoşe, Trablusşam. Sayda, Musul, Basra, Cidde, Tebrîz, Yanya, Manastır, Selânik, Filibe, Ruscuk, Niş gibi şehirler başta olmak üzere, Osmanlı devrinin yüzlerce mühim idarî merkezindeki Türkçe vesikaların yekûnu hâlâ çok mühimdir.

Meselâ Kahire'deki Türkçe arşiv, çok zengindir. Kırım, Eflâk, Boğdan gibi tâbî devletlerin elde kalan arşiv malzemesi de, çok defa Türkiye tarihini aydınlatıcı mahiyette olmaktadır. Ragusa (Dubrovnik) gibi küçük bir Dalmaçya şehrindeki Türkçe vesikalar bile bugün pek çoktur ve mühimdir. Nihayet Londra, Paris, Viyana, Venedik gibi mühim merkezlerin dünyanın en büyük arşivleri arasında bulunan arşivlerindeki vesikalar, çeşitli İtalya, İspanya, Portekiz arşivleri, Osmanlı tarihinin kaynakları arasındadır. Bu vesikalar, tahmîn edilemiyecek derecede bol ve sayısızdır. Türkiye'nin asırlardan beri münasebette bulunduğu her devletin arşivinde, Türkiye'ye ait mühim vesîkalar saklıdır.

Meşhur Romen arşivisti Mihail Guboğlu, bugün Bulgaristan arşivlerinde 500.000 Türkçe defter ve vesika, Romanya arşivlerinde 210.000 Türkçe defter ve vesika olduğunu söylüyor *(VII. Türk Tarih Kongresi,* 502). Aynı bilgin «dünyanın en zengin arşivi Istanbul şehrindedir» diyor (s. 506). Çek tarihçisi Nada Zimova ise *(Aynı Eser,* 626), Gana ve Nijer arşivlerinde, Türkiye'nin Orta (Zenci) Afrika'daki hâkimiyet devirlerine ait vesîkalar bulunduğunu söylüyor. Romen arşivisti Mihai Maxim de *(Aynı Eser,* 555) şöyle diyor : «Avrupa kaynaklarına nazaran Osmanlı vesikalarının üstünlüğünü, Osmanlı arşivciliğinin mükemmel organize edilmiş ve devlet düzeninin iyi işler olması te'mîn etmiştir».

Kudüs Fransisken tarîkati manastırı arşivindeki Türkçe vesikaların sayısı bile 2.644'tür (P. Eutimio Castellani, *Catalogo dei Firmani,* Kudüs, 1922).

Bu derecede arşiv malzemesi bolluğu arz eden hiç bir devlet yoktur. İşi ters taraftan da mütalâa etmek lâzımdır : Bugün Türkiye arşivleri, bilhassa Başbakanlık Arşivi, en az 50 devleti şiddetle ilgilendirmektedir. Türkiye imparatorluğuna dâhil bugün düzineleri bulan devletlerin bir kaç asrı, kendi ülkelerinde değil, Başbakanlık Arşivi'nde yatmaktadır. Bir çok hususta bu arşive müracaat eden devletler çıkmıştır. Bir çok mes'elelerini (bilhassa toprak mes'eleleri) bu sûretle halletmişlerdir.

Bu bahsi, arşivlerimizde mühim zâyiât olduğunu belirtmekle kapatmak istiyorum. Milyonlarca vesika çürümüş, yakılmıştır. Bulgaristan'a kamyonlar dolusu satılan arşiv malzemesi yüzünden 1930'larda ortaya çıkan ve basında tartışılan mevzu, henüz unutulmamıştır. Bugün milyonlarca vesika, hâlâ çürümektedir. Bunların yakılmasını emreden câhil âmirler tesbît edilmiştir. Türkiye devletinin niçin ve nasıl sâhibi olduğumuzu gösteren arşivlerimizin iyi durumda oldukları söylenemez.

VIII

MALİYE

Başdefterdâr

Maliye, daha açık tâbirle para işlerinin başı olan bakana 1838'e kadar «başdefterdâr», «şıkk-ı evvel defterdârı», «defterdâr-ı şıkk-ı evvel» denilmekle berâber, «defterdâr» kelimesi mutlak mânâda kullanıldığı takdirde, yalnız, Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olan, Istanbul'da oturan, defterdârların en büyüğü ve başı sayılan maliye bakanı anlaşılırdı.

Osmanlılar'ın selefi olan Selçuklular'da bu bakana «müstevfî» denilirdi. Osmanlılar «defterdâr» demişlerdir. Zîrâ malî bütün işler, bir önceki bahiste gördüğümüz defterlere dayanılarak yapılıyordu. Mâliye bakanının bütün işi defterler ileydi. Devletin maddî olarak nesi var, nesi yoksa bu defterler gösteriyordu. «Defter emîni», Tanzimat'tan sonra «defter-i hâkaanî nâzırı» ve şimdi «tapu ve kadastro genel müdürü» denilen görevli, bu defterlerin muhâfızı idi. Defterler o kadar ehemmiyetli idi ki, bu muhâfızın âmiri olan Dîvân üyesi bir nişancı (devlet bakanı) bulunurdu. Ancak defterleri konuşur hâle getiren, kuruşlandıran kimse, başdefterdâr idi.

Para işleri Osmanlı Türkiyesi'nde çok mühimdi. Gerçi mühim olmıyan devlet yoktur. Fakat asırlar boyunca dünyanın en muazzam ve muntazam harb makinesini her an kurulu tutan ve tutmaya mecbûr olan bir imparatorlukta para işlerinin ehemmiyeti, izahtan vârestedir. Başdefterdârlık öyle ehemmiyetli idi ki, onun iki yardımcısı da Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olarak kabine toplantılarına katılırlardı. Bu iki yardımcıya sırasıyle «şıkk-ı sânî defterdârı» ve «şıkk-ı sâlis defterdârı» denilirdi. Bu defterdârlar uzun müddet de, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri gibi, imparatorluğun bâzı bölgelerini aralarında paylaşarak çalışmışlardır.

Her eyaletin, beylerbeyiliğin malî âmirine de «defterdâr» denilirdi: Budin defterdârı, Anadolu defterdârı, Rumeli defterdârı, Mısır defterdârı, Erzurum defterdârı, Şam defterdârı, Yemen defterdârı... Bunlar, beylerbeyine değil, Istanbul'daki başdefterdâra bağlı büyük memurlardı.

Bu makam XIV. asrın başlarından beri Osmanlı teşkilâtında mevcûd ise de, Istanbul'un Fethi'nden (1453) önceki devre ait yalnız bir baş defterdârın ismi malûmdur. Bu da, 1373'te I. Murad tarafından bu makama getirilen Hasan Çelebî'dir. Fakat defterdârları, 1453 - 1459 arasında bu makamda bulunan Detrik Sinan Bey'den itibaren tâkıyb edebiliyoruz ki, bunların itinalı bir listesini, İsmail Hâmi Dânişmend yayınlamıştır. Bu Sinan Bey, îdâm ettirilmiştir. Başdefterdârlar arasında îdamla hayatlarını kaybedenler az değildir. Zîrâ son derecede nâzik bir görevdi. Devletin hayâtını muntazaman devâm ettirebilmesi, ancak mâliyenin muntazam işleyişi ile mümkindi.

28 şubat 1838'de başdefterdâra «umûr-ı mâliyye nâzırı» ve kısaca «mâliyye nâzırı» denildi. Bu devirde malî güçlükler büsbütün arttığı için, makamını 4, hattâ 2 yıl muhâfaza edebilen nâzırlar azdır. Yalnız, büyük istikrar devri olan II. Abdülhamîd devrinde bir maliye nâzırının 8, bir diğerinin 7 yıl, makamını muhâfaza edebildiği görülür. Cumhûriyet devrinde yalnız 2 bakan 4 yıldan fazla maliyede kalabilmişlerdir : Fuad Ağralı 10 yıl, 7 ay, 8 gün ve Hasan Polatkan 8 yıl, 5 ay, 15 gün.

Istanbul'un Fethi'nden maliye nezâretinin kurulmasına kadar geçen 4 asra yakın müddette 166 şahıs, 246 defa başdefterdâr olmuşlardır. Bunların içinde Bakkal-zâde Sarı Mehmed Paşa, 6 defa bu makamı işgal etmiştir. 4 defa işgal eden bir kaç kişi de vardır. En uzun kalabileni Cebeci Ahmed Paşa'dır (13 yıl, 3 ay, 25 gün). Sarı Mehmed Paşa 6 defada ancak 6 yıl, 10 ay, 13 gün bu makamda kalabilmiştir. Cebeci Ahmed Paşa'dan başka 10 yıldan uzun defterdârlık eden kimse yoktur.

Defterdârlar, maliye nâzırları ve maliye bakanları arasında sonradan sadrâzam ve başbakan olanlar vardır.

Mâliye Nâzırları

1 — Abdurrahman Nâfiz Paşa (28.II.1838 - 3.VIII.1839)
2 — Hacı İbrahim Paşa (3.VIII.1839 - 27.II.1841)
3 — Mûsâ Safvetî Paşa (27.II.1841 - 18.VIII.1845)
4 — Nâfiz Paşa (2. defa : 28.VIII.1845 - 18.II.1847)
5 — (Sadrâzam) İbrahim Sârım Paşa (18.II.1847 - 28.II.1848)
6 — Mehmed Sâdık Rif'at Paşa (28.II.1848 - 22.IV.1848)
7 — Nâfiz Paşa (3. defa : 22.IV.1848 - II.1849)
8 — Köse Hüseyin Hüsnü Efendi (II.1849 - 28.VII.1849)
9 — Nâfiz Paşa (4. defa : 28.VII.1849 - VI. 1850)
10 — Mehmed Hâlid Efendi (VI.1850 - 5.VIII.1851)
11 — Nâfiz Paşa (5. defa : 5.VIII.1851 - 29.IX.1852)
12 — Ramazânoğlu İtisâmî Ahmed Muhtar Paşa (29.IX.1852 - 12.X.1853)

13 — Safvetî Paşa (2. defa : 12.X.1853 - 23.XI.1854)
14 — Ali Şefik Paşa (23.XI.1854 - 19.IV.1855)
15 — Muhtar Paşa (2. defa : 19.IV.1855 - 25.XII.1856)
16 — Safvetî Paşa (3. defa : 25.XII.1856 - 2.VIII.1857)
17 — Mehmed Hasîb Paşa (2.VIII.1857 - 27.III.1858)
18 — Safvetî Paşa (4. defa : 27.III.1858 - 26.II.1859)
19 — Hasîb Paşa (2. defa : 26.II.1859 - VI.1860)
20 — Muhtar Paşa (3. defa : VI.1860 - 16.XII.1860)
21 — Taşcı-zâde Mehmed Tevfik Paşa (16.XII.1860 - 23.XI.1861)
22 — Ebû-Bekir Mümtâz Efendi (23.XI.1861 - 30.V.1862)
23 — Hüseyin Mecd Efendi (30.V.1862 - 30.VII.1862)
24 — Mehmed Nevres Paşa (30.VII.1862 - 12.I.1863)
25 — Kavalalı Prens Mustafa Fâzıl Paşa (12.I.1863 - III.1864)
26 — Mehmed Kâni Paşa (III.1864 - 24.IV.1864)
27 — Mehmed Hurşîd Paşa (24.IV.1864 - 5.I.1866)
28 — (Sadrâzam) Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdi Paşa (5.I.1866 - 1.II.1869)
29 — (Sadrâzam) «Kara Vezir» Mehmed Sâdık Paşa (1.II.1869 - 15.I.1870)
30 — (Sadrâzam) Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa (2. defa : 15.I.1870 - IV.1870)
31 — Mustafa Fâzıl Paşa (2. defa : IV.1870 - 4.X.1870)
32 — (Sadrâzam) Sâdık Paşa (2. defa : 4.X.1870 - 27.XI.1870)
33 — Yûsuf Zıyâ Paşa (27.XI.1870 - 27.II.1872)
34 — Abdullah Galib Paşa (27.II.1872 - V.1872)
35 — Kartallı Mehmed Emin Paşa (V.1872 - 6.VI.1872)
36 — (Sadrâzam) Ahmed Hamdi Paşa (6.VI.1872 - 14.VIII.1872)
37 — (Sadrâzam) Sâdık Paşa (3. defa : 14.VIII.1872 - 16.II.1873)
38 — (Sadrâzam) Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa (3. defa : 16.II.1873 - 17.IV.1873)
39 — (Sadrâzam) Hamdi Paşa (2. defa : 17.IV.1873 - 4.III.1874)
40 — Yûsuf Zıyâ Paşa (2. defa : 4.III.1874 - 29.I.1877)
41 — Galib Paşa (2. defa : 29.I.1877 - 1877)
42 — Yûsuf Zıyâ Paşa (3. defa : 1877 - I.1878)
43 — Kâni Paşa (2. defa : I.1878 - 1878)
44 — Zihni Paşa (1878)
45 — Edib Efendi (1878 - II.1879)
46 — Kâni Paşa (3. defa : II.1879 - 9.V.1879)
47 — Subhi Paşa (9.V.1879 - 1880)
48 — Tevfik Hüseyin Paşa (1880)
49 — Subhi Paşa (2. defa : 1880 - 1881)
50 — Ahmed Münir Paşa (1881)
51 — Münir Mehmed Bey (1881)
52 — Münir Paşa (2. defa : 1881 - 1883)
53 — Zihni Paşa (2. defa : 1883 - 1884)
54 — Edib Efendi (2. defa : 1884)
55 — Agop Paşa (1884 - 1886)
56 — Zihni Paşa (3. defa : 1886 - 26.XII.1887)
57 — Çorlulu-zâde Mahmud Celâleddin Paşa (26.XII.1887 - 9.VIII.1888)
58 — Agop Paşa (2. defa : 9.VIII.1888 - 1890)
59 — Nâfiz Paşa (1890 - 1897)
60 — Tevfik Hüseyin Paşa (2. defa : 1897 - 1898)
61 — Ahmed Reşid Paşa (1898 - 1906)
62 — Mehmed Zıyâ Paşa (1906)

Son maliye nâzırları şunlardır: Râgıb Bey, 2. defa Mehmed Zıyâ Paşa, Rif'at Bey, Nûri Bey, Câvid Bey, 2. defa Rif'at Bey, 2. defa Câvid Bey, Nâil Bey, 3. defa Mehmed Zıyâ Paşa, Abdurrahman Bey, 3. defa Rif'at Bey, 3. defa Câvid Bey, Tal'at Bey (Paşa), 4. defa Câvid Bey, 2. defa Abdurrahman Bey, Atâ Bey, Tevfik Bey, Fâik Nüzhet Bey, Reşad Bey, Nazif Bey, Sabri Bey, Râşid Bey, Abdullah Bey, 2. defa Fâik Nüzhet Bey, 2. defa Tevfik Bey.

Maliye Vekilleri ve Bakanları

1 — Hakkı Behic (Bayiç) Bey (Denizli) (3.V.1920 - 17.VII.1920)
2 — Ferid (Tek) Bey (Istanbul) (17.VII.1920 - 19.V.1921)
3 — Hasan (Saka) Bey (Trabzon) (19.V.1921 - 24.IV.1922)
4 — Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane) (24.IV.1922 - 31.XII.1923)
5 — Mustafa Abdülhâlik (Renda) Bey (Çankırı) (31.XII.1923 - 21.V.1924)
6 — Receb (Peker) Bey (Kütahya) (21.V.1924 - 22.XI.1924)
7 — Mustafa Abdülhâlik (Renda) Bey (Çankırı) (2. defa : 22.XI.1924 - 4.III.1925)
8 — Hasan (Saka) Bey (Trabzon) (2. defa : 4.III.1925 - 1.XI.1927)
9 — Şükrü (Saracoğlu) Bey (İzmir) (1.XI.1927 - 25.XII.1930)
10 — Mustafa Abdülhâlik (Renda) Bey (Çankırı) (3. defa : 25.XII.1930 - 3.II.1934)
11 — Fuad (Ağralı) Bey (Elazığ) (3.II.1934 - 13.IX.1944)
12 — Nûrullah Es'ad Sümer (Malatya) (13.IX.1944 - 12.VIII.1946)
13 — Hâlid Nazmi Keşmir (Tokat) (12.VIII.1946 - 27.III.1948) (*)
14 — Şevket Adalan (İzmir) (27.III.1948 - 16.I.1949)
15 — İsmail Rüşdü Aksal (Kocaeli) (16.I.1949 - 22.V.1950)
16 — Halil Ayan (Bursa) (22.V.1950 - 14.XII.1950)
17 — Hasan Polatkan (Eskişehir) (14.XII.1950 - 30.XI.1955)
18 — Nedim Ökmen (Maraş) (30.XI.1955 - 3.XII.1956)
19 — Hasan Polatkan (Eskişehir) (2. defa : 3.XII.1956 - 30.V.1960)
20 — Ekrem Alican (30.V.1960 - 10.IX.1960)
21 — Bedreddin Tuncel (10.IX.1960 - 5.I.1961)
22 — Kemal Kurdaş (5.I.1961 - 20.XI.1961)
23 — Şefik İnan (Çanakkale) (20.XI.1961 - 27.VI.1962)
24 — Ferid Melen (Van) (27.VI.1962 - 23.II.1965)
25 — İhsan Gürsan (İzmir) (23.II.1965 - 14.XI.1966)
26 — Cihad Bilgehan (Balıkesir) (14.XI.1966 - 3.XI.1969)
27 — Mes'ud Erez (Kütahya) (3.XI.1969 - 26.III.1971)
28 — Said Nâci Ergin (26.III.1971 - 5.VI.1972)
29 — Zıyâ Müezzinoğlu (5.VI.1972 - 16.IV.1973)
30 — Sâdık Tekin Müftüoğlu (Zonguldak) (16.IV.1973 - 25.I.1974)
31 — Deniz Baykal (Antalya) (25.I.1974 - 17.XI.1974)
32 — Bedri Gürsoy (17.XI.1974 - 31.III.1975)
33 — Yılmaz Ergenekon (İzmir) (31.III.1975 - 21.VI.1977)
34 — Besim Üstünel (Istanbul sen.) (21.VI.1977 - 21.VII.1977)
35 — Cihad Bilgehan (Balıkesir) (21.VII.1977 - 5.I.1978)
36 — Zıyâ Müezzinoğlu (Kayseri sen.) (5.I.1978 -)

(*) İlk defa «vekil» adıyle değil «bakan» adıyle kabineye girmiştir.

Başdefterdârlık Teşkilâtı

XIX. asra gelinceye kadar, Osmanlı maliye teşkilâtı derecesinde muntazam ve geniş bir maliyeye, dünyanın hiç bir devletinde tesâdüf edilmez. Meselâ «başmuhâsebe» denilen teşkîlâttan sonraları dîvân-ı muhâsebât (sayıştay) doğmuştur. Başmuhâsebe, başdefterdârın hazine aleyhine emirlerini redde salâhiyetli idi. «Başmuhâsib» devletin en değerli maliyecilerinden biri, belki birincisi idi. Başdefterdâr, daha çok siyâsî bir şahsiyetti. Başmuhâsib, tamamen teknokrattı. Maliye mesleği, «kalemiyye» denilen ve «mülkiyye»ye yakın bir dal olan mesleğin bir branşı idi. Fakat yalnız maliyeci olarak tanınmış kalemiyye görevlileri ekseriyeti teşkîl ederdi. Maliye kayıtlarının intizamı, dünyanın herhangi başka bir devletinde meçhuldü. Bir kaç asırlık herhangi bir hesap, bir kaç dakikada bulunabilirdi.

Her yıl her kazâdaki vergilerin toplamını gösteren «tekâlif-i urfiyye» defteri, 2 nüsha olarak düzenlenirdi. Aslî nüsha Istanbul'da defter-hâne'de, yâni devlet arşivinde saklanırdı. İkinci nüsha, ait olduğu kazânın mahkemesinin arşivine konulurdu.

Defter-hâne'de, her eyaletin büyük bir dolabı vardı. Her yılın defterleri, tomar hâlinde birleştirilir, kronolojilik sıra ile ait bulunduğu eyaletin dolabına yerleştirilirdi (Uzunçarşılı, 322, 334).

XVIII. asrın sonlarında defterdârlık arşivinin müdürüne «başmuhâsebe kîsedârı» denilirdi. Yâni arşiv müdürü, başmuhâsib'e bağlı idi. Başmuhâsib veya daha Türkçe olarak başmuhâsebeci, gerçek bir sayıştay başkanı idi. Bir bakıma maliye müsteşarı da sayılabilir (d'Ohsson, VII, 264). Başmuhâsebeci, devrinin en tanınmış, en namuslu maliyecileri arasından seçilirdi. Başdefterdârlıkta çalışan memurların sayısı XVIII. asrın sonlarında —aynı mehazımıza göre— 1.000 küsurdu. Yalnız büyük rûz-nâme (rûznâmçe-i evvel), başmuhâsebe ve Anadolu muhâsebesi denilen en mühim 3 dairede 250'şer memur bulunuyordu (d'Ohsson, VII, 264). Anadolu muhâsebesi dairesi, Asya'daki bütün eyaletler defterdârlıklarının mercii idi. Bu eyalet defterdârlıklarının teşkilâtı da muazzamdı. Meselâ 1715'te Şam (Güney Suriye) eyaletinde defterdârlık (maliye) ve evkaaf (vakıflar) memurlarının sayısı 2.374 idi (Râşid, IV, 53).

En girift ve ustaca yapılmış malî sahtekârlıkların yâni hırsızlıkların bile meydana çıkarılması mümkündi. Bir defa, son derecede üstâdâne düzenlenmiş bir suistimal için 3 maliye müfettişi 6 ay çalışmış, fakat hırsızlığı ortaya çıkarmışlardı (Râşid, IV, 53).

Fakat «Hazîne'nin parasını çalmak, en büyük şerefsizlik addolunurdu» (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III-II, 329).

Osmanlı maliyesi, alacağına şâhindi. Kim olursa olsun maliyeden para kaçıramazdı. Osmanoğulları buna dâhildi. Sancak valisi olan şehzâdelerin harcamaları, Maliye'ce kontrol edildikten sonra hesaplar Dîvân-ı Hümâyûn'a (imparatorluk hükûmeti) arz edilirdi. Yâni pâdişâhın oğlu, dilediği gibi para sarfedemezdi. Pâdişah kızları da öyle. Fâtih Sultan Mehmed ölüp büyük oğlu II. Bâyezid tahta oturunca, bilindiği gibi, Karaman'da vali olan küçük oğul Sultan Cem, ağabeyinin padişahlığını kabûl etmemişti (1481). Cem, Anadolu eyaletinin merkezi olan Kütahya'yı ele geçirmek üzere bu şehre doğru yürüdü. Anadolu beylerbeyisi Dâmâd Sinan Paşa, korkusundan Kütahya'dan Istanbul'a kaçtı. Hem de karısını Kütahya'da bırakarak. Karısı ise, II. Bâyezîd'in büyük kızı idi. Henüz 16 yaşlarında olan Ayşe Sultan, Osmanoğlu olduğu için, korku hissine yabancı olarak doğmuştu. Amcası Sultan Cem'in Kütahya'yı ele geçirirse çok güçleneceğini biliyordu. Kale kumandanını (Kütahya dizdârı) çağırdı ve kaleyi savunmasını emretti. Kaledeki devlet hazînesini de açtırarak içinde bulduğu 25.000 akçayı askere dağıttı. Gerçekten Sultan Cem, Kütahya'yı alamadı ve Bursa'ya doğru savuşup gitti. Bütün bu işler yatışınca Maliye, Ayşe Sultân'ın yakasına yapıştı, devlete ait 25.000 akçayı kanunsuz harcadığını, ödemesini bildirdi. Bu sırada Ayşe Sultân, Gelibolu'da, kapdân-ı deryâlığa getirilen zevci Sinan Paşa ile oturuyordu. Nakit parası yoktu. Dedesi Fâtih Sultan Mehmed Hân'ın evlenirken kendisine hediye ettiği değerine baha biçilmez mücevherli üsküf'ü satışa çıkardı. Fakat Gelibolu'da bu kadar değerli bir nesneyi satın alacak kimse çıkmadı. Ayşe Sultan, Istanbul'daki babası II. Bâyezîd'e bir mektup yazarak durumu anlattı : «Şehîd dedem Sultân Mehmed Hân» diye andığı dedesi Fâtih'in hediyesi üsküf'ünü satmaya aracılık etmek veya borcunu ödemek şıklarında babasını serbest bırakıyordu (torunu sultânın Fâtih'ten «şehîd» diye bahsetmesi ilgi çekicidir ve o yıllarda Fâtih'in şehîd edilerek öldürüldüğü kanaatinin Hânedan'da bulunduğunu gösterir). Mektubun aslı Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir (no. 5.455). Maceranın sonunu bildiren bir vesika elimizde yoktur. Fakat Maliye'nin 25.000 akçasını şu veya bu şekilde —devletin sahibi sayılan— Hânedan'dan tahsîl ettiğine hiç şüphe etmiyorum.

Tutulan defterlerin çeşidi bir kaç yüz idi. Her vergi, her eyalet için ayrı defterler vardı. Bunlar birleştirilerek «icmâl» defterleri düzenlenirdi. Bu defterlere bir göz atışta, bir vergi çeşidinin veya bir eyaletin gelirinin tablo gibi görülmesi mümkindi. Statis-

tik tanzimine büyük ehemmiyet verilirdi (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkîlâtı,* 370).

Maliye müfettişlerine «bakı» denilirdi. Başmüfettişlere «başbakı» tâbîr olunurdu. Bunlar titiz bir teşkilâta tâbî idiler.

Başdefterdâr'ın parafını taşıyan bir tezkire'ye bağlanmaksızın, Hazîne'den bir akça çıkarmak ve harcamak, vermek veya ödemek mümkin değildi. Başdefterdârın 300 kâtibi ve 300 memuru, yalnız mâliyenin düzenli işlemesi için çalışırlardı.

Darb-hâne-i Hümâyûn

Devletin parası Istanbul'da, Topkapı Sarayı sınırları içindeki Darb-hâne-i Hümâyûn'da kesilirdi. Tanzimat'tan önce kâğıt para yoktu. Hattâ 1908 Meşrutiyeti'nden önce bile kâğıt para, bir çeşit tahvil gibiydi, pek tedavül etmezdi. Esasen bütün dünyada durum bu idi. Devlet, bakır, gümüş ve altın olmak üzere başlıca üç çeşit sikke keserdi. Tedavül edeni «akça» denilen gümüş sikke idi. Bakır ve altın paranın tedâvül nisbeti azdı. Istanbul'daki büyük darbhâneden başka bir çok taşra şehrindeki darb-hânelerde de para kesilirdi.

Istanbul'daki darb-hâne 1645'e kadar Bâyezid'de iken (Râşid, V, 263), bu târihte Topkapı Sarayı'nın birinci avlusuna alınmıştı. 1750'lerden sonra taşradaki darb-hâneler kapatılmış, yalnız burada sikke kesilmiştir. Müessesenin müdürüne «darb-hâne emîni» denilirdi (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* 384-5). XVII. asır ortalarında Istanbul darb-hânesinde 300 kişi çalışıyordu. Taşra darbhâneleri kapatılınca Istanbul darb-hânesi büyüdü. XVIII. asır sonlarında burada 12 usta, 500 işçi ve ayrıca memurlar çalışıyordu (d'Ohsson, VII, 254).

İslâmî Vergiler

Yeri gelince anlatılacağı gibi Osmanlı Türkiyesi, şerîat'le idare edilen bir devlet değildir. Öyle olduğuna inanılmış, öyle olduğu iddia edilmişse de, değildir. Hukukun iki kaynağı vardı: *şerî'at* ve *kaanûn*. Birincinin ne demek olduğu malûmdur. İkinci ise, bugün kullandığımız mânâya esas olmuştur, kanun demektir, ama şeriat tarafından değil, hâkan tarafından konulmuş kanun. Teşrîî meclislerin, daha açık ifade ile demokrasinin olmadığı devirde kanun vaz'ına me'mur kişi, hâkan, yâni padişahtı. Burada Osmanlılar, pek çok kullandıkları «padişah» kelimesini değil, kanun koyucu (vâzı'-ı kaanûn) olarak «hâkan» kelimesini kullanmışlar

dır, çok mânâlıdır. Bilindiği gibi hâkan, «Türkler'in imparatoru, en büyük Türk imparatoru» demektir. Osmanlı hükümdârının taşıdığı dört imparatorluk tâcından biridir. Hâkan'ın menşei tabiatiyle İslâm ötesidir. İşte bu hâkan'ın salâhiyetleri arasında, milletin örf ve âdetlerine ve bilhassa devletin yüksek menfaatlerine uygun gördüğü şekilde yasa koymak hakkı da vardır. Buna «örfî-sultânî hukuk» da denilmiştir ve bu tâbir, bu hukukun şer'î olmadığını açıkça ortaya koyar. Kaanûnî'nin emriyle Şeyhulislâm Ebu's-Suûd Efendi, şer'î hukuk ile bu millî Türk hukukunu, örfî-sultânî hukuku çok iyi bağdaştıran kanun-nâme ve fetvâlar yayınlamış ve bu esaslar devleti, uzun zaman ayakta tutmuştur. Devletin gerileme devirleri olan XVIII. asrın sonları ile XIX. asrın başlarında tek kaynağın şerîat olduğu iddia edilmiş, çaresiz kalan ve din kuvvetine yapışmak istiyen padişahlar bile bu iddiayı desteklemişlerse de, XIX. asrın hemen 2. çeyreğinden itibaren, tek şerîat kaynağı ile devlete düzen verilemiyeceği ve devletin yaşıyamıyacağı açıkça ve fiilen ortaya çıkmıştır. Bu defa da XIX. asrın Ebussuûd'u olan Cevdet Paşa ortaya atılarak *Mecelle* adını verdiği hukuk âbidesinde, neyin şerîat olduğunu, hangi sınırdan sonra şerîat olmadığını, o çağın ihtiyaçları için fevkalâde bir şekilde göstermiştir. Bilhassa şevket asırları, daha açık sınırlamayla devletin cihan imparatorluğu olduğu devir incelenirse, hâkaan'ın halîfe'ye üstün olduğu, padişahın halîfe'den çok fazla hâkaan olduğu, bunun neticesinde hâkaan'ın, devletin selâmeti ve yüksek menfaatleri için, şerîat dışına istediği gibi çıkıp kanun vaz' edebileceği ve ettiği açıkça görülür. Yalnız medenî hukuk'da (o da tamâmen değil) şerîat'in, Hanefî hukukunun üstünlüğü vardır. Bunun dışında hâkan, sonsuz salâhiyetli bir kanun koyucudur ve şeyhulislâm da onun bu hususta destekçisidir. Zîrâ Osmanlı Türk toplumunda «devlet» mefhumunun üzerinde hiç bir şey yoktur. Din ve padişah mefhumları, devlet'ten sonra gelir. Zîrâ devlet olmayınca, din de, padişah da ortadan kalkar. Bu telâkkinin İslâm'dan önceki Türk devlet telâkkisi olduğu bugün kesin şekilde bilinmektedir. İşte yeri olmamakla beraber, Osmanlı devrindeki vergi sistemini anlıyabilmek için, bu küçük hulâsayı verdim. Zîrâ İslâm'da şer'î vergiler malûmdur. Osmanlı cihan devletinin vergi tablosunun ise şer'î vergi tablosuna hiç benzemediği, pek çok yerde aykırı olduğu görüleceği için, Osmanlı devletini İslâmî esaslarla işliyen bir devlet sanan, bu husustaki tamâmen yanlış kanâatin te'sîrinde kalan okuyucu şaşırabilir. Şimdi İslâm düzeninde hangi vergiler vardır. Bunları kısaca göstermek istiyorum ki, Osmanlı düzeninin farkları açıkça ortaya çıksın. Zîrâ İslâm vergi sistemini Osmanlılar'ın

devletin yüksek menfaatleri uğruna kuşa çevirdikleri muhakkaktır.

Ganîmet : Düşmandan alınan ganîmet'in beşte dördünün o gazâya katılan mücâhidlerce bölüşülmesi ve beşte birinin Peygamber'e ayrılması, âyet-i kerîme hükmüdür. Bu beşte bir, Osmanlı devletinde padişaha ayrılmıştır. Padişahların hayır eserlerinin çoğu bu ganîmet beşte biri ile yaptırılmıştır. Zîrâ ganîmet parasıyle yaptırılan eserlerin daha büyük ve daha şanlı bir hayır teşkîl edeceğinde umumî kanaat vardır. Ganîmetin, menkul olması da İslâmî bir esastır ve Hazret-i Ömer'in Irak fâtihi Sâ'd bin Ebî-Vakkaas'a yazdığı bir emir-nâmeye dayanır. İslâm kumandanı, gayrı menkullerin de ganîmet sayılıp sayılmıyacağını sormuş, Halîfe, sayılmıyacağını bildirmişti. Zîrâ gayrı menkulün fethedilen arazinin sahiplerinde kalması, vergi kaynağı yaratıyordu. Bu kaynağın kurutulmaması ve mâmûriyetin devamı lâzımdı. Arazi sahipsiz (hâlî) ise, gene ganîmet değildi. Devlete geçer, mücâhidler arasında bölüşülemezdi. Fevkalâde mantıklı ve İslâmî olan bu esasa, Osmanlılar da riayet ettiler.

Cizye : Gayrı Müslimler'den alınan vergidir. İnsan başına hesab edildiği için Osmanlılar «baş vergisi», «kelle vergisi» de demişlerdir. Çocuklardan, kadınlardan, fakirlerden, sakatlardan, rahiplerden, hâkan fermânı ile bir hizmet karşılığı muâf tutulmuşlardan alınmaz. Geri kalan her Hıristiyan, servetine göre yıllık bir şahsî vergi öder. Bu İslâmî verginin mantığı şudur : Müslümanlar, kan, can ve servetleri bahâsına gayrı Müslim tab'alarına âsâyiş te'mîn etmekte, onların haklarını korumakta, düşmana karşı onların canlarını ve mallarını savunmaktadırlar. Gayrı Müslimler askerlikle mükellef olmadıkları için bütün yükümlülük, Müslümanlar'a düşmektedir. Binaenaleyh her gayrı Müslim'in buna karşılık bir vergi vermesi şarttır. On milyonlarca Hıristiyan tab'ası olan Osmanlı devletinde böyle bir verginin ehemmiyeti üzerinde fazla söz söylemiye lüzum yoktur. Bu vergi bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı devletinde de şöyle bir sosyal netice doğurmuştur : İslâm devletleri, hele bunların içinde en bol gayrı Müslim tab'ası olan Osmanlı devleti, ihtidâ'yı, Müslüman dinine geçmeyi asla teşvîk etmemiş, bu hususta hiç bir tedbîr almamış, hele ferdî ihtidâlar dışında kitle hâlindeki İslâmlaşmayı kesin şekilde önlemiştir. Hıristiyan tebeasından hiç bir korkusu olmıyan devlet, gelirinin azalacağından, ordusunu ayakta tutamıyacağından dâimâ korkmuştur. XIX. asırda ise, durum altüst olmuş, Hıristiyan tab'asına hiç ehemmiyet vermiyen devlet, bu tab'asının dışarıdan kışkırtılmasıyle, büyük belâlara uğramıştır.

Kitle hâlinde ihtidâlar mahdut ve hemen hemen şunlardan ibarettir : Katolik ve Ortodoks Hıristiyan olan Arnavutların üçte ikisi XIV - XVI. asırlarda, bilhassa XV. asırda Müslüman olmuş, İslâm dini yeni bir kavim kazanmıştır. Gene XV. asırda Bosna-Hersek'te yaşıyan, Katolik veya —bâzı Müslüman esaslar taşıyan— Bogomil mezheplerinden olan Hırvatlar'ın çoğu Müslüman olmuş, bunlara «Boşnak» denilmiştir. Küçük bir Bulgar kitlesi Müslüman olmuş, bunlara da «Pomak» denilmiştir. Sayıları çok azdır. Boşnaklar, hele Arnavutlar derecesinde değillerdir. Bunlar, Ortodoks mezhebinden Müslüman'lığa geçmişlerdir. Girit'teki Ortodoks Rumlar'dan bir kitle, XVII. asırda Müslüman'laşmıştır. Bu kavimler Arnavutça, Hırvatça, Bulgarca konuşmıya devam etmişler, yalnız Girit Müslümanları, XX. asrın 2. çeyreğinde Yunanca'yı tamamen unutarak Türkçe konuşmıya başlamış, yâni Türk'leşmişlerdir. Arnavutlar, Boşnaklar, hele Pomaklar arasından Türkleşenler, yâni Türkçe konuşup anadillerini unutanlar, belirli aileler hâlindedir, kitle hâlinde değildir. Bugün (1974) Yugoslavya'nın başbakanı bir Müslüman Boşnak'tır, fakat Hırvatca konuşmaktadır, Türk değildir. Bu kitlevî ihtidâlar Dîvân-ı Hümâyûn'u hiç memnun etmemiş, vergi açığını nasıl kapıyacağı hususunda düşünceye sevk etmiştir. Anadolu Rumları ve Ermenileri arasında kitlevî ihtidâlar olmamasına çok dikkat edilmiştir. Ortodoks Gürcüler arasındaki ihtidâlar da bu kavmin büyük çoğunluğu bugün de Ortodoks olmakla berâber, kitlevî sayılır. Meselâ Batum bölgesinde (Acaristan) yaşıyan Acarlar, tamamen Müslüman olmuşlardır (XV. asır ve sonrası) Fakat Müslüman Gürcüler, ekseriya Gürcistan'da kalmıyarak —Acaristan hariç— Anadolu'ya gelmişlerdir. XVII. asırda Abhazistan da İslâm'laşmış sayılır. Abazalar'ın çok büyük çoğunluğu Müslüman olmuştur. Bugün Sohumkal'a çevresinde yaşarlar ve çoğu da Anadolu'ya gelmiştir. Osmanlılar'ın devlet siyâseti olarak yapmak istedikleri ve başardıkları tek kitlevî ihtidâ, Çerkesler'inkidir. XVIII. asrın sonlarında Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya müdahaleye başlaması, Bâb-ı Âlî'yi çok büyük ölçüde telâşlandırmıştır. Çerkesistan'da henüz putperest olan Çerkesler'i Müslüman'lığa ve netice itibariyle devlete kazandırmak için Ferah Ali Paşa seçilmiştir. Bu fedakâr vezir, bir avuç adamıyla, uzun yıllar Anapa'da oturarak bütün Çerkesistan'ı çok zor şartlar altında ve çok büyük başarıyle Müslüman'laştırmıştır. Çok ilkel hayat yaşıyan Çerkes kabîlelerine hulûl için kullandığı metodlar, hârikulâdedir. Yeni İslâm olmuşlara has bir ateşlilikle Çerkesler, kendilerinden bekleneni yapmış, Ruslar'a kan kusturmuşlardır. II. Ekatharina'nın Ortodoks misyonerleri, Çerkesler arasın-

da az başarı kaydetmiştir. XIX. asırda Rus istîlâsı karşısında Çerkesistan'dan büyük kitleler Anadolu'ya gelmiştir. Bilhassa hakiki Istanbullu ailelerde çoğunlukla Çerkes kanı vardır (bu satırların yazarının annesinin babaannesi Çerkes'tir). Diğer Kuzey Kafkasya kavimleri de (Lezgiler, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Lazlar vs.), bu sûretle İslâm'laştırılmıştır. Kuzey Kafkasya'nın İslâm'laştırılması, bu ülkenin tamamen ayrı diller konuşan ve millet olmıyan yarım düzineden fazla kavimle meskûn olması yüzünden, Osmanlılar'ın ümîd ettikleri seddi yeterli derecede meydana getirememiş, Ruslar, Kafkaslar'ı geçebilmiş, Güney Kafkasya'yı istîlâ ettikleri gibi, zaman zaman Anadolu ve Güney Âzerbaycan'a da akmışlardır.

Cizye'nin mıkdarı, devletin malî siyasetine kalmış bir şeydir. Zaman zaman yükseltip alçaltılmış, asla kaldırılamıyacak bir gelir olmuştur. 1856 fermânı ile gûyâ kaldırılmış, fakat «cizye» yerine adı «bedel-i nakdî» olmuştur; Hıristiyanlar askere alınmadıkları için onlara «bedel» adıyle askerlikten muâfiyet vergisi konulmuş, imparatorluğun sonuna kadar bu durum devâm etmiştir. Devlet, Hıristiyan tab'asının eline silâh vermeyi tehlikeli saymıştır. Savaş usullerini bilen bir Hıristiyan kitlesi edinmek, devlet siyasetine aykırı sayılmıştır.

Hazret-i Ömer'in emriyle Mısır fâtihi Amr ibnü'l-Âs, Mısır'da her Kıbtî'ye (Ortodoks Hıristiyan) yılda 2 dînâr cizye tarhetmişti ki 1973 satınalma değeri 5.000 TL.'dır. Emevîler'den Halîfe Abdülmelik, bunu yükseltti; iki misli yaptı. Herkesin aynı vergiyi ödemesinin doğru olmadığı da anlaşılınca, derecelendirmeler yapıldı. Hılâfet devrinde Mısır'da Kıbtîler, Suriye'de Süryânîler hızla İslâm olunca, devlet büyük gelirler kaybetti. Zîrâ bir Hıristiyan, kelime-i şehâdet'i telaffuz ettiği an, bu vergiden muâf oluyordu.

Harâc: İslâm hukukunda toprak, devlete aittir. Osmanlı devletinde de öyledir. Devlet, toprağı işlenmek üzere dağıtır. Bu dağıtmanın pek çok şekli vardır. Toprak bir şahsa ve aileye mülk olarak da verilebilir ve mülk hâline gelince tabiatiyle miras yoluyle yürür. Bu durumda dahi toprağın sahibi gene devlettir. Bütün toprak padişahındır denilir. Burada padişah kelimesinin, devlet yerinde kullanıldığı açıktır. Binaenaleyh devlet, şu veya bu şekilde şahsa bahşettiği toprağın gelirine ortaktır. Toprağı işliyen, emeğinin karşılığı olarak tabiatiyle gelirin büyük parçasını alacaktır. Fakat bir parçasını da, asıl sahibi olan devlete vermiye mecburdur. İşte «harâc» denilen verginin mantığı budur.

Bugün komünistlerin Türkiye'de haksız olarak sömürdükleri bu toprak düzeni, XVIII. asırda devletin aczinden, merkezî otoritenin bu asrın sonlarında zayıflamasından, devamlı savaşlardan dolayı değişmiş, büyük topraklar, «mütegallibe» denilen ağaların eline geçmiştir. II. Mahmud, merkezî otoriteyi eskisinden şiddetli şekilde 1830'lara doğru kurunca, bir kaç kuşaktan beri asıl sahiplerini kovarak veya devletten çalarak toprağı ele geçirenlerin ekserisinin durumu meşrûiyet kazanmıştır. Güneydoğu Anadolu ve Irak gibi bâzı ülkelerde büyük derebeylerini de tamâmen temizlemiye muvaffak olamadan ölmüştür. Mısır'da da vali Mehmed Ali Paşa aynı şeyi yapmış, XIII. asırdan beri toprağı aralarında paylaşan Memlûk beylerini ortadan kaldırdıktan sonra, toprağı, kendi ailesine, yakınlarına ve büyük görevlilere dağıtmıştır.

Toprak meselelerini yerinde göreceğimiz için burada fazla tafsilâta girmiyorum. Yalnız, İslâm Hılâfeti'nde olduğu gibi Osmanlı devrinde de toprağın en büyük gelir kaynağını teşkil ettiğini rahatça söyliyebiliriz. Ancak 1970'de Türkiye'de sanayi geliri, toprak gelirini —tarihte ilk defa olarak— aşabilmiştir.

Harâc, İslâm devletinin en büyük gelir kaynağı idi. O asırlarda dünyanın en mâmur bir iki ülkesi arasında bulunan Irak'ın bir kısmı, «Sevâd» denilen Dicle ile Fırat arasında kalan arazinin yıllık harâcı 20 hicrî yılında (641), Hazret-i Ömer'in hılâfetinin sonlarına doğru, 120.000.000 dirhemdi (1973 değeri : 30.000.000.000 TL.). Aynı ülke yâni Irak için 62 yılı (Mîlâdî 681/2) harâcı 135.000.000 dirhemdi (33.600.000.000 TL.). 85 yılında (704) 188.000.000 dirheme yükseldi (47.000.000.000 TL.). 100 yılında (718/9) 100.000.000. dirheme indi (25.000.000.000 TL.). Mısır harâcı ise, Hazret-i Ömer'in hılâfetinin sonlarına doğru 12.000.000 dînâr idi (12.000.000.000 TL.), sonraları azaldı. «Şâm» denilen bugünki Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün harâcı 700 yılına doğru 1.720.000 dîdâr idi (8.600.000.000 TL.) (Corci Zeydân, I, 195b v.dd.).

Mukaataa : Iktâ' (Türkçe : dirlik), tımar-zeâmet-has sisteminin menşeidir. Bir toprak, hattâ bir ülke, bir kumandana veya valiye verilir. Bütün vergileri halîfe nâmına o zât toplar ve belirli bir kısmını her yıl halîfeye gönderir. Hazret-i Ömer zamanında Irak'ta mukaata'ât'dan Medîne'ye yılda 7.000.000 dirhem (1.750.000.000 TL.) geliyordu.

İslâm İmparatorluğu'nda Hârûnü'r-Reşîd zamânında (786 - 809) devlet gelirinin 1973 değeriyle 500 milyar TL.'na yükseldiği tahmîn edilebilir (1978 değeri 1,3 trilyon TL.). Fakat bu devir çok kısa sürmüş, umûmiyetle devlet geliri bu rakamın yarısını teşkîl etmiştir. Yarısını teşkîl ettiği süre de 2 asırdan fazla değil-

dir. IX. asrın sonlarında İslâm imparatorluğu dağılmış bulunuyordu.

İslâmî vergiler bunlardır. Osmanlı vergi sisteminde ise, düzinelerce çeşit vergi ve resim görülmektedir. Üstelik bir çok eyalette ayrı tarzlarda vergi tahsîl edilmektedir. Bir çok vilâyete mahsus kaanûn-nâme'lerde, o vilâyetin vergi sistemi gösterilmiştir. Şimdi devletin gelirlerini gözden geçirirken, vergi çeşitleri üzerinde de duracağız.

Vergi veren bütün tab'aya «reâyâ» ve vermiyen (yâni devlet görevlisi olan) bütün tab'aya da «berâyâ» denir. Reâyâ, sanıldığı gibi çiftçi ve köylüye ait bir terim değildir Bütün vergi veren esnaf, tüccar gibi zümreler de reâyâ'dır.

Büdce

Yıllık büdce, her zaman Osmanlı devletinde mevcuttur ve bir çoğu elimizdedir. İlk büdceyi Tarhuncu Ahmed Paşa'nın XVII asır ortalarında yaptığı ve beğenilmediği için îdâm edildiği, masalımsı tarih kitaplarında yer almakla beraber kesin şekilde yanlıştır.

Osmanlı devletinin gelirlerinin yekûnunu bulmak daima müşküldür. Sebep şudur : Merkez ve eyalet büdceleri ayrıdır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin gelirleri şöyledir : devlet büdcesinde gösterilen gelirler + mahallî idarelerin (belediyeler) gelirleri. İmparatorluk devrinde ise, şöyleydi : Merkeze (Istanbul'a) gönderilen gelirler + eyaletlerde harcanmak üzere eyaletlerde bırakılan gelirler + mahallî belde gelirleri. Daha açık ifadeyle, eyalet masrafları, merkezde biriken gelirlerden görülmezdi; o eyaletteki gelirlerle görülürdü. Eyalet, durumuna göre, kendi büdcesini yaptıktan sonra, artanını Istanbul'a gönderirdi. Bu artan meblağ, sabitti. Devir devir değişmekle berâber her yıl için maktû idi. Merkez, her yıl her eyaletten ne geleceğini evvelden bilerek o şekilde davranırdı. Bâzı eyaletlerin şu veya bu durumu dolayısıyle merkeze yolladığı meblağ çok azdı, senbolikti, bazan hiçti. Hattâ merkez, o eyalete merkez büdcesinden yardım bile ederdi.

Bu sistem, merkez gelirlerini rahatca tesbît etmemizi mümkin kılmakta, fakat imparatorluğun gerçek büdcesini bilebilmek için, o yıl içinde her eyaletin eyalet içinde harcanan gelirlerini tesbit etmek îcâb etmekte, bu da, çok defa mümkin olamamaktadır.

Bugün Birleşik Amerika'nın gerçek malî gücünün Washington'daki federal büdce olmadığı malûmdur. State (devlet) denilen 50 eyaletin her birinin büdcesi de nazar-ı itibara alınarak dev-

letin gerçek mâlî gücü ortaya çıkarılabilir. Bugün bu 50 state'in çoğunun her birinin kendi büdcesi, Türkiye Cumhuriyeti büdcesinden fazladır.

Ancak Osmanlı gelirlerinin tesbiti, bugünki Birleşik Amerika'nınkinden çok daha karmaşıktır. Zîrâ merkezde iki hazîne ve iki büdce vardır : Bir padişah hazînesi, bir devlet hazînesi. Gelirler, bu ikisinde de toplanmaktadır. Tabiî asıl ve büyük hazîne, devlete ait olandır. Malî durum darlaştıkça, padişah hazînesinden devlet hazînesine akış hızlanmakta ve büyümektedir. Aksi, yâni devlet hazînesinin padişah hazînesine para verdiği ise hiç vâkı' değildir. Bir iki defa vâkı' olmuşsa bile ben tesbît edemedim. Tabiî bu durum Tanzimat'tan sonra hayli değişmiş, padişah hazînesinin pek de ehemmiyeti kalmamış, hele 1908 Meşrutiyeti'nden sonra padişâh, âdetâ maaşlı me'mur hâline getirilmiştir.

Karmaşıklık bu kadar da değildir. Eyalet büdcelerinin tesbîti çok daha komplekstir : Zîra eyaletlerin çoğunda —hiç olmazsa klasik devirde— tımar-zeâmet sistemi vardır. Bunun mânâsı şudur : Devlet, bir çok ve Rumeli, Anadolu gibi en verimli eyaletlerinin toprak gelirinin mühimce bir kısmından (bâzan yarıya yakın kısmından) vaz geçmiştir, bu toprakları «tımarlı sipahisi» denilen süvari subaylarına bırakmıştır. Şunun için : Tımarlı sipahisi, en az yarım köy, en fazla düzinelerce köyü içine alan ve daima verimli topraklardan seçilen dirliğinde (Osmanlı terimi «dirlik»-tir), köylünün zıraatini kontrol eder, her yıl köylüden, devletin o eyalet için tayin ettiği ürün vergisi neyse, kendi tahsîl eder, devlete vermez, kendine saklar. Üstelik dirliğinin sınırları içindeki her türlü âsâyişten de sorumludur. Kendi hesabına topladığı vergiyle süvârî, kendisinin ve âilesinin geçimini sağlar, devletten, ne eyâletten, ne merkezden (Istanbul'dan) hiç bir maaş almaz. Buna karşılık mükellefiyeti bellidir : Bölgenin en büyük zaîm'i (zeâmet sahibi, tımar'ın büyüğüne zeâmet denmektedir) olan alaybeyinin (süvari albayı) emri üzerine. emri alır almaz seferî hâle girer. Kaç cebeli (zırhlı) neferi alaybeyinin emri üzerine ilk yığınak yerine götüreceği, kanunen bellidir, kanunda gösterilmiştir (tımar ve zeâmetin gelir durumuna göre). Her türlü süvari silâhının temini ve en mükemmel şekilde bakımı, dirlik sahibi tımarlı sipahiye aittir. Zamanında yığınağına gelmiyen, eksik nefer getiren, bakımsız at ve silâhla gelen sipâhîye, sancak beyinin takdîri ve Istanbul'un tasdîkı ile iki türlü cezâ verilir : «Dirliği kesilir» (Osmanlı terimi budur) yâni tımarı elinden alınır, eğer suçu vatan müdafaasını aksatmışsa îdâm edilir. Alay beyleri, sancak beylerinin (tümgeneral) bayrağı altında, sancak beyleri beylerbeyinin (orgeneral) bayrağı

altında toplanırlar, beylerbeyiler vezirlerin (mareşal) emrine girerler. Bu mekanizma klasik devirde, akıl almaz bir düzenle işlemiş ve bütün Avrupa'yı yıldırmıştır. Osmanlılar'a Selçuklular'dan geçen, fakat Osmanlılar'ca çok geliştirilmiş bir sistemdir.

Böylece devlet, sipahi, akıncı, korsan denilen en az üç sınıf askerine maaş ödemekten kurtulduğu gibi, bir çok bölgenin asayişini ve zıraatin mükemmel durumda kalmasını da sağlamaktadır. Devletin maaş ödediği asker, «Kapıkulları» denen ocaklardır ve Kapıkulu Ocakları'nın en mühimmi de yeniçerilerdir. Bunlar, merkez büdcesinden maaş alırlar, üstelik her türlü silâhlarının, üniformalarının, yiyip içmelerinin, kışlalarının masrafı ve sağlanması da devlete aittir. Bu çeşit Kapıkulu askeri sistemi de Selçuklular'dan geçmiş, Osmanlılar'da fevkalâde karmaşık bir şekilde geliştirilmiştir.

Klasik devirde devletin ordu ve donanmasındaki efrat ve subayların onda dokuzu dirlikli ve maaşsız, onda biri dirliksiz ve maaşlıdır. Meselâ Kaanûnî devrinde ancak 12.000 Yeniçeri vardır Büyük Osmanlı fetihleri tamamen tımarlı sipahisinin eseridir. XVI. asır sonlarında tımar düzeni bozulmıya başlar. Gittikçe dirlikli asker azalır, maaşlılar çoğalır.

Bu durumda eyalet büdcelerini tesbît edebilmek için, o eyaletlerdeki dirliklerin gelir toplamını bulmak lâzımdır. Bunların çoğu da elimizdedir. Ancak tımar sisteminin içine alınmış eyaletlerde (alınmamış bir çok eyalet de vardır), dirlik gelirlerinin toplamı bilinmekle gene o eyaletin büdcesi ve gelirleri bulunamaz Sancak beylerinin ve beylerbeylerinin hasları, vakıf gelirlerini hesaplamak lâzımdır. Çok büyük gelirler, vakıflara bağlanmış ve devlet büdcesinin dışına çıkarılmıştır. Fâtih, bu duruma engel olmıya çok çalışmış, devlet büdcesinin dışında bir de müstakil vakıflar büdcesi ortaya çıkarmamak için pek de memnuniyet uyandırmıyan tedbirler almıştır. Fakat onun ölümünden hemen sonra, vakıfların bağımsızlığı tanınmıştır. Bu husus sosyal gerçeklere uygundu. Şöyle :

Klasik devirde Osmanlı devlet anlayışı, bugünki anlayışımıza çok yabancı gelen unsurlar taşır : Devlet, vatandaşın canını, şerefini, hakkını, malını savunmakla yükümlüydü. Bunun için vatandaştan vergi alırdı. Asâyişi korumak, devletin millî savunmadan sonra gelen en mühim vazifesiydi. Ancak devlet, vatandaşı okutmak, fakirlere yardım etmek, vatandaşa yol, köprü vs. yapmakla mükellef değildi. Yâni eğitim, bayındırlık ve ulaştırma yükümlülüğü devlete âit değildi. Devlet büdcesinden bu sektörlere tek akça ayrılamazdı. Devlet yol, köprü yaptırırdı ama, asla vatan-

daş rahatça yolculuk etsin diye değil, tamamen millî savunma maksadıyle. Ordu hızla yürüyebilsin diye. Onun için Istanbul - Budin (Peşte), Istanbul-Bağdad gibi yollar, stratejik ehemmiyetleri olması, daha açık tâbirle askerî yol oldukları için fevkalâde muntazamdı, çok iyi tesviye edilmiş, icab eden her yere köprüler yaptırılmıştı. Tabiî bu yollardan ve köprülerden vatandaş da istifade ederdi. Ancak maksat, vatandaşın istifadesi değil, askerî idi. Bu teşhisimiz, bir çok fikirleri kökünden yıkacağı için, büyük okuyucu kitlesini çok şaşırtacaktır. Fakat gerçek tamâmen budur. Üstelik devlet, vatandaşın hakkını ihkaak etmekle mükellefti. Bunun için mahkemeler açmak vazifesiydi. Fakat vatandaşın ibadetini sağlamakla asla mükellef değildi. Osmanlı devleti, devlet büdcesinden tek cami yaptırmış değildir. Pekiyi, bunca bayındırlık ve hayır eseri, dinî, sosyal müesseseler, mektebler, medreseler, kütübhâneler, imaretler nasıl ortaya çıktı?

Hiç biri devlet tarafından yapılmadı. İstisnasız hepsi şahısların hayır eseridir. Devletin yaptırdığı bir cami veya medrese adı bilen varsa, buyursun söylesin!

Binaenaleyh devlet büdcesi dışında muazzam bir vakıflar büdcesi doğdu. Her vakfın teşekkülü, devlet büdcesinin bir kısmına el koyma neticesini verdiği için, Fâtih gibi harb adamlarını çok sinirlendirmiştir. Zîrâ devlet büdcesi, asker ve memur ordusunu ayakta tutmak maksadına tevcîh edilmişti. Vakıflar büdcesi arttıkça bayındırlık, şenlik, eğitim gelişiyordu ama, millî savunma büdcesi azalıyordu. Bu çelişkiye rağmen millî müdafaa ile bayındırlık ve eğitim kurumları arasındaki bilhassa XVI. asırdaki muhteşem denge nasıl sağlandı? Bu Osmanlı Türkleri'ne mahsus mucizelerdendir ki, cihan devleti kuran milletlere mahsustur. İzahının yeri, bu bahis değildir.

Bu zarûrî izahattan sonra, Osmanlı vergi ve büdce sistemine, devletin gelirlerine ve giderlerine geçebiliriz. Muazzam bir bahistir. Büyük ciltler tahsisi ister. Biz burada, belirli bir kaç örnek seçerek, o zamanlar içindeki devlet gelirlerini göstermekle yetinmiye mecburuz. Fakat bu da, Osmanlı maliyesinin ne olup ne olmadığı hakkında tamama yakın bir fikir verebilecektir.

Kaanûnî'nin ilk devrine ait 933-934 (1527 - 28) yılına ait büdceyi yayınlıyan Ord. Prof. Ömer Lutfi Barkan, Osmanlı büdceleri hakkında şöyle diyor *(İktisat Fakültesi Mecmuası,* XV, 1954, 243-9) :

«Elde mevcut büdce örneklerinin bir hususiyeti de, onların umumiyetle, yalnız padişah haslarının normal geliri ile merkezî devlet idâresine âid muayyen bâzı masraflar ihtivâ eden gelir ve

masraf hesapları oluşlarıdır. Halbuki yalnız pâdişahların şahısları ile maiyyeti halkına, kapıkulu ocaklarına, tersâneye ve bâzı kalelerin muhâfızlarına mahdud ve muayyen bâzı sâhalara âid olan bu hesaplar yanında, memleketin idaresi, harb gücünün idâmesi, din ve kültür müesseselerinin kurulması ve yaşatılması, yolların ve köprülerin inşâ ve muhâfazası gibi bugünki mânâsında âmme hizmeti ve devlet vazîfesi sayılabilecek çeşitli işler için ihtiyarı lâzım gelen umumî masraflar, çok daha geniş ve çeşitlidir.

«Nitekim, padişah haslarının dışında kalıp, vezirlere, tımarlı sipâhîlere, vakıf te'sislerine ve türlü hizmet erbâbına hasr ve tahsîs edilmiş bulunan ve eyaletten eyalete ve zamana göre nisbetleri değişmiş olmakla berâber, XVI. asrın başında umum memleket vergilerinin tahmînen % 47 kadar bir kısmını (Anadolu, Karaman, Dulkadır ve Rûm = Sivas eyaletleri grubunda % 73, Diyâr-ı Bekr eyâletinde % 69'unu) ihâta eden büyük bir kısım devlet gelirlerinin ayrı ellerde, müstakil ve hususî büdceler ile idare edilmekte olduğu da söylenebilir. Bâzı büdce örneklerinde, umumiyetle merkezî devlet idaresine ait büdcenin dışında bırakılmakta olan bu gibi gelirlerin bâzan bir kısmının umûmî tutarları ile bu gelirleri ellerinde bulunduranların adedi ve sıfatı her ne kadar kayıt ve işaret edilmiş bulunuyor ise de, bahis mevzuu gelirler ile elde edilen hizmetlerin mahiyet ve genişliği ve bu paraların dirlik veya vakıf sahpleri elinde nasıl sarf edildikleri açıklanmamaktadır.

«Bu bakımdan, merkezî devlet idaresine ait büdce rakamları yanında, büyük vakıf te'sislerine, vüzerâ haslarına, ayrı ayrı onbinlerce tımar sahibine, âdî vergilerden veya fevkalâde tekâlîf'den afvedilmek mukabili te'mîn edilen askerî hizmetler ve derbendci, köprücü gibi zümrelerin te'mîn ettiği ehemmiyet ve bayındırlık hizmetlerini elde etmek için devletin yaptığı malî fedakârlıkları, tâbî veyâ muâhede ile bağlı memleket ve devletlerin ödemiye mecbûr oldukları harac ve hediyeleri ve nihayet harb zamanı gibi fevkalâde hallerde meydana çıkan yeni masrafları karşılamak için toplanan tekâlîf'e (fevkalâde vergiler) ait hesapları bir araya toplamadıkça, devletin umûmî gelir ve gerçek masraf yekûnu hakkında fikir edinilemiyeceği gibi, halkın türlü isimler altında çeşitli hak ve hizmet sahiplerine ödemiye mecbûr oldukları vergiler yükünün gerçek ağırlığı ve millî gelirden vergi ve hizmet yoluyla te'mîn edilen kıymetlerin gerçek mıkdarı ve bu gelirlerin kimlerden ne nisbette alınıp nerelere ne şekilde dağıtıldığı, velhâsıl malî teşkilât ve müesseseler ile iktisadî ve ictimaî nizâm arasındaki münasebetleri, memleketin umumî istihsal gücü ile iktisadî varlığını etüd etmek imkânı yoktur.

«Bu sûretle devlete ait olması lâzım gelen vergilerin birçoğunun, devlet hazînesine gelip atılmadan, bugün anladığımız mânâda bir kısım devlet hizmet ve vazifelerinin ifası için bulundukları yerlerde, muayyen hak ve vazife sahiplerine hasr ve tahsîs edilmiş ve bu yüzden umumî devlet büdcesinde yer almamış bulunması, klasik büdce telâkkisinin bâzı ana maddelerinin ihlâli sûretiyle devlet bünyesine mahsus bir şekil almaktadır. Bundan başka, Osmanlı imparatorluğuna ait devlet muhasebe cedvelleri içinde, umumiyetle sultanların şahıslarına ait farz ve kabûl edilen gelirlerle, iç hazîne'ye (enderûn hazînesi'ne) ait hesapların aksettirilmemekte olduğu da, unutulmamalıdır.

«Bu sebeple, imparatorluğa tâbî bâzı memleketlerin (Eflâk, Boğdan, Erdel) harâc ve pîşkeş'leri ile, Ragusa, Venedik ve hattâ bazan Avusturya gibi muahedelerle senelik vergi vermiye mecbur kalan devletlerin, türlü nâmlar altında ödedikleri harâc'ların ve Mısır gibi doğrudan doğruya sultanlara ait farz edilen bâzı eyaletler gelirlerinin büdce cedvellerinde her zaman tamamen veya kısmen kayıtlı bulunmadığını unutmamak lâzımdır... Memleketin idarî-askerî teşkilâtına hâkim olan bir çeşit malî muhtariyet prensibinin mahiyet ve şümulü üzerinde de durmak lâzımdır...

«Devlet, vergi toplamak hak ve salâhiyetlerinden mühim bir kısmını tımar, mâlikâne veya vakıf şeklinde, muhtelif hizmet ve vazife sahiplerine terk etmiş veya bâzı levâzım ve hizmetleri te'mîn için, vergi muâfiyetleri ihdâs etmişti. Bu sistemde, padişah da dâhil, umumiyetle her mertebeden devlet ve idâre adamları ve vazife sahipleri, kendilerine tahsîs edilmiş arazi ve reâyâ'nın sahibi sıfatıyle, tarh ve cibâyet usulleriyle çeşit ve mıkdarları bütün teferrüâtıyle kaanûn-nâmeler tarafından tesbît edilmiş bulunan şer'î veya örfî bir çok hak ve resimleri, kendi nâm ve hesaplarına toplar, ve onların gelirleri ile, kendi hususî büdcelerini tanzîm ile, memuriyetlerine ait vazifelerin ifasını te'mîn ederlerdi. Bu sûretle, bugün anladığımız mânâda, tahsil ve sarfı hususları münhasıran devlete ait bulunması lâzım gelen çeşitli vergilerin cibâyet ve sarfı salâhiyetleri ile memleket, bir çeşit malî muhtariyetle idare edilen ve harita üzerinde sarîh sınırları belirtilebilecek olan bir takım irili ufaklı bölgelere, devletin müdahalesine karşı kapalı idarî-malî birliklere ayrılmıştı.

«Bununla berâber, bu umumî kaidenin, muhtelif sahalara ve vaz'ıyetin icaplarına göre, dikkate şâyân hususiyetler arz eden şekillerdeki devlet müdahalesi ile, kısmen tâdîl edilmiş olduğu da görülmektedir :

«Merkezî devlet idaresi, nerede olursa olsun, tahsilini kendisine inhisâr ettirmiş olduğu için, ağnâm resmi, cizye ve hassa beyülmâl gibi bâzı vergilerin toplanması hususunda, malî muhtariyeti haiz dirliklere de girmek hakkını hâizdi...

«Bunların hâricinde, devletin, bütün memleket üzerindeki hükümranlık haklarının bir tezâhürü olarak, daha büyük salâhiyeti daha vardı ki, o da, harb zamanı gibi fevkalâde vaz'ıyetlerde, bütün tab'asından her türlü hizmet ve yardımı istemek hakkına sahip bulunması idi...

«Ancak Dîvân'ın teklif ve kararı ve padişahın emriyle toplanabilen tekâlîf ve iânelere, umumî bir tâbî ile avârız-ı dîvâniyye ve tekâlif-i urfiyye denilmekteydi...

«Askerin geçeceği yollar boyunca te'sîs edilen menzil teşkilâtına evsaf ve mıkdarı muayyen zahîreyi götürüp satmak, ordunun ihtiyacı olan harb malzemesi, arpa ve saman te'mîni ile istenilen yerlere nakletmek, icabında araba, hayvan ve işçi bulmak, kürekci, azab, cerehor ve başka nâmlar altında orduya lüzumlu yardımcı sınıfları te'mîn etmek, hisar yapmak, nihâyet avârız akçası yahut avârız bedeli akça nâmı altında muayyen bir mıkdar para ile seferin veya devletin masraflarına iştirak etmek, «avârız-ı dîvâniyye» nâmı altında bahsi geçen örfî tekâlif'in, belli başlılarından idi...

«Cürüm ve cinayet resimleri, mirascı bırakmadan ölenlerin muayyen bir mıkdârı aşan servetleri gibi idârî ve inzibâtî makamlardan daha büyük salâhiyetleri icab ettiren vergileri toplamak için, sipahi tımarına sancak beyinin yahut padişahın adamları, müdahale etmektedirler. Bu sûretle, sipahi tımarlarından büyük bir kısmı, malî bakımdan müstakil ve harice karşı tamamıyle kapalı bir bütün, bir muâfiyet sahası olarak sahiplerine ait bulunmaktan çok uzaktı...

«Padişah nâmına cizye ve ağnâm resmi ile avârız-ı dîvâniyye ve tekâlif-i urfiyye tahsîli için merkezî devlet me'murları müdâhale etmektedir. İdarî-malî muhtariyet bakımından, memleketin büyük bir kısım gelirini (bir çok bölgelerde % 56 yahut % 63 gibi mühim bir kısmını) ellerinde tutan irili ufaklı askerî birliklerin vaz'ıyeti, işte budur.

«Oldukça ehemmiyetli bir yekûn (% 51) tutan padişah hasları ise, doğrudan doğruya devlete ait bulunmaktadır. Geriye kalan ve gelirleri XVI. asrın başında,Türkiye'de umum gelirin % 12'sini tecavüz etmiyen vakıfların idaresine gelince, onların vaz'ıyetini tetkik için, bu çeşit vakıfları, muhtelif şekilleri altında, ayrı ayrı mütalâa etmek lâzım gelir.

«Gerçekten Osmanlı imparatorluğunda padişah ve vezirlere ait büyük vakıflardan bir kısmı uzun bir müddet, idarî-malî bakımdan bir takım muâfiyetler ile, harice karşı kapalı bir bütün teşkîl etmekte idi...

«Serbest tımarlarda olduğu gibi, bir çok selâtîn ve vüzerâ (padişahlar ve vezirler) vakıflarında da bâd-ı havâ resimleri, vakfa zabt olunur. Bu gibi vakıflar dahiline emîn'ler ve subaşı'lar giremiyeceği kaidesi bâzı fermanlarda ifade edilmiştir...

«İmtiyazlı bir mevkıi olan vakıf reâyâsı (köylüleri), çalışıp kazanmak suretiyle, vakfın zenginliğinin ölmemesine veyahut devâmına hizmet ederler. Vakıf dâhilinde âsâyişin te'mîni için, sancak beyi ve subaşı gibi büyük idare âmirlerine ve askerlere bahş edilen inzibatî haklar, vakıf mütevellîleri için de tanınmıştır...

«Bununla berâber, büdce tedkıkleriyle meşgul olacak târihçiler için vaz'ıyet, tamamıyle ümitsiz de değildir... Filhakika, Türk arvişleri, yukarıda bahsedilen korkunç kayıplarına rağmen, bugünki halleriyle dahi, bu sahada yapılacak tetkikler için, bir kaç araştırıcı neslin gayretlerini cömertçe mükâfatlandıracak kadar zengin ve çeşitli malzemeyi ihtivâ etmektedir.

«Bahis mevzuu tamamlayıcı arşiv malzemesi içinde büdce cetvellerinden daha zengin seriler teşkil ve merkezî devlet idaresinin günlük tahsilât ve sarfiyat hesaplarını ihtivâ eden rûz-nâme defterleri ile devlet bürolarındaki malî muamelelere ait muhtelif kayıt ve vesikaların sûretlerinden teşekkül eden, ve henüz tasnîf edilmiye muhtaç bir halde bulunan evrak yığınları ile avârız, cizye, mukaataa, tımar ve vakıf defterlerini, ön planda hatırlamak mümkindir. Herhangi bir malî seneye ait rûz-nâmçe defterlerinden o yılın büdcesinin hiç olmazsa bâzı fasıllarını çıkarmak mümkin olabileceğine göre, bu defterlerdeki bilgileri, elde mevcut büdce örnekleriyle tamamlamak mümkindir».

1527 - 28 Büdcesi

Şimdi Prof. Barkan'ın yayınladığı 1527-28 büdcesini biraz inceliyelim. Bu tarihte Kaanûnî Sultan Süleyman 7-8 yıllık padişahtır. Osmanlı devleti de 12 yıldan beri cihan devletidir, yâni dünyanın geri kalan bütün devletlerinin toplamının üzerinde bir gücü vardır. Çok hızla genişleme ve büyüme safhasındadır. 1527-8 büdcesi 537.929.006 akça'dır *(V. Türk Tarih Kongresi,* 329). Bu paranın 1973 satınalma değeri takrîben 29.052.000.000 TL.'dır. Bir cihan devletininse, bugünki Türkiye'nin üçte biri kadar büdcesi olamıyacağı muhakkaktır. Yukarıda oldukça etraflı izahına

çalışıldığı gibi bu, gerçek büdcenin, gerçek devlet gelirlerinin ancak bir kısmını ifade etmektedir. Bu büdceye nelerin ilâve edilerek gerçek devlet gelirinin bulunabileceğini söylemeden önce, büdcenin Prof. Barkan tarafından *Iktisat Fakültesi Mecmuası*'nın XV. cildinde neşredilen metnine dayanarak anahatlarını göstermek istiyorum :

1527-28 büdcesine göre, o yıl gelirden 70.000.000 akça (3.819. 000.000 TL.) artmış ve harcanamıyarak ertesi yıl intikal etmiştir (Kaanûnî'nin ilk yılları). Aynı büdceye göre yalnız 2 eyâletten (Rûmeli ve Bosna) 198.000.000 akça (3.600.000 altın) (10.800.000. 000 TL.) gelir elde edilmiştir (Rûmeli eyâleti gelir bakımından imparatorlukta birinci gelmiştir). Has, tımar ve vakıf gelirleri, buna dâhildir. Rûmeli gelirlerinin % 6'sı vakıflara tahsîs edilmiştir.

Merkezi Sofya olan Rumeli eyaletinde 17.308 dirlik (tımar, zeâmet ve has) geliri 92.549.110 akçadır (4.996.651.940 TL.). Merkezî Âmid (Diyarbakır) olan Diyâr-ı Bekr eyaletinde 1.071 dirliğin geliri 14.291.670 akçadır (771.750.180 TL.). Şam ve Haleb eyaletlerinin ikisinde cem'an 2.694 dirliğin geliri 19.838.350 akçadır (1.071.270.900 TL.). Anadolu (merkezi Kütahya), Karaman (merkezi Konya), Dulkadır (merkezi Mar'aş), Rûm (merkezi Sıvas) eyaletlerinde, cem'an 4 eyalette 16.668 dirliğin geliri 73.521.264 akçadır (3.970.148.256 TL.). Bu 8 eyaletteki dirliklerin yekûnu 37.741'dir. Yalnız bu 8 eyalette devletin 110.000 kadar tımarlı sipahiyi elinde bulundurduğu anlaşılır. Daha bir kaç eyalette tımar sistemi uygulandığı için, devletin 200.000'e yakın sipahiden müteşekkil bir süvari ordusu vardır. Her eyalette tımar sistemi uygulanmamaktadır. Uygulanmıyan eyaletlerden tımarlı sipahi değil, başka sınıf asker gelir. Meselâ tımar sistemi olmıyan Mısır'dan Türk Memlûk süvarileri, Memlûk devletinden kalma sistem içinde atlı birlikler hâlinde orduya katılırlar. Bu devirde henüz Bağdad (Irak) ve Budin (Macaristan) eyaletleri kurulmamıştır (Irak henüz fethedilmemiştir, Macaristan ise henüz tâbî devlet statüsündedir). Tâbî devletler (bu devirde Macaristan-Erdel, Boğdan, Eflâk vs.), kendi hükümdarlarının başında bulunduğu atlı birliklerle orduya katılmaktadırlar. Kırım Hanlığı için de durum budur.

Maliye sistemin nasıl ordu ile içiçe olduğu, âdetâ millî savunma amacına yöneldiği, hattâ bu amaçla düzenlendiği ortaya çıkmaktadır. Bu gerçeği inkâra imkân yoktur. Devlet, ordusunun esası ve belkemiği olan, bütün sınıfların toplamının yarısından fazlasını teşkil eden tımarlı sipahi sınıfını ayakta her an harbe ha-

zır durumda tutabilmek için, bir çok ve ekseriya en verimli eyaletlerde, almıya hakkı olan vergisinin mühim kısmından vaz geçmiş, yukarıda gösterilen eyaletlerdeki ekilebilir toprakların mühim kısmı, âdetâ domaine impérial'den hâriç tutulmuştur.

Prof. Barkan'ın hesaplarında bir yanılma yoksa, gözden geçirdiğimiz büdcede devlet gelirlerinin Rumeli eyaletinde % 49,38'i, Anadolu-Karaman-Rûm-Dulkadır gibi bugün tamamı Türkiye sınırları içinde bulunan 4 eyalette % 68,37'si, gene tamamı bugün Türkiye'de kalan Diyâr-ı Bekr (Güneydoğu Anadolu) eyaletinde % 66,59'u, fakat Mısır-Şam-Haleb eyaletlerinde sadece %12,31'i, dirlik sahiplerine, yâni tımarlı sipahisine tahsîs edilmiştir. Son 3 eyalette bu nisbetin diğer eyaletlere göre çok düşük olmasının sebebi, nüfus coğrafyası ile ilgilidir : Bu son üç eyâlet «Arab» eyâletleri, diğerleri ise «Türk» eyâletleridir. Devlet, Türk aslından olmıyanlardan tımarlı sipahi yazmamakta, Türk aslından olmıyanlara toprak ve dirlik vermemektedir (az istisnası vardır). Bunun sebebi ırkçılık falan değil, gene doğrudan doğruya millî savunma ile ilgilidir : Arablar, Türkler gibi savaşmamakta, disipline girememekte, harb meydanında işe yaramamaktadırlar. Zîrâ Mısır, Suriye ve bir kaç yıl sonra Osmanlı idaresine girecek olan Irak gibi ülkeleri Osmanlılar, Arab devletlerinden değil, gene kendileri gibi Türk devletlerinden (Memlûkler, Safevîler ve onlardan önce Akkoyunlular, Karakoyunlular, Timurlular, Celâyirliler, İlhanlılar) fethetmişlerdir. Bütün bu Türk devletleri de ordularını Türkler'den veya —dil bakımından— Türk'leşmiş gruplardan kurmuşlar, Arablar'ı ya hiç kullanmamış veya ancak yardımcı sınıflarda kullanmışlardır. Bu sûretle asırlarca savaşamıyan Arablar, vuruşkanlık ve disiplin hassalarını kaybetmişler, Osmanlı devletinin işine yaramaz hâle gelmişlerdir. Mısır, Suriye gibi Arab ülkelerinden de bir mıkdar asker gelmektedir ama, gelenler tamamen bu ülkelerdeki Türk —veya Türk'leşmiş Çerkes— birlikleridir. Tabiî Arab ülkelerinde Türk nüfusu, Anadolu ve Rumeli'ndeki gibi kesîf değil, azınlıktır (bugün tamamen erimiştir). Devlet idaresi san'atının en büyük üstâdı olan Osmanlı Türkleri, onun için, hangi eyalette tımar sisteminin işe yarıyacağını, hangisinde vergi kaybından başka ciddî netice vermiyeceğini çok iyi anlamış ve tatbik etmişlerdir.

Başka bir muhitte Şâh İsmail ile torununun oğlu Şâh Abbâs, Osmanlı sistemini aynen tatbik etmişler, Fars muhitinde bulunmakla berâber, Safevî ordusunu yalnız Türkler'den teşkîl etmişlerdir. Zîrâ İran'daki İranlılar da, daha VII. asırda millî devletlerini kaybettikleri, XI. asırdan beri de kesiksiz Türk idaresinde ya-

şadıkları için, Arablar gibi vuruşkanlıklarını, harb san'atını ve disiplin rûhunu kaybetmişlerdi. Osmanlı, Timurlu (Hindistan), Türkistan Türk imparatorlukları gibi Sünnî mezhebinden ve korkunç güçte Türk imparatorlukları ile sarılı bulunan İran Türk imparatorluğunun, millî savunmasını İranlı unsurlara dayandıramıyacağı âşikârdı.

Tetkik ettiğimiz büdce yılında devletin Kapıkulu Ocakları (yeniçeri, kapıkulu sipahisi, topçu, top arabacı, cebeci) askerinin yekûnu 27.049'dan ibarettir ve bunlar maaşlıdır. Aynı devirde maaşlı bir zümre de 27.617 kale muhâfızı ve 3.761 Mısırlı tüfekçi'dir.

Aynı yılda Anadolu, Karaman, Dulkadır, Rûm eyaletlerinde, bugünki Anadolu'nun üçte ikisini içine alan bu 4 eyalette padişah haslarının geliri ise 37.111.293 akça idi (2.004.009.822 TL.). Bu gelirin büyük kısmı Anadolu eyaletinden geliyordu (26.195.423 akça). Diğer 3 eyalette padişah hasları azdı (Karaman 1.840.293, Dulkadır 1.130.734, Rûm 7.944.843 akça).

Şimdi bu eyaletlerdeki dirlik ve padişah hassı gelirlerine, vakıf ve mülk gelirlerini ekliyelim. Hepsinin yekûnu her eyalet için şöyledir :

Anadolu eyaleti 79.784.960 akça, Haleb ve Şâm eyaletleri ikisi birden 52.168.072 akça, Rûm eyaleti 36.320.218 akça, Diyâr-ı Bekr eyaleti 24.146.140 akça, Dulkadır eyaleti 9.565.126 akça. Rûmeli eyaletinin geliri (198.206.192 akça), diğer 7 eyaletin gelirleri toplamına yaklaşmaktadır. Rumeli dâhil 8 eyaletin gelir toplamı 415.807.618 akçadır. Buna Mısır eyaletinin evkaf ve emlâk geliri olan 135.460.054 akçayı eklemek lâzımdır. Fakat bu rakamlar, gene eksiktir, ancak büyük vakıfların gelirleri toplanarak elde edilmiş, küçük vakıflar hesaba katılmamıştır.

Bu büdcenin masraflar kısmını Prof. Barkan'ın neşrinde bulmak mümkindir. Buraya almıyorum. Yalnız bir husus dikkati çekmektedir : Devlet, millî savunma ve bütün esas masraflarını, Anadolu ve Rumeli eyaletlerine dayandırmıştır. Diğer eyaletlerin gelirleri, devletin hayatiyetiyle ilgili olmıyan tefarrüâta ayrılmıştır. Prof. Barkan'ın «şaşırtıcı» bulduğu bu durum, devletin, Anadolu ve Rumeli eyaletlerini bu devirde ana vatan farz ettiği, nisbeten yeni fethedilen diğer eyaletlere sırtını dayamaksızın da ayakta durabileceği esasına bağlanmalıdır. 1528 yılı için bu durum pek de mâkul değildir. Fakat ben, bu büdcenin, devletin gerçekten Anadolu ve Rumeli eyaletlerine dayandığı Fâtih'in ilk devirlerindeki büdceler tâkıyb edilerek düzenlendiği fikrindeyim. Devlet, bu

şekilde Fâtih devrindeki ana çatıyı bozmamıştır. Daha eski büdcelerin masraf fasılları neşredilirse, bu fikrimiz aydınlanacaktır.

İşte ana çizgileri bu şekilde gösterilen 8 eyaletin gelirleri bugünki paramızla 29 milyar TL. tutmaktadır. Şimdi 1528 yılı için gerçek devlet geliri —tahminî olmak şartıyle— nedir? Hangi rakam hakikate daha çok yaklaşır? Bu çatıyı gördükten sonra devletin umûmî gelirleri hakkında mâkul veya mâkule yakın tahminler yapmak mümkindir. Yukarıda belirtilen gelir, küçük vakıfları, ticarî gelirleri içine almadığı gibi, 8 eyalet dışında imparatorluğun diğer ülkelerinin gelirlerini, tâbî ülkelerin büdcelerini, ganimet ve «harâc» edilen yabancı devletlerden alınan vergileri ihtivâ etmemektedir. Bütün bunlarla berâber 1528 Türkiyesi'nin 1528 gelirini 1973 paramızla 120 milyar TL. tahmin etmek gerçeklerin bu tarafında kalmak olacaktır.

Acaba bu noktadan hareket ederek millî gelir hakkında da bir fikir edinebilir miyiz? Bence edinebiliriz. 120 X 5 = 1,2 trilyon TL., 1528 yılı Türkiye'sinin gayrı sâfî millî hâsılası olabilir Bu rakam, 80 milyar dolardır. 1528 Türkiyesi'nin nüfusu takrîben 50.000.000'dur, daha fazla olduğunu sanmıyorum. Bu sûretle per capita (fert başına) millî gelirin 1.600 dolar (1973) olabileceği ortaya çıkar. Bu rakam, A. B. D.'nin XX. asrın başlarında, Batı Avrupa'nın İkinci Cihan Harbi'nden sonra ulaştığı per capita gelirdir. 1528'de doğru dünyâ nüfusu 475.000.000 kadardır, henüz yarım milyara ulaşmamıştır. Gene 1528'e doğru Büyük Britanya + İrlanda'nın nüfusu 4,2 milyon kadar, Fransa'nınki 14,5 milyon kadar, İspanya'nınki 6,2 milyon kadar, Belçika, İsveç ve Danimarka'nınkiler yarımşar milyon kadardı.

Bugün 80 milyar dolar gayrı sâfî gelir 1972 Birleşik Amerika'sınınkinin 15'de biridir, Sovyetler Birliği'ninkinin 5,5'da biridir, Japonya'nınkinin 4'te biridir. Almanya'nınkinin 3'te biridir, Fransa'nınkinin 2,5'da biridir, İngiltere'ninkinin yarısından fazlasıdır ve 1972 Türkiyesi'nin gayrı sâfî millî gelirinin 5 katından fazladır. 1528 Türkiyesi sınırları içinde kalan ülkelerin gayrı sâfî millî hâsılası ise —Ukrayna hâriç— 100 milyar dolar kadardır; buna Ukrayna'nın 70 milyar dolara yakın hâsılasını eklemek lâzımdır. Yalnız bütün bu rakamlar, son 10 yılda erişilen baş döndürücü gelişmelerdir. 1528 Türkiyesi sınırlarındaki ülkelerin gayrı sâfî millî hâsılası 1955 yılından önce 80 milyar doları bulmuyordu.

Bu mukayeseler, bir çok tarihçi için fantastik telâkki edilecektir. Zîrâ hiç bir tarihçi, mazideki millî hâsıla üzerinde bir tah-

min yapmıya teşebbüs etmemiştir. Fakat her şeyin bir başlangıcı vardır. Millî hâsıla tahminleri esasen son yılların ortaya çıkardığı bir iktisadî nosyondur. Bu nosyonu, eski asırlara götürmekte bir mahzur yoktur. Zîrâ bugün bile pek çok dünya devletinde millî hâsıla, ancak kabataslak tahminlerle rakamlandırılabilmektedir.

1552 Büdcesi

1552, 1528'den 24 yıl yâni takrîben çeyrek asır sonradır. Kaanûnî devrinin sonlarının başındayız. Çeyrek asır öncesine göre Budin (Macaristan) ve Bağdad (Irak) eyaletlerinin kurulması gibi esaslı gelişmeler, yeni fetihler ve nüfus artışı olmuştur. Bu devrin merkez büdcesi 29.250.000.000 TL.'dır. Bu devrin vergilerini Hammer «çok mûtedil» olarak tavsîf ediyor (VI, 260).

Şimdi bu rakam, merkezde, Istanbul'da harcanan meblâğdır. Tımar gelirleri, vakıflar ve emsali, bunun dışındadır. Bunun 12,5 milyar TL. pâdişah hazînesine, takrîben 16,750 milyar TL. devlet hazînesine ait gelirlerdir. Görülüyor ki, merkez harcamaları, iki hazîne arasında âdetâ eşit denilecek şekilde paylaşılmıştır.

Bu yıla ait devlet gelirleri arşiv vesikalarından tesbit edilip yayınlanmamıştır. Fakat merkez büdcesinin 30 milyar TL. civarında olması, bu yıl büdcesinin 240.000.000 TL. kadar olduğunu, yâni çeyrek asır içinde bir misli arttığını düşündürmektedir. Böylece millî hâsıla da duble olmuş demektir : 160 milyar dolar, yâni bugünki İngiltere millî hâsılası. Bugünki Türkiye millî hâsılasının 10 misli. 1552'de nüfus, yeni fetihler ve çoğalma ile takrîben 70.000.000'dur. Per capita 2.300 dolar eder. Per capita gelirin Anadolu'da Kaanûnî devrinden daha yüksek olduğu çağ, tahmînime göre yalnız Selçuklu devrinde Alâeddin Keykubâd'ın saltanat yıllarıdır.

Bu rakamlar, bugün için faraziyedir, fantezi şeklinde bile telâkki edilebilir. Fakat vesikalara, yayınlanmamış vesikalara dayalı daha ciddî tetkikler için heves uyandırabilirse, ben vazifemi yapmış olurum.

1552 Türkiyesi'nin hazar durumunda askerî kuvvetleri 220 bin kişiydi. Söylediğimiz gibi vergiler insaflı, hattâ Hammer'e göre «çok mûtedil» idi. Bir koyunun yıllık vergisi 22,5 TL. idi (Hammer, VI, 260, 473, 474).

Sonraki Büdceler

1552 Türkiyesi'nin gelirleri, devamlı şekilde artmış, 1580-1593 yılları arasında zirveye çıkmış, 1593'ten 1923'e kadar her yıl hemen hemen muntazam şekilde azalmıştır. Fetihler ve büyüme durduğu için, küçülme ve kayıplar başladığı için, malî ve vergi tahsil sistemi bozulduğu için, mâmûriyet azalmıya başladığı için, bu düşüş, bir kaç sebepten dolayı muntazam olmuştur. Fakat XVII. asırda bile Türk devletinin gelirleri, Avrupa devletlerinin hayâl edemiyeceği azametini muhâfaza etmiştir. XVIII. asrın 2. yarısında, bir kaç Avrupa devletinin geliri, Türkiye'yi geçmiye başlamıştır.

III. Murad devrinde (1574 - 1595) devlet gelirlerinin âzamîye ulaştığı, Polonya ve Fas gibi devletlerin bile tâbî devletler statüsüne alındığı, imparatorluk nüfusunun bu tâbî devletlerle berâber ilk ve son defa olarak 100.000.000'a yükseldiği, genişliğin 20.000.000 kilometre kareyi aştığı görülür. III. Murad devrinde imparatorluk gelirlerinin 360.000.000.000 TL.'nı geçtiğini, belki 400 milyar TL.'na yaklaştığını, gayrı sâfî hâsılanın 240.000.000.000 doları aştığını düşünüyorum. Bu rakam, 1972 Fransası'nın gayrı sâfî hâsılasıdır ve —Birleşik Amerika hâriç— 1960'dan önce hiç bir devlet bu rakamı bulamamıştır.

1597'de merkez büdcesi, daha 5 yıl önceye nisbeten bile müthiş düşmüştür (fakat harb yılı olduğu için, büyük gelirlerin merkeze gelmeden yerlerinde harcandığı ve cepheye gönderildiği de anlaşılıyor) : 10.125.000.000 TL. (Hammer, X, 543). 1653 merkez büdcesi 28.350.000.000 TL.'dır (Hammer, X, 315). İlk rakam III. Mehmed, ikincisi IV. Mehmed devirlerine aittir. IV. Murâd'ın (1623-1640) son yıllarında hazîne durumunun çok parlak olduğunu, 1640'tan sonra gene sarsılmıya başladığını da ilâve edelim.

XVII. asır büdcelerinin, Kaanûnî'nin ilk yıllarının büdceleri ve gelirleri derecesinde olduğunu, Kaanûnî'nin son yıllarında erişilen gelir seviyesinde olmadığını, kesine yakın bir kanaatle söyliyebilirim. Ancak Fâzıl Ahmed ve Merzifonlu Mustafa Paşalar'ın sadâretlerinde (1661 - 1683) Kaanûnî'nin son devirleri gelirlerine belki çok yaklaşılmıştır. 1071 (1660-61) merkez büdcesi 27.000.000.000 TL.'dır (Eyyûbî Efendi, *Kaanûn-Nâme* : 2.400.000.000 akça). Fakat 1660'ı hemen tâkıyb eden 20 yıl çok parlak geçmiş ve gelirlerde 1660'dan 1682'ye kadar her yıl muntazaman yükselme olmuş, 1682 yılı belki XVI. asrın en parlak senelerine çok yaklaşmış, fakat 1683'ten sonra gerileme muntazam şekilde işlemiştir. Tavernier'ye göre IV. Mehmed devrinde yalnız hazîne-i hümâyûn'daki

ve yalnız altın para (gümüş akça hâriç) 60 milyon duka altını yâni 75 milyar TL. idi .

XVI - XVII. asırlarda İspanya ile Fransa'nın devlet gelirleri, Türkiye'ninkinin onda birinden azdı. Yalnız İran, Hindistan ve Çin'in gelirleri, muazzamdı.

Şimdi bâzı eyaletlerin gelirlerini görelim :

XVII. asır başlarında Yemen eyaletinin yalnız Istanbul'a gönderdiği yıllık para 100.000 flori (Floransa altını) (125.000.000 TL.) idi. Yemen'de harcanan kısım, tabiatiyle bunun haricindeydi. Mısır eyaleti Istanbul'a 1553'te 4.050.000.000 TL. gönderiyor, herhalde bunun çok üstünde bir meblağı da eyalet harcıyordu; bu devirde Mısır gelirinin 16 - 17 milyar TL.'ndan aşağı olmadığı muhakkaktır. 1553'te merkezi Şam olan Suriye eyâleti, Mısır'ın ancak üçte birini, 1.350.000.000 TL.'nı Istanbul'a gönderiyordu. Bu eyaletin gerçek gelirinin de 5-6 milyar TL.'ndan az olmaması lâzımdır. Zîrâ bu eyalet Kuzey Suriye'yi (Haleb, ayrı eyaletti) içine almıyordu ama, Filistin, Lübnan ve Ürdün'ü, keza Mısır eyaleti Sudan'ı ihtivâ ediyordu. 1569'da Suriye (Şam) eyaletinin Istanbul'a gönderdiği meblağ 2.250.000.000 TL.'na çıkmıştır. 1569 Yemen eyaleti vergisi de 1.800.000.000 TL.'dır. Sonradan, çok düşmüştür. Şehr-i Zor eyaleti (Musul, Kuzey Irak) Istanbul'a 450 milyon TL. gönderiyordu (akça olarak karşılıkları için bk. M. Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi,* 92-3).

XVIII. asrın sonlarında Istanbul'da başdefterdârlığın topladığı yıllık gelir 35.000.000 kuruştur (d'Ohsson, VII, 255) (1 kuruş = aşağı yukarı yarım duka = Venedik altınıdır). Bugünki değeriyle 10.938.000.000 TL.'dır. Bu devirde tımar sistemi çok gerilemiş ve gelirleri çok düşmüş, fakat vakıf ve mülk gelirleri eski devirlere nisbetle çok artmıştır. Maliye bozulmuş, mütesellim ve muhassıl usûlü yüzünden vergiler tahsil edilememeye, edilenler aracıların elinde kalmıya başlamıştır. Eyaletler tabiatiyle merkezden para almaksızın kendi topladıkları vergilerle geçinmektedirler. Fakat gene de 11 milyarlık bir merkez büdcesi, ordu ve donanmanın ihtiyaçlarını karşılıyamamakta, bilhassa savaş zamanlarında devlet müşkül durumlarda kalmakta, padişah hazînesinden devamlı şekilde istikrazlar yapılmakta, bu istikrazların ödenmesi de âdet olmadığı için, padişah hazînesi devamlı şekilde fakirleşmektedir. En verimli topraklar vakıf hâline getirilip dondurulmuştur, devlet vakıflardan bir kuruş alamamakta, vakıf gelirleri de eğitim, din ve hayır müesseselerine harcanacağına mühimce kısmı hırsız mütevellîlerin elinde kalmaktadır. Eyaletler, masraflarının çok yüksek olduğunu iddia edip Istanbul'a çok az vergi

göndermektedirler. Büyük toprakları, hattâ ülkeleri işgal eden mütegallibe ve derebeyleri ise, bazan hiç vergi yollamamakta, başıbozuk birlikleriyle gûyâ savaşlara katılmak sûretiyle vergi borçlarını karşıladıklarını iddia etmektedirler. II. Mahmud merkezî sistemi eskisi gibi kuruncaya kadar bu durum devâm edecektir. Bu devir, XVIII. asır sonları için, bâzı rakamlar verelim :

d'Ohsson'a göre (VII, 183-4) padişahın yıllık geliri 10 ilâ 12 milyon kuruş arasında oynamaktadır (3.125.000.00 ilâ 3.750.000. 000 TL.). Eskisine nisbetle fecî şekilde düşmüş olan bu gelirinin mühim kısmını pâdişah savaşlarda harcamakta, savaşlar da bitecek, sona erecek gibi gözükmemektedir.

Sadrâzamın yıllık geliri 4 ilâ 5 milyon kuruştur (1.249.500.000 ilâ 1.562.500.000 TL.). Bu, sadrâzamın şahsî maaşı değildir. Sadrâzam, bu tahsisatla bütün maiyyetini ayakta tutmak, onların maaşlarını vermek mecburiyetindedir. Savaşa serdâr olarak gidince sadrâzamın masrafları da çok artmakta, sadrâzamlar iflâsa yaklaşmaktadırlar. Eski devirlerin milyarder, her biri beş on büyük hayır eseri bırakan vezirlerinin nesli kesilmiştir.

Padişah ve sadrâzam büdceleri, maliye büdcesinden ayrıdır. Bunlar maliye büdcesine katılınca bugünki paramızla 15.625.500 000 TL. olmaktadır Muazzam imparatorluğun XVIII. asrın sonlarında merkez büdcesi budur. Kaanûnî zamanında merkez büdcesinin bunun ancak iki misli olduğu ileri sürülüp, mühim bir gerileme olmadığı iddia edilirse, bu iddia, gerçeklere uymaz. Şöyle ki : O devirde merkez büdcesinden maaş alan asker 30.000 civarındadır. Bütün ordunun ve donanmanın masrafları, eyâlet büdcelerine çok mâhirâne bir şekilde yerleştirilmiştir. XVIII. asır sonlarında ise ordu ve donanmanın yükü tamâmen merkez büdcesinin üzerindedir. Eyâlet askerî teşkilâtı ya mahv olmuş, ya tereddî etmiştir. Gerçi savaşlarda eyaletlerden gene rakam bakımından göze büyük gelecek mıkdarda birlikler gönderilmektedir ve bu askerin merkez büdcesiyle ilgisi yoktur. Fakat eyaletlerden gönderilen bu askerler, tamamen derme çatmadır, ekseriya düşmanı daha uzaktan görünce kaçmaktadırlar. Merkez ordusu da vuruşkanlığını, hele disiplinini kaybetmiştir. Çaresiz kalan III. Selim (1789 - 1807) Nizâm-ı Cedîd'i kurmuş, bu yeni ordu için ayrı bir defterdârlık kurmuş, en büyük gelirler, imparatorluğu ayakta tutabilmek için Nizâm-ı Cedîd'e ayrılmış, menfaatleri bozulan zümreler, padişaha diş bilemiye başlamış, III. Selim sonunda tahttan indirildiği gibi, hayatını bile muhafaza edememiştir.

Tâbî devletlerin vergileri de azalmıştır. Meselâ Dubrovnik Cumhuriyeti 3 yılda bir 12.500 duka (Venedik altını) yâni 28.125

kuruş göndermektedir ki, bugünki parayla yılda 7.812.500 TL.'dır (d'Ohsson, VII, 241), günümüzde en basit bir genel müdürlüğün bile büdcesi olamaz.

Fakat memurların, hele yüksek memurların maaşları bu devirde bile çok yüksektir. Nişancı (devlet bakanı) yılda 6.620 kuruş almaktadır (d'Ohsson, 257). 1973 paramızla ayda net 172.120 TL. eder, bugün bu maaşı Türkiye'de cumhur başkanı dahil kimse alamamaktadır. Ve bu maaş, eski asırlarınkine nisbetle cok indirilmiştir ve bu indirilme devâm edecektir. Şıkk-ı sânî defterdârı yâni maliye müsteşârı yılda 2.333 kuruş, bugünki parayla ayda net 60.678 TL. almaktadır. Şıkk-ı sâlis defterdârı yâni maliye müsteşar muâvininin maaşı yılda 1.166 kuruş, bugünki parayla ayda net 30.316 TL.'dır. Büyük memurlarla orta memurların ve onlarla kuçük memurların maaşları arasındaki fark çok fazladır. Cumhuriyetin ilk devrinde bile öyleydi. Bugün neredeyse başbakanla sekreter ve odacısı aynı maaşı alacak hâle getirilmiştir. Halbuki gerek Batı'da, gerek Sovyetler Birliği ve peyklerinde, yüksek görevlilerle küçükler arasındaki fark hâlâ çok büyüktür.

Gene bu devirde, XVIII. asrın sonlarında bir vezir (mareşal) emekli veya mâzûlüne (emekliye sevk edilmemekle beraber açıkta bırakılıp aktif görev verilmiyen) yılda 5 ilâ 6 bin kuruş verilmektedir. Bugünki parayla ayda net 130.000 ilâ 143.000 TL. eder. Bir şeyhulislâm emeklisi veya mâzûlü yılda 3.042 kuruş (ayda net 79.092 TL.), bir kazasker emeklisi veya mâzûlü yılda 500 kuruş (ayda net 13.000 TL.) almaktadır.

Şimdi bu rakamları XVI. asrın başları ile karşılaştıralım, fakirliğin 3 asırda nasıl terakkiler kayd ettiği ortaya çıkacaktır :

XVI. asır başlarında başdefterdâr efendi yâni mâliye nâzırı, yılda 10.000 duka (Venedik) altını almaktadır. Bugünki râyiçle ayda net 2.500.000 TL.'dır. Fakat gerçek geliri bunun çok üzerindedir, kaynağımız şöyle diyor : «dix mille ducatz par an, sans les advantaiges et prouffitz qui sont trésgrans» *(Estat de la Court du Grant Turc,* f. 12). Böyle bir adamın ülkeyi camiler, çeşmeler, mektepler, medreseler, kervansaraylarla donatacağı muhakkaktır. Bu sistemin bugün için müdafaasını yapmıyorum, her asrın şartlarını okuyucuma göstermek istiyorum.

Gene XVI. asır başlarında şıkk-ı sânî defterdârı yâni mâliye müsteşarı yılda 6.000 duka yâni bugünki parayla ayda net 1.500.000 TL. almaktadır, fakat kaynağımız gene ilâve ediyor : «six mille ducatz et d'autres grans prouffitz». Başdefterdârın ve şıkk-ı sânî defterdârının emirlerinde 50'şer sekreter (escripvains pour escripre) vardır, her sekreter günde 30 ilâ 40 akça (trente à quarante

aspres par jour chascun) almaktadır. Bugünki parayla maliye bakanlığında çalışan kâtiplerin XVI. asır başlarında aylıklarının net (zîra memurlardan vergi kesilmesi usulü hiç bilinmemektedir) 48.600 ilâ 64.800 TL. olduğu anlaşılır. Hayat yalnız maddeden ibaret olsa, XVIII. asırda bir sancak beyinin ve günümüzde bir başbakanın, XVI. asırda bir bakanlıkta sekreter olmayı tercih edesi gelir.

Şimdi, 1503 yılına, II. Bâyezid devrine ait bâzı maaş örnekleri vereceğim. Bunlar, devletin âzamî maaşları değildir; âzamî maaşlar yarım asır sonradır. Zira 1503'te devlet, henüz cihan imparatorluğu değildir, sadece dünyanın en büyük devletidir. Andrea Gritti'nin (ki sonradan doç yâni cumhur başkanı olmuştur) Istanbul'dan Venedik Cumhuriyet Senatosu'na gönderdiği çok gizli rapordan alıyorum :

Her şehzâdenin yıllık geliri 80.000 duka altınıdır. Ayda bugünki parayla net 12.000.000 TL. eder. Kubbenişîn vezirlerin yıllığı 25.000 altındır (ayda 3.125.000 TL.). Fakat Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri, rütbece vezirlerin altında olmakla beraber, çok aktif görevde bulundukları için yılda 30.000 altın alıyorlar (ayda 3.750.000 TL.). Fiilen Anadolu ve Rumeli kazaskeri olan efendiler 5.000 altın (ayda 625.000 TL.). Başdefterdâr efendi ile şıkk-ı sânî olan defterdâr efendi ayda 4.000 altın (ayda 500.000 TL.), 2 başkapıcıbaşıdan (baş mâbeynci) herbiri 1.000 altın (ayda 125.000 TL.). Her kapıcı (mâbeyn memuru) günde 20 ilâ 50 akça (ayda 32.400 ilâ 71.000 TL.). Her yeniçeri neferi günde 5 akça (ayda 8.100 TL.) (bugünki paralar hep 1973 yılı değeriyle TL.'dır).

Bu 1503 yılında merkez büdcesi 5.000.000 altındır (7,5 milyar TL.). Yukarıda anılan maaşların çoğu merkez büdcesinden değil, eyalet büdcelerinden ödenmektedir (şehzâde, vezir, beylerbeyi, defterdâr... maaşları böyledir, yeniçeri maaşı merkez büdcesinden verilmektedir). Padişah hazînesine yılda 3.600.000 altın girmektedir (5,4 milyar TL.) (Cantacasin, *Origine des Turcqz,* 132).

XVIII. asır sonunda bâzı merkez giderleri ise şöyledir (d'Ohsson, VII, 255) :

Şehremîni'nin yetkisinde olan harcamalar : Saray-ı Hümâyûn'un bir kısım masrafları için 850.000 kuruş (263.500.000 TL.), Eski Saray (Bâyezid'de) büdcesi olarak 900.000 kuruş (279.000.000 TL.), Galata Sarayı Mektebi büdcesi 250.000 kuruş (77.500.000 TL.).— Saray mutfakları için 900.000 kuruş (279.000.000 TL.), saray ahırları için 300.000 kuruş (93.000.000 TL.), Saray-ı Hümâyûn'un et ihtiyacı için 300.000 kuruş (93.000.000 TL.). Posta ta-

tarları için 238.000 kuruş (73.780.000 TL.). Tersane (gemi inşa ve bakımı) için 300.000 kuruş (93.000.000 TL.).

d'Ohsson'a göre (VII, 258), maliye gelirleri (padişah hazînesi hâriç ve yalnız Istanbul'daki başdefterdârlık için) Fâtih devrinde (1451 - 1481) bugünki parayla 15 milyar TL., Kaanûnî devrinde (1520 - 1566) 32,5 milyar TL., IV. Mehmed devrinde (1648 - 1687) 12,5 milyar TL.'dır. Tabiî Fâtih, Kaanûnî'nin ve IV. Mehmed'in ilk yıllarına nisbetle son yıllarında çok büyük artış olduğu için, bu rakamlar ancak fikir verecek mahiyettedir.

Gene d'Ohsson'a göre bir sefer'in yâni bir cephede bir büyük devletle savaşmanın Osmanlı hükûmetine maliyeti 10 ilâ 12 milyon kuruştur (3.100.000.000 ilâ 3.720.000.000 TL.).

Gene d'Ohsson'a göre (VII, 259) devletin ihtiyat parası 1754'te 15 milyon kuruşken (4.650.000.000 TL.), 1768'e kadarki uzun sulh ve III. Mustafa'nın tutumu sebebiyle 1768'de 30 milyon kuruşa yükselmiş (9.300.000.000 TL.), fakat 1768-74 Rus seferi bu ihtiyâtın tamamını yok etmiştir.

Rusya ve Almanya'nın üzerine müttefikan ve devirli şekilde çullanmasından bunalan ve Karadeniz kuzeyinde büyük topraklar kaybeden devlet, XIX. asra, bu kötü malî tablo ile çıktı Fakat gene de dış borçlanma düşünülmediği gibi, devlet, Rusya'ya karşı kuvvetli durması için, İsveç'e nakden yardım bile yapabiliyordu. III. Selim zamânında (1789 - 1807) Mâliye, pâdişâha 42 milyon kuruş (13.020.000.000 TL.), vakıflara ise 1,5 milyon kuruş (465.000.000 TL.) borçlandı, savaş masrafları için alınan bu borçlar, kısmen de olsa, ne padişaha, ne de vakıflara ödenmedi (d'Ohsson, VII, 260). Bu sûretle vakıflara da el atıldığı görülmektedir ki, bunun neticesi eğitim, din ve hayır müesseselerinin lüzumu derecesinde işliyememesi, bir çoğunun mahv olmasıdır.

Az ileride Tanzimat maliyesini gözden geçirirken, Tanzimat'ın, böyle bir maliyeyi devr aldığını unutmamak îcâb edecektir.

Osmanlı devri Türkiye imparatorluğu gibi, âdetâ bir dudağı yerde, bir dudağı gökte bir devletin masraflarının çeşitliliği, akılları durduracak mahiyettedir. Orta Afrika'daki Zenci devletlere, Habeşistan'daki Müslüman emîrliklere, hattâ bugünki Mozambik'teki Şîrâzî devletine, Sumatra ve Malezya'daki Açe devletine, Türkistan'daki Türk devletlerine, XVI. asırda Fransa'ya ve İngiltere'ye ve daha sayılması fuzûlî bir çok yerlere nakden yardım yapılmakta, en modern ateşli silâhlar, teknisyen ve subay gönderilmektedir. Propoganda için, hayır kisvesi altında fakat gerçekte devletin nüfuzunu yaymak için yapılan masraflar da çok büyüktür, imparatorluk çökünceye kadar büyük olmuştur. Bir iki misal:

II. Bâyezid (1481 - 1512), her yıl Hacc'a takaddüm eden günlerde Mekke ve Medîne ulemâ ve fukarâsına 36.000.000 TL. gönderirdi *(Tâcü't-Tevârîh,* II, 238). O devirde Mekke ve Medîne Türkiye'de değil, Memlûkler'deydi ve Halîfe-i İslâm da Memlûkler'in elinde Kahire'de oturuyordu. Bu tabloya rağmen Istanbul isbat etmek ve İslâm dünyasına göstermek istiyordu ki, en büyük ve güclü İslâm devleti Memlûkler değil, Türkiye'dir. 1602 yılında henüz tahta çıkan I. Ahmed, 8.806 altın Kâbe masrafları, 25.685 altın Medîne-i Münevvere fukarâsı, 1.622 altın Kuds-i Şerîf fukarâsı için para göndermişti. Her yıl aynı mıkdarda gönderilen bu üç kalemin tutarı 37.114 altın idi ki bugünki râyiçle 46.393.000 TL.'dır (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, N. E. 5.754). II. Abdülhamîd (1876 - 1909), her yıl Mekke ve Medîne'ye hazîne-i hâssa'dan bugünki paramızla 106.425.000 TL. gönderirdi. II. Abdülhamîd'in Çin'e, Filipinler'e, İndonezya'ya bile, halîfelik gücünü muhâfaza etmek için yardımlar ve misyonlar gönderdiği, Sultan Azîz zamanında olduğu gibi Sultan Hamîd zamanında da Fas'a, Doğu Türkistan'a teknisyen ve subay yardımı yapıldığı, misâl olarak söylenebilir.

Yavuz Sultan Selim, Tebrîz'den Istanbul'a getirdiği Timuroğulları'ndan son Türkistan imparatoru Sultan Bedîüzzamân Mîrzâ'ya (Hüseyin Baykara'nın büyük oğlu) yılda 821.250.000 TL. tutarında muazzam bir tahsisat vermişti (Zıya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi,* 20-1).

Yavuz, en azılı düşmanı Şâh İsmâil'i tehdîd etmek için elinde bu derecede ve İran tâcı için şüphesiz Safevîler'den çok daha meşrû bir rehîne bulundurmak istemişti. Fakat yalnız ilk yıllık tahsisatını alabilen Sultan Bedîüzzamân, Istanbul'da ölmüştür.

Yavuz, bütün emsali gibi devlet menfaatinin üzerinde hiç bir şey bilmediği için, bir Timuroğlu imparatoruna bu muameleyi gösterebilmiştir. Bedîüzzamân, Yavuz'un 5. kuşaktan dedesi olan Yıldırım'ı esîr eden Timur'un 5. kuşaktan torunudur. Talih ve tesadüf, Bedîüzzamân Mîrzâ gibi bir imparatoru da Yavuz'un eline düşürmüştür. Yavuz'un bu hareketinde Türklük şuurunun da te'sîri olduğu inkâr edilemez.

Bir cihan devletinin, bir büyük imparatorluğun bu derecede kaleme girmez masrafları vardı ama, gelirleri de aynı nisbette çeşitliydi.

Erdel (Transilvanya) Macar beyliği, 1526'dan 1699'a kadar Türkiye'ye dâhil olmuş, Dîvân, Macaristan'ı doğrudan doğruya beylerbeyilik şeklinde ilhâk ettiği halde, bu ülkede bir iç işlerine kendi bakan Macarlık nüvesi muhâfaza etmeyi siyâsetine uygun

mütâlâa etmiştir. Bu prensliğin Istanbul'a gönderdiği yıllık vergi (A. Decei, *Islâm Ans.*, IV, 298b) :

1541'de 10.000 altın (30.000.000 TL.), 1575'te 15.000 altın (o devrin hayat şartlarına göre 1973 yılı râyiciyle 37.500.000 TL.), 10 yıllık bir vergi afvından sonra 1601'de 10.000 altın (12.500.000 TL.), XVII. asır ortalarında 15.000 altın (18.750.000 TL.), XVII. asrın sonlarına doğru —sınırları daha daraltıldığı halde— 40.000 altın (50.000.000 TL.). Bu muntazam vergiden başka Erdel padişah ile vezirlere her yıl mıkdarı zamana göre 10.000 ilâ 60.000 altın arasında değişen nakdî veya aynî pîşkeş de veriyor ve bu husus, vergiyi en az iki misline çıkarıyordu.

1670 yıllarında cizye vergisinden yâni Gayrı Müslimler'den yılda 9.000.000.000 TL. alınıyordu (Saint-Maurice, *La Cour Ottomâne*, Paris, 1673, s. 43). Cizye, İslâmî bir vergi olarak, kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, rahipler, sakatlar, padişah fermânı ile bir hizmet karşılığı afvedilmiş olanlar dışında her Hıristiyan ve Yahudi erkeğine tarh edilen bir baş vergisi idi. Gayrı Müslim erkeğin durumuna göre cizye yılda dört, iki ve bir altın olmak üzere 3 çeşitti. XVII. asır râyicine göre bugünki parayla 1.250, 2.500 veya 5.000 TL. tutuyordu. Buna göre XVII. asırda 3.600.000 Gayrı Müslim bu vergiyi ödüyordu. İhtiyar, çocuk, kadın, sakat ve rahipler istisna edildiğine göre XVII. asırda devlette takrîben 14.400.000 Gayrı Müslim tab'a olduğu anlaşılırsa da, aslında Gayrı Müslim nüfus 20 ilâ 25 milyondu. Zîrâ Eflâk, Boğdan, Erdel, Dubrovnik, Kırım, Cezâyir, Tunus, Trablusgarb gibi bir çok eyaletten cizye alınmıyordu.

XVIII. asırda her 300 koyundan 5 akça vergi alınıyordu ki bugünki parayla 75 TL.'dır ve eskisine göre «resm-i ağnâm» denilen koyun vergisi çok düşürülmüştür. Üstelik 300 koyundan eksik bütün sürüler vergi dışı idi (Ahmed Refik, *Istanbul Hayatı*, III, 143, n. 2).

Boğdan (Moldavya) da muhtar bir Romen prensliği idi (merkezi Suçava, sonra Yaş). XVIII. asır boyunca vergisi şöyleydi (Cevdet, I, 370-1) : 1.413.700 kuruş (438.000.000 TL.). Fakat bu meblâın tamamı Istanbul'da hazîneye girmiyordu. Bir kısmı Yaş'daki Türk birliklerinin bakımına, bir kısmı Hotin kalesindeki Türk garnizonuna, bir kısmı Kırım Hanı'na, bir kısmı sadrâzama ayrılmıştı. Yaş'taki Türk mehter-hânesinin yıllık masrafı olan 15.000 kuruş (4.650.000 TL.) bile bu meblâğa dâhildi.

Ganîmetler de zaman zaman devletin mühim geliri oldu. Büyük zaferlerde büyük ganîmet ele geçer, bunlardan beşte bir padişah hissesi alınır, gerisi derecelerine göre asker ve subaylarla ku-

mandanlar ve serdâr arasında bölüşülürdü. Onun için XVI. asrın büyük kara ve deniz serdârları, pek zengin adamlardı, bugünki paramızla milyarder idiler. Fakat çok defa ganîmet malları, sahipleri olan subay ve neferlerce değerlendirilemezdi. Pek mebzûl olarak ele geçirilen şeyler, yanlarında taşınmanın müşkilâtı, hemen elden çıkarmak arzu veya mecburiyeti dolayısıyle, halka pek düşük fiatla satılır ve harcanırdı. Meselâ 21 eylûl 1788'de Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Koca Yûsuf Paşa, Sebeş meydan muhârebesinde Alman ordusunu büyük bir bozguna uratmış, ordusuna kumanda eden imparator meşhur reformcu II. Joseph, esîr düşmek üzere iken tesadüfen muhârebe meydanından kaçabilmişti. Alman ordusunun ağırlıkları ve bölgedeki mallar Türkler'in eline geçti. Türk askerleri, ellerindeki Alman kızlarını ve erkeklerini cariye ve köle olarak 3,5 kuruşa kadar (1.085 TL.), bir danayı 30 paraya (233 TL.), bir koyunu 2-3 paraya (15-24 TL.) sattılar (Cevdet, IV, 81). Bu zaferde Türkler'in eline 50.000 esîr geçip Türkiye'ye sürülmüştü.

Bazı vergiler, bugünki anlayışımıza göre son derece düşüktü Meselâ miras vergisi % 2,5 idi. Kaanûnî'ye bunun yüksek olduğu arz edilince, 1553'te padişah fermânı ile % 1,5'a indirildi (M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, 382).

Kâtib Çelebî'nin *Düstûrü'l-'Amel*'de yazdığına göre 1060 (1650) yılı başdefterdârlık büdcesi 6.872 yük (687.200.000 akça = 17.180.000.000 TL.) idi. Tarhuncu Ahmed Paşa'nın, sadâretinde 1652'de 2 yıl sonra yaptığı meşhur büdce de 870.180.000 akçadır (17.621.280.000 TL.). Prof. Osman Turan, bunun o devirde devletin umumî gelirlerinin % 10'u olduğunu, yâni devletin bu devirde yılda 180 milyar TL. geliri bulunduğunu tahmîn ediyor *(Türk Cihan Hâkimiyeti,* II, 208).

Bütün mes'ele, devlet merkezindeki maaşlı kadronun artması idi. Kaanûnî devrinde devlet merkezinde, Istanbul'da 40.000 maaşlı kişi varken, bu sayı sonraları 150.000'i aştı, Istanbul asker ve memur şehri hâlini aldı. Bu durumu Kâtib Çelebî, Koçi Bey gibi reformcu mütefekkirler çok iyi teşhîs etmişlerdir. Asker, sivil, ulemâ, devletten bütün maaş alanlara «askerî» deniliyor ve bunlar hiç bir vergi ödemiyorlardı. Padişahın tab'ası bu şekilde ikiye ayrılmıştı : Hizmetleri karşılığında bütün vergilerden muâf kılınan ve «askerî» denilen devlet görevlileri yâni her türlü memur ve «reâyâ» denilen devlet hizmeti yapmıyan halk. Bütün vergi bu reâyâ'ya aitti. Devlet memuru azl edilse, emekli olsa bile gene «askerî» idi, vergiden muaftı. Sistem bu idi. Bu durum zamanla bütün Türkler'i ya asker, ya memur, ya ilmiyye mensûbu (din, eğitim ve adalet görevlisi), o

zamanki tâbirle «askerî» olmıya teşvik eden bir sistemdi. İnhitat zamanlarında kötülüğü görüldü.

«Askerî» denilen zümre de gittikçe kapalı bir sınıf hâlini almıya başlıyordu. Ulemâ oğlu ulemâ, subay oğlu subay, er oğlu er, mülkiyye, kalemiyye, mâliye görevlilerinin oğlu babaları gibi oluyorlardı. Bâzı sınıflarda bu babadan oğula geleneği çok bâriz bir hâl almıştı : deniz subaylarında ve ilmiyye'de böyleydi. Bu sûretle şüphesiz bu «askerî» denilen, vergi ödemiyen memurlar ordusu da milletin bir parçası olmakla berâber, zamanla gerçek kalabalığı teşkîl eden millete üstten bakmıya başladılar ve bunun hakları olduğunu açıkça savunamadıkları zaman, su altından savundular. Cumhuriyetin ilk devrinde Türkiye'de memur zihniyeti hâlâ bu idi. Demokrasi devrinde bile bu zihniyeti terk etmemek için türlü şekillerde direnmeler görüldü. 1960'dan sonra profesör ve hukukçular, milletin reyinin kendi yaptıkları Anayasa ile kayıtlı olduğunu, millî irâdenin âdetâ kendi irâdelerinin çizdiği çerçeve dışına çıkamıyacağını açıkça iddia ettiler. Halbuki cumhuriyet devrinde, imparatorluk memurunun imtiyazlarının çok azı muhâfaza edilmişti. XIX., hele XX. asırda da, demokrasinin hâkim olduğu her ülkede memurlar bütün imtiyazlarını kayb etmişler, vergi veren vatandaşın hizmetinde oldukları telâkkisi yerleşmişti (bu telâkki bilhassa Birleşik Amerika'da hâkimdir).

Sakız adası, Fâtih devrinden 1566'ya kadar muhtar bir Ceneviz beyliği idi (İtalyan). Devlete yılda 10.000 duka altını (25 milyon TL.) vergi öderdi. 1566'da, Kaanûnî'nin son aylarında, bu muhtariyet kaldırıldı ve ada, bahriye sancak beyliği olarak kapdân-ı deryânın idaresine verildi. Dîvân, ülkelerin idarî ve malî statüsünü, devlet menfaati ne yolda ise, o şekilde değiştirirdi.

Tanzimat'tan Sonra Maliye

Tanzimat'tan (1839) sonraki Türkiye maliyesinin en göze batıcı yeniliklerinden biri, 1854'te dış istikrazlar devrinin başlamasıdır. 1854'e kadar dışarıdan tek kuruş borç almıyan Türkiye, bu tarihten başlıyarak sık sık dış istikraz yoluna gitmiş, iç istikrazlar da gittikçe artmıştır.

I. Sultân Abdülmecîd'in (1839 - 1861) son 7 yılında 4 dış borçlanmaya gidilmiş ve cem'an 16.547.700 altın borç alınmıştır, bugünki (1973) satınalma değeri aşağı yukarı 26.684.625.000 TL.'dır.

24 ağustos 1854 istikrâzı İngiltere'den % 6 faizle yapılmıştır. 3.000.000 sterlin (victoria altını) tutarındadır. Faizi ile beraber 13,5 yılda itfâ edilecektir (1868'de). Mısır vergisinin bir kısmı (yıl-

da 297.000.000 TL.) bu borcun itfâsına ayrılmıştır. Borcun bugünki değeri 3.750.000.000 TL.'dır.

1855'te gene Ingiltere'den % 4 faizle 5 milyon altın (6.250.000.000 TL.) borç alındı. Bu borcun ödenmesi için gene Mısır vergisinin bir kısmı, Suriye ve Aydın (İzmir) eyaletleri gümrük gelirlerinin bir kısmı karşılık olarak ayrıldı.

1858 martında % 6 faizle gene İngiltere'den 5 milyon altın (6.250.000.000 TL.) alındı. Istanbul limanı gümrük gelirlerinin bir kısmı, bu borca ayrıldı.

29 ekim 1860'da Fransa'dan % 6 faizle 4.434.625.000 TL. borç alındı. Bir kaç vilâyet vergisinin bir kısmı, bu borca ayrıldı.

Sultan Abdülmecîd Han zamanında yapılan bu 4 istikrâzın 16.250.000.000 TL.'lık kısmı İngiltere'den, 4.434.625.000 TL.'lık kısmı yâni beşte biri Fransa'dan yapılmıştır.

1844'te bir kısım eski sikkeler toplanıp eritilerek binde 916,5 nisbeti altın olmak üzere 5 altınlık (beşibiryerde), 2,5 altınlık (yarım beşibiryerde), bir altınlık, yarım altınlık, çeyrek altınlık sikkeler, Abdülmecîd Hân adına kesildi. Kesilen altın paranın bugünki değeri 12.063.000.000 TL.'dır. Bu sûretle Mecîd altınları piyasaya çıktı ise de, Mahmud altınlarının tamamen toplanması bugüne kadar bile mümkin olamamıştır. Sultan Mecîd devrinde hattâ Sultan Selim (1789 - 1807) altını da devr ediyor, ecnebi (İngiliz, Fransız, Holanda, Avusturya vs.) altını da tedavül edebiliyordu.

Gene 1844'te Sultan Mecîd, binde 810 gümüş olan gümüş sikkeler de kestirdi. Bunlar 20 kuruşluk (mecîdiyye), 10 kuruşluk (yarım mecîdiyye), 5 kuruşluk (çeyrek mecîdiyye), bir kuruşluk, yarım kuruşluk idi. Kesilen gümüş paranın bugünki değeri 562.000.000 TL.'dır. Tabiî Sultan Mahmud gümüş sikkelerinin hepsi toplanamadığı için bunlar ve ecnebi gümüş paraları da tedavül edebiliyordu.

Gene 1844'te Sultan Mecîd, yarım kuruş (20 para), 15 para, 1 para ve 40 para (1 kuruş) olmak üzere binde 950 bakırdan bakır sikke de kestirdi. Bunların bugünki değeri 177.000.000 TL.'dır.

Sultan Mecîd'in 1844'te kestirdiği altın, gümüş ve bakır paranın bugünki satınalma değeri 12.802.000.000 TL. kadardır Diğer paralarla beraber bu devirde Türkiye imparatorluğunda tedâvül eden paranın bugünki 40 milyar TL. civarında olduğu söylenebilir. Zîrâ altın sistemi hâkim olduğu gibi, ecnebi paraları, eski padişahların sikkeleri de tedavül ediyordu. Üstelik bâzı eyaletler de kendilerine mahsus para bastırıyorlardı.

(*) Bugünki paralar hep 1973 değerleri iledir.

Sultan Mecîd devri (1839 - 1861) merkez büdcesi hakkında da bir kaç şey söylemek istiyorum :

1850 büdcesi 13.400.000 altındır = 16.750.000.000 TL. Istanbul'a gönderilen bu meblağ, şöyle elde edilmiştir :

Âşâr (tarım mahsulleri vergisi) 3.187.800.000 TL., arazi vergisi 2.898.000.000 TL., vasıtasız vergiler 2.167.200.000 TL., gümrük gelirleri 1.244.250.000 TL., harâc 575.600.000 TL., Mısır eyaleti vergisi 434.700.000 TL., Sırbistan eyaleti vergisi 28.980.000, Boğdan (Moldavya) eyaleti vergisi 28.980.000, Eflâk (Romanya) eyaleti vergisi 14.490.000 TL.

1861 büdcesi 29.000.000.000 TL.'na yükselmişti. Büdcenin 2,5 milyar TL.'na yakın kısmı Saray'a ayrılmıştı (padişahın şahsî gelirleri hâriç).

Sultân Abdülazîz Han devrinde (1861 - 1876), Saray tahsisatı 1,9 milyar TL. idi. Fakat ordu ve donanma masrafları pek çok arttı ve büdce çok yükseldi : 1863'te takrîben 34.000.000.000 TL., tedrîcen yükselerek 1874'te takrîben 55.000.000.000 TL. oldu.

1862'de dış borçlar henüz çok düşüktü. Büdcenin borçlar kısmı büdcenin 8'de biri idi. Bu nisbet Avusturya'da aynı yıl 5'de bir, Birleşik Amerika'da 4'de bir, Fransa imparatorluğunda 3'de bir, İngiltere'de ise yarı yarıya olduğu için, Türkiye henüz çok sağlam durumundaydı. Fakat 1862'den sonraki 15 yılda Türkiye de pek ağır borçlara girdi.

Abdülazîz Han devrinde şu 7 istikraz yapıldı (15 yılda, daha doğrusu 1862-1873 arasındaki 11 yılda) :

5. istikraz 1862'de İngiltere'den yapıldı. Faiz % 6 idi. Tütün, tuz ve damga pulu gelirlerinin bir kısmı bu istikrâza karşılık gösterildi. 54.887 altını (yaklaşık olarak 68-69 milyon TL.) Istanbul Dârülfünûnu (Üniversitesi) için ayrılan bu borçlanma 4 milyon altındı (5.000.000.000 TL.).

6. istikraz % 6 faizle Fransa'dan yapıldı. Bâzı vilâyetlerin vergi ve gümrük gelirlerinin bir kısmı karşılık gösterildi. 1863'teki bu borçlanma 150.000.000 franktı (9.375.000.000 TL.).

7. istikraz 1864'te Fransa'dan % 6 faizle 50.000.000 frank (3.125.000.000 TL.) alınmasıdır.

8. istikraz % 6 faizle Fransa'dan yapıldı. 150.000.000 franktır (9.375.000.000 TL.). 1865'te alınan bu borca karşılık Rumeli ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyaletlerinin hayvan vergileri ile Tokat sancağı maden vergisi ve Şam şehri panayırlarının gelirlerinin bir kısmı karşılık gösterildi.

9. istikrâz Türkiye tarihine «Büyük İstikrâz» diye geçmiştir. 1869'da % 6 faizle Fransa'dan yapılmıştır. Bâzı eyaletlerin hay-

van ve ekin (âşâr) vergileri karşılık gösterilmiştir. 555.555.300 frank yâni 24.444.442 Osmanlı altınıdır. Bugünki satınalma gücü takrîben 29.555.552.500 TL.'dır.

10. istikraz 1871'de İngiltere'den yapıldı. % 6 faizli idi. Mısır vergisinin bir kısmı karşılık gösterildi. 5.700.000 Victoria altını = 7.125.000.000 TL.'dır.

11. istikraz 1873'te % 6 faizle İngiltere'den yapıldı. «İkinci Büyük İstikrâz» adıyle tarihe geçti. 27.777.780 Victoria altını = 34.221.000.225 TL.'dır. Türkiye tarihinin gördüğü en büyük dış borçlanmadır. 1960'dan önce Adnan Menderes, Birleşik Amerika'dan bu çapta (o zamanki parayla bir milyar dolar) borç almak istemişse de, muvaffak olamamıştı.

Bir de Rumeli demiryolları için dahilî istikraz yapılmıştır. İç borçlanma olduğu için bunu saymıyorum. 1870'deki bu iç istikraz, en büyük borçlanmadır. 400 frank (20 altın) değerinde tahviller hâlinde satıldı. Bu şekilde 1.980.000 tahvil çıkarıldı. Bugünki satınalma değerleri 50.000.000.000 TL.'na yakındır.

Sultan Mecîd devrinin bugünki parayla 20.684.625.000 TL. olan dış borçlarına, kardeşi Sultân Azîz devrinde bu sûretle 97.776.552.725 TL. eklendi. İkisinin yekûnu 118.461.177.725 TL.'dır. Bu sûretle Türkiye, Büyük Devletler içinde, dış borçlarda birinci dereceye yükseldi. Bu borçlarla dünyanın 3. donanması ve 4. ordusu yapıldı. Bu donanma ve ordu, yapıcısı olan padişahın mahvı için kullanıldıktan sonra, Rusya'nın karşısına çıkarılıp kendisi de mahv edildi. Az aşağıda geleceğimiz II. Abdülhamîd'in malî siyasetini anlıyabilmek için, bunu belirtmek şarttı. V. Murâd'ın 3 aylık saltanatında borçlanma olmadı. II. Abdülhamîd ise dirhemle borçlandı ve dirhemle harcadı. Dış borçların çok büyük kısmını ödiyerek, bu bakımdan rahat bir Türkiye bıraktı. Babası Sultân Abdülmecîd ile amcası Sultân Abdülazîz'in devlet büdcesinden çok büyük meblâğları padişah ve saray tahsisatı olarak aldığını, bunun muhaliflerce tenkid edildiğini biliyordu. Bu dersi de değerlendirdi. Uzun şahsî idaresi devrinde şöyle bir malî siyaset tâkıyb etti: Şahsî emlâkini çok iyi idare ederek onlardan büyük gelir elde etmek, devlet büdcesinden hiç kimsenin hiç bir hükümdâr ile mukayese edip tenkid edemiyeceği ufak bir meblağ almak, armada siyasetinin iflâs ve delilik olduğunu teşhîs edip donanma kadrosunu kısmak, orduya daha dengeli fakat lâzım gelen parayı harcamak, bütün imkânlarla dış borçları bir ân önce itfâ edip İngiliz - Fransız - Rus baskısından kurtulmak (zîrâ 93 bozgunundan sonra devlet bir de Rusya'ya korkunç bir savaş tazminatı yüklenmişti), demiryolu yapmak, her kademede çok mektep açmak, bayın-

dırlık ve bilhassa eğitime ağırlık vermek (Hüseyin Câhid Yalçın Demokrat Parti devrinde habse girdiği zaman Adnan Menderes'-in imarcılığını kasd ederek, II. Abdülhamîd devrini çok iyi bilen bir insan sıfatıyle şöyle demiş ve gazeteler yazmıştı: «Yalnız imarla iktidarda kalınsaydı, Sultan Hamîd, yüz yıl iktidarda kalırdı»).

Sultân Abdülazîz Han devri istikrazlarının % 14'ü ile demiryolu yapıldı. En büyük kısmı ordu ve donanmaya ayrıldı. Saraylar ve bayındırlık eserleri inşâ edildi. Dış borçların faizleri ödendi. Bunların kısa dökümü şöyledir:

— Muazzam bir hâle getirilen, zırhlı kruvazör yapabilen İstanbul tersanesinin yaptıkları dışında— Sultan Azîz zamanında İngiltere ve Fransa'ya ısmarlanıp satın alınan harb gemileri için 2.254.506 İngiliz altını ödendi; bugünki parayla 2.818 122.500 TL.'-dır. 1864'te 6.500 tonluk Osmâniyye ve 6.500 tonluk Mahmûdiyye, 1867'de 6.500 tonluk Orhâniyye, 1874'te 7.500 tonluk Mes'ûdiyye, 1868'de 7.500 tonluk Âsâr-ı Tevfik zırhlı dretnotları, ilk dördü İngiltere'de, sonuncusu Fransa'da Toulon'da yaptırılıp Türk donanmasına katıldı. Bunlar, devrin en büyük ve en modern saff-ı harb gemileriydi. İngiltere'nin 8 dretnotu hâriç, dünyanın hiç bir devletinde bu derecede modern ve kudretli deniz silâhları yoktu. Mes'ûdiyye için İngiltere'ye 380.000 altın (475.000.000 TL.), Osmâniyye, Mahmûdiyye, Orhâniyye'nin her biri için 261.733 altın (327 166.250 TL.) ödendi. Bunlar, çıplak tekneler için ödenen meblâğlardır. Toplar Istanbul'da takıldığı, döşeme Istanbul'da yapıldığı için, aslında maliyetleri bu meblağların çok üzerindedir. Daha küçük zırhlılardan 2.500'er tonluk Mu'în-i Zafer (1868) ve Avn'Ullaah (1869)'ın herbiri için 85.000 İngiliz altını verildi (106.250 000 TL.). 2.500'er tonluk İclâliyye (1870), Âsâr-ı Şevket (1868), Necm-i Şevket (1868) zırhlı korvetlerinin herbiri için Toulon tezgâhlarına 100.000'er İngiliz altınına yakın (120.000.000 TL.) (İclâliyye 99.185, diğer ikisi 97.185 altın), Âsâr-ı Tevfik firkateyni için 206.830 altın (258.537.500 TL.) ödendi.

Hulâsa: Sultân Azîz devrinde yalnız İngiltere ve Fransa'da yaptırılan zırhlılar için 1973 değeriyle 2,8 milyar TL., demiryolları için 21 milyar TL., saray inşââtı ve döşemeleri için 8 milyar TL., Istanbul'da yaptırılan zırhlılar ve diğer gemilerle ordunun son model top ve tüfekleri için (bilhassa Prusya'ya) bunların hepsinden fazla para harcandı.

1875 Tophâne büdcesi 160.000 altın (200.000.000 TL.) idi. Halbuki 1875 imparatorluk büdcesi 31.393.973.105 TL. idi ve bunun yarısına yakın kısmı iç idarelerinde muhtar eyaletlere (Mısır-Su-

dan, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Tunus, Sisam vs.) aitti. Gerçi eyalet harcamalarının çoğu Istanbul'da yapılan büdceye dahil edilmiyordu. Fakat gene de Türkiye, malî güc bakımından, Büyük Devletler'in en geride kalanlarından biriydi. Halbuki kara ordusu bakımından dünyada 4., donanmada 3. idi. Sultân Azîz devri, böyle bir malî tablo ile sona erdi.

Sultân Azîz'in Mısır'a Avrupa'dan borçlanma izni vermesinden itibâren bir kaç yıl zarfında bu eyaletin dış borçları da 1875'te 19.149.000 altına (23.936.700.000 TL.) yükselmişti. Tûnus eyaletinin dış borçları ise 7.812.500.000 TL idi. 1875 büdcesi 440.708.605 TL. gibi mütevazı bir meblâğ olan Sırbistan muhtar eyaleti, fakir, fakat çok az borçlu idi.

II. Abdülhamîd (1876 - 1909), amcasının devrindeki malî siyasetin bozukluğundan iyi ders almıştı. Onun zamanında imparatorluk daralmış olmasına rağmen, merkez büdcesinde düşme olmadı. 1897 büdcesi, 1874 büdcesinden beşte bir daha yüksekti ve yükselme sonraki yıllarda iyice arttı 1912 büdcesi, Sultân Azîz devrinin en yüksek büdcesinin iki katına yaklaştı. Fakat o yılki Balkan felâketinden sonra büyük ölçüde düşüklük oldu

Küçük ve orta memurların bâzı yıllar iki ayda bir maaş alabildikleri II. Abdülhamîd devrinde, buna rağmen sefalet yoktu Refah, bolluk hâkimdi. Hayat fevkalâde ucuz olduktan başka, ihtiyaçlar ve masraflar da mahduttu. İngiltere cihan devletine ait Hindistan, hattâ İrlanda'da devir devir açlık (famine), çok sık kıtlık (disette) olduğu halde, Türkiye'de böyle bir şey görülmedi ve açlıktan ölüm vak'ası tesbît edilemedi. Üstelik korkunç bir hızla, dış borçlar ödeniyordu. Düyûn-ı Umûmiyye, dış borçlar hesabına, devletin en parlak gelirlerine el koymuştu.

II. Abdülhamîd'in tam bir kuşaklık saltanatında yapılan dış istikrazlar şunlardır :

14. istikraz : 1878'de 93 Harbi'nin yıkıntıları için İngiltere'den % 5 faizle alınan ve Mısır vergisinin birkısmı karşılık gösterilen 5.000.000 İngiliz altını (6.250.000.000 TL.). Bu istikraz, 1878'de başlıyan Sultan Hamîd'in şahsî idare devriyle ilgili sayılamaz. I. meşrutiyet devrinin istikrâzıdır.

15. istikraz : 1890'da % 4 faizle Fransa'dan yapıldı. Bursa ve Ankara eyaletlerinin hububat âşârı ve gümrük resimlerinin bir kısmı karşılık gösterildi. 5.000.000 altındır (6.250.000.000 TL.).

16. istikraz : 1893'te % 4 faizle Fransa'dan yapıldı. Tütün gelirlerinin birkısmı karşılık gösterildi. 1.000.000 altındır (1.250.000.000 TL.).

17. istikraz : 1903'te Almanya'dan yapıldı. Almanya'dan yapılan ilk borçlanmadır. Ankara-Bağdad demiryolunun birkısım masrafları için alındı. Bâzı vilâyetlerin birkısım âşâr geliri ile Konya hattı demiryolu gelirlerinin birkısmı karşılık gösterildi. 2.376.000 altındır (2.970.000.000 TL.). % 4 faizlidir.

33 yıl saltanat süren ve bunun 30 yılı şahsî idare (Osmanlı literatüründe : Devr-i İstibdâd) olan II. Abdülhamîd'in ne kadar ihtiyatlı ve az borçlandığı, % 4'ten fazla faizle para almadığı görülüyor. Bu devirde başka istikrazlar varsa da, bunlar, iç borçlanmalardır.

1878 istikrâzı da dâhil edilirse bu 4 istikrâzın bugünki takribî değeri 10.730.000.000 TL.'dır. Dış politikada dehâ olan II. Abdülhamîd'in para işlerine de çok aklı ermektedir. Para gelir ve para gider terbiyesiyle yetişmiş ve bu zihniyette olan babası ile amcasının yolunu tâkıyb etmemiştir. Sıkıntılı bir devrin hükümdârıdır. Devletin iki kanadından biri olan Rumeli kıt'asının (diğeri: Anadolu) yarısını kaybetmekle neticelenen 93 bozgunuyle padişahlık devresi açılmış, Türk tarihinin en büyük felâketlerinden biriyle saltanata başlamıştır.

Düyûn-ı Umûmiyye

«Düyûn» Arabca'da «deyn = borç» kelimesinin çoğuludur. «Düyûn-ı Umûmiyye», «umumî borçlar» demektir. Siyasî tarih kısmında bu rejimden biraz bahsettim. Burada, orada söylediklerimi tekrarlamıyarak çok az tafsilât vereceğim :

Sultân Abdülazîz, çok borçlu bir devlet bıraktı. Fakat akıllı tedbirlerle bu durumu belirli bir zaman parçası içinde düzeltmek mümkindi. Ancak 93 felâketi, devleti iflâsın eşiğine getirdi. Devlet, en verimli eyaletlerini kaybetti. Bir milyon göçmeni iskân etmek gibi bugün bile bir yıl içinde yapılması hiç kolay olmıyan bir durumla karşı karşıya geldi. Rusya'ya çok ağır harb tazminâtı ödemiye mecbûr oldu. Rusya, bugünki Ağrı vilâyeti olan Bâyezid sancağının kendisine bırakılması karşılığında bu tazmînâtın bir kısmından, belki tamamından vaz geçecekti. Fakat Ağrı, verimli bir yer olmamasına rağmen, Türk-Rus-İran sınırı üzerinde stratejik bir toprak parçasıydı, Ağrı Dağı'nı içine alıyordu. Sâdık bir vatandaş kitlesiyle meskûndu. Sultan Hamîd, ağır tazminâtı tercîh etti. Esasen Ayastafanos Muahedesi ile, Türkiye'nin malî bakımdan iflâsı ve esîr olmasıyle neticelenebilecek tazminat mıkdarını Sultan Hamîd, Berlin Muâhedesi ile çok düşürmüştü. Savaşta bü-

yük zarar gören orduyu yeniden düzenlemek icâb ediyordu. II. Abdülhamîd'in devr aldığı malî durum, bu idi.

28 muharrem 1299 tarihli olduğu için «Muharrem Karar-Nâmesi» adıyle tarihe geçen hükûmet kararına göre, tevhîd-i düyûn yapılıyor, yâni bütün dış borçlar birleştiriliyordu. Devletin 6 madde üzerindeki geliri, dış borçlar ödeninceye kadar, Türkiye maliye nezâreti tarafından değil, ancak Düyûn-ı Umûmiyye tarafından tahsîl edilecekti. Bu durum, ikinci ve kontrolü hükûmette olmıyan bir maliye bakanlığı daha ihdâs etmek gibi bir şeye benziyordu. Fakat başka çâre kalmamıştı. Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakılan 6 gelir şunlardı : Tütün âşârı, ipek âşârı, balık vergisi, tuz vergisi, damga pulu gelirleri, içki resimleri. Ayrıca irâde-i seniyye mucibince Rûmeli-i Şarkî (Filibe) eyaleti ile Kıbrıs sancağının vergileri de, tamamen Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakılıyordu. Devlet, hayli gelirinden yoksun kalıyordu. Fakat başka çare yoktu.

Düyûn-ı Umûmiyye'nin meclis-i idâre (yönetim kurulu) 7 üyeden müteşekkildi : 2 Türk, birer İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı ve İtalyan. II. Abdülhamîd, Rusya'yı hiç işe karıştırmamıştı. Üyelik müddeti 5 yıldı. İlk Türk üyeler arasında, Sadrâzam Edhem Paşa'nın büyük oğlu müzeler umum müdürü meşhur arkeolog ve ressam Osman Hamdi Bey vardı. Başkanlığı bir yıl Fransız üye, bir yıl İngiliz üye yapıyordu. Türkler'den ve diğer milletlerden başkan seçilemiyordu. Zîrâ dış borçların tamamına yakını İngiltere ve Fransa'nın alacağı idi. Ayrıca bu konseyi teftiş etmek salâhiyetini hâiz bir Türk fevkalâde müfettişi ile bir Türk müdîr-i umûmînin başkanlığında hususî bir daire bulunuyordu. Eski İstanbul milletvekillerinden maliye tarihçisi Zıyâ Karamürsel, T.T.K.'nca yayınlanan *Osmanlı Malî Tarihi*'nde (Ankara, 1940) şöyle diyor :

«Osmanlı imparatorluğunun Sultan Hamîd devrindeki malî tarihi, tamamıyle lehine olarak telâkki edilebilir... Sultan Hamîd zamanında gerek meclis-i mahsûs-ı vükelâ (hükûmet) kararı ile irâde-i seniyye'ye ıktırân etmiş olan muvâzene-i umûmiyye karar-nâmesi, gerek büdcenin tertip ve tanzim sûreti, gayet muntazam ve o zamanki Avrupa büdceleri ile tamamıyle uygun görülmektedir».

Eğitime ve askerî eğitime ehemmiyet veren Abdülhamîd Han, malî siyâsetini bu inanışına uygun şekilde düzenlediyse de, amcası devrinde dünyanın en modern top ve tüfeklerine sahip olan Türk ordusunun silâhları zamanla model bakımından eskidiği için, bu silâhları da yeniledi. Zaman zaman dışarıdan, hattâ Birleşik Amerika'dan büyük ölçüde silâhlar alındı. Meselâ yalnız

1905'te Almanya'nın Krupp firmasından alınan silâhlar için 1.376.000 altın (1.720.000.000 TL.) ödendi.

3 ekim 1880'de Muharrem Kararnâmesi, Istanbul'daki büyükelçilere tebliğ edildi. Düyûn-ı Umûmiyye ile Türkiye çok büyük kâr sağlıyordu. Şöyle :

Bu tarihte imparatorluğun dış borçlarının yekûnu 190.997.980 Osmanlı altını ve bu borcun o zamana kadar ödenmeyip birikmiş faizleri de 61.803.905 altındı. Borcun yekûnu bu sûretle 252.801.885 altın tutuyordu ve Rusya'ya olan harb tazminatı bunun dışındaydı. Muharrem Kararnâmesi, bu mıkdarın 146.364.651 altınını tenzîl ediyor, dış borçlar bu sûretle «esas borcun yarıdan daha noksânına tenezzül» ediyordu (Z. Karamürsel, 104). Bu muazzam başarı, Sultan Hamîd'in şahsî politikasının mucizelerinden biridir. Zîrâ, siyâsî târih bahsinde anlattığım gibi, alacaklı devletler tarafından kabûl edilmiş, sızıltı çıkmamış, Avrupa devletleri, kapitülasyonların ilga edilmesinden ve büyük Türk-Rus krizinden sonra ikinci ve umumî bir harbe müncer olabilecek bir krizden çekinmişlerdir. İngiltere ile Fransa, Muharrem Kararnâmesi'ni bu sûretle kabûl etmişlerdir. Devletin kârının ne derecede büyük olduğu, yukarıda altın olarak verilen meblâğların bugünki râyiçle ifadesi sûretiyle daha iyi anlaşılacaktır :

Dış borçlar bugünki parayla (1973) takrîben 316.002.356.000 TL. idi. Bir kalemde düşülerek keenlemyekûn sayılan kısım 182.955 813.750 TL. idi. Türkiye, 1880'den itibaren ancak geri kalan 106.537.234 altını (133.171.542.250 TL.) ödemiye başlıyacaktı. 1903'e kadar Düyûn-ı Umûmiyye çok iyi işledi ve büyük mıkdarda borç ödemedeki bu intizam dolayısıyle, alacaklarının bir kaç milyon altınından daha vaz geçtiler. 1903-1908 arasında borçların ödenmesine devâm edildi. 1908'de II. Abdülhamîd rejimi, II. Meşrutiyet'e az dış borç bıraktı. Buna, Rusya'ya ödenen harb tazminatından arta kalan borç bakıyyesi olan 35.310.000 altın ilâve edilebilir (42 milyar TL. kadar).

II. Meşrutiyet'te 1908-1914 arasında cem'an 45.767.412 altın dış borçlanmaya gidildi (54 milyar TL. kadar).

Sultân Abdülazîz devrinden intikal eden borçlar + 93 Harbi felâketinde iki kanadından birinin yarısı kopmuş bir devletin Rusya'ya ödemeyi taahhüt ettiği tazminat, Türkiye'yi dünyanın en borçlu devletlerinden biri hâline getirdi. Düyûn-ı Umûmiyye kurulmayıp borçların yarısından çok fazlası silinmeseydi, imparatorluk yaşama kudretini bile kaybédebilirdi. Türkiye, dünyada Fransa ve İngiltere'den sonra dünyanın 3. borçlu devleti hâline

gelmişti. Halbuki gelir kaynakları, değil İngiltere ile Fransa'dan, diğer Büyük Devletler'den bile gerilere düşmüştü.

93 bozgununda dengesini kaybeden Türkiye'nin durumundan faydalanan emperyalist devletler, Mısır ve Tûnus gibi dışarıya çok borçlu muhtar (Osmanlı tâbiri : mümtâz, eyâlet-i mümtâze) eyaletlere el attılar. Anavatanın başına da aynı şey gelebilirdi. II Abdülhamîd devri, dünya tarihinde, emperyalizmin en azgın yıllarıdır.

Bir mukayese için, İngiltere devletinin borçlarının gelişmesini de İngiliz altını olarak gösteriyorum (İngiltere, 1770'den 1940'a kadar dünyanın en büyük devletidir) : 1756'da 75 milyon altın, 1763'te 133 milyon, 1784'te 243 milyon, 1854'te 802 milyon, 1857'de 837 milyon, 1914'te 708 milyon altın (*Statesman's Year-Book, 1972/73,* 99). 1939'da devlet borcu 8.301 milyon ve 1967'de 34.194 milyon sterline çıkmıştır (1971'de 33.420 milyon sterlin).

Hükümdar Maaşları

Eski zamanlardan devrimize doğru gelince hükümdar ve saray maaş ve tahsisatı, muntazam denilebilecek bir gerileme göstermekte ve devletlerin büdcelerinde gittikçe çok ehemmiyetsiz nisbetlere düşmektedir. Fakat bâzı ince noktaları gözden kaçırmamak îcâb eder. Bâzı mes'eleler rakamların katı belâgatine vurulunca, derinliğine inilmeden satıhta kalınmaktadır :

Klasik devirde padişah gelirleri çok büyüktür. Ama diğer devlet görevlilerinin gelirleri de çok büyüktür, yukarıda birçok rakam verdim. Halbuki bir insan, padişah da olsa, çoban da olsa, aynı mıkdarda yemek yiyebilir, başka ihtiyaçları da aşağı yukarı aynı ölçüdedir. Nihâyet yediğinin, giydiğinin kalitesi değişir ki, bu da siyah ekmekle siyah havyar ve çulla atlas arasındaki değer derecesinde oynıyabilir, daha fazla oynaması mümkin değildir Evet, zenginler mücevher falan kullanırlar ama, mücevheri istihlâk edemezler, yiyemezler, öğütemezler, yok edemezler, hattâ eskitemezler. Bunlar millî bir servet olarak kalır. Bir adam tek başına da yaşıyabilir, bin hizmetkârla da Ama bin hizmetkârla yaşıyan adam, bin hizmetkâra öder ve bin ailenin geçimini sağlamıya mecburdur. Bunlardan birinin geçimini sağlıyamazsa, hizmetkârların sayısı 999'a iner, onu başka türlü yanında bulundurması mümkin değildir.

Şimdi, her yıl hazînesine bugünki paramızla on milyarlarca lira giren klasik devir padişahlarını düşünelim. Fâtih'in yemek listeleri elimizdedir. Bugün bir çok zengin adamın yediklerinden

daha alelâde şeylerdir. Yavuz, basit elbiseler giymekte ve zengin elbise giyen tek oğlu müstakbel Sultan Süleymân'ı : «Ya anan ne giysin?» diye azarlamaktadır. Istanbul'da olduğu çok nâdir saltanat günlerinde haftada bir gece hareme uğrıyacak zaman bulabilmektedir. Kafdanı, gömleği, çorabı, Topkapı Sarayı'ndadır, maddî değer biçilse bir iki bin liralık şeylerdir, ancak Yavuz'un elbiseleri olduğu için milyonlar etmektedir. Sefîh padişahlar da vardır ama, bir insanın tüketeceği şeyler daima çok sınırlıdır. Herhalde bir insanın yılda milyarlar harcamasına imkân yoktur.

Padişahların hazîne-i hümâyûnu nasıl tükettiklerini anlattım. Bu bir gösteriş hazîne-i hümâyûnudur ki, devlet hazînesinde para gittikçe veya azaldıkça hazîne-i hümâyûn oraya borç vermekte, bu borç bir daha asla ödenmemekte, fakat hazîne-i hümâyûnda para bittikçe devlet hazînesinden bir şey alınamamakta, saraydaki altın ve gümüş eşya eritilerek sikke kestirilmektedir. Tanzimat'ta bile Sadrâzam Büyük Fuad Paşa, Sultân Abdülmecîd'in yüzüne karşı, sultân-efendilerin yâni padişah kızlarının ve kızkardeşlerinin piknikte su içtikleri gümüş bardakları maliyenin imkânları daraldığı zaman ellerinden alacağını açıkça söyliyebilmektedir. Zîra «devlet» mefhumunun üzerinde hiç bir şey yoktur. Hiç bir şey devlet menfaatinin üzerinde mütalâa edilememektedir. Bu, 2.200 yıllık Türk devlet zihniyetidir ve bu zihniyetle Türkler cihan imparatorlukları kurabilmişlerdir. Padişah bir senbol, din bir vasıtadan ibarettir. Asl olan devlettir. Devleti ayakta tutmak için her şey feda edilebilir. Bâzı zihinlere ağır gelse ve bâzı vicdanları incitse bile, Türk tarihinin gerçeği budur.

Klasik devir Osmanlı Sarayı bir üniversitedir, binlerce subay, devlet adamı, san'atkâr yetiştirir. Ordunun bir kısmının kışlasıdır. Binlerce ailenin geçimini sağlar. Devleti ayakta tutacak bir çok ana müesseseyi içine almıştır. Ve bunların hepsine, padişahın, daha doğrusu onun şahsında devletin ihtişâmını belirten süsler hâli verilmiştir.

Tanzimat'ta padişaha maaş bağlanmıştır. I. Abdülmecîd ve Abdülazîz Han zamanlarında muazzam olan bu maaş, II. Abdülhamîd devrinde bile çok büyüktür : Yılda 900.000 Osmanlı altını, 1973 satınalma değeriyle 1.125.000.000 TL. Saray tahsisatı bunun dışındadır, bu mıkdar doğrudan doğruya ceyb-i hümâyûna, padişahın cebine verilen paradır. Aynı devirde dünyanın en büyük hükümdârı olan İngiltere kralının maaşının 8-9 mislidir. Basit rakamlar olarak durum budur. İşin içyüzü ise şöyledir :

II. Abdülhamîd, devlet hazînesinden çok az para almaktadır. Şehzâdeliğinde tasarruf ettiği ve miras yoluyle eline geçen mülk-

leri çok iyi değerlendirmiş ve Hazîne-i Hâssa nezâretini bir şirket gibi —yönetim kurulu da vardır— işletmiştir. Devletin bir çok masrafı, 1897 Yunan savaşı masraflarının bir kısmına kadar, bu hazîne-i hâssadan karşılanmakta, sultan ve şehzâde maaşları buradan verilmekte, her ciddî ihtiyaç sâhibi buradan para alabilmekte, bunun için çok defa sadece istemek yetmektedir. Sistem budur. Bugünki zihniyete göre garip sistemdir. Ama o devre göre işlemiştir.

Şimdi II. Abdülhamîd'in çağdaşlarından İngiltere kralı ve Hindistan imparatoru VII. Edward'ın (1901 - 1910) durumunu görelim :

Yılda 110.000 İngiliz altını maaş almaktadır (137.500.000 TL.). Hânedân'ın diğer üyelerine verilen maaş toplamı ise 160.000 altındır. Kralın saray tahsîsâtı 360.000 altındır. Bunların toplamı 630.000 altındır (787.500.000 TL.). VII. Edward'ın şahsî serveti çok büyüktür ve şahsî gelirleri muazzamdır. Yukarıda gösterilen rakamlar, devlet büdcesinden aldıklarıdır.

II. Abdülhamîd'in tâbii Mısır hıdîvi Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır eyaleti büdcesinden aldığı yıllık maaş, İngiltere kralınınkine pek yakındır (100.000 altın). Gene eyalet büdcesinden Kavalalı Hânedânı üyelerine cem'an 97.927 altın maaş ödenmektedir. Hıdîvin saray tahsisatı da 57.434 altındır. Bunların hepsinin toplamı 255.361 altındır. Halbuki Hıdîv, şahsen pek zengindir. Mısır'da çok büyük ve çok verimli toprakları, bir çok serveti vardır. Bunların gelirleri karşısında, eyalet büdcesinden aldıkları, âdetâ senboliktir.

Bugün (1974) günümüzün en büyük hükümdârı olan, İngiltere'den başka daha 13 müstakil devletin (Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda vs.) hükümdârı sayılan ve üstelik Commonwealth Devletleri'nin tabiî ve senbolik başkanı olan II. Elizabeth'in maaşı yılda 535.000 sterlindir. Saray tahsisatı 415.000 sterlindir. Zevci Edinburgh Dukası'nın maaşı 40.000 sterlindir. Annesi Ana Kraliçe Elizabeth'in maaşı 70.000 sterlindir. Kızkardeşi Prenses Margaret'in maaşı 15.000 sterlindir. Amcası Gloucester Dukası'nın maaşı 35.000 sterlindir. Avam Kamarası'nda kraliçenin maaşının 980.000 sterline çıkarılması için bir de hükûmet teklifi vardır (*Statesman's Year-Book, 1972/73,* 58). II. Elizabeth, çok zengindir. Şahsî gelirleri büyüktür ve bunların mıkdarı bilinmemekte, açıklanmamaktadır.

Holanda kraliçesi Juliana, II. Elizabeth'i, maaşı (yılda 4.750.000 gulden) olduğu gibi, şahsî serveti bakımından da gölgede bırakmaktadır. Dünyanın en zengin bir iki şahsından biri oldu-

ğu söylenmekte, fakat şahsî serveti ve gelirleri açıklanmamaktadır. «Refah devleti» İsveç'in kralı Carl Gustaf, yılda 4.300.000 kron almaktadır, saray tahsisatı ayrıdır. Petrol üreten Arab devletlerinin hükümdarları, petrol gelirinden büyük hisseler almakta ve akıl almaz servetlere sahip bulunmaktadırlar.

Mısır Eyaletinin Geliri

Osmanlı protokolünde Mısır beylerbeyiliği, bütün eyaletler içinde —1517'den beri— birinci gelir. Meselâ Rumeli eyaleti (bugünki Bulgaristan, Arnavutluk'un tamamı, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, adaları hariç kara Yunanistanı, Makedonya ve Güney Yugoslavya'da başka bölgeler), Mısır (Sudan'ı da içine almaktadır) eyaletinden çok daha gelirlidir Fakat Kahire, imparatorluk taht şehri olduğu ve Mısır, padişahın tâcına bir imparatorluk pırlantası daha ilâve ettiiğ için, protokol böyledir.

Mısır'da tımar-zeâmet teşkilâtı yoktur, zîrâ Türk ülkesi değildir. Vergisini beylerbeyi toplar ve eyaletinde istediği gibi sarf eder, fazlasını padişahın hazînesine gönderir. 1914'e kadar her yıl Mısır eyaleti vergisinin bu «fazlası», Istanbul'a hazîneye gönderilmiştir 1586'da Istanbul'a gönderilen Mısır vergisi 600.000 altındır (1,5 milyar TL.). XVIII. asırda azalmış, Tanzîmat'tan sonra 1841 - 1914 arasında tekrar yükseltilmiştir. Mısır vergisinin takrîben 6'da birini Istanbul'a yollıyan beylerbeyi, 6'da beşini Mısır'da harcıyordu. Beylerbeyinin harcadığı büdcenin en büyük kısmı da Kahire'de harcanıyordu. Her bölgenin ayrı idarî ve beledî büdceleri vardı. İmparatorluk idaresi böyleydi Mısır'ın geliri Abbâsîler devrinde 4 milyon ve Fâtımîler devrinde 7 milyon dînâr idi ki. bu sonuncusu, 1973 parasıyla 35 milyar TL. eder (Makrîzî, *Hıtat*, I, 99; İbnü Havkal, 108). Osmanlılar'ın parlak devirlerinde bile bu gelirin bugünki parayla 15 milyar TL.'nı geçmediğini sanıyorum Ticaret yollarının değişmesi ve ülkenin bir eyalet durumuna inmesi dolayısıyle Mısır, eski ehemmiyetini ve zenginliğini kaybetmişti.

Diğer Devletlerin Gelirleri

XVIII. asrın sonlarına, son çeyreğine kadar Türkiye büdcesi ve gelirleri dünyada üstünlük gösterirken, 1770'lerden itibaren zenginlik Avrupa devletlerine geçmiştir. Klasik devirde Osmanlı gelirleri, Avrupa gelirlerinin çok üzerindedir. Hattâ XVI. asırda bütün Avrupa devletlerinin toplam gelirlerinin üstündedir. Tür-

kiye ile —bir ölçüde— gelir ve zenginlik bakımından ancak Asya ülkeleri, İran, Hindistan ve Çin rekabet edebilmektedir. Bu sûretle servet XIX. asırda kesin şekilde Asya'dan Avrupa'ya geçmiştir. XIX. asırda Asya fakir, Avrupa zengindır. Modern sanayiin başlaması, tedrîcen bu durumu meydana getirmiştir. Bazan servetin batıp doğması çok çabuk olmaktadır. Meselâ 1945 - 1950 İtalyası ve Japonyası, tamamen fakir devletlerken, 1960'lardan, hele 1970'den itibaren, çok zengin toplumlar hâline gelivermişlerdir. 1945 - 50 arasında yalnız İtalya ve Japonya değil, Almanya ve Fransa bile Türkiye'nin ancak 1970 seviyesinde müreffeh ülkelerdi. Bugünki Türk toplumu fakirse, 1950 Avrupa ve Japonyası da bizim bugünki seviyemizde, yâni fakirdi. Ancak 1950 Türkiyesi çok fakirdi. Fakirlik ve zenginlik mefhumları zâten kişilerin olduğu gibi toplumların da birbiriyle mukayesesinden doğmaktadır Yoksa şu kadar geliri olan bir kişi veya toplum zengin, şu kadaı olanı fakir demek ve bunu mâziye doğru işletmek, mümkin değildir.

Osmanlı Türkiyesi'nin çağdaşı devletler içinde klasik devirde en zengini Hindistan'daki Timuroğulları'nın Türk imparatorluğudur. XVII. asırda kudretinin zirvesine çıkmıştı. Bu asırlarda sanayi ve ziraat çok ileriydi. «Sonradan İngilizler'in de itiraf ettikleri üzere, Hindistan'da zıraat işleri, Timurlular devrinde, İngilizler' in istilâsından sonraki devreye nazaran, daha yüksek bir seviyede bulunuyordu» (Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 145). 1871'de Edward Thomas'ın yaptığı hesaplara göre (H. Sumner Maine, *Etudes sur l'Histoire du Droit*, Paris, 1889, 561-4), Hindistan Timuroğulları'nın merkezde toplanan gelirleri, XVI. asır sonlarında, Ekber Şâh devrinde 42 milyon İngiliz altını, 1609-11'de Cihan gir Şâh devrinde 50 milyon altın ve 1695'te Âlemgîr Şâh devrinde 80 milyon altındı. 80 milyon altının 1973 değeri 200 milyar TL.'dır. Eyalet büdceleri ile beraber Âlemgîr Şâh devrinde demek ki Hindistan'ın devlet gelirleri XVII. asrın son çeyreğinde 400 milyar TL. idi. Bu 400 milyar TL. geliri ben Osmanlı devleti için ancak III. Murad devri ve XVI. asrın son çeyreği için kabûl ediyorum. Bundan, XVII. asrın hiç olmazsa son çeyreğinde Hindistan Türk imparatorluğunun gelirinin Türkiye'nin çağdaş gelirini aştığı açıkça anlaşılır. Ancak XVI. asrın son çeyreğinde Türkiye'nin geliri 400 milyar TL. iken Hindistan Türk imparatorluğununki henüz Türkiye'ninki ile eşit veya biraz daha azdı (bu sıralarda altının satınalma değeri, bir asır sonrasına göre, bir misli kadar daha fazladır). XVI. asır sonlarında Timuroğulları henüz Hindistan kıt'asını birleştirememişlerdi (XVII. asır sonlarında birleştirecek-

lerdir). XVI. asır sonlarında meselâ Güney Hindistan Türk imparatorluğu (Osmanoğulları'ndan, II. Murad'dan indiklerini iddia ederek Güney Hindistan'ı ele geçiren Adil-Şâhlar) vardı ki, dünyanın büyük ve zengin devletleri arasında idi.

Büyük tarihçi Rambaud (VI, 882), Âlemgîr Şâh Evrengzîb'in merkez gelirinin —yukarıda zikrettiğim gibi 80 milyon İngiliz altını değil— 90 milyon altına çıktığını söylüyor. Bunun XIV. Louis devrinde 2.250.000.000 Fransız frangı olduğunu, Âlemgîr Şâh'ın çağdaşı ve Avrupa'da en büyük ve zengin Hıristiyan devletinin hükümdârı olan XIV. Louis'nin hiç bir yıl için 200.000.000 frangı aşamıyan büdcesinin 11,5'da biri olduğunu ekliyor.

Hindistan Timuroğulları bu muazzam durumlarını XVI. asır sonlarından XVIII. asır başlarına ancak ve en fazla bir buçuk asır muhâfaza edebildiler. XVIII. asrın 2. yarısında Avrupa devletleri, bilhassa İngiltere ile Fransa çok zenginleşinceye kadar, hele XVI. ve XVII. asırlar boyunca, Türkiye ile gelir bakımından mukayese edilebilecek tek devlet Hindistan idi. Hindistan'dan sonra İran ve Çin geliyordu. Fakat bu iki imparatorluğun gelirleri, Türkiye ve Hindistan ile mukayese edilecek derecede değildi. XVIII. asrın ilk yarısında bile İngiltere ve Fransa gibi en büyük ve zengin Avrupa devletlerinin gelirleri, Türkiye, Hindistan, İran ve Çin'i çok açık arayla tâkıyb edebiliyordu. Yukarıda 1700 yılları civarında XIV. Louis'nin, en kudretli Hıristiyan devletinin büdcesini zikrettik : 8 milyon altın (16 milyon duka altını) yâni bugünki parayla 20 milyar TL. Türk Osmanlı imparatorluğunun XIV. asır sonlarından düşmesine kadar hiç bir devirde gelirinin bu rakama tenezzül ettiği görülmemiştir.

En kudretli ve büyük Hıristiyan devlet olarak 1648'den beri Fransa, İspanya'nın yerini almıştır. 1715'te XIV. Louis, tarihin en uzun saltanatından sonra öldüğü zaman, Fransa'nın malî durumu hiç parlak değildi. Sultân Azîz'in bıraktığı maliyeye benziyordu. Şöyle (Lavisse-Rambaud, VI, 245; *Recherches Historiques sur le Système de Law*, 12) : İç ve dış borç olarak 14 milyar frank devlet borcu (875 milyar TL.). XIV. Louis'nin büyüklük aşkıyle devletinin imkânlarını çok zorlaması, bu neticeyi vermiş ve Büyük Fransız İhtilâli'nin tohumları toprağa atılmıştı.

Avrupa'da dünyanın en güçlü Hıristiyan devleti 1648'den 1763'e kadar Fransa, bu tarihten sonra İngiltere'dir. 1648'den önce İspanya, ondan önce de Venedik'tir. Fâtih devrinde (1451-1481) en büyük Hıristiyan Avrupa devleti Venedik Cumhuriyeti'dir. 1469 büdcesi 1.031.970 duka altınıdır. Bugünki değeri 3 milyar TL.'dan fazladır. Zîrâ o asırda Avrupa fakirdir. Bütün servet Asya'dadır.

Zaten dünya nüfusu yarım milyar civarındadır. Demek Avrupa'nın en büyük devleti olan Venedik'in büdcesi bugünki parayla 3 milyardır. Fâtih Türkiyesi'nin büdcesi ise 60 milyardır. Bu durumda, bütün Avrupa devletlerinin büdcelerinin toplamının Türkiye'ninkinden az olduğu açık bir keyfiyettir. XV. asrın 2. yarısında Türkiye'ninki ile mukayese edilebilecek büdceler ancak Asya ve Kuzey Afrika devletlerindedir.

Fâtih'le yaptığı yıllar süren Büyük Harb'te Venedik, Türkiye ile savaşı dengede tutabilmek için yılda 1,2 milyon altın harcıyordu. Halbuki yıllık geliri bunun biraz altındaydı. Memurlarının 2 yıl için maaşlarının ancak üçte birini verebildi. Fâtih, 25 devletle aynı anda savaştığı için, o da malî bakımdan rahat durumda değildi. Vakıf gelirlerine bile el atmıştı.

Avrupa devletleri, her asır, her asrın bir parçasında, Türkiye ve diğer Asya devletleri ile aralarındaki mesafeyi biraz daha kapattılar. Önce malî ve askerî bakımdan Venedik'i, sonra Portekiz'i, İspanya'yı, Almanya'yı yere seren Türkiye, XVIII. asrın son çeyreği ile XIX. asrın ilk çeyreğinde Rusya'dan devamlı darbeler yiyerek, savaşa para yetiştiremez hâle geldi. Bayındırlığı bozuldu Merkezî otorite sarsıldı. Gelirler çok düştü. Tanzimat devrinde kendini toparladıysa da, 1877-78'deki 93 Harbi'nde iki kanadından (Rumeli ve Anadolu) birinin yarısı, 1912-13 Balkan Harbi'nde de yarısı kopuk kanadının diğer yarısı koptu. Tek kanatla uçamaz hâle geldi. 1914-18 Cihan Harbi'nin neticesinde ikinci kanadı da koparılmak istendi. Bu takdirde tamamen yere serilecekti. Bu sağ kanattan büyük telekler alındıysa da, koparmak mümkin olmadı Bugünki Türkiye, bu sûretle ayakta kalabildi.

Alfred Rambaud (IV, 756), Charles-Quint'in gelirinin Kaanûnî'nin gelirinin tam yarısı olduğunu ifade ediyorsa da bu, Osmanlı büdce sistemini ve çok mahdut bir kısım paranın merkeze gönderildiğini, büyük meblağların eyaletlerde harcandığını bilmemekten doğan bir yanlışlıktır. Charles-Quint her ne kadar İspanya, Almanya, Belçika-Holanda, Güney ve Kuzey İtalya, Brezilya dışında bütün Güney ve Orta Amerika'yı elinde tutan geçici bir dev idiyse de, Kaanûnî'nin yarısı kadar geliri olmasına imkân yoktur.

Osmanlı devrinde vergilerin çok düşük olduğunu, bugün vergilerin en mühim kalemleri olan bir çok şeyin vergiye bile tâbî tutulmadığını, bir defa daha hatırlatmak istiyorum.

Selçuklu Büdcesi

Osmanlı Türkiyesi'nin selefi olan Selçuklu Büyük Hâkanlığı, Osmanlılar kadar devamlı olamamakla beraber, tarihin en büyük siyasî teşekküllerinden ve zengin devletlerinden biridir. Abbâsî Halîfeliği'nin parlak devrinin (750-850 arası) gerçek bir devâm ettiricisidir.

İbnü'l-Cevzî'ye göre (IX, 70) Melik-Şâh devrinde (1072-1092) merkez büdcesi 20.000.000 dînâr idi, o zamanki eşya fiatlarına göre bugünki iştirâ gücü aşağı yukarı 100.000.000.000 TL.'dır. Eyalet büdceleri ile berâber —en asgarî tahminle— 200.000.000.000 TL. eder. *Risâle-i Melik-Şâhî,* Melik-Şâh devrinde imparatorluğun gelirini 210.000.000 dînâr gösteriyorsa da, bu rakamın kabûlüne imkân yoktur; zîrâ bugünki parayla 1.200.000.000.000 TL. yâni 1,2 trilyon TL. eder. Birleşik Amerika hâriç, cihan tarihinde hiç bir devletin bu rakama ulaşan yıllık bir büdcesi olmamıştır. O zamanın en zengin ülkelerini içine alan 100.000.000 nüfuslu Selçuklu imparatorluğu için bile bu rakam hayalin ötesindedir. Ancak bu 210.000.000 dînâr değil de dirhem olması ihtimali vardır ve bence bu böyledir; o takdirde sadece 60.000.000.000 TL. eder ve Selçuklu merkez büdcesi için çok mâkul bir rakam hâline gelir. Nitekim Circî Zeydân'a göre IX. asır Abbâsî imparatorluğu merkez büdcesi 400.000.000 dirhem yâni 100.000.000 TL.'dır.

Selçuklular devrinde 100.000 dînâr sermayesi olan ticaret şirketleri («ortak») olduğunu biliyoruz. Bugünki paramızla 500.000.000 TL. eder.

Alâeddin Keykubâd devrinde Türkiye büdcesinin 27.000.000 dînâra (135.000.000.000 TL.) yükseldiği Kazvînî'nin kayıtlarından anlaşılıyor. Fakat bu parlak devre çeyrek asır içindir, çok az sürmüştür (1220 - 1237).

Doğu'da milyarlar dönerken, Avrupa çok fakirdir. Avrupa'daki krallıkların büdceleri, Doğu'daki zengin sancakların gelirleri kadardır. XIV. asır başlarında, Osman Gazi zamanında İngiltere krallığının büdcesi 4.000.000 ve Fransa krallığındaki 3.000.000 altın franktır. Bugünki paramızla en çok 2.000.000.000 TL. ve 1.500.000.000 TL. eder. Bu devirdeki bir çok Anadolu Beyliği'nin geliridir (Sambart'tan naklen O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* 277).

Netice: Büyük Selçuklular'ın zirve yıllarında Büyük Türk Hâkanlığı'nın büdcesi belki 300 milyar TL.'na, Anadolu Selçukluları'nın zirve bir kaç yılında da 150 milyar TL.'na çıkmıştır. Abbâsîler'in 800 yılı ve Osmanlılar'ın 1580 yılı civarında 400 milyar TL.'na eriştiklerini, hattâ bu ikincilerin bu rakamı belki geçtikle-

rini düşünüyorum. XIX. asırdan önce 400 milyar TL. geliri olan devletler, belki 1700 yıllarında Hindistan Timuroğulları ve 1260 civarında Moğol Cihan İmparatorluğu'dur. Roma imparatorluğu'nun zirve yıllarında bu gelire vâsıl olup olmadığını tetkik etmedim.

Tarih Boyunca Paranın Satınalma Gücü Devamlı Şekilde Düşmüştür

En çok bu maliye bahsimizde, fakat *Büyük Türkiye Tarihi*'nin siyasî kısmında olsun, medeniyet kısmında olsun, pek çok yerde, eski paralarla bir takım rakamlar verdim. Ve bu rakamlar bugünün okuyucusuna hiç bir fikir veremiyeceği, daha kötüsü çok yanlış fikirler verebileceği için, bu rakamları, bugünün parasına çevirdim. Şimdi bu çevirmeye esas teşkîl eden bâzı unsurlardan bahs etmek istiyorum.

Paranın rakamca çok veya az olması hiç bir şey ifade etmez. Sağlam ölçü, o parayla o devirde neler satın alınabileceğidir. Yani insanın yaşaması için vaz geçemiyeceği esas ihtiyaç maddelerinin çeşitli devirlerde hangi mıkdarda para ile satın alınabileceğidir. Buna paranın satınalma gücü, eski tâbirle iştirâ (Fr. achat) diyoruz. Paraya esâs olan dâimâ altın ve gümüştür ama, altın ve gümüşün de satınalma değeri tarih boyunca aynı kalmamıştır. Meselâ bugün bir altınla aşağı yukarı (bir altını 500 TL. sayıyorum) 20 kilo et alınmaktadır. 1616'da gene Istanbul'da bir altınla (2 duka altını = 240 akça) 31 okka yâni 40 kilo, 1489'da ise 73 okka yâni 94 kilo koyun eti satın alınıyordu.

İlk Çağ'dan bugüne kadar paranın satınalma değeri devamlı dalgalanır. Fakat büyükçe zaman parçaları içinde tetkik edilirse devamlı düşer. Altın yerine XX. asırda kesin şekilde kâğıt para geçince, kâğıt para (banknot), hiç bir zaman altına yetişemez, devamlı düşer. Meselâ Osmanlı hükûmeti ilk kâğıt para ihrâc ettiği zaman 1 Osmanlı altını = 1 Osmanlı lirası idi. Bugün 1 altın = 500 liradır. Dolar, frank, mark, liret, hepsi öyledir. Nasıl bugünün Türk lirası 10 yıl öncekinin Türk lirası değil, 10 yıl öncekinin Türk lirası 20 yıl öncekinin, o da 30 yıl öncekinin Türk lirası değilse, dolar ve diğer kâğıt paralar da öyledir. İş çığırından çıkınca bâzı devletler kâğıt paranın sondan iki sıfırını silmeyi bile tercîh etmişlerdir (Fransız frangı'nda ve Yunan drahmisi'nde olduğu gibi).

Çok, son derece az ölçüde aynı seyir altının ve gümüşün satınalma değeri için de söylenebilir. Bugün bir altınla bir ailenin

Türkiye'de geçinmesi mümkin değildir. II. Abdülhamîd devrinde mümkindi. Fâtih devrinde ise Istanbul'da bir altınla bir ailenin müreffehen geçinmesi kabildi. Hârûnu'r-Reşîd devrinde Bağdad'da bir altın dînâr (bugünki yarım altın ağırlığındadır) pek mühim paraydı. Osmanlı devrinde altın, mühim paradır. Az tedavül eder. Bütün alış veriş gümüş parayla yapılır. Selçuklular devrinde —Abbâsîler'den alınarak— «dirhem» denilen gümüş paraya Osmanlılar Türkçe'leştirerek «akça» (Türkçe - Farsca «ak-ce» değil, doğrudan doğruya Türkçe «akça» veya «akca» yâni «beyazımsı» demektir) demişlerdir.

Eski para meblağlarını bugünki paraya çevirmek daima ve ne kadar dakik ölçülerle yapılırsa yapılsın tahminî, takribî, yaklaşık, münakaşayı mucip olacaktır ve devamlı şekilde değişecektir. Zîrâ her asırda değil, her zaman parçasında, her ülkede, hattâ her şehirde toptan eşya fiatları devamlı şekilde değişmekte, yükselip alçalmaktadır. Üstelik elimizde eski devirlerde hiç bir ülkenin belirli yıllarda eşya fiatları için, bugünki statistik anlayışa uygun cetveller yoktur. Tarihçi, tesadüf ettiği kayıtları değerlendirerek okuyucusuna fikir vermek mevkıindedir. Bugün bile eşya fiatlarının tesbitinde münakaşalar olabilmektedir. Bugün bile belirli ihtiyaç maddelerinin fiatları bir ülkenin her kesiminde aynı değildir, hattâ büyük farklarla oynıyabilmektedir.

Büyük Türkiye Tarihi'nde 1 ALTIN = 500 TL. olarak hesâb edilmiştir. Halbuki altın 500 TL.'nı da geçmiye başlamıştır. Onun için okuyucularım, eski meblâğların bugünki TL. ile değerleri hakkında bir fikir edinebilmek için, altını 500 TL. olarak hesâb ettiğimi nazar-ı itibâra almalı, okudukları anda altın 500 TL.'nın üzerinde ne kadar yükselmişse bir de ona ilâve etmelidirler. Meselâ 600 TL.'na yükselmişse, 6'da bir TL. olarak ilâve yapılmak lâzımdır. Şöyle : *Büyük Türkiye Tarihi*'nde 500 milyon TL. geçmişse, altın 600'e çıktığı takdirde 600 milyon TL. olur, 700'e çıktığı takdirde 700 milyon 700, 1.000 TL.'na çıktığı takdirde 1 milyar TL. Hesaplar asla Reşâd altını ile yapılmamalıdır. Zîrâ Reşâd altını, altın ağırlığının hayli üzerinde bir değerle süs eşyası gibi, mücevher gibi satılmaktadır. En iyisi İngiliz (Victoria) altınını esâs almaktır, fakat cumhuriyet (Atatürk) altını, veya 7 gr. ağırlığında altın külçe de doğruya yakın fikir verebilir (bu satırlar 1974 yılında yazılmıştır).

Bir defa daha tekrâr ediyorum : Bugünki paraya çevirmeler, günümüzün okuyucusuna bir fikir vermek ve mukayeseye zemin hazırlamak içindir. Hiç bir tarihçi lirası lirasına bir çevirme yapa-

maz. Zîrâ elindeki malzeme buna müsait değildir. Fakat bu çevirmeler olmayınca da, okuyucu sadece kuru rakam okumuş olur. Bilmem kaç milyon dirhem, yahut bilmem kaç bin dînâr, yahut duka altını, yahut kuruş, akça vs., okuyucu için ne ifade edebilir? «Kuruş»u bugünki kuruş, hattâ altının 100'de biri sandı mı, çok yanlış fikirlere düştü demektir. Zîrâ klasik Osmanlı devrinde kuruş, bugünki çeyrek altın ağırlığında bir altın paradır, yâni bugün 125 TL.'na satın alınması mümkin bir nesnedir. Ancak kuruşun bir de her devir için ifade ettiği satınalma gücü vardır ve devirlere göre çok değişmektedir. Meselâ bugünki 500 liralık bir altın sikkenin satınalma gücü bütün dünyada XV. asırdan önce hemen hemen 20 mislidir. Şöyle : XV. asırdan önce dünyada bir altınla, bugün ancak 20 altınla satın alınabilecek şeyleri almak mümkindir. Bu nisbet zaman içinde azala azala günümüzün 2,5 misline kadar iner. Meselâ XVIII. asırdan 1940'lara kadar olan devrede bir altınla satın alınabilen şeyler, bugün (1974) ancak, 2,5 altınla alınabilmektedir. Bu 2,5 nisbeti de XVIII. asırdan 1940'lara kadar sabit değildir, devir devir oynamakta, umumiyetle düşmekte, ülkelere ve eşya çeşidine göre de hayli değişmektedir.

Bir de altının gümüşe nisbeti mes'elesi vardır. Altının gümüşe nisbeti bir çok devirde 20'de birdir. Fakat bâzı devirlerde 10'a bire kadar yükselmiştir. Bu, o çağda ve o ülkede bulunan altın ve gümüş stoku ile ilgilidir. Gümüş azaldıkça altına nisbeti yükselmekte, altın bolluğu olduğu zaman gümüş nisbeti düşmekte veya bu ikisinin tersi olmaktadır. Bu da paraları bugünki değerlere çevirdiğimiz zaman biz tarihçiler için çok büyük bir problem olmaktadır. Ortaçağ sonuna kadar altın stokları, herhalde onda doğuz nisbetinde Müslüman devletlerin elindedir. Zîrâ Avrupa büyük devletleri içinde asırlardır altın sikke kestiremiyenler vardır XVI. asırda Amerika'nın altın, bilhassa gümüş madenlerinin Avrupa'ya akması, sarsılan Avrupa'nın durumunu düzeltmiştir. XIX asır ortalarında Avustralya'da, Kaliforniya'da, Güney Afrika'da ve başka ülkelerde bol altın çıkarılmıya başlaması, Batı'nın durumunu iyice tarsîn etmiştir.

Değerli taşlar için de aynı şey vârittir. Değerli taşlar, Orta Çağ'da tamamen Müslüman ülkelerde birikmiştir. Bilhassa büyük Müslüman devletlerinin hükümdarlarının hazînelerinde saklanmaktadır. Osmanlı, Safevî, Timuroğlu Türk imparatorlarının değerli taş hazîneleri, Avrupalılar'ı şaşkına çevirmektedir. Bu hükümdarlar uşaklarına pırlantalı düğmeden elbise, av köpeklerine zümrütlü tasma giydirmekte ve takmaktadır.

Fakat en büyük altın, gümüş, mücevher, yahut —Çin porseleni gibi— çok değerli malları biriktiren devletler, bunları üreten devletler olmaktan çok, ham madde olarak topraklarından bol ürün alınan, tarım metodlarının ve düzeninin en iyi olduğu devletlerdir. Dünyanın en büyük hazîneleri, en büyük altın, gümüş, mücevher ve antika stokuna sahip olan XVI. asır Osmanlı hükümdarları, dünyanın en büyük değerli maden ve taş yataklarının sahipleri değillerdi. Osmanlı ülkelerinden fazla gümüş, altın ve elmas çıkaran ülkeler vardı. Ancak toprağı ve toprak ürünleri en iyi düzenlenmiş ülke, Türkiye imparatorluğu ülkeleri idi. Nitekim en büyük gümüş müstahsili olan ve bütün Amerika'yı elinde tutan İspanya, Arablar'ı İspanya'dan çıkarıp zıraat ve sanayiini mahv ettiği, ticareti de devamlı şekilde Akdeniz'de Türkler, Atlantik'te İngilizler ve Holandalılar tarafından vurulduğu için, fakir bir ülkeydi. Her şeyi idhâl ediyordu. Altın ve gümüş vererek.

Zenginlik bir de zafer, fetih ve bunların sonunda ganîmetle elde edilmektedir. Bunu da kayd etmem îcâb eder.

Fakat zenginliğin kaynağı toprak ürününden fazla sanayi ve ticarettir. Gerçi XIX. asır sonlarına kadar böyle bir şeyi iddia etmiye imkân yoktur. Fakat XIX. asra kadar, sanayi, toprak ürünlerinden sonra daima ikinci sırayı muhâfaza etmiştir. Bir defa da sanayi lehine denge bozulunca, bu dengeyi bozamıyan ülkeler, fakirliğe ve fakirliğin getirdiği her türlü belâya mahkûm olmuştur. Kısa denilebilecek bir dönem içinde fakir Batı'yı zengin ve zengin Doğu'yu fakir kılan bu inkılâp ne zaman olmuştur? Doğu'da ve bilhassa Türkiye'de sanayi, klasik devirde çok üstündür. XVIII. asra kadar üstündür. Ama Batı, XV. asırdan beri çok yavaş ve emin tempo ile gelişmektedir. XVIII. asrın ilk yarısı, denge asrıdır. Batı'nın Doğu'ya açık bir sanayi üstünlüğü yoktur. Ancak ikinci yarıda üstünlük başlar. Makine ve buhar gücü tatbik edilmiye girişilmiştir. Ve makine hiç durmaksızın gelişmektedir. Gittikçe büyük ölçüde istihsal başlar. Siyasî bakımdan zor durumda, hattâ çöküntü içinde olan Doğu, sermaye teraküm ettirememe yüzünden büyük işletmeler kuramaz. Batı, Doğu'nun sanâyîleşememesi için her şeyi yapar ve kaba güç kullanır. XIX. asır ortalarında, hele sonlarında, makineleşen, milyarların birikmesi ile işliyebilen, büyük bankalar çerçevesinde toplanan Batı sanayii almış yürümüştür. Sanayileşmek istiyen her ülke Batı, bilhassa İngiliz ve Fransız sermayesine muhtaçtır. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Rusya, ancak İngiliz ve Fransız sermayesi ile modern sanayiini kurabilir ve trene yetişmiye muvaffak olur. İşçili-

ği daima son derece ucuz tutan Japonya da, bu kozunu kullanarak katara katılır ve bir çok pazarı ele geçirir.

Modern sanayi yalnız icatların eseri değildir. Aynı derecede ve daha fazla, sermaye terâkümünün eseridir. XVIII. asırda bile bir cam fabrika veya atölyesi, bir şeker, kâğıt, demir imalâthânesi Türkiye'de neyse, aşağı yukarı İngiltere'de odur. Küçük işletmelerdir. XIX. asırda ise Batı Avrupa'da binlerce işçi kullanan ve milyarlarla işliyebilen müesseseler doğar. Bunu Doğu, çok defa başaramaz, gücü yetmez, zîrâ parası yoktur.

Bu parayı Batı nasıl temin etmiştir? Ticaretle, bilhassa deniz ticaretiyle. XVI. asrın hemen başlarından bu yana Avrupa'da deniz ticaretinin nasıl geliştiğini ve ne olduğunu, siyasî tarih kısmında izah ettim. XVIII. asırda bile Akdeniz'deki ticaret çok büyüktür. Fakat artık Okyanus ticareti almış yürümüştür. Avrupalılar, Asya'dan, Amerika'dan, Afrika'dan satın aldıkları maddeleri Avrupa'da beş, on, yirmi misli kârla satmaktadırlar. Ticaret yollarını gittikçe kaybeden, imparatorluğu savunmak uğruna ticaretini de ihmâl eden ve gerileten, teşebbüs kabiliyetini kaybeden, hâlâ Akdeniz'i dünyanın merkezi sanan, Okyanus ticaretine iştirak edemiyen Türkiye, Batı zenginleştikçe, yerinde sayar.

Servet, bu şekilde yer değiştirmiştir, oynamaktadır. Şahısların olduğu gibi milletlerin servetleri de çok oynaktır. Fakat asıl zenginliğin sanayi olduğu, günümüzde kesin şekilde anlaşılmıştır

Osmanlı devrinde akça'nın devamlı oynaması, malî olduğu kadar siyasî bakımdan da mühimdir. Osmanlı altını, Venedik duka ve Avusturya florin altını ve Abbâsî-Selçuklu dînâr'ı gibi, bugünki yarım altın değerine yaklaşır. XVIII. asra kadar «bir altın» demek, bugünki yarım altın demektir. Şimdi Osmanlılar'ın «altın» dedikleri ve bugünki yarım altın kadar olan sikkelerine kaç akça'nın karşılık olduğunu görelim :

Abbâsî-Selçuklu devresinde bir altın, 10 ilâ 20 dirhem yâni akçadır; Osmanlılar dirhem'e akça demişlerdir. Sonradan bir altına karşı 20'den fazla akça kesilmiye, yâni gittikçe daha küçük gümüş para kesilmiye başlanmıştır. XVII. asrın akça'sı, XV. asrın akçasından üç defa daha hafif, yâni üç defa daha az gümüşü muhtevîdir. Bu altına karşı kaç akça kesilmiştir? İşte :

1431'de bir altın 35 akça idi. 1447'de 45, 1488'de 49, 1489-1500'de 50, 1510'da 54, 1523'te 55, 1540'ta gene 50, 1548'de 57, 1550'de 60, 1565'te 66,5, 1586-1616'da 120 akça.

XVIII. asırda akça daha da küçük kesilmiye yâni altına nisbeti düşürülmiye devâm etmiştir. En büyük değişiklik, 1586'ya kadar umumiyetle 60 akça olan bir altının bu tarihten itibaren 120

akça olmasıdır. Yâni bu tarihte gümüş paradaki gümüş mıkdarı yarı yarıya indirilmiştir. Devletten maaş alan kadronun görülmedik derecede şişmeye başladığı bu devirde devletin kârı şöyle olmuştur: Hükûmet, 1586'dan önce meselâ ayda bin akça alan memuruna gene bin akça vermiye devâm etmiştir. Ama akça yarı yarıya küçültüldüğü için, satınalma gücü de tabiatiyle yarı yarıya olmuştur. Devlet, ödediği maaşlardan yarı yarıya kâr elde etmiştir. Me'mûrun maaşı bir anda yarıya düşmüştür. Acıklı, fakat kesin durum budur. Allahtan memur maaşı yarı yarıya indikten sonra da son derecede yüksek meblağlardır. Siyâsî târih kısmında anlatmıştım.

«Kuruş» tâbiri de Osmanlı Türkiyesi'nde çok kullanılmıştır. Bu eserde de hayli geçer. Bir altın önceleri 1,5 kuruşken, sonraları 2 kuruş olmuştur (yaklaşık olarak).

Bir altının değeri XVI. asrın son yıllarına kadar, XX. asrın başlarındaki satınalma gücüne göre 10 defa, XVI. asrın son yıllarından sonra ise 6 defa daha büyüktü (Lavisse-Rambaud, V, 209, not). XVIII. asır sonlarında d'Ohsson (VII, 215) şu değerleri veriyor: 1 kuruş = 25 akça, daha eskiden 1 kuruş = ekü (écu, büyük gümüşten Fransız parası) = 3 livres tournois idi (fakat 6 livre = lira'lık écu'ler de vardı). 100.000 akça = 1 yük = 833 1/3 kuruş idi.

1560 yıllarında, 1460 yıllarına göre eşya fiatlarında 4 misli artış olmuştur. Bunun sebebi, madenlerin, bilhassa gümüşün bollaşmasıdır (Lavisse-Rambaud, IV, 189). 1500-1514'de bir hektolitre buğday 8 gram gümüşe satın alınırken, 1555-1560'da 40 gram gümüşe satın alınabilmiştir. Mahsul değer bulunca, toprak da pahalılanmıştır. Batı Avrupa'da 1451-1475 devresinde hububat ekilen toprağın hektarı 20 gram gümüşken, 1551-1575 devresinde 77 gram gümüşe çıkmıştır. Aynı iki devre arasında bir hektar bağ da 54 gram gümüşten 225 gram gümüşe yükselmiştir (*Aynı Eser*, IV, 187). Bunun sebebi, nüfusun hem artması, hem refah gelmiye başlıyarak istihlâkin çoğalması, hem de İspanya'nın gümüşüne karşı, bu ülkenin muhtac olduğu ham maddeyi üreten devletlerin fiat yükseltmeleridir.

Sikke

Darb-hânelerde sikkenin ayar kontrolüne memur görevliye «vezzân» denilirdi. Vezzân, sikkedeki altın veya gümüş mıkdarının tam olduğunu bildirince defterdârlıktan gelen memurlar, sikkeleri tesellüm ederlerdi. Sikkeleri sayarak değil, tartarak teslîm

alırlardı. Terazinin iki gözüne koyarak tartılan sikkelerde hata olmazdı. 5.000 akçada bir akça bile daraya çıkmazdı. Yalnız altın sikkeler sayılarak alınırdı. Altın olsun, gümüş olsun, hazîneye gelen para, bir defa da burada hassas terazilerde tartılarak hazîneye konurdu (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı,* 369-70).

Milletlerarası ticarette Venedik'in «duka» denilen altını Akdeniz çevresinde bilhassa çok kullanılırdı. Bir duka altınında 3,559 gram sâf altın vardı. Yâni aşağı yukarı bugünün yarım altını idi. İslâm ülkelerinde asırlardan beri basılan altın dînâr'daki sâf altın mıkdarı da aşağı yukarı bugünün yarım altını idi. Yalnız büyük ticarette kullanılan altın sikke, gündelik alış verişte fazla piyasaya çıkmazdı. Onun için Osmanlılar 2 asır kadar Selçuklu ve diğer İslâm devletlerinin dînârını, Venedik ve diğer Avrupa altınlarını kullandılar. Altın ve gümüş para, dünyanın neresinde basılırsa basılsın, dünyanın medenî her ülkesinde geçerli idi. Ancak Fâtih Sultan Mehmed, ilk altın sikkeyi kestirdi. Tabiî Osmanlı altını da, İslâm dînârı ve Avrupa altınları gibi, bugünki yarım altın değerinde idi. Kaanûnî'nin 1552'de kestirdiği «sultânî» denilen altında sâf altın mıkdârı 3,572 gram, yâni Venedik dukasından 0,013 gram fazla idi. Gene Kaanûnî'nin 1560'da kestirdiği sikkede sâf altın 3,544, 1563'tekinde 3,517, Sultân İbrahim'in 1641 tarihli sikkesinde 3,490 gramdı. Gittikçe sâf altının mıkdarının azalması, Avrupa altınları ile paraleldir. Venedik dukasındaki sâf altın mıkdarı da 3,426 grama kadar düşürülmüştü. Defterdârlığın, Avrupa'da birim olan Venedik dukasını tâkıvb ettiğini, dukadaki sâf altın mıkdarının her düsüşünde sultânî'deki mıkdarın da düsürüldüğünü, fakat sultânî'deki mıkdarın daima dukaya nisbetle çok az fazla tutulduğunu sanıyorum.

Gümüş para yâni akça için birim, yüz dirhem'di. Bir dirhem = 3,072 gramken, XVII. asrın sonlarından îtibâren «dirhem-i rûmî = Anadolu dirhemi» birim alınmıştır, bu, 3,207 gram ve eski klasik İslâm dirheminden 0,135 gram fazladır. Klasik devirde 100 dirhem = 307,2 gramdır. İşte akça için kullanılan birim budur.

1566'ya, Kaanûnî'nin ölümüne kadar 100 dirhem gümüşten 420 akça kesilirdi. Her akçada 0,731 gram gümüş vardı. Istanbul'un Fethi'nden önceki akçalar daha büyüktür. Fakat Fetih'ten sonra 100 dirhem gümüşten 400 - 420 akça kesilmesine dikkat edilmiştir. 1477'de 45 akça ile bir altın alınabildiği halde 1566'da 66,5 akça ile bir altın alınabiliyordu. Bu devirde 11 - 12 gram gümüş, bir gram altına eşit sayılmıştı (Ö. L. Barkan, *Belleten,* no. 136, 571 v.dd.).

1566'da II. Selim, babası Kaanûnî'nin yerine tahta oturdu. 100 dirhem gümüşten 420 akça yerine 450 akça kesilmesi, akçanın küçültülmesi ve değerinin düşürülmesi kararlaştırıldı. II. Selîm adına basılan bu akçalarda gümüş mıkdarı da 0,731 gramdan 0,682 grama düşmüş oldu. Hükûmet bir altın = 60 akça olarak ilân ettiyse de, karaborsada ancak 70 akçaya bir altın alınabiliyordu. 1586'da 20 yıl sonra II. Selîm'in oğlu III. Murâd'ın devrindeki devalüasyona nisbetle gene de mûtedil bir ayarlama idi.

2 nisan 1589 Istanbul ihtilâline («Beylerbeyi Vak'ası») ve Başdefterdâr (maliye nâzırı) Mahmûd Efendi'nin mâsum kellesi ile brütal devalüasyon emrini veren Vezîr-i âzam Siyâvuş Paşa'nın düşmesine mâl olan bu para operasyonu, bütün Osmanlı tarihindeki para ayarlamalarının en mühimmidir. Zîrâ 100 dirhem gümüşten 800 akça kesilmesi, bir akçadaki gümüş mıkdarının 0,384 grama düşürülmesi kararlaştırılmıştı. Bu karar, büyük memnuniyetsizliklere rağmen uygulandı ve hiç bir zaman eski rejime dönülmedi. Bu suretle Dîvân, çok yüksek olan ve kadrosu çok şişen memur maaşlarını yarı yarıya indirmiş oluyordu. Yoksa ticaret hayatında mühim değişiklik olmadı, bir akça ile alınan nesne iki akça ile satın alınabilir hâle geldi. Bu operasyondan sonra bir sultânî altın 60-70 akça yerine 120 akça ile alınabilir duruma yükseliyordu. Aynı zamanda bir gram altın = 13,1 gram gümüş oldu. Bu devalüasyona ayak uydurmak için, aynı nisbette bir operasyonu da Türkiye'yi taklîd ederek, dünyanın 2. büyük devleti olan İran yaptı. Avrupa devletlerinde de aynı operasyon yapıldı. Bunun bir sebebi de, gümüşün bollaşması karşısında altının aynı nisbette çıkarılamamasıdır. Zîrâ Peru'dan Avrupa'ya devamlı şekilde gümüş akıyordu.

1605'de I. Ahmed zamanında bir devalüasyon daha yapıldı: 100 dirhem gümüşten bu defa 950 akça kesilmiye başlandı. Bir akçadaki gümüş mıkdarı 0,323 grama düşmüş oldu. Bir gram altın da 11 gram gümüşe eşit tutuldu. Fakat bundan sonra altın, gümüşe nisbetle devamlı şekilde kıymet artışı gösterdi. 1626'da bir altın 180, 1631'de 200, 1633'te 220, 1635'te 240, 1640'ta 250 akçaya çıktı.

Sultân İbrahim'in tahta çıkmasından az sonra 17 ramazân 1050 (1 Ocak 1641) kararı ile 100 dirhem gümüşten 1.000 akça kesilmiye başlandı. Bir akça 0,307 gram gümüş oluyor, fakat hükûmet, 120 akçayı bir altınla değiştirmeyi kabûl ediyordu. Aslında altının değeri daha yüksekti.

Yalnız Türkiye'de değil, Avrupa'da da paralel olan bu devalüasyonlar, değerli madenlerin Amerika'dan İspanya'ya ve oradan

bütün dünyaya akmasının neticesidir. Zîrâ altın ve gümüş bollaştıkça değer kaybetmiş, yâni eşya fiatları yükselmiştir. 1521 - 1660 arasında İspanya'ya Amerika'dan yılda ortalama 18 ilâ 36 bin ton gümüş ve 200 ilâ 400 ton altın gelmiştir. Bu sûretle 1492'de Avrupa'da mevcut altın-gümüş stoku, 2 asır geçmeden, 3 ilâ 5 misli artmıştır. İspanya'da eşya fiatları 1600'de, 1500'e nisbeten 3 misli yükselmiştir.

Eşya fiatlarının artışının diğer bir sebebi, nüfusun artması ve üstelik refahın da daha eski devirlere, Orta Çağ'a nisbetle yükselmesi neticesinde istihlâkin fırlamasıdır. Şehirler büyümeye ve şehirlere mahsus istihlâk maddelerine rağbetin artmaya başladığı asırlarda, eşya fiatları devamlı yükselmiştir. Braudel (I, 361 v.dd.) ve Ö. L. Barkan'a *(Belleten,* 136, s. 590 v.d.) göre, 1520 ilâ 1580 arasındaki 60 yılda Türkiye'nin Anadolu sancaklarında nüfus % 56 ve Rumeli sancaklarında % 71 artmıştır; gene Türkiye'nin 12 büyük şehrinde bu dönemde nüfus artışı % 90, Şam, Haleb ve bilhassa Istanbul'da ise % 100'ün çok üzerinde olmuştur.

Braudel, başlıca Avrupa devletlerinde 1440-1760 arasındaki 320 yıllık dönemde devalüasyon nisbetlerini tesbît etmiştir. Bu geniş dönemde Türkiye, dünyanın en büyük devletidir. Braudel'e göre bâzı dönemlerde bâzı devletlerin parasında büyük istikrar vardır : 1560 - 1760 İngiltere'si, 1680 - 1760 Holanda'sı, 1690 - 1760 Almanya'sı, 1480 - 1590 Türkiye'si böyledir. 1590 - 1600'de büyük devalüasyon geçiren Türk parası, bâzı oynamalara rağmen, 1600-1680 arasında gene aynı çizgiyi muhâfaza etmekte, 1680'den sonra gene düşmektedir. XVII. ve XVIII. asırlarda İspanya parası son derecede dalgalanmaktadır. Pek dalgalı ve hemen devamlı düşüş hâlinde bir para da, 1648'den sonra en büyük Hıristiyan devlet olan Fransa'nınkidir. Braudel'in grafiğinde, en büyük ve güçlü ve zengin devletlerin, fakir devletlere nisbetle daha çok devalüasyona gittikleri açıkça görülmektedir. Zîrâ devlet büyüdükçe ve modernleştikçe masrafları artmakta, şişmekte, refaha erişen toplumlarda tüketim, fakir toplumlara nisbetle çok olmaktadır.

Türkiye'de lüksün gittikçe artması, debdebenin girift şekiller almıya başlaması, masrafları arttırmış, masraf artınca devalüasyon hız kazanmıştır. Meselâ III. Mehmed'in cülûs bahşişi (1595) 3.300.000 altındır. Padişah hazînesinden verilen bu meblâğın bugünki (1973) değeri 1.625.000.000 TL.'dır.

Osmanlı Darbhâneleri

Bu bahsimizde, Osmanlı maliyesinin esasları hakkında bir fikir vermiye çalıştım. Mevzu, iktisat, ticaret ve fiat hareketleri değildir; bu mevzular *VII. Kitab*'ımızda işlenecektir. Onun için, maliye bahsini, sikke kesen başlıca Osmanlı darbhânelerinden bahsederek bitirmek istiyorum.

İlk gümüş akça'nın Orhan Gazi'nin saltanatı başında kesildiği tekrarlanıp durulmuşsa da, bu, elimizde bulunan tarihli ilk Osmanlı sikkesi olması dolayısıyledir. Son yıllarda Osman Gazi'ye ait olduğu söylenen bir sikke de ele geçmiştir. Bu da çok normaldir. Osman Gazi'nin, daha 1308'de sikke bastırması ihtimali vardır. Zîrâ bu tarihte metbûu son Selçuklu padişahı II. Mes'ud ölmüştür ve diğer Anadolu Türkmen beylikleri de ancak onun ölümünden sonra kendi adlarına sikke kestirmişlerdir. Daha önce bu beyliklerin de sikke kestirdikleri, fakat üzerine beylerinin değil, metbûları Selçuklu padişahının adını koydurdukları bence kesindir. 1308'de Selçuklu tahtı boş kalınca bir kaç yıl eldeki eski paralarla idare ettikleri hattâ ölen son Selçuklu padişahının adına sikke kestirdikleri düşünülebilir. 1308'de Batı Anadolu Türkmen beylikleri, İlhan'ın Anadolu umumî valisine tâbî duruma gelmişlerse de, bir valinin adına sikke kesilemiyeceği açıktır. İlhan'ın adına sikke kestirmeyi de an'aneye aykırı bulup, birer ikişer sikke darbına başlamışlardır. Ancak her yeni hükümdar eski sikkeleri toplatabildiği kadar toplatıp eritip kendi adına sikke kestirdiği için, eski sikkelerin bulunması, çok defa tesadüfe bağlıdır. Herhalde Orhan Gazi'nin ilk defa akça (gümüş para) kestirmesi, bana, geç bir tarih gibi görünmektedir. Gerçi Orhan Gazi de 1335'e kadar İlhan'a tâbîdir ama, tâbî ehemmiyetlice devletlerin hutbe ve sikke hakkının olduğu açıktır.

İlk akçayı 1329'da, saltanatının 5. yılında Sultân Orhan (1324 - 1362) Bursa'da kestirmiştir. Meskûkât katalogları ve bâzı klasik tarihlerimiz böyle söylemekle beraber, I. Osmân'ın (1281 - 1324) sikke kestirip kestirmediği hakkında kesin bir şey söylenemez. Halîl Edhem, *Meskûkât-ı Osmâniyye*'de (s. I) «Sultân Osmân Hân-ı Evvel'in nâm-ı hümâyûnlarına şimdiye kadar hîç bir sikke bulunmamışdır» diyorsa da, Galib Bey, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniyye*'de bir mangırın Osman Gazi'nin olacağını ileri sürmektedir. Osman Gazi'nin bir sikkesine bundan sonra tesadüf edilebilir. Eski sikkeler, yenileri kadar bol bulunamamaktadır. Çünki devlet, zaman zaman eski sikkeleri toplatıp yenilerini kestirmektedir. Esasen her vatandaş, elindeki eski padişah adına bastırıl-

mış sikkeyi yenisiyle değiştirebiliyordu. Ancak Osmanlı ülkelerinde, İslâmî veya Hıristiyan her türlü gümüş ve altın sikkenin tedavül ettiğini de hatırlamak îcâb eder. Esasen bütün dünyada durum bu idi.

Orhan Gazi'den sonra I. Murad (1362 - 1389) ve Yıldırım Bâyezid (1389 - 1402) de Bursa'da akça (gümüş) ve mangır (bakır) kestirdiler. Oğulları I. Süleymân (1402 - 1411) ile Sultan Mûsâ (1411 - 1413) ve Mustafa Çelebî, Edirne'de akça kestirmişlerdir (H. Edhem, 23 v.dd.). Bunların kardeşi olan I. Mehmed (1413 - 1421) Edirne, Bursa, Amasya, Serez, Ayasluğ darbhânelerinde, oğlu II. Murad (1421 - 1444 + 1445 - 1451) Bursa ve Edirne'den başka Ayasluğ, Bolu, Ankara, Afyon, Amasya, Tire, Novar, Serez'de sikke kestirdiler.

Fâtih Sultan Mehmed (1444 - 1445 + 1451 - 1481) ilk çocukluk saltanatında Edirne'de, sonra Istanbul, Edirne, Amasya, Bursa, Ayasluğ, Serez, Üsküb, Novar, Tire darbhânelerinde para bastırmıştır. 1477'den itibaren Istanbul'da altın dînâr kestirmiştir. 1470'de 10 akçalık sikkeler bastırmıştır. Bu 10 akça değerinde gümüş sikkeler sonradan da kesilmiştir.

II. Bâyezid (1481 - 1512) çeşitli meskûkâtı Istanbul, Bursa, Edirne, Ankara, Amasya, Gelibolu, Kastamonu, Konya, Tire, Trabzon, Serez, Üsküb, Kratova ve Novar'da, Yavuz Selîm'in (1512 - 1520) sikkeleri ise Istanbul, Bursa, Edirne, Amasya, Mardin, Urfa, Harput, Hısn-Keyfâ (Hasankeyf), Âmid (Diyarbakır), Tire, Siirt, Cezîre (Cizre), Musul, Kahire, Şam, Serez darbhânelerinde kesilmiştir.

Kaanûnî Sultan Süleyman (1520 - 1566) Istanbul, Bursa, Amasya, Kayseri, Cezîre (Cizre), Maraş, Mardin, Âmid (Diyarbakır), Urfa, Haleb, Şam, Bağdad, Musul, Trablus, Cezâyir, Serez, Belgrad, Kahire, Zebîd (Yemen'de), Câncâ (Gümüşhâne), Moldavya (Erdel'de), Sidrekapsi (Selânik'in güneydoğusu), Serberniçe (Bosna'da), Novar, Novaberde (Priştine doğusu), Kratova (Üsküb'ün kuzeydoğusunda), Koçanya'da (Kosova'da) sikke kestirmiştir. Daha doğrusu bu şehirlerin darbhânelerinde kesilen sikkeleri bugüne kadar bulunmuştur. Başka darbhânelerde kesilen sikkeleri varsa, bunların da ileride bulunması mümkindir (İ. Artuk, *Kaanûnî Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler,* T.T.K., 1972).

II. Selîm'in (1566 - 1574) sikkeleri Istanbul, Amasya, Âmid (Diyarbakır), Haleb, Şam, Bağdad, Trablus, Tlemsen (Cezâyir'de), Sakız, Serez, Belgrad, Çaynıca, Canca, Novaberde, Ohri, Sidrekapsi ve Cezâyir'de kesilmiştir. III. Murad (1574 - 1595) Istanbul, Amasya, Âmid (Diyarbakır), Tokat, İnegöl, Tebrîz, Musul, Bağ-

dad, Haleb, Şam, Kahire, Trablus, Cezâyir, Tûnus, Çaynıca, Canca, Sidrekapsi, Serez, Sakız, Novaberde'de, III. Mehmed (1595 - 1603) ise Istanbul, Amasya, Tokat, Erzurum, Bağdad, Basra, Haleb, Şam, San'â (Yemen'de), Kahire, Cezâyir, Canca, Âmid (Diyarbakır), Sakız, Sidrekapsi'de, I. Ahmed (1603 - 1617) Istanbul, Belen (Hatay'da), Tokat, Trabzon, Âmid (Diyarbakır), Canca, Lefkoşe, Bağdad, Haleb, Şam, Tûnus, Sakız'da, kardeşi I. Mustafa (1617 - 1618 + 1622 - 1623) Istanbul, Âmid (Diyarbakır), Haleb ve Kahire'de sikke kestirmişlerdir.

I. Ahmed'in oğulları II. Osman (1618 - 1622) Istanbul, Tokat, Bağdad, Haleb, Şam, Kahire, Câncâ (Gümüşhâne), Sakız, Novaberde, Ohri, Sidrekapsi'de, IV. Murad (1623 - 1640) Istanbul, Bursa, Yenişehir, Bağdad, Kahire, Trablus, San'â'da, İbrâhim Han (1640 - 1648) Istanbul, Âmid, Trablus, Kahire, Cezâyir'de sikke kestirdiler.

İbrahim Han'ın oğulları IV. Mehmed (1648 - 1687) Istanbul, Haleb, Kahire, Cezâyir, Tûnus, Trablusgarb'de, III. Süleyman (1687 - 1691) Istanbul, Kahire, Tûnus, Trablusgarb, Bosnasarayı'nda, II. Ahmed (1691 - 1695) Istanbul, Kahire, Hanya'da ve daha bir çok şehirde sikke kestirmişlerdir.

IV. Mehmed'in oğulları II. Mustafa (1695 - 1703) Istanbul, Edirne, Erzurum, İzmir, Kahire, Trablusgarb'de, III. Ahmed (1703-1730) ise Istanbul, Revân, Tebrîz, Cezâyir, Kahire, Tûnus, Tiflîs ve başka şehirlerde sikke bastırdılar.

II. Mustafa'nin oğulları I. Mahmud (1730 - 1754) Istanbul, Kahire, Cezâyir, Gence, Gümüşhâne, Tûnus, Tiflis, Trablusgarb, Kars ve başka şehirlerde, III. Osman (1754 - 1757) Istanbul, Kahire, Cezâyir ve başka şehirlerde, III. Ahmed'in oğulları III. Mustafa (1757 - 1774) Istanbul, Cezâyir, Kahire, Trablusgarb ve başka yerlerde, I. Abdülhamîd (1774 - 1789) Istanbul, Cezâyir, Kahire, Trablusgarb, Tûnus ve başka şehirlerde sikke kestirdiler.

III. Mustafa'nın oğlu III. Selim (1789 - 1807) Istanbul, Kahire, Trablusgarb, Cezâyir ve başka şehirlerde, I. Abdülhamîd'in oğulları IV. Mustafa (1807 - 1808) Istanbul, Kahire, Cezâyir ve başka şehirlerde, II. Mahmûd (1808 - 1839) ise Istanbul, Edirne, Bağdad, Cezâyir, Kahire, Trablusgarb, Tûnus'ta sikke bastırdılar.

II. Mahmûd'un oğulları I. Abdülmecîd (1839 - 1861) Istanbul, Edirne, Kahire, Tûnus ve başka şehirlerde, Abdülazîz Han (1861 - 1876) Istanbul, Kahire, Tûnus, Bursa, Mâden, Kâşgar (Doğu Türkistan) ve başka şehirlerde sikke vurdurdular. I. Abdülmecîd yarım ve çeyrek altınlar da bastırdı. Bu devir Osmanlı altınları, klasik devir Osmanlı altınlarının bir misli büyüklükte yâni

bugünki altınlar kadar olduğu için, XIX. asrın yarım altını, klasik devrin bir altınıdır. Gene Abdülmecîd Hân, gümüş mecîdiyye, yarım mecîdiyye (10 kuruş), çeyrek mecîdiyye (5 kuruş) bastırdı. Bir gümüş mecîdiyye, beşte bir altın, yâni 20 kuruştu. Çok güzel gümüş paralardı, hâlâ süs eşyası olarak büyük değeri vardır. Sultan Azîz, çeyrek, yarım, tam, 2,5'luk ve 5'lik (beşi bir yerde) altınlar bastırdı.

I. Abdülmecîd'in oğulları V. Murad (1876) Istanbul ve Kahire'de, II. Abdülhamîd (1876 - 1909) Istanbul, Tûnus ve başka şehirlerde, V. Mehmed Reşâd (1909 - 1918) Istanbul, Selânik, Manastır, Üsküb, Bursa, Edirne ve başka şehirlerde, VI. Mehmed Vahîdeddîn (1918 - 1922) ise Istanbul'da sikke kestirdi (tafsilât için bk. İ. Artuk, *Sikke, İslâm Ans.*, X, 631b v.dd.).

Reşâd altınları ve beşibiryerdeleri, son derece iyi basıldığı için, ziynet eşyası olarak çok değerlidir. Bütün İslâm âleminde diğer altınlardan hayli yüksek fiatla satılmaktadır. Cumhuriyet devrinde de çeyrek, yarım, tam, iki buçukluk ve beşi bir yerde Atatürk altınları kesilmiştir (gerek Atatürk devrinde, gerekse bugüne kadar olan devirde).

Tanzimat devrinde bir altına mukabil bir kâğıt lira ve daha küçük, daha büyük kupürler çıkarılmıştır. Fakat 1914'e kadar kâğıt para az tedâvül etmiştir. 1914'ten itibaren de her yıl altına olan nisbeti biraz daha düşmüş, 1974'te bir altın 500 küsur liraya çıkmıştır.

IX

TANZİMAT'TAN SONRA HÜKÛMET

Tanzimat (1839) Türkiye tarihinde kesin bir dönem sayılmışsa da, asıl kesin yenileşme devresi 13 yıl önce, 1826 Vak'a-i Hayriyyesi'nden itibârendir. Tanzimat, Vak'a-i Hayriyye'nin ve II. Mahmûd'un 1826 - 39 arasındaki reformlarının tabiî bir neticesidir, hattâ Sultan Mahmud tarafından hazırlanmıştır.

Nizâm-ı Cedîd (1789 - 1807) ve II. Mahmûd'un İdârî Reformları (1826 - 1839)

Bugünki modern Türkiye'nin temelleri 1826 - 1839'da atıldı. Bu iş, III. Selîm'in (1789 - 1807) tecrübesi üzerine gerçekleşebildi. Onun için, III. Selîm'in Nizâm-ı Cedîd (= Yeni Düzen)'i —muvaffak olamadı diye— küçümsenmemelidir. III. Selîm'in acı tecrübeleri olmasaydı, II. Mahmûd'un da muvaffak olması ihtimali yoktu. Bu takdirde ise imparatorluk 1830'lardan sonra dağılırdı İhtimal bugünki durumumuz, Türkistan'ın, Kafkasya'nın âkıbetine benzerdi. Sultan Mahmud Han, amca oğlunun her hatâsını ayrı ayrı değerlendirip ders alarak hareket etti. Her adımı için aylarca, yıllarca düşündü. Bir defa da 1826'da karar verdi mi, artık adımını hiç bir şey bahasına geri almadı.

Lâle Devri'nden (1718 - 1730) beri 1789'a kadar iki nesil gelip geçmiş, Batı'dan bir şeyler alınmış, fakat 1770'den itibaren felâketli savaşlar da başlamıştı. III. Selim, büyükbabası III. Ahmed, babası III. Mustafa, amcası I. Abdülhamîd gibi kıyıdan köşeden reformlarla işlerin halledilemiyeceğini çok iyi anlamıştı. Daha velîahdliğinde anlamıştı. Tahta çıktıktan az sonra Nizâm-ı Cedîd'i ilân etti. Toplumun eskisine nisbetle gerilediğini ve Batı'nın büyük mesafe aldığını kesin şekilde anlamıştı. Behemehal Batı'ya yetişmek ve Türk imparatorluğunu ayakta tutmak îcâb ediyordu.

III. Selim, 2 Avrupalı ve 20 Türk ileri geleninden «ıslaahât lâyihaları» (reform tasarıları) istiyerek işe başladı. Bu hususta Bernard Lewis şöyle diyor *(The Emergence of Modern Turkey,* 58-9) :

«Lâyiha verenlerin hepsi, askerî reform üzerinde ittifak etmişlerdi. En mühim reform olarak bunu görüyorlardı. Fakat bu reformun nasıl tatbik edileceği hakkında fikirler muhtelifti. İçlerinde, eski Osmanlı askerî geleneklerini dirilterek Osmanlı altın çağına dönmek istiyen muhafazakârlar vardı. Gene içlerinde, o andaki Türk ordusuna Batı'dan yeni silâh ve eğitim unsurları alınarak reform yapılmasını, bu sûretle zaten millî geçmişe ve geleneklere dönüleceğini savunan romantikler ve tâvizciler vardı. Nihayet gene içlerinde, bugünki ordunun ıslahının kabil olmadığını, Avrupa tarzında yetiştirilecek yeni bir ordu kurmaktan başka çare bulunmadığını tavsıye eden radikaller mevcuttu. Sultan Selim, bu sonuncu fikri benimsedi.

«Reform teklifleri şiddetli bir muhalefet uyandırdı. Reform lâyihası verenlere Saray'da bile kin besliyenler, hiç olmazsa onları küçük görüp alay edenler vardı. Fakat Sultan Selim, kararlıydı, enerjiyle işe girişti. Islahatçıları çevresinde topladı. 1792 ve 1793'de yayınladığı hatt-ı hümâyûnları ile, bütünüyle «Nizâm-ı Cedîd» denilen düzeni kurdu... Bâzı tımarlar, alkollü içkiler, tütün, kahve ve başka maddeler, Nizâm-ı Cedîd'in masraflarını karşılamak üzere kurulan müstakil bir hazîneye gelir olarak alındı ...

«Sultan Selîm'in reformlarında ağırlık topçu, istihkâm, piyade ve donanma sınıflarına verildi. Fransız subaylar ve öğretmenler getirilerek bu sınıflarda yeni subaylar yetiştirilmiye başlandı ve Fransızca mecburiyeti kondu. 400 cilt Fransızca kitap ve bunların arasında d'Alambert'in *Grande Encyclopédie*'si ithal edildi».

Fakat imparatorluk hâlâ Fas'la İran ve Polonya ile Habeşistan arasında uzanıyordu. Sallanmakla berâber, hâlâ güçlüydü ve çok zengin bir geçmişi vardı. Batı'nın üstünlükleri henüz —sonraki devirlere nazaran— XVIII. asrın son yıllarında mütevazı idi. Türk toplumundaki bir çok meziyet, Batı toplumunda yoktu. Onun için Batı'nın üstünlüğüne hâlâ inanmıyanlar ekseriyetteydi. III. Selîm'in dünyanın en güçlü devleti olan Napoléon Fransası'na büyükelçi olarak gönderdiği —sonradan II. Mahmud devrinde bir ara «müsteşâr-ı saltanat» denilerek sadrâzamlar üzerinde nüfuz kazanan ve îdâm edilen— meşhur Hâlet Efendi, bu fikirdeydi. Paris'ten Istanbul'a şöyle yazıyordu (E. Z. Karal, *Hâlet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1802-6)*, s. 32-3) :

«Bir gün evvel şu kâfiristândan hayr ile halâs olmaklığım (kurtulmaklığım) içün du'âlarınızı niyâz ederim. Zîrâ Paris'e kadar geldik. Halkın nakl-ü medh etdikleri Frengistân'ı dahi görmedik. O tuhaf şeyler ve o akıllı Frengler hangi Avrupa'dadır bilemem... Sübhân'Allaah bu nâsın (halkın) akl-u î'tikaadları bir

acâib şey ki, bu kadar müddetden beri medh-u senâsıyle kulağımızı doldurdukları Frengistân, Hudâ hakkı içün söyledikleri gibi olmadığından başka, ekser hılâfını bulduk... Frengistân'ı size ihâfe veyâhûd iğvâ (korkutmak veya kandırmak) içün her kim senâ ederse, suâl buyurasız: «Sen Avrupa'ya gitdin mi?» deyü. «Hayır gitmedim, târîhlerden bilirim» der ise, iki kısımdan biridir ki, şimdi î'zâh olunur: «Beli, gitdim ve bir az zamân eğlendim» derse, iki kısımdır: Ya eşşekdir, Frengler'in yazdıklarını dinler; yâhûd, gayret-i dîniyyesinden (Hıristiyan olduğu için) tamâmen Frengler'i (Avrupalılar'ı) medh eder...».

İşte zavallı talisiz III. Selim, Paris'e, ancak Avrupa'dan nefret eden bir devlet adamı bulabilip büyükelçi olarak göndermiştir. Nizâm-ı Cedîd ekibi eski tâbirle «ekalliyet-i kalîle»dir, çok azdır; üstelik hepsi de yetenekli ve namuslu değildir. Halbuki 20 - 25 yıldan beri Türk ordusu, asırlar ve asırlarca önünde sürüyüp kovaladığı bâzı Avrupa ordularından niçin dayak yemiye, niçin önlerinden kaçmıya başlamıştır? Batı'nın üstünlüğü nedir, nasıl gerçekleşmiştir? Türkiye'nin bir geride kalmışlığı var mıdır? Hangi noktalardadır ve hangi noktalarda toplum olarak hâlâ Batı'dan üstündür? Ne yapılırsa Batı'ya yetişilebilir ve eski Türk şevketi elde edilebilir? Bunları incelemek, anlamak, uygulamak için Batı düşmanı olmamak şarttır. Batı hayranı olmamak da îcâb eder. Hele Batı mukallidi bulunmamak, şartların en büyüğüdür. Şimdi, Batı düşmanlığı ile şerbetlenmiş bir Hâlet Efendi ve emsali, bu misyonu başarabilir mi, bunun imkânı var mıdır? Japonya, bu işe III. Selim'den tam 80 yıl sonra girişmiştir. Ancak Batı hakkında en küçük bir önyargısı olmaksızın, Batı'ya ne düşman, ne hayran olarak girişmiştir. Ve nelerin alınacağını, nelerin alınmasının yıkım olacağını fevkalâde isabetle tâyin ettiği içindir ki Japonya, Japonya olabilmiştir. Bir bakıma Türkiye'nin böyle davranması —derin psikolojik sebeplerle— çok zordu. Zîrâ Japonya bu işe giriştiği 1870'lerde Batı düşmanı değildi, Batı'dan hiç bir kötülük görmemişti, Batı ile hiç dövüşmemişti. Türkiye'nin tarihi ise, Batı ile, Hıristiyan Avrupa ile mücadeleden ibaretti. Kırım'ı elden çıkardığı için, bu 1.500 yıllık Türk ülkesini istilâ eden ve Karadeniz'i Türk gölü hâlinden çıkaran Rusya'nın şahsında, Avrupa'ya diş biliyordu. Halbuki Avrupa'da, Rusya'ya Türkiye derecesinde düşman olan devletler vardı. «Hıristiyanlar aynı millettendir» şeklindeki Türk görüşü tamamen yanlıştı. Türkler vaktiyle, çok uyanık olmak için, şevket çağlarında gerçi bu prensibi savunmuşlardı. Fakat politika sahasında durum hiç böyle olmamıştı. İkinci psikolojik faktör, Japonya, III. Selim'den 80 yıl sonra yenileşme

hareketine giriştiği zaman, tarihte hiç bir devirde büyük devlet olmamıştı. Cihan hâkimiyetinin tadını bilmiyordu. Üstelik o kadar mahfuz bir pozisyondaydı ki, istilâ tehlikesinden masûndu. Türkiye ise, henüz cihan devleti olmaktan çıkmış bir devdi. Hıristiyanlar'la olan sınırları Adriyatik'ten Hazar Denizi'ne, Cebelitârık'tan Hürmüz Boğazı'na kadar uzanıyordu. Böyle bir topluma, hele XVIII. asır sonlarında «biz Frengler'den geri kaldık» demek, bunu ima etmek bile belâlı bir şeydi. Toplumun gururunu fevkalâde incitebilirdi. III. Selim de, onun talebesi olan amca oğlu II. Mahmud da, halktan «gâvur pâdişah» damgasını yemişlerdir.

1870 Japonyası'nın hiç bir şeyi yoktu. Milâd yıllarının Japonya'sından farkı, Çin'den bâzı kültürler, Batı'dan merasimlerde ateşlenen bir kaç top almış olmasından ibaretti. Türkiye'nin her şeyi vardı. Eskimişti, geri kalmıştı falan ama, her şeyi vardı.

Nizâm-ı Cedîd, fevkalâde gelişmişken, kurucusunun, Sultan Selîm'in yüreği bir iç savaşı kaldırmadığı için 1807'de yıkıldı. 1826'da bu iç savaşı göze alan ve Istanbul'da meydan muhârebesi veren II. Mahmud, dediğini yaptırdı. Lewis şöyle diyor (s. 80) :

«II. Mahmud, 1826'da yeniçeriliği kaldırdıktan 1839'daki ölümüne kadar olan devrede büyük reformlar yaptı. Bu reformları ile, XIX. ve bir dereceye kadar XX. asırdaki Türk reformcularının tâkıyb edeceği bütün anahatları tesbît etti. Bu reformlar, eski düzeni askerî alanda savunan yeniçerilerin yok edilmesiyle başlıyabildi ve gerçekleşti».

II. Mahmûd'un şansı, amca oğlu ve kendisini titizlikle yetiştiren III. Selîm'in Nizâm-ı Cedîd'ini adım adım, yıl yıl, gün gün tâkıyb etmiş ve başarısız neticenin nerelerden çıktığını anlamış olmasıdır. III. Selim'den daha gerçekçi, daha katı yürekli olmasıdır. Daha ihtiyatlı, daha uyanık olmasıdır. Nihayet bir de zaman faktörü vardır : 1826 yılı Türkiye için, 1792 yılı değildir. 1792 Türkiyesi, az dayak yemiş bir devletti, sadece Kırım'ı ve Kuzey Karadeniz'i kaptırmıştı. 1826 Türkiyesi Mora'yı, Doğu Karadeniz ülkelerini (Kafkasya) kaptırmıştı. İngiltere, Fransa, Rusya ile savaşmıştı. Nisbeten ve bir dereceye kadar halka, Batı'dan geri kaldığımız ve mesafeyi kapatmamız îcâb ettiği anlatılabilir hâle gelmişti. Ve 1826'da Avrupa da 1792 Avrupası değildi, hayli terakki etmişti.

1826 - 39'da Sultan Mahmûd'un neler yaptığını anlatmanın yeri burası değildir. Bir kısmı siyasî tarih bahsinde söylendi. Bir kısmı da ileride eğitim bahsinde ve diğer bahislerde anlatılacaktır. Burada bilhassa Bâb-ı Âlî'yi, Türkiye imparatorluk hükûmeti-

ni ilgilendiren, teşkilât ve zihniyet bakımından ilgilendiren bir kaç söz söylemek istiyorum.

II. Mahmud, büyük karşı koymalara rağmen Avrupa'ya talebe gönderdi. Daha 1829'da Avrupa'da 100'den fazla Türk talebe vardı (Sir Adolphus Slade, *Kapdan Paşa,* 74). Viyana harb okuluna subay namzetleri gönderildiği gibi, yeni açılan Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'de 5 Prusyalı ve başka Avrupalı subaylar ders vermiye başladı. Prusya askerî tâlimatnâmeleri Türkçe'ye çevrilip tatbîk edildi (Atâ, III, 126-7). Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne de askerî doktor yetiştiriyordu ve tedrîsat tamâmen Fransızca idi.

Sultan Mahmud, meclisler ve nezâretler kurdu ve bunları modern şekilde teşkilâtlandırdı. Reformu, kendi sarayından bile geçirdi. Asırlardır devâm eden muhteşem Türk saray teşkilâtını geniş ölçüde dağıttı ve tâdîl etti. Artık başdefterdârlık yoktu maliye nezâreti vardı. Reîsülküttâblık yok, hâriciye nezâreti, sadâret kedhudâlığı yok dâhiliye nezâreti vardı. Daha sonra «zabtiyye müşîriyyeti» denilen polis nâzırlığı, adliye ve maarif nâzırlıkları ve diğerleri kuruldu.

Daha Tanzimat'tan (1839) önce Avrupa devletlerinkine benziyen modern hükûmet kurulmuştu. Bu hükûmete gene Bâb-ı Âlî deniliyordu ve 1922'ye kadar da denilecekti. Ama «hey'et-i vükelâ» denilen bakanlar kurulu esası ortaya çıkmıştı. Hattâ Sultan Mahmud, sadrâzam unvanı yerine «başvekil» unvanıyle hükûmet başkanlığına tâyin yaptı, fakat sonradan bundan vaz geçildi. «Sadrâzam» kelimesi milletin muhayyilesine çok yerleşmişti.

Teşrifat (protokol) ve rütbeler yeniden düzenlendi. Şimdi Tanzimat'tan sonraki modern Bâb-ı Âlî'yi, yeni Osmanlı hükûmet yapısını, örnekler vererek anlatmıya çalışacağım.

Rütbeler

Gerek klasik devrin, gerek Tanzimat sonrasının, zaman zaman da değişen Osmanlı devri Türk askerî, mülkî ve kazâî rütbelerini, hemen hiç bir tarihçi doğru dürüst öğrenmemiş, en mûteber tarihçilerin kitaplarında bu hususta acıklı yanlışlıklar yapılmıştır. Halbuki bu rütbeleri ve derecelerini bilmeksizin, Osmanlı tarihinin en ilkel tetkiklerini yapmak, meselâ basit biyografileri tesbît etmek mümkin değildir. Bu mevzuda bir elkitabı yazılması çok iyi olur. Şimdi Tanzimat'taki rütbeleri kısaca izaha başlıyorum. Rütbelerin takarrürü, II. Abdülhamîd (1876 - 1909) devrindedir. 1908 Meşrutiyeti'nden 1922'ye kadar ise mülkî ve kazâî rütbeler tavsamıştır.

Rütbe-i Sadâret ve Meşîhat: Sadâret (sadrâzamlık) ve meşîhat (şeyhulislâmlık) rütbesi. En üstün ve ikisi birbirine eşit rütbe ve pâyelerdir. İlki mülkî (sivil), ikincisi dinî-kazâî-ilmî rütbe yâni ilmiyye (ulemây-ı rüsûm) sınıfına mahsus pâyedir. Askerî rütbe olarak —Avrupa'da olduğu gibi— karşılığı yoktur. Ancak Tanzimat'tan önce sadâret rütbesinin yalnız mülkî değil, bir askerî-mülkî rütbe olduğu açıktır. Zâten Tanzimat'tan önceki bir çok rütbe askerî-mülkîdir. Askerî ve mülkî rütbeler, Tanzimat'ta ayrılmış, devlet —Avrupa devletlerinde olduğu gibi— tamamen sivilleştirilmiştir. Batı'da sadâret rütbesinin karşılığı prensliktir. Meşîhat rütbesinin karşılığı ise, kardinallikten üstündür. Yalnız Batı'da hükümdârın prenslik bahş ettiği zàtın erkek tarafından nesli sönünceye kadar torunları «prens» diye anılır. Türkiye'de asalet olmadığı için, sadâret pâyesi, yalnız verilen şahsa mahsustur, oğluna intikal edemez. Sadâret pâyesine 1656'dan önce «vezâret-i uzmâ = en büyük vezirlik» pâyesi deniliyordu. Birden fazla vezîrin ortaya çıktığı I. Murad devrinden (1362 - 1389) beri, bu pâye de ortaya çıkmış oldu. Meşîhat pâyesi ise, şeyhulislâmların kazaskerlere takaddüme başladıkları Fâtih devrinde (1451 - 1481) teşekkül etti.

Fiilen sadrâzam ve şeyhulislâm olan zât, bu pâye ve rütbeyi ve onun alâmetlerini (tuğ, tabl-u alem, kürk vs.) taşırdı. Makamından ayrılan bir sadrâzam pâyesini de kayb eder ve gene vezir sayılırdı. Makamından ayrılan bir şeyhulislâm da meşîhat pâyesini kayb edip Rumeli kazaskeri sayılırdı.

Sadâret pâyesi, fiilen sadrâzam olan zât dışında, yalnız Kavalalı hânedânından gelen Mısır valilerine —bir cemîle olarak— verilmiştir. Tanzimat'tan sonra Mısır valileri protokolde Osmanlı Hânedânı —fiilen sadrâzam— fiilen şeyhulislâm'dan sonra gelirdi. Diğer vezir ve müşirlerle kazaskerler, Mısır valisinden sonra yer alırdı. Bu pâyeyi Sultân Abdülmecîd, 1845'te 76 yaşındaki Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya ilk defa olarak verdi. Ertesi yıl Paşa, Kahire'den Istanbul'a geldi, 24 yaşındaki padişahın ayağını öperek teşekkür etti; o yaşta hâlâ fiilen sadrâzam olmak ümidini kaybetmiş değildi. Padişahın kendisine Osmanlı tarihinde ilk defa olarak sadrâzam olmadığı halde sadâret pâyesini vermesi, eski ümitlerini canlandırmıştı. Fakat yüz bulamadı. Mustafa Reşid Paşa, bu teşebbüsü önledi. 1849'da ölünceye kadar Kavalalı Mehmed Ali Paşa 4 yıl sadâret pâyesiyle mesrûr ve müşerref oldu. Ondan sonra sırasıyle Mısır valileri olan Abbas, Said, İsmail, Tevfik, Abbas Hilmi Paşalar'a bu pâye verildi. Demek ki Osmanlı tarihinde fiilî sadrâzamlardan başka 6 Mısır valisi de 1845-1914 (Osman-

lı protokolünde: 1918, hattâ 1922)'e kadar sadâret pâyesi taşıdılar. 1866'dan itibâren Mısır valilerine «vâlî» yerine «hıdîv» denmiye başlandıysa da (İsmail, Tevfik ve Abbas Hilmi Paşalar), bu unvan, sadrâzam ve şeyhulislâmdan sonra, fakat rütbece onlara eşit protokol mevkı'lerinde bir değişiklik yapmadı. Sadrâzamlara, sadâret mâzul ve emeklilerine, bu pâyeyi taşıyan Mısır valilerine istisnâsız, XIV. asrın başlarından 1922'ye kadar «paşa» denmiştir. Sadrâzamların «bey, efendi, ağa, çelebî» veya hükümdarlara mahsus «han, sultan, mîrzâ» gibi unvanlarla anıldıkları vakı' değildir. «Serdâr-ı ekremlik = başkumandanlık», sadrâzamın mevkı'ini değiştirmezdi, bir pâye ve rütbe değil bir görevdi. Sadrâzam, cephede bu unvânı taşıdığı müddetçe, kendi salâhiyetlerine ilâveten, pâdişâhın hemen bütün salâhiyetlerini de kullanırdı. Istanbul'a dönüp serdâr-ı ekrem sıfatından arındıktan ve yalnız sadrâzam unvânıyle kaldıktan sonra Dîvân'a ve padişaha hesap vermek şartıyle. Fakat çok defa böyle bir hesap da sorulmazdı. Harb meydanında görev alacak müstakbel başkumandanları korkutup icrâattan alıkoymamak için.

«Meşîhat» unvânı da, Osmanlı tarihinde, fiilen şeyhulislâm olmıyan 3 kazaskere verilmiştir, başka istisnâsı yoktur: İlki, IV. Mehmed'in ilk yıllarında Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi'dir, meşîhat pâyesi almış, fakat sonradan şeyhulislâmlığa da yükselmiştir. Diğer ikisi, hiç bir zaman şeyhulislâm olmamışlardır. Şeyhulislâm olmaksızın bu pâyeyi Abdülazîz Efendi'den 30 yıl önce alan ve belki bu sûretle ona yol gösteren, II. Osmân'ın başhocası meşhur Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'dir. Son defa olarak da Hâce-i Sultânî Şeyhulislâm Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin büyük oğlu Fethullah Efendi bu pâyeyi almış, fakat 1703 Edirne Vak'ası'nda babası ile berâber öldürülmüştür.

Sadâret ve meşîhat pâyesi taşıyan veya taşımış olanlar Avrupa protokolünde prenslere eşit muamele görürlerdi. Fransızca mühâberatta kendilerinden —prenslere mahsus— «altesse» diye bahs edilir, kendilerine «votre altesse = altesleri» ve «Monseigneur = Efendimiz» diye hitâb edilirdi. Sadrâzamlıktan ve şeyhulislâmlıktan düşmüş olsalar bile, vaktiyle sadâret ve meşîhat pâyesi taşımış olan vezir ve kazaskerler, prenslere eşit sayılır ve Avrupa muhâberâtında kendileri hakkında «altesse» kullanılırdı.

Türkçe'de sadrâzamlara hitâben «devletlü fehâmetlü» veya sadece «fehâmetlü» yahut «fehâmetlü devletlü» diye yazılırdı. «Fehâmetlü», Avrupalı prenslere de kullanılan unvandı. Sadrâzamlık yapmış vezirler için «devletlü übbühetlü» veya «übbühetlü devletlü» diye yazılırdı. Sadrâzamlara ulemâ (ilmiyye mensubu) yazı ya-

zarsa «mâ'rûz-ı dâ'î-i kemîneleridir ki», askerî veya mülkî sınıftan biri yazarsa «mâ'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki» diye başlardı. Sadârette bulunmuş vezirlere ise ilmiye mensubları «mâ'rûz-ı dâ'îleridir ki» ve dîğer sınıf mensubları «mâ'rûz-ı kemîneleridir ki» diye başlıyarak yazı yazabilirlerdi. «Zât-ı sâmîleri», «emr-i sâmîleri» gibi «sâmî» ile sıfatlanmış terkipler, yalnız fiilen sadrâzam olan hakkında kullanılırdı.

Fiilen şeyhulislâm olan zâta yazılan resmî yazılar şöyle hitâb ile başlardı : Ulemâ tarafından «mâ'rûz-ı dâ'î-i dîrîneleridir ki», diğer sınıflarca «mâ'rûz-ı bende-i dîrîneleridir ki». Şeyhulislâmlık yapmış kazaskerlere yazılınca, ulemâ tarafından «mâ'rûz-ı dâ'îleridir ki», mülkî ve askerî kişiler tarafından «mârûz-ı bendeleridir ki» diye yazılırdı.

Fiilen şeyhulislâma «devletlü semâhatlü», eski şeyhulislâmlara «devletlü fazıyletlü» diye hitâb edilirdi.

Vezâret, Müşîriyyet ve Kazaskerlik Rütbeleri : Aslında sadâret ve meşîhat rütbeleri istisnaî rütbelerdir. 1845'e kadar koca imparatorlukta bu rütbeyi iki kişi, sadrâzamla şeyhulislâm taşırdı. 1845-1922 arasında Mısır valileri de taşıdılar, üç oldu. Bu istisna rütbe dışında, gerçekte en yüksek rütbe vezâret (vezirlik), müşîriyyet (müşîrlik), sadr-ı Rûmeli ve sadr-ı Anadolu (kazaskerlik) rütbeleri idi. Bu rütbeler birbirine eşitti. Birincisi sivillere (mülkiyye'ye), ikincisi askerlere (askeriyye'ye), üçüncüsü ise ulemâ'ya (ilmiyye'ye) verilirdi.

Tanzimat'tan önce «vezir» pâyesi, hem askerî, hem mülkî, fakat daha çok askerî en yüksek rütbe idi. Sivillerle askerler ayrıldığı ve devlet askerî hüviyetinden çıkarılıp sivilleştirilmek sûretiyle modernleştirildiği zaman «vezir» pâyesi, sivillere tahsis kılındı. Eşiti olan askere «müşir» denildi. «Müşir», daha önceleri vezir pâyesindekiler için kullanılan edebî bir tâbirdi; «âsaf» gibi. Vezirlere «vezîr-i mu'azzam, müşîr-i mufahham, âsaf-ı devrân» denilirdi. Tanzimat'tan önce, 25 haziran 1832'de müşir rütbesi kuruldu ve kısa müddet sonra yalnız askerlere tahsîs edildi. Avrupa'da «mareşal, feldmareşal, feldmareşal general» şeklinde çeşitli devletlerin kullandıkları en yüksek askerî rütbe idi.

Mareşal rütbesinin karşılığı 1832'ye kadar «vezîr» iken, bu tarihte «müşîr» oldu. Yalnız askerlere verildi. 1832'den önce aslında askerî rütbe olan, fakat aynı zamanda askerî-sivil rütbe sayılan «vezîr» ise, bu tarihten sonra yalnız sivillere verildi ve askeriyye'nin mareşale tekabül eden müşîr rütbesine eşit en yüksek mülkiyye rütbesi idi. Vezirler ve müşirler, ancak kıdem bakımından protokolde birbirlerine takaddüm ederlerdi. Yâni, ne müşîrler vezirler-

den önce gelebilir, ne de vezirler müşirlerden önce gelebilirdi. Vezirler ve müşirler karışık olarak, bu son rütbelerini aldıkları tarihe, kısaca kıdemlerine göre protokol sırasına girerlerdi. Fakat yazılarda daima «vüzerâ ve müşîrân = vezirler ve müşîrler» yazılır, müşîr asla vezîr'in önüne alınmazdı. Bu, mülkiyye'nin askeriyye'den önce geleceğine dair Batı düzeninin bir icabıdır, bugün de öyledir.

Müşir, tabiatiyle askerî üniforma giyerdi, askerdi. Tanzimat vezîri ise sivildi. Gündelik çalışmasında her Bâb-ı Âlî mensubunun, her Istanbul efendisinin giydiği setre, yâni ceket pantalon giyer, vezir olduğu hiç bir şekilde anlaşılamazdı. Ancak törenlerde göğsü baştan başa sırmalı üniforma giyer (bugün de Cumhuriyet Fransası'nda ve başka devletlerde vardır) ve bu üniforma yalnız vezirlere mahsûs olduğu için, derhal tefrik edilirdi. Müşirlere mahsus iki omuza apolet takamazdı. Müşirler de vezirler gibi göğsü sırmalı ceket giyemezlerdi. İmparatorlukta yalnız padişah hem apoletli, hem göğsü sırmalı üniforma giyebilirdi. Bu vezir-müşir karışımı üniforma padişaha mahsustu. Ne velîahd, ne sadrâzam, ne başka kimse giyemezdi. Pâdişahlar nâdiren askerî üniforma giyerler ve nâdiren nişan takarlardı. Tabiî kıyafetleri sivil ceket pantalondu. Aslında sadrâzam, ya vezirdi veya müşir. Ya müşir pâyesiyle sadrâzam olmuştu (ki nadirdir), ya vezir pâyesiyle (hemen daima böyledir). Müşirlikten sadrâzam olmuşsa (Abdülazîz Han zamanında Es'ad Paşa, II. Abdülhamîd zamanında Cevad Paşa, V. Mehmed zamanında Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Mahmud Şevket Paşa, VI. Mehmed zamânında İzzet, Ali Rızâ ve Sâlih Paşalar), müşir, vezirlikten sadrâzam olmuşsa vezir üniforması giyerdi. Dış görünüş bakımından bir müşir sadrâzamı diğer müşirlerden, üniformalı bir vezir sadrâzamı, üniformalı diğer vezirlerden ayırabilmek imkânsızdı. Sadâret rütbe mantıkı da buydu : Zîrâ sadâret rütbesi —meşîhat rütbesi gibi— yalnız fiilen sadrâzam olana mahsustu. Sadâretten ayrılan sadrâzam, diğer vezir ve müşirler arasına karışıp protokole girerdi. Halbuki vezir ve müşir rütbesi ölünceye kadardı. Azil de edilse, emekliye de ayrılsa, bir vezir veya müşir, hayatının sonuna kadar bu pâyeyi taşır ve hayatının sonuna kadar üniforma giyebilirdi (Prusya'da da emekli subaylar hayatlarının sonuna kadar üniforma giyip rütbe taşıyabilirlerdi). Meğer ki çok büyük ve çok nâdiren verilen bir ceza ile rütbesi ve nişanları padişah irâdesiyle kaldırılmış, geri alınmış olsun. Müşirlerden bir ikisi bahriyye müşîri yâni büyük-amiral olurdu; bunlar bahriye üniforması giyerler ve lâcivert ceketlerinin kollarında Avrupa'da olduğu gibi bir kalın ve daha ince dört sırma bulunurdu.

Vezir ve müşir pâyesi son olarak —sadrâzamlar dışında— şu 2 kişiye verilmiştir : 20 eylûl 1912 günü Libya saltanat nâibliği vezâretle Mehmed Şemseddin Paşa'ya (1854 - 1921) ve Mekke şerifliği vezâretle 29 ekim 1916 günü Şerîf Ali Haydar Paşa'ya (1865 - 1945) (bu sonuncusu bâlâ rütbesiyle 1909'da evkaf nâzırı ve Meclis-i Âyân ikinci reîsi olmuştu; Dâmâd Abdülmecîd Targan Beyefendi ile müzisyen Şerif Muhiddin Targan'ın babasıdır).

Mülkî vezir ve askerî müşir pâyesinin dinî-ilmî-kazâî karşılığı kazaskerlikti. Müşirler fes veya kalpak, vezirler yalnız fes giydikleri halde, bütün ulemây-ı rusûm gibi kazaskerler sarık sarınırlardı, ceket pantalon yerine cübbe giyerlerdi; bugünki üniversite profesörlerinin cübbeleri ve dekan ve rektörlerin sırmaları, hâkim cübbeleri, ilmiyye'nin bu kıyafetinden aynen alınmıştır. Tanzimat'ta ancak medenî hukuka bakan şer'î hâkimler cübbe giyerlerdi. Diğer bütün dâvalar laik mahkemelerde görüldüğü ve laik mahkemelerde (ceza, ticaret vs.) hâkimler ilmiyye'den değil, Mülkiyye'den oldukları için, cübbe giyemez, fesle dâvâya girerlerdi.

Kazaskerlik ikiye ayrılmıştı : Rumeli kazaskerliği ve Anadolu kazaskerliği. Daha koyu tâbirle «sadr-ı Rûmeli» ve «sadr-ı Anadolu» denilirdi. Bütün kazaskerlere «sudûr-ı ızâm» (sudûr, sadr'ın çoğuludur) ve fiilen Rumeli ve Anadolu kazaskeri olan iki kazaskere «sadreyn efendiler» («sadreyn», «sadr»ın ikilemesidir, «iki sadr» demektir), daha şâşaalı olarak «sadreyn-i muhteremeyn» denilirdi.

Kazaskerliğin menşei şudur : «Kazasker», «kaadî-i asker»in Türk talaffuzunda aldığı şekildir. Kelime mânâsı «ordu hâkimi» demektir. Menşe'de bu görevde bulunan zât, seferlerde ordunun hukukî ve cezaî işlerine bakarak hüküm veren hâkimdi. Sonra «ordu kadılığı» ayrı bir görev oldu ve kazaskerlikten ayrıldı. Fakat vaktiyle ordu kadılığı hâkimliğin en yüksek mertebesi olduğu için, en yüksek derecedeki hâkimler yâni ilmiyye mensublarına da kazasker denildi. Kazaskerliğin fonksiyonları, ileride ilmiyye bahsinde görülecektir. Burada yalnız rütbe olarak inceliyorum.

Menşe'de yalnız iki kazasker vardı : Rumeli ve Anadolu kazaskerleri. Rütbece eşittiler, fakat Rumeli kazaskeri olan protokolde diğerine takaddüm ederdi. Her ikisi de Dîvân-ı Hümâyûn yâni bakanlar kurulu üyesi idiler; halbuki şeyhulislâm Dîvân üyesi değildi. II. Mahmud hükûmette kabine esasını kurunca, iki kazasker de kabine dışında bırakıldılar. Buna mukabil şeyhulislâm kabineye alındı ve 1922'ye kadar bu şekilde gitti. Sadrâzam yokluğunda pâdişah kabine üyelerinden hangisini isterse o sadrâzama vekâlet ederdi ve o nâzıra eskiden olduğu gibi «sadâret kaymakaamı» denilirdi (kaaim-makaam, «vekîl» demektir). Bazan şeyhulislâm da

sadrâzama vekâlet ederdi. Sadrâzamla şeyhulislâm, iki eşit rütbe ve geriye kalan bütün nâzırların üzerindeydi. Geriye kalan bütün nâzırlar eşitti. Nâzır, vezir rütbesinde olmasa bile, vezir ve müşirlere takaddüm ederek protokole girerdi. Zîrâ önce nâzırlar, sonra nâzır olmıyan vezir ve müşirler protokole girerlerdi. Nâzırların —bugün de imparatorluk devrinden kalan ve riâyet edilen— protokol sırasını aşağıda vereceğim. Vezir ve müşirler, karışık olarak ve bu rütbelerini aldıkları sıraya göre protokole girerlerdi. Bütün nâzırlar ve sadrâzam fesli olduğu halde, yalnız şeyhulislâm cübbeli ve sarıklı idi. Beyaz renkteki sırmalı şeyhulislâm cübbesini şimdi törenlerde üniversite rektörleri kullanmaktadırlar.

İki kazasker fiilen görevdeydi ve imparatorluğun sonuna kadar da öyle kaldı. Fakat fiilî kazaskerlikten ayrılanlar rütbelerini muhâfazada hayatlarının sonuna kadar devâm ediyorlardı. Onun için kazasker sayısı çoğaldı. Sonra kazaskerlik, yüksek ilmiyye mensuplarına sadece rütbe olarak verildi. Kazaskerler daha da çoğaldı. Önceleri vezir pâyesi, kazaskerlere daima takaddüm ediyordu. Sonraları hem Rumeli, hem Anadolu kazaskerliği (sadr-ı Rûmeli ve sadr-ı Anadolu), vezîr ve müşîre eşit sayıldı. Rumeli kazaskerliği daha yüksek pâyeydi ve Rumeli kazaskerliği pâyeliler kendi aralarında kıdem sırasına girdikten sonra Anadolu kazaskerleri gelir ve onlar da aynı şekilde kendi aralarında kıdem sırasına girerlerdi. İki çeşit kazasker karıştırılarak sıraya konmazdı. Zîrâ önce Anadolu kazaskerliği, sonra îcâb ederse Rumeli kazaskerliği pâyesi verilirdi. Fakat her iki pâye de vezir-müşir pâyesine eşitti; ne daha üstün, ne daha aşağıdaydı.

Vezirler ve müşîrler «devletlü» idiler. Lakabları bu idi. Kazaskerlerle berâber Avrupa protokolünde «son excellence» idiler. Vezir ve müşirlere : «devletlü efendim hazretleri». İkiden fazla lakab, yalnız pâdişah, iki lakab ise velîahd, şehzâde, sultan, vâlide-sultan, kadın-efendi gibi Hânedan mensubları, sadrâzam ve şeyhulislâmlar, bu iki görevde bulunmuş olanlar, Mısır valileri ve aşağıda gösterilecek bir iki müstesna vezir ve müşîr için kullanılırdı. Onun için elkaab-ı resmiyye'den tek kullanılan en büyük lakab «devletlü» idi. Kazaskerlere —her ikisine de— «semâhatlü» denilirdi. Konya'da oturan Mevlevî tarîkatinin başı —daima Mevlânâ sülâlesinden seçilen— çelebî efendi, protokolde kazaskerlere eşit sayılır, fakat yalnız kendisi hakkında «reşâdetlü» lakabı kullanılırdı.

Vezir ve müşirlere «Zât-ı Devletleri» diye hitâb edilir ve yazılırdı (*).

Vezir-müşir rütbesindeki bâzı kimseler, «devletlü»nün ardından bir lakab daha kullanırlardı: Fiilen serasker (1908'de adı «harbiyye nâzırı»na çevrilerek ilga edilmiştir) olan müşîr için «devletlü atûfetlü», bir sultân (imparatorluk prensesi) ile evli («şeref-i sıhriyyet-i seniyye'ye nâil») müşir ve vezirler için aynen «devletlü atûfetlü», dârü's-sa'âdeti'ş-şerîfe ağalığında fiilen bulunanlar için «devletlü inâyetlü», nihayet Mekke şerifleri ve eski Mekke şerifleri için «devletlü siyâdetlü».

Vezir-müşir-kazasker rütbeleri verilenler son zamanlarda çoğaldığı gibi, eski ihtişamları da eksilmişti (**).

Bâlâ ve Birinci Ferik Rütbeleri: Bugünki orgenerale (général d'armée, daha önceleri sadece : général) eşit sivil ve askerî rütbe. «Birinci ferik» rütbesi, 1934'e kadar bugünki orgeneral karşılığı olarak cumhuriyet devrinde de muhafaza edilmiştir. Bu rütbe ancak 1904 martında ihdâs edilmiştir. Bâlâ rütbesi ise eskidir, 1846'da ihdâs olunmuştur.

Vezirlere ve müşirlere olduğu gibi birinci feriklere de istisnasız «paşa» denilirdi. Şeyhulislâm ve kazaskerlere, bütün ilmiyye sınıfı gibi «efendi» denilirdi. Bâlâ rütbesindeki sivile ise «bey» ve

---

(*) «Zât-ı devletleri» bugün de Türkiye'de kullanılmaktadır (cumhur başkanı, başbakan, bakanlar ve protokolde bakanlardan önce gelen 7 kişi ve bu görevlerde evvelce bulunanlar için). «Zât-ı devletleri» Osmanlı protokolünde yalnız vezir ve müşirler içindir ki «devletlü» lâkabını taşırlardı.

Prens olmıyan soylulara, şövalye'den dük'e kadar, Osmanlı protokolünde «asâletlü» denmiştir: Asâletlü Sir Henry, Asâletlü Wellington Dukası, Asâletlü Pallavicini Markisi, Asâletlü Lady Mary, Asâletlü Marsigli Kontesi...

«Asâletlü» lakabının, «ekselans» yerine, prens olmıyan bütün cumhur başkanları, başbakanlar, yabancı bakanlar, elçiler, genel vâlîler, kor ve or general ve amirallerle mareşaller, müsteşarlar, senatörler ve emsâli için kullanıldığı da görülmektedir : Asâletlü Fransa reîs-i cumhûru, Asâletlü İtalya başvekili, Asâletlü New Jersey senatörü, Asâletlü Meksika elçisi, Asâletlü Japonya bahriye nâzırı, Asâletlü Fransa amirali..

(**) Eski vezir debdebe, ihtişam ve şahsîyetinin son devirlerde kalmadığı açıktır. Kendisi daha önce (24.III.1880) vezir pâyesi almış olan maârif nâzırı Münif Paşa, köse ve sakalı çok az tüylü olan Köse Râif Paşa'ya vezir pâyesi verildiği zaman (31.X.1884), şu kıt'ayı söylemiştir :

Üç tuğlu vezîr-olurdu evvel
Üç tüylüsü oldu şimdi peydâ
Üç tuğ-ile üç tüyü kıyâs-et
Devlet ne idi ne oldu hâlâ

«beyefendi» denilirdi. Bu mevzuları bilmiyen tarihçilerimiz çok fâhiş hatalarda bulunurlar. «Paşa» kelimesini bir rütbe sayarlar ve «bey» ve «efendi»den üstün olduğunu tahayyül ederler. Hiç ilgisi yoktur. Osmanlı devletinde, belirli rütbelerin sahipleri, ancak belirli saygı isimleriyle anılabilirlerdi. Müşir rütbesi taşıyan şehzâdeler vardır, fakat onlar «efendi»dir; zîrâ şehzâdeler ve velîahde mahsus saygı adı «efendi»dir ve imparatorluk prensliği elbette paşalıktan ve müşirlikten üstün olduğu için daima efendi diye anılırlar. İlmiyye mensupları, hangi rütbede olurlarsa olsunlar daima «efendi»dirler. Sarayın iç hizmetlerinde kullanılanlar —vezir pâyesinde de olsalar— «ağa»dırlar. Yukarıda işaret edilen nâdir istisnalar dışında, mîralay (albay) rütbesinden üstün bütün askerî rütbeleri taşıyanlar «paşa»dırlar (bugün de halkın «general» dediği işitilmez, hangi rütbede olursa olsun bütün generaller halka göre «paşa»dır). Sivillerde mesele karışıktır ve tarihçilerimizi çok şaşırtır. Sivil rütbelerden bazıları paşa diye anıldıkları halde, askerî rütbelerden albaydan aşağıdır. Şimdi incelediğimiz «bâlâ» rütbesindekiler «bey» diye anıldığı halde, mîrlivâ ve ferik rütbesindeki askerî paşalara ve daha alt rütbedeki sivil paşalara üstündür.

Bâlâ rütbesindekiler, eskiden beri «efendi» olarak tanınmışlarsa, istedikleri takdirde «efendi» unvanlarını taşımakta devâm edebilirlerdi.

Bâlâ yükselirse vezir, birinci ferik yükselirse müşir (mareşal) olurdu. Bu iki rütbe sahibi de Batı protokolünde vezir ve müşirler gibi «son excellence = ekselansları» diye anılırlardı.

Bâlâ ve birinci feriklerin lakabı «atûfetlü» idi. Kendilerine, «atûfetlü efendim hazretleri» diye hitâb edilerek yazılırdı.

Klasik devirde askerî ve sivil rütbeler aynı olduğu için, bugünki orgenerale karşılık olan bu sivil ve askerî rütbenin tek karşılığı «beylerbeyi» idi, iki tuğ taşırdı. Ve tabiî esasında askerî rütbe idi. Bahriyye beylerbeyisi ise «oramiral» karşılığında idi.

Birinci ferikler, tabiatiyle askerî üniforma, topçu ve piyade iseler fes, süvârî iseler kalpak, erkân-ı harb (kurmay) iseler isterlerse fes, isterlerse kalpak giyerlerdi (zîrâ kurmaylar, bu üç başlıca kara sınıfında birer yıl staj gördükten sonra kurmay olurlardı, Harb Akademisi = Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne'yi bitirdikten sonra kendilerine «erkân-ı harb nâmzedi yüzbaşı» denilir, birer yıl piyade, topçu ve süvari alayında hizmet ettikten sonra «erkân-ı harb kolağası (kıdemli yüzbaşısı)» olurlardı). Bahriyye birinci ferikleri yâni oramiraller fes ve lâcivert kolları sırmalı üniforma giyerlerdi.

Istanbul Kadılığı = Feriklik = Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı Evveli = Rumeli Beylerbeyiliği Rütbeleri : Bu 4 rütbe birbirine eşittir. Bunların hepsi bugünki korgeneral'e eşit rütbelerdir. Istanbul kadılığı (kazây-ı Istanbul) rütbesi, ilmî-dinî-kazâi rütbedir. Feriklik, askerî rütbedir. Son ikisi ise sivil (mülkî) rütbelerdir.

Klasik devirde 3 büyük pâye vardı : sancak beyliği bugünki tümgenerallik, beylerbeyilik bugünki orgenerallik, vezirlik bugünki mareşallik idi. Tuğgenerallik ve korgenerallik yoktu. Zâten tuğgenerallik bir asır önce bâzı Batı ülkelerinde görülmiye başlıyan, sonra diğer devletlerde kabûl edilen bir muhdes rütbedir, eskiden yoktu. Bizde saltanat devrinde kabûl edilmemiştir, hattâ cumhuriyetin ilk yıllarında da yoktu. Bu sebepten orgeneral-korgeneral rütbeleri ile tümgeneral-tuğgeneral rütbeleri ve bunlara tekabül eden eski adlar, kargaşalığa sebep olmaktadır.

Türkiye'de imparatorluğun modern devrinde ise, birinci ferikliğin —mülkiyye'deki bâlâ'ya eşit olmak üzere— 1904'te ihdâsına kadar, orgenerallik yok gibi görünmektedir. Korgenerallikten sonra birden mareşallik gelmektedir, onun için müşirler pek çoğalmıştır. «Ferıyk» kelimesi «fırka» yâni «tümen»den, «livâ» kelimesi de bugünki «tugay»dan gelmekle berâber, rütbeleri değerlendirirken kelimelerin etimolojilerine fazla ehemmiyet vermek doğru değildir. 1904'ten önce ferik rütbesinin zaman zaman orgenerale de tekabül ettiği, fakat protokolde korgeneral olduğu biyografilerin tetkikınden ortaya çıkmaktadır. «Ferik» rütbesi 1830'da II. Mahmud tarafından ihdâs edilmiştir. Osmanlı saltanatında XVII. asırda az, XVIII. asırda çok görülen bir olaydır, sancaklara beylerbeyi (orgeneral) pâyesinde vâlîler tâyîn edildiğine rastlanır. Aslında beylerbeyi, eyalet umumî valisinin pâyesi idi. Rütbelerin bu şekilde tedennî etmesi ve yüksek rütbelilerin çoğalması, Tanzimat devrinde de tesirini göstermiştir.

Feriklere daima «paşa», Istanbul pâyesi taşıyan ilmiyye mensûbuna da daima «efendi» denilmiştir. Orgenerale eşit ilmiyye rütbesinin de açık olduğu görülüyor. Ferik terfi ederse müşir, Istanbul pâyeli terfi ederse Anadolu kazaskeri olmaktadır. Ancak 1904'te birinci feriklik ihdâs edildiği zamandır ki ferik terfi edince birinci ferik olabilmiştir. Birinci feriklik, feriklik ve mîrlivâlık da 1934'e kadar cumhuriyet devrinde de kullanılmış ve bu tarihe kadar bu rütbeleri taşıyanlara «paşa» denilmiş, sivil paşalık cumhuriyetin ilânından itibâren kaldırılmıştır. Ancak 1934'e kadar basında eski Osmanlı sivil paşaları da «paşa» diye anılmıştır. 1934'te birinci feriklere «orgeneral», feriklere «korgeneral», mîrlivâlara «tümgeneral» denmiş, az sonra tuğgenerallik ihdâs olunmuştur.

Feriklik ve Istanbul pâyesiyle eşit sivil mülkî rütbeler ikidir: ûlâ evvelliği ve Rumeli beylerbeyiliği. İkisi de birbirine eşittir. Ûlâ evvelliği 1839'da ihdâs edilmiştir. 1830'dan önce sâdece ûlâ rütbesi vardı.

Birbirine eşit iki sivil rütbenin mevcûdiyetinin sebebi, pek çeşitli millet ve kavimlere hükm eden imparatorluğun siyâseti icâbıdır. Şöyle: Ûlâ evvellerine «bey», daha az «efendi» denmektedir. Bu pâye verilen sivil menşeinde «bey» diye anılıyorsa böyle, «efendi» diye anılıyorsa bu şekilde ûlâ evvelliğine kadar gelirler. Fakat bir yüksek rütbeye geçip bâlâ oldular mı, «efendi»ler de «bey» olurlar. Ama bunun da istisnası vardır, «efendi»liğini devâm ettirmek, «bey» olmak istemiyen pek çok bâlâ görülmüştür. Vezir ve büyük ailelerin çocuklarına daha rütbe almıya başlanmadan «bey», fakat umumiyetle diğer şehirlilere «efendi», daha aşağı sınıflardan gelenlere «ağa» deniliyordu.

Ûlâ evvelinin eşiti ve onun gibi sivil bir rütbe olan Rumeli beylerbeyiliği pâyeliler ise, «paşa» unvanını taşırlardı. Niçin? İmparatorluk siyaseti idi. Bir yere vali olarak bey veya efendi değil, paşa göndermek îcâb ederdi. Bilhassa çok uzak bölgelerin kavimleri üzerinde «paşa» unvanının tesiri, bugün aklımızın kabûl etmiyeceği azametteydi, çok büyüktü. Asker paşa bulunamadığı, sivillerde ise vezir paşaların gitmiyeceği derecede ehemmiyetsiz yerlere, işte bu Rumeli beylerbeyisi pâyesinde sivil paşalar gönderilirdi. Oraların halkı, bu paşaların vezir değil, bâlâ beyefendilerden bile aşağı rütbede olduğunu bilmezdi. Onlar için «paşalık» kâfi idi. İkinci sebep de, bu ilkiyle ilgilidir: Uzak ülkelerin Türk olmıyan kavimleri arasında çok büyük ve nüfuzlu aileler vardı. Bunların âile reisleri için «paşa» olmak, dünyâda övünülebilecek en büyük saâdet ve gösterişti. «Paşa» olan böyle bir eşraf, dehşetli bir nüfuz ediniyordu. Bâb-ı Âlî, böyle kimselere askerî paşalık veremiyeceği, askerî paşa olmak için askerî mektep bitirmiş, rütbe rütbe terfi etmiş bulunmak îcâb ettiği, sivil paşalık olarak da çok yüksek bir pâye olarak vezirlik verilemiyeceği için, Rumeli beylerbeyisi pâyesiyle paşalık verirdi. Bu Rumeli beylerbeyiliği pâyesini, klasik devirdekiyle karıştırmamak lâzımdır. Klasik devirde Rumeli beylerbeyisi, pek mühim bir adamdı.

Feriklerin, Rumeli beylerbeyiliği pâyelilerin ve ûlâ evvellerinin lâkabı «saâdetlü» idi. Batı protokolünde bunlar da «excellence» idiler. Istanbul pâyeli ilmiyye mensuplarının lâkabı ise «fazıyletlü» idi. Bunlara resmî yazışmalarda «saâdetlü efendim hazretleri» ve «fazıyletlü efendim hazretleri» diye hitâb edilirdi. Bu derecedeki sivil rütbenin ûlâ evveli olduğunu, ancak yukarıda andı-

ğım istisnalar için Rumeli beylerbeyiliği pâyesi verildiğini bir defa daha hatırlatmak istiyorum.

Haremeyn-i Şerîfeyn Mevleviyyeti = Mîr-i livâlık = Mîr-i mîrânlık = Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı Sânîsi : Bu 4 rütbe birbirinin eşitiydi. Bugünki tümgenerale, o zaman tuğgenerallik olmadığı için aynı zamanda tuğgenerale tekabül ediyordu. İlki ilmî, ikincisi askerî, son ikisi mülkî (sivil) rütbelerdi.

Klasik devrin sancak beyi pâyesi bu devirde mîr-i livâ (halk telâffuzu : mîr-livâ) rütbesiyle karşılanmıştır. Esasen «livâ» kelimesi Arabca'da «sancak», «mîr» de Farsca «bey» demek olduğuna göre «mîr-i livâ»nın lugat tercümesi «sancak beyi» olur. Yalnız klasik devirde sancak beyleri istisnasız «bey» unvanını teşıdıkları halde mîrlivâlar, bahriyye mîrlivâları da dâhil, daima «paşa» unvanını taşımışlardır. Haremeyn-i Şerîfeyn Mevleviyyeti, «Mekke ve Medîne mollalıkları» eski pâyesinin yeni şeklidir. Mensuplarına daima «efendi» denilen ilmî-kazâî-dinî rütbe idi. Bu 4 rütbeyi taşıyanlar da, yukarı rütbeleri taşıyanlar gibi «ricâl-i devlet'den» ve «ümerâ'dan» diye anılırlardı.

Mîr-i mîrânlık ve ûlâ sânîliği sivil rütbelerdi. Sivil rütbe olarak bu derecenin tabiî pâyesi ûlâ sânîliği idi («û'lâ» Arabca'da «birinci» demektir). Ûlâ sânîsi, menşeinde bey ise bey, efendi ise efendi diye anılırdı; yükselirse ûlâ evveli olurdu. Mîrmîrân (Farsca'da «beyler beyi» demektir) ise sivil paşa idi. Yukarıda anılan sebeplerle bâzı sivil kişilere «paşa» pâyesi verilmek îcâb edip de vezirlik pâyesi de verilemiyorsa tevcîl edilen bir rütbe idi. Mîrmîrân (halk talaffuzu böyleydi) terfi ederse Rumeli beylerbeyiliği pâyesiyle gene sivil paşa olurdu. Bâb-ı Âlî, vezirlik hâriç, üç çeşit de sivil paşalık ihdâs etmiştir ki, bazan sivil paşalık verilen zâtı bir derece terfi ettirerek memnun bırakmak imkânı elinde bulunsun. İmparatorluklar böyledir. Britanya imparatorluğu da böyle türlü türlü pâyeler dağıtarak kıt'alara hükmetmiştir. Ama başka metodlar da vardır : Birleşik Amerika dolar dağıtarak, Rusya ve Çin dehşet dağıtarak aynı gayeyi temin etmişler ve etmektedirler.

Mîrlivâ, mîrmîrân ve ûlâ sânîlerinin lakabları bir yüksek rütbede olduğu gibi aynen «saâdetlü», Haremeyn pâyesi için de bir yüksek Istanbul pâyesinde olduğu gibi «fazıyletlü» idi. Yalnız bir rütbe yükseklere «saâdetlü efendim hazretleri» ve «fazıyletlü efendim hazretleri» yazıldığı halde, bunlara «saâdetlü efendim» ve «fazıyletlü efendim» diye yazılırdı. Bununla berâber Meşrutiyet devrinde askerî rütbeler çok kısıldığı, mîrlivâlara ordu kumandanlığı verildiği görüldüğü, kimseye müşir rütbesi verilmediği için,

mîrlivâlara da «hazretleri» denilmiştir: «VII. Ordu kumandanı Mîrlivâ Mustafa Kemal Paşa Hazretleri»...

Bilâd-ı Hamse Mevleviyyeti = Mîralaylık = Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Mütemâyizi (veya kısaca: Mütemâyiz) : Bugünki albaya eşit ilmî, askerî ve sivil rütbelerdir. Klasik devirde alaybeyi rütbesidir. 1830'da bu rütbe adı Osmanlıca hâle sokularak mîralay olmuştur. «Alaybeyi», «mîr-i alay» ve halk talaffuzunda «mîralay» yapılmıştır, aynı mânâdadır. «Albay» da kelimenin aynı mânâda modernleştirilmişidir. Bu rütbedeki mollara «fazıyletlü efendi» (bir yüksek rütbedeki gibi «fazıyletlü efendim» değil), mütemâyiz ve mîralaylara ise «ızzetlü efendim» diye hitâb edilir ve yazılırdı. İlmiyyedekilere «efendi» (bazan «molla»), mütemâyizlere menşe'lerine göre «bey» veya «efendi», mîralaylara «bey» denilirdi. «Mevleviyyet», «mollalık» demektir. Yüksek derecede kadılara «molla» denilirdi.

Mahrec Mevleviyyeti (Mollalığı) = Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Sânîliği (kısaca: Sâniye) = Mîr-i Ümerâlık = Askerî Kaaimmakaamlık (kısaca: Kaymakamlık) = Istabl-ı Âmire Müdîrliği Pâyesi: Bugünki yarbay'a eşit rütbelerdir. Klasik devirde yoktur. Mahrec mollalığı ilmî, kaymakamlık askerî rütbelerdir. Bunların ilki «efendi» ve «molla», ikincisi «bey» ve «ağa» diye anılırdı; kıt'adan yetişmiş kaymakamlara «ağa», ancak Harbiye mezunlarına «bey» denilirdi. 1880'lerden sonra kıt'adan yetişme «ağa» binbaşı, kaymakam ve mîralaylar son derece azalmıştır; ama yüzbaşılar bu tarihten sonra da az değildi.

Sâniye, mîr-i ümerâlık ve Istabl-ı Âmire pâyelerinin üçü de eşit ve sivildir. Bu basamağın tabiî rütbesi «sâniye»dir, menşe'lerine göre «efendi» veya «bey» diye anılmaktadırlar. Diğer iki pâye, istisnaî hallerde verilmektedir. Mîr-i ümerâ pâyelilere «paşa» denilmektedir. Bu, en düşük derecedeki sivil paşalıktır. Göz boyamak için belirli maksatla bâzı kimselere —Meşrutiyet'ten sonra bile— verilmiştir. Meselâ Enver Paşa'nın babası Ahmed Efendi, böyle paşalardandır ve emîr-i hacc, hac kafilesi başkanı olarak Arab ülkelerinden geçerek Hicâz'a gönderildiği için bu sûretle «Ahmed Paşa» yapılmıştır. Arablar böyle paşaları, vezir paşalar gibi, onlar derecesinde sivil paşa sanmakta ve çok îtibar göstermektedirler. Askerî kaymakama, yarbaya eşit olduğunu bilmemektedirler. Bugün bile bir çok tarihçi bilmemektedir. Çöl Arabları ise subay üniforması taşıyan her Türk'ü, teğmenleri bile «paşa» sanmaktadırlar. Bir Türk teğmeni çöle çıktığı zaman «el-bâşa» olmakta ve ona göre saygı görmektedir. Akıl almaz büyüklükte ülkeler, mazinin şu veya bu devresinde, fakat herhalde asırlarca ça-

lışılarak kazanılmış böyle itibarlarla ve bir avuç askerle elde tutulmakta idi. Istabl-ı âmire pâyelilere «ağa» denilmektedir. Padişah, çok emekdar, fakat tahsili olmıyan bâzı Saray hizmetkârlarını mükâfatlandırmak için bu pâyeyi vermektedir.

Sâniyelere «ızzetlü bey» veya «ızzetlü efendi», mîr-i ümerâlara «ızzetlü paşa», kaymakamlara «ızzetlü bey» ve alaydan yetişme ise «ızzetlü ağa», Istabl-ı Âmire pâyelilere «ızzetlü ağa», Mahrec pâyelilere —aynen Haremeyn pâyeliler gibi— «fazıyletlü efendi» veya «fazıyletlü molla» yâhud «fazıyletlü molla-efendi», paşa-zâde ise «fazıyletlü molla-bey» denilmektedir. Bu sınıf en yüksek derecede protokole girmemekte, meselâ muâyede'ye (padişahın bayram tebriklerini kabûlü) katılmamaktadır. Bir yüksekte albaya eşit sınıf, yüksek protokole dâhildir, muâyede'lere de çağırılmaktadır.

Kibâr-ı Müderrisîn = Binbaşılık = Rütbe-i Sâlise = Rikâb-ı Hümâyûn Kapıcıbaşılığı: Bugünki binbaşıya eşit rütbeler. Klasik devirde binbaşıya «başbölükbaşı», bazan «binbaşı» ve bazan diğer unvanlar (yeniçerilerde: «çorbacı») verilmektedir. Kibâr-ı müderrisîn ise ilmiyye'ye mahsustur. Mülkî sivil rütbe sâlise («üçüncü»)'dir. Rikâb-ı Hümâyûn kapıcıbaşılığı, padişahın Saray hizmetkârlarına ve taşrada bâzı eşraf çocuklarına verdiği pâyedir. Müderrisîne «mekrümetlü (halk talaffuzu: mekremetlü) efendi», binbaşıya «rif'atlü bey», alaydan yetişmişe «rif'atlü ağa», sâliseye «rif'atlü bey» veya «rif'atlü efendi», kapıcıbaşılara «rif'atlü ağa» ve babası paşa veya eşraftan bey ise «rif'atlü bey» denilmektedir.

Müderris = Alay Emîni: = Sağ Kolağası: İlki ilmiyye rütbesidir, «meveddetlü» diye hitâb edilir ve yazılırdı. İkincisi ve üçüncüsü askerî rütbelerdir. Sağ kolağası, iyice kıdem almış yüzbaşıdır. Alay emîni de bu rütbededir, yalnız muharib sınıftan değildir, alayın hesap ve levazım işleriyle uğraşır. Bunlara da binbaşılar gibi «rif'atlü» denilir. Tabiî şekli «rif'atlü efendi»dir. Fakat alaydan yetişme subaysa «rif'atlü ağa», paşa-zâde ise «rif'atlü bey»dir.

Rütbe-i Râbia = Kolağalığı: Kıdemli yüzbaşıya eşit iki rütbe. Râbia (Arabca râbi'a = dördüncü), mülkî sivil rütbedir. Kolağası veya sol kolağası kıdemli yüzbaşıdır. Bunlara «fütüvvetlü bey, efendi, ağa» şeklinde yazılırdı. Tabiî unvanları «efendi»dir, alaydan yetişme subaysa «ağa», paşa-zâde ise «bey» olur.

Hâcegânlık = Rütbe-i Hâmise = Yüzbaşılık: Yüzbaşıya eşit rütbeler. Hâcegânlık rütbesi, ilmiyye'ye mahsustur, bunlara «fütüvvetlü efendi» denilir. Rütbe-i hâmise (khâmise, Arabca'da «be-

şinci» demektir), mülkî sivil rütbedir. Bunlara da «fütüvvetlü efendi», paşa-zâde ise «fütüvvetlü bey» denilir. Yüzbaşılara «fütüvvetlü efendi», paşa-zâde ise «fütüvvetlü bey» yazılırdı; alaydan çıkma subay ise «fütüvvetlü ağa» olurdu.

Mülâzımlık: Teğmenliktir. Sonradan ikiye ayrılmıştır: Mülâzım-ı evvel (üsteğmen) ve mülâzım-ı sânî (yahut sadece mülâzım) (teğmen). İlmiyye'de ve mülkiyye'de karşılığı yoktur; karşılığı, unvansız masa başı memuriyeti veya dinî görevdir. «Hamiyyetlü efendi», alaylı subaysa «hamiyyetlü ağa», paşa-zâde ise «hamiyyetlü bey» diye yazılırdı.

Sonradan zâbit vekili rütbesi ihdâs edilmiştir ki, bugünki asteğmendir ve subay (zâbit) sayılırdı. Askerlikte bundan sonra başçavuşluk, çavuşluk, onbaşılık, neferlik vardı. Bunlardan bâzılarının da zaman zaman dereceleri oldu: kıdemli başçavuş, kıdemli çavuş, usta nefer, acemî nefer gibi. «Başçavuş», bugünki assubaylardır.

Nişanlar

Klasik devirde nişan yerine çeşitli derecelerde hıl'at (hırka), çeleng ve kılıç (son ikisi ekseriya murassâ = mücevherli olurdu), bâzan hançer gibi şeyler verilirdi. Modern devirde ihdâs edilen nişanlar ve dereceleri şunlardır:

Hânedân-ı Âl-i Osmân Nişânı: En yüksek nişandır. Fakat Osmanoğulları ile yabancı hükümdarlara mahsus olduğu için, istisnaî bir nişan saymak, en yüksek nişan addetmemek daha münasiptir. II. Abdülhamîd (1876 - 1909) tarafından ihdâs edilmiştir (31 ağustos 1893). Bizzat padişah da takardı. 1893'ten sonra Sultan Hamîd'in taktığı tek nişan gibi olmuştur. Belirli bir yaşa gelen şehzâde ve sultanlara, devletin büyük dostluk göstermek istediği yabancı devletlerin başkanlarına verilirdi. Bunlar dışında bir iki defa çok nâdir kimselere verildi: Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'ya, Sadrâzam Tevfik Paşa'ya (Sultan Vahîdeddîn'in büyük kızının kayınpederi olması dolayısıyle) vs. Nişan, bir çok ay-yıldızı olan bir kılâde ile boyna asılan bir madalyon gibidir. Nişanın ortasında Osmanlı devletinin başlangıcı sayılan «699» rakamı vardır. Nişan, altın ve minelidir. Türkiye'de bulunanlara bizzat padişah tarafından takılır. Takrîben 50 kişiye verildiği yâni yeryüzünde ancak 50 kadar bulunduğu için son derecede değerli ve antika eşya olarak büyük meblâğlara satılıp alınan bir nişandır. 1924 sürgününden sonra Türkiye dışına çıkarılan şehzâde ve sultanların çoğu,

ihtiyaç dolayısıyle bu nişanlarını satmışlardır. Murassâ = mücevherlidir.

Ertuğrul Nişânı : II. Abdülhamîd tarafından devlet adamlarına verilecek en yüksek nişân olmak üzere 1908'den önce altın ve gümüş, yıldız şeklinde yaptırılmış, fakat galiba kimseye verilememiştir.

Nişân-ı İftihâr : II. Mahmud (1808 - 1839) tarafından ilk ihdâs edilmiş nişandır. Yalnız murassaı (mücevherlisi) vardır. Devlet adamlarına verilmiş en yuksek nişandır.

Nişân-ı Imtiyâz : II. Abdülhamîd tarafından 1878'de ihdâs edilmiş, çok az verilmiş, pek yüksek derecede bir nişandı. Yalnız murassaı vardı. Daha aşağı derecesi madalya hâlinde idi (aşağıya bakınız).

Nişân-ı Osmânî : Sultân Abdülazîz Han (1861 - 1876) tarafından 1862'nin ilk aylarında ihdâs edilmiştir. Yüksek görevlilere verilen en yüksek nişandı. Asıl nişanlar bu Osmânî ile aşağıdaki Mecîdî nişanları idi. Bunlar dışındaki nişanlar nâdiren verilmiştir. Sultan Mahmud kendi İftihâr, Sultan Mecîd kendi Mecîdî, Sultân Azîz kendi Osmânî ve ağabeyinin Mecîdî nişanlarını takmışlardır. Osmânî ve Mecîdî nişanları, yabancı hükümdarlara, şehzâdelere, yabancı devlet adamlarına da derecelerine göre verilmiştir. Kadınlara verilmezdi. Kadınlara mahsus Şefkat nişânı vardı. Sultanlara Hânedân-ı Âl-i Osmân ve Mecîdî nişanları verilirdi. Mecîdî nişanları nâdiren başka kadınlara da verilmiştir (kadın-efendilere murassaı verilirdi). Osmânî nişânı, Mecîdî'den daha değerli ve yüksek sayılırdı. 5 derecesi vardı : murassâ, birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü rütbeler. Derece ve hizmetlere göre bu rütbedekiler padişah irâdesiyle dağıtılırdı. Murassaını yalnız padişah kendiliğinden verirdi (diğer murassâ nişanları da öyle). Osmânî ve Mecîdî'lerin murassâ olmıyan rütbelerini sadrâzam, belirli hizmetlerini zikr eden bir tezkire yazarak belirli şahıslara verilmesini padişahtan istediği gibi, padişah kendiliğinden de verebilirdi. Sadrâzamdan aşağı derecede büyük me'murlar ve kumandanlar da, maiyyetlerindeki görevli ve askerlere nişan verilmesini arz ve teklîf ederlerdi.

Nişân-ı Mecîdî : Osmânî ile berâber iki klasik Osmanlı nişânından biridir. I. Abdülmecîd (1839 - 1861) tarafından 1852'de tesis edilmiştir. 6 rütbedir : murassâ, birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci. Mecîdî nişanının bir de kılıçlısı vardır ki, Birinci Cihan Harbi'nde (1914 - 18) çok üstün kahramanlık ve başarı göstermiş askerlere nâdiren verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu

nâdir nişânı alan kumandanlardan biri idi (Atatürk'ün Osmânî ve Mecîdî nişanları da vardı). Mecîdî nişânı, Hânedân-ı Al-i Osmân nişânı gibi, millî renk olan kırmızı idi. Osmânî'nin kenarları kırmızı, ortası yeşildi. Murassâ rütbeler, daima padişah tarafından kuyumcubaşına husûsî olarak yaptırılmış, bâzılarının taş değeri bugunki paramızla bir iki milyon lirayı geçmiştir. Murassâ olmıyan rütbelerde de pırlanta ve âdî elmaslar vardır, fakat daha az değerli, daha küçük taşlardır. Nişanların kutu ve kordonları olurdu.

Nişân-ı Şefkat: Yalnız kadınlara mahsustur. Birinci, ikinci, üçüncü rütbeleri vardır. İlk ikisi pırlantalıdır. Kordonu beyaz, kordonun kenarları kırmızı ve yeşildir. II. Abdülhamîd tarafından 1878'de ihdâs edilmiştir.

Meziyyet Nişânı: V. Sultan Mehmed Reşad Han (1908-1918) tarafından Mecîdî ve Osmânî üstünde, birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci rütbeler hâlinde ihdâsı düşünülmüş, fakat tatbik mevkiine konulmamıştır.

Maârif Nişânı: Birinci, ikinci, üçüncü rütbeleri vardır. Sultan Reşad tarafından Türk kültürüne üstün hizmetlerde bulunanlara verilmiştir. Kordonu kırmızı, kenarları beyazdır. Birinci rütbesi bu kordonla boğaza asılmakta, diğer rütbeler sol göğse takılmaktadır.

Osmanlı Madalyaları

Osmanlı madalyaları pek çoktur. Hepsini göstermek, mevzumuzu çok taşırır. Büyük hâdiseler ve zaferler için altın, gümüş ve başka madenlerden madalyalar bastırılıp hizmetleri görülenlere dağıtılmıştır. Bunlar istisnâî madalyalardır. Devamlı madalyalar da vardır. Başlıcaları ve ihdâs tarihleri aşağıda yazılmıştır. İstisnâî vak'alar için verilenler, o vak'adan sonra bir daha verilmemiştir. Devamlı verilen madalyaların başlıcaları İftihâr, İmtiyâz ve Liyâkat madalyalarıdır. Bir de bir hâdise şerefine kestirilen madalyonlar vardır. Bunlar da mevzumuzun dışındadır. Başlıca Osmanlı madalyaları :

İşkodra Madalyası (gümüş, 1831); Beriyyetü'ş-Şâm ve Kal'a-i Akkâ Madalyası (1840, gümüş), Yemen Madalyası (altın ve gümüş 2 derece, 1847), Kürdistân Madalyası (gümüş, 1847), Bosna Madalyası (gümüş, 1850), Sivastopol Madalyası (gümüş, 1854), Kırım-Silistre Madalyası (gümüş, 1855), Kars Madalyası (gümüş, 1856); Karadağ Madalyası (gümüş, 1862), Girit Madalyası (altın ve gümüş 2 rütbe, 1868); Rusya Muhârebe Madalyası (gümüş,

1877), Plevne Madalyası (gümüş, 1877), İmtiyâz Madalyası (altın ve gümüş 2 rütbe, 23.IX.1883, bu madalya diğerleri gibi belirli bir harekette başarı gösterenlere verilmiş o muhârebeye mahsus bir madalya değil, saltanatın sonuna kadar devâm eden bir taltif madalyasıdır), Sadâkat ve Şecâat Madalyası (altın ve gümüş 2 derece, 23.IX.1883'te aynı tarihte II. Abdülhamîd'in ihdâs ettiği bu madalya da daimî idi, bilhassa askeriye için yapılmıştı), Sanâyî Madalyası (altın ve gümüş 2 derece, II. Abdülhamîd'in Türk sanayicilerini teşvik için ihdâs edip devamlı verilen madalya), İftihâr Madalyası (gümüş, 6.XII.1888, bu da devamlı bir madalya idi), Girit Madalyası (altın ve gümüş, 2 derece, 1891), Liyâkat Madalyası (altın ve gümüş 2 derece, 1891, devamlı verilmiştir), Yemen Madalyası (altın ve gümüş 2 derece), Zirâat Madalyası (altın ve gümüş ve bakır 3 derece, II. Abdülhamîd'in ziraati teşvik için ihdâs ettiği devamlı verilen madalya), Tahlîsıyye Madalyası (gümüş, 16.XI.1892, bilhassa deniz kazâlarında can kurtaran şahıslara verilen daimî madalya). Hareket-i Arz Musâbînine Muâvenet Edenlere Mahsûs Madalya (31.VII.1894, Büyük Zelzele'de halka yardım edenlere verildi), Anadolu Musâbîni İânesine Mahsûs Madalya (3.VII.1896), Te'sîsât-ı Askeriyye Madalyası (28.XII. 1896), Yûnân Muhârebesi Madalyası (gümüş, 28.IV.1897), Maârif Madalyası (altın ve gümüş 2 derece, 23.IX.1901, Türk kültür ve eğitimine hizmet edenlere mahsus devamlı ve çok itibarlı bir madalya), Hicâz Demiryolu Madalyası (altın, gümüş ve nikel 3 derece, 5.III.1903, Anadolu - Hicâz demiryoluna nakden yardım edenlere ve bu iş için çalışanlara mahsus).

Her türlü nişan ve madalyadan bir tane padişahın olur, fakat padişah bunları hiç takmaz, merasim günlerinde bir veya bir kaç en yüksek nişânı takmakla iktifa ederdi. Padişahlar aynı zamanda dünya devletlerinin en yüksek nişanlarını da almışlardır. Bilhassa II. Abdülhamîd, çok uzun saltanat sürdüğü ve çok çetin bir politikacı olarak tanındığı için, diğer padişahlardan fazla nişan toplamıştır. Bugün II. Abdülhamîd'in nişanları bir müzemizde olsa idi, 1876 - 1909 arasındaki dünya devletlerinin en yüksek rütbe ve bâzıları bir asırda bir iki kişiye verilen nişanlarını bir arada görebilirdik. Ne yazıktır ki bunlar, 1909 Yıldız Yağması'nda çapulcular tarafından paylaşılmış, üzerlerindeki mücevherler sökülerek kuyumculara yok bahâsına satılmıştır.

Padişah, şehzâde ve sultanlara da nişan ve madalya verirdi. II. Meşrutiyet'te 1911'de şehzâde ve sultanların o yılki yaşlarını ve taşıdıkları nişan ve madalyaları gösteriyorum (*Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye,* 1327 = 1911, *66. Sene,* s. 48 - 57) :

Şehzâde, Sultan ve Dâmâdların Nişan ve Madalyaları

Velîahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddîn Efendi (54 yaşında, hepsi murassâ Hânedân-ı Âl-i Osmân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları, bütün madalyalar, müşîr = mareşal rütbesi).

Vahîdeddîn Efendi (müstakbel VI. Mehmed) (50 yaşında, hepsi murassâ Hânedân-ı Âl-i Osmân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları).

Salâhaddîn Efendi (50, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî).

Abdülmecîd Efendi (müstakbel Halîfe II. Abdülmecîd) (43, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları, sanâyî madalyası).

Selîm Efendi (41, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları, altın ve gümüş imtiyâz, altın liyâkat, altın Hicâz, altın Yûnân madalyaları).

Dr. Zıyâeddîn Efendi (38, Hânedân, I. Osmânî, murassâ Mecîdî nişanları, altın Hicâz madalyası).

Seyfeddîn Efendi (37, hepsi murassâ Hânedân, Osmânî, Mecîdî)

Tevfîk Efendi (37, hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları, altın ve gümüş imtiyâz, altın liyâkat madalyaları).

Abdülkaadir Efendi (33, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları, altın ve gümüş imtiyâz, hepsi altın liyâkat, Hicâz, sanâyî ve Yûnân madalyaları).

Ahmed Efendi (33, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları, altın ve gümüş imtiyâz, hepsi altın liyâkat, Hicâz, sanâyî ve Yûnân madalyaları).

Necmeddîn Efendi (33, Hânedân, I. Osmânî, murassâ Mecîdî nişanları, altın Hicâz madalyası).

Ahmed Nihâd Efendi (28, Hânedân, I. Osmânî, I. Mecîdî).

Burhâneddîn Efendi (26, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmnî, Mecîdî nişanları ile altın ve gümüş imtiyâz, hepsi altın liyâkat, Hicâz, Sanâyi ve Yûnân madalyaları).

Hilmi Efendi (25, Hânedân, I. Osmânî, murassâ Mecîdî nişanları ile altın Hicâz madalyası).

Cemâleddîn Efendi (20, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları ile altın ve gümüş imtiyâz, altın Yûnân madalyaları).

Abdürrahîm Efendi (17, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları ile altın ve gümüş imtiyâz ve altın liyâkat madalyaları).

Abdülhalîm Efendi (17, hepsi murassâ Hânedân, İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları ile altın ve gümüş imtiyâz ve altın liyâkat, altın Yûnân madalyaları).

Osman Fuâd Efendi (15, Hânedân-ı Âl-i Osmân nişânı).

Fârûk Efendi (13, altın Hicâz ve altın sanâyî madalyaları).

Nûreddîn Efendi (10, Hânedân-ı Âl-i Osmân nişânı).

Diğer küçük yaşta 9 şehzâdenin henüz hiç bir nişan ve madalyası yoktu. Nişanlar ve madalyalar babadan büyük oğula, oğul yoksa erkek kardeşlerin büyüğüne, o da yoksa, erkek kardeş çocuğuna, o da yoksa en yakın erkek tarafından mirascıya miras kalırdı. Fakat mirascı, asla bu nişan ve

madalyaları takamaz, sadece muhâfaza ederdi (İstiklâl Madalyası, mirascı tarafından takılabilmektedir). Bunun istisnası şehzâdelerdi. Babası ölen şehzâde, onun bütün nişan ve madalyalarına vâris olmakla kalmaz, bunları takabilirdi de. Yukarıdaki iki şehzâdenin, Cemâleddin Efendi (b. Şevket Efendi b. Abdülaziz Hân) ile Abdülhalîm Efendi'nin (b. Süleymân Efendi b. I. Abdülmecîd) durumları böyledir.

Cemîle Sultan (68 yaşında, Hânedân (bu nişânın bir tek murassâı vardır), murassâ Mecîdî, I. Şefkat (murassaı yoktur) nişanları ile altın Hicâz madalyası).

Senîha Sultan (59, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat nişanları ile gümüş liyâkat madalyası).

Medîha Sultan (55, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat nişanları ile altın Hicâz ve altın sanâyî madalyaları).

Sâliha Sultan (49, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Nâzıme Sultan (44, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Hadîce Sultan (41, Hânedân).

Zekiyye Sultan (39, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Emîne Sultan (36, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Fehîme Sultan (36, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Naîme Sultan (35, Hânedân, murassâ Mecîdî nişanları ile sanâyî madalyası).

Fatma Sultan (32, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Münîre Sultan (31, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat nişanları ile altın Hicâz madalyası).

Behiyye Sultan (30, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Nâile Sultan (27, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat nişanları ile altın Hicâz ve sanâyî madalyaları).

Rukıyye Sultan (26, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Şâdiye Sultan (25, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat nişanları ile hepsi altın liyâkat, sanâyî ve Hicâz madalyaları).

Ayşe Sultan (24, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat nişanları ile hepsi altın liyâkat, sanâyî ve Hicâz madalyaları).

Âdile Sultan (24, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Nemîka Sultan (23, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Refîa Sultan (20, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat nişanları ile hepsi altın liyâkat, sanâyî ve Hicâz madalyaları).

Atıyye Sultan (19, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Ulviye Sultan (19, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Sabîha Sultan (17, Hânedân, murassâ Mecîdî, I. Şefkat).

Kadriye Sultan (16, hiç nişan ve madalyası yok).

Fatma Sultan (16, hiç nişan ve madalyası yok).

Nâciye Sultan (15, Hânedân, I. Şefkat).

Behiyye Sultan (11, murassâ Mecîdî).

Daha küçük yaşta 6 sultânın hiç bir nişan ve madalyası yoktu.

1911 tarihinde 16 dâmâd-ı şehryârî vardı. Zevceleri sultanların yaş sırasına göre :

Vezir Dâmâd Ferid Paşa (müstakbel sadrâzam) (hepsi murassâ **İftihâr, Osmânî, Mecîdî** nişanları) (= **Medîha Sultan**).

Müşîr Ahmed Zülkifl Paşa (murassâ Osmânî ve murassâ Mecîdî nişanları ile altın ve gümüş imtiyâz, hepsi altın liyâkat, Rus ve Yûnan madalyaları) (=Sâliha Sultan).

Müşîr Hâlid Paşa (murassâ Osmânî ve murassâ Mecîdî nişanları ile altın ve gümüş imtiyâz ve altın Hicâz madalyaları) (=Nâzıme Sultan).

Müşîr Nûreddin Paşa (murassâ Osmânî ve murassâ Mecîdî nişanları ile hepsi altın liyâkat, Hicâz ve Yûnan madalyaları) (=Zekiyye Sultan).

Vezir Şerif (Çavdaroğlu) Paşa (nâzırlardan) (murassâ Mecîdî) (= Emîne Sultan).

Raûf Hayri Bey-Efendi (Hadice Sultân'ın 2. zevci) (hiç nişan ve madalyası yok).

Vezir Mahmud Celâleddin Paşa (Naîme Sultân'ın 2. zevci) (murassâ İftihâr, murassâ Osmânî, II. Mecîdî).

Mahmud Refik Bey-Efendi (Fatma Sultân'ın 2. zevci) (I. Osmânî).

Vezir Sâlih Paşa (IV. Osmânî, II. Mecîdî nişanları ile altın liyâkat ve Yûnân madalyaları) (= Münîre Sultan).

Kurmay Binbaşı Hâfız İsmail Hakkı Bey-Efendi (sonradan : Paşa) (hiç nişan ve madalyası yok) (= Behiyye Sultan).

Vezîr Ârif Hikmet Paşa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî nişanları ile altın ve gümüş imtiyâz, hepsi altın liyâkat, Hicâz madalyaları) (nâzırlardan) (=Nâile Sultan).

Şerîf Abdülmecîd (Targan) Bey-Efendi (hiç nişan ve madalyası yok) (=Rukıyye Sultan).

Fâhır Bey-Efendi (hiç nişan ve madalyası yok) (=Şâdiye Sultan).

Ken'ân Bey-Efendi (nişan ve madalyası yok) (=Neınîka Sultan).

Ali Fuad Bey-Efendi (IV. Mecîdî nişânı ile altın liyâkat ve Yûnân madalyaları) (=Refîa Sultan).

Büyük Rütbe Sahipleri

İmparatorluğun son devirlerine, II. Abdülhamîd (1876 - 1909) devrine ait bir kaç liste vermek sûretiyle, en yüksek rütbeleri görevlileri göstermek istiyorum. Yüksek rütbelerdeki şişkinliğin sebebi, mâzûl (azl edilmiş, açıkta) yahut mütekaaid (emekli) olsalar bile, rütbe sahiplerinin rütbelerini, üniformalarını, nişanlarını, ölünceye kadar muhâfaza edebilmeleridir.

Önce 1894 yılındaki vezir ve müşirleri, bu son rütbelerini aldıkları tarih (kıdem) sırasıyle veriyorum (*Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, Ellinci Sene,* 1312 = 1894, s. 50-58) :

1894'te Vezir ve Müşirler

Vezîr İsmail Paşa (eski Mısır hıdîvi) (şeyhu'l-vüzerâ = en kıdemli vezîr : 21.IV.1858).

Vezîr Mehmed Tevfik Paşa (22.II.1861).

Müşîr İbrâhim Dervîş Paşa (28.IV.1861) (bu üçü I. Abdülmecîd devrinden).

Bahriyye müşîri Hacı Ahmed Vesîm Paşa (eski kapdân-ı deryâ) (22. I.1865).

Vezîr Ahmed Cevdet Paşa (nâzırlardan) (8.I.1866).
Vezîr Ahmed Râsim Paşa (6.III.1868).
Müşîr Mansûr Paşa (Mısırlı) (7.IV.1868).
Müşîr İsmail Hakkı Paşa (30.IV.1868).
Vezîr Sâdık Paşa («Kara Vezîr») (eski sadrâzam) (29.IV.1869).
Müşîr Safvet Paşa (19.V.1869).
Müşîr Raûf Paşa (27.X.1870).
Müşîr Redîf Paşa (eski serasker) (8.V.1871).
Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa (müstakbel sadrâzam) (11.VIII.1871).
Müşîr Nusret Paşa (14.III.1872).
Vezîr Abdurrahman Nûreddin Paşa (eski sadrâzam) (15.VII.1872).
Müşîr Hüseyin Paşa (müstakbel Mısır sultânı) (2.XII.1872).
Vezîr Rüstem Paşa (Londra büyükelçisi) (13.II.1873).
Vezîr Nubar Paşa (Mısırlı) (5.IX.1873).
Vezîr Ahmed Ârifî Paşa (senatör, eski sadrâzam) (12.IX.1874).
Vezîr Abraham Paşa (senatör) (20.IX.1874).
Müşîr Ahmed Hamdi Paşa (24.VIII.1875).
Vezîr İbrahim Paşa (6.I.1876).
Vezîr Abdullah Galib Paşa (nâzırlardan) (12.III.1876).
Müşîr Eşref Paşa (8.IV.1876) (Sultân Azîz devri bitti).
Vezîr Aleko Paşa (23.VI.1876) (V. Murad devri).
Vezîr Osman Paşa (Kavalalı Prens) (7.VII.1876) (V. Murad)
Müşîr Mahmud Hamdi Paşa (13.VIII.1876) (V. Murad).
Vezîr Halil Rif'at Paşa (müstakbel sadrâzam) (15.IX.1876) (II. Abdülhamîd devri başladı).
Müşîr Gazi Osman Paşa (16.XII.1876)
Vezîr Hasan Hakkı Paşa (6.I.1877)
Müşîr Hüseyin Fevzi Paşa (15.I.1877)
Vezîr Mehmed Kâmil Paşa (eski ve müstakbel sadrâzam) (1.II.1877)
Vezîr Sava Paşa (1.II.1877)
Vezîr Said Paşa (senatör, eski ve müstakbel sadrâzam) (8.III.1877)
Vezîr Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa (nâzırlardan) (4.IV.1877)
Müşîr Said Paşa (12.I.1878)
Vezîr Kostaki Dusidi Paşa (3.II.1878)
Vezîr Şerîf Avnürrefik Paşa (25.III.1878)
Müşîr Ahmed Şâkir Paşa (4.V.1878)
Müşîr Fuad Paşa (8.VI.1878)
Vezîr Aleksandr Karatodori Paşa (nâzırlardan) (9.VI.1878)
Vezîr Münif Paşa (nâzırlardan) (24.III.1880)
Vezîr Âbidin Paşa (nâzırlardan) (9.VI.1880)
Vezîr Riyad Paşa (Mısırlı) (24.VI.1880)
Vezîr Seyyid Fazl Paşa (Hadramût emîri) (16.VIII.1880)
Müşîr Nâfiz Paşa (12.XI.1880)
Vezîr Mahmûd Es'ad Paşa (Paris büyükelçisi) (7.I.1881)
Bahriyye Müşîri Hasan Hüsni Paşa (nâzırlardan) (12.I.1881)
Vezîr Mahmud Celâleddin Paşa (nâzırlardan) (15.XI.1881)
Vezîr Mehmed Said Paşa (nâzırlardan) (15.III.1882)
Vezîr Ali Rızâ Paşa (2.VIII.1882)
Müşîr Dirse Paşa (17.VIII.1882)
Vezîr Hasan Fehmi Paşa (nâzırlardan) (24.IX.1882)

Müşîr Âdil Paşa (28.IX.1882)
Vezîr Ahmed Münir Paşa (16.X.1882)
Vezîr Şerîf Abdullah Paşa (2.II.1883)
Vezîr Dr. Mavroyani Paşa (23.IV.1883)
Müşîr Hasan Hüsnî Paşa (17.VI.1883)
Müşîr Osman Nûri Paşa (20.I.1884)
Vezîr Mahmud Münir Paşa (17.III.1884)
Müşîr Tevfik Paşa (14.IV.1884)
Vezîr Gavriyel Paşa (18.V.1884)
Müşîr Ârif Paşa (9.VI.1884)
Vezîr Râif Paşa (31.X.1884)
Vezîr İsmail Hakkı Paşa (17.XI.1884)
Müşîr Tâhir Paşa (28.IX.1885)
Vezîr Mehmed Süreyyâ Paşa (Mâbeyn Başkâtibi) (23.I.1886)
Müşîr Mahmud Nedim Paşa (4.III.1886)
Müşîr Receb Paşa (19.VIII.1886)
Vezîr Yûsuf Rızâ Paşa (29.IX.1886)
Vezîr Aziz Paşa (2.XII.1886)
Vezîr Mustafa Zihni Paşa (nâzırlardan) (19.XII.1886)
Vezîr Ahmed Zühdi Paşa (nâzırlardan) (24.XII.1886)
Vezîr Kostaki Antopulo Paşa (23.I.1887)
Vezîr Hüseyin Rızâ Paşa (nâzırlardan) (28.III.1888)
Müşîr Hasan Paşa (14.VI.1888)
Müşîr Mehmed Zeki Paşa (24.VI.1888)
Vezîr Dadyan Artin Paşa (2.X.1888)
Vezîr Dâmâd Mehmed Ferid Paşa (müstakbel sadrâzam) (28.XI.1888)
Müşîr İbrahim Paşa (Kavalalı Prens) (23.II.1889)
Müşîr Mehmed Râtib Paşa (Mısırlı) (23.V.1889)
Vezîr Ahmed Tevfik Paşa (müstakbel sadrâzam) (26.X.1889)
Vezîr Sırrı Paşa (1.XII.1889)
Müşîr Ahmed Cevad Paşa (Sadrâzam) (16.II.1890)
Vezîr İsmail Rıdvan Paşa (Istanbul şehremîni) (27.III.1891)
Vezîr Hacı Hasan Refik Paşa (23.VII.1891)
Müşîr Mustafa Zeki Paşa (nâzırlardan, Tophâne Müşîri) (1.IX.1891)
Müşîr Mehmed Rızâ Paşa (Serasker) (6.IX.1891)
Müşîr Ahmed Feyzî Paşa (1.XII.1891)
Vezîr Abbâs Hilmî Paşa (Mısır Hıdîvi) (7.I.1892)
Vezîr Şerif Mehmed Raûf Paşa (22.VII.1892)
Vezîr Naûm Paşa (18.VIII.1892)
Müşîr Âsaf Paşa (30.X.1892)
Bahriyye Müşîri Ahmed Râtib Paşa (8.II.1893)
Vezîr Ahmed Nazîf Paşa (nâzırlardan) (20.III.1893)
Müşîr Hüseyin Tevfik Paşa (nâzırlardan) (20.III.1893)
Müşîr Edhem Paşa (nâzırlardan) (16.V.1893)
Vezîr Mehmed Tevfik Paşa (1.IX.1893)
Vezîr Yûsuf Zıyâ Paşa (nâzırlardan) (16.IX.1893)
Vezîr Portakal Mikael Paşa (hazîne-i hassâ nâzırı) (2.XI.1893)

Rumeli Kazaskerleri

Mehmed Ali Rızâ Efendi (reîsü'l-ulemâ = en kıdemli kazasker) (eski ser-imâm-ı şehryârî ve eski Rumeli kazaskeri) (17.IV.1875)

Ali Haydar Efendi (Şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendi'nin oğlu) (19.IV. 1875) (bu ikisi Sultân Azîz devrinden)

Dürrî-zâde Mehmed Dürrî Efendi (Rumeli kazaskeri) (22.IV.1879) (II. Abdülhamîd devri başlıyor)

Ahmed Lutfî Efendi (Vak'a-nüvîs, II. Abdülhamîd'in hocalarından) (3.XII.1881)

Mustafa Tevfik Efendi (Nakıybü'l-Eşrâf) (7.V.1882)

Seyyid Süleymân Efendi (Nakıybül'-Eşrâf) (7.V.1882)

Seyyid Süleymân Efendi (Bağdadlı) (7.XI.1885)

Sayyâdî-zâde Mehmed Ebü'l-Hüdâ Efendi (hunkâr şeyhi) (24.VI.1886)

Kasıydeci-zâde Süleyman Sırrı Efendi (26.II.1889)

Mehmed Tevfik Efendi (meclis-i meşâih reîsi) (26.XII.1889)

Tarsûsî-zâde Osman Kâmil Efendi (müneccimbaşı ve meclis-i intihâb-ı hükkâm = yüksek hâkimler kurulu reîsi) (14.IV.1890)

Ahmed Necîb Efendi (eski meşîhat müsteşârı) (6.XI.1890)

Seyyid Ahmed Es'ad Efendi (7.XI.1890)

Mehmed Nûri Efendi (fetvâ emîni) (8.V.1891)

Mustafa Hâşim Efendi (Şeyhulislâm Ahmed Muhtâr Efendi'nin oğlu) (adlıyye müsteşârı) (12.III.1894)

Anadolu Kazaskerleri

Pirî-zâde Mehmed Sâhib Efendi (Şûrây-ı Devlet muhâkemât dâiresi reîsi) (18.XII.1883) (müstakbel şeyhulislâm)

Mehmed Râşid Efendi (ser-imâm-ı şehryârî) (18.VI.1886)

Ali Haydar Efendi (meclis-i maârif reîsi ve Şarkî Rûmeli Cemâat-i İslâmiyye nâzırı) (11.VII.1886)

Gelenbevî-zâde Mustafa Hayrullah Efendi (eski Istanbul kadısı) (26. II.1889).

Dağıstânî-zâde Abdullah Şâkir Efendi (eski Anadolu kazaskeri) (27. II.1889)

Mehmed Tevfîk Efendi (eski Anadolu kazaskeri) (6.XI.1890)

Ankaravî-zâde Ömer Fehmi Efendi (Mahkeme-i Temyîz reîs-i evveli) (7.XI.1890)

Bereket-zâde Abdullah Cemâleddîn Efendi (Mısır umûr-ı şer'iyye reîsi) (18.II.1891)

Tevfik Bekrî Efendi (Mısırlı) (12.X.1891)

Kevâkibî-zâde Mehmed Atâlullah Efendi (Anadolu kazaskeri) (12.X. 1891)

Ahmed Âsım Efendi (ders vekîli) (1.III.1892)

Eğinli İbrâhim Hakkı Efendi (meşîhat müsteşârı) (1.III.1892)

Edirneli Hacı Mehmed Fevzi Efendi (9.II.1893)

Hacı Mehmed Şükri Efendi (meşîhat mektupcusu) (6.III.1894)

Tikveşli Yûsuf Zıyâeddîn Efendi (12.III.1894)

Rütbe-i Bâlâ Ricâli

Rızâ Efendi (senatör) (meşhur Ahmed Rızâ Bey'in babası) (6.X.1853) (I. Abdülmecîd devri)

Saîd Efendi (eski dâhiliyye nâzırı) (12.VI.1863)

Sâlih Efendi (eski maârif müsteşârı) (16.VII.1870)

Serkiz Bey (25.V.1872)

Arastarki Bey (22.V.1873) (bu 4'ü Sultân Abdülazîz Han devrinden)

Fotyadi Bey (19.VI.1876)

Hıristaki Efendi (26.VI.1876) (bu 2'si V. Murad devrinden)

Logofet Bey (senatör) (1.XII.1876, II. Abdülhamîd devri başlıyor)

Serkiz Efendi (1.XII.1876)

Bu en kıdemlilerden sonra gelen bâlâ rütbesindekiler şunlardır :

1294 (1877) yılında bu rütbeyi alanlar :

Hacı Ârif Bey (meclis-i umûr-ı sıhhiyye reîs-i sânîsi), Serkiz Efendi (diplomat).

1295 (1878) : Hâfız Saîd Efendi (Zekiyye ve Naîme Sultanlar'ın kedhudâsı).

1296 (1879) : Abdülfettâh Efendi (sikkezenbaşı).

1297 (1880) : Kuyumcıyan Bedros Efendi (Şûrây-ı Devlet âzâsı), Vetendorf Bey (eski maliye müsteşârı).

1298 (1881) : Ahmed Refik Bey (dâhiliyye müsteşârı),

1299 (1881/82) : Hacı Âkif Efendi (Harem-i Hümâyûn masârif nâzırı), Lebib Efendi (senatör, saltanat başmüddeîumûmîsi), İsmail Hakkı Bey (Galatasarayı müdürü).

1300 (1882/83) : Vâsıf Efendi (Temyiz cezâ dâiresi reisi), Osman Hamdi Bey (Müze-i Hümâyûn müdürü, Sadrâzam Edhem Paşa'nın oğlu), Ali Rızâ Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Mahmud Bey (Âdile Sultan kedhudâsı ve Mısır kapı kedhudâsı).

1301 (1883/84) : Mehmed Ferruh Efendi (Dîvân-ı Hümâyûn başteşrîfatçısı), İbrahim Efendi (meclis-i mâliyye reîsi),

1302 (1884/85) : Emil Bertram Efendi (rüsûmât emâneti müsteşârı), Fâik Bey (mutasarrıf), Hacı İzzet Efendi (vali)(*), Âtıf Bey (vali), Hacı Hasan Hilmi Bey (vali), Edvar Blak Bey (belediye reîsi), Hacı Kâmi Efendi (Haremeyn kapı kedhudâsı), Râif Efendi (beylikci),

1303 (1885/86) : Senîh Efendi (askerî tekaüd sandığı nâzırı), Şerîf Ali Bey, Sâdi Bey (nezâret muhâsebecisi), Şerif Hüseyin Bey (Şûrây-ı Devlet âzâsı, yukarıdaki Şerîf Ali Bey'in kardeşi, müstakbel Hicâz kralı), Mehmed Fâik Bey (Şûrây-ı Devlet), Âbrû Efendi (Şûrây-ı Devlet), Râif Bey (Hazîne-i Hâssa nezâreti hukuk müşaviri),

1304 (1886/87) : Mustafa Müfid Bey (Dîvân-ı Hümâyûn âmedî muâvini), Şerefeddîn Efendi (seraskerlik daire reîsi), Hüseyin Hâmid Bey (intihâb-ı me'mûrîn komisyonu reîsi), Ahmed Muhtâr Efendi (seraskerlik mektupçusu), Ahmed İzzeddin Bey (Şûrây-ı Devlet), Mehmed Memduh Bey (vali, sonra dâhiliye nâzırı).

1305 (1887/88) : Vasfi Efendi (Şûrây-ı Devlet), İbrahim Halil Bey (vali), Menâpîr-zâde Nûri Bey (reji komiseri, Mâbeyn kâtibi, Yeni Osmanlılar'dan), Ali Şehbâz Efendi (Temyiz üyesi), Saîd Bey (Defter-i Hâkaanî sene-

---

(*) Mutasarrıf = bugünki vali, valî = eyalet valisi, umumî vali.

dât müdürü), Hasan Âlî Efendi (posta ve telgraf nâzırı), Bartoli Efendi (sıhhıye müfettişi), Hüseyin Hâkî Efendi (Şirket-i Hayriyye müdürü).

1306 (1888/89) : Selim Melhame Efendi (orman, maâdin ve zirâat nâzırı), Simon Bey, İstefanaki Musurus Bey (meclis-i nâfia üyesi), Sâlih Münir Bey (hâriciyye mektupçusu, sonra Paris büyükelçisi), İbrahim Cemâleddin Bey (Zirâat Bankası müdîr-i umûmîsi), İsmail Zühdi Bey (Dîvân-ı Muhâsebât = Sayıştay reîsi), Mehmed Ali Bey (Divân-ı Hümâyûn âmedcisi), Şerîf Ali Haydar Bey (Şûrây-ı Devlet), Hüseyin Hasib Efendi (mutasarrıf), Ali Galib Bey (Tahrân büyükelçisi), Ahmed Midhat Efendi (Matbaa-i Âmire müdürü, meşhur romancı ve gazeteci).

1307 (1889/90) : Osman Râmi Bey (seraskerlik muhâsebecisi), Es'ad Bey (Şûrây-ı Devlet), Mahmûd Ekrem Bey (Şûrây-ı Devlet, meşhur şâir ve edib, sonradan maârif nâzırı ve senatör), Nâzım Bey (zabtiye nâzırı), Râgıb Bey (mâbeynci), Âlî Bey (Direktör, meşhur edib), Abdullah Mâcid Bey (Şûrây-ı Devlet),

1308 (1890/91) : Reşid Bey (eski dâhiliyye müsteşârı), Abdülhâlik Nasûhî Bey (vali, A. H. Tarhan'ın ağabeyi), Süleyman Reşad Bey (Temyîz üyesi), Hacı Ali Bey (başmâbeynci), İsmail Kâmil Bey (vali), Hüseyin Kâzım Bey (Mâbeyn kâtibi),

1309 (1891/92) : Kadri Bey (vali), Zîver Bey (mezâhib müdürü), Nâmık Efendi (eski maliye müsteşârı), Ahmed İzzet Bey (Şûrây-ı Devlet), Halil Hâlid Bey (vali), Mahmûd Âkif Bey (Cem'iyyet-i Rüsûmiyye reîsi), İbrahim Bey (Şûrây-ı Devlet),

1310 (1892/93) : Şekib Bey (Şûrây-ı Devlet), Abdurrahman Şeref Efendi (Mekteb-i Mülkiyye müdürü, sonra maârif nâzırı), Ohannes Apik Efendi, Emin Bey (mâbeynci), Hakkı Bey (mâbeyn mütercimi, sonradan sadrâzam), Nişan Efendi (Şûrây-ı Devlet), Mehmed Ferid Bey (Şûrây-ı Devlet, sonradan sadrâzam), İbrahim Râsih Bey (hâriciyye nezâreti başteşrîfatçısı), Ahmed Sâmi Efendi (adliyye nezâreti umûr-ı hukuukıyye müdürü), Dimitraki Efendi.

1311 (1893/94) : Mecdeddin Efendi (maliye müsteşârı), Âsım Bey (reji müdürü), David Efendi (Dîvân-ı Hümâyûn başmütercimi), Hacı Ârif Efendi (Meclis-i Maliye üyesi), Turhan Bey (Madrid sefîri), Şevkı Bey (Mahkeme-i İstînâf reîs-i evveli), Feyzi Bey (müddeîumûmî), Nûri Bey (ticâret-i hâriciyye müdürü), Abdlühak Hâmid (Tarhan) Bey (Londra büyükelçiliği müsteşârı), Hevren Efendi (ticâret ve nâfia nezâreti müsteşârı), Recâi Efendi (mekteb-i Mülkiyye müdür muâvini), Zıyâ Bey (sadâret mektupcusu), Yûsuf Behcet Bey (matbûât-ı dâhıliyye müdürü), Mustafa Cevad Bey (mutasarrıf), Sabri Efendi (mutasarrıf), Reşad Bey (Şûrây-ı Devlet), Süleyman Hasbî Efendi (ser-kitâbî-i şehryârî yâni saray kütübhânesi müdürü), Şefîk Efendi (Temyîz istid'â dâiresi reîsi).

Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı Evveli Ricâli

Kigurak Bey (Mısırlı) (2.X.1862), Sâib Bey (8.VI.1864), Mehmed Bey (hâkim) (13.II.1867), Komnonos Efendi (diplomat) (15.X.1868), Rızâ Bey (mutasarrıf) (20.IX.1871), Kemal Bey (Meclis-i Rüsûmât üyesi) (21.XII. 1873), Süleymân Efendi (Cem'iyyet-i Rüsûmiyye reîsi) (5.XII.1875), Onnik Bey (Dîvân-ı Muhâsebât üyesi, 27.XII.1875), Mehmed Ali Efendi (bahriyye

nezâreti mektubcusu) (15.I.1876), Azaryan Efendi (13.III.1876), Şâkir Efendi (defterdâr) (11.IV.1876), (bunların hepsi Sultân Azîz devrinden kalma).

Eyyûb Efendi (14.VIII.1876, V. Murad devri), Bekir Bey (nezâret muhâsebecisi) (24.X.1876) (II. Abdülhamîd devri başlıyor).

Bundan sonrasını saymıyorum. Bekir Bey'in adından sonra, 1894 yılına kadar —hayatta olmak şartıyle— bu rütbe sahiplerinin sayısı *(Sâl-Nâme*, 64 v.dd.) 351'dir.

Rûmeli Beylerbeyi Pâyelileri

Zulfekaar Paşa (Mısırlı) (31.VII.1854), Ali Şevket Paşa (Şûrây-ı Devlet) (9.VIII.1857) (bunlar I. Abdülmecîd devrinden kalma).

Tal'at Paşa (Mısırlı) (11.III.1863), Ahmed Reşîd Paşa (Mısırlı) (17.III. 1863), Halil Sâmi Paşa (Şehremâneti Meclisi üyesi) (22.II.1871), Yâver Paşa (müfettiş) (4.VIII.1875) (bunlar Abdülazîz Han devrinden kalma).

Ali Kemal Paşa (vali) (10.VIII.1876) (V. Murad devri), Câvid Paşa (mutasarrıf) (18.XII.1876, II. Abdülhamîd devri başlıyor).

Bundan sonra *(Sâl-Nâme*, 81 v.dd.) bu pâyeyi hâiz 76 sivil paşa vardır. Çoğu vali, mutasarrıf ve büyük aile çocuklarıdır. Sonuncusu : Mehmed Hâlis Paşa (İçel mutasarrıfı) (7.VI.1894).

Istanbul Pâyeliler

İsmail Râmiz Efendi (Âmid = Diyarbakır kadısı) (9.XII.1877). Bundan sonra *(Sâl-Nâme*, 87-9) bu pâyeyi hâiz ilmiyye'den 28 efendi vardır. Sonuncusu : Uryânî-zâde Mehmed Cemîl Efendi (Şeyhulislâm Uryânî-zâde Es'ad Efendi'nin torunu Cemil Molla) (12.VI.1894).

Haremeyn-i Şerîfeyn Pâyelileri

Ahmed Galib Efendi (3.XII.1879). Bundan sonra *(Sâl-Nâme*, 89-93) bu pâyeyi hâiz ilmiyye'den 61 efendi vardır. Sonuncusu : Ebû-Bekr Efendi (ağır cezâ reîsi) (12.VI.1894).

1897 Yılında Yüksek Rütbeliler

2 sadâret pâyeli (Sadrâzam Cevad Paşa ve Hıdîv Abbas Hilmi Paşa) = 1 meşîhat pâyeli (Şeyhulislâm Cemâleddîn Efendi) = 3 kişi.

59 vezîr = 37 müşîr (mareşal) = 3 bahriye müşîri (büyük-amiral) = 1 doktor müşîr = 14 Rûmeli kazaskeri = 15 Anadolu kazaskeri = 129 kişi.

110 bâlâ.

29 Istanbul pâyeli = 364 ûlâ evveli = 84 Rûmeli Beylerbeyi pâyeli = ferikler (korgeneraller) = 477 kişi + ferikler.

Bunların hepsinin yekûnu : 729 kişi + ferikler.

3 yıl sonraki durumu gözden geçirelim *(Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, 1315 = 1897, *53. Sene) :*

3 yıl öncesine göre eski hıdîv İsmail Paşa ölmüş, mülkiyye ve askeriyye tekaüd sandığı nâzırı Vezir Mehmed Tevfik Paşa (22.II.1861) «Şeyhu'l-

vüzerâ» yâni en kıdemlî vezir ve müşîr olmuştur. Bu 3 yıl içinde bu en büyük pâyeyi kazananlar şunlardır :

Vezîr Nâzım Paşa (Beyrût = Lübnan valisi) (11.VI.1894)
Vezîr Mehmed Memdûh Paşa (dâhiliyye nâzırı) (28.VII.1894)
Vezîr Turhan Paşa (büyükelçi) (31.VII.1894)
Vezîr Hacı Hasan Hilmi Paşa (Sıvas valîsi) (27.X.1894)
Müşîr von der Goltz Paşa (erkân-ı harbiyye-i umûmîyye ikinci reîsi) (20.IV.1895) (I. Cihan Harbi'nde Belçika askerî umumî valisi)
Müşîr von Kamphover Paşa (piyade mütehassısı) (20.VI.1895)
Müşîr Dr. Ârîf Paşa (tabîb-i şehryârî) (8.IX.1895)
Müşîr Edhem Paşa (Yunan hududu kumandanı) (18.II.1896)
Müşîr Şâkir Paşa (maîyyet-î senîyye erkân-ı harbiyye müşîri) (10.III. 1896)
Müşîr Prens Ferdînand (Bulgaristan prensi ve Şarkî Rumeli valisi) (14.IV.1896)
Müşîr Fazlı Paşa (askerî müfettiş) (4.VI.1896)
Müşîr Dr. Ismet Paşa (tabîb-i şehryârî) (12.VI.1896)
Vezîr Atâullah Paşa (Bağdâd = Orta Irak valisi) (17.VI.1896)
Müşîr Abdullah Paşa (V. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı) (28.VI.1896)
Müşîr Ârif Paşa (Edîrne = Trakya valisi ve II. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı) (2.VII.1896)
Müşîr Kâzım Paşa (III. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı) (17.VII.1896)
Müşîr Şevket Paşa (hâssa kumandanı) (17.VII.1896)

Böylece 3 yıl içinde yeniden 5 vezîr = 10 müşîr = 2 doktor müşîr = 17 yüksek rütbeli ortaya çıkmıştır. 3 yıl içinde ölenler de vardır : Vezîr İsmail Paşa (1858), Müşîr Dervîş Paşa (1862), Vezîr Cevdet Paşa (1866), Müşîr Nusret Paşa (1872), Vezîr Rüstem Paşa (1873), Vezîr Nubar Paşa (1873), Vezîr Ârifî Paşa (sadrâzam) (1874), Vezîr Abraham Paşa (1874), Müşîr Hamdi Paşa (1875), Vezîr İbrahim Paşa (1876), Vezîr Galib Paşa (1871), Müşîr Eşref Paşa (1876), Vezîr Hakkı Paşa (1877), Müşîr Said Paşa (1878), Vezîr Kostaki Paşa (1878), Müşîr Nâfiz Paşa (1880), Vezîr Es'ad Paşa (1881), Vezîr Süreyyâ Paşa (1886), Vezîr Rızâ Paşa (1886), Vezîr Sırrı Paşa (1889). Böylece 14 vezîr, 7 müşîr hayattan çekilmiştir. Yekûnları 21'dir. Bu sûretle bu en yüksek rütbe sahipleri arasında 4 eksilme olmuş, tablo şöyle teşekkül etmiştir :

50 vezîr = 40 müşîr (mareşal) = 3 bahriyye müşîri (büyük-amiral) = 3 doktor müşîr = 96 kişi. Bunlarla eşit rütbeli olan Rûmeli ve Anadolu kazaskerlerinde durum ise şöyledir :

Yeni Rumeli kazaskerleri :
Ahmed Âsım Efendi (ders vekîli) (23.IX.1894)
Hacı Mehmed Fevzi Efendi (eski Edirne kadısı) (24.IX.1894)

3 yıl içinde ölenler : Osman Kâmil Efendi, Ahmed Es'ad Efendi. Bu sûretle Rumeli kazaskerleri sayısı gene 14 kalmıştır.

Yeni Anadolu kazaskerleri :
Dervîş Ali Rızâ Efendi (meşîhat müsteşârı) (23.VIII.1895)
Edirneli Mehmed Zeki Efendi (Anadolu kazaskeri) (4.IX.1895)
İbrahim Edhem Efendi (Istanbul kadısı) (29.I.1896)
Mustafa Neş'et Efendi (Temyiz üyesi) (10.I.1897)
Hasan Tahsîn Efendi (mahkeme reîsi) (8.III.1897)

3 yıl içinde 5 kişiye sadr-ı Anadolu pâyesi verilmiş, 2 kişi Anadolu pâ-

yesinden Rûmeli pâyesine yükseltilmiş, 3 Anadolu pâyeli ölmüştür. 3 yıl önce 15 olan Anadolu kazaskerleri sayısı gene 15 kalmıştır. Ölenler şunlardır : Mehmed Tevfik Efendi, Ömer Fehmi Efendi ve İbrahim Hakkı Efendi.

3 yıl önce 110 olan bâlâ rütbelilerin sayısı 158'e yükselmiştir. Son 3 yılda bâlâ olanlar şunlardır :

Hâlid Bey (Diyâr-ı Bekr = Güneydoğu Anadolu valisi) (24.VI.1894).

1312 (1894/95) : Azaryan Aristaki Efendi (Istanbul Ticaret Odası reîsi), Hâfız İbrahim Efendi (hazîne-i hâssa muhâsebecisi), Mehmed Galib Bey (hâriciyye nezâreti teşrifat müdür muavini), Tahsin Bey (Mâbeyn Başkâtibi), Kapril Efendi (Bâb-ı Âlî hukuk müşâviri), Şerîf Abdülazîz Bey (Mekke Şerîfi'nin oğlu), Mehmed Efendi (Edirne vilâyeti defterdârı), Mahmud Nedim Bey (Viyana büyükelçisi), Vekil Efendi (sadâret tercümânı), Mehmed Ali Bey (Rüsûmât emîn muavini), Sırrı Bey (maârif nezâreti mektupçusu), Mehmed Sâlih Bey (hâkim), Mehmed Ali Bey (Dîvân-ı Muhâsebât üyesi), Şevkı Bey (hazîne-i hümâyûn kedhudâsı), Sâdık Bey (İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu üyesi), Bâki Efendi (Bâb-ı Âlî evrak müdürü), Ahmed Tevfik Bey (nişancı), Cemil Bey (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn 2. muâvini), Mustafa Münir Bey (hâriciyye nezâreti mektupçusu), Kostantin Efendi (Me'mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu üyesi), Nuryan Efendi (Şûrây-ı Devlet üyesi), Zühdü Bey (Mûsul = Kuzey Irak valisi).

1313 (1895/96) : Şemseddin Bey (Van = Doğu Anadolu valisi), Karatodori Efendi (Brüksel sefîri), Cânib Bey (evkaf nezâreti muhâsebecisi), Vasilaki Efendi (bahriyye nezâreti başmimârı), Sabri Bey (eski maliye nâzırı), Ali Cevad Bey (Mâbeyn kâtibi), Fâik Bey (Mâbeyn kâtibi), Sâlih Reşid Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Ömer Bey (Bitlis vâlisi), Enver Bey (Beyoğlu mutasarrıfı), Hayri Efendi (kapı kedhudâsı), Şükri Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Kâmil Bey (Mâbeyn kâtibi), Ali Refik Bey (Kastamonu = Batı Karadeniz valisi), Ismet Bey (Şûrây-ı Devlet başkâtibi), Mustafa Bey (Vaşington sefîri), Sâfî Bey (Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn kâtibi), Mahmud Reşad Bey (hazîne-i hâssa hey'et-i idâresi reis vekîli), Hüseyin Fikri Efendi (Emlâk-i Hümâyûn Komisyonu reîsi), Ali Haydar Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi).

1314 (1896/97) : Pertev Efendi (Temyîz üyesi), Ahmed Hikmet Bey (Temyîz üyesi), İkyadis Efendi (Temyîz üyesi), Hâfız Vehbi Efendi (Şirket-i Hayriyye müdürü), Hâlis Efendi (bahriyye nezâreti mektupçusu), Bahâeddin Bey (bahriyye nezâreti muhâsebecisi), Hasan Bey (Aydın = Ege Bölgesi vali muâvini), Hayri Bey (demiryolları müdürü), Rızâ Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Mucîb Bey (Dîvân-ı Muhâsebât üyesi), Hilmi Efendi (Dîvân-ı Muhâsebât üyesi), Ahmed Reşad Bey (maliye muhâsebecisi), Muhsin Bey (Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn kâtibi), Mes'ud Bey (hazîne muhâsebecisi), Mustafa Nûri Bey (Meclis-i Mâliyye üyesi), Celâl Bey (mahkeme reîsi), Mustafa Nâilî Bey (Temyiz Cezâ Dâiresi reîsi), Câvîd Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Bahâ Bey (müfettiş), Haydar Bey (dâhiliyye evrak müdürü), Hüseyin Hilmi Efendi (Adana valisi), Şevket Bey (adliyye nezâreti mektupçusu).

Bâlâ rütbesindekiler içinde 3 yılda ölenleri göstermiye lüzum görmedim. 3 yıl önceki listeden birkaçı da vezirliğe yükselmiştir. Bâlâ'lar yükselînce vezîr olmaktadırlar.

3 yıl önce ûlâ evvellerinin sayısı 364 iken bu defa 403'e yükselmiştir (*Sâl-Nâme, 1315*, 44-58).

Rûmeli beylerbeyi pâyeliler 84 sivil paşa iken 111 olmuştur *(Sâl-Nâme,* 58-61).

Istanbul pâyeli ulemâ efendilerin sayısı 29 iken 48 *(Sâl-Nâme,* 63-4), Haremeyn pâyeli efendiler 62 iken 45 *(Sâl-Nâme,* 64-66) olmuştur.

1897 yılında en yüksek rütbeli devlet memurlarının sayısı şöyle olmuştur :

2 sadâret pâyeli (Sadrâzam Halil Rif'at Paşa ve Hıdîv Abbas Hilmi Paşa) = 1 meşîhat pâyeli (Şeyhulislâm Cemâleddîn Efendi) = 3 kişi.

50 vezîr = 40 müşîr (mareşal) = 3 bahriyye müşîri (büyük-amiral) = 3 doktor müşîr = 14 Rûmeli kazaskeri = 15 Anadolu kazaskeri = 125 kişi.

158 bâlâ.

48 Istanbul pâyeli = 403 ûlâ evveli = 111 Rûmeli Beylerbeyi pâyeli = ferikler (korgeneraller) = 562 kişi + ferikler.

Bunların hepsinin yekûnu : 848 kişi + ferikler.

1908 Yılında Yüksek Rütbeliler

Şimdi 1897'den 11 yıl sonrası, 1908'i, Mutlakıyyet Devri'nin son yılını gözden geçirelim *(Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye,* 1326 = 1908, *64. Sene) :*

Bu 11 yıl içinde vezir ve müşir pâyesi alanlar şunlardır :

Vezîr Nâmık Paşa (eski Konya valisi) (7.VIII.1897)

Müşîr Hüsnü Paşa (Petersburg büyükelçisi) (28.X.1897)

Müşîr Sâdeddin Paşa (21.II.1898)

Vezîr Selim Melhame Paşa (orman, maâdin ve zirâat nâzırı) (1.V.1898)

Vezîr Hüseyin Hilmi Paşa (Makedonya umumî müfettişi) (13.V.1899)

Vezîr Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa (sadrâzam) (8.VII.1899)

Vezir Reşad Paşa (1.IX.1900)

Vezîr Şefik Paşa (zabtıyye nâzırı) (24.IV.1901)

Müşîr Nâfiz Paşa (6.VIII.1901)

Bahriyye Müşîri Hasan Râmi Paşa (bahriyye nâzırı) (20.I.1902)

Müşîr Ömer Rüşdi Paşa (erkân-ı harbiyye-i umûmiyye reîs vekîli, sonra harbiyye nâzırı) (23.I.1902).

Müşîr Hakkı Paşa (13.II.1902)

Vezîr Hacı Ali Paşa (başmâbeynci) (13.VIII.1902)

Vezîr Tahsin Paşa (Mâbeyn başkâtibi) (31.VIII.1902)

Vezîr İzzet Paşa (Mâbeyn 2. kâtibi, Muhâcirîn Komisyonu reîsi) (31.VIII.1902)

Vezîr Râgıb Paşa (Mâbeynci ve Mâbeyn mütercimi) (18.XI.1902)

Müşîr Hacı Hüseyin Paşa (Seraskerlik muhâkemât dâiresi reîsi) (16.XII.1902)

Vezîr Enîs Paşa (eski Kastamonu valisi) (30.XII.1902)

Vezîr Musurus Paşa (Londra büyükelçisi) (5.I.1903)

Vezîr Çorlulu-zâde Sâlih Münir Paşa (Paris büyükelçisi, Brüksel ve Bern elçisi) (21.III.1903)

Vezîr İbrahim Halil Paşa (Beyrût = Lübnan valisi) (11.V.1903)

Müşîr İbrahim Paşa (2.VIII.1903)

Vezîr Celâleddin Paşa (2.IX.1903)

Vezîr Mehmed Ali Paşa (Kavalalı Prens) (14.X.1903)

Vezîr Hâşim Paşa (maârif nâzırı) (10.XI.1903)
Müşîr Dâmâd Ahmed Zu'l-Kifl Paşa (19.XII.1903)
Müşîr Dâmâd Hâlid Paşa (19.XII.1903)
Müşîr Dâmâd Nûreddin Paşa (Gazi Osman Paşa'nın büyük oğlu) (20. XII.1903)
Müşîr Nûri Paşa (2. mâbeynci) (26.XII.1903)
Vezîr Hacı Âkif Paşa (Harem-i Hümâyûn masârif nâzırı) (18.III.1904)
Vezir Dâmâd Vâsıf Paşa (22.IV.1904)
Vezîr Dâmâd Galib Paşa (22.IV.1904)
Vezîr Dâmâd Çavdaroğlu Mehmed Şerif Paşa (nâzırlardan) (28.IV.1904)
Vezir Reşid Mümtaz Paşa (Istanbul şehremini) (12.IX.1904)
Müşîr Tâhir Paşa (Saray sertüfengisi) (11.X.1904)
Vezîr Mahmud Nedim Paşa (Viyana büyükelçisi) (18.X.1904)
Vezîr Mustafa Nâzım Paşa (Kastamonu valisi) (5.I.1905)
Müşîr Sâdeddin Paşa (masârifât-ı umûmiyye-i askeriyye nâzırı) (9.II. 1905)
Müşîr Rızâ Paşa (Hicâz demiryolu nâzırı) (17.III.1905)
Müşîr Dr. Cemil Paşa (Topuzlu) (28.III.1905)
Vezîr Dâmâd Ârif Hikmet Paşa (nâzırlardan) (7.V.1905)
Müşîr Şâkir Paşa (26.V.1905)
Vezîr Reşîd Âkif Paşa (Sıvas valisi) (2.VII.1905)
Vezîr Necib Melhame Paşa (ticâret ve nâfia nezâreti müsteşârı) (3.IX. 1905)
Vezîr Şerîf Ali Paşa (Mekke emîri) (14.X.1905)
Müşîr Abdullah Paşa (maiyyet-i seniyye erkân-ı harbiyye müşîri) (29. XI.1905)
Vezîr Mehmed Ali Paşa (sadâret müsteşârı) (28.II.1906)
Vezîr Şükrü Paşa (Suriye valisi) (7.III.1906)
Müşîr Dâmâd Mehmed Paşa (Ser-yâver-i Hazret-i Şehryârî) (1.VII.1906)
Vezîr Mehmed Zıyâ Paşa (maliye nâzırı) (1.IX.1906)
Vezîr Ferid Paşa (Trabzon valisi) (21.XII.1906)
Vezîr Mehmed Galib Paşa (teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı) (13.II.1907)
Vezîr Yûsuf Franko Paşa (Cebel-i Lübnân mutasarrıfı) (9.VII.1907)
Müşîr Tevfik Paşa (Berlin büyükelçisi) (10.X.1907)
Vezîr Ohannes Paşa (hazîne-i hâssa nâzırı) (9.XII.1907)

Bu tarihte şeyhu'l-vüzerâ bahriyye müşîri Hacı Ahmed Vesim Paşa'dır. 43 yıllık müşîrdir ve bu en yüksek rütbeyi Sultân Azîz zamanında almıştır. Diğer Sultân Azîz devri ricâli şöyledir : Müşîr Mansûr Paşa, Müşîr Raûf Paşa, Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa (müstakbel sadrâzam), Vezîr Abdurrahman Nûreddin Paşa (eski sadrâzam), Vezîr Abraham Paşa.

Son 11 yılda 35 kişiye vezirlik, 18 kişiye müşirlik, birer kişiye de bahriye müşirliği ile doktor müşirlik verilmiştir. Toplam 55'dir. Son 11 yılda ölenler şunlardır :

Vezîr Mehmed Tevfik Paşa (1861), Vezîr Râsim Paşa (1868), Vezîr Sâdık Paşa (sadrâzam) (1869), Müşîr Safvet Paşa (1869), Müşîr Redîf Paşa (1871), Vezîr Aleko Paşa (1876), Vezîr Prens Osman Paşa (1876), Vezîr Halil Rif'at Paşa (sadrâzam) (1876), Müşîr Gazi Osman Paşa (1876), Müşîr Fevzi Paşa (1877), Vezîr Sava Paşa (1877), Vezîr Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa (1877), Vezîr Şerîf Avnürrefik Paşa (1878), Müşîr Şâkir Paşa (1878), Müşîr Fuad Paşa (1878), Vezîr Aleksandr Karatodori Paşa (1878),

Vezîr Münif Paşa (1880), Vezîr Âbidîn Paşa (1880), Vezîr Emîr Seyyid Fazl Paşa (1880), Bahriyye müşîri Hüsni Paşa (1881), Vezîr Çorlulu-zâde Celâleddin Paşa (1881), Vezîr Said Paşa (1882), Vezîr Rızâ Paşa (1882), Müşîr Âdil Paşa (1882), Vezîr Münir Paşa (1882), Vezîr Dr. Mavroyeni Paşa (183), Müşîr Hüsni Paşa (1883), Müşîr Nûri Paşa (1884), Vezîr Münir Paşa (1884), Vezîr Gavriyel Paşa (1884), Müşîr Ârif Paşa (1884), Vezîr Hakkı Paşa (1884), Müşîr Tâhir Paşa (1885), Vezîr Aziz Paşa (1886), Vezîr Zühdi Paşa (1886), Vezîr Kostaki Paşa (1887), Vezir Rızâ Paşa (1888), Müşîr Hasan Paşa (1888), Vezîr Artin Paşa (1888), Müşîr Râtib Paşa (1889), Müşîr Cevad Paşa (sadrâzam) (1890), Vezîr Rıdvan Paşa (1891), Vezîr Refik Paşa (1891), Müşîr Âsaf Paşa (1892), Vezîr Nazîf Paşa (1893), Müşîr Edhem Paşa (1893), Müşîr Tevfik Paşa (1893), Vezîr Portakal Mikael Paşa (1893).

Ölenlerin yekûnu : 32 vezir, 19 müşîr, birer doktor müşîr ve bahriyye müşîri, hepsi 53. 55 ihdâs olduğuna göre bu rütbelerde artış olmuş ve son haddini bulmuştur. Buna göre Meşrutiyet'e takaddüm eden aylarda Türkiye'de :

53 vezîr = 39 müşîr (mareşal) = 3 bahriyye müşîri (büyük-amiral) = 3 doktor müşîr = 98 kişi. Bunlarla eşit rütbeli olan Rûmeli ve Anadolu kazaskerliklerinde ise durum şöyledir :

Yeni Rûmeli kazaskerleri :

Tikveşli Yûsuf Zıyâeddin Efendi (25.I.1900)

Oflu Mahmud Kâmil Efendi (fiilen Rûmeli kazaskeri) (8.IV.1901)

İsmail Hakkı Efendi (imâm-ı evvel-i şehryârî) (10.XI.1906)

11 yıl içinde ölenler : Dürrî Efendi (1879), Lutfî Efendi (1881), Tevfik Efendi (1882), Süleymân Efendi (1885), Sırrı Efendi (1889), Tevfîk Efendi (1889), Necîb Efendi (1890), Hâşim Efendi (1894), Fevzi Efendi (1894).

Reîsü'l-ulemâ (en kıdemli kazasker) hâlâ Mehmed Ali Rızâ Efendi'dir (1875). 33 yıldan beri Rûmeli kazaskerliği pâyesi taşımaktadır.

Rûmeli kazaskerlerinin sayısı 14'den 8'e, Anadolu kazaskerlerininki 15'ten 38'e değişmiştir. Cem'an 39 olan kazasker sayısı bu sûretle 52'ye yükselerek bütün Osmanlı tarihinde rekor kırmıştır.

Yeni Anadolu kazaskerleri :

Mehmed Zıyâeddîn Efendi (Istanbul kadısı, müstakbel şeyhulislâm) (25.VI.1897)

Ahmed Şükri Efendi (adliyye nezâreti müsteşârı) (7.I.1898)

Mehmed Es'ad Efendi (ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizi) (8.I.1898)

Sayyâdî-zâde Abdürrezzâk Efendi (Meclis-i Mâliyye üyesi) (1.V.1898)

Rizeli Yûnus Vehbî Efendi (Mekteb-i Nevvâb müdürü) (24.V.1898)

Balçıklı-zâde Mehmed Es'ad Efendi (12.VI.1898)

Uryânî-zâde Mehmed Cemîl Efendi (13.VI.1898)

Mehmed Emîn Efendi (İzmir kadısı) (Sâdeddin Arel'in babası) (5.VIII. 1898)

Abdülkadir Râşid Efendi (meşîhat müsteşârı) (25.I.1900)

İbrahim Es'ad Efendi (5.II.1900)

Mehmed Hayreddîn Efendi (30.I.1901)

Abdullah Şâhin Efendi (hâkim) (31.I.1901)

Ahmed Râmiz Efendi (1.II.1901)

Adanalı Mustafa Tevfik Efendi (meşîhat mektupçusu) (2.II.1901)

Bursalı Mehmed Mecdî Efendi (Temyiz birinci reîsi) (3.II.1901)

Dürrî-zâde Abdullah Efendi (müstakbel şeyhulislâm) (10.VI.1902)

Mahmud Kemâleddîn Efendi (hâlen şeyhulislâm Cemâleddîn Efendi'nin oğlu) (13.IX.1902)
Tosyalı İsmail Zühdî Efendi (29.XII.1902)
Tokatlı Ahmed Nûreddîn Efendi (30.XII.1902)
Sinoplu Ebû-Bekr Lutfi Efendi (31.XII.1902)
Urfalı Mehmed Mazhar Efendi (Temyiz üyesi) (23.IX.1903)
Arab-zâde Mehmed Nûrullah Neş'et Efendi (Temyiz üyesi) (24.IX.1903)
Ali Rızâ Efendi (17.XII.1903)
Çelebî-zâde Erzurumlu Hüseyin Hüsni Efendi (evkaf müftüsü, müstakbel şeyhulislâm) (30.VIII.1904)

Trabzonlu Ahmed Hulûsi Efendi (kassâm-ı askeri) (31.VIII.1904)
Ali Rızâ Efendi (evkaf meclis-i idâre üyesi) (10.III.1905)
Moralı Murtazâ Efendi (29.XI.1905)
Mehmed Es'ad Efendi (Meclis-i maârif üyesi) (30.XI.1905)
Dağıstânî Mustafa Efendi (1.XII.1905)
Tirşeci-zâde Mehmed Necmeddîn Efendi (müddeîumûmî) (6.IX.1907)
Sirozî-zâde Mehmed Mekkî Efendi (evkaaf-ı hümâyûn müfettişi) (30.X.1907)

Kevâkibî-zâde Mehmed Necmeddîn Efendi (31.X.1907)
Ali Haydar Efendi (yukarıdaki Mehmed Emîn Efendi'nin büyük oğlu ve Sâdeddin Arel'in ağabeyi, sonradan adliyye nâzırı) (Temyiz üyesi) (1.XI.1907)

Seydişehirli Mahmûd Es'ad Efendi (hazîne hukuk müşâviri) (2.XI.1907)
Uşşâkî-zâde İbrahim Edhem Efendi (17.XI.1907)

1908 - 1914 arasındaki 4 yıl içinde Rumeli kazaskerlerinin sayısı 8'den 3'e, Anadolu kazaskerlerinin sayısı ise 38'den 24'e düştü. Bu sûretle 1908'de Osmanlı tarihinde rekor seviyeye yükselen (52) sayı 1914'te 27 idi ve hemen hemen yarı yarıya düşmüştü (*İlmiyye Sâl-Nâmesi*, 58-9).

1897 - 1908 arasında ölen Anadolu kazaskerleri : Mehmed Râşid Efendi (1886), Ali Haydar Efendi (1886), Mustafa Hayrullah Efendi (1889), Abdullah Şâkir Efendi (1889), Mehmed Atâullah Efendi (1891), Mehmed Şükri Efendi (1894), Ali Rızâ Efendi (1895), Mehmed Zeki Efendi (1895), İbrahim Edhem Efendi (1896), Mustafa Neş'et Efendi (1897), Hasan Tahsîn Efendi (1897).

1908 - 1914 arasında Rumeli kazaskeri olanlar :
Uşşâkî-zâde İbrahim Edhem Efendi (eski Rumeli kazaskeri) (24.II.1909) (II. Abdülhamîd devri)

Karahisâr-ı Şarkîli Yahyâ Reşîd Efendi (eski Rumeli kazaskeri) (29.VI.1913) (V. Mehmed devri)
1914'te reîsülulemâ Tikveşli Yûsuf Zıyâeddîn Efendi'dir.
1908 - 1914 arasında Anadolu kazaskeri olanlar :
Ahmed Tevfîk Efendi (eski fetvâ emîni) (30.I.1913)
Mehmed Saîd Efendi (Şeyhu'l-Harem-i Hazret-i Nebevî) (31.I.1913)
Hasköylü Mustafa Ismet Efendi (eski Anadolu kazaskeri) (29.VI.1913)
Dağıstânî Ömer Hulûsî Efendi (Anadolu kazaskeri, sonradan şeyhulislâm) (2.IV.1914)

1908'de Bâlâ Rütbeliler

1894'te 110, 1897'de 158 olan bâlâ rütbelilerin sayısı 1908'de Osmanlı tarihinin rekor sayısına erişerek 245'e yükselmiştir. Yalnız emekliye ayrılanların da rütbelerini daima muhâfaza ettikleri için sayıyı sun'î şekilde kabarttığını hatırlamak îcâb eder. 1897'den sonra Meşrutiyet'e takaddüm eden günlere kadar bu rütbeye yükselenler şunlardır *(Sâl-Nâme*, 70-79) :

1315 (1897/98) yılında bâlâ olanlar : Hâlid Tantâvî Efendi (müteahhid), Tevfik Bey (hâriciyye nezâreti konsolosluklar müdürü), Mecîd Efendi (Me'mûrîn-i Mâliyye Komisyonu üyesi), Hüsni Bey (Tophâne muhâsebeciliğinden emekli), Ahmed İzzet Bey (Dîvân-ı Hümâyûn 2. mütercimi), Mustafa Reşid Bey (Roma büyükelçisi), Dâniş Bey (Şûrây-ı Devlet İstînâf dâiresi reîsi), Cemal Bey (Galata gümrüğü nâzırı), Raûf Bey (eski maliye müsteşârı), Emrullah Efendi (Naîme Sultan kedhudâsı, sonradan maârif nâzırı), Aziz Bey (rüsûmât emâneti hey'et-i teftîşiyye reîsi), Zıyâ Bey (maadenler hey'et-i fenniyye reîsi).

1316 (1898/99) : Rızâ Bey (eski maliye müsteşarı), Fehmi Efendi (eski Diyâr-ı Bekr valisi), Nûri Bey (Meclis-i Mâliyye reîsi), Hayreddin Bey (hâriciyye nezâreti teşrifat müdürü), Nâsır Bey (beylikci), Kirkor Efendi (Dîvân-ı Muhâsebât üyesi), Hâzım (Tepeyran) Bey (Bağdad valisi), Abûd Efendi (Istanbul Ticâret, Zirâat ve Sanâyî Odaları reîsi), Aleksandr Mavroyani Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Muhtar Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Tevfik Bey (Hudâvendigâr = Bursa valisi).

1317 (1899/1900) : Pançeri Bey (Bank-ı Osmânî müdürü), Fuad Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Tâhir Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Andrea Kopas Efendi (Şûrây-ı Devlet), Hasan Hâlid Bey (Cem'iyyet-i Rüsûmiyye üyesi), Grigor Aristarki Bey (eski Vaşington sefîri), Râgıb Bey (maliye müsteşarı), Kâzım Bey (Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne müdürü), Mehmed Ali Bey (Vaşington sefîri), Halîl Efendi (eski Istanbul Şehremâneti Meclisi reîsi), Hasan Re'fet Bey (Dedeağaç mutasarrıfı), Ahmed Şevket Bey (Zirâat Bankası umum müdür muâvini), Râgıb Bey (zabtıyye nezâreti müsteşarı), Mehmed Ali Bey (Beyoğlu belediye reîsi).

1318 (1900/01) : Kostaki Efendi (Temyiz üyesi), Vahîd Bey (Muhâcirîn Komisyonu üyesi), Mehmed Nazif Bey (orman hey'et-i fenniyye reîsi), Cemal Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Ali Nâmık Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi, Sadrâzam Said Paşa'nın oğlu), Refik Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Mustafa Reşid Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), İsmail Hakkı Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Azım-zâde Şefik Müeyyed Bey (Mâbeyn mütercimi), Reşad Bey (eski Edirne valisi), Hamdi Bey (Beyoğlu mutasarrıfı), Tevfik Bey (emekli), Mehmed Süreyyâ Bey (Cem'iyyet-i Rüsûmiyye reîsi), Râsıh Bey (Dîvân-ı Muhâsebât reîsi), Mehmed Reşad Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Said Bey (Düyûn-ı Umûmiyye komiseri), Dilber Bey (Me'mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu üyesi), Muhyiddin Bey (Fatma Sultan kedhudâsı), Hilmi Efendi (mahkeme reisi), Bahâeddin Bey (Temyiz'den emekli).

1319 (1901/2) : Mehmed Cevad Bey (Konya valisi), Edhem Sabri Efendi (Karahisâr-ı Şarkî mutasarrıfı), Yanko Vitinos Efendi (Me'mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu üyesi), Hamdi Bey (Üsküdar mutasarrıfı), Emin Bey (Temyiz üyesi), Aram Efendi (zirâat hey'et-i fenniyye reîsi), Ali İhsan Bey (hâriciyye nezâreti müsteşar muâvini), Nûri Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Receb Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Kadri Bey (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn

kâtibi), Cemal Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Osman Kâzım Bey (eski Diyâr-ı Bekr valisi), Ali Said Bey (ticâret ve nâfia nezâreti mektupçu muâvini), Nâmık Bey (Meclis-i Sıhhiyye üyesi), Sâlim Bey (hâriciyye nezâreti tâbiiyyet müdürü).

1320 (1902/3) : Mustafa Bey (belediye reîsi), Edhem Bey (hazîne-i hümâyûn kedhudâsı), Hüsni Efendi (Temyiz üyesi), Rızâ Bey (seraskerlik muhâsebe dâiresi birinci reîsi), Mustafa Servet Bey (Meclis-i Mâliyye üyesi), Koçoni Efendi (emekli Meclis-i Sıhhıyye üyesi), Ahmed Bey (seraskerlik muhâsebât-ı umûmiyye dâiresi ikinci reisi), Habib Melhame Efendi (reji nâzırı), İsmail Lutfi Bey (Budapeşte başkonsolosu), Nazif Sürûrî Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi, Vezir Minkarî-zâde Sürûrî Paşa'nın oğlu), Fâzıl Bey (bahriyye nezâreti mektupçusu), Âsım Bey (padişahın hizmetkârlarından), Ali Fuad Bey (dâhıliyye nezâreti mektupçusu), Alî Rızâ Bey (düyûn-ı umûmiyye nâzırı), Mehmed Atâ Bey (mâliyeci), Abdurrahmân Efendi (mâliye muhâsebecisi), Niyâzi Efendi (erkân-ı harbiyye-i umûmiyye başkâtibi), Hacı Âkif Bey (mefrûşât-ı hümâyûn müdürü), Neş'et Bey (Urfa mutasarrıfı), Ârif Bey (Temyiz üyesi), Mehmed Hâlid Bey (Bank-ı Osmânî nâzırı, Refik Hâlid Karay'ın babası), Kadri Bey (padişahın hizmetkârlarından), Rober Efendi (ticâret ve nâfia nezâreti istatistik müdürü), Ârif Bey (mâbeynci), Fâik Bey (mâbeynci), Bekir Bey (mâbeynci), Cevdet Bey (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn kâtibi), Nef'î Efendi (Şûrây-ı Devlet üyesi), Von Alterlein Efendi (orman, maâdin ve zirâat nezâreti fen işleri muâvini).

1321 (1903/4) : Hacı Emin Bey (Temyiz üyesi), İdris Râgıb Bey (Mısır memurlarından), Rif'at Bey (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn 2. muâvini), Said Bey (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn kâtibi), Mustafa Bey (Mûsul valisi), Mihran Efendi (*Sabâh* gazetesi sahibi), Münîr Ismetî Bey (beylikci muâvini), Vagleri Efendi (Trabzon vali muavini), Hüseyin Fahreddin Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi), Hakkı Bey (Mâbeyn kâtibi), Ali Ekrem (Bolayır) Bey (Kudüs = Filistin mutasarrıfı, Nâmık Kemâl'in oğlu), Ahmed Reşid (Rey) Bey (Ankara valisi, sonradan dâhıliyye nâzırı), Refik Bey (Mâbeyn kâtibi), Celâleddin Bey (Şûrây-ı Devlet üyesi.), İsmail Bey (müteahhid), Şükrü Bey (maârif nezâreti muhâsebecisi), Nûh Bey (Şûrây-ı Devlet), Hüseyin Nâzım Bey (Şûrây-ı Devlet), Tâlib Bey (Şûrây-ı Devlet), Rif'at Bey (maliye (umum) müdürlerinden).

1322 (1904/5) : Buhur Efendi (Şûrây-ı Devlet), Mustafa Arslan Bey (Dürzî emîri), Muzaffer Bey (maliye nezâretinde muhasebeci), Ali Şefik Bey (Meclis-i Mâliyye üyesi), Hilmi Bey (Mâbeyn-i Hümâyûn teşrifatçısı), Reşad Bey (Şûrây-ı Devlet), Ömer Âlî Bey (Bingazi mutasarrıfı), Muzaffer Bey (hâriciyye terceme odası başkâtibi), Zühdi Efendi (techîzât-ı askeriyye nezâreti muâvini), Rif'at Bey (Atina sefîri), Sıddık Bey (Şûrây-ı Devlet başkâtibi). Mehmed Âsaf Bey (sadâret mektupçusu).

1323 (1905/6) : Âdil Bey (sadâret mektupçuluk kalemi müdürü), Ali Galib Bey (Şûrây-ı Devlet), Kemal Bey (matbûât-ı dâhıliyye müdürü), Yâver Efendi (Yemen vilâyeti müfettişi), Sefer Efendi (matbûât-ı hâriciyye müdürü), Emin Bey (eski Taşoz mutasarrıfı), Ahmed Bey (padişah doktorlarından), Hüsni Efendi (mâliye beytülmâl müdürü), Mehmed Celâleddin Bey (mahkeme reîsi), Mehmed Galib Bey (Manisa Mutasarrıfı).

1324 (1906/7) : Nizâmeddin Bey (âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn kâtibi), Ahmed Şem'a Bey (Şâm eşrâfından), Muhtar Bey (ticâret ve nâfia nezâre-

ti mektupçusu), Nûri Bey (eski Ankara valisi), Hacı Hâfız Feyzi Efendi (Şûrây-ı Devlet), Hüseyin Bedreddin Efendi (belediye reîsi), Râif Bey (Saray-ı Hümâyûn elektrik mühendisi), Behcet Bey (Dîvân-ı Hümâyûn teşrifatcısı), Rızâ Bey (mâbeynci), Bekir Sâmi Bey (Şûrây-ı Devlet), Âtıf Bey (hâriciyye hukuuk-ı muhtelita müdürü), İbrahim Sârım Bey (Istanbul belediye meclisi reîsi), Mihalaki Efendi (Şûrây-ı Devlet), Tevfik Efendi (hâriciyye nezâreti muhâsebecisi), Semîh Bey (Şûrây-ı Devlet).

1325 (1907) : Zeki Bey (Haleb belediye meclisi üyesi), Memdûh Bey (Mâbeyn mütercimi), Mehmed Fuad Bey (Mâbeyn mütercimi), Mustafa Bey (Sayyâdi-zâde, Haleb eşrâfından), Reşid Efendi (Paris başkonsolosu), Ahmed Cemal Bey (Istanbul gümrük nâzırı), Abdullah Sıddık Bey (Mâbeyn mütercimi), Ahmed Şevkı Efendı (Aydın = Ege Bölgesi vali muavini), Dâmâd Celâl Bey-Efendi (Şûrây-ı Devlet), Nikolaki Yorgiyadis Efendi (hazine-i hâssa hukuk müşaviri), Mavrokordato Efendi (Şûrây-ı Devlet), Tal'at Bey (rüsûmât emâneti muhâsebecisi), Ârif Bey (Şûrây-ı Devlet), Fethi Bey (Mâbeyn mütercimi), Abdurrahman Bey (orman, maâdin ve zirâat nezâreti sermühendisi), Yûsuf Şetvân Bey (Istanbul adliyye müfettişi), Süreyyâ Bey (seraskerlik mektupçusu), Nâbî Bey (Paris büyükelçiliği müsteşârı, sonradan hâriciyye nâzırı) (28.XI.1907).

Meşrutiyet Arifesinde Rütbeler Hakkında Netice

1894'te 364 olan ûlâ evvelleri 1897'de 403'e ve 1907 aralığında *(Sâl-Nâme, 1326,* 79-103) 648'e yükselmiştir.

Rûmeli beylerbeyi pâyeli sivil paşalar 1894'te 84, 1897'de 111 iken 1907 aralığında *(Sâl-Nâme,* 1326, 103-7) 156'ya yükselmiştir. II. Abdülhamîd'den en son bu pâyeyi alanlar arasında ilgi çekici bir isim vardır : Abdülazîz İbni's-Suûd Paşa (Basra vilâyeti aşiret reisi, Necd kaymakamı, rütbe tarihi : 27 receb 1325 = 5.IX.1907).

Istanbul pâyeli ulemâ efendilerin sayısı : 1894'te 29, 1897'de 48, 1907 de 48, 1907 aralığında *(Sâl-Nâme,* 111-3) 43, 1914'te *(İlmiyye Sâl-Nâmesi,* 59-61) 35.

Haremeyn pâyeli ulemâ efendiler : 1894'te 62, 1897'de 45, 1908 aralığında *(Sâl-Nâme,* 113-7) 70, 1914'te *(İlmiyye Sâl-Nâmesi,* 62-5) 62.

1908 aralığında en yüksek rütbeli devlet memurlarının sayısı şöyle olmuştur :

2 sadâret pâyeli (Sadrâzam Avlonyalı Ferîd Paşa ve Hıdîv Abbas Hilmi Paşa) = 1 meşîhat pâyeli (Şeyhulislâm Cemâleddîn Efendi) = 3 kişi.

53 vezîr = 39 müşîr (mareşal) = 3 bahriyye müşîri (büyük-amiral) = = 3 doktor müşîr = 8 Rûmeli kazaskeri = 38 Anadolu kazaskeri = 150 kişi (1894'de 129, 1897'de 125 idi).

245 bâlâ = birinci ferikler (orgeneraller).

43 Istanbul pâyeli = 648 ûlâ evveli = 156 Rûmeli beylerbeyi pâyeli = ferikler (korgeneraller) = 847 kişi + ferikler.

Bunların hepsinin yekûnu : 1.245 kişi + birinci ferikler ve ferikler.

Meşrutiyet'ten Sonra

II. Meşrutiyet devri 1908 - 1922 arasında 14 yıldan ibarettir. Bir çöküş, talihsizlik, bedbahtlık ve felâket devresi olmuştur. 14 yılın 12 yılı savaşla geçmiştir.

II. Meşrutiyet'in hükümdarları kendiliklerinden değil, hükûmet teklifiyle rütbe ve nişan veriyorlardı. II. Abdülhamîd, kardeşleri V. Mehmed'le VI. Mehmed, 1908'den 1922'ye kadar böyle davrandılar. II. Meşrutiyet, bir tepki devridir. II. Abdülhamîd rejiminin her şeyine tepki. Kötü taraflarına da, iyi taraflarına da tepki. Rütbeler mes'elesinde de böyle oldu. II. Abdülhamîd, hele son yıllarında, rütbe ve nişanları çok büyük ölçüde, hattâ ölçüsüz derece de dağıtmıştı. İttihadcılar, rütbe ve nişânı verilmez şeyler hâline getirdiler. Sivil rütbeler nâdiren tevcîh edildi. Vezîr ve müşîr rütbeleri ile kazaskerlikler ancak bir kaç kişiye tevcîh edildi. Rütbesiz sivil memurlar ilk defa olarak ortaya çıktı ve rütbe almaksızın en yüksek makamlara geldikleri görüldü.

Askerî rütbelere gelince... Rütbesiz subaylık mümkin değildi. Fakat askerî rütbeler de cimrilikle verildi. Mîrlivâ (tümgeneral) ordu, hattâ ordular grubu kumandanları görüldü. Mustafa Kemal Paşa bunlardan biridir. Bir kaç ferik, daha az birinci ferik vardı. Mîralay kolordu kumandanı çoktu.

İttihadcılar'ın «tasfiyye-i rüteb» yâni rütbelerin tasfiyesi kanunu, korkunç oldu. Müşîrlerden bâzıları mîralaylığa indirildi. Bütün tecrübeli subaylar tasfiye edildi. İttihadçı genç subaylara yol açıldı. Kaymakam (yarbay) Enver Bey, harbiye nâzırı oldu. Böyle akıl almaz işler oldu. Hayatında tümen idare etmemiş adamlara en büyük askerî mes'uliyetler verildi. Ve imparatorluk battı

Askerî Darbeler Daima Ordunun Aleyhinedir

Askerî darbeler, daima ordunun aleyhine olur. Bu, tarih kanunudur. Şimdi bu kanunu Türkiye için gözden geçirelim :

Modern Türkiye, 1826'da başlar. Vak'a-i Hayriyye'yi gerçekleştirerek Sultan Mahmud yüz bakımdan hayırlı işler yapmıştır. Burada mevzuumuzla ilgili en mühimlerinden birini anmak istiyorum : Askeri siyasetten çekmişti. İtaat eden orduyu, bugünki orduyu kurmuş, itaat etmiyen, bu yüzden ülkeler ve milyonlarca vatandaş kaybına sebeb olan yeniçeriliği kaldırmıştır. Prusya'nın ve emsalinin itaat eden ordu ile XIX. asır başlarındaki durumuna geldiğini, itâat eden orduyle atalarının cihânı fethettiğini, kazan kaldıran orduyle Macaristan'dan Kırım'a, Mora'dan Kafkasya'ya

kadar nice ülkenin kaybedildiğini Sultan Mahmud, çok iyi biliyordu. Bu mes'eleyi 1826'da itaat eden askerine, itaat etmiyeni için «vur!» emrini verinceye kadar 20 yıl düşünmüştü.

Mustafa Reşid Paşa, «Büyük» denen, büyüklerin en büyüğü olan Reşid Paşa, II. Mahmûd'un talebesidir. Büyük hükümdar tarafından itina ile yetiştirilmiş, üzerine titrenmiş, genç yaşta vezirlik ve hâriciyye nâzırlığı verilmiş, en mes'ûliyetli işler tevdiinden çekinilmemiş bir diplomat. Doğuştan diplomat. Böyle adam lâzımdı. Askerlikle devletin savunulamıyacağı dönem başlamıştı. Görev, diplomasinindi.

Burada Reşid Paşa'nın ne yaptığını anlatmanın yeri değil. Vezirler vezîri, dediğim gibi pek büyük ve tecrübeli üstat tarafından yetiştirilmişti. Orduyu siyâset arenasından çekmek, klasik kitaplarda yazdığı gibi «ordunun tek görevi savaşmaktır» kaidesini sıkı sıkıya uygulamak... Ordu ne zaman savaşır? Tabiî hükûmet ne zaman emrederse...

«Tanzîmât-ı Hayriyye» işte budur. Ordu savaşır. Devleti hükûmet idare eder. Ordu, siyâsetin sınırına bile yaklaşamaz. Tanzimat terbiyesi öyle bir rejimdir ki, ihtilâl yaparak kaideyi bozan Müşîr Hüseyin Avni Paşa, kendi emriyle ihtilâli gerçekleştiren 38 yaşındaki genç tümgeneral Süleyman Paşa meşrutiyet ne zaman ilân edilecek diye sorduğu zaman: «Sen sus, asker siyâsete karışmaz!» diye azarlar.

Reşid Paşa ekolü, Âlî ve Fuad gibi dâhîlerle, 1871'e kadar hâkimdir. Askerin aklından siyâsetin s'si geçmez. Hele darbe?... Hele, Osmanlı devletini yerden yere vuran yeniçeri darbeleri... Tarihte yalnız diş gıcırtılarak okunur. Mazinin mazisi olmuş kötünün kötüsü hâtıralardır. Osmanlı tarihinde «istemezük!» nidâsı kadar iğrenç hiç bir istek yoktur.

1871'de rejim bozulur. Rejim bozulunca orduyu kışkırtan kin, ihtiras sahipleri, yağma heveslileri ortaya çıkar. 30 Mayıs!

30 Mayıs 1876! Hüseyin Avni, Sultân Azîz ile hesaplaşmak için 10 yıldan beri kurduğu planı gerçekleştirir. Darbe, hal' ve ihtilâl... Ordu siyâsete karışmıştır. Sultan Mahmûd'un eseri mahv olmuştur. Yeniçerilik hortlamıştır. Gene mi millî felâketler başlıyacaktır?

Hem de bir yıl sonra... Sultân Azîz'in üzerine titrediği orduları, ancak Yeşilköy'de durur. Rus büyük karargâhı Yeşilköy'dedir. 500 seneden beri Tuna boyunda oturan iki milyon Türk nerededir? Bir milyonu Rus süngüsü, kar ve açlıkla Tuna ile Meriç arasında uzanmıştır. Bir milyonu da Tuna'dan kalkıp Arabistan

çöllerine kadar, devletin neresinde sığınacak bir karış toprak bulmuşsa orada. Neredesin Sezar?

Sezar çok uzakta değildir, tahtının üzerindedir. Bu kadar büyük bir millî felâket ve sonra tabiî rejime, Tanzimat'a dönüş?. Böyle bir şeyi dünyanın hangi devletinin tarihi kaydetmiştir? Elbette diktatör gelecektir. Diktatör denen adam çok nâdiren bir kaç yıldan fazla dayanır. . Çok defa kellesini başka bir diktatöre bırakıp sahneyi terk eder.

Bu defaki diktatör hem Osmanoğlu'dur, hem de Türkiye tarihinin gördüğü en hesaplı adamdır: Tam 32 yıl yerinde kalır. Dikta ağlarını gittikçe gerip çekerek.

Ve zavallı Türk ordusu... Sen mahv olmak için mi dünyanın en modern silâhlarıyle donatılmıştın? Sen daha 20 yıl önce Rus-lar'ı yüzlerce kilometre kovalıyan ordu değil miydin? Hangi menhûs hastalıktır ki seni Tuna boylarında, Kafkaslar'da yerden yere çaldı? Sen Plevne'de iken aslî cevherinle yaşıyordun. Siyâset mikrobunu almış bünyen Şıpka'da gevşemiş, sonra tamamiyle yere serilmişti.

Bir diktatörün 32 yıl kalması mucizeydi. Ama hiç bir mucize devamlı değildir. 32 yıl Türk subayının siyasetin s'sine karışmaması te'mîn edildi. Ama siyaset mikrobu, ordunun tek subayına bulaştı mı iş bitmiştir. 1876'da bu tek subay Hüseyin Avni idi. 1908'de 7 Türk ordusundan biri, bütün III. Ordu subayları bu mikrobu almıştı. Hem de ne kadar çirkef bir portörden... Makedonya çetecilerinden...

Meşrutiyet, yâni taçlı demokrasi... Pek âlâ. Hürriyet... En mukaddes mefhum... Ama yeniden bir hal' faciasına ne lüzum vardı? Sultan Hamîd, ilânından sonra meşrutiyet ve hürriyetin kılına mı dokunmuştu? Siyasete bulaşmış bir avuç şerbetlenmiş, fena halde kandırılmış genç subay, politikanın gayyâsına boğazlarına kadar dalmak için onu da tahttan indirdiler. Canım mekteb-i harbiyye-i şâhânelerde, mekteb-i erkân-ı harbiyye-i şâhânelerde falan hiç mi Türk târîhi okumadınız? Hangi hal' vak'ası iyilikle netîcelendi? Ve hangi hal' vak'ası millî felâketle netîcelenmedi? Bunu olsun bilecek seviyede yetiştirilmiştiniz.

İşte size Balkan Harbi! Haydi bakalım, bu sefer karşınızda babalarınız gibi Rusya yok. Sadece 4 eski vilâyetiniz var. Buyrun... Millet sizden bir haftada Sofya'da, Atina'da, Belgrad'da ve Çetine'de olmanızı istiyor. Bütün dünya da bunu bekliyor. Adriyatik'le Karadeniz arasındaki 550 yıllık Türk yurdu ve Türk devletinin iki kanadından biri Rumeli'nin 33 vilâyetini iki ayda düşmana bırakmak, Bulgar'ı Çatalca'ya getirmek size yakışır mıydı?

Ama politika ile uğraşan ordunun savaşabildiğini kim gördü? 4 yıl önce silâh arkadaşlarınız en değerli ve tecrübeli üstleriniz, binlerce subayı emekliye ayıran siz değil miydiniz? Balkan Savaşı'nın en hararetli dakikalarında İttihadcı ve İtilâfcı subaylar olarak birbirinize silâh çeken kimdi? Binlerce subay, on binlerce er, yüz binlerce sivil Türk, kadın, ihtiyar, çocuk, gene Rumeli topraklarında kaldı. Üstünde değil, altında... Bu ülkeler kaç neslin gönül yakıcı fedakârlığı ile yurt edilip sizlere teslîm edilmişti!

Allahım, ne felâketlerden ders almaz insanlarmışız. Kim derdi ki bu fâcialar faciasından sonra da Türk subayı siyasete devâm edecek? Bu iş de oldu. Ordu, 32,5 yaşında bir yarbaya teslîm edildi. Orduyu gençleştirmek bahanesiyle yarbay, kendisinin karşısında hazır ol durmıyacak üst rütbedeki subaylara bir tırpan daha atar. Düşman, Meriç'ten Sakarya'ya gelmiştir. Türk'ün gideceği toprak parçası kalmamıştır artık.

Neyse Meriç'le Ağrı Dağı arasında kalabildik. Ve felâket teşhîs edilebilmiştir : Daha binbaşı olmadan, subayın politikaya karışmasına muhalif olduğu için İttihadcı arkadaşlarıyle düşman olup nisbeten kenara itilen Mustafa Kemal, teşhîsi tam mânâsıyle koymuştur. Atatürk Cumhuriyeti'nde subay, yalnız savaş görevi verilmiş bir vatandaştır. Hiç bir bahâne ile politikaya yaklaştırılmaz. Her politikaya girişinde subay topluluğu, kendi arkadaşlarının yarısını Türk ordusu dışında bırakmıştır.

27 Mayıs ve 12 Mart'da da böyle oldu. Sert veya yumuşak, darbe yapan ordu, binlerce subay arkadaşını kendi bünyesinden silkip attı. Suriye falan olsaydık, oradaki gibi ihtilâller zencirleme devâm etseydi, orduda subay falan kalmazdı. Zîrâ her cunta, yeni bir cuntanın doğuşunu sağlar ve her cunta, bir diğeri tarafından yok edilir. Bu yüzden ne subay ziyânı olmuştur.

Her müdahalede ordu, zararlı çıkmıştır. Her müdahalede pek değerli subaylar ordudan atılmıştır. Bir tek tarihçi, kalanların atılanlardan kıymetli olduğunu iddia edemez. Zîrâ zâten değerli değersiz tefrikı yapmıya imkân yoktur ki... İhtilâl o kadar belâlı bir şeydir.

1882'de En Yüksek Devlet Memurları

1882 yılında, II. Abdülhamid saltanatının 6. senesinde en yüksek devlet memurlarını aşağıda gösteriyorum. Henüz bürokrasinin basit olduğu, rütbe ve nişanların çok titizlikle verildiği görülmektedir :

Saray : Dârüssaâde ağası Hâfız Behrâm Ağa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), masârifât nâzırı Kemal Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî),

ser-kurenâ Mehmed Paşa (müşir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), başkâtib Ali Rızâ Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî).

Kabine : Başvekil Said Paşa (hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî), Şeyhulislâm Ahmed Es'ad Efendi (murassâ Osmânî ve Mecîdî), dâhiliyye nâzırı Mahmud Nedim Paşa (eski sadrâzam) (murassâ İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî), harbiyye nâzırı Gazi Osman Paşa (müşîr, murassâ İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî), bahriyye nâzırı Hasan Hüsnü Paşa (bahriyye müşîri, II. Osmânî, I. Mecîdî), hâriciyye nâzırı Âsım Paşa (vezîr, I. Mecîdî), Şûrây-ı Devlet reîsi Server Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), adliyye nâzırı Cevdet Paşa (vezîr, I. Osmânî ve Mecîdî), Tophâne-i Âmire müşîri Ali Sâib Paşa (müşir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), evkaaf-ı hümâyûn nâzırı Subhi Paşa (vezir, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), maârif nâzırı Ali Fuad Bey (Sadrâzam Âlî Paşa'nın oğlu) (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mâliyye nâzırı Münir Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), nâfia nâzırı Hasan Fehmi Efendi (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), başvekâlet müsteşârı Zihni Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), ticâret ve zirâat nâzırı Râif Efendi (bâlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî).

Umûr-ı Nâfia Komisyonu reîsi Nâmık Paşa (müşîr, murassâ İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî), Şehremîni Mazhar Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Tekaaüd Sandığı nâzırı Kâni Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu reîsi Ahmed Celâl Paşa (vezir, I. Mecîdî), Sicill-i Ahvâl Komisyonu reîsi İrfan Paşa (vezir, I. Osmânî, II. Mecîdî), rüsûmât emîni Edîb Efendi (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), zabtıyye nâzırı Hâfız Paşa (ferik, III. Osmânî, I. Mecîdî), vergi emini Mustafa Efendi (bâlâ, II. Osmânî), hazîne-i hâssa nâzırı Agop Efendi (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), posta ve telgraf nâzırı İzzet Efendi (bâlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), âşâr ve agnâm emîni Cemal Bey (ûlâ sânîsi).

Meşîhat müsteşârı Ahmed Necîb Efendi (kazasker, III. Osmânî, I. Mecîdî), dâhıliyye müsteşârı Celâl Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), hâriciyye müsteşârı Artin Efendi (bâlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), adliyye müsteşârı Vahan Efendi (bâlâ, I. Mecîdî), mâliyye müsteşârı Vitendorf Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî).

Teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı ve Dîvân-ı Hümâyûn tercemânı Münir Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Şefkatî Efendi (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Dîvân-ı Hümâyûn beylikcisi Niyâzi Efendi (bâlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), başvekâlet mektubcusu Vasfi Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), teşrîfâtî-i Dîvân-ı Hümâyûn Mehmed Ferruh Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), hâriciyye mektubcusu Re'fet Bey (bâlâ, II. Mecîdî), tahrîrât-ı hâriciyye kâtibi Neş'et Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), hâriciyye teşrîfâtcısı Ebû Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî).

Rûmeli kazaskeri Ahmed Azîz Efendi (kazasker, I. Mecîdî), Anadolu kazaskeri Seyfeddîn Efendi (kazasker, I. Osmânî ve Mecîdî), ders vekîli Halîl Efendi (kazasker, II. Osmânî, I. Mecîdî), fetvâ emîni Nûri Efendi (İstanbul, II. Mecîdî), meşîhat mektubcusu Mehmed Cemâleddîn Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî).

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye reîsi Ali Nizâmî Paşa (müşîr), piyâde dâiresi reîsi Ömer Neş'et Paşa (mîrlivâ, IV. Mecîdî), süvârî dâiresi reîsi Mahmud Paşa (ferik, I. Osmânî, III. Mecîdî), topçu dâiresi reîsi Hüseyin Paşa (ferik, III. Osmânî ve Mecîdî), istihkâmât dâiresi reîsi Mahmud Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), muhâkemât dâiresi reîsi Mustafa Âsım

Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), sıhhiyye dâiresi reîsi Dr. Nûri Paşa (ferik, II. Mecîdî), levâzım dairesi reîsi Ali Paşa (ferik, III. Osmânî, II. Mecîdî), muhâsebât dâiresi nâzırı Âdil Paşa (ferik, I. Osmânî, I. Mecîdî), jandarma dâiresi reîsi Baker Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), nezâret dâiresi reîsi Senîh Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), mekâtib-i askeriyye nâzırı Edhem Paşa (ferik, III. Osmânî, II. Mecîdî), Şûrây-ı Bahriyye reîsi Süleyman Paşa (ferik, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Tophâne Meclisi reîsi Eyyûb Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî).

I. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı Rauf Paşa (müşîr), II. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı Veysel Paşa (ferik), III. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı Ahmed Eyyûb Paşa (müşîr), IV. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı Nâfiz Paşa (müşîr), V. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı Hüseyin Fevzi Paşa (müşîr), VI. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı İzzet Paşa (müşîr), VII. Orduy-ı Hümâyûn kumandanı İsmail Paşa (ferik).

Londra büyükelçisi Müzürüs Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Paris büyükelçisi Es'ad Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Viyana büyükelçisi Edhem Paşa (eski sadrâzam, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Petersburg büyükelçisi Şâkir Paşa (müşîr, I. Osmânî ve Mecîdî), Berlin büyükelçisi Sâdullah Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Roma büyükelçisi İstefanaki Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Tahrân büyükelçisi Fahri Bey (bâlâ, II. Mecîdî), Atina maslahatgüzârı Tevfik Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Vaşington elçisi Aristaki Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Brüksel elçisi Karatodori Efendi (ûlâ Sânîsi, III. Osmânî, I. Mecîdî), Bükreş elçisi Süleyman Bey (ûlâ, IV Osmânî, II. Mecîdî), Madrid elçisi Servet Efendi, Lahey ve Stokholm elçisi Karaca Paşa (Rûmeli), Belgrad elçisi Hâlid Bey (mütemâyiz), Çetine elçisi Rızâ Bey (ûlâ, III. Mecîdî).

Eyâlet Vâlîleri : Edirne : Kadri Paşa (eski sadrâzam, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Selânik : Galib Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Yanya : Mustafa Asım Paşa (vezir, II. Osmânî, I. Mecîdî), Manastır : Ahmed Eyyûb Paşa (müşîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Kosova (Üsküb) : Ahmed Hıfzı Paşa (ferik, III. Mecîdî), İşkodra : Hacı Osman Paşa (mîrlivâ), Rûmeli-i Şarkî (Filibe) : Aleko Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Hudâvendigâr (Bursa) : Ahmed Tevfik Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Erzurum: Mustafa Paşa (müşîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Adana : Âbidin Paşa (vezir, I. Mecîdî), Ankara : münhal, Bağdad : Takıyyeddin Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Diyâr-ı Bekr : İzzet Paşa (müşir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Hicâz (Mekke) : İzzet Paşa (vezir, I. Osmânî), Konya : Said Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Suriye (Şam) : Hamdi Paşa (eski sadrâzam, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Trâblus-ı Garb : Ahmed Râsim Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Kastamoni : Sırrı Paşa (Rûmeli), Girit : Fotyadi Paşa (vezir, I. Mecîdî), Mâmûretülazîz (Elazığ) : Abdullah Paşa (vezir, II. Mecîdî), Van : Hasan Paşa (Rûmeli, III. Mecîdî), Trabzon : Yûsuf Paşa (vezir, II. Osmânî ve Mecîdî), Yemen (San'â) : İsmail Paşa (ferik, II. Osmânî, III. Mecîdî), Mûsul : Hacı Mehmed Paşa (ferik), Haleb : Cemil Paşa (ferik), Sıvas : Rif'at Paşa (vezir), Balıkesir : Reşad Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), Dersim : Fikri Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), Hakkâri : Hilmi Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), Bitlis : Ârif Paşa (Rûmeli), Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Rodos): Said Paşa (vezir), Aydın (İzmir) : Ali Paşa (vezir, II. Osmânî, I. Mecîdî), Bingazi : Ali Kemal Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), Tûnus : Mehmed Said Paşa (müşîr, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Sisam : Kostaki Paşa (vezir, I. Mecî-

dî), Bulgaristan (Sofya) : Prens Aleksandr, Mısır : Hıdiv Tevfîk Paşa (sadâret, murassâ Osmânî ve Mecîdî).— Mekke Şerîfi : Abdülmuttalib Efendi (murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Harem-i Şerîf müdürü Atâî Efendi (III. Mecîdî), Ravza-i Mutahhara şeyhi Şevket Paşa (vezir, I. Mecîdî), Medîne-i Münevvere muhâfızı Ahmed Fâzıl Paşa (mîrlivâ), Medîne Harem-i Şerîf müdürü Ahmed Atâ Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî).— Müstakil Sancak Mutasarrıfları : Cebel-i Lübnân (Dayrü'l-Kamer) : Rüstem Paşa (vezir), Kuds-i Şerîf : Rauf Paşa (Rûmeli), Serfice : Halil Bey (ûlâ).

Sancak Mutasarrıfları : EDİRNE : Gümülcine : Osman Bey (ûlâ sânîsi), Tekfurdağı (Tekirdağ) : Necib Bey (ûlâ sânîsi), Dimetoka : Corci Paşa (mîrmîrân), Gelibolu : Tahsin Paşa (Rûmeli), Kırkilise ((Kırklareli) : Câvid Paşa (Rûmeli), 2 sancak daha (Naçunaçof Efendi ve Mehmed Efendi).— ERZURUM : Merkez : Hâşim Efendi (ûlâ sânîsi), Erzincan : Hüseyin Paşa (Rûmeli), Bayburd : İbrahim Efendi (mütemâyiz), Bâyezid : İbrahim Efendi (mütemâyiz).— AYDIN : İzmir merkez: Hıfzı Bey (mütemâyiz), Aydın : Necib Paşa (mîrmîrân), Menteşe (Muğla) : Enis Bey (sâniye), Saruhan (Manisa) : Sâlih Efendi (ûlâ sânîsi).— ADANA : Merkez : Nûri Bey (ûlâ sânîsi), İçel : Hacı Hüseyin Bey (ûlâ), Kozan : Tevfik Bey (ûlâ sânîsi), Cebel-i Bereket : Rızâ Bey (mütemâyiz).— ANKARA : Merkez : Mahmud Bey (mütemâyiz), Yozgat : Hâdi Paşa (Rûmeli), Kayseriyye : Reşid Paşa (Rûmeli), Kırşehri : İbrahim Bey (ûlâ sânîsi).— BİNGAZİ : Hums : Celâl Bey (mütemâyiz).— HUDÂVENDİGAR : Merkez Bursa : Hasan Hayri Efendi (ûlâ sânîsi), Kütahya : Haydar Paşa (Rûmeli), Karahisar : Tevfik Paşa (Rûmeli).— HALEB : Merkez : Hakkı Bey (ûlâ sânîsi), Zor : Hüseyin Paşa (ferik), Mar'aş : Münib Paşa (Rûmeli), Urfa : Rûmi Efendi (ûlâ sânîsi).— DİYÂR-I BEKR : Merkez : İsmâîl Efendi (sâniye), Mardin : Said Paşa (mîrmîrân), Malatya : Şâkir Bey (ûlâ sânîsi), Siird : Sâlih Paşa (mîrmîrân).— SURİYE : Merkez Şâm : Edhem Paşa (Rûmeli), Akkâ Ahmed Sâlih Efendi (mütemâyiz), Belkaa : Mehmed Yûsuf Bey (mütemâyiz), Havrân : İsmail Bey (mîralay), Hamâ : İbrahim Paşa (mîrmîrân), Beyrut: Necib Paşa (Rûmeli), Trâblus-ı Şâm : Zıyâ Efendi (mütemâyiz), Lâzıkıyye : Ahmed Efendi (sâniye).— TRÂBLUS-I GARB : Cebel : Ahmed Bey, Kurân : Fâik Paşa (mîrmîrân).— KONYA : Isparta : Ahmed Cevdet Bey (mütemâyiz), Niğde : Ahmed Rüşdü Efendi. Burdur : Mümtâz Bey (sâniye), Teke (Antalya) : Turhan Bey (ûlâ).— BAĞDÂD : Hille : Sâlih Bey, Kerbelâ : Mehmed Paşa (mîrmîrân), Amâre : Vehbi Efendi (mütemâyiz), Basra : Mazhar Paşa (Rûmeli), Necd : Said Paşa.— BALIKESİR : Biga (Çanakkale) : Hacı Hasan Bey (bâlâ).— HİCÂZ : Cidde : Hâlis Efendi (ûlâ).— CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFÎD : Sakız : Miltiyadi Paşa (Rûmeli), Midilli : Nâmık Kemal Bey (bâlâ, meşhur şâir), Rodos : Mâcid Paşa (Rûmeli), Limni : Zıyâ Bey (ûlâ).— DERSİM : Sâzgerd : münhal.— SELÂNİK : Merkez : Reşad Bey (ûlâ sânîsi), Siros (Serez) : Emîn Efendi (mütemâyiz), Drama : İzzet Efendi (mütemâyiz).— SIVAS : Merkez : Selim Sırrı Efendi (mütemâyiz), Amasya : Âtıf Bey (ûlâ), Tokat : Rauf Bey (mütemâyiz), Karahisâr-ı Şarkî : Yûsuf Tali Paşa (mîrmîrân).— TRABZON : Merkez : Enis Bey (mütemâyiz), Cânik (Samsun) : Hasan Paşa (Rûmeli), Lâzistan (Rize) : Nasûhî Bey (ûlâ sânîsi), Gümüşhâne : Hasîb Efendi (mütemâyiz).— KOSOVA : Merkez Priştine : Fâik Bey (mütemâyiz), Yenipazar : Abdülkaadir Efendi (ûlâ sânîsi), Üsküb : Tayyar Paşa (mîrmîrân), Taşlıca : Süleyman Paşa (mîrmîrân), İpek : Ali Paşa (mirlivâ).— KASTAMONİ : Mer-

kez: Şâkir Efendi (mütemâyiz), Sinop: Vasil Paşa (mîrmîrân), Bolu: Ali Rızâ Efendi (mütemâyiz), Çankırı: Abdullah Efendi (ıstabl-ı âmire).— GİRİT : Kandiye : Es'ad Bey (ûlâ sânîsi), Resmo : Âbidin Bey (mütemâyiz), Lâşid : Filos Efendi, İsfakine : Bello Efendi (mütemâyiz).— YEMEN: Merkez San'â : Cemil Paşa (mîrmîrân), Hudeyde : İzzet Bey (mütemâyiz), Asîr : Ahmed Feyzi Paşa (mîrlivâ), Taizz : Hamdi Paşa (mîrlivâ).— MANASTIR : Merkez : Yûsuf Zıyâ Efendi (mütemâyiz), Görice : Mehmed Ferid Bey, Prizrin : Hasan Paşa (mîrlivâ).— MUSUL : Merkez Kerkük : Hamdi Bey (mütemâyiz), Süleymâniyye : Zîver Bey (mütemâyiz), Mûsul : Nâzım Efendi (mütemâyiz).— VAN : Muş : Süleyman Paşa (mîrmirân).— YANYA : Merkez : Fevzi Efendi (sâniye), Ergeri : Kâzım Bey (mütemâyiz), Berat : Timur Paşa (Rûmeli), Preveze : Abdürrefî Efendi (ûlâ sânîsi), Yanya : Câvid Paşa (mîrmîrân).

Görüldüğü gibi bu tarihte mutasarrıflar içinde yalnız 2'si (Biga = Çanakkale ve Midilli mutasarrıfları ki, ikincisi Nâmık Kemal'dir), «bâlâ» rütbesini hâizdirler. Diğer bütün mutasarrıfların rütbeleri daha aşağıdır. Hattâ mîrmîrân ve sâniye rütbesinde epey mutasarrıf vardır ki, her ikisinin de karşılığı yarbay rütbesidir (bâlâ rütbesi ise orgeneral'e karşılıktır). Halbuki II. Abdülhamîd devri sonlarında bâlâ rütbeli mutasarrıflar pek çoğalacak, düşük rütbeliler ise ortadan kalkacaktır.

Vilâyet (Eyalet) Defterdar ve Mektubcuları : Edirne : Mustafa Nâilî Efendi (sâniye) ve Rauf Bey (ilk isim eyalet defterdârını, sonraki mektubcusunu göstermektedir), Selânik : Ârif Efendi (ûlâ) ve Mustafa Efendi, Yanya : Hakkı Efendi (ûlâ sânisi) ve Sâdık Efendi, Manastır : Emîn Efendi (ûlâ, III. Mecîdî) ve Hayri Efendi (sâniye), Kosova : Tevfik Efendi (mütemâyiz) ve Râif Efendi (mütemâyiz), İşkodra : Abdullah Efendi (sâniye) ve Ismet Efendi, Erzurum : Münir Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Adana : Çelebî Efendi (ûlâ sânîsi) ve Enverî Efendi (sâniye), Ankara : Sâlim Efendi (mütemâyiz) ve Hakkı Efendi (ûlâ sânîsi), Bağdâd : Rüşdü Efendi (ûlâ) ve Mustafa Bey (sâniye), Diyâr-ı Bekr : Edhem Efendi (sâniye) ve Osman Bey, Hîcâz : Necib Bey (sâniye), Konya : Sâlih Efendi (ûlâ) ve Nâzım Bey (sâniye), Suriye : Nâmık Efendi (ûlâ sânîsi) ve Bahâeddin Bey (mütemâyiz), Trâblus-ı Garb : Şeref Efendi (mütemâyiz) ve Ahmed Rif'at Efendi (mütemâyiz), Kastamoni : İsmail Zeki Efendi (sâniye) ve Rüşdü Bey (mütemâyiz), Girit : Nûri Bey (mütemâyiz) ve Bâki Bey (mütemâyiz), Mâmûretülazîz: Zihni Efendi (sâniye) ve Fehim Bey (ûlâ sânîsi), Van : İbrahîm Hulûsi Efendi (sâlise) ve Abdullah Efendi (mütemâyiz), Trabzon: Naîm Efendi (mütemâyiz) ve Fehmi Efendi (ûlâ sânîsi), Yemen : Râgıb Efendi (mütemâyiz) ve İsmail Efendi (ûlâ sânîsi), Mûsul : Cemil Bey (mütemâyiz) ve Muhtar Bey (mütemâyiz), Haleb : Sâib Efendi (sâniye) ve İzzet Efendi (mütemâyiz), Sıvas : Es'ad Efendi (mütemâyiz) ve Sırrı Efendi (sâlise), Balıkesir : Abdullah Efendi (sâniye, mektubcu), Dersim : Ahmed Tevfik Efendi ve Ömer Efendi (sâniye), Hakkâri : Servet Efendi (sâniye) ve İzzet Efendi (ûlâ sânîsi), Bitlis : Hasan Efendi ve Tâhir Bey (sâlîse), Cezâir-i Bahr-i Sefîd : Hayri Efendi (sâniye) ve Ali Bey (mütemâyiz), Aydın : Zihni Bey (ûlâ sânisi) ve Kemal Bey, Bingazi : Fâtih Efendi (râbia) ve Hâfız Saîd Efendi (sâniye).

1902 Yılında En Yüksek Görevliler

20 yıl sonra devlet idâresi bürokratlaşmış, rütbe ve nişanlar orta yere dökülmiye başlamıştır. Bu tarihteki en yüksek devlet memurlarının listesini aşağıda veriyorum :

Saray : Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâne Müşîri münhal (Gazi Osman Paşa'nın ölümü dolayısıyle), Dârüssaâdeti'ş-Şerîfe ağası Ganî Ağa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî); Ser-kurenây-ı Hazret-i Şehryârî (başmâbeynci) Hacı Ali Bey (bâlâ, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), 2. mâbeynci Nûrî Paşa (ferik, murassâ Osmânî ve Mecîdî), mâbeynciler : Mehmed Bey (ûlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Râgıb Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Emin Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Ârif Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Bekir Sıddıyk Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Fâik Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Rızâ Bey (ûlâ, II. Mecîdî); Mâbeyn-i Hümâyûn-i Mülûkâne başkâtibi Tahsin Bey (bâlâ, murassâ İmtiyaz, İftihâr, Osmânî, Mecîdî), tahrîrât-ı ecnebiyye kâtibi İbrâhim Bey (bâlâ, I. Osmânî, ve Mecîdî), 2. kâtib ve mâbeynci Ahmed İzzet Bey (bâlâ, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), Mâbeyn kâtibleri : Nûri Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Ali Cevad Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Fâik Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Hakkı Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ali Ekrem (Bolayır) Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Refik Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Fethi Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Şefik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Abdurrahman Zeki Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Yahyâ Sezâi Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Rif'at Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ecved Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Vâsıf Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), Galib Bey (ûlâ, II. Osmânî), Emin Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Mehmed Tevfik Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Sâim Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Edib Bey (sâniye, IV. Osmânî). İsmail Hakkı Bey (sâlise, IV. Mecîdî), Mukayyidler : Hüseyin Naim Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Mehmed Münir Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Ömer Lutfi Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî); İmâm-ı evvel-i Hazret-i Şehryârî Râşid Efendi (Anadolu kazaskeri, murassâ Osmânî ve Mecîdî). imâm-ı sânî İsmâil Hakkı Efendi (bilâd-ı hamse, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-musâhib Cevher Ağa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî); Harem-i Hümâyûn-ı Mülûkâne masraf nâzırı Hacı Âkif Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Muzıkay-ı Hümâyûn kumandanı Süleyman Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Hazîne-i Hümâyûn kedhudâsı Edhem Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Istabl-ı Âmire müdürü Fâik Paşa (ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Mâbeyn-i Hümâyûn müdürü Hacı Hüseyin Efendi (III. Mecîdî), 2. müdürü Ahmed Efendi (IV. Osmânî, III. Mecîdî), ceyb-i hümâyûn kâtibi İbrahim Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hazîne-i Hümâyûn başkâtibi Bekir Sıdkı Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), Hâss Oda kedhudâsı Hacı Ahmed Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), Bâbüssaâde ağası Mustafa Ağa (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), Saray Kapı çukadârı Ali Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), 2. çukadâr Hüseyin Bey (sâlise, III. Mecîdî), Mâbeyn telgrafçısı Hüsnü Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), 2. telgrafçı Besim Bey (sâniye, IV. Mecîdî).

Kabine : Sadrâzam Said Paşa (murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), Şeyhulislâm Mehmed Cemâleddîn Efendi (murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmâ-

ni, Mecîdî), adliyye nâzırı Abdurrâhman Paşa (eski sadrâzam, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), serasker Mehmed Rızâ Paşa (müşîr, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), Şûrây-ı Devlet reîsi Mehmed Said Paşa (vezir, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), bahriyye nâzırı Hasan Hüsnü Paşa (bahriyye müşîri, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), hâriciyye nâzırı Ahmed Tevfik Paşa (vezir, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), dâhılıyye nâzırı Mehmed Memduh Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Tophâne-i Âmire müşîri Mustafa Zeki Paşa (müşir, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), mâliyye nâzırı Reşad Paşa (vezir, I. Osmânî, III. Mecîdî), evkaaf-ı hümâyûn nâzırı Abdullah Galib Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), maârif nâzırı Ahmed Zühdü Paşa (vezir, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), ticâret ve nâfia nâzırı ve me'mûrîn-i mülkiyye komisyon-ı âlîsi reîsi Mustafa Zihni Paşa (vezir, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), müsteşâr-ı sadr-ı âlî (sadâret müsteşârı) Mehmed Tevfik Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî).

Eyalet Valileri : Hicâz : Ahmed Râtib Paşa (bahriyye müşîri, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), Yemen : Hüseyin Hilmi Paşa (vezir, III. Osmânî, I. Mecîdî), Basra : Mustafa Nûrî Paşa (ferik, I. Mecîdî), Bağdâd : Nâmık Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), Mûsul : Reşid Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, III. Mecîdî), Suriye : Hüseyni Nâzım Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Beyrût : Reşid Bey (bâlâ, I. Mecîdî), Trâblus-ı Garb : Hâfız Mehmed Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Hudâvendigâr : İbrahim Halil Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Konya : Mehmed Ferid Paşa (vezir, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), Ankara : Mehmed Cevad Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Aydın : Kâmil Paşa (eski sadrâzam, murassâ İmtiyâz ve Osmânî, I. Mecîdî), Adana : Bahri Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Kastamoni : Mehmed Enis Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Sıvas : Hacı Hasan Hilmi Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Diyâr-ı Bekr : Mehmed Hâlid Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Bitlis : Hüsnü Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Erzurum : Nâzım Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Mâmûretülazîz : Rauf Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Van : Tâhir Paşa (Rûmeli, I. Mecîdî), Trabzon : Mehmed Kadri Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Cezâir-i Bahr-i Sefîd : Âbidin Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Edirne : Mehmed Ârif Paşa (müşir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Selânik : Tevfik Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Kosova : Reşad Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Yanya : Osman Fevzi Paşa (ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), İşkodra : Şâkir Paşa (ferik, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Manastır : Edib Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî); Mısır : Hıdiv Abbas Hilmi Paşa (sadâret, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî, Hânedân-ı Âl-i Osmân), Bulgaristan ve Rûmeli-i Şarkî : Ferdinand Paşa (müşîr, murassâ İmtiyâz ve Osmânî); müstakil sancaklar : Sisam : Mihalaki Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Kuds-i Şerîf : Osmân Kâzım Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Bingaazî : Ahmed Tâhir Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), Zor : Ahmed Şükrü Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), İzmit : Kâzım Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Çatalca : Mustafa Cevad Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Cebel-i Lübnân : Naum Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî).

Ordu Kumandanları : I. Orduy-ı Hümâyûn : Rauf Paşa (müşîr, murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), II. Orduy-ı Hümâyûn : Ârif Paşa (müşîr, I. Osmânî ve Mecîdî), III. Orduy-ı Hümâyûn : Hayri Paşa (müşîr, murassâ Osmânî, II. Mecîdî), IV. Orduy-ı Hümâyûn : Zeki Paşa (müşîr, murassâ

İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), V. Orduy-ı Hümâyûn : İsmail Hakkı Paşa (müşîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), VI. Orduy-ı Hümâyûn : Ahmed Feyzi Paşa (müşîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), VII. Orduy-ı Hümâyûn : Abdullah Paşa (müşîr, murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî).

Süferây-ı Saltanat-ı Seniyye : Büyükelçiler : Berlin : Tevfik Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Paris : Sâlih Münir Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Petersburg : Hüseyin Hüsnü Paşa (müşîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Roma : Mustafa Reşid Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Tahrân: Şemseddin Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Londra : Kostaki Antopulos Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Viyana : Mahmud Nedim Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî).— *Elçiler :* Atina : Rif'at Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Stokholm : Şerif Paşa (ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Brüksel ve Bern : Sâlih Münir Bey (Paris büyükelçisi), Bükreş : Hüseyin Kâzım Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Belgrad : İbrahim Fethi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Çetine : Ahmed Fevzi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Lahey : Yûsuf Mîsak Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Madrid : Keçeci-zâde İzzet Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Vaşington : Mustafa Şekib Bey (ûlâ, III. Osmânî).

İmparatorluğun Son Devirlerinde Hükûmet Teşkilâtı (1894)

Tanzimat'tan sonra kabine nedir? İşte II. Abdülhamîd devrinin ortalarında, 1894 yılında bir Türkiye kabinesi *(Sâl-Nâme, 1312,* 156-7) :

Hey'et ve Meclis-i Vükelây-ı Fihâm

Sadrâzam : Yâver-i Ekrem Ahmed Cevâd Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî nişanları)

Şeyhulislâm : Mehmed Cemâleddîn Efendi (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

★

Serasker : Müşîr Mehmed Rızâ Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Adliyye ve Mezâhib Nâzırı : Vezîr Hüseyin Rızâ Paşa (I. Osmânî, I. Mecîdî)

Bahriyye Nâzırı : Bahriyye Müşîri Hasan Hüsni Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî

Hâriciyye Nâzırı ve Şûrây-ı Devlet Reis Vekîli : Vezîr Mehmed Said Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Dâhıliyye Nâzırı : Vezîr Halil Rif'at Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Meclis-i Hâss-ı Vükelây-ı Fihâm'a Me'mûr (devlet nâzırı) : Vezîr Ahmed Cevdet Paşa (murassâ İmtiyâz, I. Osmânî, I. Mecîdî)

Tophâne-i Âmire Müşîri : Müşîr Mustafa Zeki Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Mâliye Nâzırı : Vezîr Ahmed Nazîf Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Evkaaf-ı Hümâyûn Nâzırı : Vezîr Abdullah Galib Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Maârif Nâzırı : Vezîr Ahmed Zühdî Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Ticâret ve Nâfia Nâzırı : Müşîr Hüseyin Tevfik Paşa (I. Osmânî, I. Mecîdî)

Müsteşâr-ı Sadr-ı Âlî : Vezîr Mehmed Tevfik Paşa (I. Osmânî, I. Mecîdî)

Hey'et-i Âyân (İmparatorluk Senatosu)

II. Abdülhamîd, irâde-i seniyyesi alınmış bir hükûmet karâr-nâmesi ile, 1878'de Meclis-i Meb'ûsân'ı süresiz tatile sevk etmiş, fakat meclisleri ilga etmemiş, Kaanûn-ı Esâsî'yi de yürürlükten kaldırmamıştır. Milletvekillerinin bu sıfatları düşmüş, fakat senatörlük kayd-ı hayât ile olduğu için, devâm etmiş ve senatörler, devlet sâl-nâmelerinde, nâzırlar hey'etinden hemen sonra yer almakta devâm etmiştir. Kaanûn-ı Esâsî yâni anayasa da sâl-nâmelerin başından asla kaldırılmamıştır. II. Abdülhamîd devri böyle bir garip devirdir ama, Türkiye tarihinde daha da garip devirler yok değildir. Hunkâr, senatörlerin bütün hukukuna saygı göstermekte, fakat ölenin yerine yenisini tâyin etmemektedir (1908'de hayatta ancak 3 senatör kalmış ve bunlar bu sıfatlarını II. Meşrutiyet'in senatosunda da devâm ettirmişlerdir). 1894'te 9 senatör hayattadır ve 18 seneden beri senatördürler *(Sâl-Nâme, 1312*, 158-9) :

— Ârifî Paşa (vezîr, eski sadrâzam, murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

— Saîd Paşa (vezîr, eski sadrâzam, hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî, ve Mecîdî)

— Abraham Paşa (vezîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

— Ali Rızâ Paşa (vezîr, Defter-i Hâkaanî nâzırı; murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

— Mavroyeni Paşa (vezîr, ser-tabîb-i hazret-i şehryârî, I. Osmânî ve I. Mecîdî)

— Kostaki Antopulo Paşa (vezîr, eski Girit valisi, I. Osmânî ve I. Mecîdî)

— Rızâ Efendi (bâlâ, Sicill-i Ahvâl Komisyon-ı Umûmîsi reîsi, I. Osmânî ve I. Mecîdî)

— İstavraki Arastaki Logofet Bey (bâlâ, III Osmânî ve I. Mecîdî)

— Lebîb Efendi (bâlâ, Mahkeme-i Temyîz baş müddeî-i umûmîsi, I. Osmânî ve I. Mecîdî)

Sadâret (Başbakanlık) Teşkilâtı

Kabineye dâhil olan sadrâzam'la sadâret müsteşârı dışında sadâret dâiresinin en büyük görevlileri şunlardı :

Teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı Mahmud Münîr Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Mehmed Ali Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), teşrîfâtî-i Dîvân-ı Hümâyûn Mehmed Ferruh Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), beylikci-i Dîvân-ı Hümâyûn Mahmud Râif Efendi (bâlâ, II Osmânî ve I. Mecîdî), mektûbî-i sadr-ı âlî Zıyâ Bey (bâlâ, II. Osmânî ve I. Mecîdî), Bâb-ı Âlî evrak müdîri Mehmed Bâkıy Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve I. Mecîdî), Hazîne-i Evrak (arşiv) müdîri Mehmed Atâ Bey (meşhur tarihçi, ûlâ, III. Osmânî ve II. Mecîdî), tercemân-ı sadâret-i uzmâ Vekîl Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve II. Mecîdî).

Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Odası : Muâvin-i evvel Mustafa Müfîd Bey (bâlâ, I. Osmânî ve I. Mecîdî), muâvin-i sânî İbrahim Cemil Bey (ûlâ, III. Osmânî ve II. Mecîdî), Birinci Sınıf 4 halîfe (kâtib) (3'ü ûlâ, biri ûlâ sânîsi). İkinci Sınıf 5 halîfe (3 ûlâ, 2 ûlâ sânîsi), Üçüncü Sınıf 4 halîfe (hepsi

ûlâ sânîsi), Dördüncü Sınıf 17 halîfe (2 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, 5 sâniye, gerisi sâlise).

Mektûbî-i Sadr-ı Âlî Odası: Müdir Tevfik Bey (ûlâ, II. Mecidî), muâvin Mehmed Âsaf Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidî), 4 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz).

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası: Mümeyyiz-i evvel Ali Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecidî), 2 yüksek görevli (biri mütemâyiz, diğeri sâniye).

Dîvân-ı Hümâyûn Aklâmı (Kalemleri): Beylikci muâvin-i evveli Münir Ismetî Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), Dîvân-ı Hümâyûn kalemi başkâtibi Fevzi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecidî), 5 yüksek görevli (2 mütemâyiz, 3 sâniye).

Mühimme Odası: Başkâtib Fâik Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), 6 yüksek görevli (4 mütemâyiz, 2 sâlise).

Vilâyât-ı Mümtâze Kalemi: Serhalîfe Nâsır Bey (ûlâ, III. Mecîdî), mümeyyiz (İbnülemin) Mahmud Kemâl (İnal) Bey (mütemâyiz, nişânı yok, meşhur tarihçi).

Dîvân-ı Hümâyûn Kuyûd (kayıtlar) Odası: Mümeyyiz Safvet Bey (mütemâyiz).

Teşrîfât-ı Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi: Muâvin Mehmed Fethi Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdi), 2 yüksek görevli (mütemâyiz ve ûlâ sânîsi)

Nişân Kalemi: Mümeyyiz Sâmi Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir yüksek görevli (mütemâyiz).

Makaam-ı Sadâret-i Uzmâ Yâverleri: Ser-yâver Cemal Bey (piyâde mîralayı, IV. Osmâni, III. Mecîdî), 6 yâver (piyâde kaymakamı, bahriyye kaymakamı, piyâde kaymakamı, topçu binbaşısı, piyâde binbaşısı, piyâde binbaşısı).

Şûrây-ı Devlet

İmparatorluk Şûrây-ı Devleti, bir idârî mahkemeden ibâret değildir. Başkanı, kabine üyesidir. Millet Meclisi olmadığı için, Şûrây-ı Devlet, bir teşrîî meclistir ve gerçek teşrîî meclise geçiş olmak üzere Tanzimatçılar tarafından düzenlenmiştir. Şûrây-ı Devlet üyeliği, çok mühim bir mevkı' sayılmaktadır.

Tanzîmât Dâiresi: Reîs Ahmed İzzeddin Bey (bâlâ, murassâ İmtiyâz, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler: Kuyumcıyan Bedros Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Âbrû Efendi (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Es'ad Bey (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ahmed İzzet Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mehmed Ferid Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Nuryan Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Kostantin Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), İsmail Galib Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Zühdî Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ali Sedad Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Abdullah Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Es'ad Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Şükrü Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), Safvetî Bey (ûlâ, III. Mecîdi), Abbas Halim Paşa (Kavalalı Prens, mîrmîrân, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hacı Reşîd Bey (ûlâ sânîsi. II. Mecîdî, baş muâvin), 4 muâvin (bir ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz).

Dâhiliyye Dâiresi: Reîs Hacı Âkif Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdi), üyeler: Şerif Abdullah Paşa (vezir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Lutfi Efendi (Rûmeli kazaskeri, I. Osmânî ve Mecîdî), Ali Rızâ Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Şerîf Hüseyin Bey (sonradan Hicâz kralı, bâlâ, II.

Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Fâik Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Mâcid Bey (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hüsni Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Ismet Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ahmed Zıyâ Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Sâmi Bey (ûlâ), Sıddık Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Aziz Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Ali Bey (ûlâ, II. Mecîdî), İlyâs Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Ali Haydar Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), Nef'i Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Abdullah Mes'ud Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, III. Mecîdî), Behcet Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), Mansûr Paşa (mîrmîrân, III. Osmânî ve Mecîdî), Saîd Paşa (mîrmîrân, I. Osmânî ve Mecîdî), Cemil Paşa (mîrmîrân), Nûreddin Bey (ûlâ sânîsi), Ârif Hikmet Bey (mütemâyiz, müstakbel nâzırlardan). Baş muâvin : Mustafa Nâilî Bey (ûlâ, sânîsi), 7 muâvin (2 ûlâ, sânîsî, diğerleri mütemâyiz).

Muhâkemât Dâiresi : Reîs Mehmed Sâhib Efendi (Anadolu kazaskeri, sonradan şeyhulislâm, I. Mecîdî), üyeler : Şerîf Ali Haydar Bey (bâlâ, I. Mecîdî), Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî, sonradan senatör ve maârif nâzırı), İbrahim Bey (bâlâ, II. Mecîdî), Şekîb Bey (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Nişan Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Reşad Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mustafa Reşid Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Fethullah Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecîdî), Vahîd Bey (ûlâ, II. Osmânî) Ali Galib Bey (ûlâ), İbrahim Paşa (mîrmîrân, II. Mecîdî), Pavlaki Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), Ali Bey (ûlâ sânîsi), Vasilaki Muzurus Kikis Efendi (mütemâyiz), Mustafa Zafer Bey (mütemâyiz), Abdurrahmân Efendi (mahrec). Baş muâvin : Mehmed Bahâeddin Bey (ûlâ sânîsi), 8 muâvin (2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 4 sâniye).

Bidâyet Mahkemesi Dâiresi : Reîs Saîd Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler : Ebuzzıyâ Tevfik Bey (ûlâ, meşhur gazeteci), Andreya Kopas Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Ağa Hüseyin Paşa-zâde Ali Şevket Paşa (Rûmeli, III. Mecîdî), Ali Kâmil Paşa (Rûmeli, Osmânî), İbrahim Paşa (mîrmîrân, II. Mecîdî), Abdülbâkıy Bey (ûlâ sânîsi), Hüseyin Nâzım Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Yûsuf Hâcc Efendi (ûlâ sânîsi). Baş muâvin : Hüseyin Efendi (mütemâyiz), 3 muâvin (2 mütemâyiz, bir sâlise).

Mahkeme-i İstînâf ve Mahkeme-i Temyîz Dâiresi : Baş muâvin : Hacı Aziz Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî).

Hey'et-i Umûmiyye-i Temyîziyye Dâiresi : Muâvin : Fuad Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî).

Ihtilâf-ı Mercî Encümeni Dâiresi.

Hey'et-i İthâmiyye Dâiresi : Muâvin : İzzet Bey (sâlise).

Bâb-ı Âlî İstatistik Encümeni Dâiresi.

Şûray-ı Devlet Müddeî-i Umûmîleri ile Müstantıkleri Dâiresi : Temyîz müddeî-i umûmîsi Kemal Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), İstînâf Müddeîi-i umûmîsi Yanko Efendi (ûlâ, IV. Mecîdî), Bıdâyet müddeî-i umûmîsi Cemal Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), 4 müddeî-i umûmî muâvini (ûlâ, mütemâyiz, sâniye, sâlise), 3 müstantık (sorgu hâkimi) (biri râbia, ikisi rütbesiz), bir istintak kâtibi (sâlise).

Şûrây-ı Devlet Rüesây-ı Me'mûrîn ve Zâbitân Aklâmı (kalemleri) : Şûrây-ı Devlet kalemi Ser-halîfesi (genel sekreteri) Mustafa Bey (ûlâ, III. Mecîdî), evrak müdürü Hüseyin Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), kalem mümeyyizi Medenî Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), sicill-i ahvâl şûbesi ve fihrist müdîri Pertev Bey (mütemâyiz), 2 mümeyyiz (mütemâyiz).

Dâhıliyye Nezâreti

Müsteşâr Ahmed Refik Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî).

Mektûbî Odası : Mektupcu Hüsni Bey (ûlâ, III. Osmânî), mektûbî kalemi müdîri Mecîd Efendi (ûlâ), 9 yüksek rütbeli memur (7 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz).

Evrâk Odası : Müdür Ali Haydar Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 yüksek memur (ûlâ sânîsi, mütemâyiz).

Muhâsebe Odası : Muhâsebeci Zıyâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), kalem müdîri Cemâl Efendi (sâniye, IV. Mecîdî), 6 yüksek memur (2 sâniye, 4 sâlise).

Matbûât-ı Dâhıliyye Müdîriyyeti : Müdür Yûsuf Behcet Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin İbrahim Hıfzı Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 5 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâniye).

Matbûât-ı Hâriciyye Müdiriyyeti : Müdür Nişan Efendi (Şûrây-ı Devlet üyesi, bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Papasyan Simon Efendi (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), 4 yüksek memur (3 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz).

Sicill-i Ahvâl Şûbesi : Müdür Hacı Ahmed Bey (sâlise), muâvin Yûsuf Zıyâ Bey (sâniye).

Nüfûs İdâre-i Umûmiyyesi : Müdür Hüseyin Tahsîn Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), muâvin Mehmed Nâil Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî) 7 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 4 sâniye).

Haremeyn-i Muhteremeyn Encümeni : Reis Hacı Kâmî Efendi (bâlâ II. Osmânî ve Mecîdî), 4 yüksek memur (bir ûlâ, 2 ûlâ sânîsi, bir sâlise).

Vilâyât-ı Şâhâne (İmparatorluk Eeyâletleri) Kapı Kedhudâları Dâiresi: Mısır kapı kedhudâsı Mahmud Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî). Mısır'dan başka şu vilâyetlerin nezârette «kapı kedhudâsı» denilen ve Osmanlılar'da çok eski bir müessese olan temsilcileri bulunmaktadır : Mekke, Bağdad, Basra, Mûsul, Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları), Girit, Biga (Çanakkale), Hicâz, Yemen, Sıvas, Adana, Edirne, Suriye, Beyrut, Kosova, İşkodra Bingazi, Yanya, Trabzon, Haleb, Diyâr-ı Bekr, Ankara, Konya, Erzurum, Van, Bitlis, Trablusgarb (Libya), Kastamonu, Aydın (İzmir), Kudüs (Filistin), Cebel-i Lübnân, Mâmûretülazîz (Elazığ), Hudâvendigâr (Bursa) (kapı kedhudâlarının rütbeleri : 2 bâlâ, 3 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 sâniye, 2 sâlise).

İntihâb-ı Me'mûrîn (Memurları Seçme) Komisyonu : Reis Hüseyin Hâmid Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), ûlâ rütbesinde 3 üye ve bîr mütemâyiz başkâtip.

Hâriciyye Nezâreti

Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı Mahmud Münîr Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), müsteşar Dadyan Artin Paşa (vezîr, murassâ İftihâr, I. Osmânî ve Mecîdî), müsteşar muâvini Mehmed Şemseddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî).

Encümen-i Hâriciyye : 8 yüksek memur.

Mektûbî Odası : Mektupcu Sâlih Münîr Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mühimme müdîri Mustafa Münir Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-halîfe Mehmed Raûf Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), mümeyyiz-i

evvel Mustafa Tahsin Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 4 yüksek memur (3 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz).

Terceme Odası : Dîvân-ı Hümâyûn mütercim-i evveli David Efendi (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mühimme müdîri Mehmed Şükri Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 8 yüksek memur (3 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise).

Tahrîrât-ı Hâriciyye (Genel Sekreterlik) : Başkâtip Nûri Bey (bâla, II. Osmânî ve Mecîdî), mühimme müdîri Safer Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî). evrak müdîri Ömer Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), 6 yüksek memur (4 ûlâ sânîsi, birer mütemâyiz ve sâniye).

Hâriciyye Muhâsebeciliği : Muhâsebeci Kirkor Hazar Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdi), müdür Mustafa Tevfik Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), ser-halife Haçik Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecidî), 4 yüksek memur (2 mütemâyiz, 2 sâniye).

Hâriciyye Teşrîfâtcılığı (Protokol) : Teşrîfatcı İbrâhim Râsıh Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvini Mehmed Galib Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî) (ünlü yazar), muâvin-i sânî Hilmi Bey (ûlâ, III. Osmânî).

Umûr-ı Şehbenderiyye (Konsolosluklar) Müdîriyyeti : Müdür Ali Dâniş Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmâni, IV. Mecîdî), 5 yüksek memur 4 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz).

Hukuk Müşâvirliği : Bâb-ı Âlî hukuk müşâviri Kapril Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecîdî), ser-halife Mustafa Şekib Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), mümeyyiz Mustafa Şekib Bey (ser-halife olandan başka bir zât, ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdi), 23 hukuk müşâviri avukat (3 ûlâ sânîsi, 5 mütemâyiz diğerleri daha aşağı rütbede)

Umûr-ı Hukuukıyye-i Muhtelita Müdîriyyeti : Müdür Mehmed Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî) muâvin Vays Efendi (ûlâ, II. Mecidi), 2 yüksek memur (birî sâniye, biri rütbesiz).

Sicill-i Ahvâl Müdîriyyeti : Müdür Ali Rızâ Bey (mütemâyiz), muâvin Ahmed Reşad Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmâni, III. Mecîdî), 3 yüksek memur (2 sâlise. bir rütbesiz).

Tâbiiyyet Müdîriyyeti : Müdür Ohannes Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), 4 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir râbia).

Umûr-ı Telgrafiyye Müdîriyyeti : Müdür Haçik Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).

Sicill-i Ahvâl Dâire-i Umûmiyyesi

Sadârete bağlı bir kuruluştu. Bütün devlet memurlarının fevkalâde mükemmel sicil ve biyografilerini tutardı. Bu vesikalar, son devir imparatorluk tarihinin mühim kaynakları arasındadır. Büyük teşkilâtı vardı :

Komisyon-ı Umûmî : Reîs Rızâ Efendi (senatör, bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî, Ahmed Rızâ Bey'in babası, bu sırada Ahmed Rızâ Bey, Paris'te padişâha muhâlefet yapıyordu), müdîr-i umûmi Hamdi Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Cemal Bey (ûlâ. IV. Osmânî, II. Mecîdî), Nef'i Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), Nâilî Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), Şevkı Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Müdîriyyet-i Umûmiyye : 2 yüksek memur (sâniye).

Tescîlât Kalemi : 7 yüksek memur (bir sâniye, 3 râbia, 3 rütbesîz).

Tedkıykaat Kalemi: 6 yüksek memur (birer sâlise, râbia, hâmise, 3 rütbesiz).

Evrâk Kalemi: 3 yüksek memur (bir râbia, bir hâmise, bir rütbesiz).

Sicill-i Ahvâl Şûbe Müdîrânı: 26 şûbe müdürü (2 ûlâ, 4 ûlâ sânîsi, bir Haremeyn, 4 mütemâyiz, diğerleri daha aşağı rütbelerde).

Seraskerlik (harbiyye nezâreti), meşîhat (şeyhulislâmlık), evkaf nezâreti, bahriyye nezâreti, Tophâne müşîriyyeti, adliyye nezâreti, maârif nezâreti ve bunlara ait bütün merkez yan kuruluşları, ileride ordu ve donanma ile adalet ve eğitime ait bahislerde ele alınacaktır. 1894'te bunların dışındaki diğer merkez kuruluşlarını almıyorum. Hemen aşağıda II. Abdülhamîd devrinin sonlarına ait kısımda bu kuruluşları, ezcümle maliyeye ait teşkilâtı nakledeceğim.

1897 Yılında

(Hey'et ve Meclis-i Vükelây-ı Fihâm = Bakanlar Kurulu = İmparatorluk Kabinesi)

Sadrâzam: Halil Rif'at Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Şeyhulislâm: Mehmed Cemâleddîn Efendi (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

★

Adliyye Nâzırı: Vezir Abdurrahman Paşa (hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî) (*)

Serasker: Müşîr Mehmed Rızâ Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Bahriyye Nâzırı: Bahriyye müşîri Hasan Hüsni Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Şûrây-ı Devlet Reîsi: Vezîr Mehmed Saîd Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Hâriciyye Nâzırı: Vezîr Ahmed Tevfik Paşa (I. Osmânî, II. Mecîdî)

Dâhiliyye Nâzırı: Vezîr Mehmed Memdûh Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Evkaaf-ı Hümâyûn Nâzırı: Vezîr Abdullah Galib Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Maârif Nâzırı: Vezîr Ahmed Zühdî Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Ticâret ve Nâfia Nâzırı: Mahmud Celâleddîn Paşa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî)

Müsteşâr-ı Sadr-ı Âlî: Vezîr Mehmed Tevfik Paşa (I. Osmânî ve Mecîdî)

Hey'et-i Âyân (İmparatorluk Senatosu)

3 yıl içinde kayd-ı hayât ile senatör olanlardan eski sadrâzam Ârifî Paşa öldüğü için senatör sayısı 8'e düşmüştür *(Sâl-Nâme, 1315,* 110-1). Se-

(*) 3 yıl öncesine nisbetle protokolde değişiklik olmuş, seraskerle adliyye nezareti yer değiştirmiştir.

natör Logofet Bey'e III. Osmânî yerine I. Osmânî nişânı verilmiştir. Başka değişiklik yoktur.

Sadâret-i Uzmâ (Başbakanlık) Dâire-i Celîlesi

Kabineye dâhil sadrâzamla sadâret müsteşârı dışında sadâret dâiresinin en yüksek görevlileri şunlardır :

Teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı Mahmud Münir Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Mehmed Ali Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), teşrîfâti-î Dîvân-ı Hümâyûn Mehmed Ferruh Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), beylikci-i Dîvân-ı Hümâyûn Mehmed Ferruh Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdi), mektûbi-i sadr-ı âlî Zıyâ Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Bâb-ı Âlî evrak müdürü Mehmed Bâkıy Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), hazîne-i evrak (arşiv) müdürü Mehmed Atâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), tercemân-ı sadâret-i uzmâ Hayreddin Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn muâvin-i evveli Mustafa Müfîd Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin-i sânî İbrahim Cemil Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), ser-halîfe Sâfî Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-halîfe Mehmed Muhsin Bey (bâlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî).

Sadâret oda ve kalemleri aşağı yukarı 3 yıl önceki gibidir. Değişiklikleri göstermiye lüzum yoktur.

Şûrây-ı Devlet

Şûrây-ı Devlet'te bu 3 yıl içindeki en mühim değişiklik, Dâhiliyye Dâiresi'nin adının Mülkiyye Dâiresi'ne çevrilmesi, Tanzîmât Dâiresi'ne takaddüm ederek en mühim dâire hâline gelmesi ve bu daireye çok yüksek devlet memurlarının tâyin edilmesidir. Tecrübeli devlet adamları ile bu daire gerçek bir senato hâline getirilmiştir. 19 üyesi vardır :

Aleksandr Paşa (vezîr, I. Osmânî ve Mecîdi), Turhan Paşa (vezîr, I. Osmânî ve Mecîdi), Râsim Paşa (vezîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Gavril Paşa (vezîr), Artin Paşa (vezîr, murassâ İftihâr, I. Osmânî ve Mecîdî), Zıyâ Paşa (vezîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Hâşim Efendi (Rûmeli kazaskeri, I. Osmânî ve Mecîdî), Bedros Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hacı Âkif Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Mâcid Bey (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), Nişan Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Sâmi Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Şükri Bey (bâlâ, IV. Osmânî, I. Mecîdî), Bahur Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ohannes Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ali Sedad Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Andreya Kopas Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Âsım Bey (ûlâ, I. Mecîdî), Enis Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî). Baş muâvin : Cevdet Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), mütemâyiz rütbesinde 2 muâvin (Elîfî ve Mümtâz Beyler).

Tanzîmât Dâiresi bir reis, 11 üye, bir baş muâvin, 5 muâvinden ibaret ve 3 yıl öncekinden az farklıdır. Almıya lüzum görmedim. Diğer bir değişiklik, Mâliyye Dâiresi'nin kurulmasıdır. Bir reis, 21 üye, bir baş muâvin ve 9 muâvinden kurulu bu büyük dâire şöyledir :

Reîs İbrahim Cemâleddin Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Şerif Abdullah Paşa (vezîr, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Lutfi Efen-

di (Rûmeli kazaskeri, I. Osmânî ve Mecîdî), Şerif Hüseyin Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî, sonradan Hicâz kralı olmuştur), Mehmed Fâik Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Reşad Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Sâlih Reşid Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), Rızâ Bey (bâlâ, II. Mecîdî), Sâmi Bey (ûlâ), Sıddık Bey (ûlâ, II. Mecîdi), Azîz Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Ali Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), İlyâs Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), Bâkıy Bey (ûlâ), Abdullah Sinân Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, III. Mecîdî), Behcet Paşa (Rûmeli, I. Mecîdî), Mansûr Paşa (Rûmeli, III. Osmânî ve Mecîdî), Saîd Paşa (mîrmirân, I. Osmânî ve Mecîdî), Cemil Paşa (mîrmîrân, II. Osmânî), Ârif Hikmet Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, sonraki nâzırlardan), Mavrakardato Efendi (mütemâyiz), baş muâvin Hulûsi Bey (ûlâ sânîsi), 9 muâvin (4 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 sâniye, birer sâlise ve müderris).

«Muhâkemât Dâiresi», «Temyîz Dâiresi» olmuştur, bâzı ufak tefek değişiklikler daha vardır. Fakat diğer daire ve kalemler, 3 yıl önceki gibidir.

Me'mûrîn Komisyonu

Sadârete bağlı bir Me'mûrîn Komisyonu kurulmuştur. Memurların seçilmesi ve tâyinlerine bakmaktadır. Yüksek görevlileri şöyledir *(Sâl-Nâme, 1315*, s. 128-9):

Reîs Mustafa Zihni Paşa (vezîr, murassâ İftihâr, Osmânî, ve Mecîdî), üyeler : Hacı Âkif Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî) İbrahim Efendi (bâlâ, I. Mecîdî), Hüseyin Hâmid Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecidî), Mecdeddîn Efendi (bâlâ, murassâ İmtiyâz, II. Osmânî, I. Mecîdî), Kostantin Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Diran Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî) başkâtib Nef'î Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), sicill-i ahvâl müdîr-umûmîsi Fuad Bey (ûlâ sânîsi), muâvini Osman Nûri Bey (mütemâyiz, IV Mecîdî).

Dâhiliyye Nezâreti

Bu nezâretin 1897'deki en yüksek memurlarını gösteriyorum. Teşkilâtının durumu aşağı yukarı 3 yıl önceki gibidir :

Müsteşâr Ahmed Refik Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), mektupcu Mecîd Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), muâvini Refik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mektûbî kalemi müdürü Fuad Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), telgraf mümeyyizi Reşad Bey (ûlâ), evrak müdürü Ali Haydar Bey (bâlâ, II. Osmânî, II. Mecîdî), muhâsebeci Zıyâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), matbûât-ı dâhılıyye müdürü Yûsuf Behcet Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvini İbrahim Hıfzı Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), matbûât-ı ecnebiyye müdürü Nişan Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), nüfûs idaresi müdürü Hasan Tahsîn Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), muâvini Mehmed Nâil Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), Haremeyn Encümeni reîsi Hacı Kâmî Efendi (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), üye Zıyâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), üye Ahmed Atâ Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 2 mülkiyye başmüfettişi : Hamdi Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ahmed Ârifî Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bâlâ rütbesinde 3, ûlâ rütbesinde 3 ve daha aşağı rütbelerde bir çok kapı kedhudâsı.

Hâriciyye Nezâreti

Bu defa 1897 yılı için hâriciyye nezâretinin yalnız ûlâ ve daha üst rütbedeki görevlilerini gösteriyorum :

Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı Mahmud Münîr Paşa (vezîr, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), müsteşâr Dadyan Artin Paşa (vezîr, murassâ İftihâr, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Mehmed Nebil Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), mektupcu Mustafa Münîr Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mühimme müdiri Mehmed Raûf Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-halîfe Abdülbâkıy Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), evrak müdîri Tahsîn Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî); Dîvân-ı Hümâyûn birinci mütercimi David Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Terceme Odası mühimme müdîri Mehmed Şükri Efendi (ûlâ III. Osmânî II. Mecîdî), Dîvân-ı Hümâyûn ikinci mütercîmi İzzet Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-halîfe İsmail Cemal Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), mühimme müdîri Osman Şükri Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), evrak müdiri Mehmed Refik Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî); tahrîrât-ı hâriciyye kâtibi Mehmed Nûri Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mühimme müdîri Safer Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), ser-halîfe Yûsuf Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), müdür muâvini Mehmed Receb Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), birinci mümeyyiz Mehmed Ali Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidî), evrak müdîri Hasan Mâhir Bey (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî); muhâsebeci Abdurrahman Fehmi Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), müdür Mustafa Tevfik Efendi (ûlâ, III. Osmânî), teşrîfâtî-i hâriciyye İbrâhim Râsıh Bey (bâlâ, II Osmânî, I. Mecîdî), muâvini Mehmed Galib Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdi) ikinci muâvin Hilmi Bey (ûlâ, II. Osmânî), umûr-ı şehbenderiyye müdîri Ali Dâniş Bey (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), muâvini Tevfik Bey (ûlâ, IV. Osmânî); Bâb-ı Âlî baş hukuk müşâviri Hakkı Bey (bâlâ, III. Osmânî, I Mecîdî, sonradan sadrâzam), Bâb-ı Âlî ikinci baş hukuk müşâviri Kapril Efendi (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), hukuk müşâvirliği mümeyyizi Mustafa Şekîb Bey (ûlâ, III. Mecîdî), hukuk müşâvirî Hamdi Bey (ûlâ, IV. Mecîdî), hukuk müşâviri İsmâil Cenânî Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî) ; umûr-ı hukuuk-ı muhtelita müdîri Mehmed Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Vays Efendi (ûlâ, II. Mecîdî); tâbiiyyet müdîri Ahmed Sâlim Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî); umûr-ı telgrafiyye müdîri Mustafa Şekîb Bey (ûlâ, III. Osmânî).

Mâliyye Nezâreti

Müsteşar : Emil Bertram Efendî (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî).— Meclis-i Mâliyye : Reis Muzaffer Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve II. Mecîdî), üyeler : Mustafa Nûri Bey (bâlâ), Abdürrezzak Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), Ali Şefik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Muhtâr Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve II. Mecîdî), ûlâ sânîsi 5, mütemâyiz 3 üye daha, yüksek rütbeli 7 memur (bir ûlâ sânîsi, 4 mütemâyiz, 2 sâniye).

Muhâsebeci Reşâd Efendi (bâlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Rızâ Bey (ûlâ, III. Mecîdî). Bu muhâsebe-i umûmiyye dâiresine bağlı şûbeler : hisâbât-ı umûmiyye şûbesi (5 yüksek memur : 2 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise). Hisâbât-ı merkeziyye şûbesi (3 yüksek memur : 2 ûlâ sânîsi, bir

mütemâyiz). Merkez kalemi : 2 yüksek memur (sâlise). Makbûzât ve te'dîyyât kalemi : bir mütemâyiz müdür. Defter-i kebîr-i umûmî kalemi (3 yüksek memur : 2 mütemâyiz, bir rütbesiz). Eshâm ve maâşât-ı zâtiyye şûbesi (2 yüksek memur : bir mütemâyiz, bir sâniye). Me'mûrîn-i mâliyye kalemi (2 yüksek memur : bir mütemâyiz, bir sâlise). Eshâm kalemi : bir mümeyyiz. Maâşât-ı zâtiyye kalemi (2 yüksek memur : bir ûlâ sânîsi, bir sâniye). Tatbîk kalemi (3 yüksek memur : bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye). Mülhakaat kalemi (2 yüksek memur : bir mütemâyiz, bir rütbesiz).

Düyûn-ı Umûmiyye Muhâsebesi : Muhâsebeci Mes'ud Bey (bâlâ, II. Osmâni ve Mecîdî), 6 yüksek memur (birer ûlâ sânîsi ve mütemâyiz ile 4 sâniye), Kupon idâresi : bir ûlâ sânîsi mümeyyiz. Kuyûdât kalemi : sâniye bir mümeyyiz. Muhâsebe kalemi : sâlise bir mümeyyiz. Âşâr ve rüsûmât idâre-i umûmiyyesi : Müdür Nûri Bey (ûlâ, III. Osmânî, V. Mecîdî), 2 yüksek memur (sâlise, rütbesiz). Emlâk ve rüsûmât şûbesi : mütemâyiz bir mümeyyiz. Agnâm şûbesi : sâniye bir mümeyyiz. Âşâr şûbesi : Sâniye bir mümeyyiz, Muvâzene şûbesi : rütbesiz bir mümeyyiz. Mütedâhıle şûbesi : rütbesiz bir mümeyyiz.

Mektûbî-i mâliyye : Mektupcu Servet Bey (ûlâ, II. Mecîdî), mütemâyiz muâvini. Hisâbât-ı umûmiyye masası : sâniye bir mümeyyiz. Âşâr masası : 2 mütemâyiz yüksek memur. Muhâsebe-i merkeziyye masası : 3 yüksek memur (bir mütemâyiz, 2 sâniye). Divân-ı umûmiyye masası : 2 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz). Evâmir kalemi : ûlâ sânîsi bir mümeyyiz. Sicill-i ahvâl şûbesi : 2 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, bir rütbesiz).

Hukuk müşâvirliği : müşâvir Mahmûd Es'ad Efendi (mahrec, IV. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Hüsni Bey (ûlâ). Tahsîlât kalemi : mütemâyiz bir mümeyyiz. Tahrîrât kalemi : Sâniye bir mümeyyiz. Nezâret avukatları: 4 avukat (2 ûlâ sânîsi, bir Edirne pâyeli, bir rütbesiz). Hisâbât-ı atîka muhâsebesi : Muhâsebeci İsmail Hakkı Efendi (ûlâ, III. Mecîdî). Tahrîrât kalemi : 2 yüksek memur (mütemâyiz, râbia). Vâridât şûbesi : 2 yüksek memur (sâniye, râbia). Düyûn şûbesi : mütemâyiz bir mümeyyiz. Masârifât şûbesi : 2 yüksek memur (bir sâniye, bir rütbesiz). Hisâbât ve tasfiyye şûbesi : râbia bir müdür.

Vezne-i Umûmî : Ser-veznedâr Hâlid Bey (Refik Hâlid Karay'ın babası, ûlâ, III. Mecîdî), mütemâyiz bir müdür. Beytülmâl idâresi : Müdür Hüsni Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Muhâsebe kalemi : Mütemâyiz bir mümeyyiz. Muhallefât kalemi : sâniye bir mümeyyiz. Evrak : 3 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, bir rütbesiz), Tahrîrât-ı ecnebiyye-i mâliyye ve terceme : 2 yüksek memur (ûlâ sânîsi, mütemâyiz).

Vergi ve tahrîr-i idâre-i umûmiyye : Müdür Bekir Hıfzı Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 4 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, birer sâniye ve sâlise) Istanbul tahrîr-i vergi tahsîl idâresi : Müdür Halil Râmî Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 3 yüksek memur (ûlâ sânîsi, sâniye, rütbesiz). Merkez tahrîrât kalemi : ûlâ sânîsi bir başkâtip. Tahsıylât kalemi : 2 yüksek memur (ûlâ sânîsi, rütbesiz). Teftîş dâiresi : Başmüfettiş Enverî Efendi (ûlâ), başmüfettiş Mustafa Vasfi Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), başmüfettiş Ali Emîrî Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî, meşhur kütüphâne sahibi bilgin).

Meskûkât-ı Şâhâne İdâresi : Darbhâne müdîri Kâmil Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 17 yüksek memur (bir sâniye, 2 sâlise, 2 hâmise, diğerleri rütbesiz).

1315 *Sâl-Nâme*'sinde (s. 248-50) bundan sonra altın, gümüş ve mâden sikkelerin nasıl, hangi madenlerden ne nisbette kesildiği üzerinde çok dikkate değer dakik tafsilât ve imparatorlukta tedâvül eden başlıca Osmanlı ve ecnebi altınların değerleri hakkında bir liste vardır.

Orman ve Maâdin (Mâdenler) ve Zirâat Nezâreti : Osmanlı devrinde kabineye dâhil olmıyan bâzı büyük kuruluşlara da «nezâret» denilmektedir. Orman, maden (enerji), zirâat gibi bugün üç bakanlık olan nezâret işte kabineye dâhil olmıyan böyle bir nezârettir ve mâliyye nâzırına bağlıdır. Bu teşekkülün yüksek memurları şunlardır :

Nâzır Selim Melhame Efendi(*) (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), muâvin Hüseyin Hüsni Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muhâsebeci Muhyiddin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 4 yüksek memur (ûlâ sânîsi, mütemâyiz, sâniye, rütbesiz).

Orman hey'et-i fenniyyesi : Başmühendis Mehmed Nazîf Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 4 mühendis (mütemâyiz, sâniye, sâlise, rütbesiz).

Maâdin Hey'et-i fenniyyesi : Başmühendis Rızâ Bey (ûlâ, III. Mecîdî), 5 rütbesiz mühendis.

Zirâat hey'et-i fenniyyesi : Başmühendis Aram Efendi (ûlâ), 8 mühendis (2 ûlâ sânîsi, bir mîralay = albay, 2 sâlise, 3 rütbesiz).

4 müdür (ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz). Zâbitân aklâmı : 11 yüksek memur, (3 mütemâyiz, 3 sâniye, 2 sâlise, 3 rütbesiz).

Bu nezârete bağlı 3 yüksek okul vardır. Birincisi zirâat mühendisi, ikincisi veteriner, üçüncüsü tekniker yetiştirmektedir :

Halkalı Zirâat Mektebi : 16 öğretmeni vardır : hendese-i zirâiyye muallimi Aram Efendi (ûlâ, III. Osmânî), 2 ûlâ sânîsi, 3 sâniye, 2 sâlise, birer râbia, kolağası (kıdemli yüzbaşı), diğerleri rütbesiz.

Mülkiyye Baytar Mektebi (bir de askerî baytar mektebi vardır) : 23 muallim : bir ûlâ, bir ûlâ sânîsi, 2 mîralay = albay, 2 kaymakam = yarbay, 2 sâniye, 3 sâlise, 4 binbaşı, 3 kolağası = kıdemli yüzbaşı, 2 râbia, bir yüzbaşı, diğerleri rütbesiz.

Mekteb-i Sanâyî : Müdîr-i umûmî Hüseyin Hüsni Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I Mecidî), 3 idareci (sâniye, sâlise, mîralay) ve muallimler.

Dîvân-ı Muhâsebât (Sayıştay) : Reis Hüseyin Tevfik Paşa (müşîr, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Mehmed Atâ Bey (ûlâ, III. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi savcı. Birinci Dâire : Reis Mucib Bey (bâlâ, II Mecîdî), üyeler : Mehmed Ali Bey (bâlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), Nûri Bey (ûlâ, III. Osmânî, II Mecîdî), Kirkor Hazar Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ûlâ sânîsi 2 üye daha, ûlâ sânîsi bir başmümeyyiz ve rütbesiz bir zabıt kâtibi. İkinci Dâire : Reis Hilmi Efendi (bâlâ, II. Mecîdî), üyeler : Onnik Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Cemal Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Hüsni Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdi), ûlâ sânîsi bir üye daha, ûlâ sânîsi bir başmümeyyiz ve hâmise bir zabıt kâtibi.— Mümeyyizler : 7 mümeyyiz (bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 3 sâniye, bir râbia), 7 mümeyyiz yardımcısı (bir sâniye, 3 sâlise, bir râbia, 2 rütbesiz). Dîvân kalemi : 5 yüksek memur (bir ûlâ sânisi, bir sâniye, 3 sâlise). Evrak kalemi : 4 yüksek memur (bir sâniye, 2 sâlise, bir rütbesiz).

Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye ve Vâridât-ı Muhassasa İdâresi : Halkın «düyûn-ı umûmiyye» dediği idaredir. Buradaki Avrupalı yüksek memur-

---

(*) Melhame'ler, Mârûnî (Katolik) Arab'tır. Bu âilenin bir çok ferdi Istanbul'da yüksek görevlerde bulunmuşlardır.

lar da Osmanlı memuru sayılıyorlardı. *Sâl-Nâme*'de *(1315,* 262-6) Avrupalı memurlar da vardır. Ben yalnız Türk memurlarından en yüksek rütbeli olanları alıyorum : Osmanlı dâyinler vekili Osman Hamdi Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî, meşhur müzeci, arkeolog ve ressam, Sadrâzam Edhem Paşa'nın büyük oğlu), saltanat-ı seniyye komiseri Azm-zâde Şefîku'l-Müeyyed Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), müfettiş Yâver Paşa (Rûmeli, I. Mecîdî).— İdâre-i merkeziyye direktörü Âlî Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî, meşhur edîb), balık-hâne ve tuz nâzırı Ali Bey (ûlâ, II. Mecîdî, meşhur yazar).

Ticâret ve Nâfia Nezâreti

Muhâsebeci Mehmed Sâdi Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), demiryolları müdîri Hayri Bey (bâlâ, II. Osmâni ve Mecîdî), nezâret muâvini Cemal Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdi), mektupcu Ahmed Cemâleddin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), turuk ve meâbir (yollar ve köprüler) müdîri Şerîf Fikri Bey (ûlâ, II. Mecîdî), nâfia müdiri Haydar Bey (ûlâ, III. Mecîdî), hukuk müşâviri Miltiyadi Efendi (ûlâ, IV. Mecîdî), ticâret müdîri Hacı Necib Remzi Bey (ûlâ, V. Mecîdi), sicill-i ahvâl müdîri Ahmed Nedim Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), 4 yüksek görevli (3 ûlâ sânîsi, bir sâniye).

Meclis-i Nâfia : Nâzırın başkanlığında 13 kişilik bir meclis.

Encümen-i Nezâret : Nâzırın başkanlığında 7 kişilik bir encümen.

Müfettiş ve mühendisler : 11 yüksek memur (3 mütemâyiz, 5 sâlise, 2 râbia, bir rütbesiz).

Hey'et-i Fenniyye : Demiryolları müdür muâvini Yûsuf Râzî Bey (ûlâ), 13 yüksek memur (bir mütemâyiz, 3 sâniye, bir kaymakam, bir binbaşı, bir sâlise, bir kolağası, gerisi rütbesiz).

Zâbitân Aklâmı : 25 yüksek memur (8 ûlâ sânîsi, 6 mütemâyiz, 7 sâniye, 4 sâlise).

Demiryolları komiserleri : 31 yüksek memur (5 mütemâyiz, bir mîralay, 5 sâniye, diğerleri daha aşağı rütbede).

Diğer komiserler : 15 yüksek memur (2 mütemâyiz, bir miralay, 2 kaymakam, bir binbaşı, bir sâniye, dîğerleri daha aşağı rütbede).

Emniyet Sandığı : Müdür Fethi Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 15 yüksek memur (3 ûlâ sânîsi, diğerleri daha aşağı rütbede).

Sîmkeş-hâne-i Âmire : 3 yüksek memur (bir sâniye, 2 sâlise).

Şirket-i Hayriyye : Müdir-i umûmî Hâfız Vehbi Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), meclis-i idâre reis vekîli Ahmed Hikmet Bey (bâlâ. II. Mecîdî), üyesi Sebûh Bey (ûlâ, II. Mecîdi), 6 yüksek memur (2 mütemâyiz, bir sâniye, 2 sâlise. bir râbia).

Ziraat Bankası : Müdir-i umûmî vekîli Şevket Bey (ûlâ. II. Osmânî), 8 hey'et-i idâre üyesi, 6 müfettiş, 5 başkâtip ve mümeyyiz.

Defter-i Hâkaanî Nezâreti

Şimdi, doğrudan doğruya sadârete bağlı, bir kısmı «nezâret» diye anılan, fakat kabine üyesi olmıyan nâzırların idaresinde bulunan (İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde de bu çeşit kabineye dâhil olmıyan bakanlıklar vardır) kuruluşları veriyorum :

Defter-i hâkaanî nezâreti, tapu ve kadastro işleriyle uğraşırdı. Ehemmiyeti, bugünkinden fazlaydı.

Nâzır Ali Rızâ Paşa (vezîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Mustafa Reşid Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Kuyûd-ı Hâkaaniyye İdâresi: Tevkıy'î-i Dîvân-ı Hümâyûn (nişancı) Ahmed Tevfik Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2 yüksek görevli (ûlâ sânîsi, mütemâyiz).

Mektûbî İdâresi : Mektupcu Hasan Nazmi Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 9 yüksek memur (bir ulâ sânîsi, 3 mütemâyiz, 2 sâniye, birer sâlise, râbia ve müderris).

Muhâsebe İdâresi : Muhâsebeci Mehmed Şevkı Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), 4 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz).

İstatistik Kalemi : bir mütemâyiz müdür, bîr râbia muâvini.

Senedât-ı Umûmiyye İdaresi (tapu) : Müdür Mehmed Saîd Bey (bâlâ, II. Mecîdî), 26 yüksek memur (5 mütemâyiz, bir mollaa, 8 sâniye, bir müderris, 6 sâlise, bir râbia, diğerleri rütbesiz).

Rüsûmât Emâneti

Rüsûmât emîni Hasan Fehmi Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), muâvin Mehmed Ali Bey (bâlâ, I Osmânî ve Mecîdî), müsteşar Emil Bertram Efendi (bâlâ I. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Yûsuf Cemal Bey (ûlâ, II Osmânî ve Mecîdî), mektupcu Mehmed Ali Şevket Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî).

Cem'iyyet-i Rüsûmiyye : Reîs-i evvel Ali Rızâ Bey (ûlâ II. Mecîdî), reîs-i sânî Ali Rızâ Bey (reîs-i evvelden başka bir zât) (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler : Ahmed Zıyâ Bey (ûlâ, II Mecîdî) Mehmed Âkif Bey (ûlâ, IV. Mecîdî), Azîz Bey (II. Osmânî ve Mecîdî), Râsih Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Râgıb Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Seyyid Hasan Hâlid Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mustafa Râif Bey (ûlâ), Derviş Paşa (mîrmîrân), Hasan Hüsni Paşa (mîrmîrân), Nûri Paşa (mîrmîrân, III. Osmânî, II. Mecîdî), diğer üyeler : 4 ûlâ sânîsi, 8 mütemâyiz, 3 sâniye, 2 sâlise, 3 rütbesiz, bir mütemâyiz başkâtip.

Müfettişler : İsmail Hakkı Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî)), Cemal Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 3 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâlise, 3 rütbesiz.

Sâlise bir hukuk müşâviri. Mektûbî kalemi : 5 yüksek memur (2 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise). Evrak kalemi : 2 yüksek memur (mütemâyiz, râbia). Terceme kalemi : 3 yüksek memur (ûlâ sânîsi, sâniye, râbia) Sicill-i ahvâl şûbesi : sâniye bir müdür Manifesto kalemi : 2 yüksek memur (sâniye, rütbesiz). Müsteşar kalemi : 3 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz). Cem'iyyet-i Rüsûmiyye kalemi : 4 yüksek memur (2 mütemâyiz, birer sâniye ve râbia). Muhâsebe kalemi : 3 yüksek memur (bir mütemâyiz, 2 sâlise). Sergi kalemi : râbia bir mümeyyiz. Vezne odası : 2 yüksek memur (mütemâyiz, râbia). İstatistik kalemi : mütemâyiz bir müdür. Muhâsebe tahrîrât kalemi : 2 yüksek memur (bir mütemâyiz, bir râbia). Tatbîk kalemi : mütemâyiz bir mümeyyiz. Kontrol kalemi : sâlise bir müdür. Muhâfaza müdîriyyeti : müdür Burhâneddîn Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), 2 yüksek memur (sâlise, râbia).

Istanbul emtia-i ecnebiyye gümrüğü : nâzır Ahmed Kâmil Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî). Galata emtia-i ecnebiyye gümrüğü : nâzır (yeri boş), 2 yüksek memur (sâniye, râbia). Galata emtia-i dâhılıyye gümrüğü: nâzır Râmiz Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 2 yüksek memur (sâlise). Zahıyre gümrüğü : nâzır Süleyman Sermed Bey (ûlâ, II. Mecîdi), 2 yüksek memur (sâlise, rütbesiz). Istanbul civârı rüsûmât nezâreti : nâzır Sâdık Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 yüksek memur (sâniye, sâlise). Meyve gümrüğü : 3 yüksek memur (ûlâ sânîsi, sâlise, rütbesiz). Kereste gümrüğü : nâzır Hasan Kâşif Efendi (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir yüksek memur (rütbesiz). Sirkeci merkezi rüsûmât müdîriyyeti : 3 yüksek memur (mütemâyiz, sâniye, rütbesiz). Mâden gümrüğü müdîriyyeti : 2 yüksek memur (sâlise, rütbesiz). Istanbul anbârları müdîriyyeti: sâlise bir müdür. Haydarpaşa rüsûmât müdîriyyeti : 2 yüksek memur (sâlise, rütbesiz). Tâmîrât müdîriyyeti: 2 yüksek memur (sâlise, rütbesiz).

Sıhhıyye nezâretinden az aşağıda 1900 yılında bahsedeceğim.

Telgraf ve Posta Nezâreti

Nâzır Hüseyin Hasîb Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), posta muâvini Karvel Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), fen müşâviri Emil Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî) fabrika müdîri Râif Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Mektûbî kalemi : mektupcu Bekir Sıdkı Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II Mecîdî), 2 yüksek memur (mütemâyiz, sâlise) Meclis kalemi : 2 yüksek memur (rütbesiz). Muhâsebe kalemi : muhâsebeci Mahmud Bedri Efendi (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), 3 yüksek memur (mütemâyiz, 2 râbia). Sicill-i ahvâl şûbesi : 3 yüksek memur (mütemâyiz, sâniye, hâmise). İstatistik kalemi : 2 yüksek memur (sâniye, sâlise). Terceme-i mühimme kalemi : ûlâ sânîsi bir müdür. Evrak kalemi : 3 yüksek memur (ûlâ sânîsi, sâniye, râbia). Tahrîrât-ı ecnebiyye kalemi : 3 yüksek memur (bir sâniye, 2 sâlise). Eşyâ kalemi : 4 yüksek memur (2 sâlise, 2 râbia). Mühendis kalemi : 3 yüksek memur (2 sâlise, bir rütbesiz). Kontrol kalemi : 4 yüksek memur (bir mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise). Muhâsebât-ı ecnebiyye kalemi : 3 yüksek memur (bir sâniye, 2 rütbesiz). Devâî kalemi : 3 yüksek memur (mütemâyiz, sâlise, râbia). Vezne odası : 4 yüksek memur (2 sâlise, birer râbia ve rütbesiz).

Istanbul telgraf merkezi : müdür Hayri Bey (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), 10 yüksek memur (4 sâniye, bir sâlise. 2 râbia, bir hâmise, 2 rütbesiz) Beyoğlu telgraf merkezi : 8 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye, bir sâlise, bir hâmise, 3 rütbesiz). Istanbul postahânesi : Müdür Vehbî Efendi (ûlâ), 16 yüksek memur (5 sâniye, 4 sâlise, bir râbia, diğerleri rütbesiz). Galata postahânesi : 6 yüksek memur (bir mütemâyiz, diğerleri rütbesiz).

Mâbeyn-i Hümâyûn telgraf merkezi müdîri Vehbi Efendi (ûlâ, III. Osmânî, V. Mecîdî), Bâb-ı Âlî telgraf merkezi müdîri Fahri Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 11 yüksek memur (bir ûlâ sânîsî, bir mütemâyiz, 3 sâniye, 2 sâlise, bir râbia, 3 rütbesiz).

Zabtıyye Nezâreti

Emniyet (polis) teşkilâtıdır. Jandarma buraya değil, seraskerliğe (harbiye nezâreti) bağlıdır.

Nâzır Ahmed Şefik Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mektupcu Ahmed Râgıb Bey (ûlâ, II. Osmânî), muhâsebeci Azîz Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Hey'et-i Tahkıykıyye : Reîs Hüsni Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), 5 yüksek memur (biri ûlâ sânîsi, diğerleri rütbesiz), 6 müfettiş, bir râbia, diğerleri rütbesiz).

Me'mûrîn ve Zâbitân Aklâmı : Polis başmüfettişi Bonin Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 10 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 3 sâniye, 3 sâlise, bir binbaşı). Sicill-i ahvâl şûbesi : 4 yüksek memur(bir mütemâyiz, 2 sâniye, bir rütbesiz). Tiyatrolar Müfettişliği : 5 müfettiş (birer sâniye ve sâlise, 3 rütbesiz).

Me'mûrîn-i Sıhhiyye : Sertabîb Dr. Sâlim Paşa (mîrlîvâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 8 doktor (bir ûlâ sânîsi, 2 mîralay, 2 mütemâyiz, 2 sâlise, bir rütbesiz).

Habs-hâne-i umûmî : 5 yüksek memur (mütemâyiz dr., kaymakam dr., yüzbaşı dr., sâlise, rütbesiz).

Istanbul polis müdiriyyeti : müdür Edhem Paşa (mîrmîrân, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2 yüksek memur (sâniye, sâlise). Polis meclisi : 5 yüksek memur (2 sâlise, 3 rütbesiz). Merkez başkomiserleri : 13 komiser (4 sâniye, 5 sâlise, bir râbia, 3 rütbesiz).

Beyoğlu Mutasarrıflığı : Zabtıyye nezâretine bağlıdır. Mutasarrıf Mehmed Enver Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), mutasarrıf muâvini İsmail Bey (ûlâ, III. Mecîdî), başkâtip Mehmed Ferid Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III Mecîdî), Polis meclisi : 7 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, 2 sâlise, 4 rütbesiz) Me'mûrîn-i sıhhiyye : 3 doktor (ûlâ sânîsi, binbaşı, sâniye). Merkez başkomiserleri : 2 başkomiser (mütemâyiz, sâlise). Beşiktaş polis merkezi : kumandan Hacı Hasan Paşa (ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî).

Üsküdar Mutasarrıflığı : Kezâ zabtıyye nezâretine bağlı, Mutasarrıf Sabri Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), ûlâ sânîsi başkâtib. Polis meclisi : 5 yüksek memur (birer ûlâ sânîsi ve hâmise, 3 rütbesiz). Me'mûrîn-i sıhhıyye : 3 doktor (ûlâ sânîsi, kaymakam, kolağası). Merkez başkomiserleri : 3 başkomiser (sâniye, sâlise, râbia).

Istanbul şehri içinde 5 jandarma taburu vardır (Istanbul, Fâtih, Beşiktaş, Beyoğlu, Üsküdar). Bunlar zabtıyye nâzırından emir almaktadırlar

Mülkiyye ve Askerî Tekaüd Sandığı Nezâreti

Nâzır Tevfik Paşa (vezîr, I. Osmânî ve Mecîdi), muhâsebeci Mehmed Emîn Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), ûlâ sânîsi bir mektupcu, bir hey'et-i umûmiyye, bir meclis-i idâre ve çeşitli kalemler (bu sonuncunun yüksek memurları : bir mütemâyiz, 2 sâniye, 2 sâlise, 2 rütbesiz).

Askerî tekaüd (emekli) sandığına gelince, ayrı nezârettir, fakat aynı nâzırın emrine verilmiştir. Fakat mülkiyye sandığından ayrı bir hey'et-i idâre ve hey'et-i umûmiyyesi vardır. Bunun başlıca kısımları :

Nezâret dâiresi : 5 yüksek memur (2 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise). Muhâsebe kalemi : 7 yüksek memur (3 sâlise, 4 râbia) Vezne odası : sâniye rütbesinde bir sandık emîni. Tahrîrât kalemi : 2 mümeyyiz (sâniye, râbia). Evrâk odası : râbia rütbesinde bir mümeyyiz.

Istanbul Şehremâneti (Belediyesi)

Şehremîni İsmail Rıdvân Paşa (vezîr, I. Osmânî, murassâ Mecîdi), mektupcu Emrullah Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî, sonradan maârif nâzırı olan meşhur bilgin), mütemâyiz bir muhâsebeci.

Meclis-i Emânet (Belediye Meclisi) : Reis Halil Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Zıyâ Efendi (Istanbul pâyeli, II. Mecîdî), Tevfik Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Başmühendis Mehmed Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Sâlih Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Cebrail Gırgor Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), Ahmed Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Râif Paşa (Rûmeli pâyeli, III. Osmânî ve Mecîdî), Selim Paşa (Rûmeli, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Hüsni Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Mühelhel Paşa (mîrmîrân, III. Mecîdî), 8 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâlise üye daha, bir ûlâ sânîsi başkâtip.

Zâbitân kalemleri : Müfettiş-i umûmî Salâhaddin Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 18 yüksek memur (5 ûlâ sânîsi, 8 mütemâyiz bir sâniye, 3 sâlise, bir rütbesiz).

Hukuk müşâviri Tevfik Bey (ûlâ, III. Mecîdî), 3 mühendis (mütemâyiz sâniye, binbaşı),

Istanbul belediyesine bağlı başlıca hastahâneler : Bakırköy bîmârhânesi (başhekim Dr. Kastro Efendi, ûlâ II. Osmânî ve Mecîdi) nisâ (kadın) hastahânesi (başhekim Dr. Fâik Bey, ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Müfettişler : 8 müfettiş (bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz bir kaymakam, bir sâniye, bir sâlise, bir kolağası, 2 rütbesiz).

Bir ûlâ sânîsi evkaf muhâsebecisi, bir mîralay ve bir sâniye zâbıta memuru, bunların maiyetinde pek çok memur.

Muhâsebât-ı atîka komisyonu : Reis Hâfız Vehbi Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), 4 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, birer mütemâyiz ve rütbesiz).

Su nezâreti : Nâzır Galib Paşa (Rûmeli, III. Mecîdî), sâniye bir başkâtip, diğer memurlar.

Birinci Dâire-i Belediyye (merkezi : Direklerarası = Şehzâdebaşı) : Müdür Cevdet Efendi (ûlâ, IV. Osmânî), ûlâ sânîsi ve mütemâyiz muhâsebeci ve tahrîrât kâtibi.

İkinci Dâire-i Belediyye (merkezi : Fâtih) : 3 yüksek memur (ûlâ sânîsi, mütemâyiz, rütbesiz).

Üçüncü Dâire-i Belediyye (merkezi : Cerrahpaşa) : 3 yüksek memur (ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz).

Dördüncü Dâire-i Belediyye (merkezi : Beşiktaş) : Müdür Mustafa Hulûsi Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2 yüksek memur (mütemâyiz, sâlise).

Beşinci Dâire-i Belediyye (merkezi : Yeniköy) : 3 yüksek memur (ûlâ sânîsi, sâlise, rütbesiz).

Altıncı Dâire-i Belediyye (merkezi: Beyoğlu): Müdür Mehmed Ali Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), müdür muâvini Hâfız İshak Efendi (ûlâ, III. Mecîdi), 2 yüksek memur (ûlâ sânîsi, mühendis binbaşı).

Yedinci Dâire-i Belediyye (merkezi: Büyükdere): Müdür Mehmed Ali Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî, murassâ İmtiyâz, zabtıyye müşîri Pepeyi Mehmed Paşa'nın torunu), 2 yüksek memur (sâlise, râbia).

Sekizinci Dâire-i Belediyye (merkezi: Kanlıca): 4 yüksek memur (ûlâ sânîsi, sâniye, sâlise, rütbesiz).

Dokuzuncu Dâire-i Belediyye (merkezi: Üsküdar): 3 yüksek memur (ûlâ sânîsi, mütemâyiz, sâlise).

Onuncu Dâire-i Belediyye (merkezi: Kadıköyü): Müdür Mehmed Ali Efendi (ûlâ) 2 yüksek görevli (sâniye, sâlise).

Şehremânetine Mülhak Kazâlar: Adalar (I. sınıf kazâ, mütemâyiz kaymakam) (3 nahiyesi var: Heybeli, Kınalı, Burgaz).— Gebze (II sınıf kazâ, sâlise kaymakam) (bir nahiye: Darıca, 42 köy).— Beykoz (II. sınıf kazâ, sâlise kaymakam) (18 köyü var).- Kartal kazâsı (II sınıf kazâ, ûlâ sânisi kaymakam) (24 köyü var).— Mekriköyü (Bakırköy) kazâsı (II sınıf kazâ, sâniye kaymakam) (2 nahiyesi: Küçükçekmece ve Rumelifeneri ve 35 köyü var).— Şile kazâsı (III. sınıf kazâ, sâlise kaymakam) (84 köyü var).

Istanbul Ticâret ve Zirâat ve Sanâyî Odası

24 üyesi ve bir mütemâyiz başkâtibi var Reîs-i evvellik boşalmış. Reîs-i sânî Basmacı-zâde Ferid Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Üyeler içinde bir ûlâ var: Abûd-zâde Mehmed Efendi (II. Mecîdî)

1900 Yılında

(Hey'et ve Meclis-i Vükelây-ı Fihâm = Bakanlar Kurulu = İmparatorluk Kabinesi)

Sadrâzam: Halil Rif'at Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz. Osmânî, Mecîdî)

Şeyhulislâm: Mehmed Cemâleddin Efendi (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

*

Adliyye Nâzırı: Vezîr Abdurrahman Paşa (hepsi murassâ İmtiyâz. Osmânî, Mecîdî)

Serasker: Müşîr Mehmed Rızâ Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz. Osmânî, Mecîdî)

Bahriyye Nâzırı: Bahriyye müşîri Hasan Hüsni Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Şûrây-ı Devlet Reîsi: Vezîr Mehmed Saîd Paşa (hepsi murassâ İftihâr İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Hâriciyye Nâzırı: Vezîr Ahmed Tevfik Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Dâhiliyye Nâzırı: Vezîr Mehmed Memdûh Paşa (murassâ Osmânî ve Mecîdî)

Tophâne-i Âmire Müşiri : Müşîr Mustafa Zeki Paşa (murassâ İmtiyâz ve Osmânî, I. Mecîdî)

Evkaaf-ı Hümâyûn Nâzırı : Vezir Abdullah Galib Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Maârif Nâzırı : Vezîr Ahmed Zühdi Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)

Ticâret ve Nâfia Nâzırı : Vezîr Mustafa Zihni Paşa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî)

Müsteşâr-ı Sadr-ı Âlî : Vezîr Mehmed Tevfik Paşa (I. Osmânî ve Mecîdî)

Mâliyye Nâzırı : Reşad Bey (bâlâ, I. Osmânî, III. Mecidî)

Dâire-i Sadâret-i Uzmâ

Teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı : İbrahim Râsih Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn : Mehmed Ali Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), teşrîfâtî-i Dîvân-ı Hümâyûn : Mehmed Ferruh Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mektûbî-i sadr-ı âlî : Zıyâ Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Bâb-ı Âlî evrak müdîri : Mehmed Bâkıy Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), beylikci-i Dîvân-ı Hümâyûn : Nâsır Bey (bâlâ, I. Mecîdî), tercemân-ı sadâret-i uzmâ : Hayreddin Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), hazîne-i evrak (arşiv) müdîri : İzzet Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Hâriciyye Nezâreti

Müsteşâr Dadyan Artin Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), müsteşar muâvini Mehmed Nebîl Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî); mektupcu Mustafa Münir Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mühimme müdîri Mehmed Raûf Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecidî), ser-hâlîfe Abdülbâkıy Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mühimme müdür muâvini Muhyiddin Bey (ûlâ, III. Osmânî), birinci mümeyyiz Âsaf Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî); hazîne-i evrak (hâriciyye arşivi) müdîri Cemal Bey (ûlâ, II. Osmânî), birinci muâvin Ahmed Vecîh Bey (ûlâ, III. Mecîdî); 6 yüksek memur (4 ûlâ sânîsi, 2 sâniye).

Bâb-ı Âlî Terceme Odası : Dîvân-ı Hümâyûn birinci mütercimi David Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), birinci mütercim muâvini İzzet Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mühimme müdîri Mehmed Şükrü Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-halîfe (başkâtip) İsmail Cemal Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), mühimme birinci müdür muâvini Osman Şükrü Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), ikinci müdür muâvini Muzaffer Bey (ûlâ, I. Mecîdî), üçüncü müdür muâvini Âgâh Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), evrak müdîri Mehmed Refik Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), 9 yüksek memur (7 ûlâ sânîsi, birer mütemâyiz ve sâniye).

Tahrîrât-ı Hâriciyye : Tahrîrât-ı hâriciyye kâtibi (genel sekreter) Mehmed Nûri Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mühimme müdîri Safer Efendi (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), nezâret tercemânı Sâdeddin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), evrak müdîri Hasan Mâhir Bey (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî). 10 yüksek memur (6 ûlâ sânîsi, birer mütemâyiz, sâniye, sâlise, râbia).

Hâriciyye Muhâsebeciliği: Muhâsebeci Abdurrahman Fehmi Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muhâsebe müdîri Mustafa Tevfik Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 6 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, birer sâniye ve sâlise).

Hâriciyye Teşrîfâtcılığı: Teşrîfâti-i hâriciyye Mehmed Galib Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Hilmi Bey (ûlâ, II. Osmânî), ûlâ sânîsi bir ikinci muâvin.

Umûr-ı Şehbenderiyye Müdîriyyeti (Konsolosluklar): Müdür Tevfik Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecîdî), birinci muâvin Mehmed Receb Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), şehbender-hâneler (konsolosluklar) birinci müfettişi Graçini Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdi), 14 yüksek memur (6 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 2 sâniye, 4 sâlise).

Matbûât-ı Ecnebiyye: Müdür Nişan Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Fethi Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Simon Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), üçüncü muâvin Mihran Efendi (ûlâ, II. Mecîdi), ser-halîfe (başkâtip) Ahmed Sedad Bey (ûlâ, IV. Osmâni ve Mecîdî), 4 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz).

Umûr-ı Hukuukıyye-i Muhtelita Müdîriyyeti: Müdür Mehmed Rızâ Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), ikinci muâvin Vays Efendi (ûlâ, I. Mecîdî), 7 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, bir sâniye, 2 sâlise).

Sicill-i ahvâl müdîriyyeti: 4 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, birer mütemâyiz ve sâlise).

Tâbiyyet Müdîriyyeti: Müdür Ahmed Sâlim Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 8 yüksek memur (4 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 4 sâlise).

Şifre Müdîriyyeti: Müdür Mustafa Şekîb Bey (ûlâ, III. Osmânî), 3 yüksek memur (birer ûlâ sânisi, sâniye ve sâlise).

Umûr-ı Ticâriyye (Dış Ticaret) Müdîriyyeti: Müdür Nikolaki Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 3 yüksek memur (birer mütemâyiz, sâniye, rütbesiz).

Bâb-ı Âlî Hukuk Müşâvirliği: Bâb-ı Âlî birinci hukuk müşâviri Hakkı Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecidi, sonradan sadrâzam), ikinci hukuk müşâviri Kapril Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), üçüncü hukuk müşâviri Mehmed Ali Bey (bâlâ, II Osmânî ve Mecîdî), ser-halife (başkâtip) Mustafa Şekîb Bey (ûlâ, İftihâr, III Osmânî ve Mecîdî), hukuk müşâviri Eşref Câfer Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), ûlâ sânisi 2 mümeyyiz, 36 hukuk müşâviri avukat (bunlardan Hâmid ve Şevket Cenâni Beyler'in murassâ İftihâr nişanları var) (12 ûlâ sânîsi, 4 mütemâyiz, 9 sâniye, 8 sâlise, bir râbia, 2 rütbesiz), ûlâ sânîsi bir evrak müdürü.— Sâlise rütbesinde bir nezâret hizmet müdürü.

Nezâret-i Umûr-ı Sıhhiyye

Bugün olduğu gibi imparatorluk devrinde de sağlık hizmetleri, pek çok kuruluşa bağlıdır: Belediyelere, vakıflara, seraskerliğe, bahriyye nezâretine, çeşitli nezâretlere, hattâ —Şişli Etfâl-i Hamîdî hastahânesi gibi— Mâbeyn-i Hümâyûn'a. Bir sıhhiyye nezâreti varsa da, daha çok sağlık işlerinin düzenlenmesi ve karantina işleri ile uğraşmaktadır. Ayrı nâzırı yoktur. Hâriciye nâzırı, aynı zamanda sıhhiyye nâzırıdır. Yüksek sağlık işlerine *Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye* bakmaktadır. Başkanı (reîs-i evvel) hârici ye nâzırıdır. Meclis üyeleri şunlardır:

Reîs-i sânî (II. başkan) Mehmed Midhat Efendi (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), karantinalar müfettiş-i umûmîsi Dr. Koçani Efendi (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Hacı Hurşîd Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip ve sicill-i ahvâl müdîri Hacı Ahmed Râgıb Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), müfettiş Dr. Vitalis Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), Saîd Bey (ûlâ, II. Osmânî); meclis kâtibi Dr. Rastiyepoviç Efendi (sâlise, IV. Osmânî), muâvini Dagostino Efendi.

Zâbitân Kalemleri : 16 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 5 sâlise, dîğerleri rütbesiz).

Galata karantina-hânesi : 4 doktor.— Kavak ve Büyükdere karantina-hâneleri : 22 doktor ve memur.— Burgaz karantina-hânesi : 5 doktor ve memur.— Varna karantina-hânesi : 3 doktor ve memur.— Samsun karantina-hânesi : 3 doktor ve memur.— Sinop karantina-hânesi : 3 doktor ve memur.— Trabzon karantina-hânesi : 8 doktor ve memur.— Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) karantina-hânesi : 8 doktor ve memur.— Dedeağaç karantina-hânesi: 3 doktor ve memur.— Kavala karantina-hânesi : 3 doktor ve memur.— Selânik karantina-hânesi : 6 doktor ve memur.— Preveze karantina-hânesi : 7 doktor ve memur.— Avlonya karantina-hânesi : 2 doktor ve memur.— Draç karantina-hânesi : 4 doktor ve memur.— Midilli karantina-hânesi : 5 doktor ve memur.— Sakız karantina-hânesi : 4 doktor ve memur.— İzmir karantina-hânesi : 8 doktor ve memur.— Rodos karantina-hânesi : 9 doktor ve memur.— Yâfa karantina-hânesi : 3 doktor ve memur.— Antalya karantina-hânesi : 4 doktor ve memur.— Girit karantina-hânesi : 7 doktor ve memur.— Mersin karantina-hânesi : 4 doktor ve memur.— Trâblusşâm karantina-hânesi : 3 doktor ve memur.— Beyrût karantina-hânesi : 7 doktor ve memur.— Haleb karantina-hânesi : bir doktor.— Şâm karantina-hânesi : bir doktor.— Trâblusgarb karantina-hânesi : 4 doktor ve memur.— Bingaazî karantina-hânesi : 4 doktor ve memur.— Erzurum karantina-hânesi : 6 doktor ve memur.— Bağdâd karantina-hânesi : 16 doktor ve me'mur.— Basra karantina-hânesi : 5 doktor ve memur.— Cidde karantina-hânesi : 14 doktor ve memur.— Hudeyde (Yemen) karantina-hânesi : 5 doktor ve memur.— Kamarân (Kızıldeniz'de ada) karantina-hânesi : 4 doktor ve memur.— Ebû-Sâ'd (kezâ) karantina-hânesi : 2 doktor ve memur.— Mısır karantina-hânelerini almıyorum (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye, Üçüncü Def'a*, 1318 = 1900, s. 250-59 : doktor ve me'murların teker teker isim, rütbe ve nişanları gösterilmiştir).

Karantina idareleri II. Mahmud devrinde, Tanzîmât öncesi kurulmuştur. Son devir imparatorluk Türkiyesi'nin yüz akı müesseseleri idi ve tamamen Batı'daki ayardaydı.

1907 Aralığında

Şimdi Devr-i İstibdâd'ın son aylarında, II. Meşrutiyet'e takaddüm eden aylarda, 1907 aralığında imparatorluğun teşkilâtını ve büyük memurlarını veriyorum (*Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, 64. Sene*, 1326 = 1908, 1.104 sahife). Devlet teşkilâtı oldukça dallanıp budaklanmakla berâber, gene de bugünki dallanıp budaklanma ile uzaktan bile mukayese edilemez. Devletin bugünki gibi bir milyonluk bir memur ordusu yoktur.

Fakat rütbe ve nîşanlar, eski devirlere göre çok düşmüş ve çok bol dağıtılmıştır. 1900 yılından sonra II. Abdülhamîd rejimi zirvesinden inmiye başlamıştır. Rütbe ve nişan dağıtmak, yorgun hükümdârın imparatorluğu olduğu kadar, şahsî idaresini de ayakta tutmak için vasıtalarından biridir. İlmiyye ve askeriyye teşkilâtı ile eğitim, evkaf gibî bahîsler ileride ele alınacaktır. O bahisleri aşağıya nakletmiyorum.

Hey'et ve Meclis-i Vükelây-ı Fihâm (= Bakanlar Kurulu = İmparatorluk Kabinesi)

Hey'et ve Meclis-i Vükelây-ı Fihâm (= Bakanlar Kurulu = İmparatorluk Kabinesi)

Sadrâzam : Ferîd Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Şeyhulislâm : Mehmed Cemâleddîn Efendi (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

*

Adliyye Nâzırı : Abdurrahman Nûreddin Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Serasker : Müşîr Mehmed Rızâ Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz Osmânî, Mecîdî)

Bahriyye Nâzırı : Bahriyye müşîri Hasan Râmî Paşa (murassâ Osmânî ve Mecîdî)

Şûrây-ı Devlet Reîsi : Vezîr Hasan Fehmi Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Hâriciyye Nâzırı : Vezîr Ahmed Tevfik Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Dâhıliyye Nâzırı : Vezîr Mehmed Memdûh Paşa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî)

Tophâne-i Âmîre Müşîri : Müşîr Mustafa Zeki Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Mâliyye Nâzırı : Vezîr Zıyâ Paşa (I. Osmânî ve Mecîdî)

Evkaaf-ı Hümâyûn Nâzırı : Vezîr Turhan Paşa (hepsî murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî)

Ticâret ve Nâfia Nâzırı : Vezîr Mustafa Zîhni Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Maârif Nâzırı : Vezîr Hâşim Paşa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî)

Müsteşâr-ı Sadr-ı Âlî : Vezîr Mehmed Alî Paşa (murassâ İftihâr ve Osmânî, I. Mecîdî)

Padişahın Başkanlığındaki Yüksek Komisyonlar

I — Hamîdiyye Hicâz Demîryolu Komîsyon-ı Âlîsi : 4 üye (sadrâzam, ticâret ve nâfia nâzırı, Mâbeyn 2. kâtibi İzzet Paşa, bahriyye imâlât komîsyonu reîsi Ferik Hüsni Paşa), 3 kâtip.

II — Mâliyye Komisyon-ı Âlîsi : 8 üye (ticâret ve nâfia nâzırı, mâliyye nâzırı, evkaaf-ı hümâyûn nâzırı, Mâbeyn 2. kâtibi İzzet Paşa, techîzât-ı

askeriyye nâzırı Hacı Âkif Paşa, mülkiyye tekaaüd sandığı nâzırı Nûri Bey, Şûrây-ı Devlet'ten Yûsuf Cemal Bey, bâlâ rütbeli Sabri Bey), 2 kâtip.

III — Bâb-ı Âlî Teshîlât Sandığı Komisyon-ı Âlîsi : 4 üye (reîs-i sânî Dîvân-ı Hümâyûn beylikci muâvin-i evveli bâlâ Münîr Ismetî Bey, Şûrây-ı Devlet'ten bâlâ Rızâ ve Sıddık Beyler, hâriciyye muhâsebecisi bâlâ Tevfik Efendi), bir başkâtip.

IV — Muhâcirîn (Göçmenler) Komisyon-ı Âlîsi : 6 üye (Mâbeyn 2. kâtibi İzzet Paşa, Şûrây-ı Devlet'ten bâlâ Refik ve Mehmed Reşad Beyler, bâlâ Sâlih Vahîd Bey, Ferik Osman Paşa, ûlâ Behcet Bey), 8 kâtip

Hey'et-i Ayân (İmparatorluk Senatosu)

Saîd Paşa (eski sadrâzam, hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), Abraham Paşa (Şûrây-ı Devlet'ten, vezîr, murassâ İftihâr ve Osmânî, I. Mecîdî), Logofet Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî).

Bu 3 senatör, 1876'dan beri 32 yıllık senato üyeleridir. 32 yılda öle öle, senatoya hiç bir tâyin yapılmadığı için, 3 senatör kalmıştır. Bu üçü, 1908'deki II. Meşrutiyet senatosuna da katılarak sıfatlarını devâm ettireceklerdir.

Sadâret-i Uzmâ Dâire-i Celîlesi (Başbakanlık)

Sadrâzam ve sadâret müsteşârı, Kabine üyesidirler, yukarıda gösterilmişlerdi. Dairenin en yüksek görevlileri şöyledir :

Teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı Mehmed Galib Paşa (vezîr, murassâ İftihâr ve Mecîdî, I. Osmânî), âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Zıyâ Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), beylikci-i Dîvân-ı Hümâyûn Nâsır Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), sadâret mektupcusu (mektûbî-i sadr-ı âlî) Mehmed Âsaf Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), teşrîfâtî-i Dîvân-ı Hümâyûn Mehmed Behcet Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Bâb-ı Âlî evrak müdîri Ali Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Hazine-i Evrak (arşiv) müdîri İzzet Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), tercemân-ı sadâret-i uzmâ Reşad Hikmet Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî).

Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Odası : Birinci muâvin İbrahim Cemil Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Hüseyin Rif'at Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mec'd').— Birinci sınıf hulefâ (kâtipler) : Sâfî Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Saîd Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Nizâmeddin Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ahmed Cevdet Bey (bâlâ, II Osmânî, I. Mecîdî), Kadri Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mustafa Sürûr Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).— İkinci sınıf hulefâ : Efdalüddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), 5 ûlâ sânîsi.— Üçüncü sınıf hulefâ : Hacı Müfîd Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ahmed Zâhid Bey (ûlâ, III. Osmânî), 4 ûlâ sânîsi, bir sâniye.— Dördüncü sınıf hulefâ : İbrâhim Kadri Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 7 ûlâ sânîsi, 9 mütemâyiz, 6 sâniye, 4 rütbesiz.

Mektûbî-i Sadr-ı Âlî (sadâret mektupçuluğu) Odası : Müdür Âdil Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), birinci muâvin Emin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), ikinci muâvin Sâdık Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 8 ûlâ sânîsi.

Şifre Kalemi: Müdür Sâlim Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 ûlâ sânîsi.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası: Birinci mümeyyiz Zıyâ Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi.

Hisâbât Kalemi: 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz.

Dîvân-ı Hümâyûn Kalemleri: Beylikci birinci muâvini Münîr Ismetî Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Ismet Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 3 ûlâ sânîsi, 5 mütemâyiz.

Mühimme Odası: 4 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâlise.

Vilâyât-ı Mümtâze Kalemi: Müdür Fuad Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz.

Kuyûd (Kayıtlar) Odası: Mütemâyiz bir mümeyyiz.

Teşrîfât Dâiresi: Birinci muâvin Nûrî Bey (ûlâ, II. Mecîdî), ikinci muâvin Tal'at Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Nişân Odası: Mümeyyiz Sâmi Efendi (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî)

Hazîne-i Evrak (Arşiv): 2 mütemâyiz, bir sâniye.

Sadâret Yâverler Dâiresi: Seryâver Cemal Paşa (piyâde ferîkı, murassâ Osmânî ve Mecîdî), muhâfız kumandanı Nihad Paşa (mîrlîvâ, II. Osmânî, I. Mecîdi), 6 yâver (2 piyâde albayı, birer deniz yarbayı, süvâri yüzbaşısı, süvâri üsteğmeni, piyâde teğmeni).

Şûrây-ı Devlet

Gerçek bir millet meclisi değilse de, gerçek bir teşrîî meclis hâlindedir. Çok değerli, tecrübeli ve bilgili, aynı zamanda imparatorluğun çeşitli ülkelerini —dilleri, örf ve âdetleri ile— çok iyi tanıyan devlet adamları, buraya tâyin edilmektedir.

Mülkiyye Dâiresi: En mühim dairedir. Daha önceleri en mühim daire Tanzîmât Dâiresi idi. Üyeleri :

Celâleddin Paşa (vezir, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Ahmed Reşad Paşa (vezîr, I. Osmânî, murassâ Mecîdî). Abraham Paşa (vezîr, senatör, murassâ İftihâr ve Osmâni, I. Mecidi). Sâhib Efendi (Anadolu kazaskeri, sonradan şeyhulislâm, I. Mecîdi), Dâmâd Celâl Bey-Efendi (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mâcid Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Sâmi Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Zühdi Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Aleksandr Mavroyeni Bey (bâlâ, murassâ İftihâr, I. Osmânî ve Mecîdî), Muhtar Bey (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdi), Fuad Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Andreya Kopas Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Hüseyin Fahreddin Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Tal'at Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Buhur Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Semîh Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ârif Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mustafa Şekib Bey (ûlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), Mazlûm Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), Süleyman Fâik Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Tahsin Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Sâlih Paşa (Rûmeli, III. Osmânî, II. Mecîdi), 12 birinci sınıf muâvin (üye yardımcısı) (ûlâ Hasan Vassâf Bey, III. Osmânî, II. Mecîdî; 2 ûlâ sânîsi, 6 mütemâyiz, bir sâniye, 2 sâlise), 10 ikinci sınıf muâvin (2 mütemâyiz, bir mahrec, 6 sâniye, bir rütbesiz).

Tanzîmât Dâiresi: Mülkiyye dâiresi'ne, bütün Şûrây-ı Devlet'in başkanı olan ve kabineye dâhil nâzır bulunan zât başkanlık ettiği halde, diğer

dâirelerin ayrı başkanları vardır ve herbirine «reîs-i sânî = ikinci başkan» denilmektedir.

Reis Dâmâd Ârif Hikmet Paşa (Meşrutiyet'te nâzır, Sadrâzam Germiyanoğlu Abdurrahman Paşa'nın oğlu, vezîr, murassâ Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Şerîf Hüseyin Bey (sonradan Hicâz kralı, bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Şerîf Mehmed Sâdık Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Râif Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Bey (meşhur şair ve edîb, Meşrutiyet'te senatör ve nâzır, bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Süleyman Reşad Bey (bâlâ, II. Osmânî, III. Mecîdi), Behcet Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Vekîl Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Tâhir Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Ali Nâmık Bey (Sadrâzam Saîd Paşa'nın oğlu, bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Refik Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (bâlâ, I. Osmânî), Mehmed Reşad Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Receb Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Nazîf Sürûrî Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî, Minkarî-zâde Vezîr Sürûrî Paşa'nın oğlu), Nef'î Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Celâleddin Bey (bâlâ, murassâ Osmânî), Bekir Kâmi Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mihalaki Efendi (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Selim Raad Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mes'ud Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Behcet Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Zahîr Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Abbâs Paşa (Rûmeli), Kemâleddin Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Diran Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Âbid Bey (ûlâ sânîsi), Ahmed Sedad Bey (ûlâ sânîsi), Reşid Bey (rütbesiz), Mahmud Nedîm Bey (rütbesiz), 2 mütemâyiz birinci sınıf muâvin (üye yardımcısı), 6 ikinci sınıf muâvin (Fuad Paşa, Rûmelî, II. Osmânî ve Mecîdî; bir mütemâyiz, 2 sâniye, birer sâlise ve râbia).

Mâliyye Dâiresi : Reis Nûri Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Şerîf Abdullah Paşa (vezîr, murassâ İftihâr, Osmânî ve Mecîdî), Dâmâd Galib Paşa (vezîr, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Dâmâd Mehmed Paşa (vezîr, murassâ Mecîdî), Reşad Fuad Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Zıyâ Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Cemal Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Yûsuf Cemal Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Nûh Bey (bâlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Hüseyin Nâzım Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Reşad Bey (bâlâ, III. Osmânî), Hacı Hâfız Feyzi Efendi (bâlâ, II Osmânî, I. Mecîdî), Mavrokardato Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Dâmâd Refik Bey-Efendi (ûlâ), Sâmi Bey (ûlâ), Es'ad Bey (ûlâ, II. Mecîdi), Azîz Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Murad Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Fethi Franko Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mustafa Safveti Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Nusret Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Filip Melhame Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), Ahmed Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Hüsni Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Emin Bey (ûlâ, III. Osmânî), Mansûr Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Neş'et Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Saîd Paşa (Rûmeli, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Şâkir Bey (ûlâ sânîsi), İbrahim Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 4 birinci sınıf muâvin (üye yardımcısı, bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâlise), 6 ikinci sınıf muâvin (bir mütemâyiz, 2 sâniye, 2 sâlise, bir rütbesiz).

Temyîz Mahkemesi : Şûrây-ı Devlet'in bir dairesi durumundadır. Reis Şekîb Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Şerîf Ali Haydar Bey (bâlâ, I. Mecîdî), Hacı Feyzi Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Cemil Paşazâde Mustafa Reşid Bey (Sadrâzam Büyük Reşid Paşa'nın torunu, bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Mustafa Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Nûreddin Bey (ûlâ, II.

Osmânî, I. Mecîdî), Fuad Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Abdülganî Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecidi), Mahmud Nedim Paşa (Rûmeli, II. Osmâni, I. Mecîdî), Andon Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdi), Ahmed Âdil Bey (ûlâ sânisi, II. Mecîdî), 4 muâvin (yardımcı üye) (bir ûlâ sânisi, 2 mütemâyiz, bir sâniye).

İstînâf Mahkemesi : Temyiz'in ilk basamağıdır. Cumhuriyet devrinde de kurulması çok istenmişse de, bugüne kadar gerçekleşememiştir. Reîs Dâniş Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecidî), üyeler : Mustafa Zâfir Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidî), İskender Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidî), Mûsâ Kâzım Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidî), İbrahim Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), daha 4 üye (2 ûlâ sânisi, birer mütemâyiz ve rütbesiz), 2 birinci sınıf (mütemâyiz, sâniye) ve 3 ikinci sınıf (2 sâniye, bir sâlise) muâvin.

Bidâyet Mahkemesi : Reis Galib Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecidi), 5 üye (4 ûlâ sânîsi, bir rütbesiz), 4 birinci sınıf (ûlâ sânisi, mütemâyiz, sâni ye, sâlise) muâvin.

Âzâ Mülâzimleri : Bir Haremeyn, 2 ûlâ sânîsi, bir sâniye, bir rütbesiz.

Hey'et-i İttihâmiyye : Reîs Sıddık Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip ûlâ sânîsi.

Ihtilâf-ı Mercî Encümeni : Şûrây-ı Devlet reisi ve Şûrâ'dan seçilmiş 4 üye ile bir ûlâ sânîsi kâtip. Şûrâ'nın çeşitli daireleri arasındaki anlaşmazlığı halletmekle görevli.

İstatistik Encümeni : 7 üye ve memur.

Müddeî-i Umûmîlik (Savcılık) : Temyiz müddeî-i umûmisi Bahâeddin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 3 savcı yardımcısı (2 ûlâ sânîsi, bir mahrec).— İstînâf müddeî-i umûmîsi Hacı Azîz Mahmud Bey (ûlâ, II. Osmânî, II. Mecidi), 2 savcı yardımcısı (sâniye, sâlise).— Bidâyet müddei-i umûmisi İsmail Fâik Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 5 savcı yardımcısı (2 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise).

Zâbitân Kalemleri : Evrak müdîri Hüsni Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), 3 ûlâ sânisi. 4 mütemâyiz, birer sâniye ve sâlise yüksek memur.

Me'mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu

Sadârete bağlı, sivil memurların seçilmesi ve tayini ile uğraşan yüksek kuruluş. Komisyon reîsi : Mehmed Tevfik Paşa (vezîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : İbrahim Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdi), Hüseyin Hâmid Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Mecdeddîn Efendi (bâlâ, murassâ İftihâr ve Osmâni ile I. Mecîdî), Mecîd Efendi (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecidî), Dilber Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Yanko Vitinos Efendi (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), Edhem Bey (ûlâ, IV. Osmânî, I. Mecîdî), Abdullah Bey (ûlâ, IV. Mecîdi), bir ûlâ sânîsi başkâtip.

Sicill-i Ahvâl İdâresi : 4 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz).
Komisyon Kalemi : 4 yüksek memur (3 mütemâyiz, bîr sânîye).
Tedkıykaat Kalemi : 2 yüksek memur (mütemâyiz, sâniye).
Tescîlât Kalemi : 2 yüksek memur (mütemâyiz, sâniye).
Vukuuât Kalemi : 6 yüksek memur (bir mütemâyîz, 5 sâniye).
Evrak Kalemi : 2 yüksek memur (mütemâyiz, sâlise).

Dâhıliyye Nezâreti

Müsteşar makamı boş, yeni tâyin daha yapılmamış. Mektupcu : Ali Fuad Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî). Nâzırın başkanlığında, Şûrây-ı Devlet'ten seçilmiş 3 üyeden müteşekkil bir ıslahat (reform) komisyonu vardır. İç işleri bakanlığının 1908 sonundaki yüksek memurları ve teşkilâtı şöyledir :

Mektûbî Kalemi : Müdür Tevfik Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), muâvinleri Vâmık Şükrü Bey (ûlâ), Şevkı Bey (ûlâ), Hâlet Bey (âlû, IV. Osmânî, II. Mecîdî), telgraf ve şifre kuyûdât kalemi müdîri Hasan Sabri Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), 14 yüksek memur (9 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, birer sâniye ve rütbesiz).

Evrâk Odası : Müdür Ali Haydar Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvini Mehmed Rif'at Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 3 yüksek memur (2 ûlâ sânîsi, bir sâniye)

Muhâsebe Kalemi : Muhâsebeci Fennî Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 8 yüksek memur (bir ûlâ sânîsi, 6 mütemâyiz, bir sâniye).

Matbûât-ı Dâhıliyye (Basın-Yayın) Müdîriyyeti : Müdür Kemal Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Bulgarca ve Sırpca gazeteler müfettişi Ali Fehmi Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), bir çok yüksek memur : 10 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, 2 sâniye, 7 sâlise.

Sicill-i Nüfûs İdâre-i Umûmiyyesi : Müdür Mehmed Sâlim Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî). yüksek memurlar : 2 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, bir sâlise.

İstanbul Kalemi : Yüksek memurları : 3 mütemâyiz, 2 sâniye, 3 sâlise, bir râbia.

Vilâyât (Eyaletler) Kalemi : Yüksek memurları : Bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise.

Hisâbât Kalemi : Bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 2 sâniye, 2 sâlise, bir rütbesiz yüksek memur.

Kuyûdât Kalemi : 2 sâniye, 2 sâlise, bir râbia yüksek memur.

İstatistik Kalemi : Bir mütemâyiz, 2 sâlise yüksek memur.

Evrak Kalemi : 2 sâlise yüksek memur.

Vukuuât Kalemi : 3 sâlise, 2 râbia, bir rütbesiz yüksek memur.

Mürûr Kalemi : 2 sâniye, 2 sâlise yüksek memur.

Pasaport Kalemi : Bir ûlâ sânîsi, bir sâlise yüksek memur.

Sicill-i Ahvâl Şûbesi : Müdür Reşad Bey (ûlâ, II. Mecîdî), bir sâlise muâvin.

Mübâyaât Komisyonu : Nezâretin 7 memurunun üye olduğu bir komisyon.

Vilâyât-ı Şâhâne Kapı Kethudâları Dâiresi : Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) ve Biga (Çanakkale) kapı kedhudâsı Mehmed Şâkir Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Sıvas ve Adana kapı kedhudâsı Hulûsi Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Yanya ve Trabzon ve Haleb ve Diyâr-ı Bekr ve Zor kapı kedhudâsı Münir Bey (ûlâ, II Osmânî ve Mecîdî), Hudâvendigâr (Bursa) ve Selânik ve Manastır ve İzmit kapı kedhudâsı Ahmed Bey (ûlâ, II Osmânî ve Mecîdî), 4 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz kapı kedhudâsı daha.

Komisyon-ı Mahsûs : 2 bâlâ ve bir ûlâ'nın üye olduğu bu husûsî komisyonun 5 yüksek memurdan (3 mütemâyiz, birer sâniye ve râbia) müteşekkil bir de kalemi vardır.

Dârülaceze

II. Abdülhamid devrinin büyük eserlerinden biri de Dârülaceze'dir. İsmen dâhıliyye nezâretine bağlı, aslında kendi kendini idare eden bir büyük hayır müessesesidir. Teşkilâtı şöyledir :

5 kişilik bir yönetim kurulu (bir ûlâ sânisi, bir mirlivâ, 3 sâniye), 11 kişilik bir muhâsebe kalemi (2 sâniye, diğerleri rütbesiz), 4 kişilik bir tahrirât kalemi (bir sâniye, 2 râbia, bir rütbesiz), 20 doktor (bir bahriyye mirlivâsı, bir mirlivâ, bir mirmirân, 2 miralay, bir kaymakam, bir mütemâyiz, 2 sâlise, bir râbia, bir bahriyye kolağası, 2 yüzbaşı, bir bahriyye yüzbaşısı, 6 rütbesiz). Bir vâız, bir imam, bir müezzin, 2 Rum papas, 2 Ermeni papas, bir Ermeni Katolik papas, bir haham, 2 öğretmen, bir muallime, 2 vekilharc, bir mubassır, bir mubassıra, 16 sanayi öğretmeni, 123 hademe.

Dârülaceze'de bakılan âcizler : 882 (567 erkek, 315 kadın). Bunların 628'i Müslüman, 100'ü Rum. 46'sı Ermeni, 35'i Mûsevi, 72 de çocuktur.

Hâriciyye Nezâreti

Müsteşar Naum Paşa (vezir, murassâ Osmâni ve Mecidi), müsteşarlık birinci muâvini Mehmed Nebil Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidî) ikinci muâvini Ali İhsan Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecidi), üçüncü muâvini Nihad Bey (ûlâ, II. Mecidi), Divân-ı Hümâyûn tercemânı Mehmed Galib Paşa (vezir, murassâ İftihâr ve Mecidi, I. Osmâni) Nâzırın başkanlığında nezâretin 7 yüksek memurundan müteşekkil bir İntihâb-ı Me'mûrin-i Hâriciyye Komisyonu ve komisyonun bir ûlâ sânisi başkâtibi.

Mektûbî-i Hariciyye : Mektupcu Mustafa Münir Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecidi), muâvini Abdülbâkıy Bey (ûlâ, II. Osmâni, I Mecidi), mühimme müdiri Mehmed Raûf Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), ser-halife (başkâtip) Ahmed Âsaf Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), mühimme birinci müdür muâvini Muhyiddin Efendi (ûlâ, II. Osmâni), birinci mümeyyiz Mehmed İhsan Bey (ûlâ, III Osmâni, II. Mecidi), evrak müdiri Cemal Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), birinci muâvini Ahmed Vecih Bey (ûlâ, III Mecidi), diğer yüksek memurlar : 6 ûlâ sânisi, 3 mütemâyiz, 2 sâniye.

Bâb-ı Âlî Terceme Odası : Divân-ı Hümâyûn birinci mütercimi David Efendi (bâlâ, murassâ Osmâni, I. Mecidi), muâvini İzzet Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecidi), ser-halife (başkâtip) Mustafa Mazhar Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecidi), mühimme müdiri İsmail Cemal Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecidi), mühimme müdiriyyeti birinci muâvini Osman Şükrü Efendi (ûlâ, III. Osmâni, I. Mecidi), ikinci muâvini Hüseyin Âgâh Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), üçüncü muâvini Kostantin Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), ikinci mümeyyiz Ömer Ferid Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), mümeyyiz Şükrü Bey (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidi), mümeyyiz Süleyman Re'fet Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), evrak müdiri Mehmed Refik Bey (ûlâ, II. Osmâni, III. Mecidi), diğer yüksek memurlar : 6 ûlâ sânisi, bir sâlise.

Tahrîrât-ı Hâriciyye : Tahrirât-ı hâriciyye kâtibi (dış işleri genel sekreteri) Mehmed Nûri Bey (bâlâ, murassâ İftihâr, murassâ Osmâni ve Mecidi), muâvini Refik Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), mühimme müdiri

Zıyâ Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), ser-halîfe (başkâtip) Emin Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mühimme müdîriyyeti ikinci muâvini Hakkı Bey (ûlâ, III. Osmânî), birinci mümeyyiz Dervîş Sâbit Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdi), ikinci mümeyyiz Süleyman Kemâleddin Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), nezâret tercemânı Sâdeddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), evrak müdîri Hasan Mâhir Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 3 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâniye, bir rütbesiz.

Hâriciyye Muhâsebeciliği : Muhâsebeci Mustafa Tevfik Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muhâsebe müdîri Haçik Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 2 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, birer sâniye ve sâlise.

Hâriciyye Teşrîfâtcılığı (Protokol) : Teşrîfâtî-i hâriciyye Hayreddin Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Hilmi Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), ikinci ve üçüncü muâvinler.

Umûr-ı Şehbenderiyye (Konsolosluklar) Müdîriyyeti : Müdür İsmail Hakkı Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Hacı Abdullah Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Hikmet Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), evrak müdîri Safvet Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), konsolosluklar birinci müfettiş Garapyani Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), ikinci müfettiş Veliyeddin Şemsi Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 6 ûlâ sânisi, 6 mütemâyiz, 3 sâniye, birer sâlise ve râbia.

Matbûât-ı Ecnebiyye Müdîriyyeti : Müdür Safer Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), muâvin Aram Farahi Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdi), diğer yüksek memurlar : 4 ûlâ sânîsi, 5 mütemâyiz, bir sâniye.

Umûr-ı Hukuukıyye-i Muhtelita Müdîriyyeti : Müdür Mehmed Âtıf Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Ilhâmî Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 2 ûlâ sânîsi, 4 mütemâyiz, bir sâniye, 2 sâlise, bir rütbesiz.

Sicill-i Ahvâl Müdîriyyeti : Müdür Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), diğer yüksek memurlar : birer ûlâ sânîsi, mütemâyiz ve sâniye.

Tâbiiyyet Kalemi Müdîriyyeti : Müdür Ahmed Sâlim Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Mehmed Tevfik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-halîfe (başkâtip) Memdûh Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 3 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise.

Şifre Kalemi Müdîriyyeti : Müdür Mehmed Reşad Bey (ûlâ, II. Mecîdî), diğer yüksek memurlar : birer ûlâ sânîsi, mütemâyiz ve sâlise.

Umûr-ı Ticâriyye (Dış Ticaret) Müdîriyyeti : Müdür Nikolaki Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), diğer yüksek memurlar : birer ûlâ sânîsi, mütemâyiz ve rütbesiz.

Bâb-ı Âlî Hukuk Müşâvirliği : Bâb-ı Âlî baş hukuk müşâviri Hakkı Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî, sonradan sadrâzam), Bâb-ı Âlî ikinci hukuk müşâviri Kapril Efendi (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), ser-halîfe (başkâtip) Mustafa Şekib Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi birinci mümeyyiz, bir ûlâ sânîsi evrak müdîri ve mütemâyiz muâvini, 52 hukuk müşâvir muâvini avukat : Ahmed Subhi Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Eşref Câfer Bey (ûlâ, II. Osmânî ve III. Mecîdî), Mehmed Ismet Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdi), Şâhin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Ahmed Bey (ûlâ,

II. Mecîdî), 14 ûlâ sânîsi, 12 mütemâyiz, 4 sâniye, 9 sâlise, 9 rütbesiz avukat.

İdâre Komisyonu : Nezâretin 5 yüksek memurundan müteşekkil komisyon.

Hademe Dâiresi : Râbia rütbesinde bir müdür.

Mâliyye Nezâreti

Müsteşar Râgıb Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), müsteşar muâvini Armenâg Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdi),

Me'mûrîn-i Mâliyye İntihâb Komisyonu : Nâzırın başkanlığında nezâretin 8 yüksek memurundan müteşekkil komisyon. Maliye memurlarını seçmektedir.

Meclis-i Mâliyye : Reîs Nûri Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), üyeler : Abdürrezzak Efendi (Anadolu kazaskeri, murassâ İftihâr ve Mecîdî, I. Osmânî), Hâfız İbrahim Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Mustafa Servet Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ali Şefik Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Kâmil Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Mehmed Servet Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Bahâeddin Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Mustafa Tevfik Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Muhtâr Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mahmud Bedri Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), Mustafa Râif Bey (ûlâ, III. Osmâni, I. Mecîdî), Hacı Nûri Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî) Osman Fuâd Efendi (ûlâ, II. Osmânî), Hilmi Bey (ûlâ, IV. Osmânî), Celâleddin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Salâhaddin Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Mehmed Hâlid Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Necîb Bey (ûlâ), Yâver Paşa (Rûmeli, I. Mecîdî), Cemil Paşa (Rûmeli, I. Mecîdî), 5 ûlâ sânîsi üye daha, yüksek memurlar : 4 ûlâ sânîsi, 4 mütemâyiz, 5 sâniye, bir sâlise.

Mürettebât ve Tahsıylât Komisyonu : Müsteşârın başkanlığında 10 yüksek nezâret memurunun katıldığı komisyon.

Muhâsebe-i Umûmiyye-i Mâliyye : Muhâsebeci Abdurrahmân Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecidî), birinci muâvin Muzaffer Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), ikinci muâvin Ali Bey (ûlâ, IV. Osmâni, II. Mecîdî).

Defter-i Kebîr Şûbesi : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz yüksek memur. Defter-i Kebîr-i Umûmî Kalemi : 2 ûlâ sânîsi, bir sâniye, bir rütbesiz yüksek memur. Defter-i Kebîr-i Husûsî Kalemi : bir mütemâyiz, bir sâlise yüksek memur. Merkez Kalemi : 3 mütemâyiz, bir sâniye, bir râbia yüksek memur. Sergi Kalemi : Bir sâniye, bir râbia, bir rütbesiz yüksek memur. Hisâbât-ı Umûmiyye Şûbesi : birer ûlâ sânîsi, mütemâyiz, sâniye yüksek memur. Tedkıyk Kalemi : 2 mütemâyiz, 3 sâniye, 2 sâlise yüksek memur Maâşât Şûbesi : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz yüksek memur. Me'mûrîn Kalemi : birer sâniye, sâlise, rütbesiz yüksek memur. Tatbîk Kalemi : birer ûlâ sânîsi, mütemâyiz, sâniye, sâlise yüksek memur. Bedelât Kalemi : bir sâlise, bir rütbesiz yüksek memur. Maâşât-ı Zâtiyye Kalemi : bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâlise yüksek memur. Te'diyyât ve Makbûzât Şûbesi : 2 ûlâ sânîsi yüksek memur. Makbûzât Kalemi : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir sâniye, bir sâlise, bir rütbesiz yüksek memur. Mahsûbât Şûbesi : Bir ûlâ sânîsi, bir sâniye yüksek memur. Devâir ve Vilâyât Mahsûbât Kalemi : Bi-

rer mütemâyiz, sâlise, rütbesiz yüksek memur. Kuyûdât Kalemi : Birer sâniye, sâlise, rütbesiz yüksek me'mur. Istanbul Vergi Mahsûbât Kalemi : bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz yüksek memur. Mülhakaat Kalemi : Müdür Îsâ Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir mütemâyiz, bir sâlise yüksek memur.

Düyûn-ı Umûmiyye Muhâsebesi : Muhâsebeci Mes'ud Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvini Rif'at Bey (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî) Hisâb-ı Cârî ve Defter-i Kebîr Kalemi : 2 mütemâyiz yüksek memur. Düyûn-ı Muntazama ve Vâridât-ı Mahsûsa Kalemi : birer sâniye ve sâlise yüksek memur. Müstekar Havâlât Kalemi : birer mütemâyiz, sâniye, sâlise yüksek memur. Kupon İdâresi : Müdür Abdurrahmân Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 2 sâniye, 3 sâlise yüksek memur. Âşâr ve Rüsûmât İdâre-i Umûmiyyesi : Muhâsebe Müdîri Hacı Hüsni Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi ve sâniye birer yüksek memur. Âşâr Şûbesi : bir ûlâ sânîsi, 2 râbia yüksek memur. Emlâk ve Rüsûmât Şûbesi : 2 sâlise yüksek memur. Muvâzene ve Tâkıyb-i Tahsıylât Şûbesi : 2 sâlise yüksek memur. Evrak Şûbesi : 3 rütbesiz yüksek memur

Mektûbî-i Mâliyye : Mektupcu Fuad Bey (ûlâ, III. Osmânî, II Mecîdî), müdür Nûreddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 sâniye, 3 sâlise, bir râbia yüksek memur.

Hisâbât-ı Umûmiyye Kalemi : Bir mütemâyiz, bir sâniye, 2 sâlise, 2 râbia yüksek memur. Âşâr Kalemi : bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye, bir sâlise, bir rütbesiz yüksek memur. Düyûn Kalemi : Müdür Şemsi Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, birer sâniye ve râbia yüksek me'mur. Sicill-i Ahvâl Kalemi : 2 ûlâ sânîsi, bir sâniye, 2 sâlise, bir râbia yüksek memur. Evâmir Kalemi : Bir sâniye yüksek memur.

Hukuk Müşâvirliği : Hukuk müşâviri Mahmûd Es'ad Efendi (Anadolu kazaskeri, meşhur bilgin, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Mansûr Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir sâniye başkâtip. Hukuk Müşâvirliği Tahsıylât Kalemi : birer mütemâyiz, sâniye, sâlise yüksek memur. Dâvâ Vekîlleri : 4 hazîne avukatı (mahrec, İzmir, sâniye, sâlise), bir mütemâyiz yüksek memur. Muhâsebât-ı Atîka Muhâsebesi : Muhâsebeci Behcet Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî). Tahrirât Şûbesi : ûlâ sânîsi, mütemâyiz, sâlise 3 yüksek memur. Vâridât Şûbesi : sâniye, sâlise 2 yüksek memur. Düyûn Şûbesi : Mütemâyiz bir yüksek memur. Masârifât Şûbesi : birer sâniye ve rütbesiz yüksek memur. Tasfiyye-i Düyûn Şûbesi : sâniye bir yüksek memur.

Arâzi-i Mevkuufe Tedkıyk Komisyonu : 7 yüksek mâliye me'mûrundan müteşekkil bir komisyon.

Vezne-i Umûmî : Ser-veznedâr ve Bank-ı Osmânî-i Şâhâne nâzırı (gouverneur) Hâlid Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî. Refik Hâlid Karay'ın babası), 2 ûlâ sânîsi, 2 sâniye, bir sâlise yüksek memur.

Beytü'l-Mâl İdâresi : Müdür Hüseyin Hüsni Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), ûlâ sânîsi muâvin. Muhâsebe Kalemi : 2 sâlise yüksek memur Muhallefât Kalemi : ûlâ sânîsi ve sâniye 2 yüksek memur.

Denizden Dolma Mahaller Tedkıyk Komisyonu : 5 yüksek nezâret memurundan müteşekkil bir komisyon

Hazîne-i Celîle Mübâyaât ve Tâmirât Komisyonu : Serveznedâr Hâlid Bey'in başkanlığında 4 yüksek nezâret memurundan müteşekkil

Mâliyye Evrak Müdîriyyeti: Müdür Sâdık Bey (ûlâ, II Osmâni ve Mecidi), muâvini Ahmed Tevfik Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), yüksek memurları : 3 sâniye, 2 sâlise. Mahzen-i Evrak (Arşiv) Müdiriyyeti : Bir mütemâyiz, bir rütbesiz 2 yüksek memur. Terceme ve Tahrirât-ı Ecnebiyye-i Mâliyye Müdîriyyeti : 2 ûlâ sânisi, bir mütemâyiz, 3 yüksek memur.

Tahrîr ve Vergi İdâre-i Umûmiyyesi : Müdür Bekir Hıfzı Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), muâvini Ahmed Neş'et Bey (ûlâ, III. Osmâni, II. Mecidî), birer ûlâ sânisi ile mütemâyiz ve 2 sâniye yüksek memur.

Istanbul Tahrîr ve Vergi Tahsıyl İdâresi : Müdür Hüsni Bey (ûlâ I. Osmâni ve Mecidi), muâvini Sıdkı Efendi (ûlâ, II Osmânî ve I Mecidi) Muhâsebe Kalemi : bir mütemâyiz, bir sâniye, bir sâlise, 2 rütbesiz yüksek memur. Merkez Tahrir Kalemi : bir ûlâ sânisi, 2 sâniye, bir rütbesiz yüksek memur.

Tahsıylât Komisyonu : 4 yüksek nezâret memuru ve bir sâlise kâtipten müteşekkil.

İstinâf Komisyonu : 6 yüksek nezâret memurundan müteşekkil.

Istanbul Belediyyesi Mâl Müdîrleri : 10 mal müdürü (altıncı Dâire mal müdürü Râsim Efendi, III. Osmâni, II. Mecidî, ûlâ; diğerleri : bir mütemâyiz, bir müderris, 2 sâniye, 2 sâlise, 3 rütbesiz).

Tahsıylât İdâresi : Müdür Rif'at Bey (bâlâ, II. Osmâni, I. Mecîdi) bir ûlâ sânisi, bir mütemâyiz yüksek memur. Muhâsebe Kalemi : birer ûlâ sânisi, sâniye, rütbesiz yüksek memur. Tedkıyk ve Tasfiyye-i Bekaayâ Kalemi : birer mütemâyiz ve sâniye yüksek memur. Tahsıyl Kalemi : 2 mütemâyiz yüksek memur. Çubuklu Gaz İdâresi : 2 rütbesiz yüksek memur. Mâliye Müfettişleri (3 ûlâ sânisi, 2 mütemâyiz)

Meskûkât-ı Şâhâne (İmparatorluk Sikkeleri) İdâresi : Müdür Hakkı Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), diğer yüksek memurlar : 2 ûlâ sânisi, bir mütemâyiz, 5 sâniye, 8 sâlise, bir râbia, 4 rütbesiz.

Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye

Düyûn-ı Umûmiyye'nin idaresi İngiliz ve Fransızlar'ın, ancak ikinci derecede Türkler'in, Alman, Avusturyalı İtalyanlar'ın elindedir. Burada yalnız en yüksek derecedeki Türk memurlarını gösteriyorum :

Osmanlı dâyinler (borçlular) vekili ve Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Meclis-i İdâre âzâsı : Müze-i Hümâyûn ve Sanâyî-i Nefise Mektebi müdîri Osman Hamdi Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecidi, Sadrâzam Edhem Paşa'nın oğlu), Meclis-i İdâre başkâtibi Hâlid Hurşid Bey (ûlâ, IV. Mecidi) komiserlik şûbesi müdiri Mehmed Zeki Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecidi), müşâvir Mişel Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecidi), harir (ipek) şûbesi müdiri Torkumyan Efendi (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), Istanbul düyûn-ı umûmiyye nâzırı Ali Rızâ Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), damga nâzırı Fevzi Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecidî), Selânik düyûn-ı umûmiyye nâzırı Ahmed Nedim Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecîdi), diğer yüksek Türk memurları : 19 ûlâ sânîsi, 13 mütemâyiz, 6 sâniye, 17 sâlise vs.

Bank-ı Osmânî-i Şâhâne

Müdür Panciri Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî), nâzır Hâlid Bey (bâlâ, mâliye nezâreti başveznedârı), terceme şûbesi müdiri Namyas Efendi (ûlâ, II. Mecîdî).

Osmanlı Bankası'nın şûbeleri bulunan Türk şehirleri : Istanbul, Antalya, Adana, Aydın, Haleb, İskenderiyye, Edirne, Bağdâd, Basra, Beyrût, Bilecik, Bursa, Hayfâ, Ankara, Kahire, Afyon (o zamanki adıyle : Karahisâr-ı Sâhib), Kastamonu, Şâm, Dedeağaç, Erzurum, Yâfa (bugün : Tel-Aviv), Kudüs, Konya, Kütahya, Larnaka, Limasol, Mersin, Midilli, Manastır, Lefkoşe, Uşak, Bandırma, Beyoğlu, Port-Saîd, Selânik, Samsun, Sinop, İzmir, Trabzon, Trâblusşâm, Trâblusgarb, Üsküb, Nâzilli, Akşehir, İskeçe, Magosa, Ayntab (Gaziantep), Adapazarı, Giresun, Mûsul, Eskişehir.

Ticâret ve Nâfia Nezâreti

Müsteşar Necib Melhame Paşa (vezir, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), muâvini Sâdık Bey (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), nâzırın başkanlığında nezâretin 15 yüksek görevlisinden müteşekkil bir Meclis-i Ticâret ve Nâfia.

Nezâret Mektupculuğu : Mektupcu Mustafa Muhtar Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Ali Saîd Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî) ikinci muâvin Şemseddin Zıyâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî, meşhur bestekâr, Çorlulu-zâde ticâret ve nâfia nâzırı Mahmud Celâleddin Paşa'nın küçük oğlu), 2 mütemâyiz yüksek memur.

Nezâret Muhâsebeciliği : Muhâsebeci Reşad Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), muâvin Ali Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Hulûsi Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, 2 sâlise, bir rütbesiz yüksek memur.

Demiryolları İdâresi : Müdür Hayri Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), 4 ûlâ sânîsi, bir sâlise memur.

Turuk ve Meâbir (Karayolları ve Köprüler) İdâresi : Müdür Mehmed Hulûsi Bey (ûlâ, II. Osmânî, V. Mecîdî), hey'et-i fenniyye reîsi Frankya Efendi (ûlâ, IV Osmânî, III. Mecîdî), 4 ûlâ sânîsi, 5 mütemâyiz, 5 sâniye bir kaymakam, 3 sâlise, 2 râbia yüksek memur.

Nâfia (Bayındırlık) İdâresi : Müdür Ali Haydar Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), hey'et-i fenniyye reîsi Serviçin Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), yüksek memurlar : 3 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir mîralay, 3 sâniye, 2 kaymakam, 4 sâlise, 4 rütbesiz.

İstatistik İdâresi : Müdür Rober Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), ûlâ sânîsi muâvin.

Ticâret İdâresi : Müdür Sabri Bey (ûlâ, II. Mecîdî), bir sâlise, bir rütbesiz yüksek memur.

Sanâyi İdâresi : Müdür Yûsuf Râzî Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 2 sâniye, bir sâlise yüksek memur.

Hukuk Müşâvirliği : 3 ûlâ sânîsi, birer mütemâyiz, sâlise ve rütbesiz 6 avukat.

Sicill-i Ahvâl İdâresi : Müdür Hacı Muhib Remzi Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birer ûlâ sânîsi ve sâlise yüksek memur.

Tercüme Müdîrliği : 3 ûlâ sânîsi, bir rütbesiz mütercim.

Evrak Müdîrliği : Bir ûlâ sânîsi, bir sâniye, 3 sâlise, bir rütbesiz memur.

Şark Demiryolları (başlıca : Istanbul-Bağdâd ve Istanbul-Medîne hatları) Komiserliği : 3 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 sâlise, 2 râbia, bir rütbesiz.

Istanbul-Selânik Hattı Komiserliği : 2 sâniye komiser.— *Selânik-Manastır :* Bir sâlise komiser.— Daha kısa hatların komiserleri (bunlar, nezârette çalışan müfettişlerdir) : bir ûlâ, 5 ûlâ sânîsi, bir mîrlivâ, 4 mütemâyiz, bir mîralay, 5 sâniye, 7 sâlise, 2 binbaşı, 6 râbia, 8 rütbesiz.

Kâğıdhâne Suları İdâresi : Müdîr-i umûmî Mehmed Hulûsi Bey (ûlâ, II. Osmânî, V. Mecîdî), bir mîrlivâ, bir mütemâyiz, 3 sâniye, bir kolağası, 2 rütbesiz yüksek memur.

Zirâat Bankası : Müdîr-i umûmî, bizzât nâzırdır. Müdîr-i umûmî muâvini : Ahmed Şevket Bey (bâlâ, I. Osmâni ve Mecîdi), muhâsebeci Mehmed Nazif Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdi), 8 kişilik bir Meclis-i İdâre (yönetim kurulu) (Şûrây-ı Devlet ve diğer teşekküllerden alınmış, reis : Şûrây-ı Devlet Tanzîmât Dâiresi'nden bâlâ Bekir Kâmi Bey), başkâtip Mahmud Nedîm Efendi (ûlâ, III Osmânî, IV. Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 3 ûlâ sânîsi, 9 mütemâyiz, 9 sâniye, 21 sâlise, 2 râbia, 26 rütbesiz.

Şirket-i Hayriyye : Müdîr-i umûmî Hâfız Vehbî Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), 6 kişilik —çeşitli teşekküllerden gelme— bir meclis-i idâre. Şirketin 27 vapuru vardır; 1902 modeli olan ikisi 1.000'er yolcu, diğerleri daha az taşımaktadır.

Istanbul Ticâret ve Zirâat ve Sanâyi Odası : Birinci reîs Abûd-zâde Mehmed Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), 23 üye (Nemli-zâde Hasan Tahsin Paşa, Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî, diğerleri : 4 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 4 sâniye, bir sâlise, 10 rütbesiz iş adamı ve Cebbâr-zâde Saîd Bey, ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).

Hamîdiyye Hicâz Demiryolu İdâresi : Nâzırın başkanlığında 3 kişilik bir idare hey'eti, 12 yüksek memur (3 mütemâyiz, 5 sâniye, 3 sâlise, bir rütbesiz).

Techîzât-ı Askeriyye Nezâreti

Şimdi nâzırları kabine (hükûmet) üyesi olmıyan nezâretleri ve diğer mühim teşekkülleri veriyorum.

Techîzât-ı askeriyye nâzırı : Hacı Âkif Paşa (vezîr, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Zühdi Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecidî), muhâsebeci Ahmed Reşad Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), mektupcu Âgâh Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), evrak müdîri Mustafa Rüşdi Bey (ûlâ, III. Osmânî, V. Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 3 mütemâyiz, 3 sâniye, bir sâlise, 2 rütbesiz.

Dîvân-ı Muhâsebât (Sayıştay)

Reis Râsih Bey (bâlâ, II. Osmânî, murassâ Mecîdî), başkâtip Atâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), müddeî-i umûmî Cemal Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî). Birinci Dâire: Reis Mucîb Bey (bâlâ, I. Mecîdî), üyeler : Kirkor Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Halil Râmi Efendi (ûlâ, II. Osmânî.

Mecîdi), Emîn Efendi (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), Hacı İbrahim Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi üye daha, bir ûlâ sânîsi baş mümeyyiz, bir sâniye zabıt kâtibi.— İkinci Dâire : Reis Nâzır-zâde Hamdi Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Râif Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), Mahmud Bey (ûlâ, III. Osmânî), Ahmed Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi üye daha, baş mümeyyiz Tal'at Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).

Mümeyyizler : Birinci sınıf (3 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 3 sâniye, 5 sâlise), ikinci sınıf (3 sâniye, 6 sâlise), mülâzim (yardımcı mümeyyiz) (2 sâlise, 6 rütbesiz).

Me'mûrîn-i Mâliyye (Maliye Memurları) İmtihân Komisyonu : Dîvân-ı Muhâsebât'tan 6 kişiden müteşekkil.

Defter-i Hâkaanî Nezâreti

Nâzır Yûsuf Zıyâ Paşa (vezîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), muâvini Mehmed Refik Bey (ûlâ, II. Osmânî), nâzırın başkanlığında nezâretin 10 yüksek görevlisinden müteşekkil Encümen-i Nezâret ve encümenin 3 yüksek memurdan (ûlâ sânîsi, 2 sâniye) mürekkep kalem müdürlüğü.

Kuyûdât-ı Hâkaaniyye İdâresi : Tevkıy'î-i Dîvân-ı Hümâyûn Mahmud Cemil Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî). Bu görev, klasik devrin meşhur nişancılık görevidir. Klasik devirde nişancı, Dîvân-ı Hümâyûn yâni hükûmet üyesi ve en yüksek devlet görevlilerinden biri idi. Görevlerinin en büyük kısmı ve salâhiyetleri alına alına böylece ikinci, hattâ üçüncü derecede bir memuriyet derekesine düşmüş, âdetâ tapu mühürdârı olmuştu.

Nezâret Mektupculuğu : Mektupcu Hasan Nazmi Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Muhtar Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), büyük memurları : 2 ûlâ sânîsi, 2 sâniye, 4 sâlise.

Evrak Kalemi : 2 mütemâyiz, birer müderris, sâniye, sâlise.— Sicill-i Ahvâl Müdîriyyeti : 2 mütemâyiz, bir sâlise.

Nezâret Muhâsebeciliği : Muhâsebeci Hüseyin Hüsni Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir sâniye.— Merkez ve Vilâyât Şûbesi : 2 sâniye.— Cedvel-i Atîka Şûbesi : bir ûlâ sânîsi, bir sâniye, bir râbia.— Merkez Şûbesi : bir râbia. 2 sâlise.— Vilâyât Şûbesi : bir sâniye, 2 sâlise bir rütbesiz.— Defter-i Kebir-i Umûmî Şûbesi : bir sâlise.— Vezne ve Senedât Sandığı : bir mütemâyiz, bir sâniye, 2 sâlise.— Evrak Şûbesi : bir İzmir pâyesi, bir râbia.— Levâzım Kalemi : bir sâniye, 2 sâlise, bir rütbesiz.— İstatistik müdîriyyeti : bir ûlâ sânîsi, bir sâlise.

Muhavvelât İdâresi : Müdür Mehmed Rüşdi Bey (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz.— Birinci Muhavvelât Şûbesi : bir sâniye, bir rütbesiz.— İkinci Muhavvelât Şûbesi : bir sâniye, bir sâlise.

Senedât-ı Umûmiyye İdâresi : Müdür Mehmed Saîd Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), birinci muâvin Mustafa Nûri Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), bir sâlise.— Istanbul Senedât Kalemi : bir sâlise, bir râbia.— Istanbul Kayıd Kalemi : 2 sâniye, 2 rütbesiz.— Evrak Şûbesi : bir sâniye, bir rütbesiz.— Taşra Senedât Birinci Şûbesi : 2 ûlâ sânîsi, bir sâniye.— Taşra Senedât İkinci Şûbesi : bir sâniye, bir rütbesiz.— Üçüncü Şûbe : 2 sâniye.— Dördüncü Şûbe : Başkâtip Hilmi Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), bir sâlise.— Tevzî Kalemi : 2 rütbesiz yüksek memur.

Senedât Tedkıyk Hey'eti : Nezâretin 10 yüksek memurundan müteşekkil.

Senedât Takrîr Komisyonu : Bir ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, 2 müderris, bir sâniye, 3 sâlise, 2 rütbesiz üye.

Nezâret Teftîş Hey'eti : Bir ûlâ sânîsi, bir sâniye, 2 sâlise, 4 müfettiş.

Istanbul Müfettişleri : 2 mütemâyiz, bir müderris, bir sâniye, bir sâlise, 5 müfettiş.

Rüsûmât Emâneti

Rüsûmât emîni Râif Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), müsteşar Mehmed Ali Bey (bâlâ, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), mektupcu Sırrı Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Tal'at Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), müşâvir Fondofil Efendi (ûlâ, I. Mecîdî), müşâvir muâvini Nâzım Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).

Cem'iyyet-i Rüsûmiyye : (Rüsûm = resimler, resm şeklindeki vergiler) Reis Süreyyâ Bey (bâlâ, murassâ İftihâr ve Mecîdî, II. Osmânî), üyeler : Seyyid Hasan Hâlid Bey (bâlâ, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), Ahmed Zıyâ Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Râgıb Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Artin Efendi (ûlâ, IV Osmânî, II. Mecîdî), Mehmed Sâdık Bey (ûlâ, IV. Osmânî), Ali Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), Mehmed Münîb Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Ali Râşid Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidî), Muhtar Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), İzzet Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Hıfzı Bey (ûlâ, III. Osmânî, V. Mecîdî), Reşîd Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Köçeyan Andon Ohannes Bey (ûlâ), Zeynel Halil Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Mehmed Rif'at Bey (ûlâ), Nûri Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), Dervîş Paşa (Rûmeli, II. Osmânî), diğer üyeler: 10 ûlâ sânîsi, 8 mütemâyiz, 4 sâniye, 3 sâlise, 4 rütbesiz, bir ûlâ sânîsi başkâtip.

Hey'et-i Teftîşiyye-i Rüsûmiyye : Reis Azîz Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), müfettişler : Mustafa Nûri Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Sâkıb Bey (ûlâ, IV. Osmânî), 3 ûlâ sânîsi, 8 mütemâyiz, 5 sâniye, 4 sâlise, 7 rütbesiz.

Hukuk Müşâvirliği : 2 sâniye rütbesinde avukat.— Fen Müşâvirliği : Başmühendis Jozef Jani Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), sâlise bir muâvin.— Mektûbî Kalemi : bir ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, 3 sâniye.— Terceme Kalemi : Müdür Şefik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Jak Efendi (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), râbia rütbesinde ikinci muâvin.— Sicil Kalemi : bir ûlâ sânîsi, bir sâniye, bir sâlise, 2 râbia, bir rütbesiz.— Evrak Kalemi : birer mütemâyiz, sâniye ve sâlise.— Târife Kalemi : Müdür Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî).— Cem'iyyet-i Rüsûmiyye Kalemi : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 3 sâlise.— Muhâsebe Kalemi : birinci mümeyyiz Ali Kemal Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), bir mütemâyiz, 3 sâniye.— Muhâsebe Tahrîrât Kalemi : bir ûlâ sânîsi, bir sâniye, bir sâlise.— Sergi Kalemi : Müdür Hamdi Efendi (ûlâ, IV. Osmânî), bir sâlise.— Tatbıyk Kalemi : bir ûlâ sânîsi, bir sâniye.— Hey'et-i Teftîşiyye Kalemi : 2 sâniye.— İstatistik Kalemi : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 râbia, bir rütbesiz.— Manifesto Kalemi : birer mütemâyiz, sâniye, rütbesiz.— Kontrol kalemi : birer mütemâyiz ve sâlise.— Vezne Kalemi : birer sâniye ve sâlise.— Muhâfaza Müdîriyyeti : Müdür Burhâneddin Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), birer mütemâyiz ve sâniye.

Galata Emtia-i Ecnebiyye Gümrüğü Nezâreti : Nâzır Cemal Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye, bir rütbesiz, bir ûlâ sânîsi, bir sâniye.—

Istanbul Emtia-i Ecnebiyye Gümrüğü Nezâreti : Nâzır Ahmed Cemal Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî).— Meyve Gümrüğü Nezâreti : Nâzır Hâlid Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir sâniye, bir râbia.— Istanbul Emtia-i Dâhıliyye Gümrüğü Nezâreti : Nâzır Hacı Hakkı Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 sâniye.— Zahıyre Gümrüğü Nezâreti : bir ûlâ sânisi, 2 sâlise.— Istanbul Civârı Rüsûmât Nezâreti : bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye, bir sâlîse, bir rütbesiz.— Galata Emtia-i Dâhıliyye Gümrüğü Nezâreti : bir ûlâ sânîsi, 2 sâlise.— Kereste Gümrüğü Nezâreti : Mahmud Vâsıf Bey (ûlâ, II. Mecidî), 2 sâniye.— Sifkeci Rüsûmât Müdîriyyeti : birer ûlâ sânîsi, sâlise ve rütbesiz.— Mâdenkömürü Gümrüğü Müdîriyyeti : bir sâniye, bir rütbesiz.— Paket Gümrüğü Müdîriyyeti : bir ûlâ sânîsi müdür, 2 sâniye, 2 sâlise, 2 rütbesiz yüksek memur.

Orman ve Maâdin (Mâdenler) ve Zirâat Nezâreti

Bugünki orman, enerji ve tarım bakanlıklarını ihtivâ eden bu teşekkül, 1908'de bile henüz kabine dışı bir bakanlık hâlindeydi. Nâzır Selim Melhame Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), nâzır muâvini Ali Rızâ Efendi (ûlâ, I. Mecîdi), fen işleri için nâzır muâvini von Altenlein Efendi (bâlâ, I. Mecidî), umumî müfettiş Râmiz Efendi (ûlâ, I. Mecîdî), 3 ûlâ sânîsi, bir sâniye, 2 sâlise müfettiş ve müşâvir.

Orman Hey'et-i Fenniyyesi : Reis Mehmed Nazif Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdi), bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 2 sâniye yüksek dereceli orman mühendisi.

Maâdin (Mâdenler) Hey'et-i Fenniyyesi : Reis Zıyâ Bey (bâlâ, II. Mecîdî), üye Abdurrahman Bey (bâlâ, I. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz mâden mühendisi, bir rütbesiz kâtip.

Zirâat Hey'et-i Fenniyyesi : Reis Aram Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), III. Şûbe müfettişi Hasîb Bey (ûlâ, III. Osmânî), IV. Şûbe müfettişi Cemil Bey (ûlâ), diğer yüksek rütbeli zirâat mühendisleri ve baytarlar: 2 ûlâ sânisi, 3 mütemâyiz, bir sâniye, 5 sâlise, bir râbia, 3 rütbesiz.

Zâbıta-i Sıhhiyye-i Hayvâniyye Komisyonu : Nâzırın başkanlığında nezâretin 5 yüksek memurundan müteşekkil, bir baytar binbaşı başkâtip.

Nezâret Muhâsebeciliği : Muhâsebeci Muhyiddin Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvini Mustafa Râsim Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), yüksek memurlar : 3 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, 2 sâniye.

Nezâret Mektupculuğu : Mektupcu Mehmed Reşad Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdi), muâvini Nazmi Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), yüksek memurlar : 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir sâniye, bir sâlise.

Evrak Kalemi : bir mütemâyiz, bir sâniye, 2 sâlise.— Sicil ve Terceme Kalemi : 2 rütbesiz.— İntihâb-ı Me'mûrîn Kalemi : birer ûlâ sânîsi, mütemâyiz, sâniye, râbia.— İstatistik Kalemi : ûlâ sânîsi.

Halkalı Zirâat Mektebi : 16 muallim (Hekimyan Efendi, ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî; bir bâlâ, 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 4 sâniye, 3 sâlise, 3 rütbesiz ve Cemil Bey, ûlâ, sanâyî-i zirâiyye muallimi) (Hekimyan ormancılık, bâlâ Aram Efendi de hendese-i zirâiyye okutmaktadır).

Mülkiyye (Sivil) Baytar Mektebi : Muallimleri : bir bâlâ, 2 ûlâ sânîsi, 3 mîrlivâ, 2 mütemâyiz, 4 mîralay, 3 sâniye, bir kaymakam, bir müderris, 5 sâlise, 2 binbaşı, 3 kolağası, 3 rütbesiz

Bakterioloji-hâne-i Baytarî Müdîriyyeti: Bir binbaşı, bir sâniye, 2 sâlise, 3 rütbesiz.

Mekteb-i Sanâyi-i Şâhâne: Müdîr-i umûmî Ali Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Ali Bey (ûlâ sânîsi, nişansız), hutût-ı mütenevvia muallimi Tahsin Bey (ûlâ sânîsi), diğer muallimler : 2 mütemâyiz, 3 sâniye, 5 sâlise, 2 kaymakam, 4 binbaşı, 11 rütbesiz; 6 muallim muâvini, 13 memur; talebe sayısı : 210.

Sıhhiyye Nezâreti

Sıhhiyye nâzırı, hâriciye nâzırı olan zâttır. Nâzırın başkanlığında bir Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye vardır : Ahmed Midhat Efendi (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî) ikinci başkandır. Üyeler : Nâmık Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Hacı Hurşid Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hacı Ahmed Râgıb Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Said Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ârif Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Duka Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), Şarl Ziter Efendi (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî), 2 rütbesiz kâtip.

Zâbitân Kalemleri : 4 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise, 6 rütbesiz.

Telgraf ve Posta Nezâreti

Nâzır Hüseyin Hasîb Efendi (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), müsteşar Hüne Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi müsteşar muâvini.

Meclis-i İdâre: Nâzırın başkanlığında. Reis vekîli Salâhaddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : nezâretin 5 yüksek memurundan başka : Nûreddin Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), Hacı Tevfik Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Vehbi Efendi (ûlâ, II. Osmânî), Bahâ Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Bahâ Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Şükrü Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Corci Harfuş Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hâfız Tevfik Efendi (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), 2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz üye daha, bir mütemâyiz başkâtip.

Tedkıyk-ı Ahvâl ve İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu: Nâzırın başkanlığında nezâretin 9 yüksek memurundan müteşekkil, bir sâniye başkâtip.

Müsteşarlık: Bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye.— Fabrika Kontrol Hey'eti : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir sâniye, bir râbia.— Meclis Kalemi : bir sâniye, 2 sâlise, bir râbia.—Nezâret Muhâsebeciliği: Muhâsebeci Ahmed Muhyiddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir sâniye, bir sâlise, bir râbia.— Vezne Odası : 2 sâlise, bir rütbesiz.— Pul Muhâfızlığı : bir râbia, bir rütbesiz.— Havâle-nâme İdâre Kalemi : bir sâniye, bir râbia.— Nezâret Mektupculuğu : Mektupcu Bekir Sıdkı Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2 mütemâyiz, bir sâlise, bir râbia.

Fen Müşâvirliği: Fen müşâviri Râif Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvini rütbesiz.— Mühendis Kalemi : 2 sâniye.— Fabrika Müdîriyyeti : bir mütemâyiz, bir rütbesiz.— Hukuk Müşâvirliği: bir mütemâyiz avukat.— Hukuk Müşâvirliği Kalemi : 2 sâniye, bir sâlise.— Kefâlet ve Tahsıylât Kalemi : birer mütemâyiz, sâniye, râbia.— Evrak Kalemi : bir mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise.— Tahrîrât-ı Ecnebiyye Kalemi : 3 mütemâyiz, 3 sâniye.— Sicill-i Ahvâl Şûbesi : bir mütemâyiz, 3 sâlise, bir râbia.— Eşyâ Ka-

lemi : bir mütemâyiz, 3 sâniye, bir rütbesiz.— İstatistik Kalemi : birer mütemâyiz, sâniye, sâlise, rütbesiz.— Kontrol Kalemi : 2 ûlâ sânîsi, birer sâlise ve rütbesiz.— Muhâsebât-ı Ecnebiyye Kalemi : birer mütemâyiz ve râbia.

Posta Müdîr-i Umûmîliği : Müdîr-i umûmî Fahri Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye başkâtip.— 2 mütemâyiz, 3 sâlise, 2 râbia, 3 rütbesiz yüksek memur.

İstanbul Telgraf Merkezi : Müdür Hayri Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), müfettiş Niyâzi Efendi (ûlâ, IV. Mecîdî), bir mütemâyiz, 2 sâniye, 4 sâlise, bir râbia, 2 rütbesiz.— Beyoğlu Telgraf Merkezi : 2 mütemâyiz, bir sâlise, 5 rütbesiz.

İstanbul Merkez Posta-hânesi : Bir ûlâ sânîsi, 4 mütemâyiz, 2 sâniye, 9 sâlise, bir râbia, 4 rütbesiz.— Galata Posta-hânesi : birer sâniye, sâlise, râbia, rütbesiz.

Telgraf ve Posta Müdürleri : Mâbeyn-i Hümâyûn telgraf müdîri Vehbi Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Seraskerlik telgraf müdîri Râif Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 5 sâniye, 6 sâlise, 3 râbia, 13 rütbesiz.

Zabtıyye Nezâreti

Nâzır Ahmed Şefik Paşa (vezîr, murassâ Osmânî ve Mecîdî), muâvini Ahmed Râgıb Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Azîz Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mektupcu Mehmed Kudretullah Bey (ûlâ, V. Mecîdî), nâzır ikinci muâvini Lutfi Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Hey'et-i İntihâbiyye : Nâzırın başkanlığında nezâretin yüksek memurlarından 5 üye ve bir başkâtip.— İdare Komisyonu : Gene nâzırın başkanlığında, nezâretin 6 yüksek memurundan müteşekkil, bir ûlâ sânîsi başkâtibi ve bir sâniye kâtibi var.

Hey'et-i Tahkıykıyye : Reis Hacı Mehmed Ali Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), müfettişler : bir mütemâyiz, bir sâniye, 3 sâlise, bir rütbesiz. Bir başkâtip (sâlise), bir sorgu hâkimi ve bir mütercim komiser.

Me'mûrîn ve Zâbitân Kalemleri : Tercüman Abdülkerîm Paşa (Rûmeli, III. Osmânî ve Mecîdî), 4 ûlâ sânîsi, 4 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise, 4 rütbesiz.

Sicill-i Ahvâl Şûbesi : 2 mütemâyiz, bir sâlise.

Polis Teftiş Hey'eti : Hey'et-i teftîşiyye reîsi Hacı Yûsuf Cemil Bey (ûlâ, III. Osmânî), müfettişler : 3 ûlâ sânîsi, 5 mütemâyiz, bir mîralay, 7 sâniye, 2 sâlise, 4 rütbesiz; 2 sorgu hâkimi (sâniye, rütbesiz).— Tiyatro müfettişleri : 2 mütemâyiz, bir sâlise, 2 rütbesiz.— Eczây-i Nâriyye (yanıcı maddeler) müfettişleri: bir sâniye, 2 sâlise, 3 rütbesiz.

Me'mûrîn-i Sıhhiyye : Ser-tabîb Dr. Sâlim Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), doktorlar : 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir sâniye, bir kaymakam, bir sâlise, bir yüzbaşı, bir rütbesiz başkâtip.

Habs-Hâne-i Umûmî : Dr. Corci Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir kaymakam (operatör dr.), 2 sâlise (eczacı), 3 rütbesiz (biri operatör dr.) yüksek memur.

İstanbul Polis Müdîriyyeti : Müdür Mazhar Bey (ûlâ, III. Mecîdî), yüksek memurları : bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye, 2 sâlise, 5 rütbesiz başkomiser.—

Merkez polis başkomiserleri : 3 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 3 sâniye, 5 sâlise, 6 rütbesiz.

Beyoğlu Mutasarrıflığı : Beyoğlu sancağı mutasarrıfı Hamdi Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Rızâ Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), polis müdürü Mehmed Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), sıhhiyye müdürü Dr. Mahmud Celâleddin Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), sancağın diğer yüksek memurları: 5 ûlâ sânîsi, 6 mütemâyiz, 7 sâniye, bir kaymakam doktor, 8 sâlise, 7 rütbesiz.

Üsküdar Mutasarrıflığı : Üsküdar sancağı mutasarrıfı Hamdi Bey (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), yüksek memurlar : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir mîralay, bir sâniye, 5 sâlise, bir kolağası, 3 rütbesiz.

Istanbul Jandarma Teşkilâtı : Beşiktaş jandarma kumandanı Vâsıf Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Beyoğlu jandarma kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), Üsküdar jandarma kumandanı Ömer Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Şişli jandarma kumandanı Mehmed Necib Paşa (mîrlivâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mîralay ve daha aşağı rütbede pek çok jandarma subayı.

Mülkiyye Sandığı Nezâreti

2 kısımdır : mütekaadîn (emekliler) ve mâzûlîn (açıkta) mülkiye memurları yâni siviller. Nâzır Nûri Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), muhâsebeci Hâfız İhsan Bey (ûlâ, II. Mecîdî), mektupcu Mehmed Bey (ûlâ, II. Mecîdî). Nâzırın başkanlığında çeşitli teşekküllerin yüksek memurlarından alınmış 17 üyelik bir Hey'et-i Umûmiyye. Gene nâzırın başkanlığında çeşitli nezâretlerin 9 yüksek memurdan müteşekkil bir Meclis-i İdâre (yönetim kurulu).

Nezâretin yüksek memurları : 2 ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 12 sâniye, 5 sâlise, 4 râbia, 6 rütbesiz.

Askeriyye Sandığı Nezâreti

Tam adı şöyledir : Umûm Mütekaaidîn ve Eytâm ve Erâmil-i Askeriyye Umûru Nezâreti. Asker emeklileri, dulları ve yetimlerinin işlerine bakan kabine dışı bakanlıktır.

Nâzır : Ferid Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî). Nâzırın üzerinde bir müfettiş vardır : Müşîr Sâdeddin Paşa ki, aynı zamanda masârifât-ı umûmiyye-i askeriyye nâzırıdır (ileride askerî teşkilâta ait kitaba bakınız). 3 müfettiş bulunmaktadır (2 mîralay, bir kaymakam). Muhâsebeci : Hasan Tahsîn Efendi (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî). Yüksek memurları : 2 ûlâ sânîsi, 3 mütemâyiz, 5 sâniye, 5 sâlise, bir rütbesiz.

Şehremâneti (Istanbul Belediyesi)

Şehremîni (Istanbul belediye başkanı) : Reşîd Mümtâz Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî ve Mecîdî), mektupcu : Emrullah Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci : Mahmud Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî).

Istanbul Belediye Meclisi : Reis İbrahim Sârım Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Mehmed Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Saîd Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Edhem Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Bey (ûlâ, III. Osmânî), Hüsâmeddin Bey (ûlâ, II. Osmânî), Ali Efendi (ûlâ), Mehmed Saîd Bey (ûlâ, II. Osmânî), Hüseyin Zâfir Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Şehsüvâr Bey (ûlâ), Dikran Nersiyan Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Nasrullah Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Midhat Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Râif Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), Mühelhel Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, III. Mecîdî), Hasan Fehmi Paşa (Rûmeli, III. Osmânî, I. Mecîdî), Osman Paşa (mîrmîrân, II. Mecîdî), diğer üyeler : 7 ûlâ sânîsi, 8 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise, 3 rütbesiz, başkâtip Saîd Bey (ûlâ, IV. Osmânî), 3 kâtip (birer mütemâyiz, sâlise ve rütbesiz).

Müfettiş-i Umûmîlik : 2 umumî müfettiş (bir mütemâyiz, bir rütbesiz).— Umûr-ı Ecnebiye Kalemi : 3 mütercim (birer ûlâ sânîsi, sâniye, rütbesiz).— Mektûbî Kalemi : 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 3 sâniye, 2 sâlise, bir rütbesiz.— Istanbul Civarı İçin Mektûbî Kalemi : 2 ûlâ sânîsi.— Meclis-i Emânet Kalemi : bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, birer sâniye, sâlise, rütbesiz.— Muhâsebe Kalemi : bir ûlâ sânîsi, 2 sâlise.— Emânet Veznesi : birer ûlâ sânîsi, mütemâyiz, sâlise.— Evrak Kalemi : birer ûlâ sânîsi, sâlise.— Sicill-i Ahvâl.Kalemi : bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâniye.— Hendese-hâne : Başmühendis Mehmed Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 2 mütemâyiz, 2 sâniye, bir sâlise, 2 rütbesiz.— Hukuk Müşâvirliği : 3 sâniye, 2 râbia, 3 rütbesiz avukat.— Esnâf ve Tahsıylât Kalemi : bir ûlâ sânîsi, 3 sâniye, bir râbia.— Kantar İdâresi : bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye.— Evzân (tartılar) İdâresi : bir sâniye, 4 rütbesiz.— Su Nezâreti : bir mîrmîrân, 2 sâniye.— 4 yüksek memurdan müteşekkil bir Muhâsebât-ı Atîka (eski muhâsebeler) Komisyonu.— Diğer yüksek memurlar : 2 ûlâ sânîsi, 2 mîralay, bir mütemâyiz, 4 rütbesiz.

Hıfzıssıhha-i Umûmiyye Komisyonu : Şehremîninin başkanlığında çeşitli teşekküllerden 14 yüksek doktordan müteşekkil.— Sıhhiyye Müfettişliği : müfettiş-i umûmî Dr. Ömer Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), müfettiş Dr. Hayreddin Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), diğer doktor müfettişler : bir ûlâ sânîsi, bir mîrmîrân, bir mütemâyiz, bir mîralay, 2 sâlise, bir binbaşı, bir rütbesiz.— Belediye Doktorları : Dr. Hâfız Nûri Efendi (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir mîrlivâ, bir mîrmîrân, 2 mîralay, 10 mütemâyiz, 8 sâniye, 3 kaymakam, 11 sâlise, 6 binbaşı, 7 kolağası, bir yüzbaşı, 21 rütbesiz doktor.— Veterinerler (baytarlar) : 6 râbia, 5 kolağası, bir yüzbaşı, 7 rütbesiz.

Birinci Belediye Dâiresi (Şehzâdebaşı) : Müdür Cevdet Efendi (ûlâ, II. Osmânî), yüksek memurları : 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir sâniye.

İkinci Belediye Dâiresi (Fâtih) : Müdür Ahmed Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), 2 mütemâyiz, bir sâlise.

Üçüncü Belediye Dâiresi (Cerrahpaşa) : Müdür Mehmed Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî), 2 ûlâ sânîsi, bir sâlise.

Dördüncü Belediye Dâiresi (Beşiktaş) : Müdür Mustafa Hulûsi Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir sâniye.

Beşinci Belediye Dâiresi (Yeniköy) : 2 sâniye, bir sâlise.

Altıncı Belediye Dâiresi (Beyoğlu) : Müdür Mehmed Ali Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Tevfik Âmir Bey (ûlâ, II. Osmânî), muhâsebeci Fevzi Efendi (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), bir mîralay, bir sâniye.

Yedinci Belediye Dâiresi (Büyükdere) : Müdür Tevfik Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 2 sâniye, bir sâlise.

Sekizinci Belediye Dâiresi (Kanlıca) : Müdür müâvini Osman Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birer mütemâyiz, sâniye, râbia.

Dokuzuncu Belediye Dâiresi (Üsküdar) : Müdür Mûsâ Remzi Bey (ûlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye, bir sâlise.

Onuncu Belediye Dâiresi (Kadıköyü) : Müdür Hacı Hüseyin Bedreddîn Efendi (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), 2 mütemâyiz, bir sâlise, bir râbia.

Hamîdiyye Nisâ (Kadın) Hastahânesi (Haseki) : Başhekim Dr. op. Ahmed Nûreddin Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2. başhekim muâvini Dr. Hacı Kemâleddin Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), kulak-boğaz mütehassısı Dr. Şefik Paşa (ferik, III. Mecîdî), diğer başlıca doktor ve memurlar : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 mîralay, 2 sâniye, 2 râbia, 5 rütbesiz.

Bîmâr-hâne (Üsküdar Toptaşı Akıl Hastalıkları Hastahânesi) : Başhekim Kastro Efendi (ûlâ, I. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Dervîş Paşa (Rûmeli, III. Osmânî, II. Mecîdî), diğer başlıca doktor ve memurlar : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir sâniye, 3 sâlise, bir rütbesiz.

Beyoğlu Mecrûhîn (İlk Yardım) Hastahânesi.

Beyoğlu Nisâ (Kadın) Hastahânesi.

Kadın Zührevî Hastalıklar Hastahânesi : Başhekim Dr. Hüseyin İhsan Paşa (Rûmeli, IV. Mecîdî), diğer başlıca doktorlar : bir mütemâyiz, bir kaymakam, 2 sâniye, 2 binbaşı, 2 kolağası, 3 doktor.

Adalar Sancağı : Şehremîninin hükmündedir. Mutasarrıf : Mehmed Emin Paşa (Rûmeli, IV. Mecîdî, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın babası), yüksek memurlar : bir mütemâyiz, 2 sâniye, 2 sâlise, bir binbaşı, bir kolağası, 4 rütbesiz.— Nahiyeleri : Heybeli, Burgaz ve Kınalı.

Gebze Kazâsı : Şehremîninin hükmünde 2. sınıf kazâ. Bir mütemâyiz kaymakam, bir mahrec nâib. Bir nahiyesi var : Darıca. 42 köy bu kazâya bağlı.

Beykoz Kazâsı : Şehremîninin hükmünde 2. sınıf kazâ. Bir ûlâ sânîsi kaymakam, bir Haremeyn pâyeli kadı. 18 köyü var.

Kartal Kazâsı : Şehremîninin hükmünde 2. sınıf kazâ. Sâlise kaymakamı ve kadısı ile 24 köyü var.

Makrıköyü (Bakırköy) Kazâsı : Şehremîninin hükmünde birinci sınıf kazâ. Mütemâyiz kaymakamı ve mahrec pâyesinde kadısı, 2 nahiyesi (Küçükçekmece ve Rumelifeneri) ile 37 köyü var.

Şile Kazâsı : Şehremîninin hükmünde 3. sınıf kazâ. Mütemâyiz bir kaymakamı ve rütbesiz bir kadısı var. 87 köyü bulunuyor.

1911 Yılında Devlet Teşkilâtı

1908 : Meşrutiyet, yâni demokrasi! Rejimlerin en güzeli, en iyisi, en az kusurlusu! Ama bir millî devlette değil, bir imparatorlukta demokrasi! Görülmemiş şeydi, başaracaksa bunu ilk defa Türkler başaracaktı. Fakat heyhat! Yeni rejime sahip çıkan İttihad ve Terakki'de demokrasiyle imparatorluk değil, demokrasisiz bir tek eyalet yönetecek kadro yoktu.

1909 : Felâketin korkunç bulutu! Hal', yâni tahttan indirme! İçinizde tarih bilen tek kişi yok muydu be adamlar? Her hal'in büyük millî felâket getirdiğini niçin bilmiyordunuz? İktidara daha iyi yaklaşabilmek için

imparatorluğu sadece ismiyle bile tutan adamı Istanbul'dan Selânik'e göndermek mi lâzımdı?

1911 : Sonun başlangıcı! İttihad ve Terakki'nin bütün kadrosuyle ve tek başına iktidara gelmesine daha 2 yıl var ama, artık iktidârı devr-i sâbık'ın, hâkaan-ı mahlû'un ekibiyle iyice paylaşmıya başlamış. İtalya ile harb fâcia ile kapanmak üzere ve Balkanlar'dan kötü rüzgârlar geliyor. Petersburg'da büyük hazırlık! Dört peykini en büyük düşmanına saldırtacak. Ama Meclis-i Meb'ûsân'da, Sofya elçiliğinden gelen hâriciye nâzırı Âsım Bey tarihî cümlesini söylüyor : «Balkanlar'dan îmânım kadar emînim!». En iyi yetiştirilmiş 80 Türk taburu... Hâriciye nâzırını işittiniz! Haydi buyrun terhîse, savaş yok ki silâh altında kalasınız. Erzurum'a, Urfa'ya, Trabzon'a, Antalya'ya gidin, yuvanıza kavuşun!

Bu ortamda Türkiye'nin maddî tablosunu vermiye başlıyorum. 1911'in son günlerinde. 3 yıl içinde Sultan Hamîd kadrosunun büyük kısmı kızağa çekilmiş, hele subaylar en büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Ama Sultan Hamîd ekibinden büsbütün vaz geçmek de kabil değildir. İktidardaki Saîd Paşa, sâbık hâkanın tam 7 defa mührünü teslîm edip posasını çıkardığı bir ihtiyardır. Devlet adamları, Sultan Hamîd devrinde aldıkları eski rütbelerle büyük görevlere geliyorlar. Vezîr ve müşîrler devri kapanmış, daha mütevazı rütbedeki adamlar iktidarda. Sultan Hamîd devrinde hiç bir rütbesi olmıyanların nezâretleri işgal ettikleri bile görülüyor. Bu, şu demek : 3 yıl önce devlet kademesinde henüz rütbe sahibi olamıyacak derecede ilk basamakları işgal edenler, 3 yıl içinde birden en üst kademeye fırlayabilmişler. Tecrübe ve bilgi küçümsenmekte, gençlik ve atılganlık, cür'et ve demagoji alkışlanmaktadır. 3 yıl içinde Bulgaristan ve Bosna-Hersek, Libya ve Rodos elden çıkarılmıştır ama, bunlar daha ders teşkîl etmiyor. Ders alınması için Adriyatik'ten Sakarya'ya gelmek lâzımdır! İşte buyrun size Türkiye'nin ülkeler vermekle tarihe geçen bir imparatorluk kabinesi :

Hey'et ve Meclis-i Vükelâ (= Bakanlar Kurulu)

Sadrâzam : Saîd Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)

Şeyhulislâm : Abdurrahman Nesîb Efendi (III. Osmânî, II. Mecîdî)

★

Hâriciyye Nâzırı : Âsım Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî)

Harbiyye Nâzırı : Mahmud Şevket Paşa (ferik, murassâ Osmânî ve Mecîdî)

Bahriyye Nâzırı : Hurşîd Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî)

Adliyye Nâzırı : Memdûh Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî)

Dâhılıyye Nâzırı : Hacı Âdil Bey (rütbe ve nişan yok)

Şûrây-ı Devlet Reîsi : Prens Saîd Halîm Paşa (mîrmîrân, I. Osmânî, murassâ Mecîdî)

Mâliyye Nâzırı : Nâil Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî)

Maârif-i Umûmiyye Nâzırı : Emrullah Efendi (ûlâ sânisi, I. Mecîdî)

Nâfia Nâzırı : Sinanyan Efendi (sâniye)

Ticâret ve Zirâat Nâzırı : Aristidi Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî)

Evkaaf-ı Hümâyûn Nâzırı : Hayri Bey (I. Mecîdî, müstakbel şeyhulislâm)

Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı : İbrahim Susa Efendi (ûlâ sânîsi)

Meclis-i Âyân (İmparatorluk Senatosu)

I. Meşrutiyet'te olduğu gibi II. Meşrutiyet'te de senatörler, büyük devlet hizmetleri yapmış olanlar arasından padişahca ve kayd-ı hayât ile seçilmektedir. 1876'daki senatörlerden 1908'e öle öle 3 kişi kalmış, bunlar da II. Meşrutiyet Senatosu'na girerek unvanlarını devâm ettirmişlerdir; en meşhurları Sadrâzam Küçük Saîd Paşa'dır. 1911'de «Meclis-i Âyân» denilen imparatorluk senatosu üyeleri şunlardır (senatöre «âyân âzâsı» veya «âyân'dan» denilmektedir) :

1 — Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa (Meclis-i Âyân reîsi, müstakbel sadrâzam, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)
2 — Şerîf Ali Haydar Bey (sonra Paşa) (Meclis-i Âyân reis vekîli, bâlâ, I. Mecîdî) (Hâşimî ailesinden)
3 — Abraham Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî) (1876'dan beri senatör)
4 — Ahmed Tevfik Paşa (vezîr, eski ve müstakbel sadrâzam, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî) (Son Âyân reîsi : 10.I.1920 - 4.X.1922)
5 — Aram Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî)
6 — Aristidi Paşa (Rûmeli, ticâret ve zirâat nâzırı, II. Osmânî ve Mecîdî)
7 — Azaryan Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî)
8 — İsmail Hakkı Efendi (müderris, III. Osmânî ve Mecîdî)
9 — Ekrem Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî, nâzırlardan, meşhur şâir ve edip)
10 — İstoyan Nilkof Efendi (rütbe ve nişânı yok, Bulgar)
11 — Buhur Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî)
12 — Besarya Efendi (rütbesiz, Yahudi)
13 — Tamkopopoviç Efendi (rütbesiz, Sırp)
14 — Ferik Hüsni Paşa
15 — Hüseyin Hilmi Paşa (vezîr, eski sadrâzam, murassâ Osmânî, I. Mecîdî)
16 — Halîm Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî)
17 — Dilber Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî)
18 — Zihni Paşa (vezîr, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî)
19 — Müşîr Rüşdü Paşa (murassâ Osmânî ve Mecîdî, eski harbiyye nâzırı)
20 — Reşid Âkif Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî)
21 — Rızâ Efendi (Anadolu kazaskeri, murassâ Osmânî ve Mecîdî)
22 — Birinci-ferik Rızâ Paşa (I. Osmânî ve Mecîdî)
23 — Ferik Rızâ Paşa (I. Osmânî ve Mecîdî)
24 — Saîd Paşa (sadrâzam, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî) (1876'dan beri senatör)
25 — Saîd Halîm Paşa (mîrmîrân, Kavalalı prens, müstakbel sadrâzam, I. Osmânî, murassâ Mecîdî)
26 — Birinci-ferik Süleyman Paşa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî)
27 — Süleymân Bustânî Efendi (rütbesiz, Mârûnî = Katolik Arab)
28 — Şerîf Câfer Paşa (Rûmeli, II. Mecîdî) (Hâşimîler'den)
29 — Şerîf Nâsır Paşa (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî) (Hâşimîler'den)

30 — Mîrlivâ Sâlih Hulûsi Paşa (eski müşîr, sonradan sadrâzam, I. Osmânî ve Mecîdî)
31 — Zıyâeddîn Efendi (eski şeyhulislâm, I. Osmânî ve Mecîdî)
32 — Ferik Ârif Hikmet Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî)
33 — Abdurrahman Şeref Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî, meşhur tarihçi)
34 — Abdülkadir Efendi
35 — Ferik İzzet Paşa (II. Osmânî ve Mecîdî, müşîr, sonradan sadrâzam)
36 — Ali Galib Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî)
37 — Fâik Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî)
38 — Ferid Paşa (eski sadrâzam, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdi)
39 — Dâmâd Ferid Paşa (vezîr, sonradan sadrâzam, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî ve Mecîdî)
40 — Müşîr Fuad Paşa (hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdi)
41 — Kapril Noradunkiyan Efendi (bâlâ, I. Osmânî, murassâ Mecîdî)
42 — Logofet Bey (bâlâ, I. Osmânî, murassâ İftihâr ve Mecîdî, 1876'dan beri senatör)
43 — Mavrokardato Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdi)
44 — Dr. Mavroyeni Bey (bâlâ, murassâ İftihâr, I. Osmâni ve Mecîdi)
45 — Mehmed Tevfik Paşa (vezîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî)
46 — Mehmed Galib Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî)
47 — Ferik Muhyiddin Paşa (I. Osmânî ve Mecîdî)
48 — Mûsâ Kâzım Efendi (sonradan şeyhulislâm, murassâ Mecîdî)
49 — Nâil Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî)
50 — Nasûhî Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî, Abdülhak Hâmid'in ağabeyi)
51 — Nûri Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî)
52 — Yorgidayis Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdi)
53 — Mehmed Ali Paşa (mîrmîrân)

Meclis-i Âyân'ın 5 yüksek memuru vardır (bir ûlâ sânîsi, bir sâniye, 3 rütbesiz). Senatörlerden 2'si (Fâik Bey ve Aristidi Paşa) kâtip, 4'ü (Mehmed Ali Paşa, Aram Efendi, Besarya Efendi ve Halîm Bey) idareci üyelerdir.

53 senatörün 14'ü gayrı Müslim, 39'u Müslüman'dır. Müslüman olanlar içinde de gayrı Türkler vardır. Gayrı Müslimler'in hepsi tabiatiyle sivildir, 39 Müslüman senatörün ise 11'i asker, 5'i ilmiye'den, 23'ü sivildir. XIX. asır sonlarından itibâren ilmiyeye ait bir çok işler mülkiye sınıfına geçtiği için, ilmiye'nin eski sayısı kalmamıştır.

Meclis-i Meb'ûsân

Millet meclisine «meclis-i meb'ûsân = meb'uslar, milletvekilleri meclisi» denilmekte, iki meclis bir arada toplanırsa «meclis-i umûmî-i millî» tâbir edilmekte, çok nâdir olan iki meclisin berâber toplanması hâlinde âyân (senato) başkanı riyâset etmektedir. 1908'de seçilen II. Meşrutiyet'in ilk devresine ait milletvekillerinin adlarını *1327 Sâl-Nâmesi* (s. 98 v.dd.) ile *Osmânlı Meb'ûsları (1324 - 1328)* adlı büyük albümden alıyorum (II. meşrutiyet'te 3 seçim daha yapılmıştır). Milletvekilleri, eyaletlerden değil, sancaklardan seçilmektedir. Sancaklar, bugünki il'lerdir :

Meclis-i Meb'ûsân Reîsi : Ahmed Rızâ Bey (Istanbul milletvekili, babası da 1876 senatörü idi, Rızâ Bey sonradan âyân reîsi de olacaktır), birinci reis vekîli : Ahmed Mâhir Efendi (Kastamonu), ikinci reis vekîli (1911'de boşalmış).

Edirne Vilâyeti (eyâletlere «vilâyet» denmektedir) : Edirne (merkez sancağı) milletvekilleri : Rızâ Tevfik (Bölükbaşı) Bey (meşhur şâir ve feylesof), Tal'at Bey (müstakbel sadrâzam, İttihad ve Terakki'nin başı), Âsım Bey (seçildikten bir müddet sonra öldü), Fâik Bey.— Tekfurdağı (= Tekirdağ sancağı milletvekilleri) : Agop Babikyan Efendi (bir müddet sonra öldü), Agop Boyacıyan Efendi, Mehmed Âdil Bey.— Dedeağaç : Süleyman Bey.— Kırkkilise (Kırklareli) : Emrullah Efendi (maârif nâzırı), Mustafa Ârif Bey.— Gelibolu : Narlı Efendi.— Gümülcine : İsmail Bey, Fehmi Efendi, Mehmed Ârif Bey.

Erzurum Vilâyeti : Erzurum (merkez sancağı milletvekilleri) : Ahmed Zıyâ Efendi, Seyfullah Efendi, Hacı Şevket Efendi, Pastırmacıyan Karakin Efendi, Varteks Efendi.— Erzincan : Osman Fevzi Efendi.— Bâyezid (Ağrı) : Süleyman Sûdi Efendi.

Istanbul Vilâyeti : Ahmed Rızâ Bey (Meclis-i Meb'ûsân reîsi), Ahmed Nesîmî Bey (hâriciye nâzırı), Hüseyin Câhid (Yalçın) Bey, Halacyan Efendi, Refik Bey (az sonra öldü), Rif'at Paşa (vezîr, büyükelçi), Zehrab Efendi, Feraci Efendi, Kostantinidi Efendi, Kozmidi Efendi, Nasûhî-zâde Şeyh Mustafa Âsım Efendi.

İşkodra Vilâyeti : Şâkir Bey (az sonra öldü), Rızâ Bey, Murtazâ Galib Bey.— Draç : Es'ad Toptânî Paşa (sonradan Türkiye'ye ihânet etti)

Adana Vilâyeti : Abdullah Fâik Efendi, Ali Münîf Bey (az sonra istifa etti).— İçel (Silifke) : Mahmud Bayrâm Efendi.— Cebel-i Bereket : Mehmed Reşîd Efendi.— Kozan : Hamparsum Boyacıyan Efendi (meşhur Ermeni ihtilâlcisi).— Mersin : Abdülhalîm Bey, Ârif Hikmet Bey (devreyi tamamlamadan öldü).

Ankara Vilâyeti : Hacı Mustafa Efendi, Tal'at Bey, Kasım Nûri Efendi, Mâhir Saîd Bey.— Çorum : Ali Osman Bey, Mehmed Münîr Bey.— Kırşehri : Ali Rızâ Efendi, Mahmud Mâhir Efendi.— Kaysariyye (Kayseri) : Ömer Mümtâz Bey, Hacı Kasım Efendi.— Yozgat : Edîb Bey, Hayrullah Efendi.

Aydın Vilâyeti : İzmir : Aristidi Paşa (devreyi tamamlamadan istifa etti), İstepan Ispartalı Efendi, Pavli Karoliyan Efendi, Seyyid Bey, Mehmed Saîd Efendi, Nesim Masliyah Efendi, Emanuelidi Efendi.— Aydın : İsmail Sıdkı Bey, Süleyman Efendi, Ubeydullah Efendi.— Denizli : Ahmed Muhibb Efendi, Ganî Bey Fraşerî.— Saruhan (Manisa) : İlhâmi Bey, Haydar Bey, Saîd Bey, Şekîb Bey.— Menteşe (Muğla) : Hamza Bey, Halîl (Menteşe) Bey (sonradân hâricîyye nâzırı ve Meclis-i Meb'ûsân reîsi)

Bitlis Vilâyeti : Mehmed Ârif Efendi.— Siirt : Abdürrezzak Bey.— Genc (Bingöl) : Mehmed Emîn Efendi.— Muş : Hacı İlyâs Sâmi Efendi, Kigam Efendi.

Basra Vilâyeti : Abdülvehhâb Paşa, Seyyid Tâlib Bey, Zahîr-zâde Ahmed Paşa (devreyi tamamlamadan öldü).— Müntefik : Hızır Hayâtî Efendi, Abdülmuhsin Bey, Re'fet Sinevî Efendi (devreyi tamamlamadan öldü), Abdülmuhsin Bey.— Amâre : Mehmed Selim Efendi, Hüseyin Ulvân Efendi, Mehmed Kureyş Efendi, Abdülmecîd Bey

Bağdâd Vilâyeti : Baban-zâde İsmail Hakkı Bey, Hacı Ali Efendi, Sason Efendi.— Dîvâniyye : Seyyid Mustafa Nûri Efendi, Mehmed Şevket Paşa.— Kerbelâ : Abdülmehdî Bey.

Beyrût Vilâyeti : Rızâ Sulh Bey.— Trâblusşâm : Fuad Hulûsi Bey.— Akkâ : Es'ad Tevfikıy Efendi.— Lâzıkıyye : Mehmed Arslan Bey (31 Mart'ta öldürüldü), Emîn Arslan Bey.— Nâblus : Ahmed Hammâş Efendi.

Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti : Rodos : Teodor Kostantinidi Efendi.— Limni : Mihalaki Efendi.— Midilli : Mihalaki Salta Efendi, Panayot Boştani Efendi.— Sakız : Mihalaki Çilbidi Efendi.

Hicâz Vilâyeti : Mekke-i Mükerreme : Hüseyin Şeybî Efendi, Şerîf Abdullah Bey (Hâşimîler'den, ilk Ürdün kralı).— Cidde : Kasım Zeynel Efendi.— Medîne-i Münevvere : Abdülkadir Hâşimî Efendi.

Haleb Vilâyeti : Rif'at Bey (devre tamamlanmadan öldü), Ali Cenânî Bey, Mer'î Paşa (devre tamamlanmadan istifa etti), Emîrî-zâde Bahâ Bey, Kevâkibî-zâde Mes'ûd Efendi, Mustafa Efendi (devre tamamlanmadan istifa etti), Artin Boşgezniyan Efendi, Câbirî-zâde Nâfî Paşa, Mehmed Bahâeddîn Efendi, Beşîr Efendi.— Mar'aş : Hacı Hasan Fehmi Efendi, Mehmed Şükrü Bey.

Hudâvendigâr Vilâyeti : Bursa : Hâfız Ahmed Hamdi Efendi, Sabri Bey, Mehmed Tâhir Bey (meşhur bilgin), Ömer Fevzi Efendi.— Ertuğrul (Bilecik) : Mehmed Sâdık Efendi, Mehmed Sıdkı Bey.— Kütahya : Ahmed Cemal Bey, Hasan Tahsîn Efendi, Ahmed Ferid Bey, Abdullah Azmi Bey, Mustafa Safvet Paşa (devreyi tamalamadan istifa etti).— Karahisâr-ı Sâhib (Afyon) : Rızâ Paşa, Sâlim Bey, Kâmil Efendi.

Diyâr-ı Bekr Vilâyeti : Pirincî-zâde Ârif Efendi (devreyi tamamlamadan öldü), Pirincî-zâde Feyzi Bey.— Siverek : Nûreddin Bey.— Mardin : Saîd Bey.— Ergani : İbrahim Efendi.

Selânik Vilâyeti : Câvid Bey (mâliye nâzırı), Dimitri Vlahof Efendi, Rahmi Bey (İttihâd-u Terakkî Merkez-i Umûmî üyesi), Emanuel Karaso Efendi (Türkiye'ye ihanet etti), Yorgaki Artas Efendi, Honeos Efendi.— Drama : Âgâh Bey, Rızâ Bey.— Siroz (Serez) : Dimitri Dingas Efendi, Hristo Dalçef Efendi, Dervîş Râgıb Bey, Yûsuf Nâşid Bey (devreden önce istifa etti), Midhat Şükrü Bey (Merkez-i Umûmî üyesi).

Sûriyye (Suriye) Vilâyeti : Şâm : Şem'a-zâde Rüşdü Bey, Çûhadâr-zâde Süleymân Efendi (devreden önce istifa etti). Abdurrahman Yûsuf Bey, Azın-zâde Şefîku'l-Müeyyed Bey, Mehmed Aclânî Efendi (devreden önce öldü), Şükrü Aselî Bey.— Hamâ : Hâlid Barâzî Efendi, Abdülhamîd Zehrâvî Efendi.— Havrân : Sâdeddîn Efendi.— Kerek : Tevfik Mecâlî Efendi.

Sıvas Vilâyeti : Dr. Dagavaryan Efendi, Hüsnü Bey, Ahmed Şükrü Efendi, Dr. Ömer Şevkı Bey, Mustafa Zıyâ Bey.— Amasya : İsmail Hakkı Paşa, Cûdî Efendi, Ârif Fâzıl Efendi.— Tokat : Mustafa Sabri Efendi (sonradan şeyhulislâm), Şeyh Mustafa Hâkî Efendi, Hattât-zâde İsmâil Paşa.— Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisar) : Ömer Feyzi Efendi, Serdâr-zâde Mustafa Efendi.

Trâblusgarb Vilâyeti (Libya) : Sâdık Bey, Ferhâd Efendi, Mahmud Nâci Bey.— Cebel-i Garbî : Süleyman Bârûnî Efendi.— Hums : Mustafa Kadâre Bey.— Fizân : Câmî Efendi.

Trabzon Vilâyeti : Hacı Osman Bey, İzzet Bey, Ali Nakıy Bey (şeyhu'l-meb'ûsîn = en yaşlı milletvekili), Matyokofidi Efendi, Mehmed Emîn Efendi, Mahmud Mazhar Bey, Mahmud İmâdeddîn Efendi (devreden ön-

ce öldü).— Gümüşhâne : İbrahim Lutfi Paşa, Hayri Bey.— Lâzistân (Rize): İbrahim Ferîd Efendi, Çürüksulu Ahmed Paşa.

Kastamonu Vilâyeti: Ahmed Şükrü Efendi, Ahmed Mâhir Efendi, İsmail Mâhir Efendi, Yûsuf Kemal Bey (devreden önce öldü), Necmeddin Molla-Bey.— Sinop : Dr. Rızâ Nûr Bey, Hasan Fehmi Efendi.— Kengırı (Çankırı) : Behcet Bey, Hacı Tevfîk Efendi.

Kosova Vilâyeti: Üsküb : Aleksandr Perliç Efendi, Pavlof Efendi, Necib Draga Bey, Saîd Efendi.— İpek : Ahmed Hamdi Efendi, Bedri Bey, Hâfız İbrahim Efendi, Ali Haydar Bey.— Prizrin : Şerif Efendi, Mehmed Emîn Efendi (devreden önce istifa etti), Yahyâ Bey, Vehbi Efendi.— Priştine : Savas Tapanoviç Efendi, Hüseyin Fuad Paşa, Hasan Bey, Şâbân Paşa, Mustafa Hamdi Efendi (devreden önce öldü).— Seniçe : Hasan Muhyiddin Bey.— Taşlıca : Ali Vasfi Bey.

Konya Vilâyeti: Sâlim Efendi, Zeynülâbidîn Efendi, Mehmed Emîn Efendi, Mehmed Vehbi Efendi, Mustafa Efendi.— Isparta : Hacı Eşref Bey, Süleyman Sâmi Bey.— Antalya : Mehmed Hamdi Efendi, Ebuzzıyâ Tevfik Bey.— Burdur : Ömer Lutfi Efendi.— Niğde : Muhyiddîn Efendi, Yorgaki Efendi, Hayri Bey (müstakbel şeyhulislâm).

Mâmûretülazîz (Elazığ) Vilâyeti: Hacı Zıyâeddin Bey, Âsım Bey, Mehmed Nûri Efendi.— Dersim (Tunceli) : Lutfi Fikri Bey.— Malatya : Ahmed Hâmid Efendi, Mehmed Tevfîk Efendi.

Manastır Vilâyeti: Dr. Dimitroviç Efendi, Pança Dorof Efendi, Trayanali Efendi, Mehmed Vâsıf Bey.— İlbasan : Abdullah Mâhir Efendi (devreyi tamamlamadan öldü), Hacı Ali Efendi.— Debre : Dukagin-zâde Basri Bey, Şevket Bey İsmail Bey (devreyi tamamlamadan öldü,— Serfiçe : Yorgi Boşo Efendi, Koço Drizi Efendi (devreyi tamamlamadan istifa etti), Hiriş Vamaka Efendi.— Görice : Şâhin Takıy Bey, Dr. Filip Mişe Efendi.

Mûsul Vilâyeti. Mehmed Ali Fâzıl Efendi, David Yusufani Efendi.— Süleymâniyye : Hacı Saîd Efendi.— Kerkük : Sâlih Paşa, Mehmed Ali Bey.

Van Vilâyeti: Papasyan Efendi, Tevfîk Efendi.— Hakkâri : Seyyid Tâhâ Efendi.

Yemen Vilâyeti: San'â: Seyyid Ahmed Yahyâ Kebsî Efendi, Seyyid Ahmed Cenânî Bey, Hüseyin Hilâlî Efendi (devreyi tamamlamadan istifa etti), Seyyid Ali Mutâ Efendi, Seyyid Ali Hüseyin Efendi (devreyi tamamlamadan öldü), Hüseyin Ali Efendi, Mehmed Abdullah Mukahfî Efendi.— Taiz: Sâlih Sînedâr Efendi.— Hudeyde : Zühdü Efendi, Ali Süveyd Efendi, Hâdi Rızk Efendi, Tâhir Receb Efendi (devre tamamlanmadan istifa etti), Mehmed Abdurrahmân Efendi (devre tamamlanmadan istifa etti), Mahmud Nedîm Bey

Yanya Vilâyeti: Dimitraki Kifkos Efendi, Kostantin Surlas Efendi.— Ergeri : Mamopulo Efendi, Müfid Bey.— Berât : İsmail Kemal Bey, Azîz Paşa.— Pirûze : Hamdi Bey, Azmi Bey.

Urfa (müstakil) Sancağı: Safvet Efendi, Mahmud Nedîm Bey, Ahmed Müfid Bey, Anastas Efendi, Rüşdü Bey.

Bingaazî (müstakil) Sancağı: Ömer Mansur Paşa, Yusuf Şetvân Bey.

Bolu (müstakil) Sancağı: Mehmed Hûbîb Bey, Şerefeddin Bey, Abdülvehhâb Efendi, Mustafa Zeki Bey

Cânik (Samsun) (müstakil) Sancağı : Ahmed Hamdi Efendi, Süleyman Necmi Bey, Mehmed Ali Bey, Abdullah Efendi (devre tamamlanmadan istifa etti), Saîd Efendi.

Çatalca (müstakil) Sancağı : Dimitri Zafropulos Efendi.

Zor (Deyrizzûr) (müstakil) Sancağı : Hızır Lutfi Efendi.

Asîr (müstakil) Sancağı (Yemen'le Hicâz arası) : Ali Hasan Efendi, Ferrâc Bey.

Kuds-i Şerîf (Kudüs = Filistin) (müstakil) Sancağı : Hâfız Saîd Efendi, Saad Hüseynî Bey, Rûhu'l-Hâlidî Bey.

Karası (Karesi = Balıkesir) (müstakil) Sancağı : İbrahim Vasfi Efendi, Şefîk Efendi (devre tamamlanmadan istifa etti), Kostantin Savapulos Efendi, Abdülazîz Mecdi (Tolun) Efendi, Ali Galib Efendi, Muharrem Hasbî Efendi.

Kal'a-i Sultâniyye veya Biga (= Çanakkale) (müstakil) Sancağı : Âtıf Bey, Mustafa Bey.

Milletvekillerinden 4'ü kâtip, 3'ü idareci üye olarak seçilmiştir. Meclisin en yüksek memurları ise 2 başkâtip ve 3 mümeyyizdir.

Dâire-i Sadâret (Başbakanlık)

Müsteşar Âdil Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdi).— Teşrîfât-ı Umûmiyye Dâiresi : Müdîr-i umûmî İsmail Cenânî Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), teşrîfât müdîri Behcet Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Memdûh Bey (bâlâ, IV. Osmânî, I. Mecîdî), teşrîfatçılar : Tal'at Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Sâdık Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz.

Meclis-i Vükelâ ve Mârûzât Kalemi : Başkâtip Cevdet Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), zabıt kâtipleri : Nûreddin Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Müfîd Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Sürûr Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi.

Tahrîrât-ı Umûmiyye Dâiresi : Müdür Saîd Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvini Emin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 3 ûlâ sânîsi başkâtip.— Şifre Kalemi : bir ûlâ sânîsi mümeyyiz.

Dîvân-ı Hümâyûn Dâiresi : Müdür Âsaf Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Ismet Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 2 ûlâ sânîsi, birer mütemâyiz ve sâniye mümeyyiz.— Evrak Kalemi : Müdür Ali Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Rif'at Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi mümeyyiz.

Hazîne-i Evrak (Arşiv) : Müdür Refik Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Ecved Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî).

Vilâyât-ı Mümtâze Kalemi : Müdür İbnülemin Mahmud Kemal Bey (ûlâ, sânîsi, III. Mecîdî).

Şûrây-ı Devlet

Meclisler kurulup faaliyete geçtiği için Şûrây-ı Devlet'in Abdülazîz ve Abdülhamîd Hanlar devrindeki ehemmiyeti kalmamıştır. Fakat cumhuriyet devrine nazaran hâlâ büyük ehemmiyet taşımaktadır ve bugün mevzuuna girmiyen bir çok işleri vardır. Üye sayısı çok azaltılmakla ve kanun

yapan teşrîî meclis durumundan çıkmakla beraber Şûrây-ı Devlet Reîsi, hâlâ (1922'ye kadar) kabine üyesi nâzırdır. Temyiz. hâlâ Şûrây-ı Devlet'in bir dairesidir.

Tanzîmât Dâiresi : Reîs-i sânî Saîd Bey (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler : Mehmed Celâleddin Bey (bâlâ), Kemâleddin Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Abdullah Lâmî Bey (ûlâ, IV. Mecîdî), Şâdân Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî), Mustafa Bey (rütbesiz ve nişansız), 5 üye yardımcısı (bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 sâlise, bir rütbesiz).

Mülkiyye Dâiresi : Reîs-i sânî Dâmâd Mehmed Şerîf Paşa (vezîr, murassâ Mecîdî, meşhur bilgin, nâzırlardan), üyeler : Reşad Fuad Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Sâlim Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Bahâ Bey (ûlâ, II. Mecîdî), İstefanaki Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, I. Mecîdî), Yahyâ Bey (mütemâyiz), 5 üye yardımcısı (2 mütemâyiz, birer sâniye, sâlise, rütbesiz) (hâlâ en mühim dâire bu Mülkiyye Dâiresi'dir).

Nâfia, Mâliyye ve Maârif Dâiresi : Reîs-i sânî Tevfik Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Mustafa Reşid Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Safer Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Sâmi Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Yûsuf Râzi Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Kostantin Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 5 yardımcı üye (bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, 2 sâlise).

Temyîz Mahkemesi : Reis Reşad Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Hacı Azîz Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Rahmi Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Şevkı Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Osman Sâib Bey (ûlâ sânîsi. III. Osmânî ve Mecîdî), Zıyâeddin Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), Âdil Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), bir mahrec müddeî-i umûmî, bir sâniye mümeyyiz.

İstînâf Mahkemesi : Reîs Hüsnü Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : İskender Hoci Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 mütemâyiz, 2 sâlise, bir rütbesiz üye daha, 2 müddeî-i umûmî (sâlise, rütbesiz).

Bidâyet Mahkemesi : Reis İsmail Hakkı Bey, 2 mütemâyiz, bir sâlise üye, 2 müddeî-i umûmî (sâniye, rütbesiz), bir sâniye sorgu hâkimi (müstantık), bir sâlise mümeyyiz.

Çeşitli üyelerden kurulu bir Hey'et-i İthâmiyye ile bir de dâireler arasındaki uyuşmazlıkları halleden Ihtilâf-ı Mercî Encümeni vardır. Zâbitân Kalemleri'nin yüksek memurları : bir ûlâ sânîsi, 2 mütemâyiz, bir sâniye, bir sâlise.

Dîvân-ı Muhâsebât (Sayıştay)

Reis Mehmed Rif'at Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip Mehmed Fuad Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Birinci Dâire : Reîs-i sânî (= ikinci başkan) Ermenak Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Nâci Bey (ûlâ, IV. Osmânî), Ahmed Nûreddîn Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), Mehmed Tal'at Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi ve bir mütemâyiz üye daha.— İkinci Dâire : Reîs-i sânî Mehmed Nazîf Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler : İsmail Rif'at Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz üye daha.

Mümeyyizler : 2 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 6 sâniye, 9 sâlise, 9 rütbesiz.— Mümeyyiz yardımcıları : bir sâniye, 3 sâlise, 9 rütbesiz.— Tahrîrât Kalemi : bir sâniye müdür ve bir sâlise mümeyyiz.

Hâriciyye Nezâreti

Müsteşar Ohannes Kuyumcıyan Bey (ûlâ, III Osmânî, II. Mecîdî), müsteşar muâvini Mehmed Nebîl Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), kalem-i mahsûs müdîri Mehmed Sâlih Bey (ûlâ, III. Osmânî, II Mecîdî), bir sâlise mümeyyiz. Şifre kalemi müdîri Mehmed Reşad Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi mümeyyiz. Sicill-i ahvâl kalemi müdîri Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), bir mütemâyiz mümeyyiz.

Umûr-ı siyâsiyye (siyasî işler) müdîr-i umûmîsi Mehmed Emin Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), yüksek memurlar : bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 sâniye, bir rütbesiz.

Terceme şûbesi müdîri Hüseyin Âgâh Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mümeyyiz Ferid Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî) Matbûât (basın) şûbesi müdîri Raûf Ahmed (Hotinli) Bey, ûlâ sânîsi bir mümeyyiz.

Tâbiiyet Kalemi müdîri İzzet Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), sâniye mümeyyiz. Muhâsebe Şûbesi : birer ûlâ sânîsi, mütemâyiz, sâlise. Evrâk-ı Umûmiyye müdîri Abdülbâkıy Bey (ûlâ, II. Osmânî, I Mecîdi) mümeyyiz Safvet Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye ve bir sâlise mümeyyiz. Hukuk müşâviri Herandabro Bey (ûlâ, IV. Osmânî. II. Mecîdî), ûlâ sânîsi bir hukuk müşâviri daha. İstişâre Odası : müşâvir Şâhin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), 3 ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, bir sâlise, 2 rütbesiz müşâvir daha. İdâre müdîri Sâmi Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).

Sıhhiyye Nezâreti

Sıhhiyye nâzırı, hâlâ hâriciyye nâzırı olan zâttır. Onun başkanlığında nezâretin yüksek memurlarından ibaret bir Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye vardır. Yüksek memurlar :

Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye reîs-i sânîsi Dr. Cenâb Şehâbeddin Bey (meşhur şâir ve edib), başkâtib Saîd Bey (ûlâ, II. Osmânî. I Mecîdî), muhâsebeci Nâmık Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî). diğer yüksek memurları saymıyorum.

Dâhiliyye Nezâreti

Müsteşar Ali Fuad Bey (bâlâ, III Osmânî, I. Mecîdî). Nâzırın başkanlığında nezâretin 9 yüksek memurundan ibaret bir Encümen-i İntihâb-ı Me'mûrîn'in görevi, iç işleri memurlarını seçmektir. Nezâretin yalnız en yüksek memurlarını gösteriyorum :

Muhâberât-ı Umûmiyye Dâiresi müdîri Şükrü Bey, şûbe müdîri Efdaleddin (Tekiner) Bey (bâlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî, tarihçi), Emniyyet-i Umûmiyye müdîri Şâkir Bey, Matbûât İdâresi (basın-yayın) müdîri Fazlı Necîb Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî, gazeteci). Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyyesi müdür makamı boş. Sicill-i Nüfûs İdâre-i Umûmiyyesi müdürü

Zekâi Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî), Muhâcirîn (iskân) İdâresi müdürü Zıyâ Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).

Şehremâneti

Daha önce sadrete bağlı olan Istanbul şehremâneti (belediye başkanlığı), dâhıliyye nezâretine bağlanmıştır. II. Abdülhamîd devrinde aynı zamanda vali olan şehremini, artık yalnız belediye başkanıdır.

Şehremîni Hüseyin Kâzım Bey. Meclis-i Emânet yâni Istanbul belediye meclisi 5 kişiye indirilerek kuşa çevrilmiştir : Reîs Ahmed Tevfik Bey (ûlâ, II. Mecîdî), üyeler : Mehmed Ismet Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî) Mehmed Reşad Paşa (Rûmeli, II. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi ve bir sâlise. Mektupcu Süleyman Fâik Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdi), merkez müfettişi İbrahim Kadri Bey (ûlâ, II Osmânî, III. Mecîdî), Istanbul şehrinin bölündüğü belediye daireleri 20'ye çıkarılmıştır :

Birinci Dâire-i Belediyye (Mercan) reîsi Hasan Remzi Bey (ûlâ, II. Osmânî), II (Şehzâdebaşı), III (Fâtih), IV (Samatya), V (Eyüp), VI (Beyoğlu) (reis : Fevzi Bey, ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî; Reîs-i sânî Panciri Bey, bâlâ), VII (Hasköy), VIII (Beşiktaş), IX (Arnavutköyü) (reis Rızâ Bey, bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî); X (Yeniköy) (reis İsmail Hakkı Bey, ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), XI (Büyükdere), XII (Tarabya), XIII (Beykoz), XIV (Anadoluhisârı) (reis Mahmud Nedîm Paşa, vezîr, murassâ Osmânî ve Mecîdî), XV (Beylerbeyi), XVI (Üsküdar) (reis Ferik Ahmed Şükrü Paşa, II. Osmânî, I. Mecîdî; reîs-i sânî Ferik Muzaffer Paşa, I. Osmânî ve Mecîdî) XVII (Doğancılar), XVIII (Kadıköyü) (reîs-i sânî Nâil Bey, ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), XIX (Adalar) (reis Şükrü Bey, bâlâ, IV. Osmânî, I. Mecîdî), XX (Makrıköy = Bakırköy) (reis Âlîşân Bey, ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).

Müessesât-ı Hayriyye-i Sıhhiyye Müdîriyyet-i Umûmiyyesi

Bugünki sağlık bakanlığının nüvesidir. Müdîr-i umûmî Dr. Muhyiddin Bey (kaymakam, III. Osmânî ve Mecîdî), müfettiş-i umûmî Dr. Ahmed Nûreddin Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî). Umum müdürün başkanlığında 19 doktordan müteşekkil bir Meclis-i İdâre vardır. Istanbul'da şu hastahaneler, bu umum müdürlüğe bağlıdır :

Haseki Nisâ (Kadın) Hastahânesi, Toptaşı Bîmârhânesi, Şişli Etfâl Hastahânesi, Cerrahpaşa Zükûr (Erkek) Hastahanesi, Beyoğlu Zükûr Hastahanesi, Beyoğlu Nisâ Hastahânesi, Dârülaceze, Haseki Mecânîn Müşâhedehânesi.

Istanbul Polis Müdîriyyet-i Umûmiyyesi

Istanbul emniyet müdürlüğü şehremînine bağlı iken Meşrutiyet'te doğrudan doğruya sadârete (başbakanlık) bağlanmıştır. Müdîr-i umûmî : Muzaffer Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Umûr-ı Tıbbiyye-i Mülkiyye

Doğruca sadârete bağlı bir de böyle teşekkül kurulmuştur. Devlet teşkilâtının II. Abdülhamîd devrinden çok daha karmaşık ve mantıksız hâle getirildiği açıkça görülüyor.

Halk sağlığı ile ilgili olan bu teşekkülün bir Meclis-i Tıbbiyye-i Mülkiyye ve Sıhhiyye-i Umûmiyye'si vardır. Reîsi Dr. Besîm Ömer Paşa'dır (murassâ Osmânî ve Mecîdî). 12 doktor üyesi vardır : Ferik Zoeiros Paşa (I. Osmânî, II. Mecîdî), Mustafa Rûhi Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Mîrlivâ Ali Rüşdü Paşa (III. Osmânî ve Mecîdî) vs. Bir çok kalemden başka hıfzıssıhha-i umûmiyye müfettişleri, kuduz (dâülkelb) hastahânesi, bakteriyoloji-hâne, kimyahâneler ve aşı yapılan yerler, bu idareye bağlıdır.

Mâliyye Nezâreti

Müsteşar Mehmed Reşad Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), kalem-i mahsûs müdîri Nesim Rusu Efendi. Nezâretin en yüksek memurları şunlardır :

Me'mûrîn ve levâzım müdîri Cemal Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), mümeyyiz-i evvel Hüsnü Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî); muhâsebe-i mâliyye müdîri Sezâi Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî); muhâsebe-i umûmiyye müdîr-i umûmîsi Mihran Efendi (ûlâ sânîsi, III Mecîdî); arâzî vs. kalemi birinci mümeyyizi İsmail Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî); emlâk-i mîriyye kalemi birinci mümeyyizi Hâşim Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî); hâsılât kalemi birinci mümeyyizi Es'ad Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî); muhassasât-ı zâtiyye müdîri İhsan Bey (ûlâ, II. Mecîdî); mülkiyye ve ilmiyye şûbesi müdür muâvini Muhyiddin Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî); 35 maliye müfettişi (tek rütbe sahibi: Cemal Bey, ûlâ sânîsi).

Islaahât-ı Mâliyye Komisyonu : Atâ Bey (bâlâ), Abdurrahman Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Vitalis Bey (ûlâ sânîsi), daha 3 üye.— Meskûkât-ı Osmâniyye İdâresi müdürü: Ferid Bey.

Rüsûmât Müdîriyyet-i Umûmiyyesi

Müdîr-i umûmî : Sırrı Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), umûr-ı tahrîriyye dâiresi müdürü Râgıb Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muhâsebât kalemi müdürü Ali Niyâzi Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), me'mûrîn kalemi müdürü Hüsâmeddin Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), kontrol dâiresi müdürü Şefik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), manifesto kalemi müdürü Tahsin Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), müfettiş-i umûmî Behcet Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), diğer müfettiş Nâzım Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), müfettiş Fâik Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), muhâfaza müdürü Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), Istanbul rüsûmât başmüdürü Ahmed Cemal Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe başkâtibi Mahmud Vâsıf Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Galata rüsûmât başmüdürü Hilmi Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Galata paket gümrüğü müdürü Mahmud Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Galata paket gümrüğü müdürü Mahmud Bey (ûlâ sânîsi), Haydarpaşa rüsûmât başmüdürü Nizâmeddin Bey (ûlâ sânîsi).

Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye

Komiser Mehmed Saîd Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), komiserlik müdürü Mehmed Râgıb Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî), muâvini Mehmed Cemal Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, V. Mecîdî), me'mûrîn şûbesi müdürü Hâlid Hurşîd Bey (ûlâ, IV. Mecîdî), vâridât-ı muhassasa idâresi müşâviri Mişel Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), müskirât şûbesi müdürü İpokrat Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II Mecîdî), sayd-u şikâr şûbesi müdürü Fâik Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), âşâr şûbesi müdürü Adusidis Bey (ûlâ sânîsi), Istanbul Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi başmüdürü Ahmed Nedîm Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), damga başmüdürü Fevzi Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), başmüfettiş Mihran Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), idhâlât gümrüğü müdürü Bedî'ü'l-Müeyyed Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Bankası

Osmanlı Bankası'nın Türkiye'nin şu şehirlerinde şubeleri vardır : Istanbul, Beyoğlu, Edirne, Gümülcine, Tekirdağ, Dedeağaç, İskeçe, Erzurum, İşkodra, Adana, Mersin, Tarsus, Ankara, Kayseri, İzmir, Aydın, Denizli, Nazilli, Bitlis, Basra, Bağdad, Beyrût, Trâblusşâm, Hayfâ, Rodos, Midilli, Haleb, Ayntab, Bursa, Bilecik, Afyon, Kütahya, Eskişehir, Uşak, Bolvadin, Diyarbekir, Selânik, Serez, Drama, Kavala, Şâm, Hums, Sıvas, Trâblusgarb, Trabzon, Giresun, Ordu, Kastamonu, İnebolu, Konya, Antalya, Akşehir, Üsküb, Harput, Manastır, Mûsul, Van, Yanya, Adapazarı, Geyve, Bingazi, Samsun, Kudüs, Yâfa, Balıkesir, Bandırma, Larnaka, Magosa, Limasol, Lefkoşe, Kahire, İskenderiyye.

Ticâret ve Nâfia Nezâreti

Müsteşar Serviçin Efendi (ûlâ, I. Mecîdî).— Nâzırın başkanlığında, nezâretin 11 yüksek memurundan müteşekkil bir Meclis-i Nâfia.— Kalem-i mahsûs müdürü İzzet Bey (ûlâ, III. Osmânî).— Fen müşâviri Frenkya Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), müşâvir mühendis Rişar Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), fen kalemi mümeyyizi Sâdi Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî).— Levâzım ve idâre kalemi müdürü Ali Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), evrak kalemi müdürü Behcet Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe mümeyyizleri Hasan Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî) ve Enver Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).

Demiryolları müdîr-i umûmîsi Muhtar Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî), mümeyyiz Tevfik Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— Turuk ve Meâbir (yollar ve köprüler) müdîr-i umûmîsi Burhâneddin Bey (mütemâyiz):— Nâfia müdürü Zühdü Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), muâvini Lambirindis Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Ticâret müdürü Âlî Bey (ûlâ sânîsi), muâvini Reşad Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), mümeyyiz Şemseddin Zıyâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî, meşhur bestekâr, Çorlulu-zâde ticâret ve nâfia nâzırı Mahmud Celâleddin Paşa'nın küçük oğlu).— Sanâyî İdâresi müdürü Edhem Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî).— İstatistik müdîr-i umûmîsi Behic Bey (ûlâ sânîsi, IV Osmânî, III. Mecîdî).

Şark Demiryolları merkez komiseri Es'ad Bey (ûlâ sânîsi), Anadolu Demiryolları merkez komiseri Hayri Bey (ûlâ sânîsi), Suriye Demiryolları merkez komiseri Ahmed Fehmi Efendi (ûlâ sânîsi), daha 29 demiryolları komiseri.

4 okul, bu nezârete bağlıdır : Sanâyi Mektebi, Mühendis Mektebi, Kondüktör Mektebi ve Ticâret-i Bahriyye Kapdan ve Çarhcı Mektebi.

1913'te Demiryolları

Türkiye'de imparatorluk demiryollarının yapımına çok küçük ölçüde I. Abdülmecîd devrinde (1839 - 1861), bu devrin sonlarında başlanmış, Abdülazîz Han devrinde (1861 - 1876) mühim hatlar yapılmış, fakat II. Abdülhamîd devrindedir (1876 - 1909) ki en büyük şebekeler gerçekleştirilmiştir. 1913'te durum şöyleydi :

Hicâz Demiryolu : Hayfâ-Der'â, Kudüs-Medîne, Beyrût-Şâm-Havrân, Reyâk-Haleb, Hums-Trâblusşâm, Yafa-Kudüs hatları.

Anadolu Demiryolları : Haydarpaşa-Ankara, Feneryolu-Fenerbahçe, Ârifiye-Adapazarı, Eskişehir-Konya, Alayund-Kütahya, Konya-Ulukışla, İzmir - Denizli - Çiviborlu, Paradisu - Buca, Gaziemir - Seydiköy, Torbalı-Tire, Çatalkaraağaç - Ödemiş, Balatcık - Söke, Goncalı - Denizli, Sudlac - Çivril, İzmir - Afyon, Manisa - Soma, Mudanya - Bursa, Mersin - Adana hatları.

Şark Demiryolları : Istanbul - Kuleliburgas, Dedeağaç - Edirne - Cisr-i Mustafapaşa, Selânik - Istanbul, Selânik - Kelendir, Badoma - Dedeağaç, Selânik - Mitrovice, Üsküb - Sırb Hudûdu, Selânik - Manastır hatları.

II. Abdülhamîd tarafından ihâle edilen Bağdâd hattı tamamlanmak üzereydi; Bağdâd'dan Basra yoluyle Küveyt'e kadar uzanacaktı

Orman, Maâdin (Madenler) ve Zirâat Nezâreti

Nâzır muâvini Ali Rızâ Efendi (ûlâ, I. Mecîdi).— Nâzırın başkanlığında, nezâretin 7 büyük memurundan müteşekkil bir Nezâret Encümeni.— Kalem-i mahsûs müdürü Cemal Bey (sâlise, III. Mecîdi).— Hukuk müşâvir muâvini Tahsîn Efendi (ûlâ sânîsi).

Orman müdîr-i umûmîsi Ali Rızâ Efendi (mütemâyiz), 3 orman müfettiş-i umûmîsi, 5 müfettişi.

Maâdin (madenler) müdîr-i umûmîsi Şevket Bey (ûlâ sânîsi).— Zirâat (tarım) müdîr-i umûmîsi Istrati Efendi (ûlâ sânîsi), muâvini Vahan Efendi (ûlâ sânîsi), mekâtib (okullar) ve müessesât (müesseseler) şûbesi müdürü Hasîb Bey (ûlâ, III. Mecîdi).

Nâzırın başkanlığında, nezâretin 11 yüksek memurundan müteşekkil bir Zâbıta-i Sıhhiyye-i hayvâniyye Komisyonu.

Bu bakanlığa bağlı okullar : Orman mekteb-i âlîsi, Halkalı Zirâat Mekteb-i âlîsi, Mülkiyye Baytar mekteb-i âlîsi, Tatbîkaat-ı Baytariyye mektebi, Bakterioloji-hâne-i Baytariyye.

Zirâat Bankası müdîr-i umûmîsi Ahmed Şevket Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), tahrîrât müdürü Mahmud Nedîm Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), umum müdür muâvini İsmail Rıfkı Bey (sâniye, III. Mecîdi), bir yönetim kurulu ve başka merkez yüksek memurları.

Posta ve Telgraf ve Telefon Nezâreti

Me'mûrîn ve Mebânî Dâiresi.— Tahrîfât Dâiresi.— Umûr-ı hukuukıyye müdürü Hakkı Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— Muhâsebe müdürü Muhyiddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî).— Anbâr Müdürlüğü.— Posta Mesâlihi : mümeyyiz Neyzi Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Havâlenâme Kalemi müdürü Mehmed Ali Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî).— 4 müfettiş-i umûmî.— Bir Telgraf ve Posta Mektebi, bir Telgraf Fabrikası.

Defter-i Hâkaanî Nezâreti

Nâzır Mahmûd Es'ad Efendi (Anadolu kazaskeri, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Mehmed Refik Bey (ûlâ, II. Osmânî), şer'iyye me'mûru Hayderî-zâde İbrâhîm Efendi (Istanbul pâyeli, II. Mecîdî, müstakbel şeyhulislâm), tevkıy'î-i Dâvân-ı Hümâyûn (nişancı) Mehmed Muhtar Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), mahlûlât müdürü Mehmed Hayri Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), senedât-ı umûmiyye müdürü Mehmed Rüşdü Bey (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), tahrîrât mümeyyizi Mehmed Ali Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî). Kadastro Mektebi müdürü Ali Nazîmâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).

3 müstakil kuruluştan daha bahsederek bu bahsi kapatıyorum :

Hicâz Demiryolları Müdîriyyet-i Umûmiyyesi, Osmanlı Seyr-i Sefâin İdâresi Müdîriyyet-i Umûmiyyesi ve Târîh-ı Osmânî Encümeni.

Târîh-ı Osmânî Encümeni'nin 12 üyesi vardır :

Reis Abdurrahman Şeref Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî, nâzırlardan), Ahmed Tevhîd (Ulusoy) Bey (mütemâyiz), Ahmed Refîk (Altınay) Bey (yüzbaşı, III. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Midhat Efendi (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), İskender Yanko Hoci Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Efdaleddin (Tekiner) Bey (bâlâ, I. Osmânî, III. Mecîdî), Diran Kelekyan Efendi, Zühdü Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ali Seydi Bey (mütemâyiz) Karolidi Efendi, Mehmed Ârif Bey (sâlise), Necîb Âsım (Yazıksız) Bey (kaymakam, IV. Osmânî, III. Mecîdî): kâtip Münir Bey *(Sâl-Nâme, 132?* s. 476).

İKİNCİ KİTABIN SONU

ÜÇÜNCÜ KİTAP

Ordu ve Donanma

Ey bu topraklar-için toprağa düşmüş/asker
Gökden-ecdâd-inerek/öpse o pâk-alnı değer
Sana dar gelmiyecek makberi kimler kazsın
«Gömelim gel seni târihe» desem sığmazsın
Herc-ü merc-etdiğin-edvâra da sığmaz/o kitâb
Seni ancak/ebediyyetler-eder/istîâb

Âkif

I

TÜRK ORDUSUNUN MENŞE'LERİ

Türk Ordusu Ne Zaman Kuruldu?

Bir müddetten beri Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerimizin kuruluş yıldönümleri, her yıl, belirli günlerde, askerî törenlerle anılıyor. Çok güzel bir âdet.

Ama Türk Ordusu, 1363'te kurulmamıştır.

Bu tarihi kim tesbit etti, bilmiyorum. Esasen bunun ehemmiyeti yok. Fakat hemen söyliyeyim ki, Türk Ordusu, 605 yıl önce kurulmuş değildir.

1363'te, henüz tahta çıkan I. Sultan Murad Hudâvendigâr, Yeniçeri ocağının nüvesini teşkil eden «pençik resmi»ni kabûl etmişti. İşte o kadar. Bu tarihin, bunun ötesinde bir mânâsı yoktur.

Kara Kuvvetlerimizin menşei Osmanlı ordusu mudur, Türkiye ordusu mudur, yoksa Türk ordusu mu?

Osmanlı ordusu ise, «pençik resmi kanunu», bu ordunun başlangıcı değildir. Söğüt'te yerleşen Osmanlılar, bu kanundan çok önce Bizans'tan nice fetihler yapmışlar, Bursa'yı, Gelibolu'yu, Edirne'yi fethetmişler. Bizans İmparatorunun yardım isteği üzerine Balkanlar'da savaşmışlar ve hattâ müttefik sıfatiyle «İstanbul» dediğimiz Bizans şehri içinde geçit resmi yapmışlardır.

«Pençik Kanunu» ile Yeniçeri Ocağı kurulmuştur ki, Osmanlı devletinin bütün hayatı boyunca, Kara Kuvvetlerimizin bir «ağır piyade tümeni» hâlinde yaşamıştır. Bâzı Avrupalıların tahayyül ettikleri gibi büyük fütûhâtı Yeniçeriler yapmış değildir. Osmanlı cihan devletinin kurucuları olan Fâtih, Yavuz ve Kaanûnî devirlerinde Yeniçerilerin sayısı 7 ilâ 12 bin arasında değişmiş ve bu sonuncu rakamı tecavüz etmemiştir. Hâlbuki bu devirlerde

Türk Ordusu, yüzbinlerden müteşekkildi. Büyük meydan muhârebelerini «tımarlı sipahi» dediğimiz ordunun esas sınıfı kazanmış, akıncılar, yeniçeriler, azablar (hafif piyade), topçular ve diğer sınıflar, ancak tımarlılara yardımcı olmuşlardır.

Şu hâlde Türk Ordusu'nun menşei Yeniçeri Ocağı olamıyacağı gibi, Osmanlı Ordusu da, Yeniçerilikten çok önceleri mevcuttu.

Burada şunu ifade edelim ki, Osmanlı Ordusu, Türk Ordusuna zâten menşe alınamaz. Çünki Osmanlılar, Türkiye tarihi içinde —en uzun ve büyük devre olsa da— nihâyet bir devreyi temsil ederler. Bütün müesseseleri ile, Anadolu'yu fetheden, Türkler'in anayurdu yapan ve Türkiye devletini 1075 yılında kuran Selçuklular'ın vârisidirler.

Türkiye Ordusunun menşei, şüphesiz Türkmenistan ve Horasan'da kurulduktan sonra Anadolu'yu fetheden Selçuklu Ordusudur. Hiç olmazsa, 1075'de kurulan Türkiye devletinin ilk hânedânının, Anadolu Selçuklularının yâni I. Sultan Süleyman-Şâh'ın ordusudur.

Bu sûretle Türkiye Ordusunun menşeini tesbit etmekle berâber, gene de «Türk Ordusu»nun başlangıcına varmaktan çok uzak bulunuyoruz. Çünki Anadolu Selçukluları Büyük Selçuklular'ın, onlar da geriye doğru sırasıyle Karahanlılar'ın, Uygurlar'ın, Göktürkler'in, Avarlar'ın, Tabgaçlar'ın, Hunlar'ın vârisidir. M. Ö. 220 de Teoman'ın Büyük Türk Hâkanlığı tahtına oturması ile Hun hânedânının öncülüğünde Türk tarihi başlıyor. Daha evvelleri, Türkler'in «tarih öncesi»dir.

Türk Ordusunun asırlarca devam eden bütün teşkilâtını (meşhur «onlu teşkilât» yâni 10, 100, 1.000 ve 10.000 kişilik birlikler), Teoman'ın oğlu Mete yapmıştır ki, Türk destanlarına «Oğuz Han» şeklinde aksetmiştir.

İşte Türk Ordusu, 2.200 yıl önce kurulmuştur.

Bundan böyle M.Ö. 220'yi başlangıç mı alarak Kara Kuvvetlerimizin kuruluş yıldönümünü kutlıyalım? Olabilir. Başka bir şey de mümkindir :

Hava Kuvvetlerimiz, gerçek kuruluş tarihlerini kutluyorlar. Deniz Kuvvetlerimiz ise, Türk denizciliğinin XI. asrın son yıllarındaki gerçek kurucusu İzmirli Çaka Bey'in ilk deniz seferlerini değil, Türk Milletinin en büyük deniz zaferi olan Preveze'nin yıldönümünü kutlamaktadırlar. Kara Kuvvetlerimiz için de, böylesine Türk tarihi çapında karakteristik bir gün düşünülebilir.

Akla iki tarih geliyor : Anadolu'nun fethini ve Türkiye devletinin kurulmasını sağlıyan Malazgirt (26 Ağustos 1071) ve bir çağ kapayıp açan Istanbul'un Fethi (29 Mayıs 1453). İkincisi daha

dünya çapında bir olay olduğu ve 30 Ağustos Bayramımızın tarihinden uzak bulunduğu için biz şahsen bunu teklif ve tercih ederiz. Kara Kuvvetlerimizin günü de 29 Mayıs olur. «Pençik Kanunu» gibi alelâde bir olayın kutlanmasından çok daha mânâlıdır (*).

Ne Türk ordusunun, hattâ ne de Türkiye ordusunun tarihi, mevzuumuz değildir. Türk ordusu 2.200 yıllık, Türkiye ordusu 900 yıllıktır. Biz bu *III. Kitap*'ta sadece Osmanlı çağı Türk ordu ve donanmasını göreceğiz. Ama zaman zaman bu ordu ve donanmanın menşei olan Selçuklu çağı Türkiye ordu ve donanmasına atıf yapacağımız gibi, ileriye doğru, Türkiye Cumhuriyeti ordusuna da atıflarda bulunacağımız tabiîdir.

Her şeyden önce Osmanlı ordusunun, Selçuklu ordusunun bir devamı olduğunu, onun daha modernleştirilmiş ve ileri bir şekli bulunduğunu, altını çizerek ve ehemmiyetle belirtmek isterim Osmanlı ordu ve donanması, nevzuhûr, birden ortaya çıkmış, Osmanlılar'ca icâd edilmiş bir teşekkül değildir. Osmanlı ordusu, çağının en ileri ve büyük ordusu olmuştur ama, Selçuklu ordusunun da kendi çağında aynı şey olduğunu unutmamak icab eder.

Selçuklu Devri Türk Ordusu

Selçuklu ordusu mensupları da, halefleri Osmanlılar gibi iki kısma ayrılıyordu : maaşlı asker, kendilerine maaş yerine toprak verilen ıktâ sahibi asker. Gene Osmanlılar'da olduğu gibi ıktâ (tımar) sahibi sipahilerdi. Maaşlı asker azınlıktı, sultânın ve büyük emîrlerin bir çeşit muhâfız askerleri durumunda idiler. Sultan Melik-Şâh devrinde yalnız kapıkulu askerine —silâh, yiyecek ve giyecek dışında— yılda 600.000 dînâr ödeniyordu ki, bugünki parayla aşağı yukarı 3.000.000.000 TL.'dır. Gene Osmanlılar'da olduğu gibi her cülûs'ta kapıkulu askeri büyük mıktarda bahşış alıyordu. Alp Arslan ölüp yerine oğlu Melik-Şâh geçtiği zaman verilen cülûs bahşışı 700.000 dînâr yâni 3,5 milyar TL. idi (İbnü'l-Cevzî, VIII, 277). Melik-Şâh'ın ölümünde ise zevcesi Karahanlılar'dan Terken Hâtun, kendinden olan şehzâdeyi tahta geçirebilmek için 20.000.000 dînâr (100 milyar TL.) dağıtmıştı ki, bu artık cülûs

(*) 1974'te, *Türk Kültürü*'ne yazdığım bir başmakale ve *Dünya* gazetesine yazdığım bir makale neticesinde bütün silâhlı kuvvetlerin günleri birleştirilerek M. Ö. 26 ağustos 209 tarihi kabûl edildi. M. Ö. 209 Teoman'ın yerine oğlu Mete'nin geçiş tarihidir, 26 ağustos da Malazgirt.

bahşışı değil, basbayağı rüşvet ve yağmadır. Nitekim merkez hazînesi boşalmıştı.

Gene Osmanlılar'da olduğu gibi, Osmanlılar'ın «beylerbeyi» dedikleri emîr'lere Selçuklular'da «hass» olarak çok geniş topraklar ıktâ ediliyor, yâni dirlik olarak veriliyordu. Tabiî Selçuklu emîrlerinin salâhiyetleri, Osmanlı beylerbeyilerinin çok üzerindeydi. Osmanlı beylerbeyileri, Dîvân'ın basit birer memurundan ibaretken Selçuklular'da emîrler, gerçek birer hükümdar gibiydiler, sâdece sikke ve hutbe hakları yoktu. Yıllık geliri 1.000.000 dînâr (5.000.000.000 TL.) olan ıktâlara sahip emîrler vardı ki, harb hâlinde orduya 12.000 atlı ile katılıyorlardı (İbnü'l-Cevzî, IX, 110). Bu meblağ, o çağlarda İngiltere ve Fransa krallıklarının yıllık gelirinden fazladır.

Gene Osmanlılar'da bâzı vezirlerde olduğu gibi, bâzı Selçuklu emîrleri de öldükleri zaman çok büyük servetler bırakıyor, gene Osmanlılar gibi Selçuklular'da da bu servet, hazîne'ye alınıyordu 1084'te ölen Emîr Sav Tekin 2.000.000 altın dînâr (10 milyar TL.), 5.000 at, 30.000 koyun, 1.000 deve, 15.000 elbise ve buna göre diğer eşya bırakmıştı

Selçuklular'ın ordu teşkilâtı gibi silâhları ve muhârebe taktikleri de Osmanlılar'a miras kaldı. Selçuklu askeri, mahir ve vuruşkan muhâribdi. İyi bir asker, okunu bir mil (bir buçuk kilometre) uzağa atabiliyordu (Sadreddîn Hüseynî, *Ahbâr,* 68).

Osmanlı askerî sistemi ve kapıkulu-tımarlı ayırımı, Selçuklu sisteminin devâmıdır. Büyük Selçuklular'da, Sultan Melikşâh zamanında 4.000 kişilik bir devşirme hassa tümeni vardı ki, maaşlarını 3 ayda bir almalarına kadar, yeniçerilere benzer; bunlara Osmanlılar gibi Türkçe «kapıkulu» değil, Farsca «gulâmân-ı Saray = Saray köleleri» diyorlardı. 46.000 kişilik sultâna bağlı merkez ordusu ise, Osmanlı'nın tımarlı sipahisi sisteminin esasıdır. Bunlar maaş almaz, «ıktâ» (Osmanlı terminolojisinde Türkçe olarak : dirlik) denilen tımar alırlar, bu topraklarının geliriyle geçinirlerdi. Tâbî devletlerin yardımcı birlikleri de —Osmanlılar'daki Kırım, Eflak, Boğdan, Erdel vs. askeri gibi— seferlere katılırlardı. Düzen bakımından Selçuklu ve Osmanlı ordularının asıl büyük farkı şu idi : Sultân'a bağlı 46.000 + 4.000 = 50.000 kişilik ordudan başka, «melik = kral» denilen Selçuklu şehzâdelerinin de —bazan sultân'ınkine sayıca çok yakın— ayrı orduları vardı. Bu ordular, sultan (Selçuklu imparatoru) kudretli ise, ona bağlı, fakat kudretsiz ve başlarındaki şehzâdede saltanat hırsı uyanmışsa, ona karşı idiler. Osmanlı'da da sancaklarda şehzâdelere bağlı birlikler vardı ama, bunların sayı ve güc bakımından padişah ordu-

suna kafa tutmaları tamamen imkân hâricinde idi. Yâni Osmanlı sistemi, Selçuklu sistemi ile mukayese edilemiyecek derecede merkezî idi.

At'ın Hayâtî Ehemmiyeti

Osmanlılar'da olduğu gibi Selçuklular'da da sipahi (süvari), ordunun esası idi. Binaenaleyh ata verilen ehemmiyet, fevkalâde idi (M. A. Köymen, *Selçuklu Askerî Teşkilâtı*, 67-9) :

Muhârebe atı 5 yaşında savaşa talimli hâle ve mükemmel duruma gelirdi. Türk atı 12, Arab atı 15 yaşına kadar muhârebede iş görür, 31 yaşına kadar ancak muhârebe dışında kullanılabilirdi. İyi bir at sabahtan öğleye kadar durmaksızın koşar ve 15 fersah (90 kilometre) yol alabilirdi. Fakat atı bir saat koşturup bir saat dinlendirmek en iyi şekildi. İyi yetiştirilmiş, şecereli atlar fevkalâde kıymetli idi, şâhâne hediyelerdi. İyi bir Türkmen atı 100 dînâr (1973 râyiciyle 500.000 TL.) idi, fevkalâde şecereli bir Türkmen atı 300 dînârdı (1.500.000 TL.). Ortalama bir at 400 koyunla değiştirilirdi. En iyi atlar, en güzel ve san'atkâr cariyelerle aynı fiata satılırdı 7 dînâra (3.500 TL.) binek atı da vardı. Tarihte bir tek atın 10.000 dînâra (50 milyon TL.) satıldığı gibi yegâne vak'ayı da bir kaynağımız zikreder (Nahcevânî, *Tecâribu's-Selef,* 269). İyi bir attan daha değerli nesne yok gibiydi. At o kadar îtibârda idi, Millî savunma ve haberleştirme gibi ulaştırma, yâni bir devleti ayakta tutan unsurlar, doğrudan doğruya ata bağlı idi.

Türkler tarihlerinin fecrine atlı kavim olarak çıkmışlardı. Âdetâ mevcudiyetlerini at'a borçlu idiler. Dünyanın üstün atlı kavmi idiler. Türkler atlanamamış olsalardı, akrabaları Finler gibi ancak XX. asırda istiklâle kavuşabilmiş mütevazı bir ırk hâlinde kalırlar, tarihçilerin değil, etnografların tetkik mevzuu olurlardı. Cihan devleti, büyük devlet, hattâ devlet kurabilmeleri imkânsız hâle gelirdi. At olmaksızın Pasifikle Orta Avrupa arasında daha Mîlâd'dan önceki asırlarda dünyânın en geniş imparatorluklarına sahip olmaları mümkin miydi? Dünyanın en mükemmel piyadeleri olan Roma, Bizans, İran, Çin ordularını alt edebilmeleri kaabil miydi?

Ata ait her şey Türkler'de en mükemmel hâle gelmiş ve onlardan diğer kavimlere geçmiştir. At üzerinde serbest hareket edebilmek için pantalon ve ceketi îcâd eden Türkler'dir. Pantalonlu ve çeketli Hun atlıları, bütün büyük kültürlerine rağmen basit bir harmaniye sarınmaktan öteye giyim bilgileri olmıyan Romalılar'ı altüst etmişti. 378 Adrianopolis (Edirne) zaferini kazanarak Ro-

ma imparatorluğunun ikiye bölünüşünü ve Bizans'ın doğmasını hazırlıyan Hun atlı ordusu için Macar tarihçisi Alföldi şöyle diyor :

«Daimî şekilde harb hâline hazır olma, hayrete şâyân hareket kabiliyeti ve sür'ati, süvari tekniğinde büyük maharet, Hunlar'a, değil toprağa bağlı Germenler, yüksek kültürlü Romalılar'a karşı bile askerî üstünlük te'mîn etti» (Rasonyi, *Tarihte Türklük*, yeni baskı, 68-9).

Mağrur Roma, Hun süvarisinin üstünlüğünü derhal fark etti. Ücretli Hun süvârî birliklerini ordusuna almıya mecbûr oldu. Hunlar'ın silâhları da Romalılar'a üstündü. Hun yayları Roma'da yapılamıyordu. Latin şâiri Claudianus bir şiirinde Hun yayını öğmektedir. Romalılar, Hun yayını derhâl iktibâs ettikleri gibi, süvari birliklerini de Hun modeline göre düzenlediler. Büyük Britanya'da Galler'deki Roma birlikleri bile Avrupa'da görünen Hun süvarilerine göre tanzim edildi. Alföldi'ye göre «Roma imparatorluğunun bütün stratejisi, 400 yılından itibâren ücretli Hun atlı taburlarına göre değiştirilip yeniden düzenlendi». 400 yılı! Attila'nın doğduğu yıl! VI. asırda en büyük Bizans kumandanı Belisarius da Bizans ordusunu Hun tarzına göre düzenledi ve bu sâyede büyük zaferlerini kazandı. Altaylar'dan ve İran'dan İsveç'e ve Fransa'ya kadar uzanan Attila çağı Hun imparatorluğu, Batı Roma'nın yıkılmasını ve Orta Çağ'ın başlamasını te'mîn etti (Rasonyi, 69).

Doğu ve Orta Avrupa Türk imparatorluğunda Hunlar'a Avarlar halef oldu. Avarlar, ilk defa üzengiyi îcâd ederek süvariye yeni imkânlar sağladılar. Üzengileri daire biçimindeydi. Bizans imparatoru Büyük Heraklios, *Taktika* adlı eserinde açıkça belirttiği üzere, Avar süvarı düzenini, Türk süvari giyim, silâh ve taktiğini iktibâs edip Bizans ordusuna tatbik ettikten sonra kudretli Sâsânî İran'a karşı çok büyük zaferler kazanabildi (Rasonyi, 86).

Hindistan Timuroğulları

Cengiz ve Timur, hep bu bozkır stratejisi ve atlı ordunun üstünlüğü ile cihangîr oldular. Ordu, Türk devletinin gözbebeği idi. Esasen sistem, eli silâh tutan herkesin asker olmasıydı. Türk milleti, ordu-milletti. XVI. ve XVII. asırlarda çok muhteşem bir Türk devleti olan Hindistan Timuroğulları'nda askere verilen ehemmiyet hakkında bir iki söz söylemek isterim. Bu tip, yâni Türkler'in ekseriyette bulunmadıkları ülkelerde kurulan Türk devletlerinde Türk askerinin değeri, Türk ekseriyeti bulunan Türk ülkeleri üze-

rinde kurulmuş devletlerden çok daha fazlaydı. Zîrâ devlet, her yıl Türkistan'dan gelecek bir avuç göçmen sayesinde ayakta durabiliyordu. Subaylar arasında pek az gayrı Türk vardı. Asker, atına buğday tânesi yedirmek mecbûriyetindeydi. Hindistan iklîmine dayanamıyan at, burada diğer Türk ülkelerinden de daha fazla bir kıymet iktisâb etmişti. Subayların, hattâ alelâde neferlerin maaşları fevkalâde idi ve Osmanlılar'dan yüksekti. Zîrâ Hindistan Türk imparatorluğundaki düzen hem Türkiye'den farklı ve başka idi, hem de derhal Yeniçağ'a geçen Türkiye'nin yanında Hindistan, henüz Ortaçağ'ı yaşıyordu. Asker maaşları hayret vericidir. Hindistan Timuroğulları'ndaki asker aylık maaşlarının bugünki paramızla değerleri şöyledir :

Alelâde er, ayda 13.500 TL. ve atının bakımı için ayda 10.125 TL. tahsisat (Timuroğulları'nda bir atın maaşını bugün bir çok ülkede değme memurların alamadığı ortaya çıkar), Padişah'ın asılzâdelerden çok titizlikle seçilen hassa askeri ayda 270.000 TL., onbaşı 31.500 TL., yüzbaşı 220.000 TL., binbaşı 2.925.000 TL., albay 10.912.500 TL., tümgeneral ayda 21.600.000 TL. Daha üst rütbeler vezirler, büyük kumandanlar ve şehzâdelere mahsustu ki, bunların gelirleri Binbir Gece'ye yakışır şekildeydi. Bir medrese (üniversite) talebesine de teşvikan ayda 5.400 TL.'na kadar para verilir, ayrıca yatacak, yiyecek, içecek ve kitapları te'mîn edilirdi; öğrenim parasızdı (bütün paralar, 1973 râyicine göre bugünki TL.'na çevrilmiştir).

Hulâsa : Her şey devletle kaimdi. Devlet olmayınca, hattâ zayıflayıp küçülünce zillet, eziyet ve zarûret başlar, hattâ devletini kaybeden Türk kavmi, tarih sahnesinden de çekilir, başka kavimler içinde erirdi. Bir düzine misali vardır ki, siyasî tarih kısmında anlattım. Devleti de en güçlü ve ileri ordu olmaksızın ayakta tutmak ve savunmak mümkin değildi. Gerçi politik kombinezonlar mühimdi ve Fâtih ile Kaanûnî'den îtibâren çok maharetle kullanılmıştır. Fakat bu politik kombinezonlarda muvaffak olmak, hattâ sâdece bu kombinezonlara girişebilmek için bile kudretli bir askerî güc şarttı. Bu felsefe içinde şimdi Osmanlı çağı Türk ordusunu önce umumî hatlarıyle, sonra detaylarıyle inceliyebiliriz.

II

ORDUY-I HÜMÂYÛN

Rütbelere Umumî Bir Bakış

Bu bahiste «Orduy-ı Hümâyûn» yâni «İmparatorluk Ordusu» denilen Osmanlı çağı Türkiye ordusunun esaslarını, ana çizgilerini, dayandığı prensipleri vereceğim. Sonra çeşitli sınıflara ait detaya geçeceğim. Bu bahse, rütbeler üzerinde bir tablo vermekle başlamak istiyorum ki, okuyucu, bu *Kitap*'ta yüzlerce defa geçecek olan eski rütbelerin bugün neye tekabül ettiğini iyi bilsin. Osmanlı çağı askerî, mülkî ve dinî-ilmî-kazâî rütbelerinin umumî tablosu, mukayeseli şekilde, ana çizgileriyle, şöyledir :

1 — *Sadâret* Rütbesi : Tanzimat'tan önce hem askerî, hem mülkî rütbedir. Tanzimat'tan sonra sadrâzam vezîr ise mülkî, müşîr ise askerî rütbe hâlindedir. Diğer rütbeler gibi hayat boyu verilmez, görevde kalınıldığı müddetçe taşınır. = *Meşîhat* Pâyesi : İlmî pâyedir. Bu da hayat boyu verilmez, görevde kalınıldığı müddetce taşınır. Aslında Rûmeli Kazaskeri olan zât, şeyhulislâm olursa bu pâyeyi taşır. Bugün karşılığı yoktur. Avrupa'nın prenslik pâyesine eşit istisnaî rütbelerdir.

2 — *Vezîr :* Tanzimat'tan önce hem askerî, hem mülkî rütbedir (yâni bu rütbeyi taşıyan şahıs hem asker, hem sivildir, iki sıfatı nefsinde birleştirmiştir; askerlikten gelmişse asker, sivillikten gelmişse sivil tarafının ağır bastığı söylenebilir). Tanzimat'tan sonra ise bu rütbe, yalnız mülkîdir. Askerî karşılığı olarak *Müşîr* ortaya çıkar (daha önce «müşîr», «âsaf, hıdîv» gibi vezîrlere verilen edebî unvanlardan biriydi). = *Rûmeli Kazaskeri, Anadolu Kazaskeri :* ilmîdir. İkisine birden kısaca «kazasker» denilir, fakat Rûmeli Kazaskeri daha kıdemli pâyedir. Her ikisi de vezîr ve müşîre eşittir. = Bugünki karşılığı *mareşal*'dir. Müşîr bahriyye'den gelmişse yâni büyükamiral ise «bahriyye müşîri» denilir (klasik devirde de kapdân-ı deryâlara vezîr pâyesi verilmişse, bahriyye vezîri = büyükamiral olduğu âşikârdır).

3 — *Beylerbeyi :* Tanzimat'tan önce hem askerî, hem mülkî rütbe. Bu rütbeyi taşıyan, nefsinde askerî ve mülkî salâhiyetleri birleştirmiştir. Aslında askerî rütbedir. Bahriyye beylerbeyisi = oramiral. = *Bâlâ :* Tanzimat'tan sonra mülkî (sivil) rütbe. = *Birinci Ferik :* XX. asırda kullanılan askerî rütbe. = *Yeniçeri Ağası:* Yeniçeri Ocağı'nda —ağaya vezîrlik verilmediği takdirde— en yüksek pâye. = Bu rütbelerin hepsi bugünki *orgeneral*'e eşittir. = Bahriyye birinci ferîkı = oramiral.

4 — *Ûlâ* (tam adı : rütbe-i ûlâ sınf-ı evveli) : Tanzîmat'tan sonra mülkî (sivil) rütbe = *Ferik :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = *Istanbul* pâyesi : Tanzimat'tan önce ve sonra, imparatorluğun hem klasik, hem modern devrinde ilmî (sarıklı) rütbe. = *Rûmeli Beylerbeyi :* Tanzimat'tan sonra tıpkı «ûlâ» gibi ve ona eşit sivil rütbe (ûlâ'dan farkı : ûlâ'lara bey veya efendi dendiği halde, Rûmeli pâyelilere paşa denmektedir). = Bahriyye ferîkı = koramiral. = Bunların hepsi bugünki *korgeneral*'e eşit rütbelerdir. Tanzimat'tan önce bugünki korgenerale eşit askerî veya mülkî bir pâye yoktur.

5 — *Sancak Beyi :* Tanzimat'tan önce askerî-mülkî (esasında : askerî) rütbe. = *Ûlâ Sânîsi* (tam adı : rütbe-i ûlâ sınf-ı sânîsi) : Tanzimat'tan sonra mülkî rütbe. = *Mîrmîrân :* Tanzimat'tan sonra mülkî rütbe (ûlâ sânîsi ile farkı : ûlâ sânîlerine bey veya efendi dendiği halde mîrmîranlara paşa denmektedir). = Bahriyye sancak beyi = tümgeneral. = *Mîrlivâ :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. Bahriyye mîrlivâsı = tümamiral. = *Segbânbaşı :* Yalnız *Yeniçeri* Ocağında kullanılan askerî rütbe. = *Tümgeneral. Tuğgeneral* rütbesi ancak Cumhuriyet devrinde ihdâs edilmiştir. = *Haremeyn* (Haremeyn-i Şerîfeyn) Pâyesi : Tanzimat'tan önce ve sonra ilmî rütbe.

6 — *Alaybeyi :* Klasik devirde askerî rütbe. = *Mîralay :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = *Mütemâyiz* (tam adı : rütbe-i sâniye sınf-ı mütemâyizi) : Tanzîmat'tan sonra mülkî rütbe. = *Bilâd-ı Hamse Mevleviyyeti :* İlmî rütbe. = Bunların hepsi bugünki *albay*'a eşit rütbelerdir.

7 — *Kaymakam* (doğrusu : kaaim-makaam yâni mîralay'ın yerine kaaim olan, onun muâvini) = Tanzimat'tan sonra askerî rütbe.— = *Sâniye* (tam adı : rütbe-i sâniye sınf-ı sânîsi) : Tanzîmat'tan sonra mülkî rütbe. = *Mahrec Mevleviyyeti :* İlmî rütbe. = *Mîr-i Ümerâ :* Tanzimat'tan sonra mülkî rütbe (sâniye ile farkı : sâniye olanlara bey ve efendi, fakat mîr-i ümerâ'lara paşa denmektedir). = *Istabl-ı Âmire* Pâyesi : Sivil rütbe («ağa» den-

mektedir, Saray hizmetkârlarına mahsustur). = Bu rütbelerin hepsi bugünki *yarbay*'a eşittir.

8 — *Binbaşı :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = *Başbölükbaşı* : Tanzimat'tan önce eskerî rütbe. = *Çorbacı* : Yeniçeri Ocağı'nda orta (tabur) kumandanlarına mahsus askerî rütbe. = *Sâlise :* Tanzimat'tan sonra mülkî rütbe. = *Kibâr-ı Müderrisîn :* İlmî pâye. = *Rikâb-ı Hümâyûn Kapıcıbaşısı :* Tanzimat'tan önce paşa-zâdelere, Tanzimat'tan sonra Saray hizmetkârlarına mahsus rütbe (Tanzimat'tan önce askerî, sonra sivil rütbedir). = Bunların hepsi bugünki *binbaşı*'ya eşittir.

9 — *Sağkolağası :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = *Alay Emîni :* Tanzimat'tan sonra orduda çalışan askerî memurlara, kâtiplere mahsus rütbe. = *Müderris :* İlmî rütbe. — Bu rütbelerden daha az kıdemli olarak : *Kolağası* (bazan : solkolağası) : Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = *Râbia :* Tanzimat'tan sonra mülkî rütbe. = Bunların hepsi bugünki *Kıdemli Yüzbaşı*'ya eşit rütbelerdir.

10 — *Yüzbaşı :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = *Bölükbaşı :* Tanzimat'tan önce askerî rütbe. = *Hâmise :* Tanzîmat'tan sonra mülkî rütbe. = *Hâcegân :* İlmî rütbe. = Bunların hepsi bugünki *yüzbaşı*'ya eşittir.

11 — *Mülâzım-ı Evvel :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = Bugünki *Üsteğmen.*

12 — *Mülâzım* (tam olarak : mülâzım-ı sânî = ikinci mülâzım) : Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = Bugünki *teğmen.*

13 — *Zâbit Vekîli :* Tanzîmat'tan sonra askerî rütbe. = Bugünki *asteğmen.*

14 — *Başçavuş :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. = Bugünki *assubay* (daha önceleri : *gedikli* veya *gedikli çavuş*).

15 — *Çavuş :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. Bugünki *çavuş.*

16 — *Onbaşı :* Tanzimat'tan sonra askerî rütbe. Bugünki *onbaşı.*

17 — *Nefer* (nefer-i merkuum) : Tanzimat'tan sonra rütbesiz asker. Bugünki *er.*

Yabancı Devletler Emrinde Osmanlı Subayları

Dünyaya askerlik öğretmiş bir milletin subaylarının teknik ve taktik bilgisine, o çağların bütün devletlerinin muhtaç olacağı, âşikâr bir keyfiyettir. Nasıl bugün Birleşik Amerika, Rusya, hemen geçtiğimiz çağda Prusya, Fransa, İngiltere subayları, bir

çok ilgili devlette mütehassıs ve yetiştirici olmuşlarsa, vaktiyle Türk subayı da aynı durumdaydı.

Türk askerinin üstün değeri, daha İlk Çağ'da malûmdu. Orta Çağ'da bu değer, artarak devâm etti. Hizmetlerine Türk birlikleri, hiç olmazsa mütehassıs Türk subayları alan İslâm ve Hıristiyan yahut Pagan devletler, büyük başarılara eriştiler, hattâ hayatlarını sırf bu sayede asırlarca uzattılar.

Bu görev, bir cihan devleti olarak Osmanlı Türk imparatorluğunda da devâm etti. Üstün bilgide Türk subayları, üstün bilgi ve vuruşkanlıkla döğüşen Osmanlı askeri, bir çok devletin tarihinde mühim roller oynadı. Siyasî tarih kısmında anılanlar dışında işte bir kaç misal:

Basra Körfezi'ndeki Hürmüz emîrliği, istiklâlini ancak Türk ücretli askeri sâyesinde muhâfaza edebiliyordu (Huart, *Histoire des Arabes,* II, 261). Kaanûnî'nin ilk yılları ile çağdaş olan Hindistan'daki Gücerât imparatoru Bahâdur Şâh'ın topçu kumandanı, bir Osmanlı subayı idi ve kendisine «Hudâvend Han Rûmî» unvânı verilmişti («Rûmî = Anadolulu» demektir); bu subay, Türkiye'de dökülmüş 300 topla, Gücerât'ın en büyük savunma gücü hâline gelmişti (Erskine, *History of India,* Londra, 1854, II, 49-50). Esâsen Hindistan devletlerinin hepsinde topçu kuvvetleri Anadolulu Türk subaylarının emrindeydi. Bâbur Şâh, emrindeki Osmanlı topçu taburu sâyesinde on misli düşmanı Panipat meydan muhârebesinde imha edip Hindistan'ı fethetmişti.

Az bir mübâlâğa ile ifâde edilebilir ki, Asya ve Afrika kıt'alarındaki topçuluk, Türk topçuluğu demekdi. Hindistan'ın güneyindeki Deken'de Âdil-Şâhî (Bîcâpûr) devleti (ki XVII. asrın ilk senelerinde bir imparatorluk hâline gelmişdir) daha kuruluşundan i'tibâren Osmanlı topçu zâbitlerinden Mustafa Ağa tarafından tertîb edilen bir topçu ve tüfenkçi sınıfına sâhibdi (XVI. asrın ilk seneleri).

Hindistan târihinin en büyük vak'alarından birisi, Talikota meydan muhârebesidir (23 ocak 1565). Bu büyük meydân muhârebesinde cenûbî Hindistân'a hâkim hindû Vijayanagar imparatorluğu yıkılmış ve Hindû devletcikleri de Bîcâpûr'daki Âdil-Şâhî Türk imparatorunun yüksek hâkimiyetini kabûl etmişlerdir. Bu muhârebede Â'dil-Şâh, Nizâm-Şâh ve Berîd-Şâh denen Deken Müslümân devletleri müttefık idiler; arslan payı Â'dil-Şâhîler'e düşmüşdür. İşde bu muhârebede zafere en mühim sebeblerden biri de, Osmânlı Türkleri'nin kurdukları topçu sınıfı idi. Bu topçu alayının kumandanı, Rûmî Hân isminde Anadolulu bir Türk idi. Bu tarihin pek mâ'rûf meydân muhârebesinde Hindû imparato-

ru Râm Râc başda olmak üzere, 100.000 Hindû askeri, muhârebe meydânında kalmışdır.

XVI. ve XVII. asırlarda Fas imparatorluğunun en iyi ve modern kuvvetleri, Türk subayları tarafından yetiştirilmiş birliklerdi (A. Cour, *İslâm Ans.*, III, 130b). Türkiye'ye tâbî olan Fas imparatoru Sultân Mevlây Ahmedu'l-Mansûr (1578 - 1610), Fas'a yepyeni bir hamle vermişti. Batı Sudan'ı fethetti. Ordu, Türk subaylarınca yetiştirildi. Saray, Istanbul Sarayı örnek alınarak düzenlendi (G. Yver, *İslâm Ans.*, IV, 481b). Yeniçeri Ocağı taklîd edilerek bir kapıkulu askeri ihdâs olundu. 1610'a doğru Fas ordusu 150.000 kişiyi bulmuştu ki, o devir için dünyanın sayılı ordularından biri demekti (*Aynı Eser*, 482b). Sonradan, yeniçeriler gibi bu «abîd = kapıkulu» askeri de saltanat değişikliklerinde müsbet olmıyan bir zorbalık unsuru teşkil etti (*Aynı Eser*, 483a). Türkçe «paşa» unvânı, en yüksek derecedeki umumî valiler için kabûl edildi ki, hâlâ Fas'ta devâm etmektedir (E. Lévi - Provençal ve G. S. Colin, *İslâm Ans.*, IV, 409a).

XVI. asırda ve daha önceleri Türk deniz subayları da dost devletlerin donanmalarını düzenlemek üzere yabancı ülkelerde hizmet etmişlerdir. Bunların içinde Selmân Reîs, Oruç Reîs ve Aydın Reîs gibi dehâ sahibi en büyük Türk amiralleri bile vardır. İleride Donanmay-ı Hümâyûn faslına bakınız.

Cihâd ve Zafer Fikri

Feth eder Rûmeli'n âvâze-i «Allaah Allaah»

Necâtî'nin (*Dîvân*, 424, no. 457, b.5b) bu mısraında ifadesini bulan cihâd fikri, Allah yolunda (fî-sebîl'Ullaah), Allah inancıyle, şehîd olanın Cennet'e gideceği, gazi olanın bu dünyada en büyük şan ve şerefe kavuşacağı imanı içinde döğüşen Türk askerinin zaferi elde etmemesi mümkin değildi. Zaferden büyük hiç bir değer de yoktu. Zîrâ devlet, zafer üzerine kurulmuş, zaferle gelişmiş, zaferle cihangîr olmuş, zaferle hayâtiyet bulmuştu. XX. asırda bile bu büyük zaferlerin mîrâsı, meyveleri ve hâtıraları, yene yene bitirilememiş ve hâlâ Türklük şuûru veren büyük bir unsur hâlindeydi.

Zaferin bir devlet hayatındaki ehemmiyeti, Türkiye'ye mahsus değildir. Büyük olan ve büyük olmıya çalışan her devlette bu böyledir. Zafer fikri olmıyan devlet, dumûra uğramış, duraklama, çözülme, parçalanma devresine girmiş, kendi kendini küçük ilân etmiş devlettir. Hiç bir akıllı devlet adamı, kendi devletini bu şe-

kilde ilân etmemiştir. Aksi halde millî şuûr ölür ve sonunda devleti tutan toplum çözülür.

1679'da XIV. Louis'nin Franche-Comté gibi mütevâzı bir eyaleti Fransa'ya katması, ertesi yıl kendisine «Louis le Grand = Büyük Louis» unvânını kazanmış ve bu eyaletin ilhakını hazırlıyan zafer, inanılmaz şekilde debdebe ile kutlanmış ve Fransa'nın şerefinin hiç bir zaman bu dereceye erişemedeği söylenmiştir (Lavisse-Rambaud, VI, 121). İşte zaferin ehemmiyeti böyledir. Tabiî her millet, kendi çapıyle mütenasip zaferler kazanır. Franche-Comté'nin fethi, o asır Türkiye'si için basit bir başarı idi, ama Fransa için hayâtî telâkki edilmiştir.

Zafer, mâneviyatla kazanılır. Ne derecede iyi silâhlandırılırsa silâhlandırılsın, mânevî yapısı bozuk olan askerin zafere erişmesi mümkin değildir. Mânevî yapı, bir çok unsurdan müteşekkil karmaşık bir mevzûdur. Bu unsurların en mühimlerinden biri, din inancı, dindarlıktır ki, eski Türkler «din kuvveti» derler ve âdetâ —haklı olarak— maddî bir kuvvet gibi telâkki ederlerdi. Şimdi Türk askerinin mânevî yapısını ve ahlâkını, amansız bir Türk düşmanından, Charles-Quint'in Kaanûnî nezdindeki fevkalâde büyükelçisi Baron von Busbecq'ten dinliyelim :

Türk Ordugâhı

«Türk sistemini kendi sistemimizle mukayese ettiğim zaman, istikbalin başımıza getireceği şeyleri düşünerek titriyorum. Bir ordu galib gelecek ve pâydâr olacak, diğeri de mahv olacaktır. Çünki şüphesiz, ikisi de sağlam sûrette devâm edemezler. Türkler'in tarafında, kuvvetli bir imparatorluğun bütün kaynakları mevcut; hiç sarsılmamış bir kuvvet var; sefer görmüş askerler, zafer îtiyadları, meşakkatlere tahammül kabiliyeti, birlik, düzen, disiplin, kanaatkârlık ve uyanıklık var. Bizim tarafta ise, umûmî fakirlik, hususî israf, sarsılmış kuvvet, bozulmuş mâneviyât, tahammülsüzlük ve idmansızlık var. Askerlerimiz serkeştir, subaylarımız tamâkârdır. Disiplini istihkar ediyoruz. Sebatsızlık, serkeşlik, sarhoşluk, sefâhat, bizde bol bol mevcuttur. Bütün bunların en kötüsü, düşmanın (Türkler'in) zafere, bizim de hezîmete alışkın bulunmamızdır. Neticenin ne olacağını tahminde tereddüt, artık câiz midir? Yalnız İran, bizim lehimize işe müdahale ediyor. Çünki düşman, hücûma teşebbüs ettiği zaman, arkalarını tehdid eden tehlikeyi (İran'ı) hesaba katmak mecburiyetindedir. Fakat İran, bizim mukadderâtımızı geciktirmekten başka bir iş görmüyor. İran bizi kurtaramaz. Türkler, İranlılar ile işlerini neticelendirdikleri

zaman, bütün Doğu'nun kuvvetlerinden yardım görerek, bizim boğazımıza atılacaklardır. Bu tehlikeye karşı ne kadar hazırlıksız bulunduğumuzu düşünmekten korkuyorum (1 haziran 1560'da Almanya'ya gönderdiği mektup) *(Türk Mektupları,* H. C. Yalçın tercümesi, 141-2).

«İlk dikkat ettiğim husus, muhtelif teşkilâta mensup Türk askerlerinin, kendi karargâhları içinden hârice çıkmamaları idi. Bizim karargâhlarda cereyân eden işleri bilenler, buna inanmakta zorluk çekerler. Fakat gerçek şu ki, her tarafta tam bir sükûnet ve sessizlik hüküm sürüyordu. Kat'iyen kavga ve münakaşaya tesadüf edilmiyordu. Hiç bir türlü zorlama ve şiddet harekâtı görülmüyordu. Sarhoşluktan yahut kafa kızgınlığından ileri gelmiş yüksek sesler bile yoktu. Bundan başka, her taraf tertemizdi. Gübre yığınları, süprüntüler görülmüyordu.— Göze yâhut buruna fena gelecek hiç bir şeye tesadüf etmedim. Bu gibi şeyleri Türkler yakıyorlar, yahut uzağa götürüyorlar. Neferler de büyük bir çukur açarak, pislikleri oraya gömüyorlar ve karargâhı tertemiz tutuyorlar. Bizim askerlerimiz arasında olduğu gibi, hiç bir tarafta bir sarhoşluk, cünbüş yahut kumar gibi şeylere tesadüf edemezsiniz. Türkler, kâğıt ve zar oyunu bilmezler (s. 201).

«Bundan başka, düşman memleketinde bulundukları ve muhârebe yakın olduğu zaman, Türk askeri, oruçlarını başka bir zaman için geri bırakabilirler. Açlık yüzünden zayıf düşmüş oldukları bir sırada muhârebeye girmemeleri için böyle yapılır. Bu emre itaat hususunda tereddüt gösterirlerse, padişah, bizzât öğle üzeri, ordunun göreceği bir yerde yemek yer. Bu sûretle herkes, aynı vechile hareket etmiye cesaretlendirilmiş olur (s. 204-5).

«Türk ordugâhında (Amasya yakınlarında) bir bayram namazı seyrettim. Sarıklı başlardan mürekkep büyük bir topluluğun toplanmış olduğunu gördüm. Derin bir sessizlik içinde namazı idare eden din adamının sözlerini dinliyorlardı. Her saffın belirli bir durumu vardı. Ayrı saflar, dizildikleri açık sahrâda, tıpkı bir duvar gibi uzanıyordu».

XVI. asrın 2. yarısında Türk ordusunun mânevî yapısı —en büyük düşmanın ağzından— işte budur! XV. asrın ilk yarısında da aynı şeydir : II. Murad (1421 - 1451) nezdinde Burgonya'nın (Fransa'ya dâhil bir devlet) fevkalâde elçisi Bertrandon de la Brocquière şöyle yazar :

«Bizde (Fransız ordusunda) 10 kişi, Türkler'de 1.000 kişinin yapacağından fazla gürültü yapar». Diğer bir Fransız seyyahı da şöyle der :

«Türk ordusu, dünyanın en ilâhî düzenini muhâfaza eder... Hıristiyanlar'ın 10 günde aldıkları yolu, Türk ordusu bir gecede rahatca yürür». İngiliz tarihçisi F. Downey'in mütalâaları :

«Pâdişâhın bulunduğu yerde, o insanı hayran bırakan ve usûle tâbî gelişmeleriyle Romalılar'ın castra'larına kıyâs edilebilecek olan Türk ordugâhlarından biri, derhal meydana geliverirdi. Hıristiyan keşif kolları, kendi ordularının sarhoşluğu, hırlaşmaya ve kumara dalmış oldukları açık ordugâhlarından, o vebalı pis kokular, o salgın illetler yuvası hâlinde dört yana dağılmış süprüntüler sahasından çıkarak, Türkler'in kurdukları bu «çadırlar ülkesi» ile temasa geldikleri vakit, «Karâr-gâh-ı Hümâyûn», onlar için ümitsiz bir haset mevzuu oluyordu. Türk ordugâhında hüküm süren nizam ve intizâm ile sıhhati muhâfaza kaideleri, şu XX. asrın örnek sağlık teşkilâtından geri kalmamaktaydı. En sıkı bir disiplinin hüküm sürdüğü Türk ordugâhının her yanında sessizlik ve devamlı bir tetiklik vardı (F. Downey, Fransızca tercümesi, 33).— İmparator Charles-Quint'in sefirleri, uçsuz bucaksız Türk karargâhını boydan boya geçtiler. Bu ordugâhta, tam bir düzen neticesi olarak hüküm süren derin sessizlik, sefirlerin yola çıkmalarını çabuklaştıracak herhangi bir silâh şakırtısından daha fazla haşyet verici idi» (*Aynı Eser*, 174).

II. Murad (1421 - 1451) ve Fâtih II. Mehmed (1451-1481) zamanında 22 yıl Türkler arasında esir olarak yaşıyan ve sonradan Almanya'ya dönerek hâtıralarını yazıp bastıran Georg von Mühlenbach (s. 432) : «100.000 atın bulunduğu Türk ordugâhında bir tek atın kişnemesinin bile duyulamıyacağını» yazmaktadır. Sessizliğin savaş sırasında ne derecede işe yarıyacağı âşikârdır. Babinger (s. 534) : «Türk ordusunda hâkim olan mâneviyât, muhakkak ki, herhangi bir düşman ordusununkinden çok üstündü» der. Gene II. Murad devrinde Türkiye'ye gelip Türk ordusunu gören de la Brocquière şunları yazar :

«Ordudaki büyük emîrler ve kumandanlar, öyle basit bir kıyafette idiler ki, onları, alayların içinde, alelâde neferlerden ayırmak imkânsızdır. Padişahı (II. Murâd'ı) camide namazını kılarken görmiye muvaffak olabildim. Ne tahta benzer bir koltukta, ne bir iskemlede değil, fakat, yere serilmiş bir seccâdede ibâdet ediyordu. Çevresinde, arkasında veya başı üzerinde, mevkiini işaret eden hiç bir şey yoktu».

XVII. asrın son yarısında, bu haşyet verici sessizlik hâlâ devam ediyordu : «Türk ordusu, pek büyük bir sessizlik ve Majeste'nin (XIV. Louis) askerleri arasında tasavvuru müşkül bir tevazu içindeydi» (Galland, I, 95).

Yabancıları her şeyden fazla şaşırtan bu sessizlik bahsine Busbecq tekrar döner ve Kaanûnî'nin Amasya ordugâhını şöyle tasvîr eder (s. 84) :

«Bu muazzam kalabalık içinde medhe değer görünen nokta, sessizlik ve disiplindir. Hiç bir bağrışma ve uğultu yoktur. Halbuki alelâde kalabalıklarda böyle şeyler eksik olmaz. Herkes kendisine tâyin edilen noktada rahatca duruyordu. Paşalar, sancak ve alay beyleri, yüzbaşılar ve daha küçük Türk subayları, yerlerine oturmuşlardı. Alelâde neferler ayakta idi. En çok göze çarpan topluluk, sayıları bir kaç bine erişen yeniçerilerdi. Bunlar, diğer birliklerden ayrı bir yerde uzun bir saf hâlinde duruyorlardı. O kadar sessizdiler ki, benden çok uzakta bulunmadıkları halde, acaba canlı insanlar mıdır, yoksa birer heykel midirler diye tereddüt ediyordum... Bu mevkı'den ayrıldığım zaman, hoş bir manzara göründü : Sultân'ın hassa alayı, atlar üzerinde, yerlerine dönüyorlardı. Atlar, gayet güzel ve yüksek olduktan başka, gayet bakımlı ve süslü idi».

Bu mevzudaki bütün şehadetleri nakl etmiye lüzum yoktur. XVII. asrın ilk yarısına ait bir şehadeti daha nakl ederek bitiriyorum : Istanbul'a gelen Fransız râhiplerinden Canillac, Türk askerinin harb adamları değil keşiş sanılacak derecede sessiz ve mütevazı olduğunu, Dîvân-ı Hümâyûn'da vezirlerin bile yüksek sesle konuşmadıklarını kaydediyor :

«Les soldats estant avec tant de modestie et de silence que vous eussiez dit estre plus tot celles d'anachorettes que retraicte de gens de guerre... Dans le Divan on parle si bas, voire quand le Bacha n'y est pas, que c'est chose digne de marque» *(Relations Inédites des Missions de la Compagnie de Jésus à Constantinople dans le Levant au XVIIe Siècle, publiées par le P. Auguste Carayon,* Paris, 1864).

Şeyh Şâmil

Gazâ fikrinin son çok büyük şampiyonlarından biri, Dağıstanlı Şeyh Şâmil Efendi'dir.

Şeyh Şâmil'in, yıllar süren Rusya'daki mecburî ikametinden sonra maiyyeti ve ailesi ile Istanbul'a gelişi, oradan Medîne'ye gidişi, Osmanlı halkını heyecâna düşürmüştür. Anapa'dan vapura binen Şeyh, 31 mayıs 1869'da Istanbul'a çıkmış, aynı gün Sadrâzam Âlî Paşa tarafından kabûl edilmiş, bir iki gün ara ile Şeyhulislâm Hâce-i Sultânî Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'yi ziyaret ettikten sonra, dâhıliye nâzırının yalısında şerefine verdiği ziyafete

gitmiştir. 15 ağustos günü Sultân Abdülazîz'ce kabûl edilmiştir. Padişahı eteklemek isteyince, heyecâna kapılan Sultân Azîz, Şeyh Şâmil'e sarılıvermiştir. Padişahtan, çok büyük, saygılı bir mahabbet görmüştür. 7,5 ay Istanbul'da kalmıştır. Sokaklarda ve gittiği camilerde halk, kendisine candan tezâhürat yapmıştır. Çeyrek asır Rus imparatorluğuna kan kusturan büyük kahraman, 15 ocak 1870'te Sultân Azîz tarafından tekrar kabûl edilmiştir. Padişaha vedâ ve teşekkür ederek 25 ocakta vapurla Istanbul'dan ayrılmış, hacc için Mekke'ye ve halîfesinin nâmına gazâ yaptığı Peygamber'in türbesine yüz sürmek üzere Medîne'ye gitmiştir. Şeyh'in yanında Dânyâl Bey de bulunuyordu ki, o da padişah tarafından kabûl edilmiş büyük mücâhidlerdendi. Dağıstan'da büyük bir kabîlenin «han» denen şefi iken, Rus ordusuna girmiş, generalliğe yükselmiş, 1844'te Rus ordusundan kaçarak Şeyh Şâmil'in ordusuna katılmıştı. Kızı Kerîmât Hanım'la Şeyh Şâmil'in oğlu Gazi Muhammed Bey, 1851'de evlenmişlerdir. Şeyh Şâmil'in diğer oğlu, Cemâleddin Bey'dir. Istanbul'a geldiği zaman Şeyh Şâmil'in gazâları üzerinden 10 yıldan fazla geçmişti ama, kimse onu unutmamıştı. Hakkında yazılan 48 kıt'alı bir destân'ın 23. ve 27-28. kıt'aları şöyledir :

Şeyh Şâmil der : «Kâfir yakın zevâlin
«Tutar isem seni(1) nic'olur hâlin
«Takayım zencîri bend-edem elin
«Armağan edeyim ol Mecîd Hân'e»

Şeyh Şâmil der ki «görmedin düzeni
«Fi'l-hâl boşalt şimdi Şehr-i Kazan'ı
«Hocabey'de(2) okutayım ezânı
«Niyyetim Bağçesaray(3) şehristâne»

Moskov kralı der : «Petersburg(4) şehri
«Kırılır askerim eylemez fehmi
«Ele geçer isem içerim zehri(5)
«Bir gün görür Asâkir-i Şâhâne»

---

(1) Destân'da Şeyh Şâmil, Çar. I. Nikolay'a hitâb etmekte, destân şâirinin —Osmanlı geleneğince— «Mosku Kralı» dediği Çar da ona cevap vermektedir.

(2) Hocabey, Türkçe'de Odesa'nın adıdır.

(3) Bağçesarayı, Kırım hanlarının taht şehri idi. Görüldüğü üzere Kazan, Kırım, Odesa gibi Türk illeri Rusya'dan geri alınmak ideolojisi işlenmektedir.

Disiplin

Türk ordusunu yenilmez kılan hususların en mühimlerinden biri de disiplindir. Astın üste mutlak itâatidir. Pâdişah fermânına körü körüne, mutlak, Tanrı'ya itaat eder gibi tâbî olmaktır. Zâten disiplini olan kitleye ordu denmektedir. Disiplinsiz bir kitle, ordu adı verilse de, gerçekte bir sürüden, bir kalabalıktan ibarettir ve tek görevi olan savaşta hiç bir işe yaramaz.

Makedonya, Roma, İsveç, Prusya ordularının disiplinleri dillere destandır. Türk ordusunun da tarih sahnesinde belirdiği M.Ö. III. asırdan, Teoman ve Mete'den beri disiplini, dünyaca meşhurdur ve bu disiplin, Türk ordusunu muzaffer, Türk devletini cihanşümûl kılmıştır. Osmanlı Türkiyesi'nde, bilhassa XIV-XVII. asırlarda bu disiplin, yeryüzünde eşsizdi. Yeryüzünde eşsiz olduğu üzerinde elimizde yüzlerce şehâdet mevcuttur. Zâten aksi halde Türkiye, bir cihan imparatorluğu olamaz, bir aşîret devleti hâlinde kalırdı.

Yükselme devri Türk ordusunda levazım ve menzil teşkilâtı gibi disiplinin de o çağların başka bir ordusunda bulunmadığını, yalnız Türk ordusuna mahsus olduğunu Iorga kayd etmektedir *(Geschichte d. Osmanischen Reiches*, I, 462-3, 481). Gene Iorga (I, 198-9) şöyle der : Bir Avrupa ordusunun bir ülkeden geçmesi, o ülkenin halkı için bir felâket, bir Türk ordusunun geçişi ise bir saadetti. Halk, Türk ordusunun kendi memleketlerinden geçmesini dört gözle beklerdi; zira zengin Türk ordusu ile geniş ölçüde alış veriş yapardı. Balkanlar'da, genç Hıristiyan kızları, tek başlarına mal satmak için, endişesizce Türk ordugâhına girerlerdi. Böyle bir durum, Avrupa orduları için tamamen imkânsızdı.

Çağdaş büyük Fransız yazarı Montaigne'in kaydettiği gibi *(Essais*, III, 517), Yavuz'un ordusu Memlûkler'in Şam şehrine girerken, şehri çepeçevre kuşatan hârikulâde meyve bahçelerine el bile değdirmemişti, Türk ordusunda disiplin o derecede idi.

Meşhur İngiliz diplomatı Ricault, Orduy-ı Hümâyûn ile Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Uyvar seferine katılmıştır. Müşâhedeleri arasında şunları anlatır (II, 590-2, 602-3):

«Gerek vezîr-i âzamın, gerek diğer büyük kumandanların otağlarına çadırdan fazla saray demek doğru olur. Fevkalâde bü-

---

(4) Petersburg, bugünkü Leningrad, Rusya imparatorluğunun taht şehri. Büyük Petro, Baltık ağzında kurduğu için onun adı, İhtilâl'den sonra Lenin'in adı verilmiştir.

(5) Böyle olmuş, Çar I. Nikolay, zehir içmek sûretiyle değilse bile, Kırım hezîmeti üzerine, başka şekilde intihâr etmiştir.

yük olmaları, muhteşem ve hârikulâde süsleri, çeşitli dairelere ayrılmaları, otağlara saray manzarası verir. En konforlu şehirlerde bile bu otağlardaki huzur yoktur... Aslında bu otağlara, mermer, yahut başka değerli taşlardan yapılmış saraylardan fazla masraf edilmektedir. Zîrâ otağın ömrü azdır, bir kaç yılda yenilenir. Saraylarsa, asırlarca ayakta kalır. Bu otağlar ve onları taşıyan kazıklar çok ağır çektikleri için nakilleri kolay değildir. Fakat bütün eşyalarıyle berâber bu seyyar saraylar, menzilden menzile taşınır. Türk ordusu günde 5 veya 6 saat yürür, daha fazlası cebrî yürüyüştür ve fevkalâde hallerde olur. Bütün ordu ağırlıkları at, katır ve develerle taşınır. Otağ kurucular, bir menzil önden giderek otağı hazırlarlar. Otağ sahibleri menzile gelince, otağlarını kurulmuş ve hazır bulurlar. Otağ kurucu ekip, ordudan daima bir gün ileridedir. Aslında her otağ çifttir, birinde otağ sahibi yatıp dinlenirken, diğer otağ bir menzil ileride kuruluş hâlindedir. Türkler her menzile «konak» tâbîr ederler. Bu durum, Türk ordusunda çok büyük sayıda deve, katır ve diğer yük hayvanlarının bulunmasını îcâb ettirir. Bu hayvan kervanlarına memur askerler de çok büyük sayıdadır. Bu da büyük masrafı mûcib olmaktadır. Fakat benim fikrime göre, bu halden daha fazla bir ihtişam gösterişi mümkin değildir ve Osmanlı İmparatorluğu bunu gerçekleştirmiştir... Orduda düzen, tek kelimeyle fevkalâdedir. Fikrimce bu düzen, içki yasağı ile sağlanmaktadır. Ordugâhta içki içene îdâm cezası verilir. Sefer boyunca, yanlarında şarap görülen iki askerin îdâm edildiğini gözlerimle gördüm. İçki yasağı, Türk askerini itaatkâr, uyanık ve kanaatkâr yapmıştır. Ordugâhta en küçük bir gürültü ve münakaşa duymak mümkin değildir. Halk, ordularının geçişi sırasında en ufak bir endişe hissetmez. Ordu, geçtiği yerde her şeyi peşin para ile satın alır; hanlarda geceliyen asker, parasını öder. Türk ordugâhına, kızlarına tecâvüz edildiği için şikâyete gelen anneler görmek mümkin değildir. Malının asker tarafından yağma edildiğini, hoş olmıyan herhangi bir muameleye muhâtab olduğunu söyliyerek şikâyete gelen de yoktur. Zîrâ böyle şeyler olmaz. Bu düzen, Türk ordusunu muzaffer kılmış ve imparatorluklarını muntazam şekilde büyütmüştür. Biz Hıristiyanlar'ın ordularına ise şarap, Türk ordusunda görülenlerin tamamen aksini husûle getirir. Türkler bunu çok iyi bilmekte ve değerlendirmektedirler. Ordugâhlarına şarap girmemesi için her türlü tedbiri alırlar. İki üç gün önce bir konağa vâsıl olduk, bu konakta meyhâneler vardı, ordu orada bulunduğu müddetçe meyhaneler kapatıldığı gibi, her türlü şarap alış verişi ve satışı da yasak edildi. Türk ordugâhı her zaman için son derecede temizdir, en

küçük bir çöp görülmez. Her çadırın yanına, tabiî ihtiyaçlar için geçici çukurlar kazılır ve bu çukurlar ordu hareket ederken derhal toprakla doldurulur. Çukurlarda açıkta abdest bozulmaz, her çukurun üstü tente ile kapatılır. Bu sûretle Türk ordugâhı, en temiz şehirlerden daha temizdir. Büyük yaz sıcaklarında yürüyüş olduğu zaman, nakliye katarları, gecenin 7. saatinde harekete geçirilir. Vezîr-i âzam ve maiyeti ise gece yarısından az sonra yürüyüşe başlar. Bu sûretle gündüzün zahmetli yürüyüşler yerine gece yürüyüşleri tercih edilir. Her birliğin önünde öylesine bol mıktarda meşale yakılır ki, gökyüzü, gündüz gibi aydınlanır. Bu işi «meş'aleci» denilen ve Şam yahut Haleb eyaletlerinden gelen Arab birlikleri yaparlar. Bu birlikleri «meş'alecibaşı» denilen subayları düzenler.— Belgrad'dan geçerken genç Sırp kızları ordugâha geldiler. En iyi elbiselerini giymişlerdi. Getirdikleri malları birliklerin içine girip sattıktan sonra çekilip gittiler. Hangi yerden geçtiysek köylüler, orduyu sevinçle karşılıyorlardı. Türk askerine bol bol mal satıp çok para kazanıyorlardı».

Evliyâ Çelebî de VIII. cildinde Kandiye önündeki Türk ordugâhını tasvîr eder. Serdâr-ı ekrem, gene Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'dır. Muazzam bir geçici şehir kurulmuştur. «Sıçan yolu» denilen tünellerle ordugâh, deniz kıyısına bağlanmıştır. Bu tünellerde 3.000 dükkân inşa edilmiştir. En değerli kumaş ve kürkleri satan dükkânlar bile vardır. Bağlar, bahçeler, kuyular, şahnişinli konaklar yapılmıştır. Namaz kılmaya mahsus 160 geçici mescit, 40 hamam, 7 han, 60 bozahane ve kahvehane, 40 gusulhâne-çadır, 70 operatör çadırı, 40 hekim dükkânı, 40 tahıl pazarı, 20 koyun pazarı, 50 balık pazarı, 7 süvari techizâtı satan pazar, 3.000 musluklu çeşme, 40 eşek pazarı vardır. At çok nâdir olduğu için alınıp satılmamaktadır. Ama eşek boldur. 70.000 eşekleri olan Giritli Rumlar, bunlarla para mukabili Türk mühimmâtını taşımaktadırlar. Kandiye'nin Venedikli başkumandanı bu manzaradan müteessir olmuş ve Türkler gelmeden bütün eşekleri öldürtmediği için hayıflanmıştır.

En acıklı ve kritik anlarda bile Türk askerinin pâdişâhına bağlılığı, pâdişâhın kalesini ve ülkesini vermemek için yiğitçe direnmesi, Türk devletine büyük kazançlar ve üstünlükler sağlamıştır. Son devirlere kadar bu bağlılık sürüp gitmiştir. 1914 sonunda III. Ordu'dan bir er saz şâirinin söylediği *Seferberlik Destânı*'nda, bu fedâkârca duygular hâlâ çok kuvvetli ve son derecede samîmîdir. Şâir er, «biz kırılsak bile sakın üzülme, devrânını sür» diyecek derecede hükümdârına karşı rikkatli ve şefkatlidir. Bu şiir, Enver Paşa'nın III. Orduy-ı Hümâyûn'u Allahüekber bu-

zullarına gömdüğü günlerde söylenmiştir. İlk kıt'ası ile son 2 kıt'asını alıyorum:

Temmûz on beşinde asker derildi
Erzurum dağına ordu kuruldu
Eylûlün onunda harbe girildi
Öleni defterden sil pâdişâhım

....

Çekilsin sancaklar tekbîr alınsın
Okunsun Fâtiha duâ kılınsın
Pâdişah yoluna can fedâ olsun
Millet sana kurban bil pâdişâhım

Düşünme Şevketlim meydân alırsın
İnşallah bu sefer nâm kazanırsın
Devletler üstüne serdâr olursun
Tahtında devrânın sür pâdişâhım

Sefer Hâlinde Cezâların Artması

Alelâde suçlar, sefer hâlinde fevkalâde ağır şekilde ceza görürdü. Sulhta küçük bir para cezâsı ödenen suçlar, sefer hâlinde Türk askeri tarafından işlenirse, îdâma kadar giden cezalara muhâtab olurdu. Bu husus, Türk ordusunun başarı sebeplerinden biridir. Disiplin, bu şekilde sağlanıyordu. Kaanûnî, Boğdan sefer-i hümâyûnunda, atını dalgınlıkla bir köylünün buğday tarlasına salan sipahiyi îdâm ettirmişti (bu olay Batı Avrupa ilkokul kitaplarına geçmiştir). Sonraları da böyleydi. Seferde, ister Türk toprağında, ister düşman toprağında bulunulsun, sivil halka zarar vermek, sulh zamanındaki cezalarla kıyas edilemiyecek derecede ağır cezalarla ödenirdi.

II. Mustafa'nın birinci sefer-i hümâyûnunda Sofya bağlarından geçerken bir cebeci askeri vişne dallarını kırarak bedava vişne yemiş, bu olay şahitlerin şehadetiyle tesbit edildikten sonra cebecinin derhal boynu vurulmuştur *(Nusret-Nâme,* 11 zulhicce 1106 = 23 temmuz 1695). Gene bu seferde Hasanpaşa palankasında cârî fiattan aşağı arpa satın almak için bir köylüyü zorlıyan bir sipahi de îdâm edildi *(Nusret-Nâme,* 25 zulhicce 1108 = 6 ağustos 1695).

Seferde askerin araba kullanması yasaktı. Atlı veya yaya gidilirdi. Yalnız şeyhulislâm, nakıybüleşrâf ve kazaskerler, yâni ilmiyye sınıfının en yüksek kişileri, sefere katılıyorlarsa, arabada giderlerdi; zîrâ bunlar harb adamı olmadıktan başka, ekseriya yaşlı zâtlardı. Padişahın da arabaya binmesi yasaktı. Atının üzerinde ordunun gözü önünde görünmesi kanundu. Kaanûnî'nin 13. ve sonuncu Sigetvar sefer-i hümâyûnu bunun tek istisnâsıdır. 70 yaşını geçen ve hasta olan padişah, ilk ve son defa olarak, Macaristan'a doğru yol alırken arabaya binmiş, fakat şehirlerden geçerken gene ata binmiştir. II. Mustafa'nın 1695'teki ilk sefer-i hümâyûnunda bazı keyif ehli Türk askerleri araba tedarik edip bununla gitmek istemişlerse de, yakalanıp şiddetle cezalandırılmışlar ve arabaları müsadere edilmiştir (*Nusret-Nâme*, 27 zulkaade 1106 = 9 temmuz 1695).

Askerî Gelenekler

Kanunlara olduğu kadar, çok defa kanunlardan daha müessir olan geleneklere titiz riâyet, Türk ordusunun başarı sebepleri arasındadır. Bu geleneklerin ne olduğu, bu bahsimizde yer yer çeşitli mevzular anlatılırken ortaya çıkacaktır.

Meselâ Donanmay-ı Hümâyûn, Istanbul'dan sefer için ayrılırken toplarını kuru sıkı ateşleyip Beşiktaş sahilindeki Barbaros Hayreddin Paşa'nın türbesini selâmlaması, böyle bir gelenektir ve bugün de canlandırılması çok temenniye şâyandır.

Keza Kıbrıs'ta Larnaka önünden geçen Türk gemileri de Hala Sultan Tekkesi'ni topla selâmlarlardı (burada Peygamber'in süt halası Ümmü Haram gömülüdür) (H. F. Alasya, *Türk Kültürü*, no. 44, s. 68a).

Padişah saygısı, ordunun başarı sebeplerinden biridir. Üstün otorite olmaksızın orduların zafere eriştiğini tarih kaydetmez. Padişaha âsî olarak ölenlerin cenâze namazları kılınmazdı (Selânikî, Süleymâniye Es'ad Efendi nüshası, 2.259, v.171).

Bayrağa saygı, yıkılmaz askerî geleneklerden biridir. Kırmızı-beyaz Türk bayrağı, *Kur'ân-ı Kerîm* derecesinde mukaddesti. Kırmızı zemin milleti, beyaz ay-yıldız ise padişahı temsîl ediyordu (Mustafa Akdağ, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III, 152).

Padişaha saygıyı Kont Marsigli, XVIII. asrın ilk yıllarında yazdığı 1737'de basılan Osmanlı askerî teşkilâtına ait büyük eserinde şöyle anlatır (s. 35) :

«Kimse sultân'ın yüzüne bakmıya cesâret edemez. Herkes onun önünde zemîni öper. Onunla eğilmiş durumda konuşulur... Türkler, hükümdarlarının yüzünü ilâhî telâkki ederler ve önünde defalarca eğilerek duâ ederler. Her Türk, kendi başına kıldığı namazın sonunda mutlaka padişaha duâ etmeyi borç bilir».

Türk Askeri'nin Kalitesi

Türk askerinin vuruşkanlığı tarih boyunca meşhurdur. Türk'ün tabiatinde bu vuruşkanlık ve yüksek askerlik kabiliyeti olmasaydı, Türkler'in tarihin hiç bir devrinde büyük devlet sahibi bulunması mümkin değildi. Bonneval Kontu, XVIII. asrın başlarında şöyle der : «Mahir bir kumandan, Türk askeri ile dünyayı bir kutuptan diğer kutba kat' edebilir» (Vandal, *Une Ambassade en Orient*, 176).

Türk askeri yalnız vuruşkan değildir. Vuruşkanlığını kahramanlık, disiplin ve devlet aşkı gibi üç büyük hasletle birleştirebildiği için muvaffak olmuştur. Zîrâ bu hasletlerle birleşmiyen vuruşkanlık hiç bir işe yaramaz. Bir çok Kızılderili kavmi de çok vuruşkan olarak tarihe geçmişler, fakat hiç bir mühim devlet kuramamışlardır.

Türk kahramanlığına örnek vermek bile fuzûlîdir. Bütün Türk tarihi, şecî, ahlâklı ve milliyetçi bir ırkın kahramanlık tarihinden ıbarettir denilse, fazla mübalâğa edilmiş olmaz. Bir Fransız tarihçisi, Türk askeri için «ölür, düşmana teslim olmazlardı» demiştir. Baron von Busbecq, Türk satvetinin ve muzafferiyetinin sebeplerini şöyle açıklar :

«Akıllara durgunluk verecek maddî kaynakları seferber edebilme kudreti, sapasağlam, sıhhatli birlikler, silâha alışkanlık, tecrübe, çok iyi yetiştirilmiş ordu, zafere kanıksama, meşakkate tahammül, derin anlayış, düzen, disiplin, nefse hâkimiyet, ihtiyat, sessizlik, tevazu, dedikodudan nefret, kargaşalıktan hoşlanmayış, âzamî huzûru sağlamak için herşeyi göze alış».

Gerileme devirlerinde Türk ordusu savaş kabiliyetinden çok şey kaybetmiştir. Fakat bu, daha çok disiplinsizlikle ilgili bir kaybediştir. Kahramanlık hissi hâlâ yaşamaktadır. 1828 yazındaki Türk-Rus savaşında Ruslar, Aydos'a girmişlerdir. Bunu Amiral Sir Adolphus Slade hâtıralarında şöyle anlatır *(Kapdan Paşa*, 249-50) :

«Rus alayları Aydos'a girerken etrafta derin bir ıssızlık hüküm sürüyordu. Türkler kasabayı alelacele terk etmişlerdi. Rus askerleri istihza ile etraflarına bakıyorlar, Türkler'le alay ediyor-

lar ve artık düşman yüzü göremediklerinden dolayı şikâyette bulunup, korkunç kahkahalarla gülüyorlardı.

«Ruslar, Aydos kasabasına giriyorlardı. Kasabanın sokaklarından geçiyorlardı. Çevrede tek bir canlı yoktu, eğer meydanda dikilmiş duran bir Türk'ü fark etmişlerdi... Türk, heybetle ve tek başına meydanın ortasında bekliyordu. İlk Rus birlikleri meydanın başında göründüğü an, düşmanlarına karşı nefretle haykırmaya, lânet etmiye başlamıştı.

«Rus ileri kolu, hayret içinde duralamıştı. Tek başına bir Türk erkeği vardı karşılarında. Birliğin kumandanı, çavuşlarından birine seslenerek : «şu çılgın herifi buraya getir» diye bağırdı.

«Çavuş, Türk'e doğru yürüdü. Fakat Türk, sadece küfr edip meydan okumakla kalmadığını gösterdi ve tüfeğine davranıp, bir kurşunla Rus çavuşunu yere serdi. Akabinde ileri atılan bir Rus askeri de can verdi, üçüncü bir diğeri de toprağa devrilip kaldı. Her şey bir an içinde olmuştu. Türk, palasını çekip Rus birliğinin üzerine atıldıysa da, yaylım ateşiyle vücûdü delik deşik oldu ve kanlar içinde yere yuvarlandı. Tam meydanın ortasında koskoca bir Türk, tek başına yatıyordu.

«Gövdesini parçalıyan kurşunlar onu maddî dünyasından ayırmıştı. Fakat yüzünün ifadesinde Cennet'e gideceğine emin olduğu ne kadar belliydi!.. Tarih, pek çok kahramanlıklardan bahs eder. Fakat, vatan şerefinin ve millî nâmûsun çiğnendiğini görünce tek başına koskoca bir orduya karşı savaşa kalkışan Aydos'taki isimsiz kahraman gibisine rastlamak, kolay değildir».

Kadın Kahramanlar

Düşmana karşı Türk kadını da kahramanlık duygularıyle terbiye edilip yetiştirilmiştir. Türk kadınında bu duygunun yaşamakta devâm ettiği, Millî Mücâdele'deki bin vak'a ile sâbittir. Gene Sir Adolphus Slade, şu olayı anlatır *(Aynı Eser,* 255) :

«General Diebitsch, Edirne'nin minarelerine gözlerini dikerek, halkın canıyle malının Rusya çarının himâyesi altında olacağını bildirdi. Ve böylece, Osmanlı imparatorluğunun Istanbul'dan sonra gelen ikinci taht şehri ünlü Edirne, 20 ağustos 1829'da sessizce Ruslar'ın eline düştü.

«Rus ordusu, Edirne'ye girdi. Şehir meydanında büyük bir Ortodoks âyini yapıldı, Ruslar Tanrı'ya zaferleri için şükran hislerini belirttiler. Şehre bir Rus generali, askerî vâli tâyin edildi, bir Türk paşası da onun hizmetinde —mahallî işlere yardım et-

mek için— yer aldı. Tarihte ilk defa olarak bir Osmanlı paşasının tuğları, Rus asâsının gölgesi altında kalmıştı.

«Câmîlere ve halkın toplanabileceği her yere Ruslar nöbetçi koydular ve emniyet tedbiri olarak Müslümanlar'ın silâhlarını toplamıya başladılar. Türkler, itiraz etmeksizin silâhlarını verdiler. Yalnız Ahibolu'da esir düşen Osman Paşa'nın hanımı bu emre karşı geldi ve kocasının kendisine emanet ettiği kılıcını, Ruslar'a teslim etmedi. Hanımefendiyi yakalayıp Rus generalinin karşısına çıkardılar. Kılıcı kocasının emanet ettiğini, onun iznini almadan teslim edemiyeceğini söyledi. General, kadını hayretle süzdü ve bir yüce devletin arta kalmış haşmet ve iffetini, gurur ve millî şuûrunu bu kadının yüzünde okudu. Kadının kılıcı muhâfaza etmesi için emir verdi»

Evliyâ Çelebî VII. cildinin başında Kırım'ı tasvîr ederken, o tarihte Kırım'ın 80.000 atlı çıkardığını, bu süvari ordusu sefer için Kırım'dan ayrılınca yarımadanın askerden hâlî, müdafaasız kaldığını, halbuki bâzı anlarda Kırım'da 600.000 Rus esirinin biriktiğini anlatır. Bu esirleri, Kırım kadınları muhâfaza etmektedir. Erkekleri sefere gidince kadınlar, bellerine kılıç ve sırtlarına okyay kuşanmakta ve esîrleri muhâfaza etmektedirler. Kırımlı Türk kadınları, çok güzel de ata binmektedirler.

Adıyle tarihe geçmiş Türk kadın kahramanları da az değildir. En meşhurları, son yıllara kadar yaşıyan ve adına Erzurum'da âbide dikilen Nite Hâtun'dur ki, 1877-78 Türk-Rus savaşında (93 Harbi), yeni gelinken, Azîziye tabyasını Ruslar'a karşı savunmak için Erzurum kadınlarını ayağa kaldırmış ve düşmanı püskürtmüş, Ruslar, Erzurum'u alamamışlardır.

Kozanlı Kara Fatma, 1854 - 56 Kırım Harbi'nde Kozan'ın Cirit Türkmen aşîretinden 600 atlı ile berâber erkek kıyafetinde Istanbul'a gelmiş, oradan Kırım'da Sivastopol'a sevk edilmişti. Erkek kardeşinin şehîd düşmesine, kendisinin de yaralanmasına rağmen Ruslar'a karşı muhârebelerde büyük kahramanlık göstermişti. Cevdet Paşa *Mâ'rûzât*'ında Kara Fatma'nın Çukurova'da Ciritli aşîretinin başı olduğunu söylemektedir. Sonradan (13 yıl sonra) Kara Fatma'yı Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa (sadrâzam), fırka kumandanı olarak Kozan'a gittiği zaman bizzât görmüştür; Kara Fatma, Paşa'yı 16 atlının başında karşılamıştır. Kara Fatma, Kırım'dan dönüşünde Istanbul'da dolaşırken Istanbullular tarafından hürmetle selâmlanmıştır. Meşhur *Sivastopol Destânı*'nda onun da adı geçmektedir :

Beş altı gün sonra geldi Kara Fatma-i Gaazî
Nisâlar kahramânı, ser-efrâzı

Beş altı yüz kişiyle geldi ol ân
Kamusu hep süvârî-i nâm-dârân

Anların nâmı var Türkmen ilinde
Kargı kollarında, kılıç belinde

Anlar çok düşmân kırdı, dökdü kanın
Şehîd oldu karındaşı nisânın

O hâtûn kendi dahi yaralandı
Onuldu yarası, hoş yaralandı

Ömer Paşa olup Şumnu'da kaaim
Anlara gönderir cebhâne dâim

Avrupalı ressamlar, Kara Fatma'nın portresini yapmışlardır *(Istanbul Ans.*, X, 5.571b-2a).

Bir de Aşkaleli Kara Fatma vardır *(Aynı Eser*, X, 5.570b-1a). 1878'de Aşkale'nin Ergemahsul köyünde doğmuştur. Zengince bir çiftçinin kızıdır. 1919'da 41 yaşında ve Istanbul'daydı, Kasımpaşa'da kardeşi Süleyman, oğlu Mehmed, oğlu Mehmed'in 8 yaşlarındaki kızı ile beraber oturuyordu. İzmir'in işgalinden sonra oğlu, kardeşi ve küçük kız torunu ile berâber gönüllü olarak Anadolu'ya geçti. Millî Mücâdele'de bütün muhârebelere fiilen katıldı ve İstiklâl Madalyası aldı. 1923'te Istanbul'a döndü. Gazetecileri ve merak saikasiyle kendisini görmiye gelenleri kabûl etmezdi. Devletten ve kimseden en küçük bir şey istemedi. Kardeşini ve oğlunu kaybetti. 1950-55 arasında 75 yaşlarında Kasımpaşa'da Gülhâne Sokağı'nda 12 numaralı kulübesinde derin bir yoksulluk içinde öldü. Orta boylu idi, okuma yazması yoktu.

Türk Ordusunu Üstün Kılan Başka Unsurlar

Türk ordusunu üstün kılan hususlardan biri de çok bakımlı olması, üzerine titrenmesidir. Şevket asırlarında bu bakım, dünyada eşsizdi. Türk askeri zaman zaman savaşta kötü günlere düşer, ot yer, mermer yalar, fakat savaş bitince en iyi şekilde bakılacağına ve muamele göreceğine emin bulunurdu. Askerin imtiyazlı bir müreffeh sınıf teşkîl etmesinin mahzurları da görülmüştür.

Bunun başlıcası, II. Osmân'a karşı yapılan menfûr ayaklanmadır. Ve bu ayaklanmanın sebepleri arasında genç ve tecrübesiz padişahın askerin bazı haklarına, bilhassa maddî haklarına müdahalesi, su götürmez bir kesinlikle müşahede edilir. Asker ve sonraları asker kesiminden yalnız subay, Türk toplumunda en iyi muamele görmiye ve toplumun o çağda içinde yaşadığı ortama kıyasla en iyi maddî payı almıya alışmıştır. Devlet devamlı savaşan bu unsura en iyi payı memnuniyetle ve bir devlet siyaseti olarak ayırmıştır. Bu payın alınmadığı zamanlarda asker ayaklanmıştır. Yüz kızartıcı Patrona ayaklanması, Sadrâzam İbrahim Paşa'nın asker kadar diğer sınıfları da kollamasından ileri gelir. II. Abdülhamîd aleyhinde III. Ordu'nun baş kaldırmasında, subayların iki ayda bir maaş almasının te'siri inkâr edilemez. Atatürk devrinde —o devrin fakir şartlarında— subaya hem iyi maaş verilmiş, hem de çok saygılı davranılmıştır. 1955'lerden sonra enflasyon dolayısıyle subay ve memur maaşları ayarlanmakta geç kalındığı, büdce daha çok yatırımlara kaydırıldığı için, büyük memnûniyetsizlik olmuştur.

II. Abdülhamîd'in Türk subayına eşit muamele etmemesi, tahttan indirilmesi ve netice itibariyle imparatorluğun dağılmasına müncer olmuştur. Şöyle ki : Istanbul'daki I. Ordu subayları gene bu padişahın son yıllarında iki ayda bir maaş almakla beraber, padişah ihsanlarıyle kollanıyor ve zaten hayat pek ucuz olduğu için son derece müreffeh hayat yaşıyorlardı; yarbay ve albaylar bile köşklerde otururlardı. Maddî imkânsızlık dolayısıyle diğer ordulardaki subayların bu şekilde kollanması mümkin değildi. Balkan milletciklerinden çetecilik öğrenen III. Ordu ise, Istanbul'a ve rejimi ayakta tutan padişaha diş biliyordu. II. Abdülhamîd'in mantığı şöyleydi : Devletin parası sınırlıdır. Subaylar, ordular arasında becâyiş edilmektedir. I. Ordu'ya gelen subay rahat eder. Subayın görevi zaten savaşmak ve meşakkattir. Diğer ordulara gittiği zaman, Istanbul'daki rahatını bulamaması tabiîdir. Bu ihsan ve âtıfet mantığı, modern değildi. Ve bu yüzden Türk subayı bugün bile II. Abdülhamîd'i sevmemektedir. Meşrutiyet'ten sonra idareyi ele geçiren III. Ordu subaylarından İttihadcı bir cunta, I. Ordu subaylarının ekserisini emekliye sevk etmiş, çoğunun rütbelerini indirmiştir; albay yapılan mareşaller vardır. Bunun bir sebebi de, I. Ordu'nun 31 Mart Vak'ası'ndan sonra Istanbul üzerine yürüyen çoğunluğu Balkanlı gayrı Türk çeteci, bir kısmı ve yöneticileri III. Ordu mensubu olan ve «Hareket Ordusu» denilen kuvveti bertaraf etmek için II. Abdülhamîd'e müracaat etmesi, fakat padişahın izin vermemesidir. I. Ordu'nun vurucu gücü Ha-

reket Ordusu'ndan on ve yirmi kat üstünken, bu sûretle sessiz kalmış ve menfûr Yıldız Yağması'na bile ses çıkarmamıştır. Bu hâdise, Türk subayına derinden te'sîr etmiştir. Teğmenle albay arası rütbede bulunan bir küçük cuntanın imparatorluğa hâkim olduğu yıllarda ordudan ses çıkmaması, bu tesirden doğar. Hele subayların İttihadcı ve Halâskâr diye iki cuntaya ayrılması yüzünden imparatorluğun iki anayurdundan birinin, Rumeli'nin kaybedilmesinden sonra Türk subayı, zâhirî de olsa birlik görünmek için çok gayret sarf etmiştir.

Ordunun maddî şartlarına çok ehemmiyet verildiği gibi, sağlığına da çok dikkat edilirdi. Sıhhiye teşkilâtı mükemmeldi. IV. Murad gibi doğuştan asker bir adam, muhârebenin en kızgın anlarında sıhhiye çadırlarını gezmiş ve yaralı gazilerle teker teker görüşmüştür. Sıhhiye çadırları, padişah otağının hemen yanında kurulurdu. Her ocağın (sınıfın) ayrı sıhhiye teşkilâtı vardı. Her nefere, yaralıya yapılacak ilk yardım, yara sarma, kan dindirme, kırık kemiği tesbît etme öğretilirdi. Ayrıca yalnız bu işlerle meşgul sıhhiye erleri vardı. Hekimler, göz hekimleri (kehhâller), operatörler (cerrâhlar), bu erlerin başında idiler. Her ocağın başhekimi ve ser-cerrâhı bulunurdu.

Belki yüz ayrı sebepten dolayı Türk ordusu, üstün ordu idi. Bir çoğunu saymıya çalıştım. Teknik üstünlükten de aşağıda bahsedeceğim. Fakat bir cihan devletini ayakta tutan ordunun üstünlüğünün en kısa şekilde başarı ve yücelik sebebinin izahı istenirse, bunun cevabını «millî şuur» şeklinde vermek doğru olur. Bu şuur, 2.000 yılda teşekkül etmiştir. 2.000 yıl boyunca Türk, kendinden daha muharib bir ırkın olabileceğini değil kabûl etmek, aklından geçirmemiştir. Zafere kanıksamıştır. Üstün dinin, cihan devletinin, en yüce ve ulu hükümdârın tab'ası olduğuna îmân şeklinde inanmıştır. 1770'den itibâren bu inanç zayıflamıya ve doğru da olmadığı anlaşılmıya başlamıştır. Fakat Türk toplumu daha uzun yıllar bu gerçeği inkâr etmiştir. İnkılâpçı padişahların ve vezirlerin başını yiyen bu devrin değiştiğini fark edemiyen inanç olmuştur. Bir subay, Yedikule'ye götürülen II. Osmân'ın yüzüne karşı : «Şanlı ataların bu devleti, kiminle kurdu, bu kal'aları hangi askerle aldı? Sen bizden yüz çevirip yeni asker yazmak istersin» diye bağırdığı zaman, kendi inancı içinde samimi idi. Mağlûb olmamış bir askere reform tatbik etmek mümkin değildir. Büyük Petro, İsveçliler'den devamlı dayak yemeseydi, eski orduyu imhâ edip modern Rus ordusunu kuramazdı. Türk ordusu yarım asırdır Ruslar'a yenilmeseydi, II. Mahmûd'un Vak'a-i Hayriye'yi başarması, modern orduyu kurması mümkin olamazdı, nite-

kim ataları buna cesaret edememişler, edenleri tahtlarından başka kellelerini de kaybetmişlerdir.

Ama büyük Rus tarihçisi Barthold, Türkler'in şevket devirlerindeki millî şuurlarının XX. asırda bile işlerine yaradığını söylerken, şüphesiz haklıdır. Bu suûr olmasaydı, Millî Mücâdele'den sağ ve salim çıkmak mümkin değildi. Müttefikler, dünyâya baş eğdirmiş, Almanya'yı teslîm almış, Avusturya-Macaristan imparatorluğunu parça parça etmişlerdi. Yunanlı'nın bu cihan galibi devletlerin en güçlüsünün, İngiltere'nin piyonu olduğunu herkes biliyordu. Böyle bir güce kafa tutmak kolay değildi ve maddî güc yetersizdi, büyük mânevî güce ihtiyac vardı. Başarısızlık hâlinde milletin başı daha da büyük belâlara girebilirdi. Kıl kadar ince bir pozisyondu. Düğümün mutlaka kılıçla çözüleceğine inananların en büyük dayanağı, millî tarih şuûru idi. Gene de İzmir'e Yunanlı yerine meselâ İngiliz veya Fransız çıksaydı Millî Mücadele olmazdı. Nitekim zâten İzmir'de İngiliz donanması vardı ve İzmit'te, Samsun'da, Antalya'da şurada ve burada İngiliz, Fransız, İtalyan birlikleri bulunuyordu, tek silâh atılmamıştı. Ama Yunanlı... 500 sene bütün bir millet hâlinde Türk tab'ası olan Yunanlı... Buna tahammül mümkin değildi. Lloyd George'un bu sakıym tutumuna bir çok tarihçi işaret etmiştir.

Tarih şuûrunun verdiği korkusuzluk ve üstünlük, gayrı mümkini mümkin, olmazı olur kılmıştır. 1529 Viyana muhâsarasında Türk ordusu içinde Türk kılığında gezen bir Alman casusunu Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa cezalandırmadan salıvermiştir, önce görmek istediği Türk birliklerini göstererek ve : «var gördüğün çâsârına (imparatoruna) anlat» diyerek... Zîrâ Türk ordusunda düşmanı heveslendirecek hiç bir şey yoktur, ne varsa düşmanın mânevî gücünü mahv edecek şeylerdir. Bunlar düşman tarafından ne kadar iyi bilinirse o kadar az kan dökülür ve o kadar çabuk netice alınabilir. Propaganda gücü, Türkler'in tarafındadır. Aynı şeyi bir buçuk asır sonra Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa da yapmıştır. Hâdiseye şâhid olan Fransız diplomatı Galland anlatıyor (I, 172-3) :

«Büyük-Mareşal Sobiesky tarafından yollanmış bir casus, padişahın ordusunun içinde bulunduğu şayiasını duydum. Filhakika casus yakalandı ve Sadrâzamın (Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa) huzuruna çıkarıldı. Zât-ı Şâhâne'nin askerlerini ve kuvvetlerini tahkik etmek üzere gönderildiğini itiraf etti. Sadrâzam, casusu alıp Zât-ı Şâhâne'ye (IV. Mehmed) götürdü. Padişah, beklendiği gibi îdâmına hükmetmedi, casusa 20 altın verirdi ve şöyle irâde

etti : Kendisini henüz görmediğini söylediği kıt'alara götürün, sonra salıverin!».

Kont Marsigli, Osmanlı askerî teşkilâtı üzerinde en mühim eseri yazmış olan klasik yazardır. Bütün hayâtı, delikanlılığından itibaren, Türkler'le vuruşmakla geçmiş ve Türkler'e karşı en büyük muhârebelerde, ezcümle 1683 Viyana muhâsarasında bulunmuştur. Almanya imparatorluğu hizmetinde Bolognalı bir İtalyan asılzâdesi generaldir. İyi Türkçe bilmektedir ve kitap meraklısıdır; Türkçe yazmalardan müteşekkil çok zengin bir kütüphânesi vardır. 1737'de basılan meşhur eserinde, Türk ordusunun üstünlük sebeplerini, geniş bir açıdan ve —zaman zaman düşmanlık hislerine kapılmakla beraber— çok dikkatli bir müşâhid olarak incelemiştir. Şimdi Marsigli'yi dinliyelim (s. 16-8, 23-31, 36-7, 39-40, 44, 47-9, 50-1, 75, 275, 293, 325) :

«Hıristiyanlar, Türk savletinin dehşetinden o kadar ürkmüşler ve korkmuşlardır ki, Hıristiyan milletlerin masalları ve hikâyeleri, bütün Türk milletini mağlûb olmaz bir millet sûretinde anlatır. Bu korku Hıristiyanlar'ı o derekeye düşürmüştür ki, «Türkler'in kılıçları daima başımızın üzerindedir» demeğe başlamışlardı...

«1679 ve 1680 senelerinde benim Istanbul'da bulunduğum zaman, Türk imparatorluğunun hududu Viyana'dan Tuna'nın her iki sahilinin 16 mil mesafesinde idi. Hudud burada Vag ve Raab sularında bitiyordu ki, Viyana gibi büyük bir taht şehrini bu nehirler, muhâfaza ve müdafaa edecek bir halde değildiler. Raab nehrinden hudut batıya doğru Stirya dağlarında uzanmakta ve sonra güneye ve Kulpa nehrine doğru giderek bu su, bâzı yerlerde her iki imparatorluğu (Türkiye ile Almanya) birbirinden ayırmakta ve daha ileride hudut Koron suyuna erişmekteydi; burada Hırvatistan'da ufak bir arazi parçasını Almanya'ya bırakmakta idi. Hudud çizgisi, Seneni'nin biraz yukarısından geçerek Adriya Denizi kıyısında ve Venedik Cumhuriyeti sınırında biterdi. Burada doğudan Almis'e kadar bir dar saha vardı, sonra Cattaro ve Bodi've kadar uzanmaktaydı. Fakat deniz, Istanbul'a kadar kâmilen Bâb-ı Âlî'nin hükmü altında idi..

«Filhakika Türk imparatorluğunun büyüklüğü, Roma imparatorluğunun büyüklüğü ile kıyas ve nisbet edildiği ve haritaya şöyle bir bakıldığı takdirde, insanın hayretlere düşmemesi, kabil değildir... Böyle bir devleti Türkler nasıl kurmuşlar, nasıl muhâfaza edebilmişlerdir?

«Fiilen işleri ve icrayı kendi ellerinde bulunduran Türkler, zulüm yapmıya, sertlik göstermiye lüzûm olmadığını anlamışlar-

dır. Buna kanaat getirince de, ülkelerinde Hıristiyanlar'ın ikametine müsaade eylemişlerdir. Hattâ İspanya'dan çıkarılıp ülkelerine sığınan Yahûdîler'i bile kabûl etmişlerdir. Gayrı Müslim teb'alarından faydalanmak için, çeşitli milletleri, istedikleri ülkelerde yerleşmeleri için serbest bırakmışlardır... Istanbul'u fetheden ve Roma imparatorlarının tahtına çıkan II. Sultan Mehmed'in davranışlarında bu siyaset, apaçık görülür...

«Türkler, tab'aları olan Hıristiyanlar'ın kadınlarına değil tecâvüzde bulunmak, terbiyeye aykırı hiç bir davranış içine girmezler. Adaletleri sağlamdır ve Hıristiyan tab'a bu adalet altında mahfuzdur. Hıristiyanlar'a —Müslümanlar'dan alınmıyan— fevkalâde vergiler tarh edildiği vâkıadır, fakat bu vergiler hiç bir zaman tahammül edilemiyecek derecede olmamıştır. Hıristiyanlar, kendi rûhânî reislerini zâhiren tam bir hürriyet içinde seçerler. Türkler, Hıristiyan tab'alarını, kendi rûhânî reislerine karşı bile korurlar; rahiplerin kendi cemaatlerinden istedikleri gibi para almasına izin vermezler. Türk tab'ası her patrik ve başpiskoposun, kendi cemaatinden ne kadar para toplıyabileceği, padişahların sarîh fermanları ile tesbît edilmiştir. «Berât» denilen bu fermanların izin verdiğinden bir kuruş fazla almak yasaktır...

«Eyalet paşaları, kendi eyaletlerinde kral gibi görünmekle beraber, devletin gerçek mekanizması bu görünüşten bambaşkadır. Hiç bir paşa, zâtî teşebbüsü ile bir şey yapmaya muktedir değildir. En ehemmiyetsiz davranışlarında bile Dîvân-ı Hümâyûn'un yazılı iznini almıya mecburdur. Istanbul'a sorulmadan hiç bir şey yapmak mümkin değildir...

«Türk milleti yemek ve içmekte çok mûtedildir, kanaatkârdır. Bir parça et ile karnını doyurur. Et sıhhî ve doyurucu olduğu için, başka şeyler yemez. Fakat bir Türk'ün et yemediği gün de yoktur. Etsiz yapamazlar. Macaristan'daki kalelerini Türkler, açlığın her türlüsüne dayandıktan sonra ancak çaresiz kalınca Almanya imparatoruna teslim etmişlerdir. Bu da onların ne kadar kanaatkâr ve tahammüllü olduklarını açıkça gösterir... Yalnız koyun eti yerler. Sığır ve dana etini mecbur olmadıkça yemezler.. Bir de yaş ve kuru her türlü meyveye düşkündürler...

«Soğuktan fazla sıcağa karşı fazla dayanıklıdırlar (*)...

(*) Müellifin bu müşahedesi çok doğrudur. Bu karakteri Türkler, Anadolu'ya geldikten sonra iktisâb etmişlerdir. Orta Asya Türkü, sıcaktan çok fazla soğuğa dayanıklı olduğu halde, Anadolu-Rumeli Türkü, soğuktan ürkmüş, fakat sıcağa büyük dayanıklılık göstermiştir.

«Felâket ve zarûretlere tahammül hususunda Türkler'in gösterdikleri mukavemet ve sabrı, diğer milletler gösteremezler. Dün vezîr pâyesinde bulunan bir adam, rütbe ve nüfuzundan mahrûm olur, bir veya iki hizmetkârını ancak besliyebilecek dereceye düşer, fakat asla şikâyet etmez. Felâketini ilâhî takdîre atf ederek teselli bulur. Ekseriya bir müddet sonra gene rütbesini geri alır, zenginliğe, debdebeye kavuşur. O anda, sanki hayatında sıkıntı çekmemiş gibi yaşamıya başlar. Hâsılı Türkler, hayat şartları ne ise o şartları memnuniyetle ve şikâyet etmeden yaşarlar ve şartlarına göre hayattan istifade ederler. Kadınlara çok düşkündürler. Fakat bu düşkünlük, onları devlet işlerinden ve çalışma şevkınden alıkoymaz. Aşk ve mahabbet mes'elelerine vakit ayırmazlar. Evlerinde daima heveslerini tatmin edecek kadın vardır. Kadınlarına hem sevgi hem saygı gösterirler, fakat hüküm ve nüfuz erkeğindir. Yükselme hırsları vardır. Birkısmı zengin olmak için çok çalışır...

«Türkler, ağırbaşlı insanlardır. Konuşmalarında ciddîdirler. Maksatlarını hem açık, hem kısa şekilde ifade ederler. Kendilerine söylenilenin de bu şekilde olmasını isterler. Uzun konuşmaktan hiç hoşlanmazlar. Bununla berâber kurnaz ve hilekâr hareketleri de vardır. Bazan kaçamağa saparlar. Sözle veya yazılı olarak maksatlarını açıkça ifâde etmeyip ifâdelerini dolaştırırlar. Böylece mücâdele ve münâkaşanın uzamasını sağlarlar. Bilhassa diplomatik konferanslarda bu yolu tutarlar... Pazarlık ve alış verişte yüksek fiat istemezler, az kârla yetinirler. Bir şey söylediler mi sözlerinde mutlaka dururlar. Sözlerinde sebat ve ısrar etmeleri, ahlâklarının en kuvvetli tarafıdır...

«Türkler, hangi dinden olursa olsun seyyahlara, gariplere ve dervişlere çok acırlar, onlara çok iyi davranırlar ve ellerinden gelen yardımı yaparlar. Türkler'in köylerde ve yol üzerindeki şehir ve kasabalarda yaşıyan eşraf ve zenginlerinin sofraları her yolcuya, garîbe, fakire ve misafire açıktır. Zengin Türkler, sofralarında yabancı olmayınca rahatsız olurlar, böyle günlerde ihtiyaç sahiplerini bizzât aratarak sofralarına oturturlar. Yedirdikten sonra para da verirler. Eşraftan olan Türkler, daha çok misafir ve garip ağırlamakla birbirleriyle yarışa girerler...

«Türk eğitim ve öğretimi, daha çok amelîdir. Kendi ilimlerini çok iyi bilirler. Biz Batılılar, Doğu dillerini bilmediğimiz için, Batı dili bilmiyen Türkler'i cahil sanırız. Öyle değildir.

«Avrupa akademi ve üniversitelerinde Doğu dilleri öğretilmiye başlandığından beri, Doğu milletlerinin ve Türkler'in büyük kültürleri olduğu anlaşılmıştır. Her kültürlü Türk, Arab ve İranlı 3 dil bilir: Türkçe, Arabca ve Farsca. Bizde kendi dilinden başka daha

iki dil bilen aydınların sayısı ne kadardır? Zâten Türk toplumunda Arabca ve Farsca bilmiyen adam aydın bile sayılmaz, ilim adamı olarak kabûlüne ise imkân yoktur... Dinî ve edebî ilimlere ise çok ehemmiyet vererek çalışırlar... Kimya ve botaniği de iyi bilirler. Bunlardan başka Türkiye'de hendese, kozmografya ve ahlâk da okutulur. Son bir asır içinde Türkler'de 86.000 yazar çıkmıştır. Bu 86.000 Türk müellifinin adını hususî kütüphânemdeki yüzlerce Türkçe, Arabca ve Farsca kitabı tetkik ederek çıkardım. Papa XI. Clemens bu çalışmamı duymuş. Assemani (*) adında bir rahibi bana göndererek Türk müellifleri listesini istedi. Bu listeyi, Vatikan kütüphânesine konmak üzere Assemani'ye kopya ettirdim.

«Coğrafya da Türkler'de ileri gitmiştir. Avrupa'da yeni çıkan atlaslar, derhal Türkiye'ye girmektedir. Kendi ülkelerinin haritaları, bizim atlaslarımızdan çok üstündür. Türk haritalarında en küçük mevkı'lerin bile adları gösterilir. Bu isimler ekseriya Türkçe'dir ve bizim atlaslarımızdaki antik isimlere benzememektedir. Avrupalılar, bu yerlerin bugün kullanılan Türkçe isimlerini bilmezler.

«Fakat Türkler, kitaplarını bastırmazlar. Avrupa'da sanıldığı gibi baskı işi yasak falan değildir. Fakat Türkler, hattatların ekmeğine mâni olmamak için böyle davranırlar. Ben Istanbul'da bulunduğum zaman 90.000 kişi hayatını hattatlık, kâtiplik, mümeyyizlik ve müsevvidlikle kazanıyordu. Rumlar ve Yahudiler, Istanbul'a matbaayı sokup Türkçe kitap basmak için çok çalıştılarsa da izin alamadılar. Türkler, bu müteşebbislere, kendi kazançları için 90.000 Istanbullu'yu aç bırakamıyacaklarını ihtâr ederlerdi.

«Bu derecelerde geniş ve büyük Türkiye imparatorluğunu, emniyetli ve kuvvetli bir takım dayanaklar ve yardımlar olmaksızın idare ederek bu mertebelerde azametli bir şekle yükseltmenin imkânına kim inanabilir? Yalnız bir kişinin bunu yapması kabil midir?

«Türkiye kadar her hususta muntazam ve doğru kayıtları bunan, diğer hükûmetlerle akd edilen muâhede ve mukaveleleri bütün teferrüâtıyle düşünerek mevcut usul ve protokole göre düzenliyen, emir-nâme ve tâlimat-nâmeleri ve imtiyaz-nâmeleri ihtimamla tanzim eden, devlet memurlarının görevlerini itina ile tesbit eden, her türlü tasarrufunu idarî ve iktisadî mucip sebeplere

(*) Tanınmış müsteşriklerdendir.

dayandıran, her adımını düşünerek atan bir idare ve hükûmetin dünyada mevcûd olmadığını, cesaretle söyliyebilirim...

«Uzun uzun anlattığım gibi Türkler'de ilim ve fen çok ileridir. İlme ve fenne verdikleri değer çok öğülmeye değer. Fakat Türkler'in kötülükleri ve noksanları da az değildir...

«Türkler'in emekliye ayırdıkları askerlerine çok iyi baktıklarını söylemem îcâb eder. Emeklilere «oturak» derler. 1680 senesinde oturakların sayısı 10.000 kadar neferle 34 subaydı. İyi tahsisat alıyorlardı(*). Bir de «fodla-hor» diye sınıf vardır. Mevcutları Istanbul'da 3.022 kişiydi. Bunlar şahsen asker ve asker emeklisi değillerdir. Fakat babaları askerken öldüğü için kendilerine maaş bağlanmış asker çocukları idiler...

«Türkler, gerek kara, gerek deniz ticareti ve iktisadî mes'eleler için çok iyi kanun ve nizam-nâmeler yapmışlardır. İktisadî durumlarının sağlamlığı, Türk ordusunun gücünün sebeplerinden biridir. Askerî kanun ve nizam-nâmeleri ise, dikkatimizi çekecek kadar mühimdir. Bütün bunlara rağmen Türk'e karşı duyulan korku yersiz ve saçmadır. Türk askerinin verdiği dehşet ve korku uzun asırlar yalnız devletin Hıristiyan tab'asını itaatli kılmamış, aynı zamanda yabancı Avrupa devletlerine de te'sîr etmiş, en cesur Hıristiyan milletleri, asırlar boyunca, Türkler'in her türlü hakaretine tahammül etmişlerdir...

«Asırlar boyunca mağlûbiyetin ne olduğunu bilmiyen bu imparatorluk, Hıristiyanlar'ı korku ve dehşet içinde bulunduruyordu. 1683 senesinde şevket ve kudretinin zirvesine erişen bu imparatorluk, bu tarihten sonra, eskisi gibi mağlûb edilemez sıfatını kaybetti...

«Dünyada sür'atle iş görmek hasleti yalnız Türkler'e mahsustur denilebilir(**). Ordularında da, devlet işlerinde de, hususî hayatlarında da sür'at esastır».

(*) İleride göreceğimiz gibi Türk ordusunda erler de hayat boyu meslekten askerdiler ve tabiatiyle böyle olunca erler de emeklilik hakkını hâizdiler. Bugünki belirli müddet için bütün vatandaşları silâh altına alıp terhis etmek usulü yoktu. Tanzimat'tan sonra çıkmıştır. Eski Türk sistemi, yâni meslekten erlik İngiliz ordusunda 1939'a kadar devam etmiş, Churchill mecbûrî askerlik kanununu Avam Kamarası'ndan zorlukla geçirebilmiştir.

(**) Demek 1730 yıllarında hâlâ böyleydi. Sonradan Türkler, ağır iş çıkaran, kırtasiyecilikten fevkalâde hoşlanan bir toplum ve devlet mekanizması sahibi olarak dünya literatürüne geçmişlerdir.

İktisâdî ve Mâlî Güc

Tabiî savaş, netice itibariyle bir iktisadî ve mâlî güc mes'elesidir. Parası olan çok defa savaşı kazanabilir. Şimdi Türk ordusunun mânevî üstünlüklerini saydıktan sonra, maddî üstünlüklerine geliyorum. Kont Marsigli şöyle der (s. 21-2) :

«İktisat işleri mertebe ve kayıt bakımlarından o derecelerde güzel ve düzenli olarak kurulmuştur ki, Hıristiyan hükûmetlerde böylesi yoktur. Türk iktisadî düzen ve kanunlarında kötülüklere ve suistimallere karşı her türlü tedbiri bulmak mümkindir».

Bu sırada Türkiye, hâlâ dünyanın en zengin devletidir. Fakat bir kuşak sonra Avrupa'nın zenginliği, Türkiye'yi gölgede bırakmıya başlıyacaktır.

Marsigli'nin eserini yazmasından sonraki devrede, I. Mahmud devrinde (1730 - 1754) Türk iktisadî gücü hâlâ dünyada birinciydi ve Türk askeri, dünyanın en bakımlı askeriydi. Bu padişahın zamanında maaşlar şöyleydi : albay 10.800 akça (162.000 TL.), yüzbaşı 6.000 akça (90.000 TL.), teğmen 2.700 akça (40.500 TL.), er 540 akça (8.100 TL.) (Subhî, 58-9) (1973 değeriyle TL.'na çevrilmiştir)

Harb, büyük işti. Çok para işiydi. Meselâ 1718 yılında Almanya savaşı için yalnız fevkalâde masraflara bugünki paramızla 9.765.000.000 TL. ayrılmıştı (Hammer, XIV, 7).

Bir seferin ne demek olduğu, ne hazırlıklarla meydana geldiği, ne fedakârlıklarla neticeye gidildiği, muhayyileleri titretmiştir. Kayıkçı Kul Mustafa, koşma şeklindeki destân'ında IV. Murâd'ın 1639 Bağdad sefer-i hümâyûnu'nu anlatırken «*Askerin bir ucu yürüdü Van'dan*» der ve Bağdad'a gelen Osmanlı askerinin ucu bucağı görünmediğini anlatmak ister. Sonra bir Bağdad gazisine «*Sağından vuruldun, soluna yaslan*» diyerek, can fedakârlığına tercümân olur.

Büyük savaşlarda, su gibi cephâne harcanmaktadır. 26 ocak 1579 tarihli Dîvân-ı Hümâyûn emrinde (*Mühimme*, XXXIII, 533), Câncâ (Gümüşhâne) mâden emînine, İran üzerine serdâr olan Vezir Lala Mustafa Paşa'ya acele «otuz kerre yüz bin tüfeng fındığı» yâni 3.000.000 tüfek mermisi yapıp göndermesi yazılmıştır. Diğer cephâne fabrikalarının faaliyetini, Gümüşhâne'ninki ile kıyâs ediniz.

İkmâl işi, büyük teşkîlât istiyordu. Orduların tamâmen ateşli silâh kullanmıya başladıkları devirde cephâne ikmâli işi, büsbütün büyük mes'ele oldu. Meselâ 93 Harbi'nde (1877 - 78 Rus-Türk savaşı) bir tek Gedikler meydan muhârebesinde (25 ağustos 1877,

Kars ile Gümrü arasında), sabahtan akşama Türkler'in 66 Krupp topu 10.000 ve Ruslar'ın 150 topu 50.000'e yakın mermi endaht etmişti. Piyâde silâhlarını, bununla kıyâs ediniz (bu Türk zaferi Müşîr Ahmed Muhtar Paşa'ya «Gaazî» unvânını kazandırmıştır). Gene aynı savaşta, Kars kalesinde 300 küsur Türk topu vardı. Ruslar'ın 27 gün, 27 gece süren ilk Kars muhâsarasında, kaledeki top mermisi bitti. Zîrâ top mermisi İstanbul'dan gemiyle Trabzon'a gönderiliyor, Trabzon'dan katır veyâ at sırtında Kars'a naklediliyor, her beygir iki mermi taşıyabiliyordu. Devletin dîğer kalelerini ve seyyâr ordusunun cephâne ihtiyâcını, bununla kıyâs ediniz. Her top mermisi patlayınca, «şarapnel» denilen 500 mermi, yıldırım gibi çevreye yayılıyordu. Gedikler meydan muhârebesinde Muhtar Paşa'nın ordusundaki en ilgi çekici birlik, Şeyh Şâmil'in oğlu Gazi Mehmed Şâmil Paşa'nın idâresindeki Dağıstan süvârî tugayı idi. 93 Harbi, Kırım Savaşı'ndan ancak 20 yıl sonra olmasına rağmen Türk ordusunun silâhlarının % 90'ı yenilenmiş, Türk donanması % 100 yenilenmişti. Bu yenilenme, Sultân Azîz'in büyük eseri idi ki, Midhat Paşa ve dîğer değersiz devlet adamları ve kumandanlar tarafından mahvedilmiştir. Bu satırları kendisinden naklettiğim, Gedikler muhârebesinde bizzat bulunarak hâtıralarını yazan Mehmed Ârif Bey «Kırım harbinde kullanılan silâhlar nerede, bugünkiler nerede?» diyor ve 20 yıl önceki silâhları ilkel buluyor (*Başımıza Gelenler*, 1973 baskısı, s. 151, 192, 246, 254, 259).

Ordunun iâşesi de dünya standartlarının üzerindeydi ve tabiî bu husus da malî güce dayanıyordu. İaşe, Türkiye toprağında ve düşman toprağında veya harb sahasında olmak üzere iki çeşitti. İkincisinde kısıntı yapılır, meselâ o âna kadar askere tereyağı ve bal verildiği halde, artık bu iki madde kesilirdi (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, 163-4, not).

Fernard Grenard, iaşe mevzuunda şöyle der: «Türk ordusunda hususiyle iaşe işi, dünyada en iyi düzenlenmiş durumdaydı. Asker, memleketin sırtından geçinmiyor, tükettiği maddelerin bedeli tamamen ödeniyordu». Sırb tarihçisi Mihail Konstantinoviç şöyle yazar: «Bir Türk askeri, Hıristiyan köylüden zorla bir tavuk alır veya atını köylünün buğday tarlasına koyuverirse, idâmla cezalandırılırdı».

Askere seferde bile «sükkerî peksimed» yâni şekerli çörek verilirdi. II. Selîm'in 1566'daki cülûsundaki tatsız asker dırıltısında asker, Sigetvar seferinde ne derecede iyi beslendiğini itiraf etmek zorunda kalmıştı.

Haberalma

Haberalma (istihbarat) teşkilâtının mükemmelliği üzerinde, olaylar zikr ederek, siyasî tarih kısmında epey durulmuştu. Eski Türk devletlerinde de bu teşkilât iyi işlerdi. Cengiz ve Timur gibi geniş imparatorluk sahipleri, askerî ve her türlü istihbârata fevkalâde ehemmiyet vermişlerdir. Osmanlı devleti, bu geleneklerin mirascısı olmuştur. Fâtih, bu işe son dereceye kadar önem vermiştir. Karada «akıncı» denilen komandolar, denizde «korsan» denilen deniz akıncıları, yabancı ülkelerdeki Türk ajanlarının ekserisini meydana getirirlerdi. Yabancı ülkelerde, Türkiye'ye para karşılığı haber satan o ülkenin yerlileri de vardı.

Haberalma kadar haberleşme (muhâbere) de çok mühimdi. Haberlerin o geniş imparatorlukta çok büyük sür'atle yerine ulaştırılması lâzımdı. Bunun için muazzam bir teşkilât kurulmuştu ki, ileride anlatılacaktır. Çabuk haber getirenler, mükâfatlandırılırlardı. Bu hususta rekortmenler vardı. Meselâ «Topal Sâdık» adındaki postacı, Bağdad'dan Istanbul'a bir haftada mektup taşımakla meşhurdu (Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri,* 114). Istanbul - Bağdad yolu kuşuçuşu 1.600 kilometre ve karayoluyle 2.500 kilometredir. Topal Sâdık'ın günde 350 kilometreden fazla mesafeyi at üzerinde geçtiği anlaşılır (her konakta at değiştirilirdi).

1717'de îdâm edilen vezirlerden Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Nesâihu'l-Vüzerâ* (vezîrlere öğütler) adlı siyaset-nâmesinde şöyle der : «Ahvâl-i düşmeni dahi bilmek mühimm-i azıymdir. Düşmen ahvâli bilinmemek ile ve tefahhus ve istihbâr olunmamakla nice devlet berbâd olmuşdur. Ve her bir serhadden taraf-ı düşmene nihânî câsûslar gönderilip pey-der-pey düşmen-i dînin keyfiyyetlerinden haber-dâr olmıya sâ'y eyliyeler» (Wright neşri, 75-6).

XVIII. asrın sonlarında bile Bâb-ı Âlî'nin «Polonya'da geniş bir haberalma teşkilâtı kurduğu»nu bir Leh tarihçisi kaydetmektedir (Jan Reychman, *Belleten,* no. 121, s. 86).

Askerî Yollar ve Yürüyüş, Türk Çadırı

Askerî yollar, bilhassa Istanbul-Budin ve Istanbul-Bağdad, ikinci derecede Istanbul-Erzurum ve Istanbul-Kahire caddeleri devlet tarafından her zaman için mükemmel tutulurdu. Çünki bunlar, ana askerî ve posta yoluydu. Köprüleri, tünelleri, her şeyleri kontrol ve muhâfaza altındaydı. Türk askeri, iyi yol üzerinde yürümeliydi. Kaanûnî, Istanbul-Budin yolu üzerinde Macaristan'da bir çok su deposu ve buzhâne yaptırmıştı. Sulh zamanında her

yolcu yazın buzlu su içtiği gibi, bedava buz da alıp yoluna devam ederdi. Harb zamanında su depoları ve buzhâneler, askerin emrindeydi (Marsigli, 41).

Böyle yollar üzerinde çok sür'atli yürüyüş yapılabileceği ve bu yürüyüş sür'atinin Avrupa'da hayretle karşılanacağı âşikâr bir şeydir. Ama Türk askeri, kötü yolda da hızlı yürürdü. Dağlar için hususî yetiştirilmiş dağcı birlikleri vardı. «Türk ordusu yürüyüşte fazlasıyle dikkatli ve uzun mesafeler almakta bizden daha istidatlı, kudretli ve tecrübelidir» diyor General Kont Marsigli (s. 223). Bundan tabiî bir şey de olamaz. Alman ordusu Almanya, Fransız ordusu Fransa gibi yarım milyon kilometre karelik devletlerde yürümeye alışmıştı. Türk ordusunun yürüyüş alanı ise Yavuz'dan itibâren on milyon kilometre kareye yükselmişti. Yürümeye mecburdu ve yürüyordu. Coğrafya mesafesinden ürkmemekle tarih sahnesine çıkmış bir ırk için bu, pek de mühim bir şey değildir.

Yürüyüş hâlinde orduya, hayvanlarına iyi bakılır ve iyi beslenirdi. Marsigli şöyle devam ediyor: «Türk ordusunun bu yürüyüş kudretinin sebebi, yemeklerinin iyi olması ve hayvanlarına iyi bakılması ve bütün bunların bizimkilere nazaran daha muntazam ve daha düzenli cereyan etmesidir. Bundan dolayı Türkler, kuvvetlerini daima muhâfaza etmekte ve her türlü müşkilâta tahammül etmektedirler. Onların bu husustaki kudretlerini örneklerle isbat edeceğim... Türkler, kapalı ve hızlı yürüyüş yaptıkları zaman, ağırlıklarını, bir kaide olarak daima geride bırakırlar... Hiç bir zaman değişmez bir kaide olarak Türkler, nehirler ve bataklıklarda yeni köprüler kurmak ve eskilerini tamir edip yenilemek, yolları düzeltmek, hendekler açmak ve yürüyüşü engelliyen orman ve ağaçları kesmek gibi işlerle uğraşırlar. Bundan başka, yarım mil mesâfe ile toprak tepecikleri ve yığınları meydana getirirler ve bunları bilhassa yüksek yerlerde yaparlar. Eğer padişah sefere katılmışsa, bir yerine iki yaparlar. Osmanlı ordusu, sıkı sûrette yürüyüş yapar. Gece kalkar ve yürüyüşe hazırlık için çalışmaya koyulur. Sırıkların üzerinde meş'aleler yakılarak gece ordugâh aydınlatılır. Yürüyüş sırasında hiç bir ses ve gürültü duyulmaz, mehter de çalmaz. Mehter, muhârebe sırasında ve merasimlerde çalar» (s. 221, 224, 225).

Mesafeleri hızla geçme nasıl Türkler'e Orta Asya'daki hayatlarından mîras kalan zarûrî itiyâd ise, çadırda yaşama, çadıra alışkanlık ve çadır sevgisi de öyledir. Padişah bile muazzam taş yığını şatolarda oturmaz; geniş bahçelere serpiştirilmiş köşklerde oturur, bu pavyonlarda otağda bulunduğunu hayâl eder.

Marsigli şöyle der (s. 180-1) : «Türk çadırları çok mükemmeldir. Yağmur, güneş, rüzgâr ve hiç bir şey Türk çadırına nüfuz edememektedir. Üstelik güzel ve süslü şeylerdir, san'at eseridirler. Fakat ağırdırlar ve götürülmeleri kolay değildir. Pamuktan örülmüş bezden yapılır. Çadırların içinde oturmak için minder ve halı vardır, kanape ve koltuk yoktur... Mükellef çadırlar, Türk servetinin, zenginliğinin ve ihtişamının birer nişanesidir. Türkler, müsait zamanlarda bu büyük otağlarda toplanıp eğlenirler. Viyana seferinde kullanılmış olan Türk çadırları, akıl almaz ihtişamda, birer yürüyen saraydı. Çadırlar pavyonlu, tek direkli ve yekpâre örtülüdür... Tualete mahsus çadırların üzeri açık, yalnız dört tarafı kapalıdır. Ordugâhta bir de büyük eteksiz çadır vardır, bu müracaat çadırıdır. Ordugâhı hazırlamakla görevli askerler bir şeyde tereddüde düşerlerse bu müracaat çadırına gidip sorar ve öğrenirler... Sultâna mahsus otağ-ı hümâyûn daima çifttir, birinde sultan yatarken, diğeri bir konak ötede kurulmuş hazır bekler».

IV. Mehmed'in 2 adet otağ-ı hümâyûnu vardı. Her birini 600'e yakın deve taşıyabiliyordu (Galland, *Journal,* II, 111). Pâdişah kışın otağında inciler işlenmiş çarşafla, yazın ise samur kürkler örtünüyordu. Galland (II, 116-7), padişahın bir Türkmen hânedânına mensup olduğunu, atalarının hayatını unutmadığını, otağda yaşamayı sevmesinin bunu gösterdiğini, büyük bir dikkatle işaret etmiştir. Padişahın aynı büyüklükte, fakat iç tertibâtı biraz farklı iki otağı vardır. Otağlarda hamamlar ve tualetler, tahtlar, köşkler, kabûl salonları ve mükellef yatak odaları vardır. Pencereleri gümüş çubuktan, perdeleri atlastandır.

Padişah veya serdâr çadırı, erişilemez bir şeydir, her türlü muhâfaza tedbiri alınmıştır.

Bir seferin menzil teşkilâtını hazırlamak, bir ucu Kızıl Elma'da, bir ucu Kaf Dağı'nda olan bir devlet için, muazzam bir şeydi. Hele sefere pâdişah katılacaksa, yâni «sefer-i hümâyûn» ise, işe daha da ehemmiyet verilirdi. Ordunun geçeceği yollar, evvelce yeniden tesviye edilirdi.

IV. Murâd'ın Bağdad sefer-i hümâyûnu, en iyi hazırlanmış seferlerden biridir. 15 yıldır Bağdad, Kızılbaş'ın elindeydi ve 15 yıldır cihanın iki büyük Türk devleti Bağdad için akıl almaz kanlar akıtmışlardı. Ve gene 15 yıldır serdârlar, Bağdad önünden mahzûn ve mükedder ayrılmışlardı. İşin serdâr kârı olmadığı, padişah işi olduğu artık belli olmuştu. Osmanlı cihan devletinden bir eyâlet koparıp onu 15 yıl gibi uzun müddet muhâfaza etmek... Bu, akıl alacak iş değildi. Düğümün mutlaka kılıçla kesilmesi şarttı.

Ağırlıklar kara yoluyle, deniz yoluyle ve su yolundan nakledilirdi. Su yolu olarak kullanılan ve üzerinde çok kesîf trafik bulunan Turk akarsularının başlıcaları Tuna, Fırat, Dicle ve Nîl idi. Bu suların üzerinde Türkler'in «ince donanma» dedikleri harb ve nakliye gemileri bulunurdu. Tuna'ya «Tuna kapdanı», Dicle ile Fırat'a «Şat kapdanı» denilen amiral hükmederdi ve bu amiraller kapdân-ı deryâya değil, doğrudan doğruya Dîvân'a bağlı büyük memurlardı.

Bagdad seferi için Birecik nehir limanında 800 gemi toplanmıştı. Ağzına kadar mühimmat doldurulan bu 800 gemi, Birecik'ten Bagdad önlerine geldi (1639) (*Mühimme*, LXXXVII, 312, 333). Ancak yetmedi. Birecik nehir tersanesinde bir 800 tekne daha kızağa kondu, bitirildi, yüklendi ve Bağdad önlerine geldi. Bu muazzam iş, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisinin nezaret ve mes'uliyetinde yapıldı. Birecik'ten Bağdad yakınlarına gelmek için Fırat üzerinde 800 kilometre geçmek îcâb ediyordu. Gemiler, Fırat'ın Dicle'ye 40 kilometreye kadar yaklaştığı dirsekte yüklerini boşaltıyor, sonra 40 kilometrelik kara yolu başlıyordu (Bağdad, bilindiği gibi Dicle üzerindedir) (*Mühimme*, LXXXVII, 288, 341).

Bağdad'a top gülleleri Bosna, Erzurum, Haleb, Birecik, Van ve Kiğı cephane fabrikalarından geliyordu. Rumeli'nden gelen cephane kara yoluyle Istanbul'a, oradan gemilerle Payas'a, oradan Birecik'ten Fırat üzerinden Irâk'a sevk ediliyordu. Anadolu fabrikalarından gelenler Dicle, Fırat suyollarından veya kara yoluyle Bağdad önlerine sevk ediliyordu. Siyah barut, aynı yollarda geliyordu. Menzillerdeki bütün askerî depolar, ağzına kadar cephane ve mühimmatla dolmuştu. Kahire, Ayntab, Haleb ve Rakka'da barut fabrikaları vardı. En büyük menzil teşkilâtı Musul'da kurulmuştu. İmparatorluğun dört yanından gelen ağırlıklar Musul'u doldurup taşırmıştı (*Mühimme*, LXXXVII, 360-87).

İngiliz tarihçisi F. Downey şöyle der: «Türkiye imparatorluğunda iaşe işlerine ilk zamanlardan beri o kadar büyük ehemmiyet verilmişti ki, bu teşkilât, iaşe ve levazımı kötü idare edilen ve muhârebe meydanlarında açlıktan ölen Avrupa ordularının hased edecekleri derecede mükemmel bir hâle gelmişti» (s. 29).

Harbe Hazır Bir Millet

Bir ordu-millet olan Türkler, her zaman harbe hazırdı. Siviller silâh kullanmasını, ata binmesini bilirdi. Bilhassa büyük şehirler dışında her evde silâh, hattâ ateşli silâh bulunurdu. 1658'de Köprülü Mehmed Paşa, Celâlîler'e yardım ediliyor vehmiyle Ereğli

(Konya) şehri halkına kızmış, ellerindeki bütün tüfekleri toplatıp Istanbul'a aldırmıştı. Istanbul'da devlet cephanesine bu sûretle yalnız Ereğli ve çevresinden toplanma 80.000 tüfek girmişti (Naîmâ, VI, 418)

Türk halkı, avcı ve sporcu bir millet olarak da harbe hazırdı. Orta Asya'dan getirilen av ve geleneksel sporlar, yeni vatanda, Anadolu ve Rumeli'nde de devam ediyordu. Atlı sporlar, bilhassa cirit, silâhlı sporlar, bilhassa kılıç-kalkan ve okçuluk, beden sporları, bilhassa güreş, çok yaygındı ve en mütevâzı' halk tabakalarına kadar inmişti. von Moltke, 8 kasım 1838'de Malatya'dan Berlin'e yazdığı bir mektupta (s. 262) bir Türk avcısını şöyle anlatıyor :

«Yanımızda, memleketi olan Hazar Denizi kenarındaki Dağıstan'dan sürülmüş bir Lezgi beyi var. O kadar mükemmel bir nişancı ki, atı alabildiğine koşarken upuzun tüfeğiyle bir kuşu kurşunla vurabiliyor. Bu biraz avcı hikâyesi gibi görünüyor ama, gözümle dört defa gördüm. İki defa karga vurdu, kuşlar hemen düştüler. Bir defasında uçan bir kartalın ayağını kopardı, bunun üzerine köpekler kartalı yakaladılar. Bir defasında da isabet ettiremedi».

von Moltke, Birecik'ten Berlin'e 27 ocak 1839'da yazdığı mektubunda da cirit oyununu tasvir ediyor (s. 267) :

«Ciritlerini sağ elleriyle havaya kaldırmış, narin kısraklarının zengin takımları ve iyi tımar edilmiş tüyleri, kavukları, kırmızı, mavi ve sarı elbiseleriyle, son derece muhteşem bir alay teşkil eden Türkler'in arasından geçtiler... Atlar, cirit oyunundan, süvarileri kadar hoşlanıyorlardı. Cirit oyununu gören atım birden tepinmeye ve kişnemeye başladı. Dizginleri salıverdim, koşmaya başladı, aynı zamanda dizgin ve diz temasına o kadar iyi itaat etti ki, en kötü binici, bu işten şerefle çıkardı». Bu şehadet, Türk atlarının savaş için ne kadar iyi eğitilmiş olduğunu, çok büyük bir askerin ağzından naklettiği için mühimdir. Türk atları hakkında von Moltke, başka bir yerde (s. 261) şöyle diyor :

«Serdâr Paşa'ya Türk generallerinin çoğu ve bir kaç gözde alay beyi ve hizmet için de bir sürü ağa refakat ediyordu... Bu kortejin fevkalâde ihtişamlı bir görünüşü var. Çünki dünyada pek az şehir vardır ki, orada, bizim bu Malatya'daki ordugâhımızda olduğu gibi çok sayıda mükemmel atlar bulunsun. Bu atlar arasında, deve sütüyle beslenmiş, küçük, kuru yarış atları, ağır kafa ve boyunlu, fakat muhteşem sağrılı kuvvetli Türkmen atları, vücutlarının ön kısmı yüksek, iri İran atları, Sıvas'ın mükemmel

hayvanları ve hepsinin başında, asîl Necd ve Aneze ırkları bulunuyordu».

Fâtih Vezirler

«Ordu vâızı» denilen çok büyük rütbeli ilmiyyeden bir zât, muhârebeye takaddüm eden saatlerde ve muhârebe sırasında askere hitâb ederdi. Bâzı tarîkatlerin derviş ve şeyhleri de bu maksatla gazâya katılırlardı. Çoğu bizzât döğüşür ve şehâdet arardı. Istanbul'un Fethi'nde Ak Şemseddîn'in rolü malûmdur, Bizans'ın mânevî fâtihi sayılmıştır. Haçova meydan muhârebesinin gerçek galibi, Hoca Sâdeddin Efendi'dir. 1683 Viyana seferine de Hâce-i Sultânî olan meşhur bilgin Vânî Mehmed Efendi katılmıştı. Teşrîfatçıbaşı Ahmed Ağa, Viyana seferi rûz-nâmesinde: «Şeyh Vânî Efendi, diyor; Viyana'yı muhâsara eden askerin siperlerini dolaşıyor, öyle güzel ve te'sirli konuşuyor, askeri öyle coşturuyordu ki, hitabet san'atından anlıyanın hayretten parmağı ağzında kalır».

Gazâ ve gazânın sonunda fetih, dârü'l-İslâm'a bir parça daha katmak, dâru'l-küffâr'ın sınırlarını biraz daha daraltmak, büyük sevaptı. Devletin bekası ve şevketi, gazâ ve fetihle kurulmuştu. Gazâ ve fetih için her türlü fedakârlık göze alınırdı. Türkiye tarihi, büyük gazi kumandan ve amiraller, fâtih vezirlerle dolup taşar. Siyasî tarih bahsimiz, geniş ölçüde bu zâtların hikâyesiydi. Fâtih vezir tipleri o derecede boldur ki, örnek seçmekte tereddüde düşülebilir. Bâzıları bugün için bile çok meşhur adamlardır. Bâzılarının adını ise bugün bilen yoktur, tarihin sahifeleri arasında gizli kalmışlardır.

Bunlardan biri Gazi Palak Mustafa Paşa'dır. 1520-22'de kapdân-ı deryâ idi. Sonradan 40 kadırga ile Istanbul'dan ayrıldı. İskenderiye'ye geldi. Oradan Süveyş'e gitti. Süveyş'ten bir filo alarak Habeşistan sahillerini dolaştı. Umman Denizi'nden Basra Körfezi'ne geldi. Basra'da Şat ve Dicle'den geçip 20 kadırga ile Bağdad önlerine geldi. Bağdad'ın Kaanûnî tarafından fethine bu sûretle denizden katılmış oldu (30 kasım 1534). Mısır beylerbeyi ve Istanbul'a gelip kubbe vezîri oldu. Bu görevdeyken ölen bugün adı bile bilinmiyen bu büyükamiral, Eyüpsultan Camii avlusundaki küçücük türbesinde gömülüdür.

Bugün Köprülü-zâde Ali Bey'in adını dünyada kaç kişi bilir? Köprülü Mehmed Paşa'nın 3. oğlu, Fâzıl Ahmed ve Fâzıl Mustafa Paşalar'ın kardeşi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kayınbiraderidir. Sessiz sedasız, ağabeyi Fâzıl Ahmed Paşa'ya uzun ve me-

şakkatli Girit ve Almanya seferlerinde refakat etmiş, ne beylerbeyilik, ne vezirlik istemiş, annesi ile hacca da gitmiştir. Almanya seferinde iken Budin'de hastalanarak genç yaşında ölmüştür. Budapeşte'de Paşa Sarayı avlusundaki Ahmedbey Türbesi'ne gömülmüş, o sırada cihan siyâsetini ve dengesini elinde tutan Fâzıl Ahmed Paşa'nın kardeşine müstakil türbe bile yapılmamıştır.

Gerçek fâtih vezirlerden biri Özdemir Paşa'dır. Oğlu Sadrâzam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Habeşistan ve Kafkasya'yı fethetmesi, onun şöhretini çok gölgelemiştir, bugün adı biliniyorsa, ancak Osman Paşa'nın babası olması dolayısıyledir. Çok uzun müddet Mısır beylerbeyiliği yapan, Hindistan seferiyle meşhur Sadrâzam Süleyman Paşa gibi büyük bir devlet adamı tarafından yetiştirilmiştir. Aslen Memlûk beylerindendir ve Abbâsî Hânedânı'ndan bir Arab imparatorluk prensesi ile evlidir. Genç Özdemir Bey, Sudan, Somali, Eritre ve Habeşistan'ı fethe başlamıştır. Korkunç ekvator bölgesindeki başarıları kabiliyetli adam temyiz etmekte Türk tarihinin gelmiş geçmiş en kabiliyetli adamı olan Kaanûnî Sultan Süleyman'ın hemen dikkatini çekmiştir. Özdemir Bey'e beylerbeyilik (orgenerallik) veren Kaanûnî, kendisini şahsen tanımak için Istanbul'a çağırmıştır. Yıllarca merkezde görevsiz bir beylerbeyi olarak kalan Özdemir Paşa, Kaanûnî'nin Doğu Afrika ve Doğu Arab Âlemi için her mes'elede danıştığı, bu mevzularda birinci derecede emniyet ettiği ve bilgisine güvendiği hususî müşaviri ve zamanla padişahın yakın dostu olmuştur. Padişahın, kendi kendini yetiştiren, sarayın desteğiyle değil, kendi teşebbüs kabiliyetiyle şöhret yapan askerlere ve san'at ve ilim adamlarına dost muamelesi yaptığı, kapıkulu muamelesi yapmadığı malûmdur. Bu ince dikkati çok az hükümdar gösterebilmiştir. Yıllarca padişahın meclisinde başbaşa saatlerce görüşen Özdemir Paşa, Kaanûnî'ye, imparatorluğunun o uzak ülkelerini yakından tanıtmıştır. Kaanûnî, oralarda daha yararlı olacağına hükmederek Özdemir Paşa'yı Habeşistan'a göndermiştir. Mahallî dilleri, kavimleri, kabîleleri, örf ve âdetleri çok iyi bilen Paşa, fetihlerine devam etmiş ve oğlu Osman Bey'i de kendi gibi yetiştirmiştir. Özdemir Paşa bugün Habeşistan'da Musavva' şehrindeki türbesinde yatmaktadır. Bugün Habeşistan'da yatan bir fâtih Türk beylerbeyisi, Kaanûnî gibi bir hükümdârın en emniyet ettiği müşâvir ve şahsî dostlarından biri... Ama Hindistan'da, İndonezya'da ve dünyanın her yerinde ebedî uykularını uyuyan binlerce Osmanlı Türkü asker, denizci, san'at ve ilim, din ve tarîkat adamı vardır.

Tarihçilerin çok bahsettikleri Özdemir Paşa'nın Habeşistan'da Musavva'daki Paşa Sarayı'nın bugün temelleri mevcut mudur,

bilmiyorum, hiç bir kayda tesadüf etmedim. Ama türbesi vardır, hâtırası yaşamaktadır ve bu hâtıra, Habeşistan Müslümanları için mukaddestir. Habeşistan'da bugün Hıristiyan ve Müslüman dini aynı sayıda mü'mini paylaşıyorlarsa, bu, geniş ölçüde Özdemir Paşa ile oğlunun eseridir. Dehâ sahibi baba-oğul... Bunlar Habeşistan'ı yalnız putperest kabîlelerle, Hıristiyan Habeş kralları ve onların hâmîsi Portekiz donanma, asker ve topçusuyle savaşarak değil, sıcak, iklim ve tropikal hastalıklarla boğuşup onları da yenerek fethetmişlerdir. Özdemir Paşa'nın ilk fethettiği Musavva limanı, 1890'lara kadar Türkiye'nin bir kazâsı olarak kalmış, bu târihte İtalya'nın eline geçmiştir.

Evliyâ Çelebî, camiinin yanındaki türbesinde gömülü olan Özdemir Paşa'nın merkadini ölümünden 120 yıl sonra ziyaret etmiştir. Musavva «Habeş paşası tahtıdır. Mâtakaddem sultânlıkdır. Özdemir Paşa başına sorguç takıp dîvân edermiş. Hâlâ yedi sultânlık yer taht-ı hükûmetindedir... Beylerbeyisi, cümle vüzerâ mâ'beyninde, Bağdâd vezîrinin altında ve Şâm vezîrinin üstüne tasaddur eder». Habeşistan eyâletindeki ısyânı, Fortacı Ahmed Paşa bastırmıştır. Evliyâ Çelebî, Sudan ve Habeşistan'da Özdemir Paşa'nın fethi olan düzinelerce şehir ve kaleyi teker teker tasvîr etmiştir (X, 841, 845, 849-50, 938-9, 940-6, 950, 952, 957).

Somali'deki şeddâdî Harkova ve Zeylâ kalelerini Evliyâ Çelebî gezmiştir (X, 947, 952). Hind Okyanusu üzerindeki bu korkunç kalelerin birinde 200, diğerinde 300 Türk muhâfızı ve topcu kuvvetleri vardır. 1680 yılında, Türk azminin ve kudretinin birer nişânesi gibi ekvatorun 10° kuzeyinde yükselmektedir. Yanlarında Özdemir Paşa'nın yaptırdığı camiler, hanlar vardır. Portekizliler'i ekvatorun çok güneyine, Mozambik'e kadar sürüp atan Özdemir Paşa ve halefleridir. Türkler olmasaydı bugün Doğu Afrika, Natal'dan Eritre'ye kadar Portekiz sömürgesi idi ve Doğu Afrika'da hâkim din Müslümanlık değil, Katoliklik olacaktı.

Zeylâ kalesi, Bâbülmendeb'e hâkimdi. Kızıldeniz'i güneyden kapatıyor ve tamamen bir Türk gölü hâline getiriyordu. Kızıldeniz'de yalnız Türk bayrağı dolaşabilirdi. XIV. Louis'nin çok büyükelçisi, Kızıldeniz'e Fransız ticâret gemilerinin girebilmesi için Dîvân'ın eşiğini aşındırmıştır. Ve Kızıldeniz'in öbür ucunda, Zeylâ'nın kuşuçuşu tam 2.200 kilometre kuzeyinde Akabe Körfezi'nin ucunda Akabe kalesi yükselmektedir. Kaanûnî Sultan Süleyman eseridir. 7 kuleli korkunç bir müstahkem mevkı'dir. Yanında Süleyman Hân'ın camii ve hamamı bulunur (Evliyâ, IX, 822). Ve Kızıldeniz'in Akdeniz'e doğru uzanan Süveyş Körfezi'nin ucundaki Süveyş limanı, imparatorluğun en muazzam bahrî üslerinden

biridir. Burada büyük bir tersâne ve îcâbında Hind Okyanusu'na açılmaya âmâde bir donanma vardır.

Rahat döşeğinde ölmemiş asker aileleri âdetâ çoğunluktadır. Meselâ Lâdikli Uçar Mehmed Paşa, 1623'te Bağdad beylerbeyisi ve vezîr iken, Safevîler'e karşı savaşırken şehîd düşmüştür. Oğlu Tayyâr Mehmed Paşa, vezîr-i âzam iken, gene Safevîler'e karşı Bağdâd'ın istirdâdının arefesinde (23 aralık 1638) şehîd düştü. Onun oğulları Vezîr Ahmed Paşa ve Mustafa Paşa ile Mustafa Paşa'nın 3 oğlu, hep birden, 16 şubat 1659'da Haleb'de Köprülü Mehmed Paşa tarafından îdâm ettirildiler.

1747 kasımında ölen Bağdad beylerbeyisi Ahmed Paşa, Irak çölünde ava çıkmıştı *(Mür'ü't-Tevârîh,* 399b). Bir yönde arslan bulunduğu söylenmişti (o asırlarda henüz Ön Asya'da arslan yaşamaktadır, tamâmen Afrika'ya çekilmemiştir). Üç adamıyle arslanın izini sürüp buldu. Arslan, Paşa'nın atına saldırdı, at tökezledi. Paşa yere inip arslanı kucakladı. Adamları arslanı mızrakla dürtünce hayvan, paşayı sıkan kollarını gevşetti. Paşa hançerini çekip arslanın karnını yardı ve öldürdü.

Fetih

İmparatorluk, bu akıl almaz gayretlerle ayakta durmaktadır. Fethe her türlü ehemmiyet verilmektedir. Fetih için her türlü fedâkârlık göze alınmaktadır. Evliyâ Çelebî VIII. cildinde, bizzât bulunduğu Girit'in merkezi Kandiye kalesinin fethini çok tafsilâtlı anlatmaktadır :

Kandiye, 27 eylûl 1669'da teslim oldu. Kalenin anahtarları, Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'ya sunuldu. Paşa, IV. Sultan Mehmed Han nâmına anahtarları aldı. Ve bu sûretle 25 yıl süren ve 130.000 Türk şehîdine mâl olan Girit'in fethi tamamlanmış oldu. Kandiye'nin önünde Köprülü-zâde 3 yıl geçirmişti. Bu kale, İslâm ve Hıristiyan âlemlerinin senbolü hâline gelmişti. Bütün Avrupa, Kandiye'ye her türlü yardımı yapmıştı. Fransa ve İngiltere kraliyet hânedanlarının prenslerinden dukalara, markilere, kontlara, vikontlara, baronlara, şövalyelere kadar nice nâmlı Avrupalı asılzâde, Kandiye sûrları önünde can vermişti. Karşı taraftan, Türkler'den de nice vezir, beylerbeyi, sancak beyi, alay beyi şehîd olmuştu, gazâda şan kazanmışlar, fîsebîl'Ullaah, Tanrı yolunda, devlet ve padişah için canlarını feda ederek en yüksek rütbe olan şehâdet mertebesine ermişlerdi. Bu mertebeye erişemiyenler, bu 27 eylûl günü, dünya nimetlerine ka-

vuşmuşlardı. Zîrâ ganimet büyüktü. Ve ganimet, şerîat ve kanun, yâni hem Tanrı, hem padişah buyruğunca gazilerin hakkıydı.

Kalenin Küllük tarafındaki Çit Kapısı'na çıkan Evliyâ Çelebî, Serdâr-ı Ekrem'in emriyle ilk fetih ezânını okudu. Büyük şerefti. Sûrlar üzerinde ilk fetih ezânı okunur, sonra fethin ilk cuma günü, şehrin en büyük kilisesinde cuma namazı kılınır, cuma hutbesinde Pâdşâh-ı Cihân Hazretleri'nin adı anılarak kalenin Türk devletine geçtiği tescîl edilmiş olurdu, çok büyük merasimdi.

Evliyâ'nın ezânından sonra 100.000 gazi, sûrlar önünde namaz kıldı. Her milimetre karesi Türk şehîdlerinin kanıyle yoğrulmuş toprağa kapanan alınlar, Cenâb-ı Hakk'a bu zafer için şükran borcunu edâ ediyordu.

Şehrin katedraline «Hunkâr Camii» adı verildi. Kalenin teslim alındığı 27 eylûl bir cuma idi, fakat şehir o akşam işgal edildiği için cuma namazı kılınamamıştı. Bir haftada minber ve mihrab yapılarak Hunkâr Camii hazırlandı. 4 ekim cuma günü cami dolmıya başladı. Cemâat 80.000 kişiydi ve sokaklara taşmıştı. Evliyâ Çelebî, bütün müezzinlerin başında ezânı okudu. Hatîbin duâsına 80.000 gazi âmîn dedi. Hatîb, hutbede «Sultân Mehemmed bin İbrâhîm bin Ahmed bin Mehmed bin Murâd bin Selîm bin Süleymân bin Selîm bin Bâyezîd bin Mehmed bin Murâd bin Mehmed bin Bâyezîd bin Murâd bin Orhan bin Osmân» adını, Hulefây-ı Râşidîn'in adından sonra zikretti.

Vezîr Ankebûd Ahmed Paşa'nın kumandasında 80 kadırgadan müteşekkil Donanmay-ı Hümâyûn, temizlenen Kandiye limanına girdi. 1.060 top, kale sûrları üzerinden ateşlenerek Cihan Padişahı'nın donanmasını selâmladı (Evliyâ'nın tâbirince «safâ geldin topları»). Gökyüzü simsiyah duman olup yer ve gök titredi. Serdâr-ı Ekrem Hazretleri, otağından iç kaleye doğru gelirken yer ve gök, selâma duran askerle doldu. Paşa, iki omuzu askerlerin gövdesine temâs ede ede adım adım yol alabiliyordu. Cuma hutbesi ve duâdan sonra 80 pâre kadırgadan top ve tüfekle yaylım ateşi yapıldı, üç nöbet gülbânk çekildi. Donanma, liman, kale ve şehrin her arşınlık yerinde bir Türk bayrağı dalgalanıyordu. 7 gün ve 7 gece şenlik yapılması için Serdâr-ı Ekrem izin verdi. Çarşılar, pazarlar, evler, dükkânlar, sokaklar, gelin odası gibi süslenmişti. Gece Kandiye, şehrin kilometrelerce dışarısına kadar öğle güneşi altında gibi aydınlatılmıştı. Sabahlara kadar mehter vuruyor, donanmadan atılan rengârenk fişekler gökyüzünün yedi katına mavi, turuncu, kırmızı, yeşil, sarı, lâcivert, mor akisler yapıyordu.

Kale teslim olduğu, cebren düşmediği için yağma kanunen mümkin değildi. Ama müstevlî Venedikliler'den alınan ganimet

muazzamdı. Denizde yanan Fransız amiralinin kadırgası bile yüzdürülüp topları çıkartıldı. Orduy-ı Hümâyûn kadısının nezaretinde nâibler ve kâtibler, ganimet malını, padişahın hazînesine kaydetmiye başladılar :

400.000 tüfek, 200.000 kılıç, 100.000 şiş, 5.000 kantar barut, 3.000 çuval güherçile, 7.000 kantar kükürt, 13 kantar kurşun külçe, 1.000 fıçı eritilmiş kurşun, 1.000 fıçı telli kurşun, 300.000 demir kürek, 200.000 demir çapa, 200.000 kazma, 37.000 balta, 100.000 külünk, 200.000 mızrak, 70.000 kanca, 91.000 demir harbe, 50 yay (Venedikliler yay ve ok kullanmıyorlardı), iki duvar arasına dağlar gibi yığılmış Venedikliler'in topladıkları Türkler'in kaleye attıkları Türk okları, 700.000 kantar demir, 150.000 kantar demir çubuk, 7 mahzen dolusu keten fitil, 10 mahzen dolusu bakır ve kömür, bir mahzen dolusu kırık top, 70 mahzen dolusu bıçak, 70.000 zırh, 1.000 değerli madenden yapılmış zırh, 42.000 tulga, 100 fıçı zehirli kurşun, 1.000 davul, trampet ve boru, 7.000 pranga zenciri, 2.000 boğaz zenciri, 40.000 destere, 3.000 keser, eşek sidiği ve eşek beyni (bunları Venedikliler, lâğım = tünel muhârebelerinde yakıyorlar, Türkler, kokuya tahammül edemeyip boğuluyorlardı).

Kalede ele geçen ganîmet budur. Tersânede ele geçen ganîmet de 7 günde yazılıp sicillere geçirildi : 40.000 çam kerestesi, 500.000 meşe kerestesi, 100.000 direk, 180.000 küçük direk, 600.000 kadırga küreği, 7 mahzen dolusu yelken bezi, 3 mahzen mum yağı, 2 mahzen sığır gönü, bir mahzen koyun derisi ve meşin, 20.000 fıçı kurşun, 8.000 kantar zift, 700 fıçı katran, 77 tulum neft yağı, 40 mahzen ip, halat, tel ve başka gemi donatım malzemesi.

Hunkâr Camii yanında Venedik tophânesinde ele geçenler : 7.000 demir çenberli top tekerleği, 3.000 demir dingil, 20.000 ağaç dingil, 9.000 karaağaçtan top tahtası, 3.000 dingil maymuncuğu, 260.000 top sırığı, 300.000 demir gülle, 6.000 taş gülle, 70.000 domuz ayağı, 100.000 demir top makası, 40.000 bölme güllesi, 40.000 pranga güllesi, 50.000 zencirli gülle, 1.000 nakışlı gülle, 1.000 neft ve katran tulumbası, 70.000 zencirli meş'ale, bir mahzen mum, mahzenler dolusu neftli ve katranlı paçavra ve yorganlar, 3.000 kumbara (humbara), 3.000 sırça el kumbarası, 10.000 tunç el kumbarası.— 200 hurda şâhî top, 480 kırık top (bu 680 top, Türk balyemez'leri tarafından kullanılamıyacak derecede hurdahâş edilmiş) ; sağlam toplar : 500 balyemez, 85 havan, 17 şayka, 200 tabya, 355 küçük. Ayrıca şehirde 17 barut deposu bulundu.

Fetih-nâmeler yazılarak eyaletlere gönderildi. Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan Hazretleri'ne müjdeci olarak kapıcılar kedhudâsı Siyâvuş Ağa gitti.

Sıra kalenin ve tabyaların temizlenmesine ve onarılmasına geldi Binlerce Türk mimar, mühendis, usta ve işçisi bu işe koyuldu. Tamirin derhal bitirilmesi için, her semte bir vezir ve beylerbeyi nezaret ediyordu. 3 yıldır Türk mermisi değmemiş bir karış yer kalmamıştı. Kanlı ve Kızıl Tabyalar, tâmir edilemiyecek derecede yerle bir edilmişti. Yıkılıp yerlerine iki yepyeni tabya yapıldı. Metrisler ve hendekler dolduruldu, dümdüz sahrâlar hâline getirildi, «ammâ yüzbinlerce şehîdler toplar altında kaldı». Bir tabyada yeni şehîd düşmüş, henüz canlı gibi duran 76 Türk askeri bulundu. Büyük merasimle gömüldü. Metrislerde düşmanın attığı 400.000 gülle toplandı. Kaleye atılan Türk kurşunları toplandı, bin kantar kurşun hâsıl oldu.

Sadrâzam, vezirlere, beylerbeyilere, sancak beylerine, neferlere kadar bütün askere, derecelerine göre ihsanda bulundu. Sonra eyâlet eyâlet, sancak sancak, alay alay asker toplandı ve ülkelerine gitmek için izn-i sâmî (sadrâzam emri) çıktı. Yalnız Kapıkulları, sadrâzamla berâber kaldı. Köprülü-zâde, İsfakya sancağı cizye vergisinin Mekke ve Medîne vakıflarına ayrılmasını emretti. Böylece fetihten dolayı dinî şükran da ifade edilmiş oluyordu. Türkler'in adaletini ve kıllarına dokunmadığını gören Giritli Rumlar arasında ihtidâ hâdiseleri başladı ve gittikçe arttı (Osmanlı tarihinde Arnavutlar ve Boşnaklar'dan sonra üçüncü kitle hâlinde ihtidâ hâdisesidir, bir asır sonraki dördüncü kitle hâlinde ihtidâ Kuzeybatı Kafkasya'da Çerkesler arasında olacaktır).

Ne Osmanlı devleti, ne bir Hıristiyan devleti, böylesine çeyrek asır bir ada için gırtlaklaşılan savaş görmemişti. Evliyâ : «On yedi pâdişâhlık yer dolaşıp 3.760 kal'a gördüm, diyor; velâkin bu Kandiye kal'ası gibisini görmedim, meğer Yanık (Raab-Györ) ve Bec (Viyana) kal'aları ola...». Ve ilâve ediyor : «inşâ'Allah anlar (Yanık ve Viyana) da feth ola ve bu hakıyre ezânlarını okumak müyesser ola!».

Son 3 yılda Kandiye muhâsarasında şehîd olanların adları, rütbeleri, hizmet dereceleri, Beytülmâlci Süleyman Ağa tarafından defter hâlinde serdâr-ı ekrem hazretlerine takdîm edildi. Evliyâ'nın kendisini çok seven Köprülü-zâde'den izin alarak baktığı bu deftere göre 12.311 yeniçeri eri, 18 beylerbeyi (orgeneral), 155 sancak beyi (tümgeneral), 774 çorbacı (yeniçeri binbaşısı), 964 yeniçeri çavuşu (yüzbaşı), 9.000 odabaşı (yeniçeri teğmen ve assubay), 345 humbaracı, 1.360 zaîm (tımarlı sipahisi albayı), 705 çavuş (saray subayı), 10.060 cebeci; 19.045 tımarlı sipahi, son 31 ay içinde şehîd olmuş, 48.812 gazi de yaralanmıştı. 3 yıl içinde Türkler, Kandiye'ye 55.222 humbara, 1.471.475 top güllesi, 111.312

kantar barut, 2 milyon kadar da el humbarası atmışlar, 2.660 lağım (yeraltı tüneli) patlatmışlardı. Kandiye önünde şehîd vermiyen imparatorluk sancağı hemen hemen yoktu. 6.000 Mısır askeri şehîd düşmüştü. Sivil halktan da 3.000 yerli Rum'la 2.040 Venedik esîri ölmüştü. Kandiye'de 1.600 Türk esîri bulunup kurtarılmıştı 3 yıllık muhâsara sırasında 1.920 yerli Rum ihtidâ etmişti. Gene bu 3 yıl içinde düşman 88.000 asker ölü ve 11.000 yaralı vermişti. Ölü düşman askeri yalnız Venedikli İtalyan değildi, bütün Avrupa devletlerinin askeri vardı.

Ergeri (Argyrokastro), Güney Arnavutluk'ta bir Türk kazâsıdır, sancak bile değildir. İşte yalnız bu kazâdan 700 Müslüman Arnavut, Kandiye önünde şehîd düşmüşlerdi. Hâtıralarına, Ergeri kalesinin yanındaki Bâyezid Velî (II. Bâyezid) Camii'nin bir sütununa kitabe kazıldı.

Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Girit adasının tahrîr'ini emretti. 3 ay içinde sayım bitirildi. Adada 25 kale, 200 kasaba, 861 köy olduğu anlaşıldı. 11.060 askere Girit'te tımar verildi. 150 subaya zeâmet ve birkısım arazi de vakıf ve padişah hassı yazıldı Adada bir yerde altın, iki yerde gümüş, üç yerde bakır, bir yerde kurşun, bir yerde demir, yedi yerde tuz, üç yerde şap, 40 yerde kükürt madeni ve bunları işleyen imalâthâneler vardı. Toplamı 170'ti.

Kandiye'nin fethinden sonra Küçük Hasan Paşa, 20.000 askerle Apolonya kalesine gidip teslim aldı ve kaleyi yıktırdı. Arablar devrinden kalma, Arab mîmârisi üslûbunda 8 kuleli Semâne kalesi de alındı. Adada 15 yaşından küçük çocuklar hâriç 317.000 erkek ve kadın Rum nüfus olduğu anlaşıldı. 7.000 de ihtidâ etmiş Rum vardı. Halkın elinde 2.800 at, 70.000 katır, 263.000 sığır ve manda, 40 katar deve, 400.000 eşek ve pek çok koyun ve keçi bulunuyordu. 160.000 tarla, 200.000 bağ, bahçe ve bostan, 2 000 zeytinyağı değirmeni, 71.000 kovan, 41.000 ağıl, 6.000 su değirmeni vardı. Girit koyunları yılda iki defa ikiz doğuruyor, Girit kızları ise 12 yaşında hâmile olup 13 yaşında doğuruyordu. Girit Rumları, kısa boylu, ufak tefek kimselerdi. Yarım asırlık savaşa rağmen adada bolluk vardı.

Kandiye 1669 ekiminde alınmış, 1670 şubatında asker terhîs edilip ülkelerine gönderilmiş, aynı yılın mayısında da Kandiye kalesi ve şehri, hiç muhârebe görmemiş gibi yepyeni hâle getirilip îmâr edilmişti. Kandiye sayım defterlerini Evliyâ Çelebî, Köprülüzâde'ye takdîm etti. Sadrâzam : «fenâ olmamış!» diyerek 200 altın ihsân etti.

Sonra Sadrâzam, çok büyük merasimle Kandiye limanından gemiye bindi. Enişteki olan Kapdân-ı Deryâ Vezîr Kaplan Mustafa Paşa, 40 kalyon ve 40 kadırga ile, sadrâzamı hâmilen adadan ayrıldı. Dinî ve askerî merâsim muhteşemdi. Kalenin 846 topu üçer pâre ateşlenerek Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa selâmlandı.

Ganimetlere dair siyasî tarih kısmında epey misal verilmiştir. 1689 Viyana seferinde de çok büyük ganimet alınmıştır. Sefere katılan Teşrîfatçıbaşı Ahmed Ağa, kaleme aldığı sefer rûz-nâmesinde şöyle diyor: «Ele geçen koyun, sığır, at, altın, gümüş, mücevherlerle ince belli, fidan boylu, sarı saçlı, hilâl kaşlı, badem gözlü kızların sayısını ancak Allah bilir. Gümüş işlemeli kumaşlar, kadifeler, örtüler ve her türlü değerli eşya sayılamaz... Ganimetler Viyana önündeki Orduy-ı Hümâyûn'a getirilip ordugâhta satılıyordu. Gerçek değerini bulamıyan mallar çok ucuza gidiyordu. En güzel cariyeler 40-50 kuruştu (25.000 - 31.350 TL.). Orta hallice cariyeler 15-20 kuruş (9.375 - 12.500 TL.). Sadrâzam 2.500 koyunu 50 kuruşa (31.250 TL.) aldı. Kırımlılar'ın getirdiği büyük bir sığır sürüsü müşteri bulamadığı için kırlara salınıverdi»

Üstün Süvârî

Üstün nişancı olan Türk askeri, üstün süvari idi de. Doğuştan atlıydı. Bin yıl önce bir Hıristiyan müellif, Türkler için «atlarıyle berâber doğmuş sanılırlar» demişti. Türk ordusu da esas bakımdan atlı bir ordu idi. Süvarilik meziyetleri XIX. asırda bile üstün kalmıştı. 1827'de Sir Adolphus Slade şöyle yazar *(Kapdan Paşa,* 238, 240-3) :

«Kelefçe meydan muhârebesinde Türk süvarisini gördüm. «Deli» denilen Türk akıncı süvarileri «Allah Allah» diye bağırarak atlarını Ruslar'ın üzerine sürdüler. Kale düzeni hâlini almış Rus birlikleri, bu taarruza tahammül gösteremeyip dağıldı. İki saat süren bu taarruzda Türk süvarisi, âdetâ spor yapıyor gibiydi. Rus piyâde birliklerinin acziyle eğleniyor, Türk piyadesi ise muhârebeye karışmayıp âdetâ seyrediyordu...

«Türk süvarileri atlarına çok hâkimler. Günlerinin çoğu at üzerinde geçer. Eğitimleri sert ve çok disiplinlidir. Atlarını daima muhârebe sahasının icaplarına göre terbiye ederler. Eğitimde Türk süvarisi atını alevlere bürünmüş fıçılara, silâh ateşlerine, domuz ayaklarına doğru sürer ve düz duvarlardan aşırır. Onun için Türk atı, muhârebe meydanına girince ürkmez. Türk süvârîsi, atını sürmekteki mahâreti kadar, dört nalla giderken nişan alması ve vurması ile de meşhurdur, çok keskin nişancıdır. Cirit at-

mada Türk süvarisinin üzerine yoktur. Hiç bir süvari, Türk süvarisi ile teke tek döğüşemez, mağlûb olur.

«Türk atlıları, 100 yarda gibi kısa bir mesâfede baskın tarzında taarruz eden nâdir dünya süvarilerinden biridir. Bu kabiliyetin, ârızalı arâzîde ne derecede ehemmiyet taşıdığı âşikârdır. Nitekim Kelefçe muhârebesinden sonra Rus süvari subaylarıyle konuştum, niye Türk süvarileri karşısında âciz kaldıklarını sordum. Arazinin Rusya'da bile alışmadıkları derecede ârızalı olduğunu, atlarının böyle arazide hareket edemediklerini, meşhur Kazak süvarilerinin bile Türk atlılarına yetişemediğini söylediler.

«Kelefçe muhârebesinde Türk süvarisinin hareket kabiliyeti inanılmaz bir şeydi. «Deli» denilen Türk süvarisinin cesaretine, benimle berâber muhârebe meydanında bulunan arkadaşım İngiliz süvari yüzbaşısı Chesney(*) de hayretler içinde kaldı...

«Rus subayları bile Türk süvârîlerinden «muhteşem cengâverlermiş» diye bahsetmiye başladılar. Bir Rus subayından dinledim:

«Şumnu kalesinden bize taarruz için çıkan Türk süvarilerinin atlarını şâha kaldırarak gelmeleri, bana şövalye romanlarını hatırlattı, heyecanlandım, diyordu.

«Türk süvarileri, ellerindeki mızrakları havaya atıp tekrar tutarak atlarını dört nala sürüyorlar ve yürük atları üzerinde, uçan kuş sürüleri gibi ovaya akıyorlardı. Doludizgin at süren bu gözüpek insanların bazan kalpakları başlarından uçuyor, cepkenlerinin geniş yenleri yaprak gibi açılıyor, yağız atlarının kuyrukları rüzgârda dalgalanıyor ve ölüme göz kırpmadan ilerliyorlardı. Derken Rus süvarileri ile mızraklaşmıya başlıyor, ölüyor veya öldürüyorlardı. Bu akın birden bir hengâme hâlini alıyor, dalgalanıyor, karışıyor, nâralar yeri göğü inletiyordu. Kanlı muhârebeden arta kalan süvariler, yıldırım gibi çark ederek aynı sür'atle dönüyorlardı. Fakat ric'at taktikleri şaşırtıcıydı: öylesine dağılıyorlardı ki, iki atlıyı bir arada görmenin imkânı yoktu. Bu sûretle kendilerine tevcîh edilmiş Rus toplarını hayal kırıklığına uğratıyorlardı. Rus topçuları, teker teker her Türk süvarisine bir mermi göndermeyi göze alamıyorlardı. Bu sûretle geri çekilen Türk süvarilerinin çok azı şarapnel isabeti aldı...

«Açıkta Türk süvarisini karşılıyamıyacağını anlıyan Ruslar, bu defa müstahkem tabyaların arkasına sinerek Türk süvarilerini beklemiye ve onları müstahkem siperlerin önünde kırmaya karar verdiler. Türk süvarisi bu defa da taarruza geçmekten çekin-

(*) Türkiye üzerinde mühim bir seyâhat-nâmenin müellifidir.

medi. Ölümden zerrece korkuları olmadığı âşikârdı. Rus siperlerine doğru yaklaştılar. Siperlere az kala atlarını dizginleyip bir an siperlerin ardındaki Rus kazak süvarilerine küfrediyor, onları kızdırıp siperlerden çıkarmak istiyorlardı. Siperlerin önünde bir an kalıp derhal çekildikleri için isabet almıyorlardı. Âdetâ şehir meydanında cirit oynuyorlardı. Bu yaptıkları artık süvariliğe bile sığar şey değildi, tam mânâsıyle at canbazlığı idi. Rus topçusunun ateşi altında, ateşten mümkin olduğu kadar kaçınıp isabet almamaya çalışarak siperlere yaklaşıp piştovlarını Ruslar'ın üzerine boşaltıyorlardı. Fakat bir an geldi ki Rus toplarının ateşi şiddetlendi. O zaman Türk süvarisi, ric'ate başladı. Ama atlarının üzerlerinde görünmüyorlardı, kafalarını atlarının karnına sokup çekiliyorlardı.

«Fakat başları atlarının karnında çekilmeleri çok kötü netice verdi: Zîrâ çevrelerini görmüyor, yalnız istikamet tâyin edebiliyorlardı. Kumandanları Reşid Paşa'nın yalnız başına Ruslar'ın önünde kalakaldığını göremediler. Bir kazak yüzbaşısı, Rus siperleri önünde şaşkın şaşkın bakan bir Türk süvarisini fark etti. Süvarinin üzerindeki parlak üniformadan, bunun büyük bir Türk subayı olduğunu anlamıştı. Reşid Paşa serdâr, yâni başkumandandı. Kazak yüzbaşısı atını sürdü, paşanın kolundan tuttu. Paşa şaşırmıştı. Tarihte ilk defa olarak bir Türk serdârının düşmana esir düşmesine bir saniye kalmıştı. Fakat o sırada ric'at eden bir Türk süvarisi durumu görmüş, atını gerisin geriye serdâra doğru sürmiye başlamıştı. Yıldırım gibi yetişip piştovuyle kazak yüzbaşısını alnından vurdu. Reşid Paşa'nın atının dizginlerini kavrayıp çekti. Ve paşasıyle berâber Şumnu istikametinde gözden kayboldu. Hâdise yalnız bir an sürmüştü. Ruslar, siperlerinin arkasında, sadece şaşkın şaşkın seyrediyorlardı Böyle bir vak'a olmamış gibiydi, sanki hayal görmüşlerdi».

XIX. asırda böyle olan bir süvarinin, XVI. asırda ne olduğu, kıyas yoluyle kolayca tahayyül edilebilir. İngiliz amiralinin tasvîr ettiği Türk süvarisinin, akıncılar soyunun son fertlerinden biri olduğu âşikârdır.

1789 tarihli bir Almanya imparatorluk askerî jurnalinde «Avrupa'nın en âlâ süvarisi olan Osmanlı süvarisi» denmektedir (Cevdet, IV, 325). Bu sûretle son zamanlara kadar Türk süvarisinin kesin şekilde Avrupa süvarisine üstün olduğu anlaşılır. Fakat XVII. asırdan sonra muhârebelerin mukadderâtı artık süvarinin elinde değildi, piyadenin eline geçmişti.

Dâimî Ordu Mefhûmu

Türkiye imparatorluğu karşısında Avrupa'nın büyük zaafı, daimî meslek ordusunun bulunmayışı idi. Yalnız hükümdarların hassa kuvvetleri vardı. Bunun dışında ancak savaş zamanında savaş için bin bir ilkel usulle asker toplanırdı. Türk ordusu ise daimî idi. Bir defa asker olan şahıs, askerliği meslek seçmiş demekti. Askerlik de diğer meslekler gibi bir ehliyet işiydi. Üstelik bu mesleğe devlet prim veriyordu. En imtiyazlı meslek hâlindeydi. Artık şehîd oluncaya veya sakat kalıncaya yahut ihtiyarlayıp emekliye ayrılıncaya veya bir ağır suçundan tard edilinceye kadar askerdi. Rütbesi ne olursa olsun böyleydi. Basit erlik de, ihtisas subaylığı da bu şekildeydi. Usul bu olunca tabiatiyle en basit er bile maaşlıydı. Ve usul bu olunca tabiatiyle böyle bir askerin tâlim ve terbiyesi, savaş zamanında toplanan dermeçatma askerlerinkine benzemezdi. Avrupa bu işi geç yapabildi. Bu da malî yetersizlikten ve iktisadî güçlüklerdendir. Avrupa'da ilk daimî meslek ordusunu XVII. asrın ortalarında İsveç kurdu. Fransa, Prusya gibi büyük askerî devletler, İsveç'i taklîd ettiler.

XVII. asrın 3. çeyreği gibi geç bir devirde bile, İngiliz diplomatı Ricault, her sınıf Türk askerinin yalnız seferde değil, hazarda da maaş almasını hayretle karşılamakta, bu usulün dünyada Türkiye'den başka hiç bir devlette bulunmadığını kaydetmektedir (Fransızca trc., II, 618) :

«Je remarqueray encore une chose en considération, et qui ne se rencontre *en aucune autre Monarchie.* C'est que le Grand-Seigneur entretient toutes les troupes qu'il a sur terre, sans que cela luy soit plus à charge pendant la guerre, que pendant la paix. En effet les Spahis et les Janissaires sont également payez en temps de paix, aussi-bien qu'en temps de guerre. Les Zaïms et les Timariots ont leurs revenus assurez, et les autres soldats ont des gages fixes, qui leur sont payez en tous temps».

Taktik ve Stratejik Üstünlük

Artık işi yalnız harb olan, savaşmaktan başka hiç bir şeyle uğraşmayan çok iyi techîz edilmiş ve yetiştirilmiş bir kitlenin, üstün taktik ve stratejik bilgiye sahip bulunacağı âşikârdır. Üstün taktik ve stratejik bilgiyle tarih sahnesine çıkan ve cihan devletleri kuran Türkler, bu bilgilerini devamlı olarak geliştirmişler, XIV-XVI. asrın dehâ sahibi Osmanlı kumandanları (bilhassa ilk 10 padişah), bu askerî bilgileri fiilen tatbik etmişlerdir.

Osmanlı Türkleri'nin bir savaşı hazırlarken tutum ve davranışlarının ve sonraki savaş tatbikatının umumî prensipleri şöyledir :

Savaş önce politik bakımdan hazırlanırdı. Seferin hedefi gizli tutulurdu. Yavuz, Mısır seferinde, Mısır sınırını geçtiği âna kadar, İran üzerine yürüyeceği hakkında Kahire'ye teminat vermişti. «el-harbü hud'atün = savaş hîledir» hadîs-i şerîfi, Osmanlılar'da esastı ve Orta Asya geleneklerine uygundu. Sürpriz teşkil etmiyen sefer, başarısından çok şey kaybetmiş sayılırdı. Fâtih, seferin hangi devlet üzerine olacağını soran bir vezîrine : «bunu sakalım bilseydi, sakalımı yakardım» demiştir. Osmanlı donanması Girit seferine çıktığı zaman, Girit sularına girilinceye kadar, seferin Malta üzerine olduğuna dair Venedik Cumhuriyeti'ne teminat verilmişti. Donanmay-ı Hümâyûn'da ise yalnız kapdân-ı deryâ Yûsuf Paşa nereye gidildiğini biliyordu; ancak Girit sularına girilirken amirallerini kapdân-ı deryâ baştardasına çağırmış, pâdişah fermânının kırmızı mühürlerini amirallerinin gözlerinin önünde sökerek hatt-ı hümâyûnu okumuş, herkes Girit'in fethedileceğini anlamıştı. Savaşın hem gizlilik bakımından, hem başka bakımlardan diplomatik olarak hazırlanması çok mühimdi. Bunun Türk tarihindeki en büyük üstâdı şüphesiz Fâtih Sultan Mehmed'dir Hâdiseler Fâtih'i savaşın yalnız silâhla kazanılamıyacağı gerçeğine götürmüştü. 30 devlet birden müttefiksiz Türkiye'ye harb ilân edince Fâtih, hiç telâş etmemiş, yalnız hangi taşı oynıyacağını daima bilmiştir. 15 yıl süren Büyük Harb'te müttefiksiz Fâtih, bir tek taşı yanlış oynasaydı, Türkiye cihan devleti, gerçekleşemeden mahvolurdu.

Savaş diplomatik yoldan hazırlandıktan sonra yapılan iş, lojistik bakımdan harbi hazırlamaktı. Ne kadar kuvvetin ne zaman ve nerede yığınak yapacağı, yığınak için hangi yolların tatbik edileceği, hangi menzillerde ne kadar erzak, yem, cephane biriktirileceği, yolların üzerindeki köprülerin durumu, yolların vazıyeti ve istiâb gücü, durak yerlerinin tâyini, su menzilleri kararlaştırılırdı. Muazzam işti. IV. Murâd'ın Bağdad seferinde ordunun birkısım cephanesi tâ Bosna'dan, Adriyatik kıyılarından getirilmişti. Sonra yol boyunca, sınıra yaklaşırken alınacak tedbirler hesaplanırdı. Başkumandanın karakterine ve seferin emniyet durumuna göre seferin nasıl, hattâ hangi devlet veya devletler üzerine olacağı bazan son âna kadar Kubbealtı vezirleri dışında kimseye bildirilmez, bâzan beylerbeyi ve sancak beylerine haber verilirdi. Çok defa eyalet beylerbeyileri ve vilâyet sancak beyleri, seferin nereye olacağını bilmeksizin hazırlık fermânı alıp tatbik ederlerdi. Fâ-

tih'in Otlukbeli seferindeki gizlilik ve korkunç sürpriz, Akkoyunlular'ın mahvına sebeb olmuştur.

Toplanma emirleri kesindi. Gününde ve saatinde belirli konakta belirli vasıftaki askeriyle bulunmıyan beylerbeyi, sancak beyi ve alay beyi, kellesiyle oynamış sayılırdı, meğer ki çok büyük bir mâzeret olsun. Çok defa da serdârlar mâzeret falan dinlemeyip sırf «ibret-i âlem içün» baş vurdururlardı. Ancak bu düzen sayesindedir ki Yıldırım Sultan Bâyezid, Niğbolu için 43 günde yığınak yapabilmiştir ki, bu müddet, yalnız XIV. asırda değil, daha 3 asır Avrupa'nın havsalasının alamıyacağı bir şeydi. Yığınak sahaları, daima emniyetli olmalıydı. Her ihtimale cevap verebilmeliydi. Yığınak ne kadar emniyetli yerde olursa olsun, asla ihtiyat tedbirleri ihmâl edilmezdi. Yığınak yolları daima ileriye ve geriye doğru açık tutulurdu. Yığınak yapan birliklerin hiçbiri müstakil birlik olamazdı, müteselsil şekilde küçük birlik, kendinden büyüğüne bağlıydı. Alaydan büyük birlik bilmiyen Avrupa orduları için, yalnız bu husus çok düşündürücü olmuştur. Yığınak bitmeden düşmana karşı asla taarruza geçilmezdi. Bu hatâyı Salankamen'de Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa yapmış, Kırım ordusunu beklemeden taarruza geçmiş, fakat netice felâket olmuştur.

Türk ordusu günde vasatî 20 ilâ 25 kilometre yürürdü. Avrupa ordularının yürüyüş hızı ise günde vasatî 10 kilometre idi. Böyle bir ordu, düşmanını, çok üstün kuvvetler karşısında değilse, daima yenmek imkânına mâlikti. Avrupa ordularının, Türk Asrı olan XVI. asırda strateji kaidelerinin esası «toplanmak, yavaş ve az yürümek, münasip yerde durup beklemek»ti. Bilhassa XVI. asrın en büyük ve en iyi Hıristiyan ordusu olan İspanyol ordusunda kaide bu idi. Türkler'inki ise «çabuk toplanmak, mümkin olabilen sür'atle yürümek, düşmanı hemen bulmak, muhârebe verip imha etmek»ti. Bugünün kaidesi de budur.

Düşmanın kuvvetlerini ve düşmanın durumuna ait mümkin olabilen herşeyi bilmek esastı. Hazar zamanında bütün yabancı devletler hakkında bilgi toplanırdı. Bilhassa askerî olan bilgileri değerlendirmek, serhad beyleri kadar, Dîvân'ın da en mühim işleri arasındaydı. Haberler tasnîf edilir, îcâb eden tedbirler alınırdı.

Asıl harekât başlamadan, bütün yan tehlikelerin bertaraf edilmesine çalışılırdı. Düşman henüz birleşmemişse, parça parça yakalamak için gayret gösterilirdi. Öncü gibi artcı da süvari idi. Büyük sular, sür'atle ve bir anda geçilirdi. II. Mustafa, Zente'de bu kaideyi tatbik edemediği için felâket oldu. Ondan önce Sinan Paşa da Yerköyü'nde aynı hatâya düşmüştü. Fâzıl Ahmed Paşa

da Sen Gotar'da aynı durumla yüzyüze geldi, fakat muhârebeyi kaybetmedi. Son hazırlıklar asla muhârebe sahasına bırakılmaz, muhârebe sahasına bütün hazırlıklar tamam olarak girilirdi. Hazırlıklar tamalanamamışsa, muhârebe kabûl edilmemiye çalışılırdı. Tamamlanmadan muhârebeye başlıyan bir çok kumandan mağlûb olmuştur, en çarpıcı misal yukarıda andığım Fâzıl Mustafa Paşa'dır.

Türk ordusunun muhârib kısmı muhârebe meydanında dörde ayrılırdı : merkez, sağ ve sol kanatlar ile ihtiyat. Muhârebenin büyükluğüne göre merkezle kanatlar 3 ordu, muhârebe daha küçükse 3 kolordu hâlinde mütalâa edilebilir. İhtiyatta bir kolordu bulundurulurdu. Öncü ve artçı olarak da birer tümen yerleştirilirdi. Esas buydu. Tabiî dehâ sahibi başkumandanlar, bu esasla, istedikleri şekilde oynamışlardır. İhtiyat büyük, yıpranmamış, üstün savaş kabiliyetini haiz hayatî bir birlikti. Bir çok padişah, bu ihtiyatla kesin neticeyi alıp düşmanı imha etmiştir. Padişah veya serdâr-ı ekrem, hem merkezin, hem de bütün ordunun kumandanı idi, merkezi doğrudan doğruya idare ederdi. Kanatların ayrı kumandanları vardı. Padişah, «yeniçeri» denilen ağır piyade tümeni ile sımsıkı sarılmış vazıyette merkezi muhârebeye sokardı. Yeniçerilerin dışına süvariler yerleştirilirdi.

Ordu ağırlıklarını muhâfaza için de geride mühimce bir kuvvet bırakılırdı. İhtiyat, umumiyetle hafif süvari alaylarından müteşekkildi. Durumun icabına göre başkumandan, kurmaylarının da tavsıyesiyle, bu konuş şeklini değiştirebilirdi. Düşman, büyük ihtiyatı yok zannıyle ve yanlış hesapla üçe ayrılmış Türk ordusunu karşılardı. Zîrâ ihtiyat kolardusu, mümkin olduğu kadar düşman gözünden saklı yerlerde mevzilenirdi. Düşman, padişah veya serdâr daima merkezde olduğu için, hemen daima merkeze saldırmakla işe başlardı. Merkezi çepçevre sarmış sipahiler bu taarruza dayanamayıp açılınca, düşman, Türk topçusu ile karşı karşıya gelirdi. Top ateşiyle serseme döndürüldükten sonra nihâî hamlesini yapıp padişaha erişmek ister, fakat yeniçeri tümenine çarpıp parça parça olurdu. Çok defa yeniçeri tümeninin saflarını da parçalar, fakat o anda padişah, iki kanadın kapanması ve ihtiyat kolordusunun düşmanın ric'at yolu üzerine gelmesi emrini verirdi. Kıskaçtan kaçmak istiyen düşman, yolu üzerinde hiç hesaba katmadığı ihtiyat birliklerine çarparak mahvolurdu. Bu anda düşmanın muhârebeye girmemiş tek neferi kalmadığı için durum vahîm olur ve çok defa tamama pek yakın imha ile neticelenirdi. Deniz muharebelerinde de esas bu stratejidir. Ezcümle Barbaros Hayreddin

Paşa, Preveze'yi aşağı yukarı bu şekilde kazanmıştır (ihtiyat filosuna Turgut Reis kumanda ediyordu).

İmha muhârebeleri arasında askerlik san'atının şâheseri olarak Kaanûnî Sultan Süleyman'ın Mohaç'ta tatbik ettiği taktiği göstermek âdettir. Askerî tarihçiler ve münekkıtler, en mükemmel meydan muhârebelerini dahi tenkit etmişlerdir. Fakat Mohaç'ta, gerçekten hiç bir kusur yoktur, her şey mükemmeldir.

Mânevî duruma büyük ehemmiyet verilirdi. Kumandanlar, erlerle yakından alâkadâr olur, onlarla konuşurlardı. Hazarda fevkalâde yüksek bir mânevî, dinî ve millî terbiye gören, üstün tarih şuûru verilen asker, bu kuvvetini muhârebe sahasında kullanır, esasen bunun için yetiştirilirdi.

Emirlerin icrası yıldırım sür'atiyle olurdu. Meydan muhârebesi sırasında bir emrin ulaştırılması veya icrasının bir dakika gecikmesi, sonradan bunun mes'ûlü olan kumandanı en ağır cezalara muhâtab kılabilirdi.

Düşman taarruza geçmezse, Türk hafif süvarisi tarafından tâcîz edilip muhârebeye zorlanırdı. Tabiî şartların mükemmel olduğu muhârebe sahasında muhârebe kabûl edilmiye çalışılırdı. Türkler, muhârebenin başında gayet sâkin döğüşürlerdi. Bu durumu gören düşman coşar ve ilerlerdi. Türkler, yavaş yavaş, ihtiyatlarına kadar yaklaşır, orada durur, artık bir adım gerilemezlerdi. Ateşin zamanında açılmasına ve yerinde kullanılmasına çok ehemmiyet verilirdi. Düşman, muhârebe ateşi altında, ekseriya Türk manevralarını kestirip değerlendiremezdi. Karşı karşıya döğüşülüyor sanırdı. Zîrâ Avrupa'da öyleydi, alaydan büyük birliğin taktiği bilinmezdi, bütün ordusuna hâkim başkumandanlar yoktu. XVII. asrın ortalarında bütün ordusuna hâkim başkumandan, ilk defa İsveç ordusunda görüldü ve diğer Avrupa ordularına yayıldı. Binaenaleyh XVII. asır sonlarında Türkler, bu taktik üstünlüklerini kaybetmişler, Avrupalılar da bütün bir orduyu tek makine hâlinde kullanmasını öğrenmişlerdi.

Düşman kuvvetce Türkler'den birhayli veya nisbetsiz şekilde üstün bulunuyorsa, tâbiye mükemmelliğini sağlıyacak manevralar üzerinde en küçük bir hatâ yapmamaya daha da dikkat edilirdi. Fakat düşman ne kadar üstün olursa olsun ihtiyat kuvvet, son dakikadan önce ileri sürülmezdi. Bunu unutup muhârebenin başında veya ortasında ihtiyat kuvvetini muhârebeye sokan bâzı Türk kumandanları, mağlûb olmuşlardır. Muhârebede işi biten her birlik, en münasip ve mümkinse en yakın birliğe gönderilirdi.

Kesin netice alınınca, düşman döküntüleri asla serbestce ric'ate bırakılmazdı. Mutlaka amansız şekilde tâkıyb edilirdi. İmha

olunur veya esîr alınırdı. Muhârebe meydanında hiç bir düşman kalmadan attan inmek yasaktı. Asıl hedef şehirler değil, düşman ordusu idi.

Türkler'in yükselme asırlarında yaptıkları imha muhârebeleri gözden geçirilirse, XVIII. asırda ve XIX. asrın ilk yıllarında büyük Avrupalı askerler (Büyük Friedrich, Napoléon, Blücher vs.) tarafından yapılan imha muhârebelerinin tam olmadığı, çapça da Türkler'inkinden daha küçük bulunduğu, derhal fark edilir. Fakat Avrupa tarihçileri, bu askerlerin propagandasını yapmışlardır. Türk kumandanlarının eserleri ortada iken, onlardan örnek almayı Hıristiyan dünyası, onuruna yedirememiştir. Öyle ki, zamanımızda yazılan Avrupa tarihleri okunursa, askerliği Avrupalılar'ın icâd ettiği, büyük strateji sahiplerinin onlardan çıktığı, Türkler'in yalnız iyi savaşçı oldukları sanılır, tamâmen yanlış ve tarih gerçeklerine tamamen aykırıdır. Ancak bâzı Avrupalı tarihçiler, Türk askerî üstünlüğünün yalnız Türk ırkının vuruşkanlığından ileri gelmediğini ve gelemiyeceğini, çok başka sebeplerin de mevcûd olduğunu fark etmişlerdir.

«Osmanlı taktiği ve ordusu, Bazı harb usûlüne ve ordularına üstün bulunmakla berâber, «moral» tâbîrinin ihtivâ ettiği bütün hususlarda da üstünlük, Osmanlılar'da idi» (Atiya, *Nicopolis*, 79).

1554'te Venedikli Trevisano şöyle yazar : «Türkler'in ordusunda üç şey yoktur: içki, kadın ve kumar. Bundan başka Tanrı'nın adını asla suistimal etmezler. Belirli zamanlarda namazlarını kılarlar ve buna pek çok dikkat ederler» (Atiya, 79).

«Türk ordusunda, Batı'dakilere nisbetle disiplin, taktik ve moral üstünlükleri ile beraber, bir de sevk-u idâre üstünlüğü vardı... Türk ordusunun idaresi çok dengeli, temkinli ve geniş askerî tecrübeye sahip padişahların şahsında temerküz etmişti» (*Aynı Eser*, 80-1).

Daha Istanbul'un Fethi'nden önce Bertrandon de la Brocquière de diğer bir hususa dikkat etmişti : «Türk atı, bizimkilere nisbetle daha zayıftır, beslenmesi daha az masraflıdır, daha güzel dört nala gider ve bizim atlardan daha çok nefesini kayb etmez, çok uzun zaman koşmaya ve çarpışmaya dayanır».

«Avrupa atı, gerek ağırlık, gerek sür'at itibariyle, iki cihetten Türk atı ile tezat teşkil ediyordu : Birincisi, ağır cüsseli, nisbeten yavaş hareketli, Türk atı ise hafif ve serî idi. İkincisi, Batı'da ağır silâhlarla mücehhez süvariye ehemmiyet verilmişti. Türk süvarisi ise hafif silâhlar kullanırdı. Manevra kabiliyeti, Türk süvarisinde idi. Türk süvarisi yalnız kılıç, pala ve mızrakla değil, okyayla da mücehhezdi. Batı'da süvari ok-yayı bırakmıştı, zîrâ Türk-

ler kadar mahâretle kullanamıyordu. Bu tipte mücehhez ve atlı Türk süvarisi, Batı süvarisini kendi hatlarına doğru geriye sürer ve büyük karışıklıklara sebeb olurdu. Türk atı üstelik, düşmanın yanlarına ve ardına sarkmak, sahte ric'at göstermek gibi serî hareketlere dayanan Türk taktiğine göre çok iyi eğitilmişti. Türk atı, cüsse ve sıklet itibariyle Arab atına çok benzerdi. Esasen Türkler, Arab atı da kullanırlardı» (Atiya, 83).

«Türkler tarafından harb, birlik ve disiplin kuvveti ve taktik zekâ ile kazanılırdı. Avrupalılar'ın nekbet ve felâketi ise itimatsızlık, disiplinsizlik ve ordu hareketlerinde umumî bir taktik planın olmayışında idi» (*Aynı Eser*, 85).

Türk ordusunda müşahid olarak bulunan Venedikli Foglliettia, Türkler'in okçuluktaki maharetleri için şöyle der: «Bir Türk yayından atılan bir okun, tahtası 9 inç (22.5 santim) kalınlığında olan bir kadırga küreğinin başını deldiğini, ve aynı okun başının, tahtanın diğer tarafından çıktığını, gözlerimle gördüm. Bu aynı zamanda yayı çekenin kuvvetini de gösteriyordu» (*Aynı Eser*, 85).

Diğer taraftan Türk taktiğinin bâriz vasıflarından biri de, en seçkin birliklerin muhârebenin sonuna kadar harbe girmeyip seyirci kalması, ancak düşman bezginlik alâmetleri gösterince müdahale edip öldürücü darbeyi vurması idi. Diğer bir Türk taktik usulü de, düşman atlarını devamlı surette ok yağmuruna tutarak hayvanı çılgına çevirmek ve süvârîsinin kontrolünden çıkarmaktı (*Aynı Eser*, 89, 94).

Atla eğitim, Türkler'in en eski çağlarına karışan bir şeydi. At yarışları Avrupa'da ilk defa 1603'te İngiltere'de ve 1776'da Fransa'da yapıldığı halde, Türkler'ce asırlardan beri yapılagelmekteydi. Osmanlılar'ın daha Orhan Gazi zamanında (1324-1362) at yarışı yaptıkları bilinmektedir.

Harbe hazırlayıcı olan bu spor müsabakalarında sakat kalanlara, hayat boyu emekli maaşı bağlanırdı. Müsabaka seyircisinden ise para almak şöyle dursun, onların istirahatlarını sağlamak ve müsabakayı en iyi şekilde seyredebilmelerini temin için, hiç bir şey esirgenmezdi. Müsâbıklara ise, gittikleri her yerde, gerek devlet, gerek halk tarafından, mümkin olan bütün müzâheret gösterilirdi.

Türk kumandanlarına taktik öğretildiği ve birliklerine bu şekilde tatbikat yaptırıldığı, kumandana taktik mesele verilerek onu fiilen çözmesinin istendiği, bunun hendesî şekiller ve flamalarla kâğıt üzerinde de yaptırıldığı, bu hususta yazılmış askerlik kitaplarından ve vesikalarından açıkça anlaşılmaktadır (bu tak-

tik, at ve silâhlara ait bâzı kitaplar için bk. *Türk Kültürü,* no. 34, s. 138-40).

Türk ordusu, sevkulceyş (strateji) üstünlüğünün daima elinde bulunmasına çok dikkat ederdi. Avrupa'da ise bu husus pek bilinmiyordu. Tâbiye (taktik) üstünlüğü ise, Avrupalılar'ın keza geç farkına vardıkları bir şey oldu.

Türk silâhları çok iyi yapılmıştı ve çok müessirdi. Darbeleri öldürücü ve kesin netice alıcı idi, nâdiren yaralardı.

Ortaçağ sonunda ve Yeniçağ başında Avrupa taktiği şöyleydi : Önce kanatları mağlûb etmek, sonra merkezi yok ederek netice almak. Türk taktiği ise şöyle : Düşman taarruzunu merkeze çekmek, bu sırada kanatlar ve sonra ihtiyatla yan ve gerilere taarruz etmek, kıskacı kapatarak imhayı tamamlamak, ric'at yolunu keserek döküntüleri de yok etmek. Daha kompleks olmasına rağmen Türk taktiği daha kesin netice alacak bir taktikti. Bütün birlikleri tek elden yönetemiyen Avrupalılar, bu taktiği kullanamıyorlardı.

Zırh kullanmıyan veya hafif zırh kullanan Türk askerinin yürüyüşünün, ağır zırhlı düşmandan çok daha serî olması da aradaki açığı büyütüyordu. Tımarlı sipahinin zırhı, çok ince demirden san'atkârâne şekilde örülmüş, hafif şeylerdi. Türk süvârîsinin at zırhları bile en hafif demirden yapılıyordu. Türk kılıcının şöhreti ise, Avrupalılar'ı yıldırmıştı. Bu kılıç muhârebede nâdiren hafif yara açıyordu.

Çok müşkil zamanlarda bile ihtiyatını kullanmıyan Türk kumandanı, çok üstün düşmanın mutlaka yapması lâzım gelen bir hatayı, merhametsiz bir şekilde istismâr eder, derhal ihtiyatını öne sürerek netice alırdı.

Türk ordusunun «Allah Allah» ve başka nâraları, gülbankleri, bilhassa muhârebe boyunca susmayan mehter takımı, düşmanı son derece ürkütürdü. Almanya imparatorluk başkumandanı Mareşal Montecucoli, 30 temmuz 1664 tarihli ordu emrinin 9. maddesinde, Türk mehterinin ve nârasının kuru gürültüden başka bir şey olmadığını, bunlardan ürkmemek icâb ettiğini, bütün birliklere tâmîm etmek lüzumunu duymuştur.

Orta Asya taktiği olan ihtiyatın pusuya yatması, hiç görünmemesi, başkumandanın istediği anda ve istediği şekilde ortaya çıkması, Türk zaferlerinin mühim âmillerinden biridir.

Türk taktiğinin üstünlüklerini anlıyan bir çok Avrupalı kumandan, ordularını Türk usulü düzenlemek istemiş, bâzı şeyler iktibâs etmiş, fakat muvaffak olamamışlardır. Zîrâ XVIII. asra kadar hiç bir Avrupa devletinin malî gücü buna müsait değildi.

XVIII. asırdan önce yalnız İspanya, Türk ordu ve donanmasına eşit bir kuvvet meydana getirmek için XVI. asrın son çeyreğinde çok çalışmış, fakat gücü yetmemiştir. Polonya kralı ve Saksonya elektörü Friedrich (Türkçe'de : Frederikos Kral), Türk taktiğini Avrupalı hasımlarına uygulamış, bâzı neticeler de almıştır (*Nusret-Nâme*, I, 311).

Türk Topçusu

Türk süvarisinin değil haşmet asırlarında, XIX. asırda, inhitat asrında bile ne olduğunu anlatmıya çalıştım. Ruslar, ancak XIX. asrın sonlarında Türk süvarisinden üstün süvari birlikleri meydana getirebilmişler ve bunun için çok çalışmışlardır. XIX. asrın sonlarında Rus, Prusya, Avusturya-Macar, Fransız süvarî birlikleri çok iyi düzenlenmiştir. Fakat daha XVIII. asırdan itibaren piyâde, kesin şekilde esas kuvveti teşkîl etmiş, süvârî, ikinci sınıf durumuna düşmüştü.

Üçüncü mühim sınıf topçu idi. Türk topçusunun üstünlüğü, çok bahsedilmiş bir mevzudur. 1700 yıllarına kadar Türk topçusu, dünyanın birinci ve üstün topçusudur. Tam 3 asır Osmanlı Türkleri, cihana topçuluk dersi vermişlerdir. Hem taktik, hem teknik olarak 1700'lerde Avrupa topçusu, Türk topçuluğuna erişebilmiştir.

Kale muhârebelerinde gerek muhâsara eden, gerek muhâsara edilen için birinci derecede taarruz ve müdafâa silâhı olduğu, 1453 Bizans muhârebesinden beri bütün dünyaca kabûl edilen top, bu tarihten sonra üç çeyrek asır Avrupa'da meydan muhârebesinde daha çok mânevî te'sirinden faydalanılan bir silâh oldu. Halbuki Fâtih, Otlukbeli'nde, topun birinci derecede meydan muhârebesi silâhı olduğunu isbat etti. Gerek Avrupa, gerek Asya, Otlukbeli'ni bir istisna saymak gafletine düştüler. Yavuz, bu gafleti İran ve Mısır'a, Kaanûnî ise Macaristan'a çok pahalıya ödetti. XVI. asrın ikinci çeyreğinden itibaren Avrupa, Türk tecrübesinin kesinliği karşısında topu, birinci derecede meydan muhârebesi silâhı olarak kabûl etti. Fakat Türk topları derecesinde mükemmel toplar yapamıyordu. Bu biraz da malî kudret mes'elesiydi.

Makyavel'in de (Machiavelli) (1469 - 1527) dikkat edip kayd ettiği gibi, «Türkler, ateşli silâhlar sayesinde İran Şâhı ile Memlûk Sultânı'nı yendiler». Yavuz'un bu zaferlerinde Makyavel, 50'sine yaklaşan olgun bir adamdı ve Osmanlılar'ın baş döndürücü zafer ve fetihlerinin sebeplerini derinden düşünmüştü. Makyavel, Memlûk ordusunun fevkalâde disiplinli, mükemmel teşkilâtlan-

mış, devamlı tâlim ve manevra hâlinde, sıkı askerî kanunlara bağlı bulunduğunu, fakat Osmanlı'nın top ve tüfeğine dayanamadığını yazar *(De'Discorsi, Oeuvres Complètes,* II, 114, 316).

XVIII. asrın başlarında Türk mühendislerinden Mehmed Saîd Efendi'nin topçu için ilk defa olarak «iki yaylı kadran»ı îcâd etmesi ve bu icâdı hakkında bir geometri eseri yazması, bu geç tarihte bile Türkler'in balistikle ne derecede meşgul olduklarını isbat eder (1736) (Pertsch, *Katalog,* 166).

Tanınmış silâh tarihçisi Courtlandt Canby şöyle der: «1453 Istanbul muhâsarasında Türk topçusu, târîhin birinci düzenli bombardımanını gerçekleştirdi (le premier bombardement organisé de l'histoire)». Gene aynı müellif, XVI. asrın top ve arkebüz üstadlarının Türkler olduğunu söyler *(Histoire de l'Armement,* Lausanne, 1964, s. 54b, 64b).

Türk mühendisleri, tophânelerde devamlı keşiflerle topları devamlı geliştirmeler peşindeydi. Fâtih Sultan Mehmed'in kurduğu Istanbul Tophânesi, Kaanûnî Sultan Süleymân'ın kurduğu Erzurum Tophânesi, ilk Osmanlı top fabrikası olan Bizans sûrlarını açan topların döküldüğü Edirne Tophânesi, dünyanın en muazzam silâh fabrikaları idi.

Grenard: «Husûsî silâhlarla takviye edilmiş Türk topçu sınıfı, sayı ve kalite bakımından, dünyanın birinci topçusu idi» der. Pek meşhur Türk balistik mühendisleri, yetişmiştir. Kaanûnî devrindeki Esedullah Ağa gibi (Hammer, V, 373). Fakat balistik sahasının en büyük ismi şüphesiz bizzât Fâtih Sultan Mehmed'dir. Hammer, Osmanlı topçusunun Avrupa devletlerine pek çok üstün olduğunu, Belgrad ve Rodos zaferlerini Kaanûnî'nin bu silâh sâyesinde kazandığını kaydedir (V, 66):

«A cette époque, l'artillerie des Ottomans avait une formidable supériorité sur celle des autres Etats de l'Europe, et avait été un de leurs principaux éléments de succès dans la prise de Rhodes et de Belgrade».

Pirenne şöyle der: «Mükemmel bir topçu ile mücehhez Osmanlı ordusu, daima seferber bir halde, yeryüzünün en kudretli askerî kuvvetini teşkil ediyordu... Türk ordusu, dünyanın en kuvvetli ordusu idi. Dînî bir fikrin hizmetinde olarak, bütün Hıristiyan Avrupa'nın fethi gayesini hedef alıyor ve Roma İmparatorluğu'nu, Müslüman, askerî bir kıt'alararası imparatorluk hâlinde ihyâ etmek iddiasını taşıyordu» (II, 312, 340).

1770'lerde bile Türk topçusu iyi durumda idi. Dakikada 5 gülle atan serî ateşli toplar vardı (Baron de Tott, II, 89). Daha önceleri Türkler, 4 saniyede bir gülle, yâni dakikada 15 gülle fırlatan

hârika roket-toplar da yapmışlardı (Tott, II, 120). Padişahlar, her türlü askerin manevrasına, fakat bilhassa topçunun atış talimlerine gelip bizzât nezâret ederlerdi (Tott, II, 121).

Türk topçuları fevkalâde yetişmiş, çok nişancı askerlerdi. Çanakkale Boğazı'nın iki kıyısından atılan gülleler havada birbirine tokuşturulup havada dağıtılabiliyordu (Evliyâ, V, 304).

Fâtih Sultan Mehmed'in 12.000 deveye yüklettiği seyyar tophâne (top fabrikası) ile İşkodra önüne gelince bir kaç hafta içinde ağır muhâsara topları döktürmesi, devrine göre, insan aklının zor alacağı bir teknik başarı idi. Keza Türk toplarının yangın mermilerinin kimyevî terkîbi de Avrupalılar'ınkinden başka ve çok üstündü, bunların çıkardığı yangın sonuna kadar yanmadan hemen hemen söndürülmesi imkânsızdı (Arthur Thomas, *Hankondil Zeyli*, 264-5).

Fâtih'in Sultân Abdülazîz tarafından Kraliçe Victoria'ya hediye edilen ve şimdi bir İngiliz müzesinde bulunan namlusu iki parçalı topu, silâh tarihinin şâheserlerinden biridir. Namluyu Fâtih, taşınmasını kolaylaştırmak için iki parçadan döktürmüştü. Top kullanılacağı zaman, yivli olan namlı parçaları birbirine geçiyordu. 22 ton ağırlığındaki bu top, 500 kiloluk taş yuvarlaklar atıyordu. Yavuz devrinde dökülmüş helezon şeklinde yivli dökme demir toplar, Mısır'ın fethi için yaptırılmış ve büyük hizmet görmüştür. Bugün Topkapı Sarayı'na giderken Aya İrini Kilisesi bahçesindedir. Bu toplar 20 ton ağırlığında, 7,5 metre boyunda ve 25 santim çapındadır. Topun namlusunda 17 helezonî yiv vardır. Silâh tekniğinde muazzam bir gelişmeyi gösterir. Zîrâ Avrupalı silâh tarihçileri, ilk yivli topun 1870'de Prusya'da yapıldığını iddia etmişlerdir. Halbuki Hâfız Paşa'nın Erzurum'da döktürdüğü topları Kırım Savaşı'nda Fransızlar görmüşler, Fransa'da bunu taklîden yivli tabanca yapmışlar ve adını «Hâfızpaşa» koymuşlardı. Prusyalılar'ın bu yivli tabancaları top şekline getirdikleri âşikârdır. Askerî Müze'de Hâfızpaşa yivli tabancalarından 3 tane bulunmaktadır. Erzurum Tophânesi'ni IV. Murad İlhanlılar'dan kalma Çifte Minareli Medrese'de kurdurmuştu. Cumhuriyet devrinde medrese restore edilirken, Tophâne'ye ait demir ocakları da kazılarak ortaya çıkarılmıştı (İbrahim Hakkı Konyalı, *Erzurum*, 277).

Havan topunun tarihteki ilk mûcidi ise Fâtih Sultan Mehmed'dir (Konyalı, *Erzurum*, 274). Siyasî tarih kısmında Istanbul'un Fethi'nden bahsederken anlatmıştım.

Lord Ricaut, Türk toplarını, XVII. asrın sonlarına doğru bile «dünyanın en iyi topları» olarak tavsif eder (II, 580) : «Leurs ca-

nons sont les plus grands, les mineux fondus, et les mineux moulez qui soient dans tout le reste du monde».

Fâtih'in yaptırdığı, II. Bâyezîd ile Yavuz'un büyüttüğü, nihayet Kaanûnî'nin dünyanın en muazzam dökümhânesi hâline getirdiği Istanbul Tophânesi, yabancı seyyahların daima hayranlığını celb etmiştir. XVI. asır ortaları Fransız seyyahlarından Mourand *(Itinéraire,* 204) bunu açıkça ifâde edenlerden biridir.

Evliyâ Çelebî, I. cildinde Tophâne'yi iyi tasvîr eder: 1640'taki Tophâne, Kaanûnî Sultan Süleyman yapısıdır. Fâtih'in yaptırıp, II. Bâyezîd'in büyüttüğü binâyı yıktıran Kaanûnî, daha modernini inşa ettirmiştir. Bina, devler tarafından yapılmış sanılacak derecede büyüktür. Top kalıplarının döküldüğü yerler, çok ilgi çekicidir. Tunç kubbelerin önündeki çukurlara ağızları yukarı gelmek üzere top kalıpları koyarlar. Eğer top *balyemez* ise, her ocağa yirmi kalıp konur. *Kolomborne* ise gene yirmi kalıptır ve gene yirmi top eder. *Şâhî* top ise yüzer kalıptır ve yüz top birden dökülür. *Şayka* top ise beşer kalıptır, şayka'ların içine insan sığar. Tunç erir ve kubbelerin ağzından kalıplara akar. Madenin aktığı yer, su yoluna benzer. Tunç kubbelerin dört tarafında çam odunları dağlar gibi hazır durur. Bu odunlar bir yıl önce kesilir, birer kulaç boyu ve iki mekiğe benzer şekilde muntazam hâle getirilir, sonra kurutulur. Top dökümü günü büyük merasim olur. Dua ve «Allah Allah» diyerek ateş yakılır. Çamlar arkası kesilmeksizin yanarak tunç kubbenin iki tarafındaki deliklerden dökülür. İşçiler, ustalar ve mühendisler hususî elbiseler, bütün yüzlerini örten büyük külâhlar giymişlerdir. Zîrâ ateş ve eriyen maden çok tehlikelidir. 20 saat ateş verildikten sonra 20. saatte artık ateşin yanına varılmak mümkin değildir. O anda sadrâzam, şeyhulislâm, vezirler, kazaskerler ve duâsı kabûl olunur şeyhler Tophâne-i Âmire'yi teşrîf ederler. O anda tunç, deryâ gibi akmaktadır. Ustalar, ağaç küreklerle nice yüz kantar çubuk kalayları tunç deryâsına atmıya başlarlar. Dökücübaşı'nın işareti üzerine sadrâzam, şeyhulislâm, vezirler ve kazaskerler, birer kese altını maden deryasına yavaşça serpmiye başlarlar. Altınlar erir. Zamanla tunç deryâsının sathı kalaylaşmıya başlar. O anda ateş daha da şiddetlendirilir. O anda dinî törenle 40 koyun kurban kesilir. Kapaklar açılır, tunç deryâsı kalıplara akmıya başlar. Görülecek, haşyet verici manzaradır. Bir balyemez kalıbı, yarım saatte dolar. Bütün kalıplar dolunca, 70 kişiye hıl'at-i pâdşâhî giydirilir. Bâzı mühendis ve ustalara terfîler veya ihsanlar verilir. Sonra topçubaşı, sadrâzama ziyâfet verir. Topların kalıp içinde soğuyuncaya kadar kalması tam bir hafta sürer. Sonra toplar kalıplardan çıkarılır. Top satıh-

larının cilâlanıp parlatılmasına başlanır. Sonra marangoz ustaları topları, şefkatli anneler gibi kundaklayıp harbe hazırlarlar. Tophâne'nin bir kısmında da top arabası yapılır. Top kalıpları yapılan yer de ayrı bir kısımdır. Velhâsıl Tophâne-i Âmire bir ulu yerdir ki, lisân ile târîfe gelmez. Tophâne'nin yanında, denize yakın yerde, topçu kışlası vardır. Fâtih yaptırmış, II. Bâyezid'le Kaanûnî genişletmiştir. Bir kapısı sahilde kıbleye, diğeri kuzeye bakar. Denize bakanı muhteşemdir. Bu kapının bir tarafında ceylan avlıyan arslan, diğer tarafında zencire vurulmuş arslan şekli vardır. «Şâhkulu» adlı bir ressamın nefîs eseridir. Padişah Boğaz'dan geçerken bu kışladan sektirme gülleler atılır. Bayram günlerinde bu şekilde 40 veya 50 pâre toplar ateşlenir. Tophâne'deki top stoku, dağlar gibidir ve yeryüzünde hiç bir hükümdar bu kadar topa mâlik değildir. Bu stok, seyyar topçudur. 7.060 Osmanlı kalesinde ve Donanmay-ı Hümâyûn gemilerindeki toplar ise hesaba sığar şey değildir. Tophâne'de hukuk işlerine bir nâib bakar ki Galata mollasına, Galata mollası da Istanbul efendisine (kadısına) bağlıdır. İnzibat işlerine topçubaşı bakar. Tophâne'nin denizden korunması görevi ise bostancıbaşıya aittir. Tophâne'nin ayrıca subaşısı ve muhtesibi vardır. «Tophâne» denilen semt çok büyüktür. 70 İslâm, 20 Rum, 7 Ermeni mahallesi ile bir kaç Yahudi evi vardır, Çingene ve Avrupalı yoktur.

Gene Evliyâ Çelebî, Melek Ahmed Paşa'nın sadâretini anlatırken, Istanbul Tophânesi'nin kapasitesinin bir defada 1.060 top dökebilecek derecede olduğunu kaydeder.

Evliyâ Çelebî, gene I. ciltte Istanbul Baruthânesi'ni de tasvîr eder. II. Bâyezid yaptırmış, Kaanûnî büyütmüştür. Barutçubaşı'nın emrinde 200 kişi burada çalışır. Herbiri 10 kantar gelen 100 tunç havan vardır. Çarhları, görülmiye değer acayip şeylerdir. Bu çarhlar, nehrin üzerindeki dolaplar döndükçe döner. 40-50 okkalık demir desteleri ufalıyacak güçtedir. Barut, havanlar içinde yapılır. Havanlara ağaç konur. Havana demir dokunursa bütün işçiler Ebâbil kuşu gibi uçarlar (böyle bir kaza XVII. asrın son yıllarında olmuştur). Çarklar dönerken gök gürültüsü gibi azametli bir ses hâsıl olur.

XVII. asır sonlarında bile Sudan'a henüz top girmemişti. Yalnız 3 kantar kızgın taş atan mancınıklar vardı (Evliyâ, X, 851).

Birecik Tophânesi de, imparatorluğun büyük top fabrikalarından biri idi (Naîmâ, III, 348).

Pek çok top çeşidi vardı. Kolomborne ve balyemez çok kullanılırdı. Birincisi 3 ilâ 9 okka, ikincisi 10 ilâ 40 okka gülle atardı (1683'te Teşrîfâtcıbaşı Ahmed Ağa'nın kaydına göre).

Istanbul'dakinden başka Selânik, Kahire ve Belgrad'daki baruthâneler de dünyânın en büyük barut fabrikaları arasındaydı. Başka şehirlerde, hattâ bir çok mühim kalelerde de barut îmâlâthâneleri bulunuyordu. Istanbul'da Kâğıdhâne deresinin su kuvvetiyle işleyen ve her dönüşte 40 ilâ 50 okka demir destesini döğen çarhlara sahip baruthâne sonra, bugün «Ataköy» denen ve çeyrek asır öncesine kadar «Baruthâne» adını taşıyan sahile nakledildi. Istanbul Baruthânesi 18 receb 979 (1571) tarihli bir fermâna göre, bu tarihte ayda 300 kantar barut yapıyordu.

Kaanûnî Sultan Süleyman devrinde Istanbul'da yıllarca kalan bir İspanyol seyyâhı, o devir Türk topçuluğu hakkında şunları yazar (Fuad Carım trc., 123, 176-7) :

«Taşıma tertibatı da dahil, topu ve topçusu Türkler'inkine yetişebilecek bir hükümdar dünyada yoktur. Artık kullanılmıyarak Istanbul'da bir yana bırakılmış olan toplar bile, bizim bugün kullandıklarımızdan üstündür... Tophâne'nin avlusunda kundakları alınmış pek çok top atılı durur. Ordusunun topçu kuvvetini bu atılmış ve kullanılmıyan toplarla kurmaktan memnun kalacak pek çok kral vardır... Tophâne'de sıralanmış bu kullanılmıyan topların sayısı 400 kadardır».

Grenard (s. 97), sayı ve kalite bakımında Türk topçusunun dünyada birinci olduğunu söyler : «L'Artillerie turque remise en quantité et qualité au premier rang dans le monde».

Üstün Silâhlar, Üstün Donatım

İstihkâm sınıfının üstünlüğü de asırlar boyunca devam etmiştir. XVIII. asrın 2. çeyreğinde Avrupa'da istihkâmcılık ancak Türkler'in derecesini bulmuştur. Türk ordusu, aynı zamanda imarcıdır. Kaleler, hattâ şehirler inşâ etmektedir. Fethettiği kale ve şehirlerdeki hasarları hemen tâmir etmek âdetindedir. Bu iş için kendi kuvveti kâfi gelmediği takdirde, yerli mimar ve işçiler yahut esirler ücretle kullanılmakta, hattâ Istanbul'dan mîmar ve mühendisler getirilmektedir. Orduda da çok ehliyetli mimarlar ve mühendisler vardır (Ahmed Refik, *Istanbul Hayâtı*, II, 37-8'deki vesikalar).

Üstün silâh, Osmanlı ordusunun başarı sebeplerinden biridir. Corci Zeydân, tarihin en büyük cihangirleri olarak Büyük İskender, Yavuz Selim ve Napoléon Bonaparte'ın başarılarını, düşmanlarının bilmedikleri, kendi dehâlarına has tâbiyeleri kadar, keza düşmanlarında bulunmıyan üstün ve mükemmel silâhlar sayesinde kazandıkları fikrindedir (*Medeniyyet-i İslâmiyye,* I, 174b-5a).

Kaanûnî devrini tasvîr eden İspanyol seyyahının aşağıdaki ifadeleri ilgi çekicidir (s. 109-12, 122, 124); zîrâ bu sırada İspanya, en güçlü Hıristiyan ve Avrupa devletidir ve ordusu rakipsiz şekilde bütün Hıristiyan devletlerininkinden üstündür :

«Türkler'in ordusu, biz İspanyollar'ınkinden daha düzenlidir. Ordu, bizdeki gibi henüz askere alınmışlardan değil, tecrübeli meslekten askerlerden kurulmuştur. Sefer sırasında bizdeki gibi orduya asker toplamak usulü yoktur. Sultan, 'falan beylerbeyi falan yerde bulunsun' diye irâde eder. Beylerbeyi, emrindeki sancak beylerine, onlar da subaşılara (alay beyleri) bu şekilde emir gönderirler. Hazarda, aynen seferde olduğu gibi hazır olan Türk ordusu, sultandan emir aldığının üçüncü günü yürüyüşe geçer. Yürüyüş için üç günü gecikenler 'sultan kendilerine yıllarca bugün için baktığı halde lâzım olduğu anda görünmedi' diye kellelerini kaybederler. Nitekim Büyük Türk (padişah), İran seferi için karar verdiği zaman, 80.000 asker 15 günde yığınak yaptı...»

«Asker toplamak için —bizdeki gibi— asla davul çalınmaz, bu iş sessizce olur. Davul, savaşta kullanılır. Türk savaş davulları (kûs'lar) o kadar büyüktür ki, bir deveye ancak bir tanesi yüklenebilir ve bir davulu iki kişi çalar... Büyük Türk'ün sefere çıkışı görülecek şeydir. Yeryüzünde onun kadar haşmetli ve zengin bir hükümdar daha yoktur. Askeri tepeden tırnağa ipekli ve sırma işlemeli üniforma giyer. Yaptığı masraflar da asla boşa gitmez. Zîrâ karada olsun, denizde olsun, yaptığı savaşların hepsini kazanır. Büyük Türk'ün koyun sürüsü gibi 2.000 yetişmiş cins köpeği, hadsiz hesapsız şâhin, doğan ve atmacası vardır. Köpeklere bakan askere «zağarcı» denilir. Bu av köpekleri Türkler'de, bizde atların olduğu gibi çullanır. Her köpeğin çulu yılda bir defa değiştirilir. Büyük zağarlara günde bir yeniçeri neferinin, küçük köpeklere ise bir acemioğlanın yevmiyesi kadar masraf yapılıp yedirilir. Büyük Türk, en çok 400.000 kişiyle sefere çıkar, hattâ bu rakam bile mübalağalıdır. Bizim Avrupa'da Büyük Türk'ün 800.000 askerle sefere çıktığı inancı, bir efsaneden ibarettir. Devamlı olmıyan, savaş bitince terhîs edilen tek sınıf azab'lardır; zaten kelimenin mâ-

nâsı 'hür, serbest' demektir. Bunlar devşirme olmayıp Türk çocuklarıdır...

«Türk atları hadım edilir ve her milletinkinden daha bakımlıdır. Ahırda bir sürü at, tepişmeden yanyana durur... Türk askeri bizim gibi zırhlı değildir. Zırh gömlek ve gümüş tulga giyenleri vardır ama, azdır. Hele tulga giyenleri büsbütün azdır. Zîrâ bu ağırlığı taşımaya değmez. Başlarına giydikleri keçe külâhlar o kadar sert ve sağlamdır ki, bunlara, tıpkı demir tulgalar gibi, kurşun işlemez. Sipahiler, mızraklarının ucuna canfes bayrakcıklar takarlar. Çok güzel bir görünüşleri vardır ve çok uzak mesafeden fark edilirler...

«Avrupa'yı kurtaran, Türkler'in en büyük düşmanları olan Doğu komşuları Şâh'dır. Şâh, meydan muhârebesini kabûl ettiği takdirde, her defasında Osmanlı ordusuna yenilmiye mahkûmdur. Onun için Osmanlı'ya karşı meydan muhârebesi kabûl etmez. Osmanlı ordusu ilerleyince o çekilir ve çekilirken yiyecek, içecek, konacak bir şey bırakmaz, hattâ Osmanlı güzergâhındaki ahaliyi bile katliâm eder».

Mareşal Montecucculi (1609 - 1680), Avrupa'da Türkler gibi dâimî ordu kurulmayınca Türkler'in yenilemiyeceğini, kurulursa, Türkler'i yenmemek için hiç bir sebeb olmadığını ehemmiyetle belirtmiştir *(Mémoires*, I, 222-3). Mütercim Âsım Efendi *(Târîh*, I, 32, 264), Avrupa'nın muntazam devamlı orduyu Türkler'den aldığını ve ondan sonra Türkler'i yenmiye başladığını bilmektedir.

Grenard (s. 117), bütün çağdaş yabancı yazarların şevket devri Türk ordusunun dünyada birinci olduğu üzerinde ittifak ettiklerini yazar. Gerçekten öyledir. Onun için bu mevzuda fazla şehadetleri buraya nakletmek fuzûlîdir.

Daha II. Bâyezid devrinde İmparator II. Maximilien (1493 - 1519)'in şu sözü meşhur olmuştur: «Sultân'ın askerî kudretinden saygıyle bahsetmek (yâni korkmak) lâzımdır».

Çağdaş Fransız tarihçisi Benoist-Méchin (s. 16) şöyle der: «Türkiye İmparatorluğu, hayrân olunmıya lâyık bir askerlik ve haberalma cihâzına dayanan bir idarî teşkilâta sahipti».

Türk İstihkâmcılığı

Türk istihkâmcılığı, XIX. asrın sonlarında bile üstün seviyesini muhâfaza ediyordu. Gazi Osman Paşa, üç Plevne zaferini kazanmak için, istihkâm subaylarının maharetinden geniş şekilde faydalanmıştı. Plevne muhârebelerinde bulunan Avustralyalı operatör Dr. Charles Ryan (sonradan doktor general ve «sir» olmuştur) şöyle diyor (s. 126-9) (1877 yılındayız) :

«Türk müdafaasındaki iki âmil, sür'atli tüfek ateşi ve mükemmel sahrâ tahkîmâtı, Üçüncü Plevne muhârebesinde Ruslar'ın korkunç ve ezici mağlûbiyetlerinin başlıca sebebi olmuştur. Bunu bizzât Rus istihkâm orgenerali Todleben söylemiştir. Plevne'ye orgeneral olarak katılan Alman asıllı Todleben, 22 yıl önceki Kırım Harbi'nde Sıvastopol istihkâmlarını yapan mühendisti ve Avrupa'nın en büyük istihkâm subayı sayılıyordu.

«Vidin'den gelip Plevne'ye girdiğimizden beri geçen 6 hafta içinde, Türkler'in tabya ve istihkâm yapma husussundaki dehâ derecesini bulan istidadlarını gözlerimle gördüm. Vidin'den yorgun argın gelen Türk askerinin Plevne dışında Canik Bayırı'nda gecelediği ilk günden itibaren, kazma ve kürek, bir dakika hareketsiz kalmadı. Şimdi, Üçüncü Plevne Muhârebesi'nin arifesinde, askerin sarfettiği bu gayretin muhteşem neticesi ortada duruyordu. Plevne, muazzam kuvvette ve şehrin bütün çevresinde bir ateş halkası teşkil edecek şekilde, toprak istihkâmlar silsilesiyle müdafaa edilmekteydi. Bu tabyalar zenciri, at nalı şeklinde uzanıyordu. Bu at nalının ön kısmı tam doğuya doğru gidiyordu. Meşhur Griviçe tabyası bu idi. At nalının bir topuğu kuzey tarafındaki Opaneç tabyası idi. Bir topuğu da güneyde Krişin istihkâmları teşkil ediyordu. Asıl Plevne şehri, bu at nalının içine düşüyordu. Şehre en yakın tabyalar, kuzey tarafından Bukova tabyaları ile güneyde Yeşil Tepeler'e bakan ve geniş bağlık bayırlara hâkim olan çifte tabya idi. Bu uzun muhârebelerin en kanlı ve şiddetli safhaları, at nalının ön kısmı olan Griviçe istihkâmı ile, topuk tarafında Plevne'ye yakın çifte tabyalar önünde cereyân etti.

«Bahsettiğim 6 hafta içinde Türk askeri, Kurmay Albay Tevfik Bey'in idaresi altında, dünyada o zamana kadar asla eşi görülmemiş en mükemmel ve teferrüatlı bir istihkâmlar manzûmesi meydana getirmişti. Öyle bir istihkâmlar silsilesi ki, cür'etkâr ve iyi takviye edilmiş bir taarruzun, mevzîlerini mutlaka düşüreceği hakkında mevcûd olan eski askerî itikadı tamamen boşa çıkardı, askerliğin savunma prensiplerini kökünden değiştirdi. Askerlik

tekniğinden anlamıyanlara bu tabyaları şöyle tarif etmek mümkindir :

«'Rödut = redoute' denilen toprak tabyaların umumî tipi, büyük, dört köşe bir istihkâmdır. Bu tabyaların duvarları, dışarı tarafında yedi kadem kadar yüksekliktedir. Duvarların kalınlığı ise 20 kademdir. Duvarlardaki toprak, sert balçık hâlindedir ve bu iş için çok elverişlidir. Tabyaların içine yerleştirilen sahrâ topları, duvara açılmış mazgallardan ve 'tabya külâhı' denilen siperlerin arkasından ateş edebilmektedir. İçlerinde bulunan piyade askeri, tabya siperlerinin üzerinden ve içerideki seddin üstünden tüfekle ateş etmektedir. Bu ayak seddine de, dışarıdaki toprak seviyesinden daha aşağıda kazılmış olan tabya iç zemininden başlıyan basamaklarla çıkılmaktadır.

«En büyük tabyalardan biri, aynı adı taşıyan köyün yanıbaşındaki Griviçe'dir. Dörtgen biçimindedir. Her kenarı 50 yarda uzunluğundadır. Tabyanın içi, 8 kadem kalınlığında büyük ve kuvvetli bir perde ile dört bölmeye ayrılmıştır. Bu iç perdeler, tabya müdafilerini geri ve yan düşman ateşinden korumak içindir. Tabyanın dört bölmesi arasında irtibat ve muvâsala, iç perdelerle ana duvarlar arasında bırakılmış dar geçitlerle sağlanmakta idi. Cephane büyüktü ve yer altında kazılmış dar geçitlerden takviye akıyordu; yeri tabyanın içindeki o kalın çapraz iç duvarların altına düşüyordu. Türkler'in bu tertibi o kadar uygundu ki, tabyalar, düşman tarafından 442 topla 4 gün dakikada 30 top mermisi atılarak topa tutulduğunda ancak iki cephânelik infilâk etmiş, fakat Türk tabyaları düşmemişti. Bu korkunç düşman topçu ateşine Türkler'in ancak 72 topu cevap verebildiği halde, İbrâhim Bey tabyasında bir humbara parçası cephaneye girmiş, cephaneyi, muhârebenin en şiddetli zamanında patlatarak 40 Türk'ü şehîd etmişti. Biraz sonra Albay İbrahim Bey de tabyasını savunurken şehîd düştü.

«Kahraman Albay Yûnus Bey'in Plevne'nin en güneybatısında bulunan tabyasında da korkunç bir cephane patlaması olmuştu. Bütün Krişin tabya ve siperlerinin kumandanı olan Albay Yûnus Bey, bu durumda bile, Orgeneral Skobelef gibi cesur ve usta bir generalin bütün inatçı taarruzlarını püskürtmüştü. Gösterdiği kahramanlıktan dolayı, Üçüncü Plevne zaferinden sonra nişan almış, Kurmay Albay Tevfik Bey de paşa olmuştu. Skobelef - Yûnus Bey muhârebesi askerî târîhe «devlerin muhârebesi» diye geçmiş korkunç bir vuruşmadır, Skobelef'in ağlıyarak ric'at etmiye mecbur kaldığı meşhurdur.

«Tabyalara arka taraflarından giriliyordu. Bazan da tabyaların bir yanı açık bırakılmıştı. Bunun sebebini Skobelef, birlikleri dehşetli zâyiat verdikten sonra ancak öğrenebilmiştir. Zîrâ tabyanın piyâde müdâfîleri, tabyadan dışarıda bulunan siperlerde yattıkları halde, tabya topçuları içeride yatıp kalkıyorlardı.

«Bu Türk topçu erleri, çok kere bizzât görmüş olduğum gibi, yorgundular. Yüzleri, gözleri barut dumanından kararmıştı. Tabya duvarının iç yanında sert toprağa oydukları dar dehlizlerde uyurlarken, çok garip âdetâ dramatik bir görünüşleri vardı. Onlar böyle uyurlarken Rus mermileri gelip tabyaların duvarının dış tarafına çarpıyor, fakat bu mermiler, yer altında balçık yataklarında uyuyan Türk topçularının uykularını bile bozamıyordu. Kısa bir uyku kestiren er, az sonra yorgun arkadaşı ile değiştiriliyor, topunun başına gönderiliyordu. Çok kere de vurularak tabyadaki yerinde değil, tabya dışındaki ıslak topraklar üzerinde ebedî uykusuna dalıyordu.

«Hemen her tabyanın ön tarafında, 15 kadem genişliğinde, 10 kadem derinliğinde bir hendek vardı. Bunlar, birinci savunma hattını teşkîl ediyordu. Hendeğin daha ön tarafında da piyade siperi hatları bulunuyordu. Bu siperler ekseriyetle yakındaki bir tabya ile irtibatlı idi. Ön tarafta, aşağıya doğru meyilli yerlerde daha ileride, yamaçtan aşağı ateş eden bir ileri siper hattı daha vardı. Bu piyade metrisleri 3 kadem yüksek göğüs siperleriyle korunuyordu. Siperlerde, bir buçuk kadem aralıklarla tüfek mazgalları açılmıştı. Siperler, birbirlerine, setredilmiş geçitlerle mâhirâne şekilde bağlı bulunuyordu. Bu setredilmiş zeminlikler, aynı zamanda, askerin yatıp kalkmasına hizmet ediyordu. Bu tahkimatın ne kadar muazzam bir çapta yapıldığını anlatmak için, şu kadarını söyliyeyim :

«Bu tabyalardan her birinin iç sahası 10.700 yarda"den fazla idi. Personelin ve subayların barınması ve cephane, malzeme için toprak altı odaları, hattâ toprak altında atları barındıran ahırlar vardı.

«Tabiî olarak, tabyaların hepsi birbirinin aynı değildi. Bunlardan bâzıları topçu ve piyade için yapılmıştı. Bazıları ise yalnız piyâde tarafından savunuluyordu. Tabyaların bir çoğunda, tabyalardan dışarı giden setredilmiş (örtülmüş, gizlenmiş) yolda, ikinci bir tüfek ateşi siper hattı vücude getiriyordu. Böylece bir tabya bütün kuvvetiyle muhârebeye girişince, üç ve bazan dört sıra siper hattından piyade ateşi açılabiliyordu. Cephane son derece boldu. Bu şartlar altında tabyalara taarruz eden Rus kuvvetle-

ri, Türk piyade ve topçusu tarafından korkunç sûrette hırpalanıyor ve dehşetli zâyiat veriyorlardı. Maamâfih Üçüncü Plevne zaferinden sonra Türk cephanesi, tehlikeli şekilde azaldı. Zîrâ muhârebelerin ateş kudreti en yüksek seviyede idi ve çok bol cephâne yakılıyordu. O zamana kadar Vidin ve Sofya'dan gelen Türk cephâne takviyeleri ise artık kesilmişti, zîrâ Ruslar Sofya-Plevne yolunu da kesmiş, o zamana kadar üç taraftan kuşattıkları Plevne'yi artık dört taraftan çepeçevre sarmışlardı».

Kaanûnî Devrinde Ordu

Benoist-Méchin (s. 66, 67), Kaanûnî Sultan Süleyman devri (1520 - 1566) Türk ordusunu şöyle anlatır : «Seleflerinin gayretleri sayesinde Sultan Süleyman öyle bir orduyu emri altında bulunduruyordu ki, kuruluşu ve silâhları bakımından bu ordu, dünyanın bütün diğer ordularından dört asır ilerideydi. Almanya İmparatorluğu, İtalya, Fransa, İspanya gibi Batı ülkelerinin herbiri için durum böyleydi. Her Türk askeri, yalnız başına, seçkin bir Avrupa taburuna bedeldi».

Şaşkınlığa yakın bir hayranlık neticesinde mübalağalı olan bu ifade, Türkiye ile diğer devletlerin seviyesi arasında büyük açıklık olduğunu bildirmesi bakımından doğrudur.

Kaanûnî çağı Avrupa tarîhinin büyük mütehassısı Henri Hauser şöyle der *(Les Débuts de l'Âge Moderne,* 1929, s. 394) :

«Avrupa'nın en iyi askerî birlikleri, İspanyol taburları, İsviçre mızraklı piyadesi, dünyanın birinci ordusu olan Türk ordusu karşısında şaşırıyorlardı. Bu ordu, savaş ve yalnız savaş için yaşıyordu. Savaştan başka hiç bir şey için yaşamıyordu. Fevkalâde cesurdu. Şâhâne şekilde silâhlandırılmıştı. Muntazam maaş alıyor ve çok iyi besleniyordu. Demir disiplini, Avrupa ordularında tasavvur edilemiyecek derecedeydi. Sultan Süleyman 30.000 askeriyle Rodos'a girdiği zaman, bütün müşahitlerin birleştikleri üzere, bir tek ses, bir tek söz işitilmiyordu. Böylesine bir disiplindi. Bu hârikulâde, âdetâ mutlak sessizlik, Batı ordularının gürültülerine karşı, Türk disiplininin erişilemez seviyesini gösteriyordu. Kudretli bir topçunun desteklediği Türk ordusu, bir tek emirle, tek vücut ve iyi kurulmuş bir makine hâlinde harekete geçiyordu».

Asker Sayısı

Bir Cihan Devleti ordusunun sayı bakımından da dünyada birinci olması îcâb ettiği muhakkaktır. Teknik ve moral üstünlükleri ne derecede ileri olursa olsun, bütün dünyaya kafa tutabilmek, her tarafa nüfuz edebilmek, her teşebbüsü yürütebilmek için, sayı bakımından da mutlak üstünlük şarttır. Zîrâ Türkiye Cihan Devleti, söylediği gibi «yedi düvele baş eğdirmek»le kalmamış, bazan 30 hasım devletle tek başına savaşıp muzaffer çıkmıştır.

Kâtib Çelebî, 1650'lerde *Düstûru'l-Amel*'inde (s. 132) şu mütalâalarda bulunur : Kaanûnî devrinde maaşlı askerin sayısı 970 yılında (1563) 41.479'du, geriye kalan büyük kitle tımarlı idi. 1566'da 48.313'e çıkmıştı. 1588'de 64.425 oldu. 1004 tarihinde (1596), III. Mehmed'in ilk zamanlarında maaşlı kapıkullarının sayısı 81.870'e yükseldi ama tımarlıların sayısı azaldı. Bu seksen bin küsur kapıkulunun yıllık maaş tutarı 2.512 yük idi (251.200.000 akça = 3.768.000.000 TL./Bir askerin ortalama maaşı yılda 46.000 ve ayda 4.000 TL.'na yakın); yiyecek ve üniforma masrafları ile bahşişleri bundan hariçti. 1018'de (1609) I. Ahmed zamanında 91.202'ye yükselen kapıkullarına yılda 3.800 yük (380.000.000 akça) ödenmiye başlandı (5 700.000.000 TL./Bir askerin ortalama maaşı yılda 63.600 ve ayda takrîben 5.300 TL.). I. Mustafa ve II. Osman zamanlarında (1617 - 1623) kapıkullarının sayısı 100.000'e çıktı. IV. Murâd'ın gayretleri neticesinde bu sayı 1639'da 59.257'ye indirildi. Bunlara 2.631 yük ödeniyordu (263.100.000 akça = 3.946.500.000 TL./Bir askerin ortalama maaşı takrîben yılda 66.000 ve ayda 5.500 TL.) (bütün TL.'ları 1973 değerine göre 1 altın = 500 TL olarak hesaplanmıştır). Ama 10 yıl geçmeden kapıkulu sayısı gene 100.000'i buldu. Bu sûretle kapıkulu sayısının Kaanûnî devrindeki adede indirilmesinin imkânı olmadığı anlaşıldı. Kâtib Çelebî'ye göre bu sayı 30.000 yeniçeri, 20.000 kapıkulu süvarisi ve gerisi diğer kapıkulu ocakları (topçu, cebeci vs.) şeklinde tutulabilirse iyi olurdu.

Fakat Kapıkulu askeri sayısı, Kâtib Çelebî'nin mâkul saydığı sayıda tutulamadı. Tarhuncu Ahmed Paşa'nın sadâretinde (1652-53) gayret gösterilerek yeniçeri sayısı 55.000'e, kapıkulu sipahisi de 25.590'a indirildi. Fakat Murad Paşa, ikinci sadâretinde (1655) tâviz vermiye mecbur kaldı, çünki bizzât Ocak'tan geliyordu: Sipahi sayısı 50.000'i, yeniçeri sayısı 80.000'i geçti (Naîmâ, VI, 108). Ama ufukta Köprülü Mehmed Paşa belirmişti (1656). Kapıkulları tekrar mâkul sayıya indirildi ve bunun için Köprülü'nün amansız tedbirleri ancak kifayet etti.

Râmî Mehmed Paşa sadrâzam olduktan (24 ocak 1703) bir kaç gün sonra II. Sultan Mustafa, bir asker sayımı emretti (*Nusret-Nâme*, II, 133). 1699 Karlofça Sulhu'ndan beri hazar devri yaşanıyordu. Fakat bu muâhede ile verilenlerin alınması siyaseti elde tutuluyordu. O anda devletin elinde kapıkulu veya tımarlı olarak kara ve deniz askeri 292.947 kişi olduğu, bunlara muntazam maaş verildiği anlaşıldı. Bunların 4.254'ü mâlul gazi ve 2.560'ı emekli ihtiyar olduğu için gerçekte bu ikisinin yekûnu bulunan 6.814 sayısını düşmek icâb ediyordu. 293.000 askere yılda 25.893 kese (1.294.650.000 akça = 1973 değeriyle 1 altın = 500 TL. hesâbı üzerinden 19.419.750.000 TL.) ödeniyordu. Asker başına ortalama takrîben yılda 66.280 TL. ve ayda 5.500 TL. düşüyordu. Devletin silâhlara, üniformalara, tersane, askerî fabrika ve kalelere, askerin yiyeceğine harcadığı para düşünülürse, hârikulâde bir savunma büdcesidir. 1703'te Türkiye savunma büdcesinin 1973 değeriyle en az 50 milyar TL. civârında olduğu görülür. Bu 293.000 asker, devletin bütün askerini de içine almıyordu. Bâzı sınıflar, muhtar eyâletlerin (Kırım, Eflâk, Boğdan vs.) askerleri, nihâyet Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb eyâletleri ile Mısır askeri istisnâ edilmişti. Zîrâ bütün bu askerler merkez büdcesinden değil, eyaletlerinden maaş alıyorlardı. Bu sûretle bir sulh yılı olan 1703 Türkiye imparatorluk savunma büdcesini 1973 değeriyle 50 milyarın çok üzerine çıkarmak îcâb etmektedir. Zîrâ bu devirde bile Kırım ordusu, dünyanın sayılı süvari ordularından biri olduğu gibi Cezâyir donanması da, büyük Avrupa donanmaları ayarında idi. Bu sûretle devletin elinde takrîben 500.000 askerin olduğu anlaşılmaktadır. Kaanûnî devrine nisbetle asker sayısında bir değişiklik yoktur. Zîrâ o devirde de imparatorluğun bütün eyaletlerindeki kuvvetlerin toplamı bu sayı civarında bulunuyordu. Fakat 1703'te imparatorluk silâhlı kuvvetleri, eski gücünü, yedi düvele kan kusturan acı kuvvetini kaybetmişti. İçte düzensizlik ve Avrupa'da büyük terakki, dengeyi bozmuştu. İmparatorluk kuvvetleri hâlâ yeryüzünde birinciydi, fakat geri kalan bütün diğer dünya devletlerinin kara ve deniz güclerinin toplamına olan üstünlük kaybolmuştu.

Ordunun Umumî Görünüşü

Mareşal Montecuccoli, bir çok Batı diline çevrilerek klasik olmuş tâbiye kitabında Türk ordusunu şöyle anlatır :

«Osmanlı askeri ya «ulûfe» adıyle maaş alır, yahut tımar veya zeamet sahibidir, onun gelirleriyle geçinir. İhtiyaç hâlinde 'le-

vend, sarıca, sekbân' adıyle gönüllü piyade ve süvari de yazarlar. Bunların ordu içinde hiç bir ehemmiyetleri yoktur, maaş da almazlar, hizmet ettikleri müddetçe gündelik ücretleri vardır; bizim ordumuzdaki bütün askerler gibidir (o devirde henüz Avrupa'da daimî ordu ve maaşlı asker yoktur)... Osmanlı devleti o derecede kudretli ve kuvvetli bir imparatorluktur ki, hesapsız sayıda, mükemmel eğitim görmüş askerlerden müteşekkil ordusu, her an harbe hazırdır. İstenildiği anda yürüyüşe geçebilen bu ordu, her zaman için emre âmâdedir. Ordunun yürüyüşe başladığını daha düşman öğrenmeden Türk ordusu, muhârebe sahasına girmiştir. 1660 yılında gemilere manda ve öküzleri koşup Tuna yoluyle Belgrad'a, Osiyek'e, Budapeşte'ye Türkler'in çektirdikleri gemiler ve taşıdıkları yiyecek ve ağırlık, târîf edilemez, akıl almaz. Gerek ordu yürüyüşünü, gerekse ağırlık naklini Osmanlılar, bütün hileleri kullanarak saklarlar. Düşman casuslarına daima ters hedef verirler. Her seferindeki hileleri de bir öncekinden farklıdır. Nitekim herkesi Venedik seferi yapacaklarına inandırıp birden Transilvanya'da görünen Türk ordusu, şaşkınlık yaratmıştır. Malta'ya gideceklerini yayıp Girit'e sefer etmeleri de böyledir. Savaştan çok önce vaktiyle tedarik görmek, Romalılar'da usul ve kaide idi. Osmanlılar, zuhurlarından bu âna kadar, Romalılar'ın bu usul ve kaidesini aynen tatbik etmişlerdir. Osmanlı ordusundaki her çeşit san'at erbâbı işçinin sayısı şaşılacak kadar çoktur. Kılavuzları ve casusları da çoktur. Ordunun büyük ağırlıkları ve topları bulunduğu için nakliyeye ehemmiyet verilir. Diğer milletlerin tahammül edemedikleri, tâkat getiremedikleri meşakkatlere Türk ordusu alışıktır. Çok iyi siper ve tabya yaparlar. Ordunun yürüyüşü fevkalâde sür'atlidir. Bizde 'Türk'e ayak kurşundan ve el demirdendir' atasözü meşhurdur. Türk askeri, cesurdur» (krş. Cevdet, I, 92-3).

Grenard Grenard, şevket devri Türk ordusunu şöyle anlatır *(Grandeur de l'Asie,* 1939, s. 118-23) :

«Muhârebe meydanında Türk askeri ölür, teslim olmazdı... İlk çağırma emrine daima hazırdı. Her nefer yüzbaşısını tanırdı. Her nefer, kumandanının kendisinden önce yığınak yerinde bulunacağından emindi ve ona göre davranırdı. Bu sûretle en kısa zaman içinde sultân'ın emrinde çok tecrübeli, iyi silâhlandırılmış, iyi atlandırılmış, iyi kumanda edilen, sayı bakımından olduğu kadar kalite bakımından da üstün bir ordu âmâde olurdu... Topçuya, çok hususî bir ihtimam gösterilirdi... Top sayesindedir ki II. Mehmed, Istanbul'u almıştı. Top sayesindedir ki Osmanlılar, başlıca zaferlerini kazanmışlardı. Top boldu, çeşitliydi, iyi imal edilmişti ve kullanmasını fevkalâde iyi bilen ellerdeydi. Bilhassa ağır

Türk topları, dehşet vericilikleriyle meşhurdu. XVII. asırda bile dünyanın en iyi topu ve topçusu Türk ordusundaydı.

«Yardımcı sınıflar iyi yetiştirilmişti: cebeciler, demirciler, nakliyeciler ve her türlü yardımcı sınıf. Türk levazım teşkilâtı, yeryüzünün en iyisiydi. Asker, ülkenin sırtından geçinmezdi; levâzımın kendisine verdiğinden başka ne yemek, ne almak isterse hepsini öderdi Bir askerin köylüden bir tavuk çalması ve bir diğerinin atını bir buğday tarlasına bırakması, îdamla cezalandırılmıştı; bu iki hâdiseyi Sırp Mihail Konstantinoviç yazmaktadır... XVI. asırda Türk ordugâhını gören Postel 'dünyanın en ilâhî düzeni = le plus divin ordre du monde' ibaresini yazmaktan kendini alamamıştır. XV. asırda Bertrandon de la Brocquière 'bizim 10 askerimizin yaptığı gürültüyü 1.000 Türk askeri bir araya geldiği zaman duymadım' diye yazar. Rodos'u teslim almak üzere kaleye giren 30.000 Türk askerinden bir tek gürültü, bir tek kelime, adım seslerinden başka hiç bir şey duyulmadığını hâdiseyi gözleriyle gören Hıristiyan müşâhidler yazmışlardır. Paul Jove, Türk askerinin Hıristiyan askerinden üç üstünlüğü olduğunu kaydeder: kumandanlarına körükörüne itaat, muhârebe meydanında canlarını sakınmamak, yiyip içmeksizin çok uzun yol yürüyebilmek. Thévenot 'bir şeyleri eksik olduğu zaman sadece sabrederler' diyor. Giyimleri ve techizatları hafif, yorgunluğa mütehammildirler. Sür'atleri hayret vericidir. Cengiz Han'ın askerlerine benzerler. Postel 'Hıristiyan askerinin üç gün üç gecede aldığı yolu Türk askeri bir gecede alır' diye yazmaktadır.

«Disiplinine ve saygısına rağmen Türk askeri, tahmin edildiği gibi pasif bir şahsiyete sahip değildir. Muhtemel şartlar altında neler yapması îcâb ettiğini, kendisine neler yapılmacı îcâb ettiğini çok iyi bilir. Disiplini zımnî bir mukaveledir ve vazifeleri, kumandanlarının vazifelerine cevap teşkil eder. Ayaklanmalar az değildir. Alacakları geciktiği zaman patırtılı bir şekilde ister, kifayetsiz bahşış ve terakkileri şiddetle protesto eder, fazla meşakkatli yahut mevsimi geçen, uzayıp giden seferlerde huysuzluk eder, hattâ emre karşı gelir. Yavuz Selîm'i isteklerini gerçekleştirmeden İran'ı ve Mısır'ı terke mecbur eden, Kaanûnî Süleymân'a Viyana muhâsarasını kaldırtan, Türk askeridir. Askerin hakları fikri, Osmanlı fetihlerini oldukça büyük ölçüde sınırlamıştır. Gerçi büyük Osmanlı fetihleri Türk askerinin enerji ve irâdesiyle yapılmıştır, fakat bu gerçek de gözden uzak tutulamaz.

«Teşkilâtının kudreti ne olursa olsun Türk ordusu, nâmağlûb bir ordu değildi. Pekâlâ mağlûbiyetlere uğradığı da oldu. Ona mukavemet edilemez kudretini veren başlıca iki hususiyet vardı:

Daima seferberlik hâlinde, daima emre âmâdeydi ve sefer yolu ne kadar uzun olursa olsun yürümeye hazırdı. Halbuki Avrupalılar, her yeni sefer için büyük masraflarla yeniden asker toplamaya mecburdular ve üstelik bu askerin irâdesi kısa zamanda gevşiyordu. Diğer taraftan Türkler, bir başarısızlıkla karşılaşınca, aynı teşebbüsü tekrarlamak, gene tekrarlamak karakterinde idiler. Bu sebât, inatçılık ve tâkıyb fikri, Osmanlı prensibi idi. Cengiz'in, Timur'un, Bâbur'un prensibi de bu idi.

«Bu tâkıyb fikri ve muvaffak oluncaya teşebbüse devam azmi, şüphesiz devletin malî gücü sayesinde olabiliyordu. Ordu ile devlet iyice kaynaşmıştı ve maliye bu gücün emrindeydi. Halbuki Batı'da ordular, sosyal yapının üzerinde ve dışında, sonradan eklenmiş müesseselerdi. Bunun neticesi olarak Avrupa, orduları için normal kaynaklar bulmakta müşkilât içindeydi. Avrupa hükümdarları, üstüste yığılan istikrazların yükü altındaydılar, Charles-Quint bile bu durumdaydı. Türkiye'de ise aksine ordu, hükûmetin normal imkânları içinde hayatını devâm ettiriyordu...

«Osmanlı azametinin 7 başlıca sebebinden biri olan Türk ordusu hakkında, XVI. asrın iyi bir müşahidi olan ve Türkiye'yi iyi tanıyan Busbecq'in fikirlerine katılarak, bu mevzudaki tahlilime son vermek istiyorum : Türk imparatorluğunun muazzam maddî kaynakları vardı. Türk askeri tecrübeli, silâha alışkın, bedenen güçlü, zafer kazanmaya kanıksamış, muhârebe görmüş, meşakkate sabırlı, nefsine hâkim, uyanık, sakin, mütevazı, disiplin ve nizâm içinde yaşıyan, emre itaatli, intizamsız ve âsâyişi bozan her türlü hareketten kaçınan bir askerdi».

Netice

Hulâsa olarak denebilir ki, Türk askeri çok kaliteli bir askerdi. Asker olarak yetiştirilmişti. Mesleği askerlikti. Savaşmaktan başka hiç bir şeyle uğraşmazdı ve uğraşamazdı. Yavuz, bir seferinde kendisinin o andaki mühim bir ihtiyacını karşılıyan bir neferi : «orduya san'atkâr karışmış» diye derhâl emekliye sevk etmişti. Çünki askerin savaşmak mesleği dışında bir şey bilmesi zararlıydı, zîrâ o bildiği şeyle meşgul olup mesleğini ihmâl edebilirdi. Böylesine bir ordu, XIX. asır başlarında, bizzat ordudan yetişmiş asker bir vezîr olan Alemdar Mustafa Paşa tarafından, haklı olarak : «leblebici ve manav gürûhu» hitabiyle hakaret görmüştü. Ve bu «leblebici ve manav gürûhu», bu hakaretin altında kalmamış, reformcu sadrâzamı şehîd etmişti. Fakat artık ordunun gerçekten «leblebici ve manav gürûhu» olduğunu da, sadrâzama baş

kaldırarak, başkumandanı olan II. Mahmûd'un sarayına yürüyerek göstermişti. II. Mahmûd ile Alemdar Paşa'nın, orduyu «leblebici ve manav gürûhu» olmaktan çıkarmak istemekten başka suçları yoktu. İstiyorlardı ki ordu, sokak kabadayısı olmaktan, cunta kurmaktan, ihtilâl çıkarmaktan çıksın. Yalnız mesleğiyle, savaşla uğraşsın. Bütün yenilikleri öğrensin. Yâni eski Türk ordusu gibi olsun.

XVIII. asırda daimî meslek ordularını kuran Avrupa devletleri, artık Türk ordusundan korkmuyorlardı. Tımarlısı dağılmış, kapıkulu yalnız siyaset ve ticaretle uğraşan bir ordudan korkulmıyacağı şüphesizdi. Türk ordusu, itaat kabûl etmez bir ordu hâline gelmişti. İtaat kabûl etmiyen, emir dinlemiyen askere de «ordu» değil, ancak «sürü» denileceği tabiî idi. İmparatorluk yarım asır bocaladıktan sonra nihavet modern ordusunu kurabildi, hayat ve beka hakkına tekrar sahip oldu.

Ordunun en yüksek kademesi de aynı çöküntüye girdi. Tabiî başkumandan, imparatorluğun sonuna kadar, padişahtı. Bu sebeple I. Cihan Harbi'nde bile Enver Paşa «başkumandan» unvanını alamamıştı, «başkumandan vekîli» idi. Osmanoğulları içinde dehâ sahibi son asker, IV. Murad, 1640'ta ölmüştü. Ordularına harb meydanlarında fiilen başkumandanlık yapan son padişah da II. Mustafa idi. Bu II. Mustafa, çocuk yaşında askerî eğitimle yetiştirilmiş ve babasıyle seferlere katılmıştı. 9 yaşında iken mükemmel ata biniyordu : «Beyaz bir ata binmiş olan küçük şehzâdenin yakınında, düşmemesine dikkat etmek için kimse yoktu. Şehzâde çok yakışıklı, yüzü biraz uzundu. Babası gibi esmer değil, beyaz tenliydi» (19 mayıs 1673, Galland, *Journal,* II, 73).

1697'den sonra hiç bir padişah fiilen başkumandanlık yapmadı. Osmanoğulları'ndan sonra da III. Selim, II. Mahmud, II. Abdülhamîd gibi dâhîler yetişti ama, bunlar asker-hükümdar tipi değildiler, meslekleri askerlik değildi. Bu sûretle Hânedan, devlet adamı ve diplomat tipinde hükümdarlarla devâm etti. Bu asırlarda zaten Avrupa'da da hükümdârın ordusuna bizzât kumanda etmesi âdeti ortadan kalkmıştı. Ordularına fiilen kumanda eden son Avrupalı hükümdar Büyük Napoléon'dur ama, o zâten askerliği sayesinde hükümdar olmuştu, hükümdar olup asker yetişmemişti. Bu çağda da ordusu içinde bulunan, askerliği çok seven Batı ve Doğu hükümdarları elbette az değildir. Fakat devir, devleti şahsen idare eden hükümdarların bile diplomat-devlet adamı tipinde insanlar olmasını gerektiren devirdi.

Padişah'ın ordusunun fiilî başkumandanlığından çekilmesinin başka sebepleri de vardır : III. Ahmed (1703-1730), zaman za-

man ağabeyi II. Mustafa (1695 - 1703) gibi fiilen başkumandanlık etmek istemedi değil, ama bu isteğini bir türlü gerçekleştirmedi. Zîrâ II. Mustafa askerdi, III. Ahmed ise san'atkâr. Bir de, ağabeyinin son seferindeki Zenta felâketi ile büyülenmiş durumdaydı. Asker, eski asker değildi, disiplini bozulmuştu. 1711'de Baltacı Mehmed Paşa, Çar'ı Prut'ta bir hamlede esir almak mümkinken, sonuncu taarruz emrini vermekten çekinmişti, çünki askerine güvenmiyordu. Politikaya bulaşan, şahsî menfaatine çok düşen asker, artık can derdindeydi. Canını çok seven bir askerle savaşmaksa mümkin değildi. Artık Türk askeri, Istanbul'da keyif sürmeyi ve cuntalar kurup menfaatler elde etmeyi, şehîd olup Cennet'e gitmeye tercîh ediyordu. Padişah, her kimse, böyle bir ordunun başına geçmekten korkuyordu. Zîrâ herhangi bir vezîrin mağlûb olması başkaydı, pâdişâhın yenilmesi başka. Devletin başına açacağı dertler bakımından ikisinin arasında büyük fark vardı.

Ama XVIII. asrın başlarında Türk ordusu hâlâ muhteşem ve Batılılar için göz kamaştırıcı idi. Prut meydan muhârebesine, 1711'de Çar Petro'nun subayı olarak katılan Fransız asılzâdesi Moreau de Brasey, şöyle yazmaktadır (*VII. Türk Tarih Kongresi*, II, 643) :

«İtiraf ederim ki, şimdiye kadar görmek fırsatını bulduğum orduların hiç birinde, Türk ordusundaki kadar fevkalâdelik, azamet ve ihtişam görmedim. Güneş ışığının parıldattığı o renk renk üniformalar, sayısız elmas taşlarının parıltıları gibi, güneşten ışıldayan silâhların parıltıları, başlıkların muhteşem ve bir örnek görünüşü, o hafif, fakat kıskanılmıya değer atları, düz bir bozkırda bir hilâl şeklinde muhâsara altına alan Türk ordusunun görünüşüne, bir kat daha ihtişam ilâve ediyordu».

II. Mahmud ki, devleti XIX. asrın başlarında dağılmaktan ve netice itibariyle Türkiye'yi Türkistan'ın âkıbetine düşmekten kurtarmıştır, asker değildi. Büyük devlet adamı idi. Devraldığı mirası biliyordu. Üstâdı ve mânevî babası III. Selîm, gözlerinin önünde şehîd edilmişti. Âsî asker, tahta geçtiğinin ferdâsında sarayını ateş yağmuruna tutmuştu. Topkapı Sarayı'nın duvarları ile berâber Türk milletinin istikbali de sallanmış, fakat yıkılmamıştı. Topkapı Sarayı'nın duvarlarını aşıp padişahı —kendilerini modern ordu hâline getirmek istediği için— öldürmek niyetinde olan âsî asker, ortada başka şehzâde olmadığı, Osmanoğulları'nın kökü kuruyacağı için ancak mevcûdiyetiyle kaim oldukları devletin âkıbetini düşünmüyorlardı. Padişahın ablası Esmâ Sultân'ı padişah (!) ilân edeceklerdi. Tabiî eyaletlerdeki zorbalar istiklâllerini ilân edecekler ve Türkiye, Türkistan gibi bir düzine devlete parçalandıktan sonra Rusya'ya ve başka devletlere şâhâne bir lokma hâline gelecekti.

Neyse II. Mahmud, kendisine sâdık modern eğitim görmüş birlikler ve donanma ile nefsini ve netîce îtibâriyle devleti savunabildi. Ama bu hâdiseden sonra tam 18 yıl yeniçeri kışlalarının duvarlarını nasıl deleceğini düşündü. Topkapı Sarayı'nın duvarlarından Etmeydanı (Aksaray) kışlasının duvarlarına mesafe alabilmek için 18 yıl... Topçu yüzbaşısı Karacehennem İbrahim Ağa, bataryasına, Etmeydanı Kışlası'nın duvarlarını bombardıman emrini verdiği an, Türk milletinin istikbali kurtulmuştu. Böyle bir şeye o âna kadar hiç bir fâni cesaret edememişti. II. Osman'la III. Selim bu uğurda kelle vermişlerdi. Daha 18 yıl önce Sadrâzam Alemdar Mustafa Paşa kelle vermişti.

O hafta haber, dünya gazetelerinde manşetteydi. Petersburg'da Çar'ın ağzı sulandı. Viyana'da İmparator, ellerini büyük keyifle uğuşturdu. Londra'da Lordlar hazarâtını ve Avam Kamarası'nda milletvekillerini derin düşünceler aldı. Paris'te Kral şaşırdı : Artık Türk ordusu yoktu.

Çar, yok olan bu orduya yarım asırdır Rusya'nın ne dayaklar attığını, bütün Kuzey Karadeniz ülkelerini, Kırım'ı, bütün Kafkasya'yı nasıl bu ordunun elinden aldığını düşündü. Şimdi bu dayak yiyen ordunun bile mevcud olmadığı için daha neler kopabileceğini hayâle başladı. Türkiye imparatorluğu hâlâ muazzamdı, hâlâ en büyük ihtirasları kamçılayacak derecede genişti; bütün Balkanlar, Fas hâriç bütün Kuzey Afrika, bütün Arabistan yarımadası henüz pâdişâhındı. Kahire'de âsî vâlî Mehmed Ali Paşa, düşunüyordu : Bir Arab imparatorluğu kurmakla mı yetinsem, yoksa gayretimi daha da arttırıp Istanbul'a cebren girsem, sadrâzam olup padişahı kukla hâline getirsem, bütün Türk imparatorluğunu ele geçirsem mi daha akıllıca hareket etmiş olurum?

II. Mahmud, çizmelerini ve bir nefer üniforması giydi, eline kamçısını aldı. Sarayından çıkıp iki yıl ikamet etmek niyetiyle Râmi Kışlası'na nakl-i mekân eyledi. Devlet elden gittikten sonra padişah neydi ki... Alelâde bir neferdi. O kışı çamur içinde modern alaylarının eğitimine nezâret etmekle geçirdi. Her gece kışladaki taş odasına yorgunluktan mahv olmuş halde girip mum ışığında bir kaç yazıyı okuduktan sonra kendini yatağa attığı zaman, ertesi sabah, biraz daha müsterîh uyanıyordu. Mesleği yalnız savaşmak olan modern ordusunun doğum sancıları içinde bulunduğunu çok iyi hissediyordu. Acaba yeryüzünde hengi fanî bu sancıyı II. Mahmud kadar dayanılmaz kramplarla benliğinin en mahrem ve mahfuz noktalarına kadar sarsılarak çekmiştir?

Asker padişahlar devri kapandığı zaman, artık eskisi çapında asker vezirler de zuhûr etmemeye başladı. XVIII. asırda dehâ sahibi tek kumandan yetişti : Sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa. XIX. asırda tek Türk kumandanına dâhî demek mümkindir: Gazi Osman Paşa. XX. asırda da yalnız Atatürk vardır. Her asırda dehâ sahibi tek kumandan yeteştirebilen bir toplum... Böyle bir toplum, cihan devletini ayakta tutamazdı. XVII. ve daha önceki asırlardaki dehâ sahibi Türk kumandan ve amirallerini saymak istemiyorum; çünki liste büyük olacaktır ve bu liste ile başka hiç bir milletin rekabet edebilmesi mümkin değildir.

XVIII. asra girildiği andan îtibâren iyi, bâzan çok iyi serdâr-ı ekremler, başkumandanlar, arada bir görülüyordu ama, vasat ve kötü olanları daha çoktu. Daha alt kademedeki kumandanlar da öyle.

18 zilhicce 1135 (1723) târihli bir fermân ile te'yîd edildiği gibi, yalnız sadrâzamlar başkumandan ise «serdâr-ı ekrem» unvânını alır, diğer bir vezir başkumandan ise «serasker» denilirdi (A. Refik, *Istanbul Hayâtı,* III, 80). Fakat bu tarihten önce, sonra da sadrâzam olmıyan vezir başkumandanlara «serdâr» ve «serdâr-ı ekrem» denildiği çoktur.

Bu bahiste yalnız Türk imparatorluk ordusunun umumî çizgilerinden bahsettim. Ordunun bilhassa mânevî yapısı üzerinde durmak istedim ve çok defa kendim konuşmak yerine, birtakım müşâhidleri, o zamanın Batılı müşâhidlerini konuşturmayı tercih ettim. Bâzı tarihçi arkadaşlarım beni Batı kaynaklarına ağırlık verdiğim için tenkid etmişlerdir. Batı kaynaklarına ağırlık vermiyorum. Olayları çok büyük nisbette aslî Osmanlı kaynaklarından alıyorum. Ama fikir serdetmiye gelince, daha çok eski Türk düzeni üzerinde Batılılar'ı konuşturmayı tercîh ettiğim doğrudur. Batılılar'ın fikir yürüttükleri bir çok sahada Osmanlı tarihçisi veya fikir adamı, sessizdir, bir şey söylemez. Bu da gayet tabiîdir. Çünki Osmanlı tarihçisine ve fikir adamına göre içinde yaşadığı düzen hem tabiî, hem mükemmel düzendir ve üzerinde konuşmaya ihtiyaç da yoktur. Batılı'nın Türk imparatorluk düzenine bakışı ise şüphesiz bambaşka bir açıdandır.

Türk imparatorluk silâhlı kuvvetlerine ayırdığım bu *III. Kitâb*'ın bu bahsinde, silâhlı kuvvetlerin bir kanadından, ordudan bahsettim. Diğer kanat, donanma hakkında umumî bir bahis açmadım; bunu, donanmaya ayrılan IX. bahiste yapacağım.

İmparatorluk silâhlı kuvvetlerinin XX. asırda bir de havacı kısmı olduğu bir vâkıadır. Ancak bu bahse girmek istemiyorum. Balonculuk falanla Türkler'in ilgisi eskidir ama, tayyarenin bir

silâh olarak orduya girmesi 1910'lardadır. 1922'de de imparatorluk rejimi düşer. Bu 12 yılı tetkik etmek istemedim. 1914-18'de Türk hava kuvvetleri, 400 tayyare kullanarak mühim hareketlerde bulunmuşlardır. Tabiî bu ehemmiyet, devrine göredir. O tarihte hava kuvvetleri, bütün dünya ordularında çok ehemmiyetsiz bir silâhtı. Bu bahsi arkadaşım Yüksek Mühendis Yavuz Kansu, *Havacılık Tarihinde Türkler* adlı yeni çıkan büyük eserinde pek iyi tetkik ve takdîm etmiştir. Bu eserin tarihî bahislerinde benim de küçük kalem ilâvelerim oldu. İmparatorluk devri hava kuvvetleri, havacılık eğitimi, Birinci Cihan Harbi'nde havacılarımız, tayyare keşifleri ve muhârebeleri için okuyucularıma, bu büyük esere müracaat etmelerini tavsıye ediyorum. Eserin Millî Mücadele ve sonrasına ait ikinci cildini Yavuz Kansu, kaleme almaktadır.

Hazârfen Ahmed Çelebî'nin XVIII. asrın başlarında Galata Kulesi'nden kanatla Üsküdar'a inmesi, XVIII. asrın başlarında Lâgarî Hasan Çelebî'nin havâî fişeklerin itme gücüyle roket yapması ve aynı yıllarda Haliç'te —harbci maksatlarla değil, eğlence için— ilk denizaltı tatbikatının başarıyle neticelenmesi, savaş gayesi gütmiyen teşebbüslerdir. Bu gibi şeyler, ilerideki bahislerin mevzuları arasına girmektedir.

Orduy-ı Hümâyûn'un umumî çizgileri üzerinde dolaştıktan sonra okuyucularıma şimdi bu haşmetlû müesseseyi sınıf sınıf sunmak istiyorum.

III

TIMARLI SİPÂHÎSİ

Tımarlı Sipâhîsi Nedir?

İlk sınıf olarak tımarlı sipâhîsini sunuyorum. Ve bu şekilde, sayelerinde üzerinde yaşadığımız bu topraklar gibi, Türk cihan devletinin de fiilî gerçekleştiricileri sıfatıyle pek çok şeyi borçlu olduğumuz bu sınıfa saygı görevimizi yerine getiriyorum.

Tımarlı sipâhî (Osmanlı tâbiri : tımarlı sipâhîsi), bir atlı ordudur. Süvârîdir. Orduy-ı Hümâyûn'un esâsı ve en büyük kısmıdır. Kapıkulu sınıfları gibi maaşlı değildir. Azablar gibi ücretli değildir. Levendler ve akıncılar gibi ganimetle geçinmez. O halde nasıl yaşar? Yaşaması için devlet kendilerine toprak verir. Toprağın üzerinde köylü vardır. O köylüden vergiyi tımarlı sipâhî toplar. Hem kendisi geçinir, hem de atları ve silâhları ile çağırıldığı anda yığınak mevkiinde hazır bulunarak savaşır. Osmanlı ordusunun esası budur ve Selçuklular'dan kalmıştır. Selçuklular'ın Arabca «ıktâ'» (ve az değişik bir mânâsıyle : mukaata'a) dedikleri böyle toprağa Osmanlılar, tâbiri Türkçe'leştirerek «dirlik» demişlerdir. Dirlik küçükse adı «tımar» (kelime Türkçe'dir), büyükse zeâmet («ziâmet» şekli kullanılmaz, Arabca) denir. Zeâmetin de büyüğüne «hâss» (Arabca) denilir ama, artık bu kadar büyük bir toprak parçası sipahilere değil, generallere mahsustur. «Sipâhî», «süvârî» gibi Farsca bir kelimedir ve Türkçe'si «atlı»dır.

9 yıl İngiltere'nin Istanbul büyükelçiliğinde ve 11 yıl İzmir'de konsolos olarak 20 yıl (1661 - 1681) Türkiye'de kalan, 1700'de Londra'da ölen ve Türkiye üzerinde çok mühim 3 kitap yazan İngiliz diplomatı Sir Paul Ricaut, tımarlı sipahinin ehemmiyetinin azalmış bulunduğu XVII. asrın üçüncü çeyreği için bile şunları söylüyor (II, 514) :

«'Sipahi' umumî adı altında toplanan tımarlı ve zaîmler, Türk ordusunun en iyi kısmıdır. Arz'ın o derecede büyük bir kısmını fethеden, işte bu süvari askeridir».

2 türlü tımarlı olurdu : Tezkireli ve tezkiresiz. Tezkireli tımarlılar, tımarı merkezden yâni Istanbul'da Dîvân-ı Hümâyûn'dan doğrudan doğruya alanlardır. Tezkiresiz tımarlılar ise dirlik-

lerini beylerbeyi'nin arzı üzerine alırlar. Bazı tımar ve zeâmetler, sipahiler dışındaki sınıflara da fevkalâde hallerde verilmiştir. Bilhassa sahillerde böyle «deryâ kaleminde» denilen tımar ve zeâmetler vardır, levend (bahriye) ve azab (deniz piyadesi) sınıflarına mensuptur (Ricaut, II, 511, 513). Sonraları tımar ve zeâmetlerin verildiği sipahiden gayrı sınıflar çok artmıştır.

Tımar veya zeâmet, sahibi ölünce, ekseriya oğluna, yoksa kardeşine veya yeğenine verilirdi. Fakat bunun için tımar ve zeâmetin bağlı olduğu alay beyi ve sancak beyinin tasdikı lâzımdı. Bu subaylar, vârisin toprağı idare edebilecek kabiliyet ve şartları hâiz olduğuna şehâdet etmeliydiler. Zâten bir sipahi subayı, yerine geçecek birini yıllar boyunca hazırlayıp yetiştirirdi. Bu sûretle dirlikler, tecrübesiz insanların eline geçmezdi. Gene bu sûretle, bir sipahi asalet sınıfı doğduğu da ortadadır ki, Türk toplumunu ve teşkilâtını iyi bilmiyen bâzı Batılı tarihçiler bunları derebeyleri ve Batı asılzâdeleri ile mukayeseye kalkmıştır ve bir «Türk feodalitesi» olduğunu ileri sürmüşlerdir. Tabiî Avrupa'da feodalite'nin ne olduğu malûmdur ve oradaki şartların pek çoğu imparatorluk Türkiyesi'nde mevcut değildir. Bu şartlar olmadığı takdirde dirlik, Hazîne'ye geçer ve münasip birine verilirdi (Ricaut, II, 517)

Tımar ve zeâmet sahipleri, arazileri üzerindeki toprakları 3 yıldan fazla işlemezlerse, dirliklerini kaybederlerdi. Toprağı işlememek, Allah'a karşı da bir günah sayılırdı. Zîrâ toprak sayesinde Allah'ın kulları beslenirlerdi (Z. Karamürsel, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 199)

Sipahi sefere gidince (Osmanlı tâbîri : sefere eşdiğinde) yerine «korucu» denilen bir vekil bırakırdı. Bu şahıs, dirlik sâhibinin yokluğunda toprağın muntazaman işlemesine nezâret ederdi. Eğer sipahi serhadde kışlamak, daha açık tâbirle kışı harb meydanında ve sınırda geçirmek emri alırsa, dirliğine «harçlıkçı» denilen bir vekil göndererek, yıllık gelirini bulunduğu yere getirirdi (*Aynı Eser*, 201).

Eyalet teşkilâtına ait bahiste uzun uzun anlatılacağı gibi, imparatorluğun her eyaletinde tımar ve zeâmet bulunmazdı. Meselâ Cezâyir, Tûnus, Trâblusgarb, Mısır, Yemen, Bağdad gibi eyaletlerde hiç tımar ve zeâmet yoktu. Daha çok çoğunlukla Türk nüfusun bulunduğu eyaletlerde tımar ve zeâmet teşkilâtı yapılmıştır. Bunun da sebebi âşikârdır : Tımarlı sipahisi, tamamen Türk ırkına mahsus bir sınıftı. Bâzı Arnavutlar'a ve başka kavimlere tımar verildiği görülmüşse de, bunlar, istisna kabîlindendir. Meselâ Kaanûnî Sultan Süleyman devrinin (1520 - 1566) sonlarına doğru imparatorluk 294 sancak (vilâyet = il) ile bâzı muhtar eyâletlere

(Kırım, Eflâk, Boğdan, Erdel vs.) ayrılmıştı. Bütün imparatorlukta 58.433 tımar ve 6.600 zeâmet vardı. Haslar, bu sayıların dışındaydı. Bu sonuncular, muazzam topraklar kaplıyordu. Meselâ yalnız sancak beyi, beylerbeyi ve vezir haslarının yıllık geliri 103.000. 000 akçayı geçiyordu (4.635.000.000 TL.'ndan fazla). Padişah ve Hânedân'a ait hasların geliri, bu meblâğın da üzerindeydi.

Dirliklerin, tımar ve zeâmetlerin, Türk olmıyan Müslümanlar'a, meselâ Arablar'a verilmesinden şiddetle kaçınılmıştır (M. Akdağ, *Celâlî Isyanları*, 134). Bunun mantığı açıktır: Orduy-ı Hümâyûn'un esası tımarlı sipahidir ve tımarlı sipahi olmaksızın Türk imparatorluk ordusu ancak bir takım yardımcı sınıflardan ibaret kalır. Devletin sahibi de Türk kavmidir. Türkler, Türk askeri ve Oğuz boyundan inen bir millî hânedan tarafından kurulmuştur. Devletin istikbali, başka bir kavme emniyet edilememiştir. Nitekim eğitim, adalet ve din gibi devlet düzenini sağlıyan üç büyük saha da tamamen Türkler'e ayrılmıştır. «Ulemâ» veya «ilmiyye sınıfı» denen imtiyazlı görevlilerin elinde olan bu üç sınıfın mensupları, devletin kuruluşundan imparatorluğun düşmesine kadar Türk'tür. Diğer Müslüman kavimlerin nisbeti yüzde biri bile bulmamaktadır (bu husustaki istatistikleri İ. H. Dânişmend tesbit ve tahlil etmiştir). Keza kalemiyye ve geniş nisbette mülkiyye görevleri de tamamen Türkler'e tahsis edilmiştir.

Bundan şu netice de dolayısıyle çıkmaktadır: İmparatorluğun esas yapısı Anadolu ve Rumeli eyaletleridir (bu sonuncu eyalet, Romanya ve Bosna dışında bütün Balkanlar'ı içine almaktaydı). Sonradan Karaman, Rum (Sıvas), Erzurum, Diyâr-ı Bekr, Trabzon gibi eyaletler de esas yapıya eklenmiştir. Daha dışarıya doğru olan eyaletler, sonraki fetihlerdir ve imparatorluğun esas çatısına dahil değildir. Çatıyı teşkil eden bütün eyaletler de tımarlı eyaletlerdir. Binaenaleyh bu esas eyaletlerde bütün toprak, hiç olmazsa toprağın çok büyük kısmı, Türkler'in elindedir. Başka kavimlerin eline geçmemesine de itina edilmiştir.

Kaanûnî devrinde tımarlı sipahisi, en parlak devrini yaşamıştır. Gerek sosyal, gerek askerî bakımdan en parlak devrini idrâk etmiştir. Bu padişah devrinde 166.200 tımarlı sipahisi vardı; bunun 74.600'ü Rumeli, 91.600'ü Anadolu tımarlı sipahisi idi. Bu sûretle Türk atlı ordusu, iki ordu'ya ayrılmıştı: Rumeli atlı ordusu ve Anadolu atlı ordusu. Bu ikisi, sarâhaten tefrik edilirdi. Zîrâ klasik meydan muhârebesi düzeninde sağ ve sol kanatları bu iki ordu teşkil ederdi. Kapıkulu askeri, merkezde bulunurdu. İlk zamanlarda Rumeli tımarlı ordusunun kumandanı Rumeli Beylerbeyisi, Anadolu tımarlı ordusunun kumandanı da Anadolu beyler-

beyisi idi. Fakat sonradan her iki kanada da padişahça seçilen vezirler kumanda etmiye başladı. Kaanûnî devrinde bu iki ordu o derecede büyüdü ki, sefer Avrupa'da olduğu zaman çok defa Anadolu sipahi ordusu çağırılmaz veya bâzı birlikleri çağırılır oldu. Sefer Asya'da ise, Rumeli askeri ya hiç çağırılmaz veya bâzı birlikleri celbedilirdi. Tabiî mesafenin fetihlerle gittikçe açılması da bu hususta müessir olmuştur.

Evliyâ Çelebî, 1650 yılında imparatorluğun 566.000 tımarlı veya ulûfeli (maaşlı) askeri olduğunu, gönüllülerin, muhtar devletlerin yardımcı askerlerinin bunun dışında bulunduğunu kaydediyor.

Bazı hamiyetli ve milliyetçi sipahiler, kanunen yanlarında getirmek mecburiyetinde bulundukları, «cebeli» denilen, tam donatımlı atlı muhârib nefer adedinin çok üzerinde maiyetle muhârebeye giderlerdi (Cevdet, I, 90 sonu).

1531 Tımarlı Sipâhîsi Kanunu

Mart 1531'de Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından yayınlanan tımarlı sipahisi kanununun bâzı maddelerini aşağıya alıyorum (M. T. Gökbilgin nş., *Tarih Dergisi*, XXII, 39-44) :

Şehîd düşen her 20.000 ilâ 50.000 akçalık zeâmet sahibi zaîm'in bir oğlu varsa ve tımar tasarruf etmiyorsa kendisine 6.000 akçalık tımar verilir. İki oğlu varsa ikinci oğluna 5.000, 3 oğlu varsa üçüncü oğluna 4.000 akçalık tımar tevcîh edilir.

Şehîd olan zaîm'in zeâmeti 50.000 ilâ 100.000 akça arasında ise : Tımar tasarruf etmiyen büyük oğluna 8.000, ikinci oğluna 6.000 akçalık tımar verilir. İkiden fazla oğlu varsa, küçük oğulları bir seferde tecrübe edildikten sonra, beğenilirse, onlara da tımar verilir.

20.000 ilâ 50.000 akça arasında zeâmet tasarruf eden bir zaîm şehîd düşmeyip başka bir şekilde veya eceliyle ölürse : Büyük oğluna 5.000, ikinci oğluna 4.000 akçalık tımar verilir. Bu şekilde ölen bir zaîm'in zeâmeti 50.000 ilâ 100.000 akça arasında ise : Büyük oğluna 6.000, ikincisine 5.000 akçalık tımar tevcîh edilir.

10.000 akçadan az geliri olan tımar tasarruf eden sipahi, şehîd düşmüşse : Büyük oğluna 3.000, ikincisine 2.000 akçalık tımar verile. Şehîd sipahinin tımarı 10.000 ilâ 20.000 akça arasında ise : Büyük oğluna 4.000, ikincisine 3.000 akça tımar verile.

10.000 akçadan az gelirli tımar sahibi sipahi şehîd olmaksızın ölürse : İki oğluna 2.000'er akçalık tımar verile 10.000 ilâ 20.000

akça arasında tımar tasarruf eden sipahi eceliyle ölürse: Büyük oğluna 3.000, küçüğüne 2.000 akçalık tımar verile.

Eğer zaîm ve sipahinin tek oğlu varsa, büyük oğla tahsis edilen mıktarda, fakat o mıkdarın en âlâsı olan tımar verile.

20.000 ilâ 50.000 akçalık zeâmet sahibi zaîm, şehîd olduğu, fakat tımar tasarruf eden oğlu veya oğulları varsa, büyük oğlunun tımarına 2.000, küçüğünkine 1.500 akça terakki verile.

50.000 ilâ 100.000 akçalık zeâmet tasarruf eden zaîm şehîd olduğu zaman tımar sahibi oğlu veya oğulları varsa gene büyüğüne 2.000, diğerine 1.500 akça terakki verile.

50.000 ilâ 100.000 akça zeâmet sahibi şehîd zaîm'in oğlu veya oğulları tımar sahibi ise, fakat tımarları «tezkiresiz» bulunuyorsa (yâni Dîvân-ı Hümâyûn'ca değil beylerbeyi tarafından verilen tımar ise) birine 3.000, diğerine 1.500 akça terakki verile.

20.000 ilâ 50.000 akça tasarruf eden zaîm'in bülûğa ermiş oğlu yoksa: Çocuk olan oğullarına müştereken 5.000 akça tımar verilir, bu tımar çocuk büyüyünceye kadar vekâleten idâre olunur. Böyle bir zaîm şehîd olmaksızın ölmüşse tımar mıkdarı 4.000 akçadır. Zaîm'in zeâmeti 50.000 ilâ 100.000 akça arasında ise küçük oğullarına şehîden ölmüşse 6.000, tabiî ölümle ölmüşse 5.000 akçalık tımar verilir. Eğer zaîm tek sabî oğul bırakmışsa, yukarıda gösterilen bütün meblâğların yarısı kadar (yani 2.000 ilâ 3.000 akça) tımar verilir.

20.000 akçadan az tımar sahibi sipahi: Şehîden ölmüşse küçük oğullarına —büyüyünceye kadar vekâleten idare edilmek üzere— müştereken 3.000, tek sabî oğlu varsa 2.000 akça tımar verile. Sabî oğul bırakan sipahi şehîden ölmemişse: Tımar verilmeye; çocuk veya çocukları büyüyünceye kadar hisâr gediği'nden maaş ala, büyüyünce seferde tecrübe edilip yarar çıkarsa tımar verile.

Bir beylerbeyi maiyetinde devamlı şekilde beylerbeyinin katıldığı her sefere katılan, fakat tımarı olmıyan bir sipahiye, 7 yıl sonra mutlaka tımar verilir. Böyle bir sipahi bir seferde büyük yararlık gösterirse, 7 yılının dolduğunu beklemeyip tımara hak kazana.

Zaîm ve sipahi öldüğü zaman tımar sahibi oğulları varsa, onlar babaları ölmeden tımarlı oldukları ve tımarlıların bütün haklarına sahip bulundukları için, tımarı olmıyan diğer kardeşleri, zaîm ve sipahinin büyük ve ikinci ve üçüncü oğulları gibi muamele görürler. Tımar tasarruf eden her sipahi, tımarını ne şekilde almış olursa olsun, müstakil tımarlı sipahi sayılır. Babasının ölümü, onun aleyhinde bir muamelede bulunulmasını îcâb ettiremez.

Rumeli veya Anadolu beylerbeyisi iken o makamda ister şehîden, ister eceliyle vefât eden zâtın tek oğlu varsa 40.000 akça zeâmet ala. İki oğlu varsa büyüğüne 25.000, küçüğüne 20.000 akçalık zeâmetler verile. İkiden fazla oğlu varsa, cem'an 45.000 akça hesabıyle dirlikler, aralarında paylaştırıla, fakat büyüklere daha fazla gelirli olanlar verile. Rumeli ve Anadolu beylerbeyisinin hayatında zeâmet alan oğlu veya oğulları varsa, bu hak zeâmeti olmıyan kardeşlerine geçe; fakat büyük oğula en fazla gelirli zeâmet düşe. Bu iki eyalet dışında diğer eyaletlerin beylerbeyisi iken o makamda ister şehîden, ister başka bir sebeple ölen zâtın tek oğlu olsa 35.000 akça zeâmet verile. Oğlu iki ise büyüğüne 20.000 akça zeâmet, küçüğüne 15.000 akça tımar verile. Oğullar ikiden fazla ise 35.000 akçalık dirlikler aralarında —büyükten küçüğe eksilmek sûretiyle— paylaştırıla.

700.000 akça ve üzerinde has tasarruf eden sancak beyi, vazifesinde iken, her ne sebeple ölürse, tek oğlu varsa 30.000 akça zeâmet verile. Tek oğlu sabî ise bülûğa erinceye kadar 15.000 akça tımar, bülûğa erince gene 30.000 akça zeâmet verile. İki oğlu varsa 15.000'er akça tımar, sabî iseler 11.000'er akça tımar verile. İkiden fazla oğul bırakmışsa 30.000 akça dirlik aralarında bölüştürüle.

Vazifesinde ölen sancak beyinin tasarruf ettiği has, 500.000 ilâ 700.000 akça ise : Tek oğlu varsa 25.000, 3 oğlu varsa büyüğüne 10.000, diğer ikisine 9.000'er akça dirlik verile. Çocuklar sabî ise bu mıkdarların yarısı kadar dirlik ala.

Vazifesinde ölen sancak beyinin hassı 300.000 ilâ 500.000 akça ise : Tek oğlu varsa 20.000 akça dirlik verile; oğullar fazla ise bu meblâğ aralarında paylaştırıla. Sabî oğlana, hakkının yarısı kadar dirlik verile; dirlik, oğlan bülûğa erinceye kadar vekâleten idare edile. Bütün vekâleten idare edilen dirliklerde olduğu gibi, o dirliğin îcâb ettirdiği kadar cebeli sipahi, seferde hazır buluna.

Vazifesi başında her ne sebeple olursa olsun, ölen sancak beyinin hassı 100.000 ilâ 300.000 akça ise : Tek oğlu varsa 15.000, üç oğlu varsa büyüğüne 8.000, diğer ikisine ayrı ayrı 6.000 akça tımar verile.

Sancak beyi iken ölen babanın çocukları babalarının hayatlarında dirlik tasarruf ediyorlarsa, bu kanuna göre eksikleri varsa, tamamlana. Eğer tasarruf ettikleri dirlikler bu kanunda gösterilen babası ölmüş çocukların hakkı olan dirliklerden fazla ise, yalnız şu şekilde terakki verile : Büyük tımar veya zeâmet tasarruf edenlere 5.000 akça terakki, orta (vasat) tımar sahiplerine 4.000 ve küçük (ednâ) tımar sahiplerine 3.000 akça terakki.

Tımarlı Sipâhîsinin Durumu

XVI. asrın son çeyreğinden îtibâren ve devamlı olarak tımarlı sipâhîsi azaldı, kapıkulları çoğaldı. Tımarlar, Saray adamlarına, daha sonraları mahallî eşrâfa verilmiye başlandı. Bu sûretle bir çok eyâlette toprak ağaları, «âyân» denen bir çeşit derebeyleri doğdu. XVII. asrın 3. çeyreğinde bile Anadolu eyaleti ancak 15.802 ve Rumeli eyaleti 25.890 tımarlı sipahi çıkarabiliyordu; diğer eyaletlerde tımarlı sipahi sayısı çok düşmüştü; bir asır öncesine nisbetle yarıdan daha fazla azalma olmuştu (Marsigli, 115 v.dd.).

Fâtih'in ve Kaanûnî'nin üzerlerine o kadar titredikleri, onların başında cihan devleti kurdukları tımarlı sipâhî, merkezin kapıkullarının gelişmesine engel olamaması yüzünden gittikçe acıklı duruma düştü. XVIII. asırdan itibaren bu durum bârizleşti ve tımarlı sipahisi büsbütün ehemmiyetini kaybetti. Tabiî bunda artık bütün dünya ordularında birinci sınıf olarak piyadenin kabûlünün, süvarinin ikinci dereceye düşmesinin rolü de büyük olmuştur.

Fütûhatçı padişahların tımarlı sipahisine verdikleri ehemmiyet sonsuzdur. Meselâ Fâtih, devamlı ve bir çok devletle birden savaşarak 30 yıl geçirmiştir. Fâtih devrinin hazar devresi yoktur. Devlet devamlı sefer hâlinde ve paralel olarak devamlı büyüme durumundadır. Kaanûnî devrinde hazar hâli vardır, Fâtih devrinde yok gibidir. Fâtih Sultan Mehmed, uzun seferler boyunca tımarlı sipahisinin devamlı cephede kaldığını, toprağı ile meşgul olamadığını biliyordu. Tımarlı sipâhîsine 1973 paramızla 450.000.000 TL. ödünç verdi. Bu sûretle kalkınmalarına yardımcı oldu. 1473 Otlukbeli seferinde tımarlı sipahisi o derecede iyi hizmet etti, kendisini padişaha o kadar beğendirdi ki, Fâtih, seferden dönüşte bu borcu sipahilere bağışladığını bildirdi.

Tımarlı sipahisi, Türk ordusunu üstün ordu durumuna getirmiş çağının mükemmel sistemiydi. XVIII. asırdan itibaren devrinin geçtiği anlaşıldı. Fakat yerine bu derecede mükemmel bir ordu konulamadı. Türkiye'nin XV. asır ortalarından XVII. asır ortalarına kadar hemen hemen 2 asır, hiç olmazsa 180 yıl için en büyük düşmanı, İran Türk imparatorluğu idi. İran Türk imparatorluğu (taht şehri : Tebrîz, sonradan Kazvîn ve Isfahân), tımarlı sipahisi gibi düzenli bir süvari ordusuna mâlik bulunmadığı için, meydan muhârebelerinde devamlı şekilde Osmanlılar'a yeniliyordu. İran'ın gene tamamen Türk asıllı olan süvarisi, çok muhâribdi. Fakat tımarlı sipahisinin düzeni onda yoktu ve o şekilde teşkîlâtlanamamıştı. Meselâ, Safevîler'den önce İran Türk imparatorlu-

ğu tahtını işgal eden Akkoyunlular zamanında kendi atı ve silâhlarıyle sefere katılan her gönüllü süvariye yılda 40 ilâ 60 duka altını veriliyordu (yılda 150 - 225.000 TL.) (G. Berchet, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, 1866, s. 134). Yâni XVI. asır boyunca dünyanın ikinci devleti olan İran Türk imparatorluğu da, tıpkı Avrupa gibi, daimî meslek ordusu kuramamanın zaafı içindeydi.

Türk ordusu hakkında klasik bir eserin müellifi olan General Kont Marsigli, Türk tımarlı sipahisini inhitat çağında tanımıştır (XVII. asrın sonları, XVIII. asrın başları) ve onunla muhârebe meydanlarında pek çok defa savaşmıştır. Böyle olmakla berâber fikirleri menfi değil müsbettir. Bilhassa tımarlı sipahisinin at'ına hayrandır (s. 170-2, 175) :

«Türkler'de süvari mevcudu, piyadeye nazaran çok fazladır. Zîrâ Türkiye arazisinde hayvan fazlasıyle bulunur.

«Türkler'in Anadolu'yu almaları süvârîlikleri sayesinde olmuştur. Türkler, yaratılışları itibariyle hayvan üzerinde bulunmaktan ve süvari olmaktan hoşlanırlar. Bir Türk beyinin ne kadar çok güzel atı varsa, o kadar kuvvetli ve nüfuzlu sayılır...

«Türkler umûmiyetle at meraklısıdır. Çok atları vardır. Atlarını çoğaltmaya gayret ederler. Onları iyi haralarda yetiştirirler. Hayvanlarını hoş tutarlar. Bizim yaptığımız gibi atları arabalarda, yük arabalarında ve benzer ağır işlerde kullanmaktan hoşlanmazlar. Ata binmeyi severler. Çok ihtiyar Türkler bile ata binerler; arabaya binmezler. Arabayı kadınlara mahsus sayarlar...

«Kırımlılar daha da ata düşkündür. Atlarının üzerinde sabahtan akşama kadar kalır, nehir ve bataklıkları atlarını yüzdürerek geçerler; yollarını kısaltmak için köprü bulunan yerlere kadar uzanmaya ehemmiyet bile vermezler...

«Asya'da oturan Türkler, at yetiştirmek hususunda Avrupa'da yaşıyan Türkler'e üstündür. Kısrak ve tayları vasıtasıyle çok mükemmel bir Türk at ırkı elde etmişlerdir. Bu itina ve hevesleri, her türlü öğmeye değer. Türk at ırkı çok iyi ve çok vasıflıdır. Her Türk, bu Anadolu ırkından bir at edinmeye çalışır...

«Türk kamçısı da çok iyidir. Bilhassa Kırımlılar kamçılarını büyük maharetle kullanırlar. Bir Kırımlı, elinde kamçı, ağzında düdük, at üzerinde, süvarisiz 20 atı ve başka bir hayvan sürüsünü tek başına yüzdürerek büyük bir sudan geçirtebilir. Kırımlı'nın kılıcından fazla kamçısından korkmak lâzımdır».

Azîziye civarında XVI. asırda Osmanlı süvârîsine mahsus en iyi cins atlar yetiştirilir ve bu ırkın gittikçe tekâmülüne çalışılırdı.

Tımar ve Zeâmetlerin Husûsiyetleri

Prof. Mustafa Akdağ (*Tarih Araştırmaları Dergisi*, III, 155) bir az mübalağa ile «Türk ordusuna asker ihtiyacının daima % 80'inden fazlasını vermiş olan tımarlı sipahilik müessesesi» diyor. Bu müessesenin en parlak devri olan XVI. asrın ilk yarısında bile tımarlı sipahisi adedinin bütün ordunun % 80'ini bulmuş olması tabiatiyle mümkin değildir. Fakat XVII. asrın sonlarına kadar en mühim sınıf, XVI. asırda ve daha önceki asırlarda ise mutlak şekilde en mühim sınıf olduğu şüphesizdir.

Tımar sistemi, Anadolu ve Rumeli'nin Türk'leşmesinde de büyük hizmetler görmüştür. Rumeli eyaleti ile diğer Avrupa eyaletlerinde ve Batı Anadolu ile Orta Anadolu'nun kuzey kesimini içine alan Anadolu eyaletinde, hattâ daha bir kaç Orta ve Doğu Anadolu eyaletinde tatbik edilen bu sistem, bu büyük ülkelerdeki gayrı Türk ve gayrı Müslim nüfusun devlet aleyhine davranışlarına karşı muhakkak ki başlıca engellerden biri olmuştur. Bu sûretle ekilebilir toprak, çok büyük çoğunluğu bakımından, Türk unsurun eline geçmiş ve onun elinde kalmıştır. Tâ ki Rusya, Balkan ülkelerinden Türkler'i uzaklaştırıncaya kadar.

Tımar sisteminin bir hususiyeti de, çok büyük arazi parçaları bu sisteme bağlandığı için, tımar da mülk olmadığı için, toprağın büyük kısmının daimî şekilde devletin elinde kalmasını sağlamış olmasıdır. Bu husus İslâm hukukuna uygun olduğu gibi, tarihî Türk hukukuna da uygundu. Zîrâ Türkler'de toprak hâkan'ın yâni devletindi. 1922'ye kadar tapu ve kadastro umum müdürlüğüne «defter-i hâkaanî nezâreti» denilmesi bundandır. Çünki bu teşekkül, gerçekte hakaan'a ait olan toprakların mülkiyetini vermek salâhiyetini haizdi. Bu hususta «mîrî» ve Türkçe'leştirerek «beylik» terimi de kullanılmıştır, o da aynı mânâdadır. Nihayet «hazîne» de «hazîne-i hümâyûn»un kısaltılmışı olarak aynı mânâya gelir.

Rumeli tımarları, Anadolu tımarlarından daha verimli idi. Şöyle : Anadolu'da 3.000 akçaya kadar olan tımarlar orduya bir sipahi verdiği halde, Rumeli'nde 3.000 akçaya kadar olan tımarlardan 2, hattâ 3 «cebeli» çıktığı olurdu. Tabiî tımarların üzerinde yaşıyan köylü-çiftçi (Osmanlı terimi : reâyâ), Anadolu eyaletlerinde çok büyük ekseriyetle Türk olduğu halde, Rumeli eyaletlerinde ancak yarıya yakını Türk, yarıdan fazlası, bâzı bölgelerde çok daha fazlası Hıristiyan Ortodoks (bâzı bölgelerde Katolik) idi.

Nihayet tımar sisteminin diğer bir husuiyeti, feodalizmin, derebeyliğin teşekkülünü engellemiş olmasıdır. Gerçi bilhassa zeâ-

met (büyük tımar) sahiplerinin (zaîm'lerin) bir çeşit askerî Türk aristokrasisi teşkîl ettikleri (bilhassa Rumeli'nde) bir vâkıadır. Fakat bunlar, Avrupa'da olduğu gibi toprağın mülkiyetine sahip senyörler değildi. Hele idâreleri altındaki köylü hiç «serf» (toprağa bağlı esir) değildi. Tımarı geri alıp dilediğine vermek, devletin iki dudağı arasında bir keyfiyetti.

Ama XVIII. asırdan itibaren gerek Rumeli'nde ve gerek Anadolu'da, boş kalan tımarları ellerine geçiren, büyük arazi sahibi olmanın gücüyle nüfuzlarını şehirlere kadar uzatan gerçek derebeyleri türedi. Bunlara «âyân» denildi. Çoğu, ellerindeki —pek de meşrû olmıyan— toprakların alınacağı korkusuyle devlete, Istanbul'a kafa tuttular. Hiç olmazsa sinsi bir nüfuz mücâdelesine girdiler, sancak beylerinin ve beylerbeylerin nüfuzlarını kırmak için ellerinden geleni yaptılar. İçlerinde, tek kelimesine itiraz edenin dünyâ ve âhıretinin berbâd olacağına inanılan pâdişâha kafa tutanlar görüldü. III. Selim (1789 - 1807) ve II. Mahmud (1808 - 1839) devirleri böyle geçti.

II. Mahmud, bu derebeylerine karşı merhametsiz şekilde harekete geçti. Çok kelle düştü. Ama hemen hepsini tepeledi. Aklı başında olanlar, kendiliklerinden yola geldiler. Aksi takdirde 1839 Tanzimatı'nın ilânı bile mümkin olamazdı.

Haksızın yanında haklı da yandığı için II. Mahmud çok kınandı. Ama başka çare yoktu. Devlet elden gidiyordu. Bu derebeylerin bir çeyrek asır kadar süren devirleri vardır ki, çok azıtmışlardır. İstedikleri kadar vergi veriyor veya vermiyor, keyiflerince asker yolluyor veya yollamıyorlardı. III. Selîm'in ve II. Mahmûd'un reformlarına, Nizâm-ı Cedîd'e, modern ordu teşkiline karşı idiler, zîra bâzılarının menşei yeniçeri idi. Fakat Nizâm-ı Cedîd tarafdârı, hattâ hizmetkârı olanların bulunduğunu da kaydetmek lâzımdır.

Avrupa bu belâdan bir kaç asırda kurtulmuş, çok kan dökülmüş, sonunda merkezî monarşiler kurulabilmişti. Türk toplumunda böyle bir belâ olmadığı içindir ki, bu belâ içinde yüzen Avrupa'ya karşı üstün gelinmişti. Bu hastalık topluma, XVIII. asırda bulaşmıştı. Bu da tımar sisteminin bozulmasından ve tımarlı sipahinin ortadan kalkacak derecede azalmasından ileri geliyordu.

«Ednâ» denilen küçük tımar sahipleri er ve erbaş, «evsat» denilen orta tımar sahipleri assubay, «âlâ» denilen büyük tımar sahipleri ise küçük rütbeli subay derecesinde idiler. Küçük zeâmet sahipleri binbaşı, orta zeâmet sahipleri yarbay, büyük zeâmet sahipleri albay derecesinde yüksek rütbeli süvari subayları idi, bu sonunculara «alay beyi» deniliyordu ki sonradan Farsca'laştırıla-

rak «mîr-alay» ve bugün aynı mânâda «albay» olmuştur. Sancak beyi (tümgeneral) ve beylerbeyi (orgeneral) rütbesindekilerin tasarruf ettikleri dirliğe «tımar» ve «zeâmet» değil, «has» deniliyordu, çok büyük dirliklerdi; zîrâ sancak beyi ve beylerbeyi, kalabalık maiyetini bu dirliklerin geliriyle ayakta tutuyordu. Vezirlerin, Hânedân üyelerinin de hasları vardı. En büyük haslar padişaha aitti. Bâzı padişah hasları ülke büyüklüğündeydi. Padişah sarayının bütün masrafları bu şekilde karşılanıyordu.

Tımar, zeâmet ve has, statü bakımından aynı şeydi. Gelirleri bakımından topraklar bu isimlerle üçe ayrılmıştı. Üzerindeki ürünlerden yılda 19.999 akçaya kadar gelir getiren dirliğe «tımar», 20.000 ilâ 99.999 akça gelir getirenine «zeâmet», 100.000 akçadan itibaren gelir getirenine de «has» denilmiştir. Burada gelir, tamamen «vergi» mânâsındadır. Yâni ürünün gerçek değeri değil, üründen köylünün devlete verdiği vergi değeridir. Bu vergiyi, diğer bazı vergilerle berâber toplamak hakkı dirlik sahibi sipahiye aitti.

Bir tımarın ilk 3.000 akçalık farazî kısmına «kılıç», gerisine «terakki» denilirdi. Zîrâ her 3.000 akça için sipahi, yanında kendisi gibi atlı ve techizatlı bir asker getirmiye mecburdu; bu erler, sipahinin çocukları, kardeşleri, akrabası olabileceği gibi, toprağı üzerinde yaşıyan, beğendiği ve muhârib olarak yetiştirdiği herhangi bir kimse de olabilirdi. Maamâfih «kılıç» bâzı tımarlarda 2.000 akçaya, hattâ daha aza düşebiliyor, bâzı tımarlarda ise en çok 6.000 akçaya kadar çıkabiliyordu. Zeâmetlerde de aynı usul cârî idi. Zaîm, zeâmetinin büyüklüğüne göre cebeli getirmiye mecburdu.

En küçük hassın has sahibine sağladığı yıllık vergi geliri, 100.000 akça idi. 1.000.000 akçaya kadar haslar vardı. 1.000.000 akçanın üstünde ve defalarca üstünde olan haslar da mevcuttu; bunlar vezirlere, sadrâzama, vâlide-sultâna, padişaha mahsustu.

Şimdi bu meblâğların bugün için ne ifade ettiği hakkında bir fikir vermiye mecburum. Zîrâ bugünün okuyucusu için bu meblâğlar —muhayyileye göre— çok küçümsenebileceği gibi, çok büyütülebilir de. Akça denen devletin esas gümüş parasının satınalma (iştirâ) değeri her devirde değişmiştir. Ben, akçanın gerçekten akça olduğu Kaanûnî'nin ilk yıllarını, umumiyetle XVI. asrın 2. çeyreğini esas alıyorum (1525-1550 yılları). Daha geriye gidildikçe akçanın değeri çok yükselmekte, ileriye doğru, hele 1590'lardan sonra iyice düşmektedir.

Kaanûnî'nin ilk devrinde akçanın bugünki satınalma değerini 54 TL. olarak alıyorum. Akça adedini 54 ile çarparsak, tımarlı sipahisinin haşmet devri olan bu yıllarda şu durum ortaya çıkı-

yor (1973 râyici, 1978 râyicini bulmak için bu meblâğlar da 2,6 ile çarpılmalıdır) :

3.000 akçalık çok küçük bir tımar sahibine yılda 162.000 ve ayda takrîben 14.000 TL. sağlıyordu. Bu meblâğ ile sipâhî, atını, yedek atını çok iyi beslemiye, kendi malı olan silâhlarını çok temiz tutmaya, devamlı talim yapmıya, köylüsünün işleri ve vergi tahsili ile uğraşmıya, çağırıldığı anda hareket etmiye mecburdu. Fâtih, Yavuz ve Kaanûnî, çağırılma emrini aldıktan sonra vakıt kaybederek hareket eden çok sipahinin başını vurdurmuşlardır. Zîrâ hiç şakaya gelir iş değildi. Devletin güvenliği, millî savunma ve imparatorluğun en yüksek mefaatleri bahis konusu idi.

19.999 akçalık en gelirli tımarın ve 20.000 akçalık en küçük zeâmetin sahibine sağladığı gelir yılda 1.080.000 ve ayda 90.000 TL. idi. Bu meblâğ karşısında tımarlı veya zaîm, kendisinden başka ortalama —kendisi gibi atlanmış ve silâhlanmış ve yetiştirilmiş— 6 cebeliyi harb meydanına getirmekle mükellefti. Zaîmlerin yanlarında seyis ve levazım eri olarak getirdikleri uşaklar, bu sayıya dahil değildi.

99.000 akçalık en büyük zaîm yılda 5.400.000 ve ayda 450.000 TL. gelir sağlıyordu. Vasatî 33 sipahiyi her an savaş için hazır tutmakla mükellefti.

700.000 akça hassa sahip mühim sancak beylerinin geliri yılda 37.800.000 ve ayda 3.150.000 TL. idi. Fakat sancak beylerinin başka gelirleri de vardı.

5.000.000 akçalık, sadrâzam, vâlide-sultan ve padişahlara mahsus çok büyük bir hassın yıllık geliri 290.000.000 TL. idi.

— İleride görüleceği gibi— mülkî idarenin esas birimi sancak'tır, livâ, vilâyet, nihayet günümüzde il denilen birimdir. Birden fazla (büyük eyaletlerde 30 küsur) sancak birleşerek eyalet ortaya çıkıyordu (Tanzimat'tan sonra eyaletlere «vilâyet» denmiştir). Sancağın mülkî ve askerî tam yetkili âmiri sancak beyi, eyaletin ise beylerbeyi idi. Sancaklar kazâ'lardan meydana geliyordu ki bugün «ilçe» diyoruz. Kazâ'nın en büyük âmiri kadı idi. Kazâ'lar nahiyelere ayrılıyordu. Nahiyenin âmiri «nâib» idi ve her nâib, kazâsının kadısının mutlak şekilde emrindeydi. Nâibler ve kadılar, ilmiyye sınıfından idiler. Sancak beyleri ve beylerbeyiler, asker idiler. Mühim eyaletlerin beylerbeyilerine vezir (mareşal) pâyesi veriliyordu. Tanzimat'tan önceki düzen budur. Ve sıkı sıkıya tımar rejimi ile ilgilidir.

Yığınak emri gelince : Her tımar sahibi, cebelileriyle berâber, kendi kazâsının belirli yerinde toplanıyordu. O kazâdaki bütün tımarlılar, «çeribaşı» denilen sipahi yüzbaşısının emrine giriyorlar-

dı. Sipahilerini alan çeribaşı, «alay beyi» denilen sancağın en kıdemli zaîm'inin emrettiği yerde onun emrine giriyordu. Alayını toplıyan alay beyi, sancak beyine gidip hazır olduğunu bildiriyordu. Kendi maiyet askerini de alan sancak beyi, bu sipahi alayı ile berâber, beylerbeyisine katılmak üzere harekete geçiyordu. Bu iş XV-XVI. asırlarda yıldırım sür'atiyle yapılıyordu. Sonraki asırlarda bu sür'at düştü.

Bir kılıçlık en küçük tımar sahibi sipahi bile, küçük bir köyü yönetmeyi, emir vermeyi biliyordu. En basit mensubunun böylesine şahsiyet sahibi bulunduğu bir ordunun, cihan devleti kurmasına fazla hayret edilmez.

Koçi Bey'e Göre Tımar Rejimi

XVII. asrın 2. çeyreğinin Türk fikir adamı Koçi Bey, tımar rejiminin hayrânıdır. Kaanûnî devrindeki düzenin bozulmasının en büyük sebebi olarak tımar sisteminin karışmasını gösterir. Henüz devlet idaresini eline almıya çalışan genç IV. Murâd'a fikirlerini şiddetle telkîn etmiye çalışır. IV. Murâd'a tımar rejimi hakkında yazdıklarının hulâsası şöyledir (Koçi Bey, *Risâle*) :

Tımarlı sipahisi, bir Türk asılzâde zümresidir. Ellerindeki köylüye adalet dağıtırlar. Köylerin şenlenmesine, bayındır hâle gelmesine her türlü yardımda bulunurlar. Padişahın, imparatorluğun ücrâ köşelerindeki sâdık temsilcileridir. Mağrur, varlıklı, savaşçı adamlardır. Köylüyü soymayı akıllarından geçirmemişlerdir. Zâten kanunların gösterdiği vergi ve resimlerin dışında akça almaları mümkin değildir. Vaktâ ki bu ideal rejim bozulmuş, tımarlar, asırlardan beri sipahi oğlu sipahi, şehîd oğlu gazilerin elinden mütegallibenin, Saray dalkavuklarının (Koçi Bey'in tâbirince : cüce ve dilsizlerin) eline geçmiştir, köylüye zulüm de başlamıştır. Tımarı Istanbul'dan eline geçirenler tımarları başına gitmemişler, gönderdikleri mültezimler ise, kendilerine fazla hisse çıkarmak için, köylüyü soymuşlar ve zulmetmişlerdir. İmdi Şevketlü Hâkaanım, defter-i hâkaanî'ye emir verip bu makuule dirlik sahiplerini külliyen dirliklerinden alıp gerçek sipâhîlere veresin!

«Tımar rejimini herkesten daha büyük bir romatizm heyecânı ile ve etraflı bir şekilde işleyen Koçi Bey, bir şans eseri olarak, zamanında fikirlerini benimseyerek tatbikata intikal ettirecek olan IV. Murad gibi büyük bir ıslahatcı padişaha rastlamıştı» diyor Ord. Prof. Ömer Lutfi Barkan *(Timar, İslâm Ans.,* XII, 323a).

Koçi Bey'i tâkîbe devâm edelim :

«Erbâb-ı tımara ecnebî duhûl etmesin deyü ibtidâdan tımar emri bir ferde verilmezdi... Ve şehr oğlanı ve reâyâ tâifesi tımar emrine tâlib olmak, küfre berâberdi. Ve ol makuulelere verilmek muhâl idi. Ve erbâb-ı tımardan yararlığı zâhir olmıyana ve sefer-i hümâyûnda baş ve dil getirmiyene terakkıy olunmazdı. Tamâm mertebe yararlığı zâhir olup baş ve dil (esir) getirdikde, on akçada bir akça terakkıy in'âm olunurdu. Ve bir ehl-i tımar sefer-i hümâyûnda hâdden ziyâde yararlık ve bahâdırlık edip, on on beş mıkdârı baş ve dil getirse, zeâmete müstahakk olup, devlet-i pâdşâhîde zaîm olurdu. Âstâne'de (Istanbul'da) bir ferde terakkıy verilmek muhâl idi... Ve erbâb-ı tımarın her biri zeâmet ve tımarları olan sancaklarda sâkin olup, bayrakları altında mevcûd idi. Âhar yerlerde olmak muhâl ve memnû idi. Böyle olmasının sebebi budur ki : Her sancağın sipâhîsi dâimî anda (orada) mevcûd bulunup, bir gûşede düşmân peydâ olsa, cümlesi üç günde hâzır ve âmâde olup, her nereye teveccüh lâzım gelirse, ol tarafa şitâbân olup, hıdemât-ı meşkûre vücûde getirirlerdi. Ve etrâf ve cevânibde mahlûl (açık) zeâmet ve tımarı binden yüz bine (akça) varınca her eyâletin beylerbeyisi, erbâbına tevcîh edip, defter-i icmâle kayd ile Âstâne-i Saâdet'de (Istanbul'da) berât olunurdu. Âstâne-i Saâdet'den kimseneye dirlik verilmezdi.

«Bu sebebden memâlik-i İslâmiyye'de bir nizâlı zeâmet ve tımar yok idi. Ve ecnebî ve nâ-ehl müdâhale eylemezdi. Ve eğer beylerbeyiler bir tımarı bir tarıyk ile nâ-ehle tevcîh etseler, müstahakk olanlar, Âstâne-i Saâdet'e gelip feryâd-ü şekvâ edip, ol beylerbeyiye taraf-ı pâdşâhîden küllî itâb ve mansıbından sebeb-i azli olurdu Ol cihetden zeâmet ve tımar, erbâbının elinde olup, her biri dîn ve devlet uğruna cân ve baş fidâ ederek âdây-ı dîn-ü devlete mukaabil olsalar, bi-inâyet'İllaah nusret kendilere karîn olup, gaalib-i mutlak olurlardı» (s. 24-5).

Koçi Bey devâm eder : Fütûhât devrinin gerçek âmili tımarlı sipahisi idi. Sonraları kapıkulu askeri revac buldu. Hayatlarında toprak kazmamış şerefli asılzâdeler olan tımarlı sipâhîsine, muhârebede siper kazmak görevleri verilip aşağılandı. Sipahiliğe rağbet edilmez oldu. Herkes kapıkulu olmıya can attı. Kapıkulu maaşlı olduğu için Hazîne ulûfelerine dayanamaz oldu. Sipahilerin boşalttığı dirliklerin geliri Hazîne'ye girebilir mi? Yooo!.. Hiç olmazsa Istanbul'da oturup tımar tasarruf eden değerli değersiz adamların ceplerine girdi mi? Gene hayır! Onların dirliklerine yolladıkları hırsız, ârsız, soysuz, şerefsiz, nesebsiz, zalim mültezimlerin elinde kaldı. Beş para etmiyen bu adamlar servet sahibi

olup nüfuz kazandılar. İmparatorluğun kurucuları «gûşe-i mezelletde bî-nâm-ü nişân» unutuldu.

Tımarlı sipahisi azalınca Dîvân, asker sayısını düşürmemek için, kapıkullarını çoğaltmaya mecbur oldu. Ama rastgele ve iltimasla kapıkulu olan asker de eski kapıkulu askerinin seviyesinde olmaktan uzaktı. Menfaatçi bir zümre hâline geldi. Eskiden Istanbul'da kapıkulu askeri hem azdı, hem bütün zaferler sipahinin eserî olduğu için iddiasızdı, hem yüreklerinde sipahi korkusu vardı. Zamanla Istanbul'daki kapıkullarının «nasıyhat ile zabtı ve iltifât ile ıslaahı mümkin olmaz» hâle geldi. Istanbul'da her zaman için ihtilâlci bir cunta hâlinde yaşadılar (burada Koçi Bey çok mühim bir yaraya parmak basar, az sonra IV. Murad bu cuntayı kahr eder).

Olur olmaz arazi ve mülkün vakıf edilmesi de, Hazîne gelirlerini azalttı (s. 56). Bir çok vakfın şartı, dinî ve ictimaî gayelerden uzak bulunuyordu. İmdi Şevketlü Hâkaanım: Kapıkulu Ocakları'ndan 40 ilâ 50 bin işe yarar askeri Istanbul'dan uzaklaştır, ulûfelerini kes, onlara tımar ver. Hem tımarlar mültezimleri elinden kurtulur, hem hazînen 40-50 bin kişinin ulûfesinden hafifler, hem sipahilik revac bulur (böyle yaptı IV. Murad!).

1.632'de ihtiyar mütefekkir Koçi Bey'in bu mühim *Lâyiha*'sını okuyan IV. Murad, derhal bu yolda tâvizsiz bir reforma girişti. Menfaatler alt üst olduğu için çok kelle düştü. Eyaletlerinde tımar sistemi uygulanan bâzı beylerbeyiler, bâzı çok nüfuzlu zaîmlerin elinden de dirlikleri alınsın mı diye padişaha sordular. Sultan Murad, sert cevap verdi: Bizzât sefere katılmamış, seferlere kendi gideceğine cebeli yollamış her zaîmin elinden, o adam benim hânedânıma mensûb olsa bile, elinden dirliğini al!

Filhakıyka IV. Murad'dan önce, bir çok Saray mensûbuna, bunların maaşları Hazîne'ye yük olmasın diye dirlik verilmişti. Böylelikle askerî düzen bozulmakla kalmamıştı. Eskiden sayıları mahdut olan Saray görevlilerinin sayısı, dirlik alabilmek aşkıyle çok kabarmıştı. Koçi Bey'e göre: 1574'te sayıları 124 olan Saray müteferrikalarının adedi 463'e, çavuşlar 356'dan 1.832'ye, Hazîne kâtipleri 17'den 118'e çıkmıştı. IV. Murad çavuş sayısını 400'e, müteferrika sayısını 200'e, kâtip sayısını 80'e indirdi, diğerleri tard etti ve onlara dedi ki: Şimdi artık sizin sarayımda işiniz kalmadı. Ancak ekmeğinizle oynıyacak değilim. Buyrun tımarlarınızın başına taşraya gidin ve seferlere katılın. Yok köye gitmeyiz, Istanbul'da otururuz derseniz, o da sizin bileceğiniz iştir. Ancak bu karara varırsanız geçiminizi kendiniz temin edin, dirliklerinizi elinizden alırım!

1574'te 36.153 olan kapıkulları Koçi Bey'in *Lâyiha*'sını yazdığı 1632'de 92.216'ya yükseldi (s. 42). Ama müellifimize göre Anadolu'da 100.000 kişi yeniçerilik iddiasındadır ve bu iddia ile memleketi soymaktadır. Bunların hepsini temizlemek, yola getirmek, sahte yeniçerilik iddiasından vaz geçirmek lâzımdır (Sultan Murad böyle yaptı).

Tımarlı Sipâhîsinin Son Devirleri

Tımarlı sipahisi XIV. asırda gelişti. XV. asırda Türk ordusunun yarısından fazlası bu sınıftandı. XVI. asrın ilk yarısında şevket devrini yaşadı. XVI. asrın 2. çeyreğinden itibâren, fakat ciddî şekilde bu asrın son çeyreğinde ehemmiyetini kaybetmiye başladı. XVII. asırda kapıkulu ocakları tımarlı sipahiye sayı ve ehemmiyet bakımından takaddüm ettiler. Fakat tımarlı sipahisi, hâlâ pek mühim bir sınıftı. Hattâ kapıkulu ocakları bir kaç sınıf olduğu için, tımarlılar hâlâ en kalabalık ve en mühim sınıf olarak telâkki edilebilir. Fakat XVII. asrın son yıllarında, hele XVIII. asırdan itibâren sayıları kadar ehemmiyetleri de azaldı.

Bir sefere, sefer sefer-i hümâyûn bile olsa bütün tımarlı sipahisi gönderilmezdi. Seferberlik planı yapılırdı. Plana göre hangi sancaklardan ne kadar tımarlının sefere katılacağı, ne kadarının başka cepheye gönderileceği, ne kadarının yerinde bırakılacağı tayin edilirdi. Tımarlı sipahisi çok defa birden fazla cephede savaşırdı.

Bahriye sancaklarındaki tımarlar ekseriya levendlere, reîslere, deryâ beylerine yâni denizcilere verilirdi. Bunların mükellefiyetleri Donanmay-ı Hümâyûn bahsinde ele alınacaktır. Tımarlı sipahisi bâzı büyük deniz seferlerine de verilmiştir. Levendler ve «azab» denilen deniz piyadeleri yetmediği zaman, donanmaya kapıkulu ve tımarlı askeri de yüklenirdi. Tımarlıların hangi seferlere ne nisbette katıldıkları, sipahilerin teker teker isimleri ve bölgeleri ile berâber muntazaman defterlere işlenmiştir. Bu defterler Başbakanlık Arşivi'ndedir.

d'Ohsson'a göre (VII, 377), vaktiyle tımarlı sipahisinin mevcudu 450.000'den fazla(!) idi; kimi sefere eşer, kimi eyaletleri muhâfaza ederdi. Bugün (1768) 60.000 tımarlı sipahisi kalmıştır. Ama 1768 seferinde yalnız 20.000 cebeli (tımarlı) sefere eşti. Gönüllü, tımarsız süvariler, sipahilerin yerini aldı.

1791'de, III. Selim yeni tahta çıktığı zaman, bir arşiv defterine göre (Z. Karamürsel, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 13, not), bütün impara-

torlukta 8.356 tımar ve 1.828 zeâmet kalmıştı. Ve tabiî bu dirliklerin çoğu gerçek sipahilerin elinde değildi.

1826'da II. Mahmud, mevcut tımarlı sipahilerin her yıl Istanbul'a üçte birinin gelerek kışlalarda modern eğitim görmelerini emr etti (Cevdet, XII, 166). Bundan, bu şanlı atlı ordunun artık tamamen eskimiş bir süvari sınıfı sayıldığı anlaşılıyor. Ertesi yıl padişah, 53 sancaktan 5.200 tımarlı sipahinin Istanbul'a geldiğini gördü (demek ki imparatorlukta 15-16 bin tımarlı sipahisi kalmıştı). Bunlara derecelerine göre erlikten yüksek subaylığa kadar rütbeler verdi. Fakat «Asâkir-i Mansûre süvârîsi» adını alacak, bundan böyle tımarlarında değil kışlalarda yaşıyacak, modern eğitim görecek ve yeni askerî usulü öğreneceklerdi.

Tanzimat'tan hemen sonra I. Sultan Abdülmecîd, 19 ocak 1841 fermânı ile, bir çok tımarlı sipahiyi emekliye sevk etti; fakat tımarlarını hayatlarının sonuna kadar ellerinde bıraktı. Demek ki bu sınıfın modern savaşta hiç bir rolü olamıyacağına Bâb-ı Âlî kesin şekilde karar vermişti. 1844'te bir kısım tımarlı sipahisi, atlı jandarma olarak hizmete alındı. Uzun müddetten beri ne sipahi olarak, ne Saray mensûbu olarak kimseye tımar verilmiyordu. Ölen tımarlı sipahilerin çocukları Istanbul'a getirilip askerî mekteplere verildi. Onun için yeni Türk subayları arasında tımarlı sipahisi çocukları pek çoktur.

1850'ye doğru artık ortada tımar da, sipâhî de kalmamıştı. Türkiye Cihan Devleti'nin fiilî kurucusu olan bu şanlı sınıfa ait bahsimizi, Ord. Prof. Ömer Lutfi Barkan'ın şu tahlîli ile bitirmek istiyorum *(Timar, İslâm Ansiklopedisi,* XII, 331b sonu) :

«Kuruluşundan beri Osmanlı İmparatorluğu tarihinde büyük bir rol oynamış bulunan tımar rejimi, bir kaç asırdan beri buhranlar içinde geçen hayatının son safhasında, yeniçeriler için olduğu gibi, kanlı ve ıztıraplı bir tasfiyeden ziyâde, sessiz sadâsız bir sûrette ve herhangi bir sarsıntıya sebeb olmadan, ortadan kalkmış oldu.

«Asırlar boyunca memleketin en uzak köşelerine kadar yayılıp, köylü ile içiçe yaşamış ve uzun müddet zirâî iktisâdiyâtın ve devletin toprak siyasetinin faal mümessilleri rolünü oynamış olan tımar sahibi sipahi beylerinin, kendisine mahsus silsile-i merâtibi,

merasim ve imtiyazları ile, kapalı bir asalet sınıfının, devletin hayatında ve ictimâî bünyenin teşekkülünde, büyük bir ictimâî kuvvet olarak taazzuv edemeden ve memleket sathında çok dağınık bir halde bulundukları için olacak, son devirlerde, tutucu kuvvetlerin zebûnu bir devletin tereddütlü ıslahat hareketleri içinde bile, ciddî bir mukavemet gösterme kudretini kendinde bulamadan ve büyük bir iz bırakmadan ortadan silinip gitmesi, imparatorluğun ictimâî tarihinin büyük hususiyetlerinden birini teşkîl eder».

IV

YENİÇERİ OCAĞI

Yeniçeri Ocağı Nedir?

Türkiye imparatorluk ordusunun şüphesiz en mühim sınıfı yeniçeri ocağı değildir. Fakat en meşhur ve kendinden en fazla söz ettirmiş sınıfdır. Bunun sebepleri, birden fazladır:

Yeniçeri, «devşirme» ve «kapıkulu» denen sınıfların sayı ve ehemmiyet bakımından en büyüğüdür. Yeniçeri, Hıristiyan tab'adan devşirilmiş askerdir. Devlet, I. Murâd'ın Vezîr-i âzam Çandarlı Hayreddin Paşa'nın yardımıyle kurduğu sistemle, kendi Hıristiyan tebaasından ve bâzan eline düşen harb esirlerinden bâzı çocuklara el koyuyordu. «Acemî Oğlanı» denilen bu çocuklar, önce bir Türk köylü eşrâf ailesinin yanına veriliyordu. Orada Türkçe öğreniyor, Müslüman dininin ve Türk terbiyesinin icaplarına göre yetiştiriliyorlardı. Tabiî devşirilip devşirilmez sünnet edilip kendilerine bir Müslüman adı veriliyordu. Sonra acemî oğlanları kışlalarında askerî terbiyeleri başlıyordu. Burada ancak Eskı Isparta'da görülen çok sert ve amansız disiplinle en modern askerî bilgileri alıyorlardı. Sonra «yeniçeri neferi» adını almıya hak kazanıyorlardı. Emekli oluncaya kadar evlenmeleri, şehirde oturmaları yasaktı. Kışlalarında yaşarlardı. Ayrıca subay yetiştiren bir okulları yoktu. İstidat ve kabiliyet gösterenler subay ve general oluyorlardı. Ancak devşirmelerden iyi aile mensupları, uzun boylu, yakışıklı, terbiyeli olanlar, Mekteb-i Enderûn'a mahrec olan Saray orta okullarına verilirlerdi (Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı, İskender Çelebî Sarayı, Edirne Sarayı vs.). Burada tahsillerini parlak derecede bitirenler Topkapı Saray-ı Hümâyûnu'nda «Mekteb-i Enderûn» denilen saray üniversitesinde okuyup eğitim görmiye hak kazanırlardı. Enderûn'dan çıkanlar, san'atkâr olsun, subay olsun, parlak istikbale namzettiler. Pek çoğu sadrâzam, yüzlercesi vezir, binlercesi beylerbeyi olmuştur. Tabiî Enderûn yalnız devşirmelere mahsus değildi. Yüksek devlet adamlarının oğulları da buraya alınıyordu. Bir de yüksek san'at kabiliyeti gösterenler padişah irâdesi ile Enderûn-ı Hümâyûn'a girerlerdi; bunlar mütevazı menşeli Istanbul çocukları olurdu.

Devşirilen çocuğun iyi aileden, kusursuz olması şarttı. Bir ailenin birden fazla çocuğu alınamazdı. Devşirilen Hıristiyan çocuklarının en büyük kısmı Hırvat (Hırvatistanlı, Bosnalı, Dalmaçyalı) ve Arnavut'tur. İkinci derecede şu ırklar gelir : Sırp, Bulgar, Rum, Ermeni, Macar, çok az Ukran, Rus, İtalyan, Gürcü, Çerkes, Abaza. Diğer ırklar yok denecek kadar azdır.

İşte Hıristiyan çocuklarının Müslüman ve Türk yapılıp Hıristiyanlar'a karşı döğüştürülmesi, Avrupalı muhayyilesini çok meşgul etmiştir. Bütün imparatorluğa dağılmış, Istanbul'da hiç bulunmıyan tımarlı sipahisi hakkında bilgi edinemiyen binlerce Batılı seyyah, diplomat, yazar, Istanbul'da toplu bulunan bu sınıfa geniş bahisler ayırmışlardır. Bir çok Osmanlı tarihi mütehassısı olmıyan Batılı tarihçi, Istanbul'da yalnız onları gördükleri için, Türk ordusunu başta yeniçeriler olmak üzere kapıkulu ocaklarından ibaret sanmışlardır. Bu yanlış, hâlâ bir çok Batılı yazarın kitabında görülmektedir. Hattâ Osmanlı tarihini iyi bilmiyen bir çok Türk yazar da aynı şeyleri yazmışlardır.

Karmaşık ve çok protokollü ve şâşaalı olan yeniçeri teşkilâtı, Batılılar'a ayrıca pek câzip görünmüştür.

Nihayet tarih denen ilim, fevkalâde olayları mevzu alır. Tabiî olaylardan az bahs eder. Tımarlı sipahisi, yalnız görevini yapan bir sınıftır. Her türlü fevkalâde ve gayrı tabiî olay ise başta yeniçeriler olmak üzere kapıkulu ocaklarından çıkmıştır. Hemen bütün ihtilâlleri onlar yapmışlardır. Onlar vezîr öldürmüş, padişah şehîd etmişlerdir. Zîrâ tek büyük merkezleri Istanbul'dur. Bir bakıma, padişah, kendi kapıkulunun esiri olmuştur. Onun için devamlı hâdise çıkaran, hiç olmazsa hâdiselerin devamlı içinde olan yeniçeriler, tarih sahifelerini çok işgal etmişlerdir.

Kapıkulu askeri I. Murad'la başlamakla berâber, onun îcâdı değildir. Selçuklular'dan kalmıştır. Selçuklular'da da tımarlı sipahiye tekabül eden Türk atlı ordusunun yanında, devşirme bir kapıkulu merkez ordusu vardır. Selçuklular, Hıristiyan kölelerini Müslüman yapıp kapıkulu askeri hâline getirmişlerdir. Osmanlılar'da devşirme sistemi orijinaldir ve kapıkulu ocaklarına verilen düzen, Selçuklular'la mukayese edilemiyecek derecede karmaşık ve disiplinlidir.

«Kul», «köle» gibi Türkçe bir kelimedir ve mânâsı açıktır. «Kapı» ise, devlet veya saray (padişah) kapısı mânâsındadır. Bu asker, padişah nâmına devşirilip padişahın kulu olarak hizmet etmek görevinde bulundukları için bu adı almışlardır.

«Çeri» ise Türkçe'de asker demektir («asker» kelimesi Arabca'dan gelir). I. Murad, yeni bir sınıf ihdâs ettiği, kendisine baba-

dan kalan yaya (piyade) ve atlı (süvari) askerinin yanında yeni bir askerî sınıf ortaya çıkardığı için bu zümreye «yeni çeri» denilmiş ve kelime «yeniçeri» şeklinde kaynaşmıştır. Sonra acemî oğlanları bir piyade sınıfı olan yeniçerilikten gayrı sınıflara da verildiği için, bütün devşirme sınıflar «Kapıkulu Ocakları» adı altında toplanmıştır. «Ocak» Türkçe'de askerî terim olarak «sınıf» mânâsındadır ve tabiî müessese mânâsı da vardır («sınf» Arabca bir kelimedir).

Şimdi bu mühim sınıfı ana çizgileriyle anlatmıya başlıyorum.

Yeniçeri Ocağı Teşkîlâtının Ana Çizgileri

Yeniçeri Ocağı teşkilâtı, orta'ları, gelenekleri, törenleri hakkında burada umumî şeyler söyliyeceğim. Tafsilâta girmeye lüzum görmüyorum. Bu mevzuda hacimli kitaplar yazılmıştır. Türk medeniyet ve müesseseler tarihini (histoire des institutions) ilgilendirdiği kadarını nakledeceğim.

Ocağın büyük kısmı Istanbul'daki kışlalarında yaşarlardı. Büyük merkezlerde de yeniçeri vardı. Hepsinin kumandanı «yeniçeri ağası» idi. «Orta» denilen taburlara ayrılmışlardı. Orta'ların er sayısı birbirine nisbetle çok farklı olduğu için bâzı tarihçiler orta'yı bugünki bölüğe, bâzıları alaya eş tutmuşlardır. Sayı ortalaması bakımından daha çok tabur'dur. Fakat her ortanın âdetâ müstakil olması bakımından alaya benzer. Bir kaç orta bir araya gelip daha büyük bir birlik teşkîl etmezler. Bütün ortalar birleşip ocağı meydana getirirler. XVI. asır sonlarına kadar ocak, bir ağır hassa tümeni gibidir. XVI. asır sonlarında kolordu, sonraları ordu hâlini almıştır. Başında yeniçeri ağası ve aşağıda göreceğimiz diğer kumandanlar vardır. Keza orta da daha küçük birliğe ayrılmamaktadır. Büyük taşra şehirlerindeki yeniçeri birlikleri, Istanbul'daki belirli ortalardan alınmış er ve subaylardan müteşekkildir. Yani bunların asıl bağlı oldukları yer, Istanbul'daki ortalarıdır. Fakat büyük kalelerde hizmet gördükleri müddetçe «muhâfız» denilen kale kumandanı paşanın (beylerbeyi, bazan vezir) emrindedirler. Yeniçeri Ağası, Dîvân-ı Hümâyûn üyesi yâni bakandır. Daima askerdir. Yeniçeriler arasından da, Saray generalleri arasından da padişah tarafından seçilir. Âmiri sadrâzamdır. Sadrâzamla yeniçeri ağası arasında başka bir kumanda kademesi yoktur. Ocağın her şeyinden sorumlu ve bu sorumluluğun tabiî neticesi olarak ocak üzerinde her türlü yetkiyi hâizdir.

Ortalar numara alır ve her birinin bir senbolü vardır. Bu senboller ortanın flamalarına, koğuşlarına, hattâ yeniçerilerin kollarına döğme olarak işlenir (kale, kuş, fil, zulfekar = iki ağızlı kılıç, hisar ve akla gelebilecek her türlü senbol, bunların resim listesi Marsigli'nin kitabında ve ondan naklen askerî tarihe ait bir kaç eserde verilmiştir). Padişah, «1» numaralı yeniçeri sayılır, Has Oda'nın birinci subayı sayıldığı gibi.

Ocak 1363'te I. Sultan Murad'ca (1362-1389) kurulmuş, 463 yıl sonra 1826'da II. Sultan Mahmud (1808 - 1839) tarafından lağv edilmiştir. II. Mahmud, I. Murâd'ın 16. kuşaktan torunudur. Ocağın lağvına «Vak'a-i Hayriyye = Hayırlı Olay» denilmiştir. Cumhuriyet rejimi hâriç, Türkiye tarihinin reform asırlarının en radikal inkılâbıdır. Tanzimat'ı, Meşrutiyet'i, Cumhuriyet'i, Demokrasi'yi hep Vak'a-i Hayriyye sağlamıştır. Bütün radikal inkılâplar Vak'a-i Hayriyye'nin gerçekleştirilebilmesi sayesinde mümkin olabilmiştir. Vak'a-i Hayriyye, çok kanlı bir şehir muhârebesinden sonra gerçekleşebilmiştir.

Yeniçeri Ağası

Bütün yeniçeriler gibi Yeniçeri Ağası da yevmiye (gündelik) hesabıyle maaş alır. Bu maaş her yeniçeri gibi ona da 3 ayda bir verilir ve «ulûfe» denilir. Ulûfe, Topkapı Sarayı'nda, padişahın nezaretinde, çok büyük merasimle her ortaya torbalar hâlinde tevzî edilir. Akça (gümüş para) dolu torbalarını ortalar, kışlalarının koğuşlarına götürürler. Orada çorbacı denilen orta kumandanı binbaşının nezaretinde ulûfe, her orta mensubuna, rütbe ve kıdemine göre istihkakı neyse, dağıtılır. Üniforma ve yiyecekleri devlete aittir. Belirli durumlarda «bahşış» (ikramiye) ve «terakki» (zam) de alırlar.

Ağa'nın gündeliği Kaanûnî Sultan Süleyman'ın Tanzimat'a kadar devletin anayasası mahiyetinde olan ve geniş ölçüde *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'ne dayanan *Kaanûn-Nâme*'sine göre (s. 29) 400 akçadır. Bu günki parayla aşağı yukarı 18.000 TL.'dır, ayda 540.000 TL. eder. Sonradan 500 akçaya çıkarılmışsa da, bu devirde akça değerini yarı yarıya kayb ettiği için sonraki ağaların eline gerçekte Kaanûnî devrindekinden çok az, yarıdan az fazla para geçmiştir (Aynî Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*, 90).

Ağa Sarayı denilen devletçe tahsis edilen mükellef konakta (son devirde Süleymâniye'de) oturan Ağa, azl edilince veya başka bir göreve getirilince, halefi için sarayı boşaltırdı. Burası yalnız ikamete mahsus değildi. Ocağın en yüksek işlerini görmek için

meclis burada toplanırdı. «Ağa Dîvânı» denilen bu meclise ocağın generalleri üye idiler. Başkanı Yeniçeri Ağası idi.

Yeniçeri ağası ilk zamanlarda sancak beyleri gibi bir tuğ taşırdı, yâni tüm generaldi. XVI. asırda beylerbeyi derecesine (orgeneral) yükselip, iki tuğ sâhibi oldu. XVII. asırdan îtibâren haylisine vezirlik (mareşal rütbesi) de verildi ve bunlara «Ağa - Paşa» dendi.

Ağa'nın 19 başlıca hizmetkârı vardı. Bunlara «ağa gediklisi» denilirdi. Bellerine bağladıkları serâser kuşakla diğer yeniçerilerden ayrılırlardı. Ağa'nın emniyetli yeniçerilerinden seçtiği adamlardı. Suç işlerlerse diğer yeniçeriler gibi falakaya çekilmezler, bellerinden merasimle kuşakları alınıp, ortalarına gönderilirlerdi. Rütbeleri, bugünki anlayışımıza göre assubay derecesindeydi. En kıdemli subay derecesindeki üçüne «mehter», üç mehterin en kıdemlisine ve ağa gediklilerinin başına «ağa başmehteri» denilirdi (Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, 403-4).

Yeniçeriler gibi ağalardan da devşirme olmayıp Türk asıllı olanlar çoktur. Padişahlar da ocaktan ağa seçmekten hoşlanmadıkları için, çok defa itimad ettikleri bir generali bu göreve getirirlerdi. Meselâ II. Mahmud, Vak'a-i Hayriye'yi gerçekleştirmek için, yıllarca uğraşarak, gerek ağalığa, gerek diğer generalliklere, en yakın, fakat bu yakınlık yeniçerilerce bilinmiyen adamlarını getirmiş, ocağı lağv ettiğini ilân edince, yeniçeriler başsız kalmışlar, maamâfih gene silâhla direnmişlerdir; zîrâ bütün büyük subayları II. Mahmûd'a sâdık kalmıştır.

1451'e kadar padişah veya vezîr-i âzamın arzıyle padişah, ocağın yüksek subaylarından birini yeniçeri ağası tâyin ederdi. Fâtih'in cülûsunda yeniçerilerin cülûs bahşışleri için yaptığı edepsizlik hükümdârı çok sinirlendirdi. Yeniçeri ağasını azl etti ve bundan böyle yeniçeri ağası olmıyacağını, sekbânbaşıların bu görevi yapmalarını irâde etti. 1515'e kadar 64 yıl Fâtih'in cülûsunda koyduğu bu kanun yürürlükte kaldı. 1515'te torunu Yavuz, Ferhâd Ağa'ya «yeniçeri ağası» unvânını vererek sekbânbaşından ocak kumandanlığı görevini aldı. Sekbânbaşı, 1451'den önce olduğu gibi, 1515'ten 1826'ya kadar gene ocağın diğer bir büyük kumandanı olarak yerini muhâfaza etti. Fakat 1515'ten sonra ağa olanların büyük çoğunluğu, yıllarca sarayda görev görmüş, padişahın her durumlarını bildiği generaller olmuştur. Sarayın mîr-i alem, mîrâhûr, çavuşbaşı, çukadâr, rikâbdâr, silâhdâr, bostancıbaşı gibi generalleri pek çok kere yeniçeri ağalığına getirilmiştir.

Ocağın 4 generali, ancak ağa'nın arzı üzerine padişah tarafından tâyin edilirdi: Sekbânbaşı, zağarcıbaşı, samsuncubaşı ve

turnacıbaşı. Diğer subaylar, gene ağa'nın arzıyle sadrâzam tarafından tasdik edilirdi. Ağa'dan sonra ve sekbânbaşından önce gelen ocağın kumandan muavini kedhudâ ise, ağa gibi doğrudan doğruya sadrâzamın arzıyle padişah tarafından tâyin olunurdu.

Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olan yeniçeri ağası, ikinci derecede bir bakandı. Zîrâ diğer bakanlar her türlü mes'elede rey verdikleri halde Ağa, yalnız ocağına ait mes'elelerde rey kullanabiliyordu.

Ulûfesinden başka (maamâfih Aynî Ali Efendi, her ay maaş aldığını yazar, s. 95) yılda 80.000 akça «samân-bahâ» alırdı. Bu para XVI. asrın 3. çeyreğinin râyici ile 3.600.000 TL., XVI. asrın son yılları ve daha sonraki râyiçle takrîben bunun yarısı kadardır (1973 râyiciyle 1.800.000 TL.).

Yeniçeri ağası terfî ederse veya başka bir göreve atanırsa umumiyetle büyük eyaletlerden birine beylerbeyi veya vezîr olurdu. Hayli sadrâzam, bu makama gelmeden önce yeniçeri ağalığı yapmışlardır. Yavuz Sultan Selîm'in ağalık makamını tekrar ihdâs ettiği 1515'ten îtibâren şu zâtlar yeniçeri ağası olmuşlardır :

Yeniçeri Ağalarının Listesi

1 — *Ferhâd Ağa* (1515-1516)
2 — *Kemâleddîn Ağa* (1516-1517)
3 — *Yâkub Ağa* (1517-1518)
4 — *Ayas Mehmed Ağa* (1518-1519) (sonradan sadrâzam)
5 — *Behrâm Ağa* (1519-1520)
6 — *Ahmed Ağa* (1520)
7 — *Balı Ağa* (1520 - 1523)
8 — *Şücâeddîn Ağa* (1523 - 1526, Macaristan'ın fethinde şehîd oldu)
9 — *Kara Ahmed Ağa* (1526-1530) (sonradan dâmâd ve sadrâzam)
10 — *İsmail Ağa* (1530 - 1531)
11 — *Güzelce Rüstem Ağa* (1531 - 1533)
12 — *Silâhdâr Câfer Ağa* (1533 - 1535)
13 — *Ali Ağa* (1535 - 1540)
14 — *Ferhâd Ağa* (1540 - 1546)
15 — *Semiz Ali Ağa* (1546-1550) (sonradan sadrâzam)
16 — *Sinân Ağa* (1550-1553)
17 — *Pertev Mehmed Ağa* (1553)
18 — *Bostancıbaşı İskender Ağa* (1553-1555)
19 — *Dâmâd Ferhâd Ağa* (1555-1558)
20 — *Semiz Ahmed Ağa* (1558-1562)
21 — *Hasan Ağa* (1562-1563)
22 — *Abdülkerîm Ağa* (1563-1564)
23 — *Silâhdâr Mehmed Ağa* (1564-1566)
24 — *Müezzin-zâde Ali Ağa* (1566-1568) (İnebahtı'nda şehîd olan kapdân-ı deryâ)
25 — *Câfer Ağa* (1568-1569)

26 — *Siyâvuş Ağa* (1569-1570)
27 — *Çerkes Mustafa Ağa* (1570-1575)
28 — *Cağaloğlu Sinân Ağa* (1575-1579) (sonradan sadrâzam)
29 — *Cerrâh Mehmed Ağa* (1579-1581) (sonradan sadrâzam)
30 — *Silâhdâr İbrahim Ağa* (1581-1582) (sonradan sadrâzam)
31 — *Ferhâd Ağa* (1582-1584) (sonradan sadrâzam)
32 — *Pâyzen Yûsuf Ağa* (1584-1585)
33 — *Ayas Paşa-zâde Mustafa Ağa* (1585)
34 — *Mehmed Ağa* (1585-1586)
35 — *Halîl Ağa* (1586-1588)
36 — *Câfer Ağa* (1588-1589)
37 — *Hızır Ağa* (1589-1590)
38 — *Sâatci Hasan Ağa* (1590-1591)
39 — *Silâhdâr Bosnalı Halîl Ağa* (1591)
40 — *Sinan Paşa-zâde Mehmed Ağa* (1591-1592)
41 — *Yemişci Hasan Ağa* (1592-1594) (sonradan sadrâzam)
42 — *Lala Mehmed Ağa* (1594) (sonradan sadrâzam)
43 — *Güzelce Mahmûd Ağa* (1594)
44 — *Razıyye Kadın Dâmâdı Mustafa Ağa* (1594-1595)
45 — *Velî Ağa* (1595)
46 — *Harâmî Ahmed Ağa* (1595)
47 — *Satırcı Mehmed Ağa* (1595)
48 — *Yemişci Hasan Ağa* (2. defa : 1595-1596) (sonradan sadrâzam)
49 — *Tırnakcı Hasan Ağa* (1596)
50 — *Sarıkcı Mustafa Ağa* (1596-1598)
51 — *Lala Mehmed Paşa-zâde Mustafa Ağa* (1598-1602) (42'nin oğlu)
52 — *Deli Ferhâd Ağa* (1602-1603)
53 — *Nakkaş Hasan Ağa* (1603)
54 — *Kasım Ağa* (1603)
55 — *Mîrâhûr Türk Ahmed Ağa* (1603-1604)
56 — *Tırnakcı Kardeşi Hüseyin Ağa* (1604-1606) (49'un kardeşi)
57 — *Maryol Hüseyin Ağa* (1606-1607)
58 — *Mar'aşlı Halîl Ağa* (1607-1608) (sonradan sadrâzam ve dâmâd)
59 — *Mîrâhûr İbrahim Ağa* (1608-1610)
60 — *Mehmed Ağa* (1610-1612)
61 — *Mîrâhûr İsmail Ağa* (1612-1613)
62 — *Sülün Mustafa Ağa* (1613) (*)
63 — *Ahmed Ağa* (1613-1614)
64 — *Mustafa Ağa* (1614-1615, harbde şehîd oldu)
65 — *Nişancı Ahmed Ağa* (1615)
66 — *Ali Ağa* (1615-1616)
67 — *Ohrili Hüseyin Ağa* (1616) (sonradan sadrâzam)
68 — *Mustafa Ağa* (1616) (bu da harbde şehîd oldu)
69 — *Hüseyin Ağa* (1616-1617)
70 — *Mustafa Ağa* (1617-1618)
71 — *Mîrâhûr Ispartalı Mustafa Ağa* (1618-1619)
72 — *Yûsuf Ağa* (1619-1620)

(*) İlk defa bu zât Saray'dan değil Ocak'tan seçilerek ağa oldu.

73 — *Niğdeli Mustafa Ağa* (1620-1621)
74 — *Ali Ağa* (1621)
75 — *Kara Ali Ağa* (1621)
76 — *Dervîş Ağa* (1621)
77 — *Bayrâm Ağa* (1621-1622) (sonradan dâmâd ve sadrâzam)
78 — *Kara Mustafa Ağa* (1622-1624)
79 — *Bayrâm Ağa* (2. defa : 1624) (sonradan dâmâd ve sadrâzam)
80 — *Husrev Ağa* (1624-1627) (sonradan sadrâzam)
81 — *Bostancıbaşı Mustafa Ağa* (1627-1628)
82 — *Demirkazık Halîl Ağa* (1628-1629)
83 — *Mostarlı Mustafa Ağa* (1629)
84 — *Doğancı Sofu Mehmed Ağa* (1629-1630)
85 — *Hacı Süleymân Ağa* (1630-25.X.1631)
86 — *Hattât Kemankeş Mîrâhûr Hasan Ağa* (25.X. - 5.XII.1631)
86a — *Hasan Halife Ağa* (5.XII.1631 - 10.II.1632)
87 — *Köse Mehmed Ağa* (10.II.1632 - 1632)
88 — *Mehmed Ağa* (1632-1635)
89 — *Kemankeş Kara Mustafa Ağa* (1635) (sonradan sadrâzam)
90 — *Şâhin Ağa* (1635-1637)
91 — *Küçük Hasan Ağa* (1637-1638)
92 — *Rikâbdâr Bıyıklı Mustafa Ağa* (1638-1640)
93 — *Silâhdâr Siyâvuş Ağa* (1640)
94 — *Tekeli (Antalyalı) Mustafa Ağa* (1640-1642)
95 — *Bektaş Ağa* (1642-1643)
96 — *Voynuk Ahmed Ağa* (1643)
97 — *Mîralem Sâlih Ağa* (1643-1644)
98 — *Rikâbdâr Şâbân Ağa* (1644-1645)
99 — *Pirinççi-zâde Ahmed Ağa* (1645'te 2 ay)
100 — *Kapıcı Mûsâ Ağa* (1645-1646)
101 — *Debbâğ Mehmed Ağa* (1646)
102 — *Hamamcı Mehmed Ağa* (VI-VII.1646)
103 — *Hamza Paşa-zâde Mehmed Ağa* (VII-VIII.1646)
104 — *Haseki Küçük Çavuş Ahmed Ağa* (VIII.1646 - III.1648)
105 — *Bostancıbaşı Cezâyirli Mûsâ Ağa* (III-V.1648)
106 — *Emîr Mustafa Ağa* (V-VIII.1648)
107 — *Karagöz Mehmed Ağa* (VIII.1648 - I.1649)
108 — *Murâd Ağa* (I.1649-VI.1649) (sonradan sadrâzam)
109 — *Kara Çavuş Mustafa Ağa* (VI.1649-IX.1651)
110 — *Kara Hasan-zâde Hüseyin Ağa* (IX-XI.1651)
111 — *Şâbân Ağa* (XI.1651-II.1652)
112 — *Murad Paşa Dâmâdı Mustafa Ağa* (II-X.1652)
113 — *Rikâbdâr Malatyalı Süleymân Ağa* (X.1652-II.1653) (sonradan dâmâd ve sadrâzam)

114 — *Süleyman Ken'ân Ağa-Paşa* (II.1653-VIII.1655) (vezîr pâyesi verilen ilk ağa)
115 — *Mûsâ Paşa Dâmâdı Mîrâhûr Mehmed Ağa* (VIII.1655-III.1656)
116 — *Ases Dâmâdı Mehmed Ağa* (III.1656, 3 gün sonra harbde şehîd)
117 — *Çukadar Mahmûd Ağa* (III-V.1656, makamında eceliyle öldü)
118 — *Çukadar Çetrefil-zâde Hüseyin Ağa-Paşa* (V-IX.1656) (vezâret verilen 2. ağa)

119 — *Sührâb Mehmed Ağa-Paşa* (IX.1656-VII.1657) (vezâret verilen 3 ağa)
120 — *Hoca Ali Ağa* (VII.1657-III.1658)
121 — *Tophâneli Mustafa Ağa* (III.1658-1659)
122 — *Kundakcı-zâde Mustafa Ağa* (1659-1662)
123 — *Kedhudâ Sâlih Ağa* (1662-IX.1664)
124 — *Murad Paşa Yeğeni Mustafa Ağa* (IX-X.1664)
125 — *İbrahim Ağa* (X.1664-I.1665)
126 — *Muharrem Ağa* (I-VI.1665)
127 — *Çavuşbaşı İbrahim Ağa* (VI.1665-III.1667)
128 — *Uzun İbrahim Ağa* (III.1667-V.1668)
129 — *Abdurrahmân Ağa* (V.1668-V.1674 = 6 yıl, 3. en uzun müddet)
130 — *Kara Hasan-zâde Mustafa Ağa* (V.1674-1677)
131 — *Çelebi İbrahim Ağa* (1677-VI.1679)
132 — *Tekfurdağlı (Tekirdağlı) Bekri Mustafa Ağa-Paşa* (VI.1679-1683) (sonradan sadrâzam oldu) (vezâret verilen 4. ağa)
133 — *Hacı Zülfikar Ağa* (1683-1686)
134 — *Çolak Hasan Ağa* (1686)
135 — *Tekfurdağlı Bekri Mustafa Ağa-Paşa* (2. defa : 1686-X.1686) (sonradan sadrâzam oldu)
136 — *Harputlu Mustafa Ağa* (X.1686-II.1687) (görevinde öldü)
137 — *Müezzin-zâde Hasan Ağa* (II-VII.1687)
138 — *Bostancıbaşı Mûsâ Ağa* (VII-X.1687)
139 — *Koca Mahmûd Ağa* (X.1687-1689)
140 — *Arabacı Ali Ağa* (1689-V.1691) (sonradan sadrâzam oldu)
141 — *Eğinli Mehmed Ağa* (V.1691-XII.1691)
142 — *Daltaban Mustafa Ağa* (XII.1691-1692) (sonradan sadrâzam oldu)
143 — *Çelebî İsmail Ağa Paşa* (1692-1693) (vezâret verilen 5. ağa)
144 — *Gürcü Abdullah Ağa* (1693-1694)
145 — *Murad Ağa-Paşa* (1694-III.1695) (vezâret verilen 6. ağa)
146 — *Çelebî Yûsuf Ağa-Paşa* (III-V.1695) (7. vezir ağa)
147 — *Deli Balta-zâde Mahmud Ağa-Paşa* (V.1695-11.IX.1697'de Zente'de şehîd oldu) (vezâret verilen 8. ağa)
148 — *Kürd İbrahim Ağa* (11.IX.1697-1700)
149 — *Doğramacı-zâde Mehmed Ağa* (1700-1701)
150 — *Dellâk Ali Ağa* (1701-VII.1703)
151 — *Arnavud Osman Ağa-Paşa* (VII.1703-VIII.1703) (vezâret verilen 9. ağa)
152 — *Hasan Ağa* (VIII.1703)
153 — *Çalık Ahmed Ağa* (VIII-XI.1703)
154 — *Çelebî Mehmed Ağa* (XI.1703-I.1704)
155 — *Bosnalı Hasan Ağa* (I-VII.1704)
156 — *Zağarcıbaşı İbrahim Ağa* (VII-IX.1704)
157 — *Koca Hasan Ağa-Paşa* (IX-X.1704) (vezâret verilen 10. ağa)
158 — *Kedhudâ Hüseyin Ağa* (X.1704-II.1705)
159 — *Tortumlu İbrahim Ağa* (II-IV.1705)
160 — *Çelebî Mehmed Ağa* (2. defa : IV.1705-X.1706)
161 — *Arnavud Osman Ağa-Paşa* (2. defa : X.1706-III.1707, görevinde iken öldü)
162 — *Ballı Mehmed Ağa* (III-VII.1707)

163 — *Kedhudâ Kara Mustafa Ağa* (VII.1707-X.1710)
164 — *Gürcü Yûsuf Ağa Paşa* (X.1710-XI.1711) (akabinde sadrâzam oldu) (vezâret verilen 11. ağa)
165 — *Çelebî Mehmed Ağa-Paşa* (3. defa : XI.1711-XI.1712) (vezâret verilen 12. ağa)
166 — *Kara Mustafa Ağa* (2. defa : XI.1712-V.1713)
167 — *Deli Bekir Ağa* (V-XI.1713)
168 — *Kürd Hasan Ağa* (XI.1713-IX.1715)
169 — *Ebû-Bekir Ağa* (IX.1715-1716)
170 — *Kedhudâ Hasan Ağa* (1716-III.1717)
171 — *Mehmed Ağa* (III.1717-I.1718)
172 — *Hacı Mustafa Ağa* (I.1718-XI.1718)
173 — *Sadâret Kedhudâsı Muhsin-zâde Abdullah Ağa* (XI.1718-V.1719) (sonradan sadrâzam)
174 — *Mehmed Ağa* (2. defa : V.1719-II.1720) (görevinde iken öldü)
175 — *Kedhudâ Hasan Ağa* (2. defa : II.1720-I.1722)
176 — *Sarac Mehmed Ağa* (I.1722-III.1722)
177 — *Muhsin-zâde Abdullah Ağa-Paşa* (2. defa : III.1722-1722) (vezâret verilen 13. ağa)
178 — *Şâhin Mehmed Ağa Paşa* (1722-1731 = 9 yıl, en uzun müddet yeniçeri ağalığı) (vezâret verilen 14. ağa)
179 — *Göle İsmail Ağa* (1731-XII.1732)
180 — *Abdülbâki Ağa* (XII.1732-IV.1733)
181 — *Altıncı Mustafa Ağa* (IV.1733-II.1735)
182 — *Abdullah Ağa-Paşa* (II.1735-VII.1738) (görevinde iken öldü) (vezâret verilen 15. ağa)
183 — *Karahisarlı Deli Hasan Ağa (1739 : Paşa)* (VII.1738-1743) (sonradan sadrâzam oldu)
184 — *Yazıcı-zâde İbrahim Ağa* (1743-II.1745)
185 — *Kürd İbrahim Ağa-Paşa* (II.1745-II.1747) (vezâret verilen 17. ağa)
186 — *Kelleci Mustafa Ağa* (II.1747-III.1748)
187 — *Hacı Hasan Ağa* (III.1748-7.I.1750)
188 — *Kelleci Mustafa Ağa* (2. defa : 7.I.1750-IV.1750)
189 — *Deli Emîr Ahmed Ağa* (IV.1750-30.XI.1750)
190 — *Darbûne-zâde Nûmân Ağa* (30.XI.1750-VII.1751)
191 — *Macar Hacı Hasan Ağa* (VII.1751-VI.1752)
192 — *Sarı Mustafa Ağa* (VI.1752-II.1755)
193 — *Ahıskalı Mehmed Ağa* (II.1755-I.1756)
194 — *Dîbâcı-zâde İbrahim Ağa* (I.1756-IV.1756)
195 — *Çelebî Mehmed Ağa-Paşa* (IV.1756-VI.1758) (18. vezir)
196 — *Vefâlı Mehmed Ağa* (VI.1758-IX.1758)
197 — *Ahıskalı Mehmed Ağa-Paşa* (2. defa: IX.1758-I.1760) (19. vezir)
198 — *Kapıkıran Mehmed Ağa* (I.1760-V.1761)
199 — *Mahmûd Ağa* (V.1761-V.1762)
200 — *Nişli Mehmed Ağa* (V.1762-XI.1762)
201 — *Ömer Ağa* (XI.1762-VI.1763)
202 — *Hüseyin Hüsnü Ağa* (VI.1763-II.1764)
203 — *Yek-çeşm Hüseyin Ağa* (II.1764-VIII.1765)
204 — *Ömer Ağa* (2. defa : VIII.1765-VII.1766)
205 — *Tosun Mehmed Ağa* (VII.1766-IX.1766)

206 — *Topaloğlu Osmân Ağa* (IX.1766-VIII.1769)
207 — *Süleymân Ağa-Paşa* (VIII.1769-III.1770) (20. vezir)
208 — *Kapıkıran Mehmed Ağa* (2. defa : III.1770-VIII.1770)
209 — *Kalafat Mehmed Ağa* (VIII.1770-X.1770) (sonradan sadrâzam)
210 — *Kapıcı Süleymân Ağa-Paşa* (X.1770-VI.1773) (21. vezir)
211 — *Yeğen Mehmed Ağa-Paşa* (VI.1773-IX.1774) (sonradan sadrâzam) (22. vezir)
212 — *Sekbanbaşı İsmail Ağa* (IX.1774-1775)
213 — *Kırkbeş Mustafa Ağa* (1775-II.1776)
214 — *Tiryâki Ahmed Ağa-Paşa* (II.1776-VIII.1776) (23. vezir)
215 — *Kalafat Mehmed Ağa* (2. defa : VIII.1776-IX.1778)
216 — *İbrahim Ağa* (IX.1778-III.1779)
217 — *Ebû-Bekir Ağa* (III.1779-V.1779)
218 — *Kedhudâ Süleymân Ağa* (V.1779-III.1781)
219 — *Ali Ağa* (III.1781-VII.1782)
220 — *Kedhudâ Mehmed Ağa* (VII.1782-VIII.1782)
221 — *Mehmed Ağa* (VIII.1782-XI.1783)
222 — *Ebû-Bekir Ağa* (2. defa : XI.1783-1784)
223 — *Gürcü Mehmed Paşa Yeğeni Mahmûd Ağa* (1784-III.1785)
224 — *Kara Ahmed Ağa* (III.1785-IX.1785)
225 — *Pekmezci Mehmed Ağa* (IX.1785-III.1786)
226 — *Yûsuf Ağa* (III.1786-IX.1786)
227 — *Hasan Ağa-Paşa* (IX.1786-IV.1787) (24. vezir)
228 — *Kellcci Osmân Ağa* (IV.1787-VIII.1787)
229 — *Emîn Ağa* (VIII.1787-II.1789)
230 — *Sâlih Ağa* (II.1789-IV.1789)
231 — *Hasan Ağa-Paşa* (2. defa : IV.1789-IV.1790)
232 — *Yahyâ Ağa* (IV.1790-I.1791)
233 — *Pekmezci Mehmed Ağa-Paşa* (2. defa : I.1791-VII.1791) (25. vezir)
234 — *Boşnak Süleymân Ağa-Paşa* (VII.1791-X.1791) (26. vezir)
235 — *Arab-zâde Ahmed Ağa* (X.1791-VII.1792)
236 — *Saîd Ağa* (VII.1792-14.IX.1792)
237 — *Mustafa Ağa* (14.IX.1792-1797)
238 — *Hasan Ağa* (1797)
239 — *Eyyûb Ağa* (1797-VI.1798)
240 — *Hasan Ağa-Paşa* (2. defa : VI.1798-1802) (27. vezir)
241 — *Mustafa Ağa* (2. defa : 1802-1804) (görevinde öldü) (7 yıl ağalıkla Osmanlı tarihinde 2.)
242 — *İbrahim Hilmi Ağa* (1804-V.1805) (sonradan sadrâzam)
243 — *Bosnalı Osmân Ağa* (V.1805-1806)
244 — *Pehlivân İbrahim Ağa-Paşa* (1806-VIII.1807) (görevinde öldü) (28. vezir)
245 — *Kasım Ağa* (VIII.1807-IX.1807)
246 — *İzmirli Halîl Ağa* (IX.1807)
247 — *Mehmed Ağa* (IX-X.1807) (görevinde öldü)
248 — *Mustafa Ağa* (X-XI.1807)
249 — *Mehmed Ağa* (XI.1807-IV.1808)
250 — *Hacı Mehmed Ağa* (IV-VI.1808)
251 — *Vanlı Mustafa Ağa* (VI-VIII.1808)
252 — *Selîm Ağa* (VIII.1808-1809)

253 — *Kırkıncı Hasan Ağa* (1809-1810)
254 — *Onuncu Sâlih Ağa* (1810-1812)
255 — *Mehmed Ağa* (1812-XII.1812)
256 — *Lâzıkıyyeli Mehmed Ağa* (XII.1812-1813)
257 — *Yazıcı Saîd Mehmed Ağa* (1813-III.1815) (harbde şehîd)
258 — *Osmân Ağa* (III-V.1815)
259 — *Halil Hamid Ağa* (V.1815-III.1817)
260 — *Ali Ağa* (III.1817-1821)
261 — *Hasan Ağa* (1821-15.X.1821)
262 — *Hüseyin Ağa* (15.X.1821-22.II.1822)
263 — *Osmân Ağa* (2.II.1822-9.X.1822)
264 — *Hasan Ağa* (9.X.1822-8.XI.1822)
265 — *Osmân Ağa* (8.XI.1822-25.XII.1822)
266 — *Ali Ağa* (25.XII.1822-26.II.1823)
267 — *Hüseyin Ağa (Ağa Hüseyin Paşa)* (26.II.1823 - 14.XII.1823) (29. ve sonuncu vezir yeniçeri ağası)
268 — *Ahmed Ağa* (14.XII.1823-13.II.1824)
269 — *Ali Ağa* (13.II.1824-1.VII.1824)
270 — *Süleymân Ağa* (1.VII.1824-11.II.1825)
271 — *Hasan Ağa* (11.II.1825-9.IV.1825)
272 — *Mehmed Celâleddîn Ağa* (9.IV.1825-15.VI.1826 : Vak'a-i Hayriyye)

Bu makamın ne kadar istikrarsız ve belâlı bir yer olduğu, listeden anlaşılmaktadır. Ağalığın ikinci ihdâsı tarihinden Vak'a-i Hayriyye'ye kadarki 311 yılda 273 değişme olmuş, fakat bâzı şahıslar 2, hattâ 3 defa aynı yere gelmişlerdir (yalnız Çelebî Mehmed Paşa 3 defa ağa olmuştur). 29 ağa, vezir (mareşal) pâyesiyle ağalık yapmışlardır. Diğerlerinin rütbeleri beylerbeyi (orgeneral) derecesindedir. Lâle Devri'nde bir ağa 9, Fâzıl Ahmed Paşa devrinde bir ağa da 6 yıl ile rekor kırmışlardır. III. Selim devrinde bir ağa da 2 defada olmak şartıyle 7 yıl bu makamda kalabilmiştir.

Yeniçeri ağaları, yalnız padişahın yanında sefer-i hümâyûnlara katılmak kanundu. XVI. asır sonlarında serdârlar yanında da seferlere katıldılar. Daha önce serdâr-ı ekremler yanında yeniçerilere sekbanbaşı kumanda eder, ağa, Istanbul'da kalırdı.

Diğer Yeniçeri Generalleri :

Sekbanbaşı

Ocağın yeniçeri ağasından sonraki en büyük kumandanı sekbânbaşı ise de, ocağın son bir buçuk asrında üçüncü dereceye düşmüştür. Hattâ 1451 ile 1515 arasında «Fâtih kanunu» mûcibince yeniçeri ağalığı lağv edilmiş, 64 yıl ocağa sekbanbaşılar kumanda etmiştir. Farsça aslı «seg-bân» şeklinde olan bu kelime halk ağzın-

da «seymen» şekline girmiştir : *Alınca şiş-hâneyi seymenlerbaşı.* Meşhur bir Tunaboyu Rumeli türküsünün bir mısraı böyledir. Buradaki «seymenlerbaşı» halk dilinde sekbanbaşı, «şişhâne» de toptüfek fabrikasıdır. Herhalde bir sekbanbaşının bir Alman top fabrikasını zabt etmesi üzerine söylenmiştir.

Sekbanbaşı, sancak beyi derecesindeydi (tümgeneral). Terfî ederse yeniçeri ağası, yahut çok mühim bir sancağa bey olurdu. Fakat XVI. asrın sonlarından itibaren sekbanbaşılara terfî olarak çok defa beylerbeyilik (orgenerallik) verilmiştir.

Sefer-i hümâyûnlarda yâni padişahın bizzât başkumandanlık ettiği seferlerde yeniçerilere yeniçeri ağası kumanda ettiği halde, sadrâzam-serdâr-ı ekremlerin kumanda ettiği seferlerde yeniçerilere sekbanbaşı kumanda eder, yeniçeri ağası Istanbul'da padişahla berâber kalırdı. Bu kanun 1594'te bozuldu (Naîmâ, I, 95) ve bu tarihten sonra serdâr-ı ekremlerin kumandasındaki seferlerde de yeniçeri askerine yeniçeri ağası kumanda etmiye, sekbanbaşı onun muavini veya kurmay başkanı durumunda kalmaya başladı. Esasen 1594'ten sonraki sefer-i hümâyûnlar sayılıdır : Bir defa III. Mehmed, bir defa II. Osman, 2 defa IV. Murad, bir kaç defa IV. Mehmed, bir defa III. Süleyman, 3 defa II. Mustafa bizzât başkumandanlık etmişlerdir.

Sultan Süleyman Kaanûn-Nâmesi'ne göre sekbanbaşının yevmiyesi 70 akça idi (yeniçeri ağası : 400 akça). Şu halde sekbanbaşının eline bugünki (1973) parayla ayda 94.500 TL. geçiyordu. Sonradan yevmiyesi 80 akçaya çıktı ise de, akça yarı yarıya kıymetini kayb ettiği için sekbanbaşı, gerçekte Kaanûnî devrinin 40 akçasını alıyor, eline ayda 54.000 TL. geçiyordu. Bu para sekbanbaşının masrafları için yetersizdi. Onun için Hayrabolu'da yılda 20.000 akça getiren en küçük derecede bir zeâmet de, sekbanbaşı kim ise ona tahsîs edilmişti Böylece sekbanbaşı ayrıca yılda —Kaanûnî devri parasıyle— 900.000 TL. (dâimâ 1973 râyicini veriyorum) elde ediyordu.

Sekbanbaşılar içinde çok değerli generaller, harb adamları yetişmiştir. Bir çok vezir ve sadrâzam, vaktiyle sekbanbaşılık yapmışlardır. Yeniçeri ağalarının, hattâ kul kedhudâlarının askerlikleri yanında siyasî tarafları da olmasına rağmen sekbanbaşı, sadece askerdi. Onun için yeniçerilere harb meydanlarında en iyi kumanda edebilecek olan bir generalin bu makama getirilmesine dikkat edilirdi.

Kul Kedhudâsı (Kâhya Bey)

Yeniçeri ağasından ve sekbanbaşından sonra ocağın üçüncü generali kul kedhudâsı idi ki «kâhya bey» de denilirdi. Sancak beyi (tümgeneral) derecesindeydi. Terfî ederse beylerbeyi (orgeneral) olurdu. Kaanûnî devrinde günde 35 akça, bugünki (1973) parayla ayda 47.250 TL. maaşı vardı. Sonradan bu maaş 41 akçaya çıktı ama, XVII. asrın 41 akçası, Kaanûnî devrinin 20,5 akçasından ibaretti.

XVII. asır ortalarında kul kedhudâsının ehemmiyeti arttı ve sekbanbaşıyı geçmiye başladı. XVII. asır sonlarında sekbanbaşı, kesin şekilde ocağın üçüncü generali derecesine düştü ve kul kedhudâsı, yeniçeri ağasından sonra ocağın ikinci kumandanı oldu. **Sir Paul Ricaut** (II, 562), daha XVII. asrın 3. çeyreğinde kâhya beyi ocağın ikinci, sekbanbaşını üçüncü kumandanı göstermektedir. Bu durumun sebebi şudur :

Sekbanbaşı, muhârebede yeniçerilere kumanda eden generaldir. Kul kedhudâsı veya kâhya beyi ise, Istanbul'da yeniçerilerin teşkilâtı ile uğraşmaktadır. Zaman geçtikçe yeniçeriler siyasetin içine girdikleri için, ocağın iç işleriyle uğraşan general, daha ehemmiyet kazanmıştır. Nitekim XVIII. asır sonlarında d'Ohsson'a göre Istanbul şehrinin gerçek kumandanı kul kâhyası idi (VII, 314). Zîrâ Istanbul garnizon kumandanı yeniçeri ağası idiyse de, o politik bir şahsiyet, Dîvân üyesi olduğu için, bu işi fiilen kul kedhudâsı yapıyordu. Istanbul'daki bütün karakollar, kul kedhudâsının emrindeydi. Bir karakola tâyîn edilen her yeniçeri subayı, inhitat devrinde, kul kedhudâsına bir âidât öderdi (Uzunçarşılı, I, 196).

Yeniçeri Kâtibi

Ocağın 4. generali. «Yeniçeri Efendisi» de denilirdi. Bizzat padişah veya sadrâzam tarafından tâyin edilen bir maliyeci idi. Rütbesi sancak beyine (tümgeneral) eşitti. Eyâlet defterdarları gibi yüksek maliyecilere, bazan maliyeci ilmiye mensublarına verilen bir görevdi. Çok nâzik vazifeydi. Hem maaşı son derecede yüksek, hem bütün suistimallere müsaitti. Çok emin adamlardan seçilmesine dikkat edilirdi. Zîrâ muazzam yeniçeri teşkilâtının bütün büdcesi ve ödemeleri, yeniçeri efendisi'nin elindeydi. Defterler ve kütüklerden başka siciller de onun elinde olduğu için, mevcud olmıyan adamı deftere geçirip onun nâmına ulûfe alabilirdi. 1582'den sonra bu çeşit suistimallerin arkası ancak 1826 Vak'a-i Hayriyesi

ile alınabilmiştir. Gerçekte ocağın kurucuları çok iyi düşünmüşler ve ocağa ait bütün para işlerini, doğrudan doğruya Dîvân-ı Hümâyûn'a bağlı bir memurla kontrola almışlardır. Ama 1582'den itibâren ocağın baskısıyle bu göreve, ocaktan subaylar getirilmiye başlandı. Böylece ocağın para işleri âdetâ hükûmetin kontrolünden çıktı. Yeniçeri cuntası kimlerin elindeyse, para onların elinde kaldı. «Ağalar Saltanatı» denilen yeniçeri generallerinin gayrı meşrû saltanatı başladı. İsmi var cismi yok adamlar kütüklere geçirilerek nâmlarına ulûfe alınmaya, ölen yeniçerinin kaydı silinmiyerek onlar için de ulûfe alınmaya başladı. Fakat hepsinden korkunç olarak, iltimaslı her kişi ocağa yazılıp yeniçeri oldu. Acemî oğlanı eğitimi geçirmiyen, devşirme olmıyan kimseler ocağı doldurdu. 1582'den önce Dîvân'ın tâyin ettiği yeniçeri efendisi, gayrı kanunî tek kişiyi yeniçeri kayd edemezdi. Bu iş tamamen onun elindeydi. Aksi, başını kayb etmesine sebeb olurdu, başkaca bir cezası yoktu. Ama yeniçeri efendiliğine, ağalar cuntasının adamı bir hırsız, ağaların arzıyle tâyine başlanınca, işler değişti. Padişahlar, vezirler, ocağın fazlalığını temizlemiye çalıştılar. Bu işe yardım eden yeniçeri ağalarının bir çoğu da hayatını kayb etti. 1582'de 13.000'den az olan yeniçeri adedi korkunç derecede büyüdü. 1582 civarında yeniçeri efendisinin maaşı günde 140 akca kadar, yâni çok yüksekti (ayda 189.000 TL.). Suistimali aklına getirmesin diye hükûmet, bu göreve bu derecede büyük bir maaş veriyordu. Büyük tarihçi Âlî, bu görevde bulunmuştur ve aslen maliyecidir. *Künhü'l-Ahbâr*'da, kendisinden sonra, *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'ne aykırı olarak yeniçeri efendiliğinin nasıl «yeniçerilikden neşv-ü nemâ bulanların bir kaçına verildiğini», ocak düzeninin nasıl mahv olduğunu anlatır.

Üç ayda bir bordroları yeniçeri efendisi, «efendi kapısı» denilen makam konağında hazırlayıp verile imzasını atardı. Maiyyetinde 100 kâtip çalışırdı (d'Ohsson, VII, 322). IV. Murad, bu makama tâyin ettiği Mehmed Efendi'ye, görevine başlarken, şu dehşetli nutku çekmiye lüzum görmüştür (Naîmâ, II, 422-3) :

«Baka bre! Malkoç Efendî zamânından yeniçerilerin defter-i esâmîleri muhtell olup mürde (ölü) yerine geçmek çoğalıp etfâl-i reâyâ ve ırgad-ı berâyâ cümlesi yeniçeri defterine geçip adedleri mevfûr ve hazîne-i â'mire'ye zararları nâ-mahsûr olmuşdu. Görelim seni ne gûne hıdmet edersin. Zinhâr benim ilmim ta'alluk etmeksizin deftere bir esâme geçirmiyesin. Kalemi ve defteri bir hoş hıfz, ve istikaamet üzere eyliyesin. Eğer bir hıyânetin ve emrime mugaayir bir hareketin zuhûr ederse başını keserim, gözün aç!».

Fakat bu zavallı Mehmed Efendi, Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Husrev Paşa gibi gözü kanlı bir zorbadan, bâzı adamları yeniçeri yazma emrini aldı. Mehmed Efendi :

— Devletlü Vezîr, dedi; ben kulunuza pâdşâh hazretleri şöyle tenbîh buyurdular ki, kendilerin mâ'lûmu olmadıkca deftere vaz'-ı kalem etmiyeyim! (Naîmâ, II, 442).

Husrev Paşa'nın gözü döndü :

— Bre herîf, dedi; ben pâdşâhın mutlak vekîli ve vezîri değil miyim? Elbette yaz!

Mehmed Efendi, etek öptü :

— Sultânım ben başımdan korkarım, diye cevap verdi; vaz'-ı kalem edemem. Ve kendimi bu hıdmetden ıhtiyârım ile azl etdim. Bu hıdmeti sâhib-i devlet hazretleri (Husrev Paşa) bir gayri dâ'îlerine tefvîz buyurup bu kulların (beni) afv etsinler.

Husrev Paşa, şerefli adama gayrı kanunî iş yaptıramıyacağını anlayınca, yeniçeri serserilerini adamcağızın başına saldırttı. Zorbalar Mehmed Efendi'ye gidip :

— Bre zâlim, diye bağırdılar; pâdşâha yaranmak içün bizim ekmeğimizi kesip ve esâmemizi çaldın (sildin). Senden evvel gelen yeniçeri efendîlerinin etmedikleri gadri sen etdin! (Naîmâ, II, 442-3).

Efendi hem nâmuslu bir adamdı, üçüncü defa yeniçeri efendiliğine getirilmişti, hem de padişah korkusu, zorba korkusundan daha yamandı, baş eğmedi. Hayâtı zor kurtarıldı. IV. Murâd'ın emriyle harbe katılmayıp maaş alanları ve öldükleri halde başkalarının yerine maaş aldıkları isimleri, defterden «karaya çalmış» yâni silmişti.

Bu olayı, yeniçeri efendiliğinin ne belâlı bir makam olduğunu anlatabilmek için nakl ettim.

Turnacıbaşı

Ocağın 5. generali turnacıbaşı idi (Ricaut, II, 564). Ancak XVII. asır sonlarında zağarcıbaşı ve samsuncubaşı, turnacıbaşına takaddüm etmişlerdir. Sancak beyi (tümgeneral) derecesindeydi. Terfî ederse daha üst üç yeniçeri generalliğinden birine veya iyi bir sancağın beyliğine yahut bir beylerbeyiliğe verilirdi. Kaanûnî devrinde maaşı günde 23 akça idi (ayda 1973 râyiciyle 30.650 TL.). Sonradan 27 akça olduysa da, Kaanûnî devrinin 13,5 akçasıdır. Gerçekte 68. orta kumandanı idi. 68. orta Yıldırım Bâyezid devrinde (1389-1402), pâdişâhın turna avı için teşkîl edilmişti. Sonraları

bu hâtıra ile bu orta yeniçerilerine «turnacı» denildi. Bu ortada ulûfe defterlerine göre 1624'te 280, 1665'te 468 yeniçeri vardı (Uzunçarşılı, I, 204).

Turnacıbaşı, kumandanı bulunduğu ortayı, vekili olan bir binbaşı ile idare ederdi. Gerçekte ocağın 4. (sonraları 6.) generali olarak karargâhta çalışırdı.

Samsoncubaşı

Ocağın 6. generalidir (Ricaut, II, 564). Sancak beyi (tümgeneral) derecesinde idi. Terfî ederse daha üst bir yeniçeri generali, iyi bir sancağın beyi, bazan beylerbeyi (orgeneral) olurdu. Kaanûnî devrinde maaşı günde turnacıbaşı gibi 23 akça civarında iken, akça yarı yarıya değerini kaybedince sonra 29 akça oldu. Halk samsoncubaşına «seksoncubaşı» da derdi. Fâtih tarafından (1451-1481) «samson» denilen av köpeklerinin bakımı ve bu köpeklerle yapılan av ile görevlendirilmiş 71 ortanın hâtırasıyle bu orta yeniçerilerine «samsoncu» ve «seksoncu» denilmiştir Samsoncubaşı gerçekte 71. orta çorbacısı yâni kumandanı idi, fakat bu ortayı vekili bir binbaşı idare eder, o, yeniçeri karargâhında çalışırdı. 71. orta mevcudu 1624'te 350 ve 1665'te 531'di.

Samsoncubaşı, turnacıbaşı ile aynı üniformayı giyerdi. «Üsküf» denilen başlığına balıkcıl tüyünden sorguç takardı. Merasim üniforması, samur ve vaşak kürkü kaplı kadife elbise ile gümüş zencir, enselik ve özengili attı (Eyyûbî Efendi, *Kaanûn-Nâme*).

Zağarcıbaşı

Ocağın 7. generalidir. XVII. asır sonlarında turnacıbaşı ile samsoncubaşına takaddüm ederek 5. general hâline geldi. Sancakbeyi (tümgeneral) derecesinde idi. Terfî ederse daha yüksek bir yeniçeri generalliğine, iyi bir sancağa verilir, hattâ beylerbeyi (orgeneral) olurdu. Kaanûnî devrinde maaşı günde 16 akça idi (ayda 21.600 TL.). Sonradan 29 akça oldu (ayda 19.575 TL.) (bu devirde mevkıi 7. generallikten 5.'liğe çıkmıştı). «Zağar» da köpektir. Padişah, bu orta mensupları ile ava çıkardı. 64. ortaya zağarcı orta denilir, orta mensupları «zağarcı» adını alırdı. Gerçekte bu ortanın çorbacısı (kumandanı) olan zağarcıbaşı, ortayı vekili bir binbaşı vasıtasıyle idare eder, kendisi yeniçeri karargâhında çalışırdı.

1624'te zağarcı ortasının mevcudu 35 atlı ve 391 yaya, 1665'te 35 atlı ve 383 yaya idi. Atlılar, avda doğrudan doğruya padişaha refakat eder ve daha yüksek ulûfe alırlardı.

Solakbaşı

Ocağın 8. generalidir. Sancak beyi (tümgeneral) derecesindedir. Diğer generaller gibi terfî eder. Solakbaşından, Saray teşkilâtında bahs ettim. Çünki doğrudan doğruya padişahın şahsına bağlı bir generaldir.

60, 61, 62, 63. yeniçeri ortaları (taburları) solak ortalarıdır ve bu ortalar, hassa askeri olarak doğrudan doğruya sarayın emrine verilmiştir. Merâsimlerde pâdişâha refâkat ederler. Harbde padişahın çevresinde bulunurlar. Bu 4 orta kumandanının en kıdemlisine «solakbaşı» veya «başsolakbaşı» denilirdi.

Solakbaşı yeniçeri karargâhında çalışmadığı, yeniçeri ağasına değil doğrudan doğruya saraya bağlı olduğu için, onu yeniçeri generalleri arasında değil, saray generalleri arasında saymak daha doğrudur.

Harbde pâdişâha arkalarını dönmemek için sol elleriyle ok attıklarından dolayı bu birliklere «solak» denmiştir ve sol ellerini de sağ elleri derecesinde kullanabilmeleri için hususî eğitim görürlerdi. Yıldırım Sultan Bâyezid (1389-1402) devrinden beri mevcut en eski yeniçeri ortaları arasında idiler. Muhârebede çepçevre padişahın etrafını sarar, en yakınlarını bile yaklaştırmazlardı. Harb meydanında padişahın muhârebeden yüzgeri etmiye hakkı olmadığını senbolleştirmek üzere, koşmaması için pâdişâhın atının ön ayaklarını gümüş zencirle bağlıyan, başsolakbaşı idi. II. Bâyeyezid devrinde (1481-1512) mevcutları 150 iken Kaanûnî devrinde (1520-1566) 400 olmuştur. Padişahın atının yularını tutmak şerefi de başsolakbaşına aitti. Bu solak ortalarına girmek çok zordu. Tecrübe, çabuk kavrayış (sür'at-i intikal), itidal, ihtiyat aranırdı. Bir solağın yakışıklı, mehâbetli, güzel yüzlü, uzun boylu, çok cesûr olması, pek iyi silâh kullanması da lâzımdı.

Başsolakbaşının değiştirilmesi îcâb edince ekseriya Yedikule kumandanlığına (dizdâr-başı) gönderilirdi. Solaklara çok iyi bakılır, mükemmel üniformalar giydirilir, saltanatın şan ve şerefini göstermek için başlarına en değerli tüyler ve mücevherlerle süslü sorguçlar takılırdı (1922'ye kadar padişahın hassa askeri, merasimlerde hükümdâra refakat ederken, başına sorguç takardı). Solakbaşıların görevi umumiyetle hayat boyu idi. Vaşak kürkü ile

kaplanmış yeşil kadifeden üniformaları vardı (Uzunçarşılı, I, 218-26).

Revân sefer-i hümâyûnunda IV. Sultan Murad, Revân yakınlarında bir ırmak geçilirken, çevresindeki solaklardan birinin akıntıya kapıldığını ve boğulmak üzere bulunduğunu görmüş, atını mahmuzlayıp yaklaşmış, solağa yetişmiş, üniformasından kavrıyarak karaya çıkarıncaya kadar bırakmamış, bu sûretle hayatını kurtardıktan başka, bir avuç da altın ihsân etmişti (Peçevî, II, 36).

Başhaseki

Ocağın 9. ve sonuncu generalidir. Sancak beyi (tümgeneral) derecesindedir ve terfîleri diğer yeniçeri generalleri gibidir. Başhaseki de, başsolakbaşı gibi bir hassa generalidir ve saraya mensuptur. Padişahın muhâfız birlikleri arasında bulunan 14, 49, 66 ve 67. ortaların mensuplarına «haseki» ve bu 4 orta çorbacısının en kıdemlisine başhaseki denilmiştir. Başhaseki balıkçıl tüyünden sorguç takardı. Atlarının bütün koşumu gümüştendi. Fâtih tarafından ihdâs edilmiş olan haseki ocağının başhaseki dışında kalan diğer üç çorbacısı da itibarlı hassa subayları idiler

Kaanûnî devrinde başhaseki 23 akça yevmiye alıyordu (ayda 31.050 TL.). Sonradan 27 akça almıya başladı (ayda 18.225 TL.).

Başçavuş

Yeniçeri Ocağı'nın 9 generalden sonra gelen en mühim albayıdır. «Çavuşbaşı» ile karıştırılmamalıdır («çavuşbaşı», Tanzimat'tan önce mâbeyn müşîrlerine veya hunkâr ser-yâverlerine verilen addı, pek mühim bir saray görevi idi. Saray teşkilâtı bahsinde gözden geçirilmişti).

Başçavuş, ocağın protokol, merasim ve düzen işleriyle uğraşırdı. Ulûfe dağıtılmasını merasimini idare ederdi. Yeniçeri ağasının emirlerini ocağa tebliğ ederdi. Geçit resimlerinde birlikleri düzenlerdi. 2 yüksek rütbeli subay, yardımcıları idiler : orta çavuş ve küçük çavuş.

Büyük üniforması kürke kaplı çuha ferace idi. Terfî ederse başhaseki olurdu Yeniçeri olacak acemî oğlanının ensesine tokat atarak yeniçeri olduğunu gösterir töreni başçavuş yapardı. Başçavuşun ensesine tokat atmadığı acemî oğlanı, yeniçeri olamazdı (Eyyûbî Efendi, *Kaanûn-Nâme*) XVII. asırda başçavuşun ehem-

miyeti, XVI. asra nisbetle arttı. XVI. asırda 10 akça yevmiye alıyordu (ayda 13.500 TL.). XVII. asırda 21 akça oldu (14.175 TL.).

Muhzırbaşı

Ocağın başçavuştan sonra en mühim albayıdır. Doğrudan doğruya sadrâzam emrindeydi. Maiyyetindeki 60 yeniçeri ile sadrâzamın hem muhâfızı, hem emirlerini icraya memur adamı idi. Sadrâzam emirlerini (ki «emr-i sâmî» denilir) «muhzır» denen muhzırbaşının emrindeki yeniçeriler tebliğ ederlerdi. Sadrâzam, Istanbul'u teftişe çıktığı zaman yanına «falakacı» denilen 5 muhzır alırdı. Halktan ve esnaftan kötü halleri görülenler, sadrâzamın işaretiyle, bu falakacılar tarafından yatırılıp sokak ortasında ve halkın gözü önünde falakaya çekilirdi (d'Ohsson, VII, 324).

Muhzırbaşı da, balıkçıl tüylü üsküf giyerdi. Muhzırlar, aslında 26. ortayı meydana getirirlerdi. Muhzırbaşı, 3 yılda bir Has Ahır'dan bir at alır ve kendi malı olurdu. XVII. asırda yevmiyesi başçavuş gibi 21 akça idi (14.175 TL.).

Kedhudâ Yeri

Ocağın 3. albayıdır. Bu makam II. Bâyezid (1481-1512) tarafından ihdâs edilmiştir. Kul kedhudâsı (kedhudâ=kâhya bey) yardımcısıdır. XVII. asırda günde 20 akça (ayda 13.500 TL.) almaktadır. Terfî ederse muhzırbaşı olur, bazan daha da üste atlardı. Ocağın defter ve kayıtlarını kul kedhudâsı nâmına o tutardı *(Kavânîn-i Yeniçeriyân)*.

Devecibaşı

Ocağın 4. albayıdır. Zaman zaman kedhudâ yeri'ne takaddüm ederek 3. olmuştur. XVII. asırda gündeliği 28 akça idi (ayda 18.900 TL.). Ocağın develi birliklerinin kumandanı idi. Bu da balıkçıl tüyü taşıyan subaylardandı. İşi meşakkatli olduğu için maaşı, mevkiine göre biraz fazla idi. «Başdeveci» de denilirdi; Farsca «ser-şütürbân»dır. Deveci ortaları bir hayliydi, sayıları bir ara 25'e kadar çıkmıştır. Yâni ocakta 25 taburun develi (deveye bindirilmiş) olduğu anlaşılır *(Kavâîn-i Yeniçeriyân;* Eyyûbî Efendi, ***Kaanûn-Nâme***).

Başyayabaşı

Ocağın 5. albayıdır. «Yeniçeri subaşısı» da denilirdi. Ricaut'ya göre en kıdemli, birinci albaydı. XVII. asır sonlarında derecesinin düştüğü tahmîn edilebilir. Bu asırda günde 24 akça alıyordu (ayda 16.200 TL.). Çeşitli işlere, meselâ ocağın tüfek fabrikalarına nezaret ederdi. Terfî ederse devecibaşı veya kedhudâ yeri olurdu. Başyayabaşı gerçekte, 101. piyade ortasının (taburunun) en kıdemli çorbacısı (yayabaşısı) olan subaydır *(Kavânîn-i Yeniçeriyân;* Eyyûbî *Kaanûn-Nâme*'si).

Asesbaşı

Ocağın 6. albayı (Ricaut, II, 564). Ocağın inzibat kumandanı, askerî polis şefi.

Peykbaşı

Ocağın 7. albayı (Ricaut, II, 564). Gerçekte padişahın bir hassa albayıdır. Peyklerden, Saray teşkilâtında bahsetmiştim.

Başbölükbaşı

Ocağın 8. albayı. Başbölükbaşı diğer sınıflarda «binbaşı» demektir. Mutlak mânâda yeniçeri ocağından bir tek şahıs için kullanıldığı zaman, ocağın bu subayı anlaşılmaktadır. Gündeliği 13 akça idi (8.775 TL.). Atlı yeniçeri ortalarının kumandanlarının en kıdemlisidir. Diğer atlı ortalar üzerinde teftiş ve rapor hakkı vardır. Süvari yeniçeri ortalarının sözcüsü durumundadır *(Kavânîn-i Yeniçeriyân)*.

Zenberekçıbaşı

Ocağın 9. albayı. İşinin meşakkatinden dolayı maaşı yüksekti; günde 25 akça alırdı (ayda 16.875 TL.). «Zenberek», küçük havan topudur ve katır üzerinde taşınır. Daha eskiden «zenberek», elle değil, makinayla atılan ve değdiği yeri mutlaka delen kalın oktu. 82. orta, zenberekci ortası idi. Zenberekcibaşı, balıkçıl tüylü sorguç takmak hakkını haizdi. Zenberekcilerin ayrı talimhâneleri vardı (Evliyâ, I, 580). Aslı Farsca «zenbûrek» olan bu silâh, kale savunmasında da kullanılırdı.

Tâlimhânecibaşı

Ocağın 10. alayı. Ocağın ateşli olmıyan silâhlarla taliminden sorumlu olan en yüksek eğitim subayı. Terfi ederse zenberekcibaşı olurdu. Ateşli ve ateşsiz silâhlar için ocağın iki ayrı tâlimhânesi, bir de zenberekci sınıfı için daha küçük bir talim alanı vardı. Bunlar bilhassa XVI. asırda, dünyanın en yüksek atış okulları idi. Tâlimhânecibaşı, XVII. asırda günde 21 akca alırdı (ayda 14.175 TL.).

Avcıbaşı

Ocağın 11. albayı. Ateşli silâhlarla eğitimden sorumlu en yükcek subay. XVII. asırda gündeliği 21 akça (ayda 14.175 TL.).

Tüfenkcibaşı

Ocağın 12. albayı. 1500 civarında II. Bâyezid tarafından ihdâs edilmiştir. II. Bâyezid tüfeği, yeniçerinin en mühim silâhı olarak kabûl etmiş, Yavuz ve Kaanûnî'ye, oğlu ile torununa bu sûretle çok modern bir piyade bırakmıştır. 1500 yılından sonra yeniçerinin birinci silâhı artık kılıç ve ok değil, tüfektir. Fakat bütün yeniçeri ortaları tüfekli değildir. Tüfenkcibaşı, tüfek taşıyan bütün ortaların müfettişi idi.

Baştüfenkci

Ocağın 13. albayı. Ocağın tüfek imalât-hâneleri müdürü olan mühendis subay. Tüfeklerin dünyanın en iyi ve ileri hafif ateşli silâhları olarak imâlinden sorumlu idi.

Yeniçeri İmâmı

Ocağın 14. albayı Din subayı olup ilmiyye'dendir. Her ortanın (taburun) imamlarını teftişe salâhiyetlidir. Lâyenazl idi, yani bir defa tâyin edildikten sonra görevinden alınamazdı. «Yeniçeri sermüezzini» denilen müezzin binbaşı da imâmın emrindeydi.

Dîğer Yeniçeri Subayları

Diğer yeniçeri subayları, sayıları 200'den çok olan binbaşı ile, sayıları XVI. asırdan sonra binleri bulan küçük rütbede subaylar-

dır. Yeniçeri binbaşılarına çorbacı ve yayabaşı deniliyordu. «Başbölükbaşı» yerine XVIII. asrın 2. yarısında «binbaşı» tâbiri yerleşmiye başlamışsa da (d'Ohsson, VII, 295), bu tâbir yeniçeri sınıfı için kullanılmıyordu.

Orta (tabur) kumandanının umûmî adı «çorbacı» idi. Bâzı ortalarda «çorbacı» yerine «yayabaşı», bir kaç ortada ise «bölükbaşı» deniliyordu. Orta kumandan muavini olan yüzbaşıya «başkarakullukçu» denirdi. Bu subay, ortanın bilhassa karargâh ve inzibat işlerinden, çorbacısına karşı sorumlu idi. Her ortanın bir imâmı vardı. Sesi güzel bir orta yeniçerisi, o ortada müezzinlik yapardı. Çavuşlara «karakullukcu» deniyordu (Uzunçarşılı, I, 232-3, 235, 237).

Orta dışında da —yukarıda sayılan general ve albaylar hariç olmak üzere— binbaşı, yüzbaşı ve teğmen derecesinde subaylar vardı. Bunlar bilhassa Ağa Sarayı'nda çalışırlardı.

Yukarıda teker teker sayılan 9 yeniçeri generali ile 14 yeniçeri albayı sarı, diğer yeniçeri subayları kırmızı, efrâd ise siyah çizme giyerlerdi. Subayların gündelik üniformaları ile büyük üniformaları ayrı idi. Büyük üniformaları da, ikiye ayrılıyordu: Dîvân-ı Hümâyûn'a (hükûmet toplantısına) gidecekleri zaman ve bu gibi fevkalâde olmıyan günlerde giydikleri küçük merasim üniforması ve bayramlarda, ulûfe dağıtılmasında, elçi kabûllerinde, cülûs törenlerinde ve buna benzer fevkalâde hallerde giydikleri büyük merâsim üniforması. Büyük merâsim üniformasının giyilip giyilmiyeceği, Saray'ın protokol me'murlarının resmen bildirmesiyle anlaşılırdı.

Yeniçeri üniforması kırmızı (al) çuhadandı. Bâzı ortaların hususî üniformaları vardı (solaklar gibi). Tüyü dökülmüş, yıpranmış, parlaklığını kaybetmiş çuhadan üniforma giymek yasaktı. Devletin kapıkulu askerine her zaman için yepyeni üniforma giydirmeye muktedir olduğunu göstermesi, bir haysiyet mes'elesi sayılırdı.

Yeniçeri Sancakları

Her ortanın kendi senbolünü taşıyan flamaları vardı. Her ortaya ayrıca bir sancak verilir ve seferde bu sancak, o orta kumandanının çadırının önüne toprağa saplanırdı

Bütün ocağa şâmil iki büyük sancak ise, hazarda ve seferde kullanılan bayraklardı. Hazarda Ağa Kapısı'nda dalgalanan sancak sarı-kırmızı idi Seferde açılan ve çok kutsal sayılıp «İmâm-ı

Âzam Bayrağı» denilen sancak ise beyaz atlastan muazzam bir şeydi.

Seferde yeniçeri ağasının, o Istanbul'da ise sekbanbaşının otağının önüne dikilirdi. Üzerine altın sırma ile Fetih âyet-i kerîmesi işlenmişti : İnnâ fetehnâ leke fethan mübînâ ve yansureke'llaahü nasren azîzâ.

Seferde ağanın otağı önüne, büyük sancağın yanına iki, ağa vezîr ise üç tuğ dikilirdi.

Büyük sancağın beyaz olması, ocağın Sünnî ve Sünnî'liğin şampiyonu olduğunu gösteriyordu (Uzunçarşılı, I, 291).

Ne Kadar Yeniçeri Vardı ?

1582 yılı ki, imparatorluğun akıl almaz derecede büyüdüğü, Fas ve Polonya'ya hâkim olduğu, İndonezya'ya el attığı, Siyah Afrika'nın mühim kısmını nüfuzuna aldığı, bütün Kafkaslar'ı ve Batı İran'ı feth ettiği bir devirdir, yeniçeri efendisi olan asrının en büyük tarihçisi Âlî (Gelibolulu Mustafa Efendi)'nin *Künhü'l-Ahbâr*'da yazdığına göre yeniçeri sayısı «13.000'den eksik»ti. Bu rakam, imparatorluk ordusunun, «asâkir-i şâhâne»nin, çok büyük kısmı itibariyle tımarlı sipahisinden teşekkül ettiğini gösterir.

Yeniçeri ocağı, bir ağır piyâde tümeni, bir harb hassa tümeni olarak, bu gayeyle kurulmuştu. 1582'lere kadar bu şekilde kaldı, sonra büyümeğe başladı. Bu tarihte ise imparatorluk âzamî sınırlarına erişmişti. Binaenaleyh XV. ve XVI. asrın bütün fetihleri tımarlı sipahisi ile yapılmış, bütün büyük meydan muhârebeleri tımarlı sipahisi ile kazanılmıştır. Hattâ bu devirde Kırım ordusunun mühim hiç bir rolü yoktur. Gene XVI. asır sonlarından itibârendir ki Kırım ordusu, imparatorluk silâhlı kuvvetlerinin mühim bir parçası olarak ehemmiyet kazanmıştır. XV. ve XVI. asırlarda tımarlı sipahisinden sonra en mühim sınıflar levendler, korsanlar ve akıncılardı. Olayların tetkıkından yeniçerilerle diğer kapıkulu askerinin bu sınıflardan sonra geldiği anlaşılır.

1590'lardan itibaren yeniçerilerle diğer kapıkullarının ve Kırım atlı ordusunun büyük ehemmiyet kazandığı, zayıflayıp sayıları azalan tımarlı sipâhîsi ile akıncıları yerini almıya başladığı görülür ve XVII., XVIII. asırlarda bu istikametteki gelişme muntazam şekilde tâkıyb edilir. Zaman zaman Köprülü Mehmed Paşa, IV. Murad ve benzeri reformcular, kapıkulu sayısını yarı yarıya indirirler, fakat onlardan sonra kapıkulları gene eski sayılarına erişir. XVII. asır, piyâdenin süvârîye üstünlük kazanmıya başladığı devirdir, bütün dünyâda böyledir. Fakat XVII. asırda yeni-

çeri, geçen asırlardaki kalitesini ve disiplinini kayb etmiştir. XVIII. asırda çok daha büyük ölçüde kayb edecektir.

1582'den önce bütün yeniçeri ocağının sayısı asla 13.000'e çıkmadı. Fakat daha önceki zamanlarda bu sayı oynaktı, sâbit değildi. 1450'den önce yeniçeri ocağı, çok küçük bir birlikti. Tamamen bir hassa alayı gibiydi. Onu gerçek bir ağır piyade tümeni hâline getiren Fâtih'tir. Onun cülûsunda (1451) ancak 3.000 yeniçeri vardı. 1477'de Fâtih, bu sayıyı 10.000'e çıkarmış bulunuyordu. Fâtih devrinde bütün sınıflarda büyüme vardı, yeniçeriler de bundan nasiplerini nisbetli şekilde aldılar. Nisbetin bozulması, XVI. asırdan sonradır.

Fâtih'in son yıllarında Mevlânâ torunlarından Karamânî Mehmed Paşa, yâni bir asker değil, bir sivil sadrâzam olunca, kapıkulları ve devşirmelere sevgisizliği bilinen bu paşanın te'sîriyle Fâtih, ocağın sayısı 8.000'e indirdi. 1481'de büyük hükümdâr öldüğü zaman sayı bu idi. Tahta geçtiği zaman Türk aristokrasisini devletin mutlak hâkimi bulan Fâtih, bu zümre kendisine tahakküm etmeğe kalktığı için, devşirme partisine öncelik tanıyan siyâsetini uygulamış, fakat son yıllarında gene Türk aristokrasisini iktidâra getirerek tarih sahnesinden çekilmişti. Büyük hükümdârın öldürülmesi ânında patlıyan bir kaç günlük ihtilâlde devşirmeler, merkezdeki yeniçerilere dayanarak üstünlük kazandılar ve Türk aristokratlarının lideri olan Karamânî Mehmed Paşa'yı katl ettiler. II. Bâyezid (1481 - 1512) iki parti arasnda denge kurmıya çalıştı. Yavuz (1512 - 1520), bu dengeyi devr aldı. Fakat o da büyükbabası gibi sonunda Türk zâdegân zümresini iktidara getirerek tarih sahnesinden çekildi. Kaanûnî'nin cülûsunda Türk aristokratlarının lideri, Vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa idi. Onun düşmesinden sonra Istanbul'da iktidar, iki zümre arasında parsellendi. Türk aristokratlarını ilmiye sınıfı ve onun başı olan şeyhulislâm temsil ediyordu. Taşrada ise büyük ölçüde, Anadolu ve Rumeli'nde Türk beylerin hâkimdi. Fakat bu beylerin başına Istanbul'dan çok defa devşirme asıllı beylerbeyiler gönderiliyordu. Bu yüzden XVII. asırla beraber Anadolu'da Celâlî ihtilâli başladı. Rumeli'nde Türk beyleri çok güçlüydüler. Anadolu'da ise eski güçlerini kayb etmişlerdi.

Bu paragraflar, mevzu dışına kayma değildir. Yeniçeri sayısının azalıp çoğalmasında yukarıda anlatılan dengenin büyük rolü vardır. XVII. asırdan sonra Türk-devşirme mücadelesi tamamen tarihe karıştı. Zîrâ devşirme devri sona erdi. XVIII. asır yeniçerileri devşirme değil, Türk asıllıdır. Yerinde izah edeceğim.

Yavuz öldüğü zaman (1520), yeniçeri sayısı gene 8.000 idi. Kaanûnî uzun saltanatı boyunca (1520-1566) bu sayıyı muhâfaza edebilmek hünerini gösterdi. Onun devrinde bu rakam 8 ilâ 13 bin arasında oynadı. Torunu III. Murad devrinde 1582'de hâlâ 13. 000'i bulmuyordu. Ondan sonra iş çığırından çıktı.

XVI. asrın hemen son yıllarına kadar yeniçeri neferi olmak mühim ve imtiyazlı bir işti. 8-10 yıl acemî oğlanlığı yapıp tam bir askerî ve kültürel eğitimden geçmiyen, yeniçeri neferi olamazdı. XVIII. asırda acemî oğlanlığı yapmıyan bir sürü insanın ocağa kayd olunduğu görüldü. Bu sûretle askerin harb kabiliyetinin düşmesi tabîîdir.

Devşirme Sisteminin Sonu

Devşirme sistemi 1363'ten 1583'e kadar 220 yıl devam etti denilebilir. 1583'ten sonra ancak bir kaç devşirme yapıldı, sonra büsbütün bu âdetten vaz geçildi. Bu sûretle yeniçerilik, diğer kapıkulu ocakları gibi, gerçek kapıkulluğunu kayb etti. Modern orduya da dönüşemedi. Bir menfaat cuntası, bir milis hâlinde durumunu devâm ettirdi. İltimaslı olan Istanbullular ve taşralılar ocağa yazıldı. Bunlar acemî oğlanlarının eğitimini görmedikleri için sözde askerlerdi. Son yarım asırlarında yeniçeriler, muhârebede kaçan, Istanbul'da kaldırım kabadayılığı eden bir unsur hâline geldiler. Son çeyrek asırlarında işi büsbütün azıttılar ve Istanbul'u haraca kestiler. Istanbul'da ve taşrada bulundukları yerlerde, kendi milletleri için, düşman için alay mevzuu hâline geldiler. Esnaflık, kahvecilik ve her şey yapıvorlardı. 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın dediği gibi —ki bizzât yeniçerilikten yetişmeydi— «leblebici ve manav gürûhu» oldular.

Burada bir hususu tebârüz ettirmem lâzımdır: XVII., XVIII ve XIX. asır yeniçerileri, hele son iki asırdakiler yabancı ırkların devşirme çocukları değil, Anadolulu ve Rumelili öz Türkler'dir. Bu gerçek, Türkler için sevimsizdir. Sevimsiz olduğu için bir çok eski ve yeni tarihçimiz sükûtla geçiştirmiş, son asırların yeniçerilerinin de devşirme yâni aslen gayrı Türk olduğu intibaını vermek istemişlerdir.

Bir yıl içinde devşirilen devşirme çocuğun âzamî sayısı 3.000 olmuş ve bu sayı aşılmamıştır.

Daha I. Sultân Ahmed zamanında (1603-1617) yazılan *Esâs-ı Nizâm-ı Yeniçeriyân*'da, ocak düzeninin bozulmuş olduğu zengin misallerle gösterilmiştir. Bir önceki nesilde tarihçi Âlî bile aynı şeyleri söylemiştir.

Kitâb-ı Müsteâb (s. 26) müellifi 1621'de, mevcut Kapıkulu Ocakları ve Yeniçeriler'de devşirme nisbetinin, o târihte bile, ancak onda bir olduğunu söylüyor.

XVII. asrın ilk çeyreğinde bir iki devşirme oldu. Sonra 60 yıl kadar kimse devşirilmedi. Nihayet imparatorluk tarihinin son devşirmesi 1703 sonunda yapıldı, III. Ahmed henüz tahta geçmişti; 1703'te 1.000 çocuk devşirildi (Hammer, XIII, 137).

Şu halde devşirme sistemini XVI. asrın son yıllarından itibaren kalkmış, bu tarihten sonra ancak bir iki defa başvurulan bir usûl olarak kayd edebiliriz. XVI. asırdan sonra yapılan bir kaç devşirmede bir kaç bin çocuk devşirildi ve bunlar yalnız Hıristiyan Arnavut, Hırvat, Sırp ve Bulgarlar'dan seçildi, diğer ırklardan alınmadı (d'Ohsson, VII, 326). Çok defa çocuklarını ebeveynler istekleriyle verirlerdi. Zorla devşirme, nâdir bir olaydı. XVII. asırda «kuloğlu» denilen yeniçeri çocukları ocağa alınmaya başlandı. Sonra doğrudan doğruya paşaların, ağaların iltimas ettikleri Türk çocukları, bilhassa Istanbullular ocağı doldurdular. Çok nâdir olarak bazan Zenci yeniçeri de görülüyordu. Fakat Zenci'den subay yoktu (d'Ohsson, VII, 326-9).

Taşra şehirlerinde yeniçerilerin çoğalması, bu devre mahsus hususiyetlerdendir d'Ohsson (VII, 331-2), XVIII asrın sonları için, yeniçeri sayısının malûm olmadığını, bunu ancak yeniçeri ağasının bilebileceğini, fakat 20.000'i Istanbul'da olmak üzere 120.000 yeniçeri tahmin edildiğini, Istanbul'daki yeniçeri kışlalarında ise 3.000'den fazlasına tesadüfün mümkin olmadığını yazmaktadır. Şu halde yeniçeriler, ev bark sahibi olmuşlar, esnaflıkla meşgul bir zümre hâline gelmişlerdir.

Taşra yeniçerileri arasında XVI. asırda da devşirme olmayıp Türk olanlar çoktur. Bunlar Kahire, Şam, Bağdad, Budin gibi büyük şehirlerin Türk halkı içinden gönüllü olarak seçiliyorlardı.

Arşiv vesikalarına göre çeşitli tarihlerde yeniçeri mevcudu şöyledir (Uzunçarşılı, I, 613-28) :

1451 : 3.000, 1477 : 10.000, 1481 : 8.000, 1520 : 8.000, 1526 : 12.000, 1560 : 13.357, 1567 : 12.798, 1574 : 13.599, 1582 : 12.900, 1595 : 26.100, 1597 : 31.000. 1598 : 35.000, 1609 : 37.627, 1623 : 35.515 1640 : 17.000 (IV. Murâd'ın tedbirleri sayesinde), 1653 : 55.000, 1656 : 81.000, 1663 : 39.078 (Köprülü Mehmed Paşa'nın ıslahatı), 1679 : 26.374 (Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın ıslahatı), 1684: 31.970, 1687 : 70.394, 1689 : 40.000 (Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın ıslahatı), 1699 : 70.000, 1700 : 40.000 (Köprülü-zâde Amca Hüseyin Paşa'nın ıslahatı ve büyük harbin bitmesi), 1702 : 33.389, 1703 : 53.200 (bu sayıya yeniçeri emeklileri dahildir), 1706:

21.818, 1715 : 101.000 (Mora harbinin ihtiyacı neticesinde), 1727 : 81.000, 1745 : 34.695 (I. Mahmûd'un ıslahatı ve Almanya-Rusya harbinin bitmesi), 1750 : 34.188, 1752 : 33.109, 1804 : 64.456, 1826: kâğıt üzerinde 100.000.

Ancak XVIII. asra ait rakamlar, bir çok taşra yeniçerisini içine almadığı için, biraz daha şişkin olmak îcâb eder. Bu asırda bunlar çoğalmışlardı. XVII. asırda ise hazar zamanında henüz Istanbul dışında pek az yeniçeri bulunuyordu (Ricaut, II, 569). Bunlar da Budin, Belgrad, Bağdad, Erzurum, Şam, Kahire gibi bir kaç çok büyük kalede toplanmışlardı. Bu kalelerde bir kaç yüz veya bir kaç bin yeniçeri bulunuyordu. Bu kale yeniçerilerin kumandanlarına «serdâr» deniliyordu ki, alay beyi ile eşit bir rütbe sayılıyordu.

XVIII. asırdan önceleri taşra yeniçerileri, o şehrin halkından değil, Istanbul'dan gönderilenlerdi. Bunlar 3 yıl için gönderilir, 3 yıl sonra Istanbul'daki ortalarına iâde edilir, yerlerine başka ortalardan asker alınırdı. Taşra hizmetindeki yeniçeri, Istanbul'dakilerden fazla olarak ayda 15 kilo koyun eti, kâfi mıktarda buğday veya un, ulûfesine ilâveten 30 akça (XVII. asırda değeri : 675 TL., XVI. asırda bir misli fazla) tazminat alırdı (Uzunçarşılı, I, 325; Cevad Paşa, *Târîh-ı Askerî-i Osmânî,* 105).

Yeniçeri Ocağını Islah veyâ İmhâ Projeleri

Ocağın kurulmasının üzerinden bir asır geçmeden ve sayıları daha 8.000'den ibâretken, pâdişahların yeniçeri askerinden şikâyetçi oldukları görülür. Şikâyet edenler, Fâtih ve Yavuz gibi mühim adamlardır. Ocağı çok iyi düzenleyip kullanan Kaanûnî'nin bile bir iki şikâyeti görülür. Fakat III. Murad zamanına (1574-1595) kadar bunlar ehemmiyetsizdir. Bu yıllara kadar yeniçeri, görevi ve görevleri neyse, akla gelebilecek en mükemmel şekilde yerine getirmiş bir sınıftır. Bir ağır piyade tümeni olarak, en büyük meydan muhârebelerinde sayıları ve imkânları neyse, fedakârca kullanmışlardır. Kahraman, şecî, korkunç derecede disiplinli, millî ve askerî geleneklere, padişaha taassuba yakın derecede bağlı bir tümendir.

Kaanûnî'den sonra bütün müesseselerde, bir gerçek cihan devletinin getirdiği üstün nîmet ve refah alâmetleriyle gevşeme başlar. Fedakârlık ve disiplin duygusu zayıflar. Türk toplumunun ateşli çağı küllenmiştir. Millet bu cihan devletini gerçekleştirmek için çok yorulmuş, çok meşakkat çekmiştir. Artık işin keyfine kaçmıya mütemâyildir. Padişah ve vezirlerde bile bu temâyülü sezme-

mek mümkin değildir. Halbuki devlet, bir dakika gaflet uykusuna dalmaksızın kurulmuştur. Bir dakikalık gaflet uykusu da, bir çok fedakârlıkla elde edilebilmiş şeyleri bozacak, hattâ kayb ettirecek derece zarar verebilmektedir. Bu ortamdan yeniçeri ocağı da nasîbini almıştır. Ama toplumun her kesimi tereddî edebilir, fakat asker kesimi dejenere olmıya başlarsa, devlet elden gidiyor demektir. Devlet elden gidince de hiç bir şey yoktur. Onun için Osmanlı-Türk toplumu, ordunun dejenere olması üzerinde, her şeyden fazla durmuş, her şeyden fazla buna ehemmiyet vermiş, orduyu ıslah edebilmek için her türlü fedakârlığı göze alabilmiştir. Bizzât padişahların davranışı böyle olmuş, ordularını düzeltmek için altın tabaklarını, gümüş şamdanlarını satmışlar, icab ettiği yerde başlarını da vermişlerdir.

XVI. asrın sonlarındayız. «Kaanûnî Asrı»nın müstesna fikir adamlarından, bizzât yeniçeri efendiliği yapmış olan Âlî'nin, ocak hakkında, o zamana kadar yazılmamış şekilde, ağır tenkitlerde bulunduğu görülür. Aynı yılların büyük fikir adamlarından Şeyhulislâm ve Hâce-i Sultânî tarihçi Sâdeddin Efendi, uzun zaman ve çeşitli cephelerde yeniçerilerin ne yaptıklarını araştırdıktan, Haçova meydan muhârebesinde de onları gözleriyle gördükten sonra kararını verir : Bu ocak adam olmaz, ortadan kaldırılıp yeni bir ocak kurulmalıdır. Halbuki Sâdeddîn Efendi'nin tanıdığı yeniçeri, sonraki asırların yeniçerisine göre üstün muhâriptir ve çok daha disiplinlidir. Ama Efendi, Kaanûnî devrini yaşamış adamdır. O devirdeki kalitesini kayb etmiş askere tahammül edememektedir.

Başka bir hâce-i sultânî, Ömer Efendi, Sâdeddîn Efendi'nin vakıtsiz ölümüyle padişahı zorlıyamadığı ocağı ortadan kaldırmak, «Türk ve Türkmen'den asker yazmak» fikrini ondan öğrenmiş ve talebesi II. Osmân'a aşılamıştır. II. Osman, ocağın kaldırılması için her şeye teşebbüs eder. Her şeyin iki dudağı arasında olduğunu sanacak kadar genç ve tecrübesiz olduğu gibi, çevresinde atalarının vezirleri, müşavirleri tipinde adam da yoktur.

Kardeşi IV. Murad, Koçi Bey'in tesirindedir. Koçi Bey'in tavsıyesi, ocağın ortadan kaldırılması değil, ıslah edilmesi yolundadır. IV. Murad, öyle yapar. IV. Murâd'ın kurduğu düzen 1644'e kadar ancak 4 yıl devâm eder. Kardeşi Sultân İbrahim'in saltanatının ikinci yarısı (1644-1648) ile IV. Mehmed'in çocukluk yılları (1648 - 1656) düzenin bozulduğu devirdir. 1656'da Köprülü Mehmed Paşa iktidara gelir. Ocakta IV. Murâd'ın yaptığı ıslahatı biraz daha dar bir açıdan gerçekleştirir ve bütün Köprülüler (Fâzıl

Ahmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Fâzıl Mustafa Paşa, Amca-zâde Hüseyin Paşa), onun izini tâkıyb ederler.

Lâle Devri'ni yaratan Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa, ocağın ıslahı gibi mes'elelere elini bile bulaştırmak istemez. O derecede ocağın geleceğinden ümitsizdir. Ocağın yanında —en teknik sınıflardan başlamak üzere- - ikinci bir modern asker kurmak fikri İbrahim Paşa ile başlar. Yeniçeriler bunu anlamakta gecikmezler. Çok kazan kaldırmışlardır ama, Patrona İhtilâli, en yüz hızartıcılarından biridir; açık bir medeniyet düşmanlığıdır.

I. Mahmud (1730 - 1754) ihtiyatla adım atmasını bilen bir hükümdardır. Bütün Osmanoğulları gibi cesaretten yoksun değildir, fakat çılgınca adım atmamasını da bilir. Hem babasının (1703), hem amcasının (1730) nasıl iki ihtilâl ile tahttan indirildiğini görmüş, bu hâdiselerin içinde yaşayıp mim koymuştur. III. Ahmed-İbrahim Paşa ekolünün takipçisidir. Askerî ıslahat sahasında da öyle. Teknik sınıflardan başlıyarak ıslahat yapar ve yeni birlikler vücûde getirmiye çalışır.

III. Mustafa'nın (1757 - 1774) yeniçeriler hakkındaki fikirleri hiç de müsbet ve dostça değildir. Babası III. Ahmed'le amcası II. Mustafa'yı tahttan indiren bu milise karşı teveccühsüzdür. Yeni teknik sınıfları geliştirmeye büyük ölçüde ağırlık verir. Bu devir Osmanlı târîhini çok iyi bilen d'Ohsson'a göre (VII, 331-2), yeniçerilerden ıslah kabûl etmediği için nefret etmektedir, eyalet askerine güvenmektedir ve yeniçeri ocağını bilerek zayıf durumda bırakmış, diğer sınıfları geliştirmeye çalışmıştır. Fakat bu tutum 1768-74 Rus harbinde kötü netice verir.

Ne yapmalı Allah'ım? Kardeşi I. Abdülhamîd (1774-1789), ağabeyinden biraz daha ihtiyatla gene teknik sınıflar yetiştirmekten başka bir yol bulmaz. Yeniçeriler, bu sınıflara, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, Mühendis-hâne-Bahrî-i Hümâyûn'dan yetişen topçu, istihkâm ve deniz subaylarına diş bilerler. Ama kazan da kaldıramazlar. Zîrâ yeniçeri generalleri, hattâ albayları, padişah ve sadrâzamın adamlarıdır.

Burada şunu hatırlatmak isterim : Yeniçeriler yalnız başlarına değillerdir. Onları tutan ciddî bir efkâr-ı umumiye vardır. Padişah ve sadrâzam, bu efkâr-ı umumiyeyi gözden kaçırmamak durumundadır. Nitekim I. Abdülhamîd'in reformlarını yetersiz bulan Sadrâzam Ispartalı Halil Hamîd Paşa, muhâfazakâr devlet adamlarının baskısına karşı koyamaz, kellesini verir.

Ama radikal reformcu ortaya çıkmıştır : III. Selim (1789 - 1807). Babası III Mustafa'nın yeniçerilere karşı duygularının vârisidir III. Mustafa, bu sevgili oğlunu 14 yaşına kadar yanından

ayırmamış, onu Mühendishâne'den yetişen topçu ve istihkâm subaylarının atışlarına, manevralarına götürmüş, yeni istihkâmları ve Boğaz kalelerini, subay yetiştiren askerî okulları göstermiştir. Amcası I. Abdülhamîd'in zamanında da Velîahd-Şehzâde Sultan Selim, serbest bir hayat yaşamış, hattâ XVI. Louis ile muhâbere etmiştir Amcasını tahttan indirmek için ciddî bir kompIoya girişmesine rağmen, I. Abdülhamîd, hayâtını bağışlamıştır. Osmanlı tarihinde nâdir olaydır.

III. Selim, yalnız ordunun düzenlenmesiyle işin bitmiyeceğine çoktan karar vermişti. Bütün müesseselerin ıslahı ve yenilenmesi lâzımdı. Nizâm-ı Cedîd'e başladı. Büyük mesafe aldı. Ama âsîlere karşı «vur» emrini verebilecek kararlılıktan yoksundu. Kardeş kanı akıtmak istemedi. Gözünden sakındığı modern ordusu, âsîler Istanbul'da cirit oynarlarken kışlalarında kaldı ve zamanla ortadan kalktı.

Sadrâzam Alemdar Mustafa Paşa, bir yıl önce efendisi III. Selîm'in bıraktığı yerden devâm etmek istedi. Ama bunu yapacak kapasite onda yoktu.

Bu işi yapacak kapasite, III. Selîm'in sevgili talebesi II. Mahmud'da vardı. Kaanûnî Sultan Süleyman'dan, 300 seneden beri gelen padişahların en büyüğü... Ama artık yeniçeriler işin ölüm kalım savaşı olduğunu anlamışlardı. Hükümdarların, bilhassa bu yenisinin haklarındaki fikirlerini iyi biliyorlardı. Eskimiş, çağ dışı kalmış, mesleklerinden uzaklaşmış olduklarının farkında idiler. Ama talim kabûl etmiyorlardı. Kabadayılık ve haraççılık daha kolaydı. Mermere avuç çalmakla işin biteceğini iddia ediyorlardı ama, buna kendilerinin de inandığı sanılmaz. Cihanı titreten ataları, bu frenk usûlü talimlerle mi yetişmişlerdi? Bu «gâvur padişah» ne yapmak isterdi. Böyle halîfe olur muydu? Ulemâ'yı kışkırtıyorlardı. Ama ulemâ da artık onların yanında değildi. Onlar da bu ocağın çok eskidiğine karar vermişlerdi, halkın yeniçerilerden nefretine karşı çıkamazlardı. Istanbul halkı, yeniçeri şerrinden sokağa çıkamaz hâle gelmişti. Belli başlı bütün tüccar ve esnaf, haraca bağlanmıştı. Her orta, belirli ticaret yerlerinin «koruyucusu» idi. Mafia'nın, usullerini, yeniçerilerin son devrini tetkik edip vaz' ettiği sanılsa yeridir.

Burada yeniçeriliğin tarihini anlatmak, mevzuumun tamamen dışındadır. Bir kaç çizgi göstermek istedim. Ocağın tarihi, siyâsî tarihi alâkadâr ettiği nisbette, siyasî tarih kısmında verildi

Daha XVII. asrın 2. yarısında Lord Paul Ricaut (II, 572-4), ocağın nasıl dejenere edildiğini anlatır. Söylediklerinin hulâsası şudur: Acemî oğlanları eskiden ortalama 6-7 yıl, daha eskiden 8-10

yıl bir talim ve terbiye geçirdikten sonra yeniçeri neferi olabilirlerdi. XVII. asırda bu müddetin bir yıla, hattâ altı aya indiği görüldü. Esâsen artık devşirme yapılmadığı için, yeniçeri çocukları ve bazı iltimaslı şehir çocukları, acemî ocağına yazılıyorlardı. Bunlar askerliği ve disiplini öğrenmeden yeniçeri olup muhârebe meydanına gönderiliyor, kumandanları yumuşak olduğu takdirde, harbden kaçmak için fırsat arıyorlardı. Yeniçeri ulûfesi yüksekti ve câzipti. Böylece Anadolu'dan bir çok Türk çocuğu gelip ocağa girme yolunu buldu. Zamanla iltimas, ocağa girebilmek için tek çâre hâline geldi. Yeniçeriler, Istanbul'da ticaretle de uğraşmıya başladılar ve böylece askerlik vasıflarını mühim ölçüde kaybettiler. II. Osman ocağı kaldırmak istedi, başını verdi. Kardeşi IV. Murad, herkes gibi yeniçerileri de korkutmuştu, ona karşı bir şey yapamadılar. IV. Murad ekolünün adamı olan Köprülü Mehmed Paşa ocağı düzenledi ve sayılarını indirdi ama, gene de oğlu Fâzıl Ahmed Paşa'ya ölürken ilk fırsatta bu ocağı ortadan kaldırmasını vasıyet etti (İngiliz diplomatı Ricaut, bu iddiadadır, diplomatik bir istihbarat olabileceği gibi, bir halk dedikodusunu da bize nakletmiş bulunabilir). Fakat Fâzıl Ahmed Paşa, büyük dış gailelerle meşguldü. Zamanında Ocak da oldukça düzene girmişti; onun için böyle bir şeye teşebbüs etmedi.— Ricaut'nun anlattıkları burada bitiyor.

Vak'a-i Hayriye'nin şâhidi olan ve son yeniçerileri görmüş bulunan Sir Adolphus Slade, bize şunları anlatır *(Kapdan Paşa,* 54-5, 73-5) :

«Müslümanlık ve Türklük gururu, orduda Avrupalı subayların tam sorumluluk ve salâhiyetle görev almasına mâni oluyordu. Sultan Mahmûd'un büyük bir sabır ve dikkatle hazırlayıp bir günde başardığı yeniçeri ocağının kaldırılması işi sırasında, kışlalar topa tutulmuş ve bilhassa bu ocakların küçük rütbeli subayları katledilmişlerdi (büyük yeniçeri subayları, padişahın adamı idiler). Bu bâdireden sonra, yeni orduyu yetiştirmek için ayrılan subaylar, gerekli bilgi ve kabiliyet sahibi değillerdi.

«XVI. ve XVII. asırlarda Rusya imparatorluğunun en güzîde kuvveti olarak görünen strelitzler (Çar'ın kapıkulları), yeniçeriler gibi devletin başına belâ kesilince, Büyük Petro hepsini (çok kanlı bir şekilde) ortadan kaldırmıştı. Fakat yeni ordu teşkîl edilirken, bu ordunun eğitim ve terbiyesini Avrupalı subayların idaresine vermeyip de yine Rus subaylarına bıraksaydı, baş düşmanı olan İsveç kralı Demirbaş Şarl, Moskova'yı işgal edip Kremlin Sarayı'na yerleşirdi. II. Mahmud, yeni ordusu için ilk öğretmenden biri sıfatıyle Baron von Bolley adında Bavyeralı bir Alman

asılzâdesini çağırdı. Bu zât, geçenlerde öldü. Istanbul'da çamaşırcı bir Rum kadının kızıyla evlenmişti...

«Vak'a-i Hayriye'den 3 yıl sonra, 1829 yılında, II. Sultan Mahmûd'un saltanatı tehlikeye girmiş bulunuyordu. Halkın büyük bir kısmı memnun değildi ve hoşnutsuzluk artıyordu. Yeniçerilere değilse bile yeniçerilik örf ve âdetlerine mânen bağlı olan halk kitleleri, padişahın bu teşkilâtı kanlı bir şekilde ortadan kaldırmasının mânâsını pek de anlamamıştı. Halbuki II. Sultan Mahmud, çağının en önder hükümdarlarından biridir. Devletinin içinde bulunduğu geriliği görmüş, batılılaşmasına gayret etmiş, eğitim ve fen sahalarında olduğu kadar, tıp ve san'atta da başarılar sağlamıştır. Meselâ Istanbul'da asırlardır zaman zaman veba salgını olur, halk ve ulemâ bunu Allah'ın işi addederdi. Bugün bütün Avrupa'da salgının önüne geçmek için tatbik olunan karantina usulünü Türkler bir türlü kabûl etmemişlerdir. Bilhassa Mekke'den dönen hacıların bir çok hastalıklar getirdikleri muhakkaktı. Fakat mübarek yerlerden dönen hacılara kimse söz söylemek istemiyordu. O sıralarda Kız Kulesi, veba hastahanesi olarak kullanılıyor ve başında Fransız doktorlarından Antoine Lagot bulunuyordu. II Sultan Mahmud, halkın cahil tabakasının karantinayı bir gâvur icadı saymasına aldırmadı, kararını verdi ve Fransız doktorunu işin başına geçirerek Türkiye'de ilk defa karantina teşkilâtını kurdu. Benim Istanbul'da bulunduğum bu yıllarda padişahın emriyle Avrupa'da tahsil gören yüzden fazla Türk memuru vardı. Fakat Büyük Devletler, Türkler'e nefes aldırmıyor ve Ruslar'la savaş da Türkler için iyi gitmiyordu. Istanbul'da gıda maddelerine kadar sirayet eden darlık, her şeyi padişahtan bilen halkı bezdiriyordu...

«Rus amirali Mençikof, İngiliz amirali Greig ile birleşerek Türkler'in Doğu Karadeniz sahillerindeki Anapa ile Poti'yi ele geçirmişler, hattâ General Paskieviç, Kars'a girmişti. İngiliz, Fransız ve Rus kuvvetleriyle birlikte hareket eden Yunan ihtilâlcileri, Mora'yı işgal ettiler. Türkler'in asırlardan beri vatanları olan bu ülkelerin elden çıkması felâketti ama, Türkler, zaten ömürleri boyunca devamlı harbe alışıktılar. Bütün bu kötü şartlar içinde Istanbul'daydım. Bu şehirde hayat hâlâ tabiî seyrini devâm ettiriyordu, hâlâ güzel ve tatlıydı, Istanbul'da güzellik sanki ölümsüzdü, hiç bir şart onu ihlâl edemiyordu».

Yeniçeri Unvanları ve San'atları

Yeniçeri generallerine, albaylarına ve daha bâzı subaylara «ağa» denilirdi : Ahmed Ağa, Mehmed Ağa, Mahmud Ağa gibi... «Ağa» büyük unvandı ve mutlak mânâda «Ağalar» şeklinde kullanılırsa yeniçeri generalleri ile diğer kapıkulu ocakları generalleri anlaşılırdı. Hattâ «ağavât hazarâtı» denilirdi. Hiç bir yeniçeri için «bey» unvânı kullanılmazdı. Paşa unvânı da öyle. Yalnız bütün yeniçerilik tarihinde 29 yeniçeri ağasına vezir pâyesi verilmiştir; onlara «paşa» veya «ağa-paşa» denmiştir. Yeniçeri efendisi olan maliye tümgenerali ile yeniçeri imâmı olan din albayına «efendi» denilirdi. Bunlara «ağa» denmezdi, zîrâ Ocak dışından biri maliyeciler, ikincisi ilmiyye mensupları arasından tâyin edilirdi.

Yençerilerin Bektaşî tarîkatine girmeleri çok yaygın bir gelenekti. Ocağa «Hacı Bektaş Ocağı» denilirdi. Ocağın Hacı Bektaş Velî tarafından kurulduğu sanılırdı. Ancak Mevlevî, Halvetî, Nakşî, Melâmî olan yeniçeriler de vardır. Bektaşî tarîkati, ocakla iç içe girdiği için, II. Mahmud bu tarîkati de kapatmış, çeyrek asırdan fazla Bektaşî tekkeleri kapanmış veya gizli çalışmıştı. Yeniçeriliğin kaldırılmasını tenkid eden Bektaşî dervişleri cezalandırılmış, bir ikisi asılmıştır.

II. Mahmud, Kapıkulu Ocakları'nın bir parçası sayarak Mehter-Hâne-i Hâkaanî'yi de kapatmış ve Batı usulü bandoyu, Muzıkay-ı Hümâyûn'u, İtalya'dan getirttiği Donizetti Paşa'ya kurdurmuştu. İnkılâplar sırasında böyle vahîm hatalar yapıldığı çok görülmüştür.

Mehter-Hâne'nin kapatılması çok ağır bir hatâ idi, zîrâ Avrupa, askerî musikisini, mehter musikisini taklîd ederek kurmuş bulunuyordu. İşin kazançlı tarafı, Batı Musikisi'nin Türk toplumuna iyice girmesi ve Türk gençlerinin ciddî şekilde Batı Musikisi öğrenmiye başlamaları oldu.

Yeniçeriler içinde değerli şâirler ve her sahada san'atkârlar, hattâ ilim adamları da çıkmıştır. Yeniçeriler, Türk halk şiirine ve musikisine çok düşkündüler, iyi saz çalanları çoktu. Bir meraklı tarihçinin çıkıp yeniçeri şairlerini, san'at ve ilim adamlarını bir kitapta toplayıp kaleme alması ilgi çekici olur ve bu ünlü ocağın kültürümüze neler getirdiği daha iyi anlaşılır. Böyle bir kitap yoktur.

Nihayet yeniçeri mezar taşları, Türk taş san'atının müstesna eserleri arasındadır. Yeniçeri generallerinin, albaylarının, çorbacılarının, diğer rütbedekilerin üsküfleri, mezar taşında cisimlen-

dirilmiştir. Nâdir görülen bu mezar taşlarının yayınlanması da meraklısını bekliyor. Nâdirdir, çünkü Vak'a-i Hayriye'de pek çok yeniçeri mezar taşının, yeniçerilik alâmetlerini ve üsküflerini gösteren kısımları tahrîb edilmiştir. Dediğim gibi inkılâb, biraz da çılgınlıktır. Zîrâ kurulu düzenin bir tarafını değiştirmek amacındadır. Bu iş yapılırken neyin faydalı, neyin fuzulî ve zararlı olduğu çok defa temyîz edilemez.

Kuzey Afrika Yeniçerileri

Açıklamıya çalıştığım gibi, XVI. asırdan sonra yeniçerilerde devşirme kanı azalır ve gittikçe Türk kanı hâkim olur. Bir de Kuzey Afrika'da 3 yeniçeri ocağı vardır : Cezâyir, Tûnus ve Trâblusgarb (Libya) beylerbeyiliklerinde. Bu üç ocaktaki yeniçeriler, bilhassa Batı Anadolu'dan (daha az mıktarda Güney ve Orta Anadolu'dan, bazan Karadeniz bölgesinden ve Rumeli'nden) gönüllü olarak Kuzey Afrika'ya gelmiş Türk gençleridir. Kuzey Afrika Ocakları'nda hiç devşirme yoktur. Yalnız Istanbul'daki yeniçeri teşkilâtını —daha küçük ölçüler içinde— aynen ve tamamen taklîd ettikleri için kendilerine «yeniçeri» denilmiştir. Bunların tarihi, siyasî tarih kısmının Kuzey Afrika bahislerinde anlatılmıştır.

Yeniçeri oğluna «kuloğlu» denilir. Bu tâbirin asıl Türkiye'de ve Istanbul'da bir menşe belirtmekten öte etnik bir değeri yoktur. Zîrâ asıl yeniçeri ocağına mensup kuloğullarının anneleri Türk'tür. Ancak Kuzey Afrika'daki 3 Türk eyaletinde bu kelimenin etnik bir mânâsı vardır.

Kuzey Afrika Ocakları'nda yeniçeri çocuklarına gene «kuloğlu» deniliyordu ama bunların anneleri Türk değildi, zîrâ Kuzey Afrika eyaletlerinde Türk kızı yoktu. Anadolulu yeniçeriler bu eyaletlerde Arab, bazan Berberî kızları ile evleniyorlar, kuloğulları melez olarak bu evlenmelerden doğuyorlardı. Istanbul ve Anadolu ile Rumeli şehirlerindeki kuloğulları, diğer Türkler'in bütün imtiyazlarına sahipken, melez olan bu Kuzey Afrika kuloğullarının statüsü düşüktü. Kuzey Afrika eyaletlerinde imtiyazlı sınıf, yeniçeri olsun, levend olsun, başka meslekten olsun Türkler'di. Kuloğulları ikinci sınıfı meydana getiriyorlardı ve imtiyazları, sâf Türk olan babaları derecesinde değildi. Yerli halk (Arab, bir mıktar Berberî), en imtiyazsız sınıftı.

Kuzey Afrika'da kuloğulları, mühim bir kitle meydana getirmiş, XVI. asrın ilk yıllarından, Oruç Reîs devrinden (Yavuz çağı) başlıyarak gittikçe çoğalmışlardır. Bugün milyonlarca Cezâ-

yirli, Tûnuslu ve Libyalı'nın (Fas'ta ehemmiyetsiz) menşei kuloğullarıdır ve bir kısmı bu menşelerini bilmekte, Türk menşeli olmakla öğünmektedirler. Bunların sayısının ehemmiyetini belirtmek için, Cezâyir'in büyük şehirlerinden Tlemsen'in nüfusunun dörtte birinin yakın zamanlara kadar kuloğlu olduğunu söylemek yeter (A. Bel, *Tlemsen, İslâm Ans.*, XII, 395a-b). Arablar «kuloğlu» kelimesini «korgli» ve bazan daha düzgün şekilde «kulogli» diye telaffuz etmişlerdir.

Ulûfe ve Kazan Kaldırma

«Ulûfe», yeniçeri maaşıdır. Yalnız kapıkulu ocaklarının maaşları hakkında kullanılan bir terimdir. Husûsiyeti, gündelik olarak hesâb edilmesi, fakat üç ayda bir ödenmesidir. Bu ödenmenin büyük törenle yapılması kanundur. Ulûfe dağıtıldıktan sonra kapıkulları, padişahın hazırlattığı çorbayı içerler. Bu çorbayı içmeyi reddetmek, ısyân alâmetidir. O zaman, çorba kazanını devirirler. Ulûfe gününden başka bir gün baş kaldırmaya heves etmişlerse, kendi ortalarının büyük karavana kazanını devirirler. Buna «kazan kaldırmak» denilir, korkutucu ve çok defa pek uğursuz neticeler veren bir olaydır. Milleti bıktırmış, padişah ve vezirlerin nefretine sebeb olmuştur. Zîrâ kazan kalkmakla kalmaz. Arkasından «Etmeydanı» denilen Aksaray meydanına veya «Atmeydanı» denilen Sultanahmed meydanına yığılıp nümâyişe başlarlar. Nümayiş iki türlü olur : «İsterük!» ve daha fazla «istemezük!» şeklinde. «İsterük» daha uğursuzdur, zîrâ cunta bir liste yapmıştır, o listedeki kelleler istenir. Listelerde —pâdişah hâriç ve Hânedân üyeleri hâriç— yer almadık adam yoktur. Şeyhulislâm Yahya Efendi gibi akıl almaz adamlar bu listelere girmişlerdir. Sonra padişahla pazarlık başlar. Padişah çok defa listeyi pek kısaltmıya, muhtasar hâle getirmeye muvaffak olur. Çetin müzakerelerdir. Fakat bütün kellelerin kurtarıldığı vak'alar çok değildir. «İstemezük!» ise, sadrâzamdan, hattâ şeyhulislâmdan başlıyan bir azil listesi ifade eder. Ekseriya kendi generallerinden bir kaçını da bu listeye ilâve etmek âdettir. Zîrâ bu generaller, kazan kaldırtan cuntaya karşı cuntanın adamlarıdır.

Son kazan, Vak'a-i Hayriye günü kalkmıştır. Evet, Vak'a-i Hayriye denilen kanlı temizlik hareketiyle ocağı söndürme kararını Sultan Mahmud, bu kazan kaldırma üzerine almıştır. Son kazan kaldırmanın sebebi «istemezük!» şeklindedir. Yeniçeriler, Sultan Mahmûd'un modern ordunun çekirdeği olarak eğittiği birliklerin lağvını istemiş, modern ordunun kurulmasını istememişler-

dir. Halbuki padişah çok ihtiyatlı davranmış, modern eğitim görecek askerin arasına bir çok gönüllü yeniçeri gencini almıştı. Ancak bu gençler, ocaklarına ihanet ettikleri gerekçesiyle, yoldaşları yeniçerilerce afaroz edilmişlerdi.

Eh, bu kadar çok kaldırılan kazanın sonunda devrilip ateş aldığı ocağı söndüreceği muhakkaktı. Zîrâ yeniçeriler, sayesinde her türlü nimete kavuştukları devlete baş kaldıran, halkın nefretini kazanan bir bâğî (eşkıyâ) sürüsü hâline gelmişlerdi. Meydân-ı Lahm'de (Etmeydanı) toplantıları da, son tecemmûları olmuştu. Büyük şâir Keçeci-zâde İzzet Molla, iyi ifade etmiştir (son mısrâ ile, olayın geçtiği hicrî yıla tarih düşürülmüştür) :

Tecemmû' eyledî Meydân-ı Lahm'a
Edip küfrân-ı nî'met nîce bâğî
Koyup kaldırmadan, îkîde birde
«Kazan devrildi, söndürdû ocâğı»

XIV - XVI. asırlarda her zaman, XVII. asırda ekseriyetle şeref meydanında şan alıp şan veren bu ocak, Istanbul'da daima bir huzursuzluk unsuru olmuştur. İçlerinden değerli kumandanlar, büyük devlet adamları da çıkmıştır. Vatan hainleri de eksik değildir. Halbuki ordudan bir tek vatan haini çıkması vahîmdir ve millî bir lekedir, diğer zümrelerden çıkması o derecede vahîm sayılmaz.

Bu ocak, II. Sultan Osman gibi halkın «genç arslan» dediği bir hükümdârı kahbece şehîd etmekle de lekelidir. Bu lekesini kabûl etmiş, reddetmemiştir. Facianın geçtiği 1622'den ocağın söndüğü 1826'ya kadar tam 204 yıl her üç ayda bir, yâni 816 defa yeniçeri ocağı, kendi kendini lânetlemiştir: Ulûfe dağıtılmasında her orta sıra numarasıyle çağırılır, sıra Sultân Osmân'ı şehîd eden 65. ortaya gelince, bu orta faciadan hemen sonra lağv edilip mensupları diğer ortalara dağıtıldığı için, üç defa üst üste çağırılırdı Üçüne de cevap verilmeyince, çağıran şahıs : «yoktur» der, bütün yeniçeriler bir ağızdan «yok olsun!» diye korkunç bir şekilde bağırırlardı.

Ulûfeye sadrâzamın, Istanbul'da değilse kaymakam (başbakan vekili) olan vezîrin bizzât nezâret etmesi kanundu. Dağıtma merasimi Topkapı Sarayı'nda Dîvân-ı Hümâyûn'un (Kubbealtı) önündeki meydanda cereyan ederdi.

Ulûfe töreni pek şâşaalı olduğu için hükûmet, bu töreni yabancı elçilere göstermek isterdi. Elçilerin padişahca kabûlü gününün ulûfe gününe rastlatılmasına gayret edilirdi. Ulûfe günü el-

çi kabûlüne «galebe dîvânı» denilirdi. Elçi, teşrifat memurlarınca, korkunç yeniçeri ortaları arasından geçirilir, merasim seyrettirilir, sonra huzûr-ı humâyûna çıkmak üzere Arz Odası'na götürülürdü. Elçi, hükümdârından getirdiği mektubu 7. vezîre, o 6. vezîre o 5. vezîre, o 4. vezîre, o 3. vezîre, o 2. vezîre, o vezîr-i âzama verir, vezîr-i âzam mektubu taht-ı hümâyûnun yanındaki al atlastan yastığın üzerine koyardı. 1731'de kubbe vezirlikleri kaldırıldığı için, yabancı hükümdar mektupları daha az el devrederek sadrâzamca atlas yastığa konur oldu (kubbe vezirliği Tanzimat kabinelerinde sayısı bir ikiyi geçmemek üzere tekrar dirildi, bunlara «mecâlis-i âliyyeye me'mûr» veya «meclis-i hâssa me'mûr nâzır» denildi; ya hiç bir işle görevlendirilmeksizin, yahut sadrâzamın emredeceği geçici veya daimî bir işle uğraşarak kabineye tam salâhiyet ve rey hakkı ile katılırlardı. Atatürk devrinde ortadan kalktı. 1950'den bir kaç yıl önce «devlet bakanlığı» veya «başbakan yardımcılığı» adıyle yeniden ortaya çıktı).

Kıdemli yeniçeri neferleri XVI. asırda günde 8 akça alıyorlardı. Bugünki parayla ayda 10.800 TL. eder. Subaylar daha fazla alıyorlardı. Ayrıca tayinat ve bahşışları vardı. Fakat paranın değeri yarı yarıya düşünce, ellerine geçen para bu miktarda azaldı. XVII. asırda ve sonraları 12 akça alan kıdemli neferler vardı ki ayda 8.100 TL. eder (dâimâ 1973 değeri ile bugünki paraya çeviriyorum) (maaşlar tamâmen kesintisizdir).

Bu sûretle devlet askerine, görülmemiş maaşlar veriyor, dünyanın en kudretli ordusunu ayakta tutabilmek için hiç bir fedakârlığı çok görmüyordu. Meselâ 1660 yılında 54.122 yeniçeri vardı ve bunların yıllık ulûfe tutarları 148.477.020 akça idi (Eyyûbî Efendi, *Kaanûn-Nâme*). Bugünki parayla 3.375.000.000 TL.'na yakındır ve diğer kapıkulu ocaklarının ulûfeleri bu meblağa dahil değildir. Bu rakam, devletin savunma büdcesinin azametini gösterir; zira yalnız bir tek sınıfın sadece maaşıdır.

Devletin âdetâ federal bir manzara arz etmesi, askerî masrafların yıldan yıla hayli değişiklikler gösterebilmesi, harcamaların daha çok eyaletler içinde yapılması, ancak merkez büdcesi hakkında fikir verir, imparatorluk büdcesi tahminlere dayanır. Büyük eyaletlerin büdce ve harcamaları, XVII. asır sonlarına kadar, Avrupa krallık büdceleri kadar yahut onların üzerindedir.

Askere ayrılan para, daima büdcenin en kabarık kısmını teşkil eder. Meselâ cülûslarda «cülûs bahşışı» olarak yeniçerilere ve diğer kapıkulu ocağı mensuplarına dağıtılan para, büyük meblağlara bâliğ olmaktadır. 1648'de IV. Mehmed'in cülûsunda her yeniçeriye 3.000 akça (67.500 TL.) verilmiştir. Yeniçeri ağasına 100.000,

sekbanbaşına 30.000, yeniçeri kâtibine 9.000, kul kedhudâsına 7.000, çorbacı ve yayabaşılara 700 akça cülûs bahşışı te'diye edilmiştir (Eyyûbî Efendi, *Kaanûn-Nâme*). 1617-1623 arasında 6 yıl zarfında 4 cülûsta cem'an 6.750.000.000 TL. cülûs bahşışı ödendiği tahmîn ediliyor.

XVIII. asrın sonlarında yeniçeri neferleri köçek, eşkinci ve amel-mânde olarak üçe ayrılmıştı (d'Ohsson, VII, 332-3). Ocağa yeni giren köçekler günde 3-7 akça (ayda, 2.025-4.725 TL.), kıdemliler olan eşkinciler günde 8-29 akça (ayda 5.400 - 19.550 TL.), «oturak, mütekaaid, kurucu» da denilen amel-mânda'lar yâni emekli er ve subaylar ise günde 30-120 akça (ayda 20.250 - 81.000 TL.) alıyorlardı.

Harbde sakat kalan bir yeniçeri mâlûl gazisi er ise ayda 40.500 TL, albay ise 162.000 TL. maaşla emekliye sevk edilirdi (Hammer, VI, 262). Diğer rütbeler, bu iki meblağ arasında değişirdi. Mâlûl olmaksızın emekliye sevk edilenlerin maaşları daha azdı. Fakat bu maaşlar, XVI. asır içindir. Sonradan yarı yarıya, daha sonra fazlasıyle düştü.

Yeniçeri, kışlasında yatar, kalkar, yer, içer, ısınır, üniformalarını devletten alır, muhârebede yararlık gösterirse terakki ve ihsan, padişah değişirse cülûs bahşışı, padişah ve vezîre bir hizmette bulunursa atıyye alırdı.

Her yıl 22 aralıkta yeniçeri erlerine bir adet lâcivert renkli, pek sıcak tutan, en âlâ cinsten çuha kaput verilirdi. Bunlar, Selânik'teki fabrikada dokunurdu. Subay kaputu yeşildi. XVII. asır sonlarında yeniçeri üniformalarının çuha ve astarları devlete yılda 1.890.501 akçaya mâl oluyordu (42.500.000 TL.) (Eyyûbî Efendi, *Kaanûn-Nâme*).

Yeniçeri kışlaları için her yıl Rumeli'nden Istanbul'a 360.000 koyun gelirdi. Ocağın Istanbul'daki koyun ihtiyacı günde 1.000 baştı. Asker, çok iyi beslenirdi (*Kavânîn-i Yeniçeriyân*).

Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı şöyle der (*Kapıkulu Ocakları*, I, 287) : «Bundan dolayı bir yeniçeri, hizmet etmek şartıyle, istikbal hakkında hiç bir endişeye kapılmaz. Çünki ölünceye kadar yiyeceği ve giyeceği temin edilmiştir. Ücreti zaman zaman arttırılır. İhtiyarladığı zaman, sıkıntı çekmiyecek bir tekaüd maaşına nâil olur. İsterse, iki kat maaşla kalelerden birinde muhâfızlık eder. İstemezse, kışlasında oturur. Evli olup ölürse, çocuğuna, büyüyünceye kadar yetim maaşı verilir ve sonra da ocağa alınır. Harbde bir uzvunu kayb eden yeniçeri, rütbesi ne olursa olsun, iki kat ücret alır».

Her orta'nın bir yardım sandığı vardı. İhtiyacı olan orta mensuplarına bu sandıktan borç para verilirdi. İcabında bu borç bağışlanabilirdi. Sandığın sermayesi, zengin yeniçerilerin teberrû ve vakıfları idi. Ganîmetten ellerine düşen hisseyi olduğu gibi bu sandığa terk eden, her şeyleri olan ocaklarına çok bağlı, hamiyetli yeniçeriler vardı. Bunların içinde bir sandığa bir defada bugünki parayla 3.275.000 TL. bağışlıyan görülmüştü. Bu vakıf paralar işletilir ve dışarıya % 10 faizle verilirdi. Çok zengin, banka gibi, orta sandıkları vardı (*Kavânîn-i Yeniçeriyân*).

Bütün bunlar, ocağın ne kök salmış bir müessese olduğunu göstermektedir.

Her yeniçeri, ulûfe alabilmek için, «esâme» denilen kimlik cüzdanını ibrâz etmiye mecburdu. Esâme gösteren herkese ulûfe ödenir, esâmenin adına yazıldığı kişi ile gösterip para alan kişinin aynı olup olmadığı kontrol edilemezdi. Bu iş, korkunç suistimallere yol açtı. XVIII. ve XIX. asırlarda devletin başlıca dertlerinden birini teşkil etti. d'Ohsson şunları anlatır (VII, 337-9) : Esâme, gerçek bir ticaret metaı, âdetâ bir tahvil senedi idi. Ölen yeniçerinin esâme'si iade edilmez, vârislerinde kalır, alınır, satılır bir hisse senedi hâlindeydi. Ulemâ ve vezirlerin içinde bile esâme toplayıp ulûfe alanları vardı. III. Ahmed (1703 - 1730)'le I. Mahmud (1730 - 1754) bu işle çok mücâdele ettiler, başa çıkamadılar. III. Mustafa (1757 - 1774) bir çok menfaati alt üst etmemek için, bu mevzua girmedi. 1778'de Sadrâzam Dârendeli Mehmed Paşa azl edilip malları hazineye alınmıştı; günde 12.700 akca tutarında esâme'si çıktı (ayda 8.572.500, 3 ayda 26.200.000, yılda 104.800.000 TL.). Bu iş o devre göre hırsızlık değildi. Zîrâ Sadrâzam, bir çok vatandaş gibi, parasını ödiyerek bu esâme'leri şunun bunun elinden toplamıştı.

Yeniçerilere Uygulanan Cezâlar

Bir orta'dan tard edilen bir yeniçerinin tekrar o orta'ya alınması mümkin değildi. Fakat diğer bir orta, isterse o yeniçeriyi kabûl ederdi (d'Ohsson, VII, 347). Tabiî bu, inhitat devrinde, her ortanın ayrı bir klüp, ayrı bir milis hâline geldiği zamanki kanundur ve yeniçeri, orta meclisinin kararıyle tard edilmektedir. Asıl yeniçeri kanununda, yeniçerilikten çıkarılan suçlu yeniçeri bir daha ocağa alınmazdı ve bu kararı vermiye ağa dîvânı yetkili idi.

Daha hafif suçlarda yeniçeri, törenle falakaya yatırılır, orta kumandanının emriyle ve onun nezâretinde tâyîn edilen mıktarda deynek yerdi. Gemilerde de deynek cezasını reis (kapdan) verirdi.

Çok ağır suçlarda yeniçeri boğulup denize atılırdı. Bu kararı da ağa dîvânı verirdi. Yalnız padişahın re'sen bir yeniçeriyi cezalandırmak ve îdam ettirmek hakkı vardı. Bu hak da nâzik bir haktı. II. Osman bu hakkını çokça kullandığı için Ocak kendisine diş bilemiye başlamıştı. Kardeşi IV. Murâd'a ses çıkarılamadı. Diğer kardeş Sultân İbrahim, çok münasebetsiz bir hareketini şehri gezerken gördüğü yeniçeriyi cezalandırmak istemiş, adam padişaha: «ben yeniçeriyim!» demek akıl almaz küstahlığında bulunmuş (yâni «sen beni cezalandıramazsın, beni ancak Ocak cezalandırabilir» demek istiyor), hunkârın aklı başına sıçramış: «ben de padişahım!» deyip adamı sokak ortasında boğdurtmuştu.

Boğulan yeniçerinin cesedi gece denize atılırdı. Yeniçeri generalleri suç işlerse, sadrâzamın emriyle sürülürdü. Suç çok büyükse yeniçeri subayı, Sadrâzam'ın başkanlığındaki Dîvân'ın huzurunda törenle cezalandırılırdı. Bu cezalandırmada yeniçerinin önce «üsküf» denilen başlığı alınıp yakası yırtılırdı. Bu sûretle ocaktan tard edilip başıbozuk hâline getirilince cezası verilirdi. Eyaletlerde yeniçeri kumandanları, bir subay ve ere îdâm cezası tatbik edebilmek için, bağlı bulunduğu sancak beyinin veya beylerbeyinin yazılı emrini almıya mecburdu. Hazarda firar ve adem-i mevcudiyet hapis ve kırbaçla, bazan —gecikme şeklinde olursa— falaka ile cezalandırılırdı. Sefer zamanında firar ve adem-i mevcudiyetin cezası îdâmdı. Hattâ firar muhârebe meydanında ise, yeniçerinin ağzı ve burnu kesilerek îdâm edilirdi. Fakat son çağda yeniçeriler sürü hâlinde muhârebe meydanından firar ettikleri için, bu cezaların tatbikı mümkin değildi (d'Ohsson, VII, 352-3).

Yeniçeri Silâhları

Hazarda askere silâh verilmez, cephanelerde saklanırdı. Şehirde sivillerin silâh taşıması da yasaktı. Siviller yalnız bellerinde hançer taşıyabilir, asla ateşli silâh ve kılıç kuşanamazlardı. Yalnız kalelerdeki asker silâhlı idi (d'Ohsson, VII, 244-5). XVIII. asır sonlarında cephanelerden savaş ve törenler için çıkarılan silâhlar savaş ve törenlerden sonra nâdiren iade edilmiye başlanmış, bu husustaki bütün düzen bozulmuş, devlet büyük zararlara uğramıştı (*Aynı Eser*, 346).

Harbe giderken cephaneden hafif silâhlar çıkarılıp yeniçerilere dağıtılır, ağır ve ateşli silâhlarla cephane, ancak düşman toprağına girildiği anda cebeci ocağı tarafından orduya tevzî olunurdu. Şehir içinde silâhla dolaşmak, generaller için bile yasaktı.

Atışlardan başka pehlivanlık, gürz sallamak ve atmak, yüzmek gibi sporlar da yaptırılırdı. Bâzan pâdişah da atışları ve spor gösterilerini seyre gelirdi. Bu takdirde yeniçeri ağasının huzûr-ı şâhâne'de zemîni öpmesiyle gösteriler başlardı. Atışlarda yüksek başarı gösterenler terfî ettirilirdi. Günlük ve haftalık muntazam atışlardan başka, 3 ayda bir manevra mahiyetinde büyük atışlar da vardı. Bunlara bizzât yeniçeri ağası nezâret eder ve generaller, ortaların topluca ve işbirliği yaparak nasıl hareket edebildiklerini kontrol ederlerdi. Manevralarda başarı gösteren erlere gümüş, üstün başarı gösterenlere altın tas (kupa) verilir, subay ise terakki alır, rütbesi yükseltilirdi. Okmeydanı'nda ateşsiz silâhlar, Tâlimhâne'de ise ateşli silâhlar için çok geniş iki atış yeri vardı (Uzunçarşılı, I, 332-3). Tabîî bunlar, ilk asırlarda idi. Son asırlarda bu gibi şeyler hak getire idi.

Büyüklük asırlarında atışlar, harb kadar mühimdi. Erin, subayından, düşmandan korktuğundan fazla korkması prensibi esastı ki Büyük Friedrich, XVIII. asır ortalarında bu prensiple meşhur Prusya ordusunu kurmuştur (C. Canby, *Histoire de l'Armement*, 68a).

Yeniçeri Kışlaları

Istanbul'daki yeniçeri kışlalarında 184 ahır, 90 talimhâne (yalnız ortalar için küçük orta atış poligonları), 20 köşk, 689 salon, pek çok mescid vardı (Uzunçarşılı, I, 241-2). Gerek «Eski Odalar», gerek «Yeni Odalar» denilen kışlalar kaba yapılar değildi. 1672'de yeniçeri kışlalarını gören Fransız diplomat ve bilgini Galland şöyle anlatır (*Journal*, I, 212-3) :

«Yeni ve Eski Yeniçeri Odaları, bir tarafı rengârenk çinilerle kaplı, kapı ve pencereleri yaldızla süslü çerçeveler içinde, uzun binalardır. Odalar, yeniçeri erleri ve subayları için çok rahat daireler hâlindedir, son derece konforludur. Her yerde akar su vardır. Çinilerle kaplanmış duvar tarafındaki dehlizler, bir çok fenerle aydınlatılmıştır. Yeniçeri ortalarının sayıları büyüdükçe, çok geniş olan aynı saha üzerinde bir çok ek binalar yapılmıştır.»

1751'de bugünki Aksaray'da Yeni Odalar denilen Et Meydanı'ndaki en büyük yeniçeri kışlası yandı. I. Mahmud, 950 kese (47.500.000 akça = 1973 değeriyle 1.068.750.000 TL.) harcıyarak yeniden yaptırıp döşetti (*Mür'ü't-Tevârîh*, 407a-b).

Ocağın 700 sakası, yeniçerilerin devamlı hizmetindeydi (Evliyâ, I, 539).

Yeniçeri İtfâiyesi

Tulumbacı Ocağı'nın, görevi Istanbul yangınlarını söndürmekti. Yeniçeri ocağına bağlıydı ve yeniçeri ağasından emir alırdı. Başında «tulumbacıbaşı» denilen binbaşı bulunurdu, gümüş miğfer giyerdi. 1804'te bu teşkilâtta 531 tulumbacı vardı. Bu teşkilât, 1720'de Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından kurulmuştu (Uzunçarşılı, I, 82 v.dd.). Diğer ocakların ve bahriyenin başka tulumbacı teşkilâtı vardı. 50 neferle kurulan bu ocağın sayısı XVIII. asrın ortalarında 150'yi, sonlarında 300'ü bulmuş ve daha sonra bu sayıyı çok aşmıştır (d'Ohsson, VII, 323-4).

Yeniçeri Arşivi

Yeniçeri Ocağı arşivi, yeniçeri efendisinin nezâretinde, Efendi Dâiresi'nde idi. Muazzam bir arşivdi. Efendi'nin emrinde 80-100 kâtip çalışırdı. Bu muazzam arşiv, Vak'a-i Hayriye'den sonra, ocağın kökünü kazımak için, Ayasofya'da Mimar Sinân'ın meşhur çifte hamamının, külhanında, bir kısmı da meydanlarda halkın gözleri önünde yakıldı (Lutfî, I, 152). Dedim ya, inkılâplar tuhaf müesseselerdir, tahribâtın nereye kadar uzanacağı belli olmaz Bu muazzam arşivden günümüze ancak bir kaç defter kalmıştır. Fakat Başbakanlık Arşivi'nde ve diğer arşivlerimizle ocakla ilgili milyonlarca vesika mevcuttur (bir ulûfe defterinin bütün tafsilâtı için bk. Uzunçarşılı, I, 431-63).

Bir Yeniçeri Ortası

Orta sayısı gittikçe arttı. Ortalar aslında bölük derecesinde birliklerken, XVI. asrın sonlarından îtibâren mevcudları yüzleri bulduğu için bunları tabur saymak lâzım gelir. Fakat her ortanın mevcudu farklı olduğu gibi, her orta mevcudu da yıldan yıla değişirdi. Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadâretinde (1661 - 1676) 162 ortaya çıkmıştı. 80'ine «Eski Ortalar», sonradan teşekkül eden 82'sine de «Yeni Ortalar» deniliyordu. Orta kumandanı ortasına göre ya çorbacı, ya odabaşı, ya yayabaşı adını taşırdı. Bir ortada en az 7 subay daha bulunurdu : sırasıyle vekîl-i harc, bayrakdâr, aşcı, karakullukcu ve saka denilen bu subaylar, orta kumandanının çeşitli işlerde yardımcısı idiler Kumandan muavini, vekîl-i harc idi.

Yeniçeri ocağı içinde bir de «mumcu» denilen bir inzibat ortası mevcuttu. Doğrudan doğruya yeniçeri ağasına bağlı bulunan bu orta, bütün ortaların, bilhassa kışla dışındaki inzibatıyle uğra-

şırdı. Yalnız yeniçerilere karışabilir, diğer sınıf askerlere karışamazdı. Orta kumandanı binbaşıya «mumcubaşı» denilirdi.

Ordugâhta Yeniçerilerin Yeri

Pâdşâh veyâ Serdâr-ı Ekrem'in ordu-gâhdaki yeri, orta cenâhın ortası idi. Çadırlarının (otağ) rengi kırmızı idi. Pâdşâh'ın sağında vüzerâ, solunda kazaskerler bulunurdu. Yeniçeriler, Pâdşâh'ın önünde gider, arada saltanat bayrak, sancak ve tuğları olurdu. Hükümdâr veyâ Serdâr'ın önünde «çavuş» denilen ve emir tebelluğ ve teblîğ eden yâverler giderdi. İki taraflarında solaklar bulunurdu Pâdişâh'ın sefere iki çadırı (otağ-ı hümâyûn) götürülür, seyyâr birer saray olan ve salonları, bölmeleri ve eşyâsı ile pek muhteşem bir manzara arz eden bu çadırlardan birisinde Pâdşâh bulunurken, diğeri bir menzil ileride kurulur ve hükümdâr o menzile vâsıl olunca, otağı hâzır bulurdu. Solakların açığında baş-kapıcı-başı'nın emrindeki «kapıcı» ve «kapıcı-başı» denilen bir grup mâbeynci bulunur, hükümdâr ile görüşecekleri Istanbul sarayındaki merâsimle onun yanına getirirlerdi. Yeniçeriler, hükümdâr veyâ serdâr'ı, solakları, çavuşları, kapıcıları ve müteferrikaları (hademe-i hümâyûn) ihâta ederek, beyzî bir şekil hâlinde yürürlerdi. Her Yeniçeri ortasının kumandanı, yaya gitmez, ata binerdi; daha aşağı rütbedeki subaylar ve erler, yaya giderdi (atlı olan birkaç Yeniçeri ortası hâriç). Yeniçeriler'in her iki tarafında, tımarsız süvârîler yürür, piyâdeyi muhâfaza ederdi. Merkez cenâhının arkasında ağırlıklar, levâzım teşkîlâtı gelir ve bunlar, kuvvetli bir himâye altında yürürlerdi.

V

DÎĞER KAPIKULU OCAKLARI

Kapıkulu Sipâhîsi

Yeniçeri Ocağı'ndan sonra en mühim kapıkulu ocağı olarak, kapıkulu sipahisi (süvarisi) görülür. Atlı bir sınıftır. Tımarlı sipahisinden ve diğer atlı sınıflardan farkı, aynen yeniçeriler gibi XVI. asırda devşirme çocuklarından meydana gelmiş bir kapıkulu ve merkez askeri olması, hazarda Istanbul'da bulunmasıdır. XVI. asır sonlarından itibaren bunların da büyük ekseriyeti Türk asıllı kimselerden seçilmiş, bunların da mevcudu bu tarihten sonra çok artmıştır.

Kapıkulu sipahişi, yeniçerilerin büyük rakîbi oldukları için, onlar derecesinde ihtilâl ve ısyanlara bulaşmamışlar, bazan hiç karışmamış, bazan karşı ihtilâlci olarak yeniçeriler karşısında yer almışlar, fakat bazan da ihtilâli onlar çıkartmışlardır. Kapıkulu sipahisine «tımarsız sipahi» de denilmiştir.

Çok iyi süvari, okçu ve kılıç dövüşçüsü idiler. Bir kılıç vuruşta bir miğferli düşman kellesini uçuracak şekilde yetiştirilmişlerdi. Okçulukları da fevkalâdeydi. Yalnız bıyık bırakır, sakal salıvermezlerdi.

XVI. asırda kapıkulu sipahisi, devşirmelerden meydana gelmiştir. XIV-XV. asırlarda ise Türk aristokrasisinin çocukları bu sınıfa alınmıştır. Binaenaleyh kapıkulu sipahisinin devşirme devresi çok kısadır.

Kapıkulu sipahisi veya tımarsız süvari sınıfı, XVI., hattâ XVII. asırda seçkin bir sınıftı. Yeniçerilerden hayli fazla maaş alırlardı. Bâzı yeniçeriler, taltîf edilmek maksadıyle bu sınıfa da geçirilirdi. Bir sipahi eri veya çavuşunun gündeliği XVI. asırda asgarî 7 akca ile âzamî 19 akça arasında değişiyordu (Uzunçarşılı, II, 139-40). Bugünki parayla ayda 9.450 ilâ 25.650 TL. eder. Subaylar çok daha fazla alıyorlardı. Fakat XVI. asrın son yıllarında akcadaki gümüş yarı yarıya düşürülünce, alınan maaşın satınalma değeri de yarı yarıya azalmış oldu. Sipahilik, eskisi gibi, müreffeh bir askerî meslek olmaktan çıktı.

Tımarsız süvari ocağı, 6 alaydan müteşekkil bir tümendi. 6 alay, ehemmiyet sırasıyle şöyleydi : Sipahiler, silâhdârlar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ garibler, sol garibler.

«Sipâh Bölüğü» denilen birinci alay, kırmızı sancaklı olup en itibarlıları idi. Fâtih Sultan Mehmed tarafından, büyük devlet adamlarının ve kumandanların çocuklarından müteşekkil bir süvari bölüğü olarak kurulmuş, sonra devşirmeler de alınmıya başlanmış ve zamanla dört başı mâmûr bir alay hâline gelmişti. Bu alay, seferde hükümdârın veya serdârın arka tarafında durur, aynı zamanda saltanat bayraklarını muhâfaza ederdi. Otağ-ı hümâyûnu bir gece sipâh alayı, bir gece silâhdâr alayı münâvebe ile beklerlerdi ki bu, büyük şeref sayılırdı. Sipâh alayının bâzı birlikleri ordunun önünden gider, istihkâm sınıfının işlerine nezaret ederdi. Başlıca çalışma, ordu gelmeden yolları yeni bir tesviyeden geçirmek ve «sancak tepesi» denilen sun'î tepecikler yaptırmaktı; menzillerde buraya ordu sancakları dikilirdi.

«Silâhdâr alayı» denilen ikinci alay (bu silâhdârları Enderûn'daki «silâhdâr ağa» ile karıştırmamalıdır), sarı sancaklıydı. «Sancak tepeleri»nin yığılmasına nezâret vazifesi bu alayındı. Orduy-ı Hümâyûn yoldan geçerken, bir kaç kilometrede bir tepelerdeki bayrakları görerek yolunu tâkıyb ederdi. Orduya padişah kumanda ediyorsa, yâni sefer-i hümâyûn ise, bu tepeler yolun her iki tarafına, serdâr-ı ekremler kumanda ediyorsa yalnız sol tarafına yapılırdı. 23 adet tuğcu da ekseriya bu alaydan seçilirdi. Görevleri, seferde saltanat tuğlarını taşımaktı. Kezâ «yedekçi» denilen 30 atlı da ekseriya bu alaydan seçilirdi. Yedekçiler, sefer-i hümâyûnlarda, padişahın yedek atlarını, çeker, fakat binemezlerdi (padişahın atına ondan başka kimse binemezdi). «Buçukcu» denilen asker de ekseriya bu alaydan seçilir, bunlar, padişah, cami, türbe gibi yerlere ziyarete gittiği zaman fakirlere yarımşar altın dağıtırlardı. Bunların başlarındaki teğmenlere «tuğcubaşı», «yedekcibaşı» ve «buçukcubaşı» denilirdi. Bu görevlere ayrılan silâhdârlar, uzun yıllar bu görevlerde bırakılır, sıkca değiştirilmezlerdi (Uzunçarşılı, II, 148-50).

Sağ ulûfeciler (ulûfeciyân-ı yemîn) alayının sancağı yeşil, sol ulûfeciler (ulûfeciyân-ı yesâr) alayınınki sarı-beyazdı. Sağ ulûfeciler seferde yeniçeri tümeninin sağında giden sipâh alayının sağında, sol ulûfeciler ise, yeniçerilerin solunda giden silâhdâr alayının solunda yer alırlardı.

Sağ garîbler (gurebây-ı yemîn) ve sol garîbler (gurebây-ı yesâr) alayları, seferlerde ağırlıkların muhâfazası ile görevli idiler. Sancağ-ı Şerîf'in çevresinde yürürler ve onun da muhâfazası ile

şereflenirlerdi (d'Ohsson, VII, 366). Sağ garîblerin alay sancağı sarı-beyaz, sol garîblerin ise yeşil-beyaz idi.

Bu 6 alay eşit derecede sayılmaz, en üst derecedekine daha mühim harb görevleri verilirdi. Tecrübeli ve değerli savaşçılar, üst alaylarda idi. Sipâhlar'dan sol garîbler'e kadar böyle bir sıralanma mevcuttu. Aşağı alayda başarı gösteren, yukarı alaya geçirilirdi. XV. asrın ikinci yarısında Türk paşa-zâde ve bey-zâdeleri için kurulmuş olan tımarsız sipahi teşkilâtına bazan Arab, Kürd ve Acem bey-zâdeleri de alınırdı. XVI. asırda devşirmeler çoğunluk teşkil etti. XVII. asırda devşirmeler azaldı.

Seferde padişahın veya serdârın otağı, bir çok direkle zemîne çakılırdı. Direklerin her birinin önünde bir yeniçeri ile bir tımarsız sipahinin gece gündüz 24 saat nöbet tutması kanundu. Bu nöbette yeniçeri tüfek ve kılıç, sipahi ise pala (süvari kılıcı) ve okyay kuşanırdı.

Tımarsız (ulûfeli) sipahilerin çoğunluğu Istanbul'daki kışlalarında oturur, bir kısmı taşrada büyük merkezlerde bulunurdu (Belgrad, Bosnasarayı, Selânik, Adana, Sıvas, Ankara, Konya, Amasya, Haleb, Şam vs.).

Bir görevleri de çeşitli vergi ve resimlerin toplanmasına nezâret etmekti (Selânikî, 323 : ve â'det-i ağnâm ve harâc defterleri kadîmü'l-eyyâmdan ikişer sipâhîye verilmek kaanûndur).

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere kapıkulu sipahisi, ordunun asıl süvari sınıfı değildi. Asıl süvari sınıfı tımarlı sipahiler ve ikinci derecede akıncılar (sonra Kırımlılar) idi.

Kapıkulu sipahisine tercihan, sipahi-zâdeler alınırdı. Günde 50 akca alan subaylar vardı (XVI. asırda ayda 67.500 TL.). XVIII. asırda yüksek subaylar 99 akcaya kadar alıyorlardı (ayda 67.433 TL.). «Süvârî mukaabelecisi», yeniçeri efendisi (kâtibi) neyse oydu, para işlerinden sorumlu yüksek maliye subayı idi.

Her süvârî erinin bir, iki, en çok üç seyisi olurdu. Subaylarınki daha fazla idi. Bu seyislerin mühim kısmı, süvarinin kölesi idi. Süvârînin yedek atını ve eşyâsını taşırlardı. Her süvârî, bindiği dışında, bir de yedek atla sefere eşmiye mecburdu (sefere eşmek = «sefere çıkmak» mânâsında Osmanlı terimi). Köprülü Mehmed Paşa, sadâretinde (1656-1661) bu debdebeyi fazla ve lüzumsuz buldu. Süvari erlerinin bir tane dahi olsa seyis kullanmaları yasaklandı. Yalnız subaylar kullanabileceklerdi. Ağırlıkları için bir yedek at veya katır götürecekler, hayvanlarını kendileri tımar edeceklerdi. Bu emir, ocağın nüfuzunun azalmasına, yeniçeriliğin rakipsiz kalıp çok azmasına sebeb oldu. 1660'lardan îtibâren kapı-

kulu sipahisinin ehemmiyeti azaldı. Kimse sipahi yazılmıya rağbet etmedi, yeniçeriliğe rağbet arttı.

6 kapıkulu sipahi alayından her birinin kumandanı, tâyini çıktıktan sonra padişahın huzûruna kabûl edilmek, kanundu. İlk 2 alayın (sipah ve silâhdâr) alayları kumandanlarının derecesi sancak beyi (tümgeneral), diğer 4 alayın kumandanlarının derecesi ise alay beyi (albay) idi. 6 alayı birden, sipâh alayı kumandanı temsil ederdi. Alay kumandanlarına —yeniçerilerde ve diğer kapıkulu ocaklarında olduğu gibi— «ağa» denilirdi. Diğer subaylar, rütbeleri isimlerinin sonuna getirilerek çağırılırdı : Ahmed Kedhudâ, Mehmed Başçavuş... gibi «Ağa» pâyesi, albaydan aşağısına verilmezdi.

6 alay kumandanı ile bir kaç ileri gelen subaya 100 akcaya (67.433 TL.) kadar maaştan başka yılda 17.000 akça (383.500 TL.) getiren birer «arpalık» verilirdi. Bu tahsisat, atlarını ve seyislerini besliyebilmek içindi.

6 alayın kumandanlarından sonra gelen yarbay ve binbaşı derecesindeki subayları şunlardı : kedhudâ (alay kumandan muavini, kıdemli yarbay), kedhudâ-yeri (kedhudâ muâvini, yarbay), başçavuş (kıdemli binbaşı), çavuş (binbaşı), kâtip (levâzım ve mâliye binbaşısı). Her alay pek çok bölüğe bölünmüştü; ayrıca tabur teşkilâtı yoktu. Bölük kumandanı, «bölükbaşı» denilen süvari yüzbaşısı idi. Her bölükte daha bir kaç subay vardı. Istanbul dışında tımarsız sipahilerin toplu bulundukları yerlerdeki kumandana «sipâh kedhudâ-yeri» denilirdi. «Bölük kedhudâsı» ise bölük kumandan muavini olan kıdemli süvari üsteğmeni idi.

Atlarının boyunlarına savaşta «kutas» denilen zırh takarlardı. Silâhları ok, yay, kalkan, harbe (kısa mızrak), balta, pala (süvari kılıcı), hançer (eğri uçlu bıçak), gaddâre (geniş yüzlü kısa kılıç), bozdoğan (topuz) idi. Her sipahi bu silâhların hepsini birden bulundurmıya, muhârebede îcâb edeni kullanmıya mecburdu. Piştov (tabanca) taşımak mecburî değil, ihtiyarî idi. Kalkanları, başlıkları ve üniformaları aynı renk ve biçimde idi. Hafif çelik zırh da giyiyorlardı *(Tabakaatü'l-Memâlik*, 938 olayları).

Sipâhîlerin de cülûs bahşışı almaları kanundu. Sefer-i hümâyûnlarda her sipahiye 5.000 akca «silâh akcası» verilmek kanundu (112.500 TL., XVI. asrın sonlarından sonra bu meblâğın yarısı).

Her sipahi, sipahi silkine girince, komple bütün silâhlarını devletten alırdı. Yeniçeriler gibi seferden dönünce silâhlarını cebeci ocağına teslim etmez, kendileri saklar, tâmir eder, icâbında kendi paralarıyle yenisini alırlardı. Maaşlarının yüksek olmasının sebeplerinden biri budur. Sefer dışında yiyecekleri de kendilerine

âitti, yeniçeriler gibi hükûmet hesâbına yemezlerdi. Seferde beslenmeleri, devlete âitti.

Tımarsız sipahiler de, tımarlılar ve akıncılar gibi «Anadolu ırkı» denilen çok yüksek ve üstün vasıflı, meşakkate pek tahammüllü at ırkını kullanırdı. Bu ırkın yüksek vasıflarını korumak için Istanbul'da, Çukurova'da, Marmara bölgesinde, Epir'de, Tesalya'da ve başka yerlerde, devlet haraları vardı. Bu ırkı Türkler, Orta Asya'dan getirmişlerdi. XVII. asrın ikinci yarısından îtibâren bu haraların düzeni bozuldu ve Anadolu ırkı at dejenere oldu, zamanla tamamen ortadan kalktı. Daha aşağı vasıflı olan ve savaşta daha az işe yarıyan Avrupa ve Arab ırkları Türk ordusuna kabûl edildi. Türk süvarisinin inhitat sebeplerinden biri budur (Tornton, *Etat Actuel de la Turquie*, Paris, 1812, II, 69).

Kapıkulu süvarisi, Vak'a-i Hayriye'de devletin tarafını tuttu, yeniçerilere katılmadı. Buna rağmen Sultan Mahmud, bu ocağı da ilga etti. Fakat hiç bir ferdine bir şey yapılmadı. Bütün hakları mahfuz tutuldu. İstiyenler modern ordunun süvari sınıfına geçtiler. Fakat zâten bir asırdan beri kapıkulu süvarisi ismi var, cismi yok gibiydi. Çok azalmış ve güçsüzleşmişti. Ocağın çeşitli tarihlerde mevcudu şöyledir :

1453 : 8.000, 1566 : 5.885, 1568 : 11.196, 1574 : 5.957, 1595 : 13.000, 1597 : 17.100, 1609 : 20.844, 1622 : 21.000, 1640 : 16.705, 1653 : 25.590, 1655 : 51.000, 1660 : 15.177, 1691 : 14.000, 1703 : 21.133, 1711 : 13.758, 1713 : 22.169, sonra çok azaldı (Uzunçarşılı, II, 213-6).

XVIII. asrın ikinci yarısında Istanbul'daki mevcutları 1.500'e inmişti. Padişaha şehir gezintilerinde hadem ve haşem göstermek için refakat ediyorlardı. Fâtih Sultan Mehmed'in, en yakın adamlarının oğullarını alarak kurduğu ve üzerine titrediği bu şanlı sınıfın âkıbeti böyle oldu.

İstiklâl Harbi'nin emsalsiz kahramanları Türk süvarileri de, bugün tarihe karışmış bulunuyor. Çağların getirdiği değişikliklere karşı durmak kabil değildir.

Taşradaki kapıkulu sipahisi, tımarlı sipahisi ile işbirliği yapmışlardır. Taşrada nüfuzları, Istanbul'dakinden fazla idi. Zîrâ Istanbul'da nüfuz, yeniçeri sınıfındaydı. Sipahilerden de epey zorba çıkmıştır. Fakat bu hususta hiç bir zümre yeniçerilerle mukayese edilemez.

Topçu

Kapıkulu tâbir edilen maaşlı bir sınıf da topçu sınıfıdır. Osmanlı çağı Türk topçusunun teknik durumundan II. fasılda bahsetmiştim. Burada yalnız topçu sınıfının teşkilâtından bahsedeceğim.

I. Murad (1362 - 1389), topu ilk defa olarak Türk ordusunun silâhları arasına almış ve 1389 Kosova meydan muhârebesinde kullanmıştı. Ancak topu, silâhlı kuvvetlerin vaz geçilmez bir ağır ateşli silâhı olarak orduya ve donanmaya vaz' eden Fâtih Sultan Mehmed'dir (1453). Balistiğin kurucularından, kale yıkan büyük topların ve havan topunun mûcidi Fâtih'tir.

Kaanûnî (1520-1566), topçu sınıfı için Boğaz üzerindeki büyük top fabrikasının yanında bir kışla yaptırmıştır. Bu noktaya bundan dolayı hâlâ «Tophane» denmektedir. 1922'de imparatorluğun düşmesine kadar topçu kumandanlığı, Tophane'de kalmıştır. Kaanûnî'nin yaptırdığı bu kışlanın bir de camii vardı. III. Selim (1789-1807), bu kışlayı genişletip yenilemiştir.

Ocağın 6 generali (tümgeneral) vardı: Ocağın kumandanı olan topçubaşı, Tophane'deki dünyanın en büyük top fabrikası olan top dökümhânesinin kumandanı olan dökümcübaşı, topçular kedhudâsı veya odabaşı ve topçu kâtibi (veya efendisi) ile dökücüler kedhudâsı ve tophâne emîni. Sıra bu idi. Üçüncü general, kumandan muavini idi. İkincisinin teknik mühendis general, dördüncüsünün para işlerinin başındaki mâliyeci general, beşincinin dökümcübaşı muâvini, altıncının top fabrikaları mâliye subayı olduğu açıktır (Sir Paul Ricaut, II, 580).

Istanbul'dakinden başka imparatorluğun başlıca 7 top fabrikası daha vardı: Belgrad, Baç (Semendire yakınları), Budin (Budapeşte), İşkodra, Pravişte (Drama yakınları), Tameşvar ve Asya'da ise yalnız İran sınırında Gülanber'de. Fakat küçük dökümhâneler ve top onarma atelyeleri, bir çok beylerbeyilik merkezinde mevcuttu.

Mâdenî top güllesi yapan 6 fabrika mevcuttu: Bilecik, Van, Kiğı, Kamengrad (Banyaluka yakınları, Bosna), Novaberda (Morava kıyısı) ve Baç'ta.

Büyük kalelerde büyük ölçüde top, top güllesi ve her türlü silâh bulunduruluyordu. Meselâ 1697'de Belgrad kalesinde çeşitli kalibrede 168.000 top güllesi mevcuttu.

Top gülleleri için İzmit, Yenişehir, Pazarcık ve Edincik'te 4 gülle deposu kurulmuştu. İhtiyaç duyulan kalelere bu depolardan dağıtılırdı (*Mühimme,* XII, 28).

Bâzı fetihlerde çok büyük ölçüde top, topçu malzemesi ve başka silâhlar ele geçerdi. Kandiye'nin fethinde ele geçenleri II. bahiste anlatmıştım. 1596'da III. Mehmed, Eğri kalesini fethedince 210 düşman topu ele geçirilmişti (30 bedoluşka, 16 şayka, 67 kolonborna, 74 şâhî darbzen, 31 miyâne, 30 prankı ve başka çeşitten toplar).

Avrupalılar'ı hayrette bırakan çok büyük toplar dökülürdü. 0,76 metre çapında olanlar vardı.

Her yıl ne kadar top ve gülle döküleceği Dîvân tarafından planlanıp topçubaşına bildirilir, dökümhânelere buna göre emir giderdi. Bir gülle döküm-hânesinin yıllık ortalama kapasitesi 20 ilâ 24.000 adetti. Bu güllelerin esas maddesi demirdi. Münasip mıktarda bakır, kalay karıştırılır ve barut konurdu. Taş gülleler gittikçe az kullanılmıya başlanmıştır. En küçük gülleler 320 gram ağırlığındaki «şâhî» denilen topların gülleleri idi. Şâhîler, katır üzerinde nakledilebilen, yalnız 2 topçu eri tarafından kullanılması mümkin, pratik, en küçük çapta, fakat ateşi serî ve müessir toplardı. «İnce Donanma»yı meydana getiren nehir gemilerinde de şâhî kullanılırdı. En büyük çapta toplar, kale muhâsaralarında sûrları yıkmak için kullanılırdı. Bunların güllelerinin ağırlıkları 70 kilogramdan fazla idi.

1640 civarında imparatorlukta faal halde 17.045 top vardı; diğer toplar çaptan düştüğü için eritilmek veya süs diye kullanılmak üzere hizmetten alınmıştı; bunlar topçubaşına bağlı toplardı; donanma topları bu rakamın dışındaydı (Topçubaşı Ali Balı Bey'in Evliyâ Çelebî'ye ifadesi : I, 440).

Topçuların haftada iki gün atış yaparak yetişmesi kanundu. Atışlarda başarı gösteremiyenler ocaktan çıkarılır, başka işlere verilirdi.

Kapıkulu topçu ocağından başka, bâzı eyaletlerde tımarlı topçular da vardı, fakat sayıları azdı, büyük kalelerde bulunurlardı. Beylerbeyi, atıcılıktan ve dökücülükten imtihandan geçirttikten sonra, atıcı veya tamirci olarak kullanmak üzere bir şahsı tımarlı topçu yapmaya salâhiyetli idi.

Büyük kalelerdeki top sayısı fevkalâde idi. 1685 yılında bâzı kalelerdeki top sayısı şöyle idi (Uzunçarşılı, II, 53, n. 3) : Bağdad kalesinde 2,191 top, Basra'da 182, Midilli 289. Şam 277, Hanya (Girit) 245, Kandiye (Girit) 307. 1796'da Bağdad'da 372, Vidin'de 505, Niş'de 199 topçu vardı.

Fakat topçuluğun merkezi Istanbul'du. Taşra fabrikalarındaki döküm makineleri ve kalıpları, ancak Istanbul fabrikasında yapılabiliyor ve taşra dökümhânelerine gönderiliyordu. Her top fabrikası yılda ortalama 230 top dökecek kapasitede idi.

XVII. asır ortalarında 52 bölük olan topçu ocağı, sonradan 72 bölüğe çıkmıştı.

Ağır muhâsara topları her zaman orduda bulunmazdı. Taşınmaları meşakkatli olduğu için, ihtiyaç nisbetinde alınırdı. Bunları araba, katır, beygir ve deve ile çekmiye imkân yoktu. Bir kaç çift manda ile nakilleri kabil oluyordu. 1529 Viyana muhâsarasında bu ağır toplar Belgrad ve Budin'de bırakıldığı için şehir düşürülememişti (Peçevî, I, 136).

Bu ağır topları dağlardan aşırarak sarp yerlere taşımak ise büsbütün müşkil, bâzan imkânsızdı. Fâtih Sultan Mehmed, buna da çâre bulmuş, sonra bu usul bir kaç defa tatbik edilmiştir: Ocağın seyyar top dökücü ekibi, makine ve malzemelerini develer üzerinde sarp kaleye taşıyarak orada geçici bir dökümhâne kuruyor, ağır muhâsara topları dökebiliyorlardı. XV.-XVII. asırlarda kullanılan ve Fâtih'in İşkodra kalesini Venedik'ten almasını sağlıyan bu usûlün tatbikıne dünyada yalnız Türkiye muktedirdi.

Topçubaşı XVI asır ortalarında günde 60 akca alıyordu (ayda 81.000 TL.). Diğer 5 generalin maaşları günde 25 akca civarında idi (ayda 34.750 TL.). Sonradan akca olarak bu mıktarlar artmış, fakat akcanın değeri yarı yarıya düştüğü ve daima oynadığı için gerçekte ele geçen para, hiç bir zaman Kaanûnî devrindekini bulamamıştır. Erler Kaanûnî devrinde yeniçerilerden fazla, 6 ilâ 8 akca alıyorlardı (ayda 8.100 ilâ 10.800 TL.). 72 bölüğün herbirinin «topçu bölükbaşısı» denilen kumandanı ve bunun yardımcısı vardı. Bölüklerdeki efrat sayısı eşit değil, çok değişikti. 1688'de birinci bölükte 489, ikincide 266, fakat üçüncüde sadece 27 topçu vardı (Uzunçarşılı, II, 61). Topçular da bu hesâb üzerinde üç ayda bir ulûfe alırlardı.

Topçular içinde devşirme azdır. Topçu eri olacak talebe, her zaman topçularla berâber bulunur, bir kaç yıl sonra yetişir ve er olarak ocağa yazılırdı. Bu talebeye «topçu müteferrikası» denilirdi; sayıları meselâ 1687'de 1.300 idi.

Ocağın sıhhıye teşkilâtı, doktorları, operatörleri vardı. «Ocak rûz-nâmçecisi» denilen görevli, maiyyetindeki 8 kâtiple berâber, her gün ocağın atış durumunu, dökümhâne faaliyetlerini ve ocağı ilgilendiren bütün olayları kayda geçirirdi. Her dökümhânede «tulumba» denilen itfaiye teşkilâtı vardı.

Padişahlar ve Dîvân, bu ocağa teknik bir sınıf olduğu için çok ilgi gösterir, son teknik yenilikler tâkıyb edilir, iyi topçu yetişmesine itina olunur, hiç bir masraftan kaçınılmazdı.

Vak'a-i Hayriye'de topçular, devletin yanında yer aldılar; yeniçeriler ve cebeciler gibi devlete karşı ayaklanmadılar. Hemen hepsi bir müddet sonra «Tophâne Ferikliği» ve sonra «Tophâne Müşîrliği» olan kumandanlığa bağlandılar, modern topçu sınıfının nüvesini teşkil ettiler. Zâten topçu subayları ekseriyetle Vak'a-i Hayriye'den yarım asır öncesinden beri Mühendis-hâne-i Hümâyûn'dan yetişiyorlardı. Zîrâ bu sınıf, alaydan yetişmiye pek müsait değildi.

XVIII. asırda bâzı topçu bölükleri, «sür'at topçuları» diye ayrılıp ayrı bir eğitime tâbî tutuldu. Bu asrın ikinci yarısında top tâbiyesi değişmiş ve bu sınıfa ihtiyaç artmıştı. 1783'te sür'at topçuları 2.000 kişi idiler. Erleri günde 15 akça gibi yüksek bir maaş alıyordu (ayda 10.125 TL.). Sonra Bosna gibi taşra mahallerinde de sür'at topçuları teşkil edildi ve modern eğitim başladı. Bu sûretle topçu ocağının, Vak'a-i Hayriye'den çok önce modern ordu dönemine geçtiği anlaşılır. Zîrâ II. Mahmud, Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'yi piyade ve süvari subayı yetiştirmek için kurmuştu. Topçu ve istihkâm subayı yetiştiren Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn ile çarkçı subay yetiştiren Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn çok önceden beri vardı.

Sür'at topçuları haftada 3 gün yâni gün aşırı atış yapıyorlardı. 3 yıl sonra sür'at topçu erinin gündeliği 20 akcaya çıkıyordu (ayda 13.500 TL.). Emekliye ayrılanlara 30 akca veriliyordu (ayda 20.250 TL.). Devlet, bu derecede bu işin üzerine düşmüştü. Zîrâ, millî savunmayı ilgilendiren en teknik sınıftı. Çok iyi topçular yetişebildi. Dakikada 10 atış yapan toplar ve topçular vardı. Her topa hazarda 6, seferde —muhtemel zâyiâtı hemen kapatmak için— 10 er veriliyordu. Her topun bir çavuşu ve her bataryanın bir assubayı vardı.

Ocağın mevcudu 5.000 civarında idi. Bu mıkdar XVI. asırdan XIX. asra kadar ufak tefek oynamalarla bu civarda kaldı. Ayrıca 2.000 tımarlı topçu vardı.

Istanbul'dan bazan kalelere ansızın bir topçu müfettişi yollanır, topları muayene ve topçuları imtihan ettikten sonra raporunu verirdi. Bilhassa sahil ve serhad kalelerinin top ve topçusuna çok dikkat edilirdi.

Son topçubaşılar şöyledir : Ardarda 5 tane ayrı Mustafa Ağa, Ali Ağa, Mehmed Ağa, İsmail Ağa, Mustafa Ağa, diğer Mustafa Ağa, Herzârfen Mustafa Ağa, Hacı Abdülkerîm Ağa, Hacı Abdi Ağa, Kefeli Mehmed Ağa, Hacı Mehmed Ağa, Kara Mustafa Ağa, Ali Ağa, Emîn Ağa, Karahisarlı Ahmed Ağa, Ali Ağa, diğer Ali Ağa, Genç Osman Ağa, Halîl Ağa, diğer Hacı Mehmed Ağa; 1786 - 1826

arasında : Abdullah Ağa, Abdülmü'min Ağa, Emîn Ağa, Hasan Ağa, Kara Mehmed Ağa, Mustafa Ağa, Nûmân Ağa.

Vak'a-i Hayriye'de topçubaşı Nûmân Ağa idi. Unvânı «topçu ferîkı» olarak değiştirildi. Bundan sonraki topçu ferik ve müşirlerinin sırası ve Tophâne Müşîrliği teşkilâtı, Tanzimat'tan sonra ordu bahsinde verilecektir.

Toparabacıları Ocağı

Toparabacı veya kısaca arabacı ocağı, sıkı sıkıya topçu ocağı ile ilgili, fakat ondan müstakil bir ulûfeli sınıftı. Topçu ocağı II. Murad (1421 - 1451), arabacı ocağı ise II. Bâyezid (1481-1512) tarafından kurulmuştur.

«Arabacıbaşı» denilen ocağın kumandanı önce alay beyi derecesinde iken sonraları sancak beyi (tümgeneral) rütbesinde sayılmıştır. Ocağın başka generali yoktur.

Ocağın görevi, topların nakli idi. Emrinde araba yapımı, tamîri için îmâlâthâne ve dökümhâneler vardı. Kışlaları Şehremîni'nde (bir ara Tophâne ve Ahırkapısı'nda) idi. Istanbul'da seyyar ordudan başka bâzı mühim şehirlerde de bu sınıftan asker vardı. Meselâ 1808 - 1826 arasında Bağdad'da 148 toparabacı bulunuyordu (Kars'ta 71, Van'da 47, Silistre'de 43, Anapoli'de (Mora) 38, Varna'da 26, Modon'da (Mora) 20, Koron'da (Mora) 16, Navarin'de 15, İnebahtı'nda 12). Top arabalarının yapıldığı büyük dökümhâneli fabrika, Tophâne'de idi (Evliyâ, I, 439). 1808'de ocak emrinde 509 at vardı.

Ocağın işi yağmurlu, çamurlu havalarda ve sarp arazide kolay değildi. Zamanında topları taşıyamazlarsa, ağır ceza görürlerdi.

Arabacıbaşı'ndan sonra 3 albay vardı : arabacılar kedhudâsı denilen ocak kumandan muavini, ocağın piyade kısmının başındaki halîfe-i evvel ve süvari kısmının başındaki halîfe-i sânî (birinci ve ikinci halîfeler). Diğer yüksek subaylar, şu 5 binbaşı idi : ocağın hükûmetle olan işlerini tâkıyb eden çûhadâr, ocak kâtibi (maliye subayı), kedhudâ-yeri, başçavuş ve çavuş. Ocağın doktor ve operatörleri de vardı.

Ocağın marangoz, dülger, demirci, nalband birlikleri vardı. «Müteferrika» denilen talebeler alınır, yetiştirilip staj gördükten sonra arabacı olurlardı. Ocak mevcûdu 1550'lerde 678, 1574'te 400, 1595'te 3.000, 1609'da 684, 1640'ta 591, 1660'da 282, 1686'da 1.002, 1687'de 670, 1702'de 470, 1812'de 3.442, 1817'de 4.149, 1820'de 4.414

idi ve taşradaki arabacılar, «müteferrika» denilen talebe, seyisler ve emekliler dâhil değildi. Vak'a-i Hayriye'den sonra topçu ferikliğine bağlandı.

XVI. asırda arabacıbaşı günde 50 akca (ayda 67.500 TL.), yüksek subaylar 20 akca (27.000 TL.), subaylar 6-20 akca, erler 4-6 akca (ayda 5.400 - 8.100 TL.) alıyorlardı. XVI. asır ortalarında ocak mensuplarının ulûfelerinin yıllık toplamı 975.000 akca idi (43.875.000 TL.). XVII. asırda arabacıbaşının gündeliği 98, arabacıbaşılıktan emekli olan iki ağadan birininki 99, diğerininki 73 akcaya çıkarılarak, ellerine XVI. asırda aldıkları derecesinde para geçmesi sağlandı ki, bunun diğer sınıflar için yapıldığını görmüyoruz. Herhalde çok meşakkatli olan bu sınıfın tâlibi azdı. XVI. asırdan sonra ocağın mevcudu da çok arttığı için, ulûfeleri büyük yekûn tutmıya başladı. Ayrıca levazım ve imalât işleri için de mühim bir büdce ayrılıyordu (Uzunçarşılı, II, 95-113)

Humbaracı Ocağı

«Humbara» ve bunun bozulmuş şekli olan «kumbara», el bombasıdır, tüfekle atılanı da vardı. Kumbara şeklindeydi. Bu sınıfa bundan dolayı Avrupalı yazarlar «bombiers» demişlerdir. Önce topçu ve cebeci ocaklarının bâzı bölükleri humbaracı idiler. Sonra, XVI. asırda, ayrı bir ocak hâline getirildiler. Istanbul'da ulûfeli humbaracılardan başka, taşrada tımarlı humbaracılar da vardı. Tımarlıların âmiri de Istanbul'daki humbaracıbaşı idi.

Gerek kışlaları, gerek fabrikaları Üsküdar'da idi. 1733'te sayıları 601 idi. Erler günde 18 akca alıyorlardı (ayda 12.150 TL.). «Oda» denilen 6 bölüğe ayrılmışlardı. 3 oda ulûfeli, 3 oda tımarlı idi. Humbaracıbaşı Ahmed Paşa, ocağı çok ıslah edip kalkındırmıştı. Humbaracıbaşılar albay derecesinde iken ona istisnâî olarak beylerbeyilik (orgeneral) rütbesi ve günde 360 akca maaş (ayda 243.000 TL.) verilmişti. Aslında Bonneval Kontu, bir Fransız generali olup, XIV. Louis ile arası bozulunca Almanya imparatorunun hizmetine girmiş, fakat imparatorluk baskumandanı Prens Eugen tarafından kıskanılınca önce Venedik'e, sonra Istanbul'a gelmiş, ihtidâ etmişti. 1729'da Nevşehirli İbrahim Paşa, onu humbaracıbaşı yaptı. I. Mahmud devrinde de görevine devâm etti ve çok hizmet etti. Fakat yeniçeriler ve topçular ondan fazla hoşlanmıyorlardı. Ahmed Paşa'nın ocak subay ve erleri için elde ettiği maaşlar, pek yüksekti. Her odabaşı (bölük kumandanı) 200 akca gündelik alıyordu (ayda 135.000 TL.). 6 odabaşından her birinin ikişer tane «ellibaşı» denilen muavini vardı ki onların yevmiyesi

90 akca idi (78.750 TL.). Gene her bölükte 3 tâne otuzbaşı, 10 tane onbaşı, ayrıca ocağın imâmı, doktoru, operatörü, kâtibi, davulcusu vs. vardı. Otuzbaşılar 50 ve onbaşılar 30 akca alıyorlardı (ayda 33.250 ve 20.250 TL.). Türk ordusunda ilk Avrupa usûlü eğitim bu sınıfla 1728'da gelmişti. III. Selîm'in (1789 - 1807) Nizâm-ı Cedîd'inde humbaracılar büyük îtinâ gördü. 1792'de tımarlı humbaracılar da Istanbul'a çağırıldılar. Amcası I. Abdülhamîd gibi (Cevdet, III, 85), III. Selim de onların atış ve manevralarında bulundu. Kazası ve tehlikesi çok, eğitimi zor bir teknik sınıf olduğu ve kapıkulu ocaklarınca kötü gözle görüldüğü, hattâ Avrupa talimi yaptıkları için mutaassıp ve cahillerce iyi bakılmadığı için humbaracılara pek yüksek maaşlar verildi. III. Selim, bütün Nizâm-ı Cedîd askeri için böyle imtiyazlar tanıdı ve bunların masrafları için «Nizâm-ı Cedîd Hazînesi» diye ayrı bir maliye bakanlığı bile kuruldu. Yeniçerilerin vahşî düşmanlığını kışkırtan sebeplerden biri budur (Uzunçarşılı, II, 115-27; Subhî, 58).

Lâğımcı Ocağı

İstihkâm sınıfıdır. «Lâğım» yeraltında kale muhâsaralarında açılan tünellerdir. 1596 Eğri muhâsarasında 500 lâğımcı, bu tünellerle çok müstahkem olan kalenin az zamanda düşmesini sağlamışlardı. Kandiye muhâsarası, bir lâğım (tünel) muhârebesi şeklinde, yer üstü kadar yer altında da cereyân etmişti.

XVIII. asra kadar Türk istihkâmcısı, gerek teknik, gerek tâbiye bakımından, dünyanın mukayese edilemiyecek derecede en üstün istihkâm sınıfı idi. Bunu o zamanın bütün Avrupalı yazarları ve tanınmış generalleri yazarlar. Modern Avrupa'da istihkâmcılığının kurucusu da Türkler'dir. Türk istihkâm tekniğini ilk defa Fransızlar öğrenmiş ve XIV. Louis devrinde tatbik etmiş, sonra diğer Avrupa orduları tarafından iktibâs edilmiştir (Lavisse-Rambaud, VI, 96) : Avrupa istihkâmcılığının babası sayılan mühendis general Vauban, ilk defa Türkler'den öğrendiği tâbiye tekniğini 1673'te Holanda'nın Maëstricht kalesi muhâsarasında kullanmış, başarı kazanması üzerine XVII. asrın sonlarında bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Vauban, Türk istihkâm tâbiyesini Kandiye'de öğrenmiştir. Kandiye'de büyük Fransız birlikleri, yıllarca Türkler'le vuruşmuşlardı (Kandiye lâğım muhârebeleri hakkında geniş tafsilât : Râşid, I, 167-84).

Ocağın kumandanı lâğımcıbaşı idi. Sancak beyi (tümgeneral) derecesindeydi. Geniş bilgili mühendis subaylar arasından seçi-

lirdi. Ocağın yüksek subayları arasında lâğımcılar kedhudâsı denen kumandan muâvini albay, çavuş, kâtib, alemdâr sayılabilir.

XVII. asır ortalarında ocak mensuplarının sayısı 5.000 idi. Bâzı bölükler «ur-yarar» olarak ayrılmıştı, hendek ve siper kazmakla görevli idiler. Istanbul'dakiler ulûfeli (maaşlı), Istanbul dışındaki lâğımcılar ise tımarlı idiler. Bazı bölükler de «köprücü», «kal'acı», «tabyacı» diye ihtisas sınıflarına ayrılmışlardı. Bunlar köprü, kale ve tabya yaparlardı. Lâğımcı subayları, çok mahir mühendis ve mimar idiler. Yaptıkları iş şakasızdı. Hiç bir sefere, lâğımcı birlikleri almaksızın çıkmak mümkin değildi. Ocağın malzeme kudreti çok büyüktü. Barut, fitil, katran ve daha pek çok malzemeyi, her türlü mühendislik âletlerini bol şekilde ellerinde tutarlardı. Mimar Sinan gibi bir adamın köprücü subay olarak şöhret yaparak askerlikten sivil mimarlığa geçtiğini hatırlatmak, Türk teknik askerî sınıflarının vaktiyle hangi zirvede olduğunu göstermiye yeter bir misaldir (Uzunçarşılı, II, 129-35).

Cebeci Ocağı

7 kapıkulu ocağının sonuncusu olarak cebecileri anlatacağım. Ordu donatım sınıfıdır. Batı kitapları «armuriers» diye bahsederler. Yeniçerilerin silâhlarını seferden sonra toplamak, tâmir ve muhâfaza etmek, seferde silâh bakımıyle olduğu gibi savaşmakla da görevli bir sınıftı. Diğer sınıflar silâhlarını muhâfaza eder ve kendileri bakarlardı. Onun için cebeciler, yalnız yeniçeri silâhlarıyle uğraşırlardı. Zırh, miğfer gibi savunma malzemesi de cebecilerin sahasına girerdi. «Cebe» Türkçe'de «zırh» demektir, sonra ateşli silâh malzemesi mânâsında kullanılmıştır : cebe-hâne = cephâne.

Silâhları ve diğer savunma vasıtalarını ve cephaneyi cebeciler deve ve katırlarla, seferlerde binlerce hayvandan müteşekkil bir kervanla taşırlardı Düşman toprağına girmeden yeniçeriye silâh ve cephâne vermemek kanundu. Istanbul dışında büyük taşra şehir ve kalelerinde de cebeci vardı. Taşrada yalnız yeniçerilerin değil, azab (hafif piyade), dizdâr (kale muhâfızı) gibi sınıfların silâhlarına da bakarlardı. Fakat sıkıca yeniçeri ocağına bağlı oldukları için, Vak'a-i Hayriye'de yeniçeriler gibi devlete baş kaldırmışlar ve lağv edilmişlerdir. Cebeciler, Türkiye tarihinin büyük ve hepsi gibi uğursuz ihtilâllerinden 1703 Edirne Vak'ası'nı ilk başlatan sınıf olarak da tarihe geçmiştir.

XIX. asrın ilk yıllarında Bağdad'da 504, Van'da 155, Kars'ta 162, Edirne'de 96, Silistre'de 68, Varna'da 59, Ağrıboz'da 57, Ku-

düs'te 53, Modon'da (Mora) 42, Anapa'da (Çerkesistan) 40, İsakca'da (Dobruca) 40, Tolcı'da (Dobruca) 38, Faş'da (Poti/Gürcistan) 36, Anapoli'de (Mora) 35, Navarin'de (Mora) 34, Tercan'da 24, Ahıska'da 28, Sohum'da (Abhazistan) 28, Ardahan'da 22, İşkodra'da 18, Narda'da 20 olmak üzere taşra kalelerinde cem'an 1.560 cebeci bulunuyordu (Uzunçarşılı, II, 15). Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar'ı (Çekoslovakya) fethettiği zaman, bu büyük kalenin muhâfazası için, diğer sınıflar arasında 150 de cebeciyi vazifelendirmişti.

Ocağın teşkilâtlanıp müstakil sınıf hâline gelmesi Fâtih Sultan Mehmed devrindedir (1451-1481) (d'Ohsson, V, 362). Çeşitli tarihlerde mevcudu şöyledir :

XVI. asır başlarında 500, 1566'da 789, 1600'de 4.000, 1609'da 5.730, 1640'ta 5.978, 1748'de 8.000, 1660'da 4.800, 1687'de 3.503, 1702'de 2.462 (Uzunçarşılı, II, 21-2).

Cebeciler karargâhı ve kışlası Ayasofya karşısında idi ki, şimdi yerinde Adliye Sarayı vardır (Ricaut, II, 581-2; Mühimme, LVIII, 200). Son yıllarda Yerebatan Sarayı civarına nakledilmişti. XVI. asırdan önce humbaracı ve lâğımcı sınıfları, cebeci ocağına bağlı idi, sonra müstakil olmuşlardır.

Ocağın kumandanı cebecibaşı idi. Tayininde huzûr-ı şâhâne'ye çıkması kanundu (Nîmetî Efendi, *Kaanûn-Nâme*). Sancak beyi (tümgeneral) derecesindeydi. Bir kaçına beylerbeyilik (orgenerallik) verilmiştir. Son cebecibaşı Ali Ağa, Vak'a-i Hayriye'de yeniçerilerin saffında yer aldığı için îdâm edildi. Halbuki ocağın diğer büyük subayları padişaha sâdık kalmışlardı, bunlar mükâfatlandırıldılar *(Üss-i Zafer*, 251).

Cebecibaşı XVI. asır ortalarında günde 70 akca alıyordu (ayda 94.500 TL.). Sonradan akca olarak aldığı düşmedi, fakat akcada gümüş yarı yarıya azaldığı için eline geçen de yarı yarıya düşmüş oldu.

Ocağın 5 albayı vardı : Dördüne «kedhudâ» ve en kıdemlisine «cebeciler başkedhudâsı» denilirdi ki, kumandan muavini idi. Diğeri cebeciler kâtibi denen mâliye albayı idi. «Cebeciler başçavuşu» denen bir de yarbay vardı. Cebeciler kâtibinin yardımcıları cebeciler başhalîfesi ve cebeciler kesedârı denilen iki yüksek maliye-levâzım subayı idi. Kitabet dairesi, ocağın her türlü kayıtlarını, ulûfe defterlerini, ganimet malı silâh, cephâne, barut, techizâtın muntazam ve âcil kayıtlarını tutardı.

Hazarda cebeci ocağı, Dîvân'ın emriyle donanmaya ve kalelere silâh, barut vs. gönderirdi. «Cebe-hâne» denilen muazzam silâh depolarında ihtiyat malzeme azalınca, cebecibaşı, Dîvân'a durumu bildirirdi. Bir silâhın işe yarayıp yaramıyacağına, yaramazsa

kaydının düşülmesine, modelce eskiyip eskimediğine, ancak cebeci ocağı karar verebilirdi.

Taşradaki büyük kalelerde görev alan cebeciler, 3 yıl için Istanbul'dan gönderilir, 3 yıl sonra dönerlerdi.

Devletin Samako'da (Bulgaristan) büyük bir dökümhânesi vardı. Burada silâh hariç, cebeci ocağı için her türlü malzeme yapılırdı: kazma, kürek, boru, külünk ve daha pek çok madde. Demirden askerî malzeme yapan bir fabrika da Edirne'de idi. Istanbul ve Gelibolu'da iki yay ve ok fabrikası vardı. Cebeci ocağının ihtiyaçlarını karşılıyan bir dökümhâne de Köstence'de idi. Fakat bu fabrikalar ihtiyacı karşılamazdı. Devlet, hususî fabrikalardan ihtiyacı olan maddeleri satın alırdı. Meselâ 1511'de bir şahsın fabrikasına 780.000 ok ısmarlanmıştı (Uzunçarşılı, II, 14).

Cebeciler, çok büyük mıktarda istihkâm malzemesi de bulundurur ve taşırlardı. Meselâ 1694 Varadin muhasarasına 30.000 kürek, 16.000 kazma ve başka âletler götürmüşlerdi. Bütün cephane, silâh ve malzeme, numaralı, hazır, tasnif edilmiş, bakımı yapılmış halde muharebe meydanına kadar getirilir, düşman toprağına girildiği, Türk toprağında ise düşmanın yaklaştığı öğrenilir öğrenilmez yeniçeri ortalarına, çok büyük bir düzen içinde ve bir kaç saat içinde tevzî edilirdi. Herhangi bir düzensizlikten cebecibaşı sorumlu idi ve çok ağır sorumluluktu, çok defa idamdan başka cezası yoktu. Tüfekler, zırhlar, miğferler sandık içinde, hafif zırhlarla hafif silâhlar ise kılıflar içinde, çok muntazam ambalâjlı olarak Istanbul'dan muharebe meydanına götürülür, aynı düzen içinde Istanbul'a getirilirdi. Topçunun barutu biterse, cebecilerde vardı, isterdi. Topçunun zeytinyağı ve benzer ihtiyaçları için de cebeciler hazır bulunurlardı.

Barut yapmıyan, yalnız muhafaza ve tevzî eden bir barutcu taburu vardı, 1687'de 344 kişi idi. Ocak, 60 bölüğe ayrılmıştı.

II. Mahmud, Vak'a-i Hayriye'den sonra cebecilerden 1.054 er ve subay seçti. «Cebe-hâne-i Hümâyûn»u kurdu ki, Tanzimat'ta çok gelişmiş ve başka adlar almıştır.

OSMANLI TÜRKLERİ'NDE ATEŞLİ SİLÂHLAR

İsrâilli ateşli silâhlar târihi mütehassısı David Ayalon şöyle der(*EI²*, I, 1.092a) : «Osmanlılar, ateşli silâhları şuurla ve çok büyük teşkîlâta bağlıyarak kabûl ettiler. Halbuki Memlûkler olsun,

diğer ehemmiyetli İslâm devletleri olsun, ateşli silâhları ihmâl etmişlerdi. Bu vâkıa, *Mısır ve* Batı Asya'nın kaderi üzerinde kesin bir te'sir yaptı. İki buçuk yıl içinde, 1514 ağustosundan 1517 ocağına kadar Osmanlılar, Safevîler'i bozdular ve Memlûk imparatorluğunu devirdiler. Eski İslâm Dünyası topraklarını, devletlerine kattılar. Ve bu toprakları, imparatorluklarının dağıldığı XX. asra kadar da muhâfaza ettiler. Bu topraklar, Avrupa'da yaptıkları futûhattan daha büyüktü. Ateşli silâhlar sâhasında silip süpürücü üstünlükleri olmasaydı, bu derecede hızlı ve bu derecede yaygın fütûhat yapmaları, mümkin değildi».

Bilindiği gibi Çin îcâdı olan barut, Çinliler tarafından sâdece eğlence fişeği yapımında kullanılmış, harb silâhı olarak tatbik edilmemiştir. Terkîbi de oldukça basittir (% 75 güherçile, % 12,5 kükürt, % 12,5 kömür tozu). Binâenaleyh kükürt elde edilebildiği takdirde yapılması kolaydır. Ancak Çin medeniyeti, kapalı bir medeniyettir. Barutu dünyâya yayan, Ortaçağ Müslümanları'dır. Ortaçağ İslâm âleminde kimyâ çok ileri olduğu için barutu Müslümanlar da bulmuş olabilirler. Çinliler'den de öğrenmiş olabilirler; bu husûsun fazla ehemmiyeti yoktur. Fakat Avrupalılar barutu, Müslümanlar'dan öğrenmişlerdir. Burası kesindir.

Barut tek başına mühim bir harb silâhı olarak kullanmıya elverişli değildir. Fıçılara konan ve toz hâlinde bulunan barut, ateşlenince, ancak kapalı binâları uçurabilmektedir. Barutla mermi atmaktır ki, ateşli silâhları doğurmuştur. Bu silâha da «top» diyoruz.

İlk ve son derece ilkel toplar Avrupa'da 1320'ye doğru yapılmıya başlanmıştır. Az zamanda Müslüman devletlerde de bu ilkel âletler görülmiye başlamıştır, meselâ Mısır Memlûkleri'nde 1360'da top olduğunu biliyoruz. Osmanlılar da bu silâhı kullanmış, 1389 Birinci Kosova meydan muhârebesine top da getirmişlerdir. XIV. asırda tamâmen te'sirsiz, kullanışsız, ancak daha çok sesinden düşmanı ve düşman atlarını ürkütmek için kullanılan bir silâhtır.

Topun muhâsara silâhı olarak kullanılmasından netice alınacağına da inanılmamıştır. Zîrâ sûrları yıkamıyacak derecede âciz bir silâhtı. Topun en müstahkem sûrları bile delebileceğini fiilen isbât eden, Fâtih Sultan Mehmed'dir.

1453 Istanbul Fethi'nde top, orijinâl bir silâh değildi. 130 yıllık bir geçmişi vardı. Pek çok Osmanlı kalesinde müdâfaa maksadıyle top bulunduğu gibi, Osmanlılar, meydan muhârebesine ve kale muhâsarasına da top getiriyorlardı. Fakat Osmanlılar dâhil, hiç bir millet, 1453'e kadar, top'un birinci derecede ve ne-

tice alan bir silâh olduğunu iddia etmiyorlardı. Bu iddiayı Fâtih Sultan Mehmed ileri sürdü ve kazandı. Fâtih, Edirne'de dev toplarını dökerken (1452), mühendis ve döküm ustaları kendisine îtirâz etmişler, esâsen başlıca silâhlardan kabûl etmedikleri bu âletin bu kadar geniş çaplı dökülemiyeceğini, patlıyacağını ileri sürmüşlerdir. Ancak II. Mehmed, hesaplarını yapmıştı ve yanılmıyordu. İstediği çapta ve nisbette döktürdüğü toplar, mühendislerinin iddia ettiği gibi patlamadı. Mâden terkipleri, bronz olsun, demir olsun, fevkalâde iyi hesaplanmıştı (1464'te Fâtih'in döktürdüğü bir topun mâdeninin kimyevî tahlîlini 1868'de İngiliz kimyâgeri F.A. Abel yapmış ve *The Chemical News*'ta (no. 457, 4.IX.1868, 111-2) yayınlamış, bronzun terkîbinin hayrete şâyan derecede yüksek kaliteli ve iyi hesaplanmış olduğunu ortaya çıkarmıştır).

1453'te Fâtih'in topları yalnız Bizans'ın bin yılda tahkîm edilmiş sûrlarını yıkmamış, bu sûrlarda meydana getirdiği gediklerle Yeni Çağ'ı, Modern Zamanlar'ı da açmıştır. Zîrâ artık müstahkem şatosuna sığınan, duvarlarının arasına gizlenen büyük veyâ küçük çapta, Doğulu veyâ Batılı derebeylerinin, merkezî hükûmete direnemiyecekleri ortaya fiilen çıkmıştır. Bundan böyle krallar, hükümdarlar, top silâhını te'sirli şekilde kullanabildikleri nisbette, kendilerine kafa tutan feodal tâbîlerini, dukaları, markileri, kontları, senyörleri veyâ emîrleri, beyleri, sergerdeleri, yuvalarından çıkaracak, sûrlarını başlarına yıkacaklardır. Artık bu feodaller, kocaman kocaman gelirlerin sâhipleri de olamıyacaklar, ellerindeki toprakları kaybetmek istemiyorlarsa, bağlı bulundukları devlete, gelirlerinin mühim kısmını vermek mecbûriyetinde kalacaklardır. Böylece metbû hükümdar, zenginleşecek, güçlenecek, büyük askerî birlikleri besleyip ayakta tutabilecek hâle gelecektir. Ve böylece, merkezî, büyük devletler ortaya çıkacaktır. Devlet büyüdükçe imkânları da büyüyecek, bu büyük imkânlarla san'atı, ilmi, fenni, toplumu himâye edebilmek gücü, eskisine nisbetle çok gelişecektir.

Fâtih, barutu, Istanbul'un Fethi'nde, Batılı târihçilerin dikkatle belirttikleri gibi, uçan füzeleri tahrîk için de kullandı. Bir Fransız târihçisi, V-1 ve V-2'lerin ilkel şekillerinin Fâtih tarafından yapıldığını bile yazmıştır.

Ancak bu füzelerin bir tahrip gücü yoktur. Mânevî baskı ve korku unsuru oluyordu ve asırlarca füzede çok ileri olan Osmanlılar, bu keşiflerini, yalnız hârikulâde teknikle yapılmış havâî fişeklerde şenlik eğlencesi olarak kullandılar.

Ama gene Fâtih'in Istanbul'un Fethi'nde dünyada ilk defa kullandığı ve kendi îcâd ettiği havan topu (mortier, obusier) böyle değildir. Müessir bir silâh olarak, XV. asrın ikinci yarısında, bir çok Avrupa devleti tarafından, birer ikişer kabûl edilmiştir.

Demek ki Fâtih'in şahsında Osmanlı Türkleri, önce, eskice bir silâh olan top'u, sûrlarda ciddî ve netîce verebilecek gedikler açan bir silâh hâline getirdiler. Dünyânın en müstahkem sûrları olan Bizans'ın bin yıldır nice düşman tarafından aşılamamış duvarlarını, bu yeni silâhla deldiler.

Sonra, havan topu yaparak, topun mermisini tepelerden aşırarak, görünmez hedeflere fırlatmayı da buldular. Bu sûretle düz istikamette mermi atan topun, elips çizerek mermi fırlatanını da standart harb silâhı olarak resmen kabûl ettiler.

Bu kadarı, bir, hattâ yarım asır içinde, Avrupa'nın büyük bir kısmında ve Asya'nın bâzı yerlerinde kabûl edildi. Top, kalelerde müdâfaa ve muhâsaralarda sûr yıkma silâhı olarak, birinci derecede ehemmiyet kazandı.

Ama Fâtih, top'un, meydan muhârebesinde de birinci derecede silâh olduğunu iddia etti. 1473'te Otlukbeli'nde bu iddiasını fiilen isbât etti. Fakat bu iddianın Avrupa ve Asya devletleri tarafından kabûlü, topun muhâsara silâhı olarak ehemmiyetinin derhal denecek şekilde kabûlü gibi kolay olmadı. Devletine göre, Avrupa ve Asya devletleri, topun meydan muhârebesinde birinci derecede ve netîce alan silâh olduğunu, Osmanlı'dan yarım ilâ bir asır sonra kabûl ve tatbik edebildiler (bir çok devlet bir asırdan çok daha fazla da gecikti). Bu gecikme, Osmanlı ile komşu olan devletlere çok pahâlıya mâl oldu; hattâ bir çoğunu, siyasî coğrafya sâhasından silip götürdü.

Bu gecikmenin sebepleri çeşitlidir. Bizans, Roma imparatorluğunun taht şehri olması bakımından, gerek Hıristiyan, gerek İslâm âlemi için, senbollerin en büyüğü idi. Her muhâsarayı atlatmasına alışılmıştı. Son Bizans İmparatoru feryâd edip Avrupa'dan yardım isterken, bir çok Avrupa devleti, âdetleri olduğu üzere, Rumlar'ın gene kendilerini dolandırmak istediği fikrinde idiler. 29 mayıs günü netîce alınınca, Avrupa dehşetle titredi ve İslâm âleminde sevinç muazzam oldu.

Bu derecede çarpıcı bir nümûne ile top, derhal kale savunma ve taarruzunda, birinci silâh olarak kabûl edildi Bilhassa Avrupa'da krallar, müstahkem şatolarına sığınan, çok defa doğru dürüst vergi bile ödemiyen tâbîlerini bu silâhla nasıl yola getirebileceklerini hemen kavradılar ve çok iyi netîceler de aldılar.

Havan topunun faydası da âşikârdı. Sûrların, tepelerin üzerinden aşırmak sûretiyle mermiyi düşman üzerine düşürebilmek imkânı, küçümsenemezdi. Bu silâh da kabûle mazhar oldu.

Ama topu meydan muhârebesinde, açık sahrâda, birinci silâh olarak kabûl etmek? Bu husus, Otlukbeli'nden bir asır sonra bile bir çok devlet için gülünç sayılıyordu. Bu lâgar silâh, atının üzerinde cevelân eden süvarinin kılıcına, piyadenin okuna ne yapabilirdi ki?

Bu muhâkeme tarzı içinde, Otlukbeli'ndeki Türk topçu birliklerinin rolü hemen hemen tamâmen gözden kaçtı. 1473'te Osmanlı ordusunun dünyanın birinci silâhlı kuvveti olduğu münâkaşa bile edilmiyordu. Papa'dan Uzun Hasan'a kadar, en mağrurları dâhil, bütün devletler ve hükümdarlar, ancak en kudretli bir kaçı birleşerek Osmanlı ordusunu yenebilir miyiz ümîdinde idiler. Ben Osmanlı'yı tek başıma yenerim iddiasında olan hiç bir devlet mevcud değildi. Binâenaleyh, Osmanlı'nın Otlukbeli'nde Akkoyunlu ordusunu çarpıp geçmesi, bu denge farkından doğmuştur diye kabûl edildi. Üstelik bu muhâkeme yanlış da değildi. Yanlış olmadığı içindir ki top, açık sahrâ silâhı olarak, çok zor birinci dereceye çıkabildi. Hatâlı nokta, bu denge farkında topun da rolünün bulunmasının çok geç sezilebilmesinde idi.

II. Bâyezid, babası ve oğlu gibi fevkalâde enerjik iki selef ve halefin arasında, olduğundan çok küçük görülmüş bir hükümdardır (1481-1512). Babası ve oğlu gibi fâtih ve cihangir değildi. Büyük serdâr olarak doğmamıştı. Üstelik kardeşi Cem'in pek uzun süren mâcerâsı onu, lüzûmundan fazla paralize etmişti. Ama akıllı idi. Aklı, büyük ilmi ile gerçekçi şekilde destekli idi. Bu tablo içinde onun Türk ordu ve donanmasına yaptığı hizmetler, gözden kaçırılmıştır.

II. Bâyezid, Avrupa resim san'atını reddeden adamdır. Minyatürün, nakşın nesi eksikti ki? Bu düşünce ile babasının Avrupalı ressamlarını, san'atkârlarını kovdu. Ama mîmârînin ne demek olduğunu biliyordu. Michelangelo'yu dâvet edecek derecede de taassup fikrinden uzaktı. Ateşli silâhlara da ehemmiyet vermiyebilir, kılıçla yayın nesi var diye düşünebilirdi; zîrâ bu silâhlar o derecede yeniydi ve henüz cihanşümûl bir tasvip görmemişti. Ama, babası ateşli silâhlara ne derecede ehemmiyet veriyorsa, II. Bâyezid de aynı ehemmiyeti verdi. Üstelik Fâtih, bu silâhların devamlı gelişmesi fikrinde idi. Oğlu da aynı şeyi yaptı, devamlı geliştirdi. Babasından devraldığı şekliyle muhâfazayı düşünmedi.

Bir ağır piyâde tümeni olan yeniçerileri tüfekle silâhlandıran II. Bâyezid'dir. Onun zamânında Kemâl Reis, donanmada da birinci silâhın top olduğunu fiilen isbât etti. Uzun menzilli gemi toplarını döktürüp teknelere monte etti. Uzun zaman Avrupa, Osmanlı gemi topunun uzun menziline erişemedi. Bu yüzden, daha küçük ve hareketli Osmanlı tekneleri, hemen dâimâ, dev Avrupa harb gemilerini vurdular.

II Bâyezîd'in Memlûk siyâseti de dikkate değer ve çok az değerlendirilmiştir. Hâmidoğlu Aydın Reis, Selmân Reis gibi dehâ sâhibi denizciler dâhil, en değerli Osmanlı amirallerini Memlûk hizmetine veren odur. Memlûk devletine, her türlü stratejik malzeme yardımını yaptı. Bunları, bu devleti güçlendirmek için yapmadı. Başta Portekizliler olmak üzere Hıristiyanlar'ın, eskiden tamâmen Müslümanlar'ın olan açık denizlere, Hind denizlerine müdâhalelerini önliyebilmek için yaptı. Oğlu Sultan Korkut Han, o hârikulâde deniz politikasını, babasından öğrenmiş, onun yolunu tâkıyb etmiştir. Sultan Korkut'un adamı olan Cezâyir Fâtihi Oruç Barbaros Reis bile bir ara Memlûk Sultânı'nın hizmetinde idi.

Korkut'un 3 yaş küçük kardeşi olan Yavuz Sultan Selim (1512-1520), kısa, fakat çok vurucu saltanatında, büyük babasının, babasının ve ağabeyinin deniz politikasını devâm ettirdi. Donanmanın gücünü arttırmak için hiç bir şeyi ihmâl etmedi.

Yavuz, Çaldıran'da, dünyânın ikinci ordusunu mahvettiği zaman, dedesinin Otlukbeli zaferinin üzerinden 41 yıl geçmişti. Şâh İsmâil'in şecî ve mağrur Anadolulu Türkmen süvârî tümenleri Osmanlı topçu ateşi karşısında sapır sapır döküldüğü zaman, hâlâ hiç bir devlet, meydan muhârebesinde topun birinci taktik silâh olduğunu kabûl etmiş değildi. Hemen ertesi yıllarda Yavuz, dünyânın 3. devletini, Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğunu, Merc-i Dâbık'ta ve Rîdâniye'de aynı şekilde inhizâma uğratarak, tamâmını ilhâk etti. Osmanlı sınırını Toroslar'dan Bağdad kuzeyine, Habeşistan'a ve Aden Körfezi'ne getirdi.

Zîrâ Memlûkler'de top, çakılı bir kale silâhı idi. Seyyar, istenen hedefe derhal çevrilebilen ve nakledilebilen Osmanlı topçusu Memlûkler'de yoktu. Memlûkler, topu müdâfaa silâhı dışında, taarruz silâhı olarak düşünmediler. Esâsen ağır top sanâyiini hiç bir devlet de Osmanlılar derecesinde kuramadı. 1526'da, Otlukbeli'nden 53 yıl geçmişti. Mohaç'ta Avrupa ordusunun topçu durumu, Osmanlı'ya nisbette, hâlâ acınacak durumda idi. Zîrâ hâlâ topun açık sahrâ muhâsebesinde taktik silâh olduğuna akıl erdirememişti. Hâlâ ağır top sanâyiini kuramamıştı.

Osmanlı, topun yanında, ondan hafif ateşli silâhları, tüfeği, arkebüzü, «humbara» dediği bombayı da ihmâl etmedi ve aynı derecede geliştirdi. Yalnız bunlar, o çağlarda kısa menzilli ve hantal silâhlardı. Savaşta topun rolünü oynıyacakları devir gelmemişti. Bununla berâber daha II. Bâyezid zamânında, yâni XVI. asır girmeden, Yeniçeri tümeninin taburlarının yarısından fazlası tüfeklendirilmiş, yay ve kılıç kaldırılmıştı. Elle taşınabilir bir çeşit minik top olan arkebüz de, fevkalâde yaygın bir silâh olarak hem piyâdeye, hem kalelere verilmişti.

1365'te Avrupa'da görülen arkebüz, XVI. asırda artık her devletçe kabûl edilmiş edilmiş bir silâh hâline geldi.

Osmanlılar, süvârîye de tüfek verdiler. Daha 1517'de «atlı tüfekçi zümresi» vardı (*Belleten*, IV, 67-8). Ama Osmanlı atlısı, XIX. asra kadar, ateşli silâhları küçük görmekte devâm etti. Süvârî demek, kılıç demekti. Millî Mücâdele sonunda İzmir'e giren Süvârî Kolordusu bile düşmana tüfekle değil, kılıçla vurmuştur.

Osmanlı, teknik alanda Avrupa'da kaydedilen terakkıylere de yabancı kalmadı. Avrupalı ateşli silâhlarda hangi yeniliği yapmışsa, işine geldiği ve beğendiği takdirde, derhâl iktibâs etti. Binâenaleyh Türk topçusu, yalnız Türk mühendisinin ilerleme gücüne bırakılmış değildi. Dünyâda bu husustaki bütün ilerlemeleri de tâkıyb ediyordu. Avrupa tekniğinin alıp yürüdüğü asırlarda bile bu böyleydi. 1862 târihli bir Alman askerî raporunda (*Unsere Tage*, XXXVI, 580, 586-7) Türk topçusunun, Avrupa'nın hiç bir topçusundan geri olmadığı kaydedilmektedir. Sultân Azîz (1861-1876) ise bu topçuyu, tamâmen en yüksek Batı düzeyine çıkardı ve Krupp'ta dökülen son modeller derhal Türkiye için alındı; Türk piyâdesi de son model tüfeklerle donatıldı. II. Abdülhamîd (1876-1909) tabîatiyle bu derecede ağır masraflara giremediği için, ordunun silâhları, XX. asrın başında, çok modern silâhlar olmaktan çıktı. Hâlâ Sultân Azîz devri zırhlıları, topları, tüfekleri tamâmen yenilenememişti. Ama Türk topçusu hâlâ iyiydi. Bu topçu ile Cevad Paşa, dünyanın en büyük armadasını Çanakkale'de 18 Mart 1915'te mahvetti ve Türk topçusunun isâbet hüneri, Müttefikler'i hayrette bıraktı.

İslâm dünyâsının en mühim kesimleri ateşli silâhları Osmanlı'dan öğrendiler. XVI. asrın hemen ilk yıllarında Fas ve Tûnus Sultanları, Osmanlı topçusundan top ve arkebüz edindiler. Tûnus Hafsî Sultânı'nın topçu birliği, Osmanlılar'dan müteşekkildi. Tabiî bunlar, Tûnus'ta cirit atan Barbaros Kardeşler'e gülle değil, fiske bile atmıyorlardı. Bu durumda, Barbaros Kardeşler'e karşı Kuzey Afrika'yı savunan Arab hükümdarlarının zor vaziyeti

anlaşılır. Fas Sâdî Sultanları'nın topçu birliği de Osmanlılar'dan müteşekkildi. 1575'te Sultan Mevlây Muhammed'in 150 topu, tüfekli ve arkebüzlü birlikleri vardı. Vâdi's-Seyl'de Ramazan Paşa'nın 34 topu, 3.000 arkebüzlü piyâde ve 1.000 arkebüzlü süvârîsi bulunuyordu. 1591'de Fas Sultânı'nın Sûdan (Mali) seferinde topçu taburu, 6 havandan müteşekkil bataryası, 500 tüfekli atlısı, 2.000 arkebüzlü Endülüslü piyâdesi, Osmanlılar'ca tanzîm edilmişti. Bâzı tüfekçiler, Timbuktu'da kalıp yerleşerek Batı Afrika'ya ilk ateşli silâhları soktular. Zâten bütün Kuzey Afrika'da top kullanan askerin adı bile Arabca değil Türkçe «tobcî» (topçu) idi. Diğer ateşli silâhlar için de öyledir. Fas'ta «bunba» terimi de Türkçe «bomba»dan alınmıştır. 6 köşeli toplara Osmanlı'nın verdiği «şeşhâne» («şişhâne» bozuk şeklidir) adı da Kuzey Afrika'da kullanılır *(EI'*, I, 1.089b-90a).

Osmanlı'nın en büyük rakıybi Safevîler ise, bu silâha adapte olamadı. Gerçi kale silâhı olarak Safevî topçusu, devletin kuruluşundan beri mevcuttur. Fakat İngiliz Safevî tarihi mütehassısı Savory'nin şu hükmü gerçektir: «Gerçekten denilebilir ki Safevîler, sahrâ topçusunu lâyıkıyle kullanmasını hiç bir zaman bilmediler» *(EI'*, I, 1.100b). Şâh Abbâs bu işe XVII. asrın başlarında ehemmiyet verdi ve 500 top edinerek açığını kapatmaya gayret gösterdi. Bu hususta Portekizliler, İngilizler kadar Osmanlılar'dan da faydalanıldı. Şehzâde Bâyezîd, Şâh Tahmasb'a sığındığı zaman, berâberinde 30 Osmanlı topu da getirmişti (1559). Safevîler de Osmanlılar gibi bu meslekten askere «topçu» diyorlardı. En yüksek âmire gene Osmanlılar'dan alarak «topçubaşı» tâbîr ediyorlardı. Safevî tüfekli ve arkebüzlü birlikleri de vardı. Doğu Türkleri, Özbekler'de de bu silâhlar mevcuddu. Fakat umûmî kanâat, ateşli silâhların aşağılık, merdliğe yakışmaz nesneler olduğu idi. Zîrâ Safevî devletini, Anadolu'dan giden Türkmen aşîretleri kurdular. Safevî ordusunun her zaman için dörtte üçünü, Anadolulu Türkmenler teşkîl etti. Anadolu Türkmeni ise, sosyal ve mânevî yapı bakımından, Selçuklu devletini kuran Oğuz neyse oydu. Osmanlı devletini kuran şehirli Türk hâline dönüşebilecek oluşum perioduna girememişti. At ve kılıçla, kâbına varılamıyan bir yiğitlik derecesine erişmişti. Ama ateşli silâhları küçümsemeye dâimâ devâm etti. Değil İran'daki, Bolu Dağı'ndaki Türkmen, XVI. asırda Köroğlu bile *Tüfek î'câd oldu merdlik bozuldu - Eğri kılıç kında paslanmalıdır* diyen bir zihniyet içindeydi (Köprülü, *Türk Sazşâirleri,* II, 48).

Memlûk Türk atlısının başı da bu yüzden belâya girdi. Sultan Tumanbay, Yavuz'un yüzüne karşı, kendisini yiğitlikle değil

ateşli silâhlarla yendiğini söyledi. Yavuz da ona *Kur'ân*'ın düşmana aynı silâhla mukaabele etmek buyruğuna rağmen neden o silâhlardan edinmediğini sordu. Orta Çağ adamı ile Modern Çağ adamının zihniyeti, karşılıklı bu iki cümle içinde kendi kendini îzâh etmiye yeter.

Eğer Safevî devleti, Anadolu Türkmenleri'nin devleti değil de, gene Şiî ve Sünnî Osmanlı düşmanı şehirli Türkler'in devleti olsaydı, Türkiye'nin ve dünya tarihinin geleceği ne olurdu? Bu ihtimâle cevap aramak fuzûlîdir. Fakat Safevî şahları, Türkmen zihniyetlerini bırakabilip Osmanlı sultanları derecesinde uyanık olabilseydiler, Osmanlılar gibi donanmaya ve ateşli silâhlara birinci derecede ehemmiyet verebilseydiler, herhalde tarihin akışı değişecekti.

Safevî devletinin durumu, Mısır-Suriye ve Hindistan Türk imparatorluklarından farklı idi. Safevî imparatorluğunda nüfûsun dörtte üçünden fazlası Türk'tü. Bu nisbet Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğunda onda birden azdı. Hindistan'da ise büsbütün Türklük aleyhindeydi. Hindistan'ı Ingilizler nasıl tutmuşsa, Türkler de âdetâ aynı şekilde tutuyorlardı. Kuzeyden gelen bir kaç yüz bin Türk, çeşitli ırk, dil ve dinlerin meşheri olan bir kıt'aya hâkim bulunuyordu.

Timuroğlu Bâbur Şâh, 13.500 kişilik bir Türk ordusu ile, 100.000 kişilik bir Müslüman Hind ve 100.000 kişilik bir Hindû ordusunu imhâ ederek (1526-7), tarihteki en muhteşem Türk imparatorluklarından birini, Hindistan Timurlu devletini kurdu. Bu küçük ordusundaki topçu taburu, büyük rol oynadı. Osmanlı Türkleri'nden müteşekkil olan bu taburun başında da bir Osmanlı topçu subayı, Mustafa Rûmî bulunuyordu («Rûmî», «Anadolulu, Osmanlı» demektir). Bu topçu birliğinde toplar, Osmanlı düzenine göre, bataryalar hâlinde tanzîm edilmişti. *Bâbur-Nâme'*de Bâbur, bu Osmanlı topçu subayı hakkında «asrımızın yegânesi» der (321b). Bâbur'un topları günde 8 ilâ 16 atış yapabiliyordu. Bir top, 1.600 atıştan sonra çaptan düşerek, top parkından çıkarılıyordu. Bâbur'un tüfekçileri de aynı Osmanlı subayının emrinde idi. Füze de Bâburlular'ca biliniyor, fakat daha çok havâî fişek olarak kullanılıyordu. Fâtih gibi füzeyi muhârebe sâhasında kullananlar çok azdır. Bâbur'un torunu Ekber Şâh, Gücerât'ı fethettiği ve burada vaktiyle Sadrâzam Süleyman Paşa'nın bıraktığı dev Osmanlı toplarını gördüğü zaman, buna rağmen hayret izhâr etmişti. Demek Osmanlı topçuluğu, Bâbur imparatorluğu gi

bi muazzam bir devlet için bile hayrete şâyandı. Ekber'in torununun oğlu Âlemgîr (Evrengzîb) Şâh zamânında bile, XVIII. asrın ilk yıllarına kadar Timuroğulları, Osmanlı topçu subayları kullandılar. Timuroğulları da Osmanlılar gibi «zenberekçi» ve «tophâne» teşkîlâtına -aynı kelimeleri kullanarak- sâhiptiler. Fakat bu Türk imparatorluğu da asla Osmanlılar derecesinde denizci ve ateşli silâhlara öncelik veren bir siyâsete sâhib olamadı. Şüphesiz bunda, Osmanlı'nın, Avrupa ile burun buruna bulunmasının da te'sîri vardır.

Bâburlular'dan önce de Hindistan Müslüman devletlerinde top ve ateşli silâhlar vardı. Gücerât Müslüman Hind imparatorluğunun donanması gibi topçuları da Osmanlı subaylarınca kurulmuş ve yönetilmekte idi. Bahâdır Şâh Gücerâtî'nin topçu kumandanı Rûmî Han, bir Osmanlı subayı idi. Güney Hindistan Türk imparatorluğunda (Behmenîler) da topçuluğun kurucusu ve yöneticisi Osmanlı subaylarıdır.

XVI. asırda Osmanlılar bu sûretle topçu ve denizci subaylarını çeşitli Hindistan devletlerine, Türkistan Doğu Türk Hâkanlığı'na, İndonezya'ya, Siyah Afrika'ya gönderdiler ve onlarla berâber, Istanbul Tophânesi'nde dökülmüş şâhâne toplarını da teknik yardım olarak yolladılar. Mısır ve İran Türk imparatorlukları da bu hükmümüze dâhildir.

Osmanlı'nın «piştov» dediği tabanca da erken zamanda piyâde ve süvârî silâhı olarak Türkiye'de ve diğer Türk devletlerinde kabûl edildi. Tabanca Hindistan Timuroğulları'nda, ancak subaylarda mevcuddu. Türkiye'de çok iyi kalite tabancalar yapılıyordu. Levendlere, deniz askerine de piştov verilirdi.

Osmanlı'da seri ateşli, biribiri ardınca ateş edebilen, mitralyözün öncüsü toplar da yapıldı. Bunlara «saçma top» deniyordu.

XVII. asırda Osmanlı tımarlı sipâhîsi, akıncısı, levendi ve yeniçerisine, en büyük kısmıyle, birer piştov verildi. Sonra «karabina» denen kısa süvârî tüfekleri çıktı ve XVII. asrın ikinci yarısında çok yayıldı.

«Misket» denen mermiler de kayda şâyandır. Bunlar, 15 ilâ 20 dirhemlik dâneleri, bir mermi içinde atan toplardı. Dağılan dâneler, düşmana fazlasıyle zarar verirdi. Misket atan tüfekler de vardı : «... tüfek ki on beşer yirmişer dirhem atar» (Naîmâ, I, 164, st. sn. 4-3).

Top, tüfek ve arkebüz atışında da Osmanlılar, te'sirli metodlara sâhibdi. Gelişi güzel ateş edilmezdi. Top cinslerine göre (balyemez, çakaloz, şâhî, badaluşka, kolonborna, şayka, darbzen denen topların çeşitli çaplarda olanları vardı) ateş, kalelere olsun, sahrâ topçusunda düşman birliklerine karşı olsun, belirli metodlarla açılırdı. Sûrların belirli yerlerine isâbet ettirmek sûretiyle, duvarların yıkılması ve gedik açılmasında, rastgele ateşten çok üstün netîceler elde ediliyordu. Peçevî, bu sûretle 8 topla Lala Mehmed Paşa'nın Eğri sûrlarına nasıl ateş tanzîm ettirdiğini anlatmakta (II, 193) ve «ateş etmek» yerine «od etmek» tâbîrini kullanmaktadır.

Dünyâya vedâ etdik atıldık doludizgin
En son koşumuzdur bu asırlarca bilinsin
Lâkin kalacak doğduğumuz toprağa bizden
Şimşek gibi bir hâtıra nal seslerimizden

Yahyâ Kemâl

VI

AKINCILAR

Akıncıların Menşei

Avrupa, akıncı olmaksızın savaş kazanılamıyacağını çok geç anladı ve bizden 500 yıl sonra akıncı teşkilâtı kurdu, «komando» adını verdi.

Osmanlı devletinin kuruluşu ve şevketinde tımarlı sipahisinden sonra ordunun en çok hizmet eden sınıfı akıncılardır.

Akıncı, akın yapan askerdir. Akın nedir? Düşman iline akmaktır. Nasıl akılır? Atla. Atsız akın yoktur. Bozkurt, Türk'ün mânevî gücünü gösteren senbolse, at da maddî gücünü gösteren senboldür. Bu senboller binlerce yıllıktır. Asya tarihinin fecrinde, sisli çağlar içinden çıkmıştır. Hiç bir ırk, Türkler gibi akmasını bilmemiştir. Türk akın için doğdu sanılır. Şâirin:
Biz kasırga oğulları, biz kanatlı süvârîler

dediği Türk atlısı, miskin kavimlerin dağ ve akarsu atlıyamadıkları çağlarda Pasifik kıyılarından Atlantik kıyılarına erişmiştir. Onu kuzeyde buzullar durdurmuş, fakat güneyde Himalayalar bile durduramamıştır. Hind Okyanusu'na da kolayca erişmiştir.

Bu lâfların Osmanlı akıncısı ile ne ilgisi vardır? diye düşünen okuyucum olacaktır.

Bir milletin karakteri bin yılda teşekkül eder. Bir millet, bir şeyi en iyi şekilde yapıyorsa, yüzlerce yıllık tecrübe ve çalışmanın neticesidir. İsviçreli, bu derece dakik saat yapmayı beş yüz yıl çalışarak öğrenmiştir. Osmanlı akıncısı da sâhib-zuhûr değildir. Orta Asyalı süvarinin gerçek oğlu ve halefidir.

Orta Asya'yı gezen bir Ortaçağ Hıristiyan rahibinin seyahatnâmesinde Türkler için «sanki atlarıyle doğmuşlar sanılır» tarihî cümlesi, çok büyük bir müşahede kabiliyetinin ifadesidir ve ayn-i hakikattir. XIX. asrın 2. yarısının Çukurova Türkmeni'ne göre en kutsal şeyler hâlâ at ve silâhtır, kadın üçüncü gelmektedir. Refik Hâlid'in *Çete*'sinde anlattığı Millî Mücadele devri akıncısı, İzmir'e girmek için Afyon'dan itibaren atından inmiyen Türk süvarisi, Orta Asya'dan gelip Tuna'ya tırmanan Türk atlılarının gerçek torunlarıdır.

Akıncı, öncüdür. Piyoniyedir, gönüllüdür, fedaidir, dalkılıç ve kellekoltuktadır. Yolu o açar ve gösterir. Ardından ordu gelir. Sonra millet. Ve yurd kurulur.

İmparatorluğun iki kanadından biri olan Rumeli'nde böyle yurd kurulmuştur. Tek kanatlı imparatorluk olamaz. Kanatlardan biri kopunca, imparatorluk da düşmüştür.

Akıncılık bir ruh meselesidir. İnanç ve imandan bile ötede bir şeydir. Aynı zamanda bir dünya görüşü meselesidir. Akıncı gibi düşünüp hissetmiyen insan ne akıncı, ne öncü olabilir.

Atatürk'ün, milliyet heyecanının ifrâtından, bütün kavimlerin beşiği sayacak kadar ileri gittiği Orta Asya ne bereketli bir arz parçasıdır. Bu derece doğurgan bir ülke acaba mevcut olmuş mudur? Çin'e, Hind'e, Doğu ve Orta Avrupa'ya ve daha nice çorak toprağa akmış, büyük yeşillikler yaratmış, ama Anadolu'da yurt kurmasını da bilmiştir. Bütün bir Avrupa, 200 yıl, ona denizi atlatmamak için direnmiştir. Ama minicik Marmara mı engel olacaktı? Türk heyecanı, Batı Anadolu'da, Ege'ye erişildiği yerde kesilmemiştir ki... Daha kabarmıştır.

Ve işte, Nâmık Kemâl'in hiç bir tarihî şahsiyet karşısında heyecanlanmadığı kadar halecan duyduğu Osmanoğlu Orhanoğlu Gazi Süleyman Paşa... Çanakkale kanalını atlamıştır... Gelibolu'ya erdiği an acaba kuzeyden esen Tuna meltemini duymuş mudur? Süleyman Paşa'nın akıncıları atlarını Tuna deryâsına saldıkları zaman, Gelibolu'dan bir çeyrek asır bile geçmemiştir.

Ve Türkler'in «mübârek» diye andıkları, «deryâ» diye tebcîl ettikleri bu büyük akarsuyu 330 defa akın maksadıyle geçen akıncı beyleri nesli yetişmiştir. Tuna beylerinin çoğunun ataları, Osman Gazi'nin kapı yoldaşlarıdır. Marmara'ya erişmeden gözlerini kapamak istemiyen Osman Gazi'nin.

Altay ve Tanrı Dağı'ndan Tunaboyu... Selçuk Bey torunu Alp Arslan'dan Osman Gazi torunu Süleyman Paşa'ya ancak 200 yıl geçmiştir. 6.000 kilometre için 200 yıl, 6 kuşak nedir ki? Bu mesafeyi yürüyen, bir şahıs, bir ordu değil, bir millettir.

Akıncı Ocağının Gayesi ve Görevi

Türk askeri için savaşmak en büyük millî ve dînî görevdir, esasen askerin başka bir görevi de yoktur. Bu en büyük görevi üzerine almakla mağrurdur, fakat zafer karşısında gurura kapılmaz. Kazanmayı tabiî sayar.

Asıl ordunun başarısı için yolu açmak lâzımdır. Yolu bir kaç bakımdan açmak şarttır. Ordunun hedefi olan ülke ve devlet, hem maddî hem de mânevî şekilde yıpratılmalı, olgunlaştırılmalıdır. Düşmanın maddî güç kaynakları, ekonomisi hırpalanmalı, ordusu uğraştırılıp tereddüde düşürülmeli, halka korku verilip mukavemet gücü kırılmalı, icab eden mahrem bilgiler toplanmalıdır. Ondan sonra pâdişah veya serdâr gelir. Meydan muharebesi mi yapacak, kale mi düşürecek, ülke mi fethedecek, devlet siyaseti neyse, onu tatbik eder, daha büyük kolaylıklar içinde gerçekleştirir. Bu sayılan görevlerle vazifeli askerî sınıfa karada «akıncı», denizde «korsan» denmektedir. Korsanlar, X. bahsimizde ele alınacaktır. Millî Mücadele'de «çeteci», İkinci Cihan Savaşı'nda «komando» denilen sınıfın takib ettiği maksatlarla, geniş ölçüde paralellik vardır. Fakat «çete»nin İspanyolca «gerilla»nın yerine kullanıldığını ve gerilla'nın daha çok dağ savaşı yaptığını da burada hatırlatmam lâzımdır. Osmanlı akıncısı, ova adamıdır, akarsuları atıyle takib eder ve atıyle aşar, dağlardan hoşlanmaz, dağlık araziden kaçınmaya dikkat eder. Zira gerilla durduğu yerde savaşır. Akıncı ise, hiç bir yerde durmaksızın harb eder. Bir yerde bir kaç saatten fazla kalmak istemez, zira felâkete uğrıyabilir, yerini öğrenen muntazam düşman ordusu onu bastırabilir.

Akıncılar ve Kırım süvarisi (Kırım'dan piyade çıkmazdı), seferde 3 veya 4 at kullanır, bunlara ganîmet ve esirleri yüklerlerdi. Gece ve gündüz yol almıya muktedir olan bu atlılar, asgarî bir gündelik istirahatle, pek hızlı ve çabuk yol alırlardı. Akıncıların yakalanamamalarının başlıca sebebi budur (Sir Paul Ricaut, I, 207).

Avrupa fetihleri geniş ölçüde akıncıların eseri olduğu gibi, fethedilen ülkelerde serhadleri asırlarca bekleyip elde tutan da geniş ölçüde akıncılardır.

Akıncılar Türk ırkındandır. Devşirme, hattâ Arnavut, Boşnak gibi Müslüman kavimler alınmaz. Osmanlılar'ın «Tatar» dedikleri Kırım Türkleri bile yoktur. Akıncı olmak için Osmanlı Türkü olmak şarttır. Akıncı beylerinin ekserisi Osman Gazi'nin yoldaşları mâruf kumandanların çocuklarıdır. Yani devlet kurucularının neslindendir. Akıncı beyleri, istediklerini ocağa alır, is-

tediklerini çıkarırlar. Dîvân, bu işe hiç karışmaz. Zira akıncılık, gönül ve gönüllülük meselesidir. Aynı zamanda büyük disiplin ve korkusuzluk, fedakârlık meselesidir. Kimin akıncı olup kimin olmadığını ve olamıyacağını, beyliği babasından ve dedelerinden kalan akıncı beylerinden daha iyi bilecek kimse yoktur.

Binâenaleyh akıncı ocağı beyleri, fevkalâde salâhiyetlerle yüklü, doğrudan doğruya pâdişahtan emir alan kimselerdir. Rütbeleri sancak beyi (tümgeneral) derecesindedir. Bir kaçına beylerbeyilik (orgenerallik) de verilmiş ve bunlara «bey» değil «paşa» denmiştir. Akıncı kumandanlarına kapıkulları gibi asla ağa denmez, daima bey denilir. Bir kaç akıncı ocağı vardır ve bunlar serhaddi âdetâ aralarında dilimlemişler ve serhad ötesini de parsellemişlerdir. İcabında birleşirler. Her birinin karargâhı belirli bir şehirdedir, ya Estergon'da, ya Silistre'de, ya benzeri bir yerde. Her birinin başında irsî şekilde bir bey bulunur. Beyler ya Malkoçoğlu, ya Mihaloğlu, ya Turhanoğlu, ya Evrenosoğlu veya buna benzer devletin Söğüt'te kuruculuğunu yapmış ilk Osmanlılar'dan inmiş asılzâdelerdir. Bu ailelerin her birinde pek çok şehit vardır. Bazan bir akıncı beyinin beş oğlunun dördü birden yirmi yaşları civarında şehid olur, nasîbi olanlar ak sakal salıncava kadar yaşarlar, sancak beyi ve beylerbeyi olurlar. Akıncı beylerine vezir (mareşal) pâyesi verilmez.

Akıncı eri bile, diğer bir çok ocağın subayından imtiyazlıdır. Bu imtiyaz, canını yüzlerce defa pervasızca ortaya kovabilmesinden doğmaktadır. Onun için akıncılara «fedâî, dalkılıç, serdengeçti, deli» gibi adlar da verilir, en mânâlısı sonuncusudur. Zira Türkçe'de «deli», «(akıllının cesaret edemediği islere cesaret edebilen) çok cesur adam» mânâsına gelir. Bu tehlikesine rağmen akıncılık çok kârlı bir meslektir. Akıncı erleri bile zengin adamlardır. Meslekten çekilince çift, çubuk, han, hamam sahibi olurlar. Akıncılığa kabûl edilebilmek çok zordur. Doğrudan doğruva bey'in vizesi şarttır. Çünki bir kötü akıncı, bir akıncı birliğinin mahvına sebeb olabilir. Çok sür'at-i intikal, serî hareket, hârikulâde süvarilik, fevkalâde silâhşörlük vasıfları olmıyan, akıncılığa kabûl edilmez. Ekseriya babadan oğula bir meslek gibi kalır. Zira iyi bir akıncıyı gene iyi bir akıncı yetiştirebilir. Bir çok vergiden muâf olan akıncıların tımarlı olanları da vardır. Akıncı beylerin Rumeli'nde muazzam toprakları bulunur. Bazı akıncı beylerinin aileleri zamanımıza kadar gelirler.

Akıncıların ekserisi Avrupa ve Balkan dillerini bilir, haylisi bir veya bir kaç yabancı dili ana dili gibi konuşurdu: Macarca, Almanca, Sırpca, Yunanca, Lâtince, İtalyanca, hattâ Romence,

Bulgarca, Arnavudca, Lehce ve daha başkaları... Onun için Dîvân-ı Hümâyûn'un gizli haberalma teşkîlâtını ekseriyâ akıncılar ve korsanlar meydana getiriyordu, az aşağıda geleceğim.

Akıncılar, Anadolu'nun en ateşli çocuklarından geliyorlardı. Ataları, Rumeli'ne geçmek, devamlı yeni ülkeler açmak, bitmek tükenmek bilmez bir kuzeye doğru akış için, can, kan vermişlerdi. Onlar da öyleydiler. «Rûmeli Türküleri» denilen Türk Musikî-si'nin sahibi mechul şâheserleri, bu çevrenin malıdır. «Aliş'imin kaşları kaare», «Sabâh oldu uyansana», «Bir sevdâ geldi başıma», «Pencere açıldı Bilâl-Oğlan, piştov patladı», «Be gemici, gemici», «Ayağına giymiş sadef nâlini», «Estergon kal'ası subaşı durak» ve emsalindeki muhayyile tutuşturan dehâ alevi, bu çevre hakkında bize belki en vâzıh fikri verir. Bu fikrin kelimelerle ifadesi, musikî ile ifadesinden zordur.

Akıncı beyleri Budin, Belgrad, Semendire (*), Peç, Estergon, Silistre, Vidin gibi serhad şehirlerindeki saraylarında, atalardan kalma en değerli eşyalar, şahıslarına bağlı muhafız birlikleri, yüzlerce attan müteşekkil ahırları, ucsuz bucaksız arazileri ile, gerçek bir hükümdar hayatı yaşarlardı.

Akıncılar ve Haberalma

Akıncı ocağı, bütün Orta Avrupa ve ötesi hakkında gündelik çok dakik bilgi sahibi olmıya mecburdu. Bu bilgi olmaksızın akın, felâketle netîcelenebilirdi. Akıncıların, sınırlar ötesinde çok ajanları vardı. İcab eden bilgileri, bölgelerinin beylerbeyisine ve Istanbul'a bildirirlerdi.

«Hayrete şâyan derecede iyi düzenlenmiş bir gizli hizmet şebekesinin kolları, Türk imparatorluğunun dışında dahi dalbudak sarmıştı. Bilhassa Fâtih Mehmed'in İtalya'da mâlik olduğu haberalma şebekesi, çeşitli İtalyan devletlerinin en yüksek çevrelerine kadar nüfuz etmek imkânını bulmuştu» diyor Babinger (s. 510). Gene onun (s. 28) «akıncılar dünyaca korkulan bir teşekküldü» sözü, bununla ilgilidir.

(*) Semendire'de mukim akıncı beyi ailelerinden biri, bu kitabın yazarının atalarıdır. Aile 1825'lerde Semendire'den ayrılmış, önce Kızanlık'a, sonra Eski Zağra'ya nakletmiş, 1878'de kalabalık ailenin bütün efrâdı General Gurko'nun Rus kazakları tarafından şehîd edilmiş, 18 yaşındaki Nûreddin Mehmed Bey, tek başına, büyük fedakârlıklarla kaçırılabilmiş, Istanbul'a yerleşmiştir, okuduğunuz satırların yazarının babasının babasıdır.

Bugün elimizde meselâ II. Sultan Bâyezid zamanında (1481-1512) «İskender» isimli bir Türk câsûsunun sunduğu Fransa'ya ait bir rapor vardır ki, Fransa'nın vilâyet teşkilâtı, iktisadî gücü, ordu ve donanması hakkında her türlü hurda bilgiler, ülkedeki siyasî cereyanlar vs. hakkında hayrete değer tafsilât vardır. Şimdi aslı arşivimizde bulunan bu raporun altındaki «İskender» imzâsı, hiç şüphe edilemez, iyi dil bilen bir akıncı subayına aittir. Hindistan'da bile Türk haberalma şebekesi vardır. Bir cihan devleti, öyle kaba gücle falan kurulamaz.

Türkiye, yabancı devletlere mukim elçi göndermezdi. Yalnız onlardan mukim elçi kabûl ederdi. Bu durumu, yabancı hükümdarların padişaha arz-ı tâzîmâtı olarak telâkki ederdi. Haberalma vasıtaları başlıca akıncı ve korsanlar olan Dîvân, XVIII. asırda bu sınıfların çökmüş bulunması dolayısıyle, mukim elçiler bulundurmaya daha fazla mecbûr olmuştur.

Akıncı ve İdeal

İdeal sahibi olmaksızın kelleyi koltuğa almak mümkün değildir. Şeyh Şâmil'i, çeyrek asırdan fazla muazzam Rus imparatorluğuna kan kusturmağa sevk eden ideal «cihâd»dır (Lavisse-Rambaud, XI, 43). Onun çağdaşı Şeyh Abdülkaadir'i yıllarca koca Fransa'ya karşı savaştıran ideal de «cihâd»dır. Bir asır sonra Abdülkerîm'i Fransız ve İspanyollar'a karşı Rif'te (Kuzey Fas) vuruşturan kuvvet hiç şüphe yok «cihâd»dır. «Cihâd» fikri, Türkler'in yurd kurma ve kazanmalarına çok yardımcı olmuş bir dinî idealdir. Akıncıyı, sınırından yüzlerce kilometre ötelere akıtan güclerden biridir.

Millî ideal de kuvvetlidir. Akıncılar, akın sırasında küçük kollara ayrıldıkları zaman, biribirlerine «Kızılelma'da buluşuruz» derlerdi (Hammer, VI, 264, n.1). «Kızılelma» ise Türkler'in erişilmesi müşkül mefkûreleridir; bu ifade, akıncıların bir daha buluşmak ümitlerinin ne kadar zayıf olduğunu kendilerinin de bildiklerini gösterir. Ve ayrılırken bu sözü söyliyebilen asker, dünyanın en yüksek millî kültür ve şuûrunu almış askeridir. Ondan mükemmel bir asker yetiştirmek hiç bir akademinin haddi değildir ve her akademinin ideali, zâten böyle bir asker yetiştirebilmekten ibarettir. Ve bir askerin, birliğinden ayrılırken bu cümleyi söyliyebilmesi için, en az bin yıllık bir ıstıfâdan geçmesi lâzımdır.

Ve bu cümleyi söyliyen akıncı, üstelik Kızıl Elma'nın ne veya neresi olduğunu da bilmemektedir. O derecede sisli bir mefhumdur. Tarihçi olduğum halde, ben bile tastamam bilemiyorum.

İki bin yıldır o derecede iyi saklanmış bir millî sırdır. Sırra erişebilmek için ne yapılacağı da malûm değildir. Şehitlerin belki hepsinin, belki yalnız bir kısmının bu sırra mazhar oldukları tahmin edilebilir. Şüphesiz olan husus, bu sırra erişmek için milyonlarca Türk'ün kan akıtarak toprağa düşmüş bulunmasıdır. Meriç'le Ağrı Dağı arasında bir Türkiye, Adriyatik'le Pasifik arasında bir Türklük, bu sırrın yüzü suyu hürmetine vardır.

Akıncı Karakteri

Evliyâ Çelebî, hiç birimizin seviyesine erişemediğimiz kalem kudretiyle akıncıları şöyle anlatır (V, 528-9) :

«Gaazîleri dâimâ kılıcı belinde, tüfengi elinde adamlar olup, şeb-ü rûz (gece gündüz) silâhları ile yatarlar. Hattâ gusl eder (yıkanır) iken ve namâz kılar iken bile â'lât-ü silâhları yanlarında âmâde dururlar... Kuşakları ekserîyâ «zünnâr» tâ'bîr eyledikleri kınbend kuşakdır... Bir esîr bulunca, onunla bağlarlar; bir kuyudan su çekseler, kuşağı ile çekerler. Nice gaazîler, esîr oldukdan sonra, kuşağını kemend edip düşmân kal'alarından firâr etmişlerdir... Yoldaşlarını esâretten kurtarmak için her fedâkârlığı yaparlar. Bir Alman zâbiti: «Hây gidi Türkler hây, kendi adamlarını nice kurtarmıya gelirler; ammâ biz olsak, bizi kimse kurtarmayıp kürekde ölürüz» dedi».

Akıncı, en çok Avusturya, Bavyera, Bohemya gibi Alman ülkelerini, bir de Kuzeydoğu İtalya'yı sever. Buralara akmaktan hoşlanır. Beç (Viyana), Praha (Prag) gibi şehirleri avucunun içi gibi bilir (Evliyâ, VII, 88). Batı Prusya ve Brandenburg'a kadar gidenleri vardır (Evliyâ, VII, 92). Avrupa ve Balkan dillerinden başka, kültür dilleri olan Arabca ve Farsca öğrenmişleri vardır. Ocağı beslemek için akıncı çocukları yetmez. Aydın, Saruhan (Manisa), Menteşe (Muğla) taraflarından gözüpek Anadolu çocukları Tunaboyu'na gelerek akıncı yazılırlar (Evliyâ, VI, 276). Hıristiyan dillerini yalnız konuşmaz, aynı zamanda okuyup yazarlar (Evliyâ, VI, 442).

«Türk Çanı»

Akıncılardan korunmak için Avrupalılar, hususî dualar okurlar. Bu «akıncı duaları», Avrupa şiirinde ayrı bir tür teşkil eder (M. Röthlisberger, *Die Türkei,* Bern, 1959, s. 128).

Akıncının Orta Avrupa vicdan ve muhayyilesinde bıraktığı tesir, müthiş ve efsânevîdir. 1930 yılında bile Avusturya'da ağla-

yan çocukları: «sus, Türk geliyor!» cümlesiyle korkutmak âdeti devâm ediyordu *(Yeni Istanbul,* no. 717, 21.II.1951, s. 5b sonları). Viyana'daki St. Stephan katedralinin çan kulesinde 1534'te ihdâs edilmiş, Türk akıncılarının yaklaştığını görüp çan çalarak Viyanalılar'a haber vermekle görevli bir memuriyet, ancak 1956'da Viyana Belediye Meclisi'nce «artık bir Türk akını tehlikesi kalmadığından ve bu görevin lüzumu olmadığı için» ilga olunduğunu, eğlenceli bir not olduğu için, kaydediyorum *(Yeni Sabah,* no. 6.050, 9.I.1956, s. 3b ortaları).

«Türk Çanı» bir çok Orta Avrupa şehir ve kasabasında ihdâs edilmişti ve yalnız bu işle görevli bir zangoç vardı. Fakat geleneksever Viyanalılar gibi bu görevi ilga etmek için 1956 yılını bekliyen başka şehir olduğunu sanmıyorum.

Akıncı ve Serhad Âdetleri

Akıncılar başlarına -Orta Asya Türkleri gibi- kızıl börk giyiyorlardı (Kemâl-Paşa-zâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân,* Ali Emîrî, no. 31, v. 95b). Peçevî'nin dayısı Ferhâd Paşa'yı anlatırken söylediği gibi, börklerinin üzerinde kurt başı vardı ki, tamamen Orta Asya'dan, İslâm öncesi devirden kalmadır. Akıncılar, kartal kanadı da takınır, subaylar leopar ve kaplan postu giyerlerdi.

O çevrede yetişmiş ve döğüşmüş olan Peçevî İbrahim Efendi, akıncılar hakkında çok şey anlatır. I. cildinin sonunda II. Selim devrinin (1566-1574) meşhur «ümerâ»sını anlatırken Sarı Batur Ali Bey'den bahseder («batur», Türkler'in «alp» gibi Orta Asya'dan getirdikleri unvanlardan biridir, «bahâdır» kelimesinin menşei budur, büyük kahramanlara verilir) Bu mâruf akıncı beyi, Kanije şehrini yakıp halkını esir olarak almakla tanınmıştı. Çok zengin bir adamdı. Peç şehrine geldiği zaman, Peçevî'nin babasına misafir olmuştu. Peçevî İbrahim Efendi o sırada küçük çocuktu. Ali Bey, onu kucağına alıp sevdi ve kendisine bir köle hediye etti. Ali Bey'in oğlu Arslan Bey de tanınmış akıncı sancak beylerindendi. Babası Çıldır beylerbeyisi olunca, III Murad zamanında (1574-1595) Safevîler'le savaşmak üzere o da beraber gitti. Babası Çıldır'da öldü. Sonra Macaristan'da Hatvan sancak beyi oldu ve kaleyi Almanlar'a karşı savunurken 1596'da şehîd oldu. Kılıçla vuruşmakta, babasından mahirdi.

Akınlarda çok büyük ganimet elde edilirdi. Zâten akının maksatlarından biri, düşmanı iktisaden çökertmektir. Peçevî'nin dayısı olan Bosna beylerbeyisi Ferhâd Paşa -ki Budin'de şehîd olmuştur- bir Hırvat asıllı Alman imparatorluğu asılzâdesini esir

etmişti. Asılzâde için ailesinden 30.000 duka altını (75 milyon TL.) fidye-i necat geldi. Paşa, bunun bir altınına dokunmadı, Bosna'nın Banyaluka şehrinde bir cami yaptırdı. Ölümünden bir müddet evvel 800 kölesini kadı huzurunda âzâd eden paşanın ölümünde daha 300 kölesi kalmıştı. Zenginliği bundan anlaşılır.

Evliyâ Çelebî, VII. cildinde 1665'te Bec (Viyana) şehrini ziyaretini anlatır. Viyana yakınlarında «Kasım Voyvoda Şehitleri Ziyaretgâhı»na gider. Burada 40 yerde yığın hâlinde 12.000 Türk akıncısının yattığını Almanlar, Çelebî'ye anlatmışlardır. Şehitler silâhlarıyle beraber hendeklere gömülmüşlerdir. Olay şudur: 1529 Viyana muhasarasından olan Kaanûnî Sultan Süleyman, akıncı beylerinden Kasım Bey'e, ordunun arkasını muhafaza etmek emrini vermişti. Kasım Bey, bütün akıncılarıyle, binlerce Türk'le beraber Avusturya ve Almanya'nın altını üstüne getirmiş, büyük Türk ordusu sonbaharda düşman tarafından hiç rahatsız edilmeden Viyana önlerinden çekilmiştir.

Akıncı beyi, padişahtan veya serdârdan geri dönmeme emri de alabilirdi. Böylesine bir meslekti. 136 yıl sonra Evliyâ Çelebî, Kasım Bey'in ve akıncılarının şehitliğini Alman topraklarında ziyaret etmiştir. Bütün Orta Avrupa ve Tunaboyu, akıncı hâtıraları ile doludur. Meselâ Evliyâ Çelebî, aynı ciltte Tuna Varatı ile Labakova kaleleri arasında Transilvanya'da, Türk toprağında Gazi Ali Bey derbendinden (geçitinden) geçtiğini söyler ki, XV. asır sonlarının en büyük akıncılarından Gazi Alâeddin Ali Paşa'nın adını taşımaktadır. Ali Bey (Paşa) zamanında Erdel (Transilvanya), Türkiye'de değildi ve o, Erdel'e, Macar toprağına akmak için kim bilir kaç defa bu boğazdan geçmişti.

Evliyâ Çelebî, VIII. cildinin başında, Viyana hakkında, o sırada sadâret kaymakamı olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile bir konuşmasını anlatır. İkinci Viyana muhasarasından yıllar öncedir. Paşa'nın konuşmasından, daha o yıllarda Viyana'yı almayı düşündüğü anlaşılır. Evliyâ Çelebî, Viyana'yı düşürmek için, bir yıl önceden 100.000 akıncı ile bütün Almanya'nın altının üzerine getirilip askerî, mânevî ve iktisadî durumunun perişan edilmesinin şart olduğunu söyler.

XVI. asrın son yıllarında, 27 ekim 1595'teki köprü faciasına (ki siyasî tarih kısmında anlattım) bir buçuk asra yakın, daha doğru olarak 125-130 yıl, akıncılığın büyük devresidir ve bu devre de, büyük fütuhat çağıdır. Bu sıralarda akıncı ocağı mevcudu 100.000 atlıyı bulmuştur. XV. asırda Turhanoğulları'nın idaresinde Mora'da bir akıncı ocağı da vardı. Fakat XVI. asırda Mora'da akıncıların rolü kalmadı. Daha Yıldırım Bâyezid devrinde (1389-

1402), akıncılar çok mühim bir ocaktı. 1595'ten sonra Kırım ordusu, geniş ölçüde akıncıların yerini aldı ve bu, büyük ölçüde mahzurlar doğurdu. Çünkü Kırımlılar, Osmanlı sistemini bilmiyor, Cengiz sistemiyle akın yapıyorlardı. Akıncılar kadar disiplinli ve fedakâr değillerdi. Amaçları daha çok yağma ve ganimetti. Dîvân'ın Kırım ordusunu vaz geçilemez bir unsur olarak telâkkiye başlaması, devletin geleneklerine ve düzenine aykırı idi.

1595'ten 1683'e ve bir kaç yıl sonrasına kadar daha bir asır akıncı ocağı yaşadı ve gene çok mühim akınlarda bulundu. Fakat eski çapta akınlar yoktu. XVIII. asırda akıncı ocağı vardır denilemez. Mâruf akıncı beylerinin aileleri, Tuna yalılarındaki mâlikânelerine çekilmiş, dedelerinin servetleriyle yaşıyan asılzâdeler hâline gelmişlerdi. Nevzuhur sancak beyleri ve beylerbeyiler, bu eski ocak sahiplerini bazan kıskanır ve onlarla hırlaşırlardı. XIX. asırda Balkan milletlerinin ayaklanmaları son akıncı ailelerinin servetlerini geniş ölçüde kaybettirdi. Bir çoğu atalar yurdundan ayrılarak daha güneye ve güneydoğuya yerleştiler. Fakat oraları da çok uzun zaman muhafaza edilemedi. 1913'te Türk sınırı, Meriç'e çekilmişti.

Akıncıların ne yaptıklarını XIV-XVII. asırlara ait tarih kısmında anlattım. Onun için bu bahiste akıncıların tarihini hiç ele almadım. İleride medeniyet tarihi kısmının eyaletleri anlatan bölümünde serhad hayatını anlatırken, akıncıların hayatlarından da bahsedeceğim.

Türk akıncılığı, İstiklâl Harbi'ne, hattâ Kıbrıs harbine kadar, değerini muhâfaza etmiştir. 93 Harbi'nde (1877-78 Rus-Türk Savaşı), Kars Türkmenleri'nden Yüzbaşı Mihr-i Alî Ağa, bu akıncılardan biridir ve pek çok defa Kafkasya'daki Rus topraklarına akmıştır. 1877 eylûlünde, Anadolu (Kafkasya) Cebhesi başkumandanı Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın emriyle, 130 atlı ile Rus topraklarına girmiştir. 8 gün sonra dönmüş, 4 şehid, 8 yaralısını berâberinde getirmişti. 150 Rus topçeker katana atını, kangal kangal telgraf telini ganîmet olarak sevketmiş, 70'e yakın Rus askerini öldürmüş, Gümrü-Tiflis telgraf hattını pek çok yerden kesip tahrîb etmiştir (Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, 271-2). Bu akında bir Rus albayını da yaralamıştır. Gene bu savaşta Başkumandan Muhtar Paşa'nın (sonradan sadrâzam) Hasan ve Hüseyin adında iki süvârî emir çavuşu vardı. Kars Karapapakları'ndan idiler. Ekim ayında Alacadağ meydan muhârebesinde, Evliyâ Tepesi'nde (Kars'ın doğusu) Çavuş Hüseyin, martini süvârî karabinası ile dikkatle nişanlıyarak, Rus süvârî generalini vurup öldürmüştür. Arkadaşı Çavuş Hasan, yağmur gibi ya-

ğan mermiler altında yaklaşmış, Rus generalinin sırtından sırmalı kaputunu çıkartarak acele etmeden giymiş, istifini bozmadan atına binip dönmüştür *(Aynı Eser,* 327-8).

Akıncı Türküleri

Korsan türküleri gibi, akıncı türküleri de zamanımıza gelebilmiştir. Bunlar, Türk Musikîsi'nin «Rumeli Türküleri» denen parlak şâheserlerini teşkîl ederler. Besteleriyle zamanımıza gelmemiş olanlar da vardır. Kaanûnî devrinde bir akıncı saz şâiri, Almanya'ya yapılan akınlardaki intıbâlarını şöyle anlatıyor (semâî'nin ilk, 5, 7 ve 9. kıt'aları):

Üstünde yorutduk eşdik (¹)
Sarpdır Alaman dağları
Bihamdillâh hele geçdik
Sarpdır Alaman dağları

Sultân Süleymân Hân'ımız
Gaazîler çevre yanımız
Bu sözde yok yalanımız
Sarpdır Alaman dağları

Yürek doymaz havasına
Şükür indik ovasına
Vardık hem de yaylasına
Sarpdır Alaman dağları

Hisârları koyup gitdik (²)
Etrâfını vîrân-etdik
Oğlun kızın esîr-etdik
Sarpdır Alaman dağları

(¹) Eşmek = asker sevk etmek.

(²) Kıt'ada söylendiği gibi akıncılar asla hisârlara (kalelere) dokunmazlar, zira kale muhasara edecek topları ve vakitleri yoktur; fakat kale çevresini tahrîb ederek düşmanın iktisadî, askerî ve mânevî gücünü kırarlar.

Aynı Kaanûnî devri şâiri, koşma tarzındaki bir başka türküsünde şöyle diyor (ilk 5 kıt'a):

Evvel-bahâr (1) yaz ayları gelende
Akar boz bulanık suyu Tuna'nın
Şakıyıp da bülbülleri ötende
Eser bâd-ı sabâ yeli Tuna'nın

Alaman Dağı'ndan (2) gelip geçersin
Çok yiğidin müşkilini açarsın
Analar ağlatıp kanlar saçarsın
Söylemeye dili yokdur Tuna'nın

Hiç kimseler bilmez nerdedir başı (3)
Akıtdım gözümden kan ilen yaşı
Yalılarda (4) eksik olmaz savaşı
Hendekleri dolu leşdir Tuna'nın

Cemre yere düşse sökülür buzu
Suya gark olmuşdur yerdedir yüzü
Arzûlayıp gider Karadeniz'i
Adalara uğrar yolu Tuna'nın

Karac'Oğlan (5) bunu böyle dedi mi
Gece gündüz akar gider kademi
İner Belgırad, Varna'yı, Vidin'i
Serhadlere (6) uğrar yolu Tuna'nın

---

(1) Evvel-bahâr = ilkbahar.

(2) Alaman Dağları denince Almanya'daki bütün dağlar anlaşılmaktadır. Fakat mutlak şekilde «Alaman Dağı», Türkler'in Kahlenberg Tepesi'ne verdikleri addır (438 metre), Viyana'nın kuzey-kuzeybatısında, Tuna'nın batı kıyısına oldukça yakındır.

(3) Tuna'nın başı (kaynağı, kaynadığı yer), bugünki Fransa sınırına 50 km. kadar (Alsace'tan) uzakta, Almanya'nın Karaorman bölgesindedir ve Ren nehrine mesafesi de bu kadardır.

(4) Yalı = nehir kıyısı.

(5) Meşhur Karacaoğlan değildir, Kaanûnî devrinde, XVI. asırda yaşamış aynı mahlasta meşhur bir akıncı saz şâiridir.

(6) Serhad = sınır, sınır bölgesi; şiirde Türkiye-Almanya imparatorluklarının sınırı, kabaca bugünkü Avusturya ile Macaristan devletlerinin ayrıldığı bölgeler.

VII

DİĞER ASKERÎ SINIFLAR

Azablar

Şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz sınıflar dışında kalan klasik Osmanlı ordusunun en mühim sınıfı şüphesiz azablardır. Türk ırkından, bilhassa Anadolu çocuklarından seçilen hafif piyade sınıfıdır. Bir de 1450'den sonra Fâtih'in ihdâs ettiği kale azabları vardır. Nihayet deniz piyadesi olan deniz azabları vardır ki, onu donanma bahsinde göreceğiz. Asıl azab sınıfı, hafif piyade, 2 asırdan fazla büyük hizmetler gördükten sonra, XVI. asır ortalarında, Kaanûnî devrinin sonlarına doğru ilga edildi. Ağır piyade olan yeniçeri, tamamen azab'ın yerini aldı.

Kale azabları ise, 1826'ya kadar yaşadı ve Vak'a-i Hayriye'de -modası geçmiş sınıflar olarak- deniz azabları ile beraber ilga edildi. Deniz azabları, tüfekli idi. Istanbul Tersanesi yakınlarındaki kışlalarından dolayı o semt hâlâ «Azabkapısı» adını taşımaktadır.

XVI. asır ortalarına kadar muhârebede azabların yeri, en ön saftı. Arkalarında topçular, daha arkada yeniçeriler bulunurdu. Muharebe düzeni buydu. İlk düşman taarruzuna tabiatiyle azablar hedef teşkîl ettikleri için, görevleri mühimdi. Ankara muharebesinde (1402) 20.000, Istanbul'un Fethi'nde (1453) 20.000, Otlukbeli'nde (1473) 30.000, Rodos'ta (1522) 20.000, Belgrad'da (1521) 10.000 azab askeri vardı. Bu suretle, XVI. asır ortalarına kadar azabların, yeniçerilerden sayı bakımından çok kalabalık oldukları anlaşılır. Buna rağmen yeniçerilerin şöhreti, azab adını bugün pek çok kişinin hayatında bile duymamış olması, anlaşılır şey değildir. Başlarına akıncılar gibi Orta Asya başlığı olan kırmızı börk giyerler, ok yay, kalkan pala, nâdiren kargı (kısa mızrak) ve tabiatiyle kılıç kullanırlardı. Azab sınıfı, tüfeklenemediği için ilga edilmiştir. Tüfekli yeniçerinin yanında tüfeksiz piyadenin devri geçmişti. XVI. asrın ikinci yarısında, hele sonlarında tüfekli piyade, Avrupa'da da birinci derecede yükseldi. Aynı şekilde tımarlı sipahisi, tüfekli olmadığı için, devrini geçirmiş sayıldı.

Prof. Akdağ (*Tarih Araştırmaları,* III, 151), azabların tarihî başarılarının sonradan yeniçerilere izâfe edilip onların şöhret kazandıklarını söyler.

Kaanûnî, ordudaki azab sınıfını ilga ederken bu sınıfın bütün erlerini ya deniz azabı ya o sırada ihdâs ettiği kale azabı sınıfına verdi.

Yayalar ve Müsellemler

Yeniçeriler nasıl azabların yerine geçtiyse, azablar da yaya ve müsellemlerin yerine geçmişlerdir.

Ertuğrul Gazi (1231-1281) ve Osman Gazi (1281-1324) devirlerinde, devletin ilk asrında Osmanlılar, bir prenslikten ibaretti. Muntazam orduları yoktu. Zaten büyük Avrupa devletlerinde de sonraları Osmanlılar'ın kurduğu şekilde muntazam ordu meçhuldü.

Bir asır Osmanlılar ne yaptılar? Bunu siyasî tarih kısmında anlatmıya çalıştım, burada tekrarlıyacak değilim. Şüphesiz bu asırda, bilhassa Osman Gazi'nin son yıllarında Osmanlı beyliğinin mühim bir askerî kuvveti olduğu muhakkaktır. Çünki Bizans imparatorluğu gibi bir devlet, Söğüt ve çevresindeki bu beyliği ortadan kaldıramamıştır. Mübalâğa etmek istemem. Tabiî Osmanlılar'ın ardında diğer Batı Anadolu Türkmen beylikleri vardı ve bu beylikler biribirleriyle hırlaşmakla beraber, çok defa Hıristiyanlar'a karşı ittifak yapmayı öğrenmişlerdi.

1231'de Sakarya çevresine gelen Ertuğrul Gazi'nin bir kaç yüz muhâribi olduğunu ve bunların hepsinin atlı (süvari) bulunduğunu tahmin ediyorum. Yarım asır sonra Osman Gazi babasının yerine geçtiği zaman herhalde bir kaç bin askeri vardı ve bunların ufak da olsa bir kısmı artık yaya (piyade) idi. Osman Gazi'nin son yıllarında ise beyliğin 50.000'e yaklaşan muhâribi olduğu hesaplanabilir. Bu asker, atlı olsun, yaya olsun, gönüllülerden teşekkül ediyordu ve muntazam bir ordu değildi.

1326'da Bursa'nın fethinden itibaren devlet artık bir krallık manzarası almıştır. Bu tarihlerde veya bir iki yıl sonra da Orhan Bey, ilk muntazam orduyu kurmuştur. Orhan Gazi devri (1326-1362) ordusu iki sınıftı: Toprak sahibi veya aşîret mensubu gönüllülerden gelen ve tımarlı sipahisine esâs olan atlı birlikler ve piyade (yaya ve müsellemler). Yaya ve müsellem denilen daha çok Türkmen aşîretlerinden gelen asker, XVI. asrın son yıllarına kadar devam etmiş, III. Murâd'ın son yıllarında ilga edilmiştir.

İlga edildiği tarihlere yakın yıllarda bile mevcutları 26.500 gibi ehemmiyetli bir sayıya ulaşıyordu *(Kavânîn-i Âl-i Osmân,* 45).

Azablardan sonra bile bir müddet yaşamakta devâm eden yaya ve müsellemlerden vaz geçilmesinin sebebi de, tüfeksiz piyadenin artık işe yaramamaya başlamasıdır.

Yaya ve müsellemler, vergiden muâftılar. Başlarında sancak beyi payesinde bir general bulunuyor ve bunun muavinine «yayabaşı» deniliyordu.

Bununla beraber bir müddet sonra müsellemler ve yürükler gene ortaya çıktı (Marsigli, 131). Fakat eski karakterinde değildi. XVII - XIX. asırlarda kullanılan müsellem ve yürükler, göçebe Türkmen aşîretlerinin gönüllülerinden müteşekkil daha çok atlı birliklerdi. Başlarında sancak beyi ve alay beyi derecesinde aşîret beyleri vardı. Hem Anadolu'da, hem Rumeli'nde henüz yerleşmemiş Türkmen oymakları bulunuyordu.

Taşra Maiyyet Birlikleri: Levendler, Sekbanlar, Sarıcalar, Besililer

XVII. asırdan itibaren tımarlı sipahisi ortadan kalkmış denecek şekilde azalınca, sancak beyleri, bilhassa beylerbeyileri (eyalet askerî valileri), şahıslarına bağlı atlı birlikler teşkiline giriştiler. Bunlara çeşitli adlar verildi. En yaygını levend'dir.

Atlı eyalet askeri olan levend'i, deniz askeri olan levend ile karıştırmamak lâzımdır. İsim ayniyeti dışında en küçük bir ilgileri yoktur.

Beylerbeyilerin maiyet askerine önceleri (XVII. asırda) atlı ise «sekbân», yaya ise «sarıca» deniliyordu. Ücretli askerlerdi. Beylerbeyinden er olanları ayda 300-400 akca alıyorlardı (6.600-8.800 TL.). Bunlar eyaletlerde zorbalık ettikleri için, Köprülü Mehmed Paşa, sadâretinde (1656-1661) onları kanlı şekilde cezalandırdı. 30.000 sekbân ve sarıca, İran'a sığındı ve Şâh'ın askeri oldu. Beylerbeyinin tamamen şahsî hizmetinde bulunan ve muhafız yahut merasim unsuru olarak ona refakat eden askere ise «besli» veyâ «besili» deniyordu (Ricaut, II, 584-6).

Sekbân ve sarıcaların yerini levendler aldı. Basit isim değişikliğinden ibaretti. Zira levendler de bilhassa Anadolu'da halkın başına belâ oluyorlardı. XVII. asrın sonları ile XVIII. asırda levendler, bir beylerbeyi görevinden alındığı zaman, yeni bir beylerbeyi ve sancak beyi kapısı bulamadıkları takdirde, toplu şekilde, Anadolu'da eşkıyâlık yapıyorlardı (Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*. Istanbul. 1965).

Gönüllüler

XVIII. asrın son çeyreği ile XIX. asrın ilk çeyreğinde bilhassa gönüllülerden istifade edildi. Zira hemen bütün sınıflar bozulmuş ve çözülmüştü. Gönüllü asker, savaşta savaşmak üzere devlete müracaat eden eli silâh tutan kimselerdi. Bunlar ekseriya eşraftan «binbaşı» denilen bir adamın emrinde toplu olarak savaşa geliyor, generallerin emrine giriyorlardı. Çoğu atlı ve tüfekli idi. 1769 Rus savaşına 97 tabur gönüllü iştirak etmişti. Fakat bunlar, çoğu vuruşkan ve silâh kullanan gençler olmakla beraber, toplu halde savaşmak ve tâbiye hakkında -binbaşıları dahil- hiç bir şey bilmiyorlardı (d'Ohsson, VII, 377). III. Mustafa (1757-1774) gerçi yeniçerilerin nüfuzunu kırmak için gönüllüleri tutmuştu. Fakat onları modern şekilde eğitmek kabil olmamıştı. Bu yıllarda ise büyük Avrupa devletleri, tamamen modern ordular kurmuşlardı. Osmanlı ordusu ise, eski Avrupa orduları gibi savaş çıktığı anda asker toplamak durumuna düşmüştü. Kâfi derecede gönüllü bulunmayınca devlet, cebren de askere almıya başladı. Bu, Osmanlı sisteminde yenilikti. Fakat Tanzimat'ın mecburî askerlik kaidesi getirmesiyle yerleşti. Bu şekilde erine ve erbaşına maaş ödenen asker sistemi ortadan kalktı. Bütün vatandaşların askerî eğitimden geçmesi esası yerleşti. Bu da, topyekûn olan modern savaşların icabı idi.

Voynuklar, Mortoloslar, Derbendciler

Yalnız Hıristiyan Bulgarlar'dan alınan gayrı muhârib bir sınıftı. Ordu seferde iken voynuklar, seyislik, at uşaklığı yaparlardı.

Mortoloslar ise, gayrı muntazam sınır akıncılarıdır, bazan derbendcilik de yapmışlardır. Bunların içinde Gayrı Müslimler de vardır.

Derbendciler, dağ geçitlerini muhafaza ederlerdi (C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı,* Edebiyat Fakültesi, 1967).

Bu sınıflar, bütün askerler ve devlet görevlileri gibi vergiden muâf idiler.

Yasakcılar, Meş'aleciler, Bozancılar

«Yasakcı» denilen sınıf, inzibat askeri idi (Hammer, VI, 218). «Meş'aleci» denen sınıf ise gece yürüyüşlerinde ve geceleyin yolları ve ordugâhı ellerindeki meşalelerle aydınlatmak görevindeydi. Başlarında «meş'alecibaşı» denilen albay vardı. Bu gayrı muhârib sınıf için Suriyeli Arablar kullanılırdı (Uzunçarşılı, II, 256).

«Bozancı» sınıf ise, muharebenin kızgın ânında Türk alaylarının içine dalıp: «kâfir sındı, kaçdı!» gibi sözlerle askerin gayretini arttırırdı (Neşrî, 300).

Mısır Askeri

Mısır'da tımar teşkilâtı yoktu. Fakat bir çok muharebede, aldıkları emir üzerine, Mısır'dan birlikler gelirdi. Mısır'da «fellâh» denilen Hâmî asıllı Sâmî'leşmiş köylünün ve «beledî» denilen Sâmî Arab halkın vuruşma kabiliyeti yoktu. Bedevîler de öyleydi; vuruşkan değil, yağmacı idiler ve hiç bir disipline alınamıyorlardı.

Binaenaleyh Mısır'dan gelen askerler Türk veya Türk'leşmiş Çerkes, Abaza, Arnavut'tur. Bunlar, Memlûk beylerinin idaresindedirler. Memlûk beylerinin bir çoğu, Mısır'da Osmanlı sancak beyi olarak hayatlarını devâm ettirmişlerdir, meşhur Özdemir Paşa, onlardandır. Fakat Memlûk beylerinden hiç kimse Mısır beylerbeyiliğine getirilmez.

Fakat Mısır'dan gelen Memlûk Türk birliklerinden fazla Istanbul, Mısır'a merkezden asker gönderirdi. Zira imparatorluğun protokolde birinci eyaleti sayılırdı, mühim bir ülkeydi. Askerden boş tutulamazdı.

Mısır'da 1675 yıllarında Türk askerinin durumu hakkında Evliyâ Çelebî'de tafsilât vardır (X, 141, 146-7); Mısır beylerbeyisinin emrindeki kuvvetler şunlardır (sancaklardaki asker hariç):

2.747 müteferrika, 1.449 çavuş, 1.088 tüfenkci, 1.365 gönüllü, 7.638 müstahfız (138 bölük hâlinde), 100 müstahfız müteferrikası, 500 topçu, 1000 top arabacı, 200 kale muhafızı, 200 mülâzım (yardımcı), 200 mütekaaidîn (emekliler), 100 cebeci, 100 fişenkci, 50 mehter (bu 16.737 askerin hepsi yeniçeridir veya yeniçeri gibi Mısır Hazînesi'nden ulûfe = maaş alırlar); 1.100 Çerkes süvarisi, 165 Süveyş azabı vs. Mısır yeniçerilerinin ağası sancak beyi (tümgeneral) rütbesindedir. Ayrıca 3.212 eski usul azab (hafif piyade), ihtiyatta tutulmaktadır.

Bu askere Mısır Hazînesi'nden yıllık maaş ve ücret olarak 124 kese ve 22.167 akca ödenmektedir (4.982.167 akca = takrîben 110 milyon TL.).

Sancaklardaki asker, bunun dışındadır. Askerin yiyeceği, üniforması, silâhları, kale ve kışla tamirleri gibi masraflar, Süveyş ve İskenderiye'deki amiralliklerin büdceleri, bunun dışındadır. Ve Mısır, hiç bir zaman harb olmıyan bir eyalettir. Meselâ bir Budin (Macaristan), bir Bosna eyâleti gibi devamlı seferber halde değildir.

Bir eyaletin hazar askerî durumunu göstererek, imparatorluğun akıl almaz askerî teşkilâtı hakkında fikir vermek istedim. Cezâyir, Tunus ve Trâblus (Libya) eyaletlerinin ayrı ordu ve donanmaları olduğu bu arada düşünülebilir. Eyaletleri incelerken, her eyaletin, her sancağın, her kazânın askerî durumunu ve teşkilâtını da göstereceğim. Böylece o bahis okunduktan sonra, Osmanlı devrinde Türkiye imparatorluğunun askerî gücü ve durumu hakkında aydın bir fikir edinmek mümkün olacaktır.

Şimdi tâbî devletlerin ordularına geliyorum. Bunların en mühimmi şüphesiz Kırım Hanlığı'dır

Kırım Askeri

Bir Türk devleti, çok güclü ve büyük bir Türk devleti olan Kırım Hanlığı, 1475'te Fâtih'in dâhice davranışıyle, tek kurşun atılmadan imparatorluğa dâhil oldu. Doğrudan doğruya pâdişâhın tâbii olup, Dîvân'dan falan emir almazdı. Yarım asra yakın tahtta kalan Mengli Giray Han'ın Yavuz'un kayınpederi olması, hanlığa ve hanlara büsbütün saygı gösterilmesini sağladı. Mengli Giray, dâmâdı Yavuz'u, ağabeylerini yenip tahta geçebilmesi için candan desteklemişti. Mısır fethine katılan Kırım prensleri, can vererek fedakârlık etmişlerdi. Kaanûnî de, ilk yıllarında Kırım Hanı'na kendisi gibi hükümdar muamelesi yaptı.

Rusya ile Polonya'yı, bu iki Doğu Avrupa devletini baskı altında tutan, Osmanlı devletine bir zarar vermelerini önliyen, zaman zaman Moskova'ya giren ve Volga boylarına hâkim olan, Ukrayna'nın en büyük kısmını ve Kuzey Kafkasya'nın bazı kısımlarını elinde tutan Kırım Hanlığı, XV. ve XVI. asırlarda çok güclüydü. 100 ilâ 200 bin atlı askeri rahatlıkla çıkarabiliyordu Bu kuvvet, Rusya + Polonya büyük devletlerinin ordularının toplam gücüne eşit veya daha üstündü. Kırım atlısı, fevkalâde süvari idi. Fakat Osmanlı askeri gibi eğitim görmüş asker değildi Büyük birlik tâbiyesi bilmezdi. Serkeşlik edebilirdi Savaş gayesi

birinci derecede yağma ve ganimetti. Korkunç disiplindeki Osmanlı ordusu içinde, az disiplinli bir kuvvet manzarası arz ederdi. Topçusu yoktu. Osmanlılar, daima bir veya bir kaç topçu taburunu Kırım Hanı'nın emrine verirlerdi. Asırlarca böyle devâm etmiş, Kırımlılar, öz topçu kuvveti kuramamışlardı. Bu derecede muhafazakârdılar. Dünya hep Cengiz Han zamanındaki gibi gidiyor ve gider sanıyorlardı. Osmanlı kültürü, Kırım'da çok yaygındı. Yalnız halk tabakalarına iyi nüfuz edebilmiş değil, aydın tabakada kalmıştı. Osmanlılar, Kırımlılar'a «Tatar» der ve bunu çok defa aşağılayıcı bir tâbir olarak kullanırlardı. Haklı olarak mağrur Kırımlılar ve hanları, buna kızarlardı.

Anahatlarını göstermiye çalıştığım bu durum, bütün XVII. asır için değişti. Şöyle oldu: Kırım Hanı, artık Dîvân'dan, sadrâzamdan, serdârdan, şu veya bu vezirden emir alan alelâde bir tâbî hükümdar derekesine indi. Sadrâzam veya serdâr, beğenmediği hanı azledebiliyordu. XVI. asırda Osmanlı ordusunun Kırım ordusuna meydan muharebesinde olsun, kale kuşatmasında olsun, akıncılıkta olsun, hiç bir ihtiyacı yoktu. Gerçi bu asırda Kırım ordusu, yardımcı olarak bir çok Osmanlı seferine, muhasarasına ve akınına katıldı. Fakat bu, fuzûlîye yakın bir yardımdı. «Kırımlı Tatar, Mosku ve Leh keferesini tutsun» kâfiydi. XVI. asırda Dîvân-ı Hümâyûn'un fikri ve politikası bu idi. XVII. asırda bile tımarlı sipahisi ve akıncı ocağı çok gerilemişti. Açtıkları boşluğun mühim bir kısmını Kırım atlı ordusu ile kapamak icab ediyordu. Kırım, hâlâ çok rahatca 100.000'in üzerinde atlı çıkarıyordu. Kırım atlı ordusu, bilhassa akıncılık (komando) işleri için, Türk ordusunun artık vaz geçilemez unsurlarından biriydi. Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa, Kırım ordusunu beklemeden Salankamen meydan muharebesini kabûl etmiş, fakat bozulmuştu. O olayla da XVIII. asra ayak basılmış oldu.

XVIII. asrın ilk çeyreğinde Kırım atlı ordusu hâlâ kendisinden çok istifade edilebilir durumdaydı. Fakat Rusya iyiden iyiye güçlenmiye başlanmıştı. Asrın 2. çeyreğinde Ruslar, tarihte ilk defa olarak Orkapı'yı geçip Kırım adasına (Kırım, ada sayılabilir) bir akın yapabildiler. Asrın 3. çeyreğinde Kırım Hanlığı ve atlı ordusu kötü ve çözülmüş, çok eskimiş durumdaydı. 1771'de Ruslar, Kırım'ı istilâ ettiler ve bir müddet sonra Kırım, Rusya tarafından ilhâk edildi.

XVIII. asrın son çeyreği ile XIX. asrın ilk çeyreğinde artık Kırım, Türkiye'nin elinden çıkmış, Rusya'ya geçmiş, Karadeniz, Türk gölü durumundan (ki bu durum tam 300 yıl sürmüştü) ay-

rılmıştı. Fakat bu yarım asır içinde Kırım'dan Türkiye'ye sığınan büyük kitlelerden atlı birlikler hâlâ Türk ordusunda hizmet ediyor, başlarında hâlâ Giraylar'dan bir han veya prens bulunuyordu.

Osmanlı Türkleri, disiplinsizlikleri, kendilerine mahsus bazı âdetleri ve biraz mânâsız gururları yüzünden, çok zaman Kırım Türkleri'nden şikâyet ediyor, bazan alaya alıyorlardı. Karamanlılar'la Osmanlılar'ın 200 yıl boğuştukları bir çağda fazla yadırganacak bir şey değildi, fakat muhakkak zararlı ve boştu Evliyâ Çelebî, «kâfir müneccimleri»nin şöyle bir kehanette bulunduklarını yazar : «Türk askeri bir gün Bec'e (Viyana) gelir ama, Tatar bize imdad edip Türk'ü bozar, sayelerinde Türk vezirlerini kırıp Türk kalelerini alırız». Murad Giray'ın Kahlenberg (Alamandağı) meydan muharebesinde, Türk tarihinin en kritik bir gününde, Müttefik ordusunu İskender Köprüsü'nden geçirtmesi, bu kehaneti doğrulamıştır (bu satırların İkinci Viyana muhasarasından sonra yazıldığı tahmin edilebilir).

Kırım'ın Slavlar'a karşı Türkiye'ye asırlarca sağlam bir sed teşkil ettiği, Kırım elden gittikten sonra Türkiye için Balkanlar'ı ve Kafkaslar'ı savunmanın çok zorlaştığı bir gerçektir. Kırımlılar, asırlarca Ruslar'a kan kusturmuşlar, Polonya'yı saygılı davranmıya, zaman zaman Türkiye'ye tâbî olmıya zorlıyan bir kuvvet teşkil etmişlerdir. 1659'da Mehmed Giray Han'ın bir seferinde 112.000 Rus'u kılıçtan geçirip 50.000'ini esir alması ve büyük ganimet getirmesi (Naîmâ, VI, 427-8) Kırım tarihinin fevkalâde vak'alarından biri değildir. Macar tarihçisi Râsonyi de Kırımlılar'ı şöyle savunur *(Türklük,* 202-3) :

«Osmanlı tarihçilerinin Tatarlar'ın (Kırım) insaniyetsizliğine delil olarak gösterdikleri müthiş hâdiselerin, hakikaten vuku bulduğuna inanmanın yanlış olduğunu... Bir Osmanlı müellifi, Tatarlar'ın bir arpa tanesini, Gâvurlar'a kalmasın diye, kırk parçaya böldüklerini zikrediyor.- - Tatarlar'ın hiçbir surette o devrin herhangibir yağmacı askerinden daha insaniyetsiz ve daha barbar olmadıklarına delil olmak üzere Macar kaynaklarından da kâfi derecede çok verinti çıkarabiliriz. Muasır Szamosközy'den, bu Erdelli tarih babasından, başkasını bu hususta delil olarak göstermiye lüzum yoktur. 1602'de Tatarlar, Erdel'den kendileri ile birlikte bir hayli esir götürmüşlerdi Hükümdar Zsigmond Bathory, -bilhassa Tamışvar paşası İsmail'in yardımı ile Tatarlar'ın esirleri serbest bırakmalarını temine muvaffak olacağını- kâtibi Janos Kolozsvary'yi Tatar ordusu ardından yolladı. Szamosközy;

«Tatarlar, esirleri kendilerine o kadar bağlamışlardı ki» diye yazıyor (*Törtèneti Maradvanyok,* 169) «onlardan çok güçlükle ayrıldılar. Onlarla birlikte gitmek istediler. Tatarlar'da o kadar insanlık hissi vardı ki, kendilerinden geri alınan esirlere, ekmek, yiyecek, harclık verdiler ve çok üzüldüler. Onlara, giydirdikleri elbiseleri bağışladılar» ve ilâve ediyor: «O cehennemlik şeytan, haydut Vallon, Sırp, Romen ve diğer kan içici köpeklerin yapdığını, Tatarlar asla yapmadılar. Tatarlar'da, dünya şahit olsun ki, çok adalet, merhamet ve fakir halka karşı müsamaha vardır... Bunu inkâr edebilen, öğle güneşinin ışığına «karanlık» demiş olur».

Diğer Tâbî Devletlerin Askeri

İmparatorluğa dahil her tâbî devlet, istendiği anda istendiği kadar techizatlı asker göndermiye mecburdu. Fakat tâbî devletlerinin hiçbirinin Kırım derecesinde, hattâ ona yakın derecede askerî gücü yoktu. Böyle bir gücü olması da tâbiiyet statüsüne göre zâten yasaktı. Ama az çok asker gönderebilecek durumda idiler.

Fâtih, Sırbistan'ın muhtariyetini ortadan kaldırmadan önce bu devlet, 10.000 iyi piyade gönderirdi. 1402 Ankara muharebesinde Sırp tümeni iyi savaşmıştı. Az çok mühim askerî gücü olan Erdel prensliği idi ki, Dîvân bu Macar prenslerine bazan kral sanını veriyordu. Erdel bazan Almanya aleyhine sınırlarını da genişletiyordu. En çok 50.000 asker çıkarıyordu. Fakat bu mıkdar nâdirdi. Romen prenslikleri, Eflâk (Romanya) ve Boğdan (Moldavya) en çok 25.000'er asker çıkarabiliyorlardı. Boğdan daha güclüydü. Fakat «Memleketeyn», denilen bu iki prensliğin bir arada 50.000 asker çıkarması (Marsigli, 134) nâdir vak'adır. Ekseri 10.000, 15.000'er asker gönderebiliyorlardı.

Kafkasya'da Gürcü prenslikleri de bir kaç bin kişilik birlikler gönderebiliyor ve iaşe bakımından yardımcı oluyorlardı.

Tâbî Arab şeyhliklerinden asker almak kabil değildi. Zira Bedevî askerin, Türk savaş düzeninde alacağı hiç bir yer yoktu. Ama Cezâyir, bir dereceye kadar Tûnus ve Trâblus (Libya) beylerbeyilikleri yerli Arab ve Berberî, bilhassa Endülüs göçmeni gönüllülerden az çok faydalanıyorlardı.

Şu veya bu seferde Türk ordusuna yardımcı birlik gönderen daha başka tâbî devletler de vardır.

NİZÂM-I CEDÎD

«Nizâm-ı Cedîd», «yeni düzen» demektir. III. Selim (1789-1807) tahta geçer geçmez bu düzeni ilân etti. Fakat bu tâbir, bilhassa modern ordu olarak kullanılmıştır. Çünki en büyük gaye, modern bir ordu meydana getirmekti.

Avrupa usulünde ilk birlik, Lâle Devri'nin (1718-1730) sonunda «Humbaracı Ahmed Paşa» adını alan Comte de Bonneval'in ıslah ettiği humbaracılardır (el bombası atanlar). Sonra modern topçuluk girdi. Fakat 1791'e, Nizâm-ı Cedîd'e kadar, esas muharib sınıflar olan süvari ve o devirde artık çok üstünlük kazanmış olan piyadeye dokunulamadı. Zira yeniçeriler, direniyorlardı. «Gâvur usûlü tâlîm istemezük, bize atalarımızdan gördüğümüz tâlîm yeter!» diyor, şalvar yerine pantalon, cepken yerine ceket, üsküf yerine daha modern bir başlık giymek istemiyorlardı.

1807-1808'de IV. Mustafa'nın saltanatında Nizâm-ı Cedîd ilga edildi ama hâlâ mevcuttu. 1808'de II. Mahmud tahta çıkınca tekrar devreye girdi. Fakat ertesi yıl, 1809'da, Alemdar Mustafa Paşa'yı intihara mecbur eden ihtilâlciler, III. Selîm'in üzerlerine titrediği modern birlikleri de kanlı bir şekilde dağıttılar.

Bu tam irticâ devri 17 yıl kadar sürdü. 1826'da II. Mahmud, Vak'a-i Hayriye'yi başardı ve modern orduyu, bütün birlikleri, bütün okulları, bütün modern rütbe ve tâbirleriyle kurdu. Bir kaç yıl içinde modern Türk ordusu kuruldu. I. Abdülmecîd devrinde (1839-1861) dünyânın en büyük ordularından biriydi. Sultân Abdülazîz (1861-1876) devrinde daha da güçlendi. Kırım Harbi (1852-1856), 93 Harbi (1877-1878), Yunan Harbi (1897), İtalya Harbi (1911-1912), Balkan Harbi (1912-1913), Birinci Cihan Harbi (1914-1918), İstiklâl Harbi (1919-1922) bu ordu ile yapıldı, ikinci derecede savaşları saymıyorum. Cumhuriyet devri ordusu da, bu ordunun tabiî bir devamıdır.

Bu devrin ince müşâhidlerinden İngiliz amiral Sir Adolphus Slade şöyle der *(Kaptan Paşa,* 185, 186) :

«Pâdişahlar arasında devletin aczini gören ve şahsî kabiliyetleriyle devleti düştüğü utanç verici durumlardan kurtararak, Avrupa'nın ilerleyişine ayak uydurmak istiyen dirâyetli hükümdarlar çıkmışsa da, bunların âkıbetleri pek fecî olmuştur. Meselâ III. Selim, Napoléon Bonaparte'ın bile hayranlık duyduğu bir Türk hükümdârı idi. III. Mustafa'nın oğlu olan III. Selim, küçük

yaşlarında bile devletin ıslahata ihtiyacını görecek kadar kabiliyet göstermiştir...

«III. Selim, yeniçeri teşkîlâtının artık devletin başına bir belâ kesildiğine karar vererek, Nizâm-ı Cedîd adlı bir ordu kurmuştur ki, onun bu teşebbüsü, hayatına mâl olmuştur».

III. Sultan Selim, 1791 ekiminde, 19 Türk ve 2 yabancıdan, imparatorluğunun niçin eski gücünü kaybettiği, bu güce erişmek için şimdi hangi reformların yapılması gerektiği hakkında birer lâyiha istedi. Az zamanda 21 lâyiha geldi. Lâyiha veren 2 yabancı, Türk ordusunda öğretmen olarak çalışan bir Fransız subayı, Brentano, ve Ermeni asıllı İsveç diplomatı Mouradgea d'Ohsson idi. Sonuncusu, uzun zamandır Türkiye'deydi ve çok iyi Türkçe biliyordu. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Umumî Tablosu* adlı Fransızca 7 ciltlik muazzam eseri, *Büyük Türkiye Tarihi*'nin, başta gelen kaynakları arasındadır. Gene, bugüne kadar bütün dillerde yazılmış Osmanlı tarihlerinin hâlâ en iyisi ve etraflısını, bu arada Türk tarih ve medeniyeti üzerinde pek değerli eserler yazan Joseph von Hammer, bu sırada genç bir Avusturyalı diplomattı. Türkçe ve diğer klâsik Doğu dillerini çok iyi biliyordu. O da, lâyiha sahiplerinden ve Nizâm-ı Cedîd ricâlinden Ebû-Bekir Râtib Efendi'nin müşaviri idi. Râtib Efendi, Viyana büyükelçiliği yapmıştı. III. Selim, Büyük Avrupa Devletleri'nin taht şehirlerinde dâimî ikamet elçilikleri kuruyordu.

21 lâyiha (Cevdet, VI, 3 v.dd.; Âsım, I, 34 v.dd.) tek noktada birleşiyorlardı: Devlet, eski gücünü kaybetmiş, müesseseleri bozulmuş veya dumûra uğramıştı, mutlaka ıslahat (reform) lâzımdı. Bazıları çok uzun ve cidden Osmanlı toplumunu ve tarihini iyi bilen kimselerin elinden çıkan lâyihalar, çare'de ayrılıyorlardı. Başlıca üç grup vardı:

Muhafazakâr İdealistler : Türkiye, geçmişte cihanın rakipsiz olarak en büyük devletiydi. O zaman bütün müesseseleri mükemmeldi. O müesseselere dönülebilir, o müesseseler canlandırılabilirse, devlet tabiatiyle eski gücüne erişecektir.

Tâvizci Romantikler: Avrupa, bâzı bakımlardan bir müddetten beri bizden ileri gitmiştir (gerçekten 1791'de Avrupa ancak «bazı bakımlardan» Türkiye'den ileriydi, «her bakımdan» değil). Yavaş yavaş, toplum düzenini ve geleneklerimizi bozmadan, Avrupa'nın üstün tekniğini alıp hazmetmemiz lâzımdır. Zaten Avrupa ile aramızdaki mesafe ancak 30 yıldan beri açılmıştır. Hızla onlara yetişip, padişâhın cennet-mekân babası (III. Mustafa) devrinde olduğu gibi gene üste çıkarız.

Düzen değiştirmek istiyen Radikaller: Avrupa'nın şimdilik bazı hususlarda bizi geçtiği ortadadır. Bu düzende devâm edersek, bütün hususlarda bizi geçecektir. Biz de düzen değiştirip onlara yetişelim ve onları geçelim (Atatürk'ün «muâsır medeniyyet seviyyesinin üstüne çıkmak» cümlesi burada hatırlanabilir).

III. Selim, 21 lâyihayı su gibi okuduktan sonra bir an tereddüt etmeden kararını verdi: Üçüncü şık tabik edilecekti. Bunu hatt-ı hümâyûn'ları ile ilân etti ki, «Nizâm-ı Cedîd»i, Yeni Düzen'i meydana getiren bu hatt-ı hümâyûnlar, Türk Tarih Kurumu tarafından 2 cilt hâlinde yayınlanmıştır.

Sanıyorum ki genç padişâhın pek iyi teşhis edemediği, hem de 1791'de değil, 1807'de bile henüz parmak basamadığı, gözden kaçırdığı bir nokta vardı. Aslında padişâhın lehlerinde karar verdiği bu radikaller, şahsiyetleri bakımından, 3 gruptu:

Avrupa'nın her şeyinin üstün, Türk'ün her şeyinin bozulmuş olduğunu savunan bir bakıma romantik, Türk tarihinin ilk züppeleri.

Nizâm-ı Cedîd'ci olarak yeni düzen içinde külâh kapmak ve reform adına memleketi sömürmek isteyen, mal, para ve iktidara çok harîs menfaatçiler.

Hızlı bir radikal reformla Türkiye'yi kalkındırmak isteyen gerçek devlet adamları.

Ancak bu sonuncu grup radikaller makbûldü. Ve bu yol takib edilirse netice almak mümkündü.

Halbuki Sultan Selim, son grubu (radikalleri) bir bütün olarak gördü. Bakınız sonraki yıllarda ne oldu: Dehşetli menfaatçi, rejimin parolası olan «Nizâm-ı Cedîd»i telâffuz ederek mal, mülk, para, mevkı, şan, şöhret kapanlar çoğaldı. Muhafazakâr çevrelerde «Nizâm-ı Cedîd bu mu?» fikri teşekkül etti. Gerçekten vatansever olan büyük muhafazakâr kitle, Nizâm-ı Cedîd'den ve onun temsil eden padişahtan soğudu, samimî desteğini esirgedi. Halbuki büyük kitleye dayanmadan reform yapmak mümkün değildi. Azınlıkla tepeden inme reformlar devri açıldı. Hâlâ o devri kapamış değiliz.

Nizâm-ı Cedîdciler içinde, sonradan «Ruscuk Yârânı» denilen, kendilerine Alemdar Mustafa Paşa'yı başkan seçen kudretli, gerçekçi ve devletin ne olduğunu bilen vatansever adamlar vardı. Ama âcizler, züppeler, yanlış yol gösterenler, şahsî yol gösterenler de vardı. Bu ayıklamayı yapamıyan III. Selim, Türk milleti için çok değerli olan başını kaybetti. Başka kelleler de düştü.

Gerçekçi olmasını bilen muhafazakârlık iyi şeydir. Mürtecî muhafazakârlık dehşettir, menfaatçidir. III. Selîm'i düşürenler, bu ikinci takıma mensuptu: Mûsâ Paşa, Atâullah Efendi gibi uğursuz mürtecîler... Bunlar III. Selîm rejimine biz daha iyisini yapalım diye diş bilemiyorlardı, büyük lokma Nizâm-ı Cedîdciler'e düştü, lokmayı onların ağzından nasıl alabiliriz diye rejim düşmanlığını körüklüyorlardı.

Binaenaleyh, tarihin hiç bir devrinde muhafazakâr veya reformcu olmak fazla bir şey ifade etmemektedir. Gerçek Batı demokrasilerinde bir muhafazakârlar, bir reformcular iktidara gelmekte, yaptıkları işler pek de biribirine aykırı olmamaktadır. Muhafazakâr olan de Gaulle'ün, Churchill'in, Adenauer'in Fransa, İngiltere ve Almanya'ya yaptığı tarihî hizmetleri, ileri olduklarını söyliyen rakipleri yapamamışlardır. Tabiî gerçek demokrasinin kurulamadığı, ordunun devamlı şekilde muhafazakârları korkutmak istediği rejimlerde, her iki akımın da dejenere olacağı şüphesizdir.

Mevzua dönüyorum. 3 gruptan olan, Türk veya 2 ecnebi lâyihacı, bir noktada ittifak hâlindeydiler: Reformlara, askerî reformlardan başlamalıdır.

Dehşetli ittifaktı. Yeniçeri Ocağı için dehşetli. Bu ocak ıslah kabûl eder miydi? III. Selim, bu hususta da hiç tereddüde düşmeden kararını verdi: Yeniçeri Ocağı, ıslah kabûl etmezdi. Atalarının içinde kelle verenler vardı, ne değerli vezirlerin başı gitmişti, gene bu ocak adam olmamıştı. III. Mustafa'nın, yeniçeriler hakkında, saklamayı çok iyi bildiği gizli nefretini, oğluna çocukluğunda aşıladığı muhakkaktır Hiç bir devlet işine, hiç bir suretle siyasete karışmıyan, yalnız harb eden ve vatanı savunmasını bilen, üstünden ve en üstünden aldığı emri münakaşa etmeyi bile düşünmiyen bir ordu, yeni bir ordu lâzımdı. Esnaflıkla uğraşmıyan, harac almıyan, kabadayık etmiyen, milletine silâh çekmiyen bir ordu. Prusya, Rusya, Avusturya, İsveç, Fransa, İngiltere ordusu gibi bir ordu. Kaanûnî'nin ordusu gibi bir ordu ama, üstelik XVIII. asrın son yıllarında teknik ne derecedeyse, aynı teknik seviyeyi elde etmiş bir ordu. Yalnız talim ve terbiyeyle, nasıl savaşacağını ve vatanı nasıl savunacağını öğrenmekle uğraşan, başka şey düşünmiyen bir ordu. Ve bu ordu iyi beslenmeli, iyi giyinmeli, iyi para almalıydı. III. Selim, bu kararlarını, hatt-ı hümâyûnları ile vezirlerine bildirdi. Ne kadar tepeden inme, üstelik ne kadar ince duygulu ve merhametli bir reformcu!.. Milletin karşısına çıkıp, kendisini samimî olarak zıll'Ullaah (Allah'ın Gölgesi) sayan bir büyük millete

kurtuluşun nerede olduğunu izah etmeyi bile düşünmeyen, vatan hainleri hakkında bile merhametli davranan bir reformcu... Radikal, ama yeniçerileri ürkütmek, yobazları incitmek de istemiyen bir reformcu... -II. Osman sayılmazsa- Türkiye tarihinin ilk radikal, fakat o nisbette romantik, gerçeklere inemiyen reformcusu... Soyguna başlıyan Nizâm-ı Cedîdciler'den bazılarını «bu benim adamım, kurmak istediğim düzenin adamı, kaybetmiyeyim» diye düşünerek tedbîr almıyan reformcu... 1791 yılında olduğumu unutarak aşırı tenkitte mi bulundum, çok sonra gelenlerin daha ağır hatalarını gözden kaçırarak mukayese unsurunu mu kaybettim, kestiremiyorum. Fakat III. Selim, târîf ettiğim adamdır. Onu yanlış anladımsa, binlerce hatt-ı hümâyûnunu, defalarca okurken, düzinelerce bestesini yüzlerce defa dinlerken şahsiyetine gene de nüfûz edemedimse, kusur herhalde yeteri derecede tarihçi doğamamış olmamdan ibarettir.

21 lâyiha sahibi, askerî reformun nereden başlıyacağı hususunda da ittifak hâlindeydiler: Teknik sınıflardan, teknik bilgiden.

Reform lâyihası verenler arasında çok muhafazakârdan çok radikale, askerden ilim adamına, dîn adamından diplomata, ecnebiden padişâhın yakın müşavirine, padişâhı hiç tanımıyandan bir çok padişâh tanıyanına kadar her çeşit adam vardı. Gerçek bilginlerin içinde pratikten yetişmiş sathî bilgili devlet adamları da bulunuyordu. Batı'yı hiç tanımıyan, az tanıyan, iyi tanıyanlar mevcuttu. Böylesine bir enmûzec içinde, biribirine hiç danışmadan kaleme alınan 21 lâyihada ittifak edilen unsurların hiç de az olmadığı şiddetle göze çarpmaktadır. Bu husus, hem Türk devlet adamlarının gerçeklerden gafil olmadıklarını, hem de ittifak edilen hususların bir yenilik teşkil etmediğini, devletin eski, mazideki hayli devlet adamı tarafından parmak basılmış, tedavi edilmek istenmiş, başlanıp bitirilemememiş, veya bir noktaya gelinmiş şeyler olduğunu gösterir.

Daha 1793'te Nizâm-ı Cedîd ilân edilmiş, bu reformları yürütmek için, devletin gerçek bir ikinci maliye bakanlığı hâlinde bir «Nizâm-ı Cedîd Hazînesi» bile kurulmuştu.

Nizâm-ı Cedîd'in âkıbetini siyasî tarih kısmında anlattım. Burada tekrarlıyacak değilim. Sadece tahlil etmiye çalışıyorum.

Ama Nizâm-ı Cedîd'i yıkanlara karşı fırtına yaklaşıyordu. Bora hâlindeydi gelen fırtına. Karşı koymak kabil değildi. Yeni reformcunun tesadüfe, hayale, merhamete, inceliğe, nezakete, ro-

mantizme, beceriksizliğe, gözyummaya, tâvîze yer veren hiç bir tarafı yoktu. Hesaplanmamış hiç bir adımı mevcut değildi. Osmanoğulları tahtında II. Mahmud bulunuyordu. Cennet-mekân padişâhın amcasının oğlu idi.

III. Selîm, Ukrayna'daki Özi (Oczakov) kalesinin düşüp içindeki Türkler'in Ruslar tarafından kılıçtan geçirildiğini bildiren sadrâzamın arîza'sını okurken inme inip ölen amcası I. Abdülhamîd'in yerine tahta oturmuştu. I. Abdülhamîd'in beyin damarı çatlayıp ölmüştü, zira tab'a-i şâhânesinin öyle kılıçtan geçirilmesini falan aklı alamıyacak bir neslin adamıydı. Beyin damarı çatlamıştı, çünki düşmanın Kafkaslar'a ve Balkanlar'a sızmak üzere olduğunu hissetmişti. Beyin damarı çatlamıştı, çünki kalbi merhamet, şefkat ve rikkat doluydu. Beyin damarı çatlamıştı, çünki atalarının başına gelmiyen böyle işlerin neden kendi başına geldiğini düşünüp vicdanı altüst olmuştu. Beyin damarı çatlamıştı, çünki daima yenen bir ordunun şimdi yenilmesine çare bulamadığı için nefsiyle yaptığı hesaplaşmada şahsını mahkûm etmişti. Beyin damarı çatladı, çünki neden bu hâle gelindiği sualinin cevabını kendi kendine verememişti.

Beyin damarının çatlaması kolay iş değildir. Ucuz mesele hiç değildir. Her beynin damarı çatlamaz. Sonradan kale değil ülke kaybedenlerin, bir avuç Türk'ün değil, milyonlarca Türk'ün kılıçtan geçirilmesine sebeb olanların, beyin damarları çatlamamıştır. Tüyleri bile ürpermemiştir. Hâlâ ve ebediyen kahraman olduklarını iddia ederek hayatlarını tamamlamışlardır. Beyin damarı çatlaması, bir ortam, bir yetişme meselesidir. Harakiri yapmaktan ileri bir terbiye ve inanç meselesidir. Çünki irâdeyle harakiri yapılabilir ama, beyin damarı çatlatılamaz. Eskiler, bunun ne demek olduğunu öğrenerek yetişmişlerdir; «âr damarı» demişlerdir, «âr», «utanma» demektir. «Utanması, arlanması olmıyan adam»ın beyin damarı falan çatlamaz; sinek kadar kalbi, beyin damarını ölünceye kadar besler.

I. Sultan Abdülhamîd gibi bir adamın yerine geçen yeğeni III. Sultan Selîm, felâket olarak neyi görmüştü ki? Nihayet Tuna üzerinde dolaşan Ruslar'ı... Anadolu ve Rumeli'nde kabadayılık eden derebeylerini... Arada homurdanan yeniçerileri...

Ya II. Mahmûd'un gördükleri? O, Edirne'de Ruslar'ı ve Cezâyir'de Fransızlar'ı görmüştü. Gözleri önünde bir pala darbesiyle çenesinin yarısı uçmuş amcasının cesedini, o cesede kapanarak ağlıyan Alemdâr Mustafa Paşa'yı görmüştü. Alemdâr'ı intihara mecbur eden yeniçerilerin azgınlığını, donanmasının Istanbul'u topa

tuttuğunu, bir âsî valisinin Kahire'den Kütahya'ya gelebildiğini görmüştü. Daha neyi görecekti ki?...

Böyle bir adamın, hayale kapılacak görüş açısı sıfır derecedir. Tek yanlış adım atmıya hakkı yoktur, dört tarafı karanlık uçurumdur. III. Selîm gibi acaba Nizâm-ı Cedîd askerimi Kabakçı'yı tepelemek için kışlasından çıkartırsam Istanbul'da kaç masumun canı yanar diye düşünebilir miydi?

Yeniçeri kışlalarının duvarlarını yerle bir etme ve bu irâdesinin o gün akşama kadar tatbik edip bitirilme emrini verdiği zaman, II. Mahmûd, ne yaptığını biliyordu. Topçu yüzbaşısı Karacehennem İbrahim Ağa'nın bataryası Etmeydanı Kışlası'nın sûrlarını yerle bir ederken, o asırlık duvarlarla beraber, Türkiye tarihinin o âna kadarki dönemi de zemîne kapanıyordu.

Nizâm-ı Cedîd tecrübesi olmasaydı, belki 1826 reformlar devresi başlıyamazdı. II. Mahmûd, şüphesiz Bernard Lewis'in teşhis ettiği gibi *(The Emergence,* 79) «XIX. ve XX. asırdaki Türk reformcularının hepsinin takib edeceği yolu açtı ve anahatları tesbît etti». Her reform, bir şey yıkıyor ve bir şey getiriyordu. Yıkılanın isabetli ve gelenin faydalı olduğu şüphesiz hiç bir zaman iddia edilemez. Çok ifrât olmuştur. Bazı reformların gerçeğine nüfuz edilememiş, satıhta kalınmış, bazıları hiç akla getirilememiş, bazen reform diye maskaralıklar yapılmış ve alınmıştır. Fakat hiç reform yapılmasaydı, bugün Türkiye yoktu ve Rusya'nın güney sınırı da herhalde Suriye'de değil, Ekvator'un güneyindeydi.

III. Selîm, ileri bir bahriye ve teknik sınıflar kurmuş, Batı'dan öğretmenler, subaylar ve kitaplar getirtmiştir, d'Alembert'in *Encyclopédie*'sine kadar kitaplar... II. Mahmûd, bu işe devâm etti. Getirttikleri arasında von Moltke gibi, Prusya krallığını Almanya imparatorluğu hâline getirecek değerde adamlar vardı. Ama Batı'ya da adam yolladı. Woolwich, Saint-Cyr, Viyana ve Berlin askerî akademilerinde, İngiliz tezgâhlarında Türk subayları yetişmiye başladı. Kurduğu Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne, artık Batı tipi subay yetiştiriyordu. Kurduğu Mekteb-i Askeriyye-i Tıbbiyye-i Şâhâne'de tedris dili Fransızca idi, ana dili gibi Fransızca bilen Türk askerî doktorları yetiştiriyordu. Çok eskiden kurulmuş Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn (bugünki Teknik Üniversite), ileri mühendis subaylar, onunla yaşıt olan Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn (deniz harb okulu), teknik bilgi sahibi deniz subayları çıkarıyordu. Artık kavuk falan da yoktu. Asker, sivil, -ilmiyye dışında- kim ki devlet memuru idi, padişâh gibi fes giymeye mecburdu. Pantalon ve setre ceket de mecbûrî idi. Görünüş bakımından Batı'dan fark kalmamıştı. Acaba fazla ileri mi gidilmişti? Da-

ha II. Mahmûd'un çağdaşı olan Prens Metternich bu fikirdeydi. Ama henüz batılılaşma, yenileşme, modernleşme, sanayileşme devresini tamamlıyamamış bir Türkiye'de bunun münakaşası bugün için erkendir. Yanlış neticeler verebilir. Daha II. Mahmûd, Mehterhâne-i Hâkaanî'yi ilga ederek, mutlaka lâzım reformun yanında saçma ve zararlı reform olduğunu da ileriki nesillere göstermiş oldu. Ama modern Türkiye'nin temellerini attığı gibi, modern orduyu da kurmuştu.

Şimdi imparatorluğun bu modern ordusunu yakından görebiliriz.

VIII

MODERN TÜRK İMPARATORLUK ORDUSU

(1826 - 1922)

Yeni Türk Ordusu

1826'da kapıkulu ocakları ortadan kalkmış ve modern ordu devri tâvizsiz şekilde başlamıştı. Artık iki ordu yanyana bulunmıyacaktı. Tek ordu vardı. Modern, Avrupa'da olduğu gibi teknik bilgi ve politikaya karışmama eğitimi almış bir ordu. 1876'da, kuruluşundan tam yarım asır sonra politikaya bulaşan bu ordu, hele 1908'den sonra iflâh olmıyacaktır. İmparatorluğu asker olarak savunacağına, politikacı olarak yıkacaktır. 1839-1876 saadet yılları, ordunun politikadan uzak kaldığı yıllar, Büyük Tanzimatçılar'ın eşsiz başarısı olarak tarihe geçecektir. Gençliğinde, politikaya karışan subay arkadaşlarından nefret ederek yetişen Atatürk, 1938'e kadar olan devrede gene orduyu siyasete karıştırmıyacak, bu mevzuda Mareşal Fevzi Çakmak da çok titiz hareket edecektir. Politikacı subay, devlet yıkar. Politikacı olmak istiyen subay, ilk iş olarak üniformasını sandık odasına gönderip koyduğu yeri unutacaktır. Ordu, iç ve dış düşmana karşı devleti savunur. Başka işle uğraşılamıyacak derecede mühim, mes'uliyetli ve ağır bir görevdir. İstiklâle halel vermiyen, dışa bağlı olmıyan ve dışarıdan yönetilmiyen hiç bir rejim değişikliği orduyu ilgilendirmez, politikacının ve millet rey ve irâdesinin işidir. Ordu, bilakis rejimi millet reyiyle değil de, zorbalıkla ve dışarıdan yönetilerek değiştirmek isteyen devlet içindeki Türk adı taşıyan düşman askeri ve ajanı ile de savaşır. Bu işi, doktrin sahibi olarak değil, devletin savunulması için yapar. Tek doktrini, Türkiye'de Türk, Fransa'da Fransız, İtalya'da İtalyan olmak ve milliyetçi olmaktır. Milliyetçi olmıyan ordu, çözülmeye mahkûmdur ve vatanı savunmak kabiliyetini hâiz değildir. Milliyetçiliğin ne olduğu, ne olmadığı ise malûmdur.

II. Mahmûd, modern orduyu kurarken, ufak da hatalar yapmıştı. Bunlardan birinin üzerinde durulmuştur: Amiral Sir Adolphus Slade şöyle der *(Travels in Turkey, 1829-1831,* II, 210-1) : «Sultan Mahmûd, hiç bir reformunda, Türk süvarisinin binicilik

usulünü değiştirerek yaptığı hatayı yapmadı. Türk süvarisi, atına olan hâkimiyeti, hayvanın üzerindeki mükemmel duruşu, dünyanın en azgın hayvanını terbiye edip disipline alabilmesiyle, üstün süvari idi. Avrupalı süvari uzun üzengili düz eyerle ata biniyordu. Bizzat süvari olmasına rağmen Sultan Mahmûd, bu binişi, Türk süvarisininkinden daha üstün ve iyi sandı. Halbuki Türk süvarisinin tarzı doğru ve iyidir ve çok daha rahattır. Padişâhın yaptığı reform değil, şekil taklidiydi».

Nizâm-ı Cedîd askeri, yeniçeri üsküfü yerine «şubara» denilen uzun başlık giymişti. 1826-28 arasında da asker çuhadan şubara giydi. Fakat 1828'de fes, resmen kabûl edildi. Bizzât padişâh bu tarihten ölümüne kadar 11 yıl, festen başka bir şey giymedi ve bir daha başına asla kavuk koymadı. Pantalonu, ceketi, pelerini ile II. Mahmûd, kendi başına, bambaşka bir devrin başladığını göstermeye yeter de artardı bile. Zira o kıyafette bir padişâhı, sanıyorum Cennet-Mekân Sultan Selîm bile hayâl edememiştir.

1839 Tanzimatı, Sultan Mahmûd'un eseri ve eserinin devâmıdır. Tabiî 1839-1871 reformları, 1826-1839 reformları, Sultan Mahmûd'unkiler derecesinde radikal değildir. Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad Paşalar, daha dengeli gitmeyi tercih etmişlerdir, zira padişâh değillerdi.

Bu devirde zabtiyye (polis) ve jandarma teşkilâtının kuruluşu da, daha önce orduya ait görevleri bu sınıflara aktararak, ordunun yükünü hafifletti.

Tanzimat'ta ve II. Abdülhamîd devrinde askerî mektepler son derece gelişti, çeşitlendi. Istanbul'dan başka şehirlerde bile harbiyeler (harb okulları) açıldı. II. Abdülhamîd devrinde (1876-1909) o devirde mukayese edilmez şekilde dünyanın birinci ordusu olan Almanya ordusu, Prusya örneği esâs alındı. Çok değerli Alman generalleri Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne'de hocalık yaptılar. Çok iyi Almanca, Fransızca ve diğer diller bilen subaylar yetişti.

Subay Maaşları

1900 yıllarında imparatorluk subaylarının aylık maaşları şöyledir (C. Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye*, II, 171-2):

Müşîr (mareşal) 250 altın, ferik (korgeneral) 100 altın (birinci ferik = orgeneral rütbesi daha ihdâs edilmemişti), mîrlivâ (tümgeneral) 60 altın, mîralay (albay) 25 altın, kaymakam (yarbay) 18 altın, binbaşı 12 altın, kolağası (kıdemli yüzbaşı) 10 altın, yüzbaşı 5 altın, mülâzım-ı evvel (üsteğmen) 2,5 altın, mülâzım-ı

sânî (teğmen) 2 altın, nefer (er) bir mecidiye (bir altının beşte biri).

Bu maaşlar net ve kesintisizdir. Ancak II. Abdülhamîd'in son yıllarında maaşlar gününde ödenmemekte, bazan yılda 6 maaş verilmektedir. Maamâfih generallerin maaşlarının gününde ve her ay ödenmesine dikkat edilmektedir. Padişâhla yakınlığı olan generaller, maaşlarından başka padişâh hazînesinden ihsân-ı şâhâne de almaktadırlar. Maaşları kadar ve muntazaman her ay ihsân-ı şâhâne alanlar haylidir. Bir de hayat çok ucuzdur. Meselâ bugün bir altın 500 TL.'dır, halbuki o devirde bir altının iştirâ değeriyle, yapabildikleri ile satın alma ve yapabilmek için bugün 500 TL. kifayet etmemekte, takrîben 1.250 TL. gerekmektedir. Yani hayat bugünkinden 2,5 kere daha ucuzdur. Bilhassa ev kiraları, arsa ve mülk, hayret verici ucuzluktadır. Bugünün bir çok masrafı o devirde yoktur, hiç bilinmemektedir. Fakat o günün bazı masrafları (fazla hizmetçi, uşak gibi) bugün unutulmuştur. Hulâsa: Yukarıdaki listede verilen rakamları bugünki satınalma değerine vurmak, bugünün parasına çevirmek için, bir altını takrîben 1.250 TL. hesaplamak icab eder. Buna göre bugünki parayla (1973 râyici, 1 altın = 500 TL. olduğuna göre) maaşların durumu şöyledir:

Mareşal 312.500 TL., korgeneral 125.000 TL. (sonradan ihdâs edilen orgeneral bu ikisinin arası), tümgeneral 75.000 TL. (tuğgeneral rütbesi yoktur, yâhut tümgeneralle aynı rütbedir), albay 31.250 TL., yarbay 22.500 TL., binbaşı 15.000 TL., kıdemli yüzbaşı 12.500 TL., yüzbaşı 6.250 TL., üsteğmen 3.125 TL., teğmen 2.500 TL., er 250 TL. (assubaylar maaşları, teğmen ve üsteğmen kadardır).

Aynı yıllarda, gene bir altını 1.250 TL. değer hesâb ederek, İngiltere subaylarının aylık maaşlarını görelim (İngiltere'de maaşlar gününde, muntazaman ödenmektedir, İngiltere'de bilhassa büyük şehirlerde hayat, Türkiye'ye nisbetle biraz daha pahalıdır):

Orgeneral 240 altın (300.000 TL.), korgeneral 165 altın (206.250 TL.), tümgeneral (tuğgeneral) 90 altın (112.500 TL.), albay 32 altın (40.000 TL., bu süvari albayıdır, piyade albayı: 27 altın), yarbay (albayla aynı maaş), süvari binbaşısı 22,5 altın (28.125 TL., piyade binbaşısı: 20 altın), süvari yüzbaşısı 19,5 altın (24.375 TL., piyade: 17 altın), süvari üsteğmeni 11 altın (13.750 TL., piyade: 9,5 altın), süvari teğmeni 9,5 altın (11.875 TL., piyade: 7,5 altın), süvari eri 2,5 altın (3.125 TL.), piyade eri 1,5 altın (1.875 TL.).

İngiltere'de erliğin meslek olduğunu, Türkiye'de ise mecburî bulunduğunu ve meslek sayılmadığını ilâve etmek lâzımdır. O sırada İngiltere, o devre göre, bugünki Amerika ve XVI. asırda Tür-

kiye ne ise, odur. Maaşların, Türkiye imparatorluğu maaşlarının hayli üzerinde olduğu görülmektedir. Fakat gene de büyük nisbetsizlik yoktur. İngiliz subayı, aynı rütbedeki Türk yüksek subaylarının bir misli maaş almamakta, fakat küçük rütbedeki İngiliz subayı, küçük rütbedeki Türk subayının bir kaç mislini almaktadır. Bahriyede ise, İngiliz subayının aldığı kara subayının üzerindedir ve Türk deniz subayını hayli aşmaktadır. İngiltere'de bir orgeneral, bir teğmenin (piyade) 32 katını, Türkiye'de bir mareşal, bir teğmenin 125 katını almaktadır. Rütbeler arasındaki maaş farkı, bilhassa generallerin lehine, İngiltere'de büyük açık fark, fakat Türkiye'de çok büyük açık fark göstermektedir. Bugün tabanla tavan Türkiye'de, fevkalâde yaklaşmıştır. Bugünki Türkiye'deki taban-tavan yaklaşması, bugünki demokrasilerin ve komünist ülkelerin hiç birinde mevcut değildir.

Seraskerler

Seraskerlik, savunma bakanlığıdır. Fakat imparatorluk Türkiyesi'nde serasker, bugünki bakanın çok üzerinde yetkileri haizdir. Bugünki genel kurmay başkanının hemen bütün yetkileri seraskerdedir. Buna karşılık serasker, nâdiren sivillerden, daha çok ordudan mareşaller arasından seçilmektedir. Serasker, kabine üyesidir ve protokolde sadrâzamla şeyhulislâmdan sonra gelmektedir (kısa bir müddet adliye nâzırı protokolde seraskere takaddüm etmiştir). Fakat şu bakımdan serasker, bugünki genel kurmay başkanı ve savunma bakanından daha dar sahaları emri altında tutmaktadır: Bir defa bahriyeye, donanmaya, hiç karışamamaktadır; topçuya, askerî fabrikalara, bu 1826-1922 döneminde ekseriya karışamamakta, bazı dönemlerde askerî mekteplere de karışamamaktadır. Bu sahalar, başka bakanların kontrolüne verilmiştir.

İmparatorluk seraskerleri şunlardır: (çoğu müşîr = mareşal, bazıları aynı rütbeye eşit olan sivil vezir):

1 — *Ruscuklu Hüseyin Paşa* (VI.1826-VI.1827 = 1, 0)
2 — *Mehmed Husrev Paşa* (VI.1827-VIII.1836 = 9,2) (sadrâzam da oldu)
3 — *Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (VIII.1836-II.1838 = 1, 6)
4 — *Dâmâd Saîd Paşa* (II.1838-VII.1839 = 1, 5)
5 — *Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (2. defa: VII.1839-V.1840 = 0, 10)
6 — *Sırkâtibi Mustafa Paşa* (V.1840-I.1843 = 2, 8)
7 — *Darbhor Reşid Paşa* (I.1843-IX.1843 = 0, 8)
8 — *Cihan Seraskeri Rızâ Paşa* (IX.1843-VIII.1845 = 1, 11)

9 — *Süleyman Paşa* (VIII.1845-30.XII.1845 = 0, 5)
10 — *Mehmed Husrev Paşa* (2. defa: 30.XII.1845-30.XII.1846 = 0, 1, 0)
11 — *Dâmâd Saîd Paşa* (2. defa: 30.XII.1846-V.1848 = 1, 5)
12 — *Cihan Seraskeri Rızâ Paşa* (2. defa: V.1848-III.1849 = 0, 10)
13 — *Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (III.1849-V.1851 = 2, 2)
14 — *Mütercim Rüşdü Paşa* (V.1851-V.1853 = 2, 0) (sadrâzam da oldu)
15 — *Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (2. defa: V.1853-II.1854 = 0, 9)
16 — *Cihan Seraskeri Rızâ Paşa* (3. defa: II.1854-VI.1855 = 1, 4)
17 — *Mütercim Rüşdü Paşa* (2. defa: VI.1855-XI.1855 = 0, 5)
18 — *Cihan Seraskeri Rızâ Paşa* (4. defa: XI.1855-VIII.1857 = 1, 9)
19 — *Mehmed Kâmil Paşa* (VIII.1857 = 2 hafta)
20 — *Mütercim Rüşdü Paşa* (3. defa: VIII.1857-XI.1857 = 0, 3)
21 — *Cihan Seraskeri Rızâ Paşa* (5. defa: XI.1857-30.VI. 1861 = 3, 7)
22 — *Nâmık Paşa* (30.VI.1861-29.IX.1861 = 0, 3)
23 — *Mütercim Rüşdü Paşa* (4. defa: 29.IX.1861 = 3 hafta)
24 — *Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (3. defa: IX.1861-I.1863 = 1, 4)
25 — *Hacı Râşid Paşa* (I.1863-II.1863 = 40 gün)
26 — *Keçeci-zâde Dr. Fuad Paşa* (II.1863-V.1866 = 3, 3) (sadâretle beraber)

27 — *Cihan Seraskeri Rızâ Paşa* (6. defa: V.1866-II.1867 = 0, 9)
28 — *Mütercim Rüşdü Paşa* (5. defa: II.1867-II.1868 = 1, 0)
29 — *Nâmık Paşa* (2. defa: II.1868-II.1869 = 1, 0)
30 — *Hüseyin Avni Paşa* (II.1869-VIII.1871 = 2, 6) (sadrâzam da oldu)
31 — *Es'ad Paşa* (VIII.1871-I.1872 = 0, 5) (sadrâzam da oldu)
32 — *Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa* (I.1872-IV.1872 = 1, 3)
33 — *Fosfor Mustafa Paşa* (IV.1872-VII.1872 = 0, 3)
34 — *Yâver Paşa* (VII.1872-X.1872 = 0, 3)
35 — *Es'ad Paşa* (2. defa : X.1872-II.1873 = 0, 4)

36 — *Hüseyin Avni Paşa* (2. defa: II.1873-IV.1875 = 2, 2) (sonra sadâretle beraber serasker)
37 — *Ali Sâib Paşa* (IV.1875-VIII.1875 = 0, 4)
38 — *Hüseyin Avni Paşa* (3. defa: VIII.1875-X.1875 = 0, 2)
39 — *Cihan Seraskeri Rızâ Paşa* (7. defa: X.1875-27.XI.1875 = 0, 1)
40 — *Nâmık Paşa* (3. defa: 23.XI.1875-I.1876 = 0, 2)
41 — *Cihan Seraskeri Rızâ Paşa* (8. defa: I.1876-IV.1876 = 0, 3)
42 — *Paşa* (IV.1876 = 4 gün)
43 — *Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa* (2. defa: IV.1876 = 1 hafta)
44 — *Hüseyin Avni Paşa* (4. defa: IV.1876-VI.1876 = 0, 2)
45 — *Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa* (3. defa: VI.1876-IX.1876 = 0, 3)
46 — *Redîf Paşa* (IX.1876-XII.1877 = 1, 3)
47 — *Raûf Paşa* (XII.1877-I.1878 = 0, 1)
48 — *İzzet Paşa* (I.1878-V.1878 = 0, 4)
49 — *Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa* (V.1878-VI.1878 = 0, 1)
50 — *Fosfor Mustafa Paşa* (2. defa: VI.1878-XII.1878 = 0, 6)
51 — *Gazi Osman Paşa* (XII.1878-VII.1880 = 1, 7)
52 — *Hüseyin Hüsnü Paşa* (harbiye nâzırı unvânıyle: VII.1880-XI.1880 = 0, 4)
53 — *Gazi Osman Paşa* (2. defa, harbiye nâzırı unvânıyle: XI.1880-XII.1881 = 1, 1)

54 — *Hüseyin Hüsnü Paşa* (2. defa, gene harbiye nâzırı unvânıyle: XII. 1881 = bir aydan az)
55 — *Gazi Osman Paşa* (3. defa, tekrar serasker unvânı ihdâs edilerek: XII.1881-IX.1885 = 3, 9)
56 — *Ali Sâib Paşa* (2. defa : IX.1885-VIII.1891 = 5, 11) (serasker iken öldü)
57 — *Gazi Osman Paşa* (4. defa: VIII.1891-IX.1891 = 1 hafta)
58 — *Mehmed Rızâ Paşa* (5.IX.1891-23.VII.1908 = 16, 10, 18)

Harbiye Nâzırları

II. Meşrutiyet'ten itibaren serasker unvânı, «harbiye nâzırı» olarak değiştirildi. Meşrûtiyet harbiye nâzırları, Tophâne'yi, askerî fabrikalar ve askerî mektepleri de emirlerine almakla, aslında seraskerlerden daha geniş bir sahayı kontrol ediyorlardı. Yalnız gene bahriye ve donanma, ayrı bir bahriye nâzırının elindeydi. Protokolde daima asker olan harbiye nâzırı sadrâzam, şeyhulislâm ve hâriciye nâzırından sonra kabinede 4. geliyordu. Seraskerliğin 82 yıl sürmesine rağmen harbiye nâzırlığının ömrü 14 yıldan ibarettir:

1 — *Müşîr Ömer Rüşdü Paşa* (23.VII.1908 - 7.VIII.1908 = 0, 0, 15)
2 — *Müşîr Receb Paşa* (7.VIII.1908 - 4.III.1909 = 0, 6, 28)
3 — *I. Ferik Ali Rızâ Paşa* (4.III.-14.IV.1909 = 0, 1, 11) (sadrâzam da oldu)
4 — *I. Ferik Hüseyin Nâzım Paşa* (1909) (Sadrâzam Âlî Paşa'nın damadı) (1 gün)
5 — *Müşîr Gazi İbrâhim Edhem Paşa* (15.IV-28.IV.1909 = 0, 0, 13)
6 — *Ferik Hulûsi Sâlih (Kezrak), Paşa* (28.IV.1909 - 12.I.1910 = 0, 8, 14) (sadrâzam)
7 — *I. Ferik Mahmud Şevket Paşa* (12.1.1910-8.VII.1912 = 2, 5, 27) (sadrâzam)
8 — *Başkumandan Vekîli I. Ferik Hüseyin Nâzım Paşa* (2. defa: 8.VII. 1912-23.1.1913 = 0, 6, 16) (Bâb-ı Âlî Vak'ası'nda başkumandan vekili ve harbiye nâzırı iken katl edildi)
9 — *Sadrâzam Müşîr Mahmûd Şevket Paşa* (2. defa: 23.1.1913-11.VI. 1913 = 0, 4, 19) (sadrâzam, başkumandan vekîli ve harbiye nâzırı iken katl edildi)
10 — *Başkumandan Vekîli I. Ferik Ahmed İzzet (Furgaç) Paşa* (11.VI. 1913-3.1.1914 = 0, 6, 22) (sadrâzam)
11 — *Mîrlivâ (sonra Ferik, sonra I. Ferik) Başkumandan Vekîli Dâmâd Enver Paşa* (3.1.1914-14.X.1918 = 4, 9, 12)
12 — *Sadrâzam Müşîr Ahmed İzzet (Furgaç) Paşa* (2. defa : 14.X.1918 - 11.XI.1918 = 0, 0, 28)
13 — *Müşîr Memlûk Abdullah Paşa* (11.XI.1918-19.XII.1918 = 0, 1, 8)
14 — *Ferik Cevad (Çobanlı) Paşa* (19.XII.1918-13.1.1919 = 0, 0, 25) (*«12 Mart Kahramânı») (Müşîr Şâkir Paşa'nın oğlu)*

15 — *Ferik Ömer Yâver Paşa* (13.I.1919 - 24.II.1919 = 0, 1, 2)
16 — *Sadrâzam Dâmâd Ferid Paşa* (24.II.1919 - 4.III.1919 = 0, 0, 8)
17 — *I. Ferik Ahmed Hamdi Abuk Paşa* (4.III.1919-2.IV.1919 = 0, 0, 29)
18 — *Müşîr Mehmed Şâkir Paşa* (2.IV.1919-19.V.1919 = 0, 1, 17)
19 — *Ferik Şevket Turgut Paşa* (19.V.1919-29.V.1919 = 0, 0, 10)
20 — *Sadrâzam Dâmâd Ferid Paşa* (2. defa: 29.V.1919-21.VII.1919 = 0, 1, 23)
21 — *Ferik Nâzım Paşa* (21.VII.1919-13.VIII.1919 = 0, 0, 23)
22 — *Ferik Süleyman Şefik Paşa* (13.VIII.1919-2.X 1919 = 0, 1, 20)
23 — *Ferik Cemâl (Mersinli) Paşa* (2.X.1919-21.1.1920 = 0, 3, 20)
24 — *Sadrâzam Müşîr Hulûsi Sâlih (Kezrak) Paşa* (2. defa: 21.1.1920-3.II.1920 = 0, 0, 13)
25 — *Ferik Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa* (3.II.1920-5.IV.1920 = 0, 2, 0)
26 — *Sadrâzam Dâmâd Ferid Paşa* (3. defa: 5.IV.1920-18.VIII.1920 = 0, 4, 13)
27 — *Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa* (18.VIII.1920-21.X.1920 = 0, 2, 4)
28 — *Mîrlivâ Ziyâ Paşa* (21.X.1920-4.XI.1922 = 2, 0, 14)

Meşrûtiyet Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisleri

1 — *I. Ferik Ahmed İzzet (Furgaç) Paşa* (23.VII.1908-11.VI 1913 = 4, 10, 19) (sadrâzam)
2 — *I. Ferik Hâdi Paşa* (11.XI.1913-3.1.1914 = 0, 6, 22)
......
3 — *Ferik Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa* (23.XII.1918-14.V.1919 = 0, 4, 22)
4 — *Ferik Cevad (Çobanlı) Paşa* (14.V 1919-2.XII.1919 = 0, 6, 19)

Millî Savunma Bakanları

T.B.M.M. Hükûmeti ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde harbiye nâzırına 27 eylûl 1930'a kadar «müdâfaa-i milliyye vekîli», bu tarihten 12 ağustos 1946'ya kadar «millî müdâfaa vekîli», bu tarihten sonra da «millî savunma bakanı» denilmiştir. Cumhuriyet devrinde genel kurmay başkanlığı makamına ağırlık verilerek, imparatorluk devri serasker ve harbiye nâzırlarının salâhiyetlerinin mühimce kısmı savunma bakanından genel kurmay başkanına geçmiştir. Hattâ genel kurmay başkanları, Atatürk devrinde olduğu gibi, protokolde 1960 ihtilâlinden sonra bütün bakanlara takaddüm etmişlerdir. 1960'tan sonraki devlet protokolü şöyle olmuştur: Cumhur başkanı, cumhuriyet senatosu başkanı, millet meclisi başkanı, başbakan, ana muhalefet partisi genel başkanı, anayasa mahkemesi başkanı, genel kurmay başkanı, başbakan yardımcısı, devlet bakanları, adalet bakanı, millî savunma bakanı, içişleri, dış işleri, maliye, millî eğitim, bayındırlık, ticaret, sağlık ve sosyal yardım, gümrük ve tekel, tarım, ulaştırma, çalışma, sanayi ve

teknoloji, enerji ve tabiî kaynaklar, turizm ve tanıtma, imar ve iskân, köy işleri, orman, gençlik ve spor bakanları (*) Bakanların bu protokol sırası, bakanlıklarının imparatorluk veya cumhuriyet devirlerinde, ihdâs edilme sırasına göredir. Ticaret bakanından sonrası, cumhuriyet devrinde, gösterilen sırayla ihdâs edilmişlerdir. 6 mart 1924'e kadar olan T.B.M.M. ve cumhuriyet hükûmetlerinde, «erkân-ı harbiyye-i umûmiyye reîsi» ve bâzen «erkân-ı harbiyye-i umûmiyye vekîli» denilen zât, kabine üyesidir. Askerleri politikacıların içine sokmakta mahzur gören Atatürk, 6 mart 1924'te genel kurmay başkanını hükûmetten çıkarmış, fakat «büyük erkân-ı harbiyye-i umûmiyye reîsi»ne, protokolde başbakandan sonra yer vermiştir. T.B.M.M. reisleri, her zaman protokolde başbakana takaddüm etmişlerdir (İngiltere ve başka devletlerde aksidir, başbakan önce gelmektedir). Kabinede hem millî müdâfaa vekîli, hem genel kurmay başkanı bulunduğu yıllarda, protokol sırası kesin değildir, biri bazan diğerine takaddüm etmiş, bazan etmemiştir. Bugünki protokol, yani genel kurmay başkanının bütün bakanlara ve bilhassa millî savunma bakanına takaddüm etmesi durumu, dünyanın hemen hiç bir ülkesinde mevcut değildir. Cumhuriyet devri millî savunma bakanları ya emekli asker veya tamamen sivil kişilerdir. Yalnız II. Cihan Harbi'nde Ali Rızâ Artunkal, korgeneral olarak bu görevi yürütmüştür, halefi de askerdir, başka istisna yoktur. Şimdi müdâfaa-i milliyye, millî müdâfaa vekilleri ile millî savunma bakanlarını görelim:

1 — *Ferik Fevzi (Çakmak) Paşa* (icrâ vekilleri reisliği = başbakanlık ilâvesiyle: 3.V.1920-12.VII.1922 = 2, 2, 10) (Bâb-ı Âlî'de harbiye nâzırı da olmuştur)
2 — *Mîrlivâ, sonra Ferik, sonra I. Ferik Kâzım (Özalp) Paşa* (12.VII.1922-22.XI.1924 = 2, 4, 11)
3 — *Fethi (Okyar) Bey* (başvekilliğe ilâve olarak: 22.XI.1924-4.III.1925 = 0, 3, 12)
4 — *Recep (Peker) Bey* (4.III.1925-1.XI.1927 = 2, 7, 28) (başbakan da oldu)
5 — *Abdülhâlik (Renda) Bey* (1.XI.1927-29.XII.1930 = 3, 1, 28)
6 — *Zekâî (Apaydın) Bey* (29.XII.1930-1.III.1935 = 4, 2, 3)
7 — *Kâzım Özalp* (2. defa: 1.III.1935-18.I.1939 = 3, 10, 18)
8 — *Em. Gen. Nâci Tınaz* (18.I.1939-5.IV.1940 = 1, 2, 18)
9 — *Safvet Arıkan* (5.IV.1940-12.XI.1941 = 1, 7, 7)
10 — *Korgeneral Ali Rızâ Artunkal* (12.XI.1941-12.VIII.1946 = 4, 9, 0)

(*) Sonra sırasıyle kültür, sosyal güvenlik, işletmeler ve yerel yönetim bakanlıkları kurulmuştur. 1977'de Yargıtay ve Danıştay başkanlarına protokolde başbakan yardımcılarından önce yer verilerek sıra değiştirilmiştir.

11 — *Orgeneral Cemil Câhid Toydemir* (12.VIII.1946-5.IX.1947 = 1, 0, 24)
12 — *Münir Birsel* (İzmir) (5.IX.1947-8.VI.1948 = 0, 9, 3)
13 — *Münir Husrev Göle* (Erzincan) (8.VI.1948-16.I.1949 = 0, 7, 8)
14 — *Hüsnü Çakır* (Samsun) (16.I.1949-22.V.1950 = 1, 4, 7)
15 — *Refik Şevket İnce* (DP, Manisa) (22.V.1950 = 9.III.1951 = 0, 9, 18)
16 — *Hulûsi Köymen* (DP, Bursa) (9.III.1951 - 10.IX.1952 = 1, 8, 2)
17 — *Em. Gen. Seyfi Kurtbek* (DP, Ankara) (10.XI.1952-1.XI.1953 = 0, 11, 21)
18 — *Ken'an Yılmaz* (DP, Bursa) (1.XI.1953-17.V.1954 = 0, 6, 16)
19 — *Edhem Menderes* (DP, Aydın) (17.V.1954-28.VII.1957 = 3, 2, 12)
20 — *Şem'i Ergin* (DP, Manisa) (28.VII.1957-19.1.1958 = 0, 5, 22)
21 — *Edhem Menderes* (DP, Aydın) (2. defa: 19.1.1958-30.V.1960 = 2, 4, 12)
22 — *Orgeneral Cemâl Gürsel* (30.V.1960-9.VI.1960 = 0, 0, 10) (devlet başkanlığı ve başbakanlığa ilâve olarak)
23 — *Orgeneral Fahri Özdilek* (9.VI.1960-22.X.1960 = 0, 4, 13)
24 — *Em. Korg. Hüseyin Ataman* (22.X.1960-5.1.1961 = 0, 2, 14)
25 — *Em. Org. Muzaffer Alankuş* (5.1.1961-20.XI.1961 = 0, 10, 16)
26 — *İlhâmi Sancar* (CHP, Istanbul) (20.XI.1961-23.II.1965 = 3, 3, 3)
27 — *Hâzım Dağlı* (CKMP, Çankırı Sen.)
28 — *Hasan Dinçer* (CKMP, Afyon) (23.II.1965-27.X.1965 = 0, 8, 2)
29 — *Ahmed Topaloğlu* (AP, Adana) (27.X.1965-26.III.1971 = 5, 5, 0)
30 — *Ferid Melen* (MGP, Van Sen.) (26.III.1971-5.VI.1972 = 1, 2, 10) (başbakan oldu)
31 — *Mehmed İzmen* (kontenjan senatörü) (5.VI.1972-16.IV.1973 = 0, 10, 11)
32 — *İlhâmi Sancar* (CGP, Istanbul) (2. defa : 16.IV.1973-7.II.1974 = 0, 9, 21)
33 — *Hasan Es'ad Işık* (CHP, Bursa) (7.II.1974-17.XI.1974 = 0, 9, 8)
34 — *Ferid Melen* (2. defa : 17.XI.1974-21.VI.1977 = 2, 7, 4)
35 — *Hasan Es'ad Işık* (2. defa : 21.VI.1977-21.VII.1977 = 0, 1, 0)
36 — *Sâdeddin Bilgiç* (AP, Istanbul) (21.VII.1977 -)
37 — *Turhan Kapanlı* (AP, Ankara senatörü) (-5.I.1978)
38 — *Hasan Es'ad Işık* (3. defa : 5.I.1978-)

1826'dan bu yana yalnız 15 serasker, harbiye nâzırı veya millî savunma bakanı bu makamda 4 yıllarını doldurabilmişlerdir:

II. Abdülhamîd devrinde ve son serasker Müşîr Rızâ Paşa rekor kırmaktadır: 16 yıl, 10 ay, 18 gün. Sonra: Cihan Seraskeri Müşîr Rızâ Paşa 10 yıl, 6 ay (8 defada), Sadrâzam Husrev Paşa 10 yıl, 1 ay (2 defada), Müşîr Gazi Osman Paşa 6 yıl, 5 ay (4 defada), Müşîr Ali Sâib Paşa 6 yıl, 3 ay (2 defada, bu makamda iken tek ölen şahıs), Orgeneral Kâzım Özalp 6 yıl, 2 ay, 29 gün (2 defada), Edhem Menderes 5 yıl, 6 ay, 24 gün (2 defa), Ahmed Topaloğlu 5 yıl, 5 ay, Sadrâzam Hüseyin Avni Paşa 5 yıl (4 defada), I. Ferik Başkumandan Vekili Enver Paşa 4 yıl, 9 ay, 12 gün, Korgeneral Ali Rızâ Artunkal 4 yıl, 9 ay, Bahriyye Müşîri Dâmâd Mehmed Ali Paşa (bu makama gelen tek denizci) 4 yıl, 3 ay (3 defada), Zekâî Apaydın 4 yıl, 2 ay, 3 gün.

Genel Kurmay Başkanları

İmparatorluk devrinde, serasker ve harbiye nâzırları bir iki sivil istisnası ile daima askerlerden seçilmiştir. İmparatorluk devrinde de «erkân-ı harbiyye-i umûmiyye reîsi» denilen genel kurmay başkanları vardır ama bunlar ordunun başı değil, ordunun başı olan serasker veya harbiye nâzırının kurmay başkanı durumundadırlar. Cumhuriyet devrinde savunma bakanlığına siviller gelmiye başlayınca, en yüksek subay olarak, genel kurmay başkanı ehemmiyet kazanmıştır:

1 — *Mîralay (Albay), sonra Mîrlivâ Ismet (İnönü) Bey (Paşa)* (3.V.1920-12.VII.1922 = 2, 2, 10)

2 — *Müşir (Mareşal) Fevzi (Çakmak) Paşa* (12.VII.1922-12.I.1944 = 21, 6, 1)

3 — *Orgeneral Kâzım Orbay* (12.I.1944-1.VIII.1946 = 2, 6, 20) (Enver Paşa'nın kızkardeşi ile evli olduğu için eniştesidir)

4 — *Orgeneral Sâlih Omurtak* (1.VIII.1946-10.VI.1949 = 2, 10, 10)

5 — *Orgeneral Abdurrahman Nâfiz Gürman* (10.VI.1949-6.VI.1950 = 0, 11, 26)

6 — *Orgeneral Nûri Yamut* (6.VI.1950-28.V.1954 = 3, 11, 22)

7 — *Orgeneral Nûreddin Baransel* (28.V.1954-25.VIII.1955 = 1, 2, 28)

8 — *Orgeneral İsmail Hakkı Tunaboylu* (25.VIII.1955-11.X.1957 = 2, 1, 17)

9 — *Orgeneral Fevzi Mengüç* (vekâleten: 11.X.1957-23.VIII.1958 = 0, 10, 13)

10 — *Orgeneral Rüşdü Erdelhun* (23.VIII.1958-27.V.1960 = 1, 9, 5)

11 — *Orgeneral Cemal Gürsel* (27.V.1960-3.VI.1960 = 0, 0, 7) (devlet başkanlığı, başbakanlık, milli savunma bakanlığı ve Milli Birlik Komitesi başkanlığına ilâveten) (cumhur başkanı oldu)

12 — *Orgeneral Râgıp Gümüşpala* (3.VI.1960-4.VIII.1960 = 0, 2, 1) (Adalet Partisi Genel başkanı oldu)

13 — *Orgeneral Cevdet Sunay* (4.VIII.1960-16.III.1966 = 5, 7, 13) (cumhur başkanı oldu)

14 — *Orgeneral Cemal Tural* (16.III.1966-16.III.1969 = 3, 0, 1)

15 — *Orgeneral Memduh Tağmaç* (16.III.1969-28.VIII.1972 = 3, 5, 13)

16 — *Orgeneral Fâruk Gürler* (28.VIII.1972-7.III.1973 = 0, 6, 10) (kontenjan senatörü ve cumhurbaşkanı adayı oldu)

17 — *Orgeneral Semih Sancar* (7.III.1973-6.III.1978 = 5, 0, 0)

18 — *Orgeneral Kenan Evren* (6.III.1978-)

Kara Kuvvetleri Kumandanları

İmparatorluk devrinde kara kuvvetleri kumandanlığı, serasker ve harbiye nâzırının, cumhuriyet devrinde ise 1949'a kadar doğrudan doğruya genel kurmay başkanının uhdesinde idi, ordu kumandanları, eskiden serasker ve harbiye nâzırına olduğu gibi,

doğrudan doğruya genel kurmay başkanına bağlı idiler. Bu tarihte üç kuvvet kumandanlığı teşkil edildi ve bunlar, genel kurmay başkanına bağlandı. Kara kuvvetleri kumandanı, ordunun genel kurmay başkanından sonra gelen ikinci büyük subayı sayılmakta ve icabında o genel kurmay başkanına vekâlet etmektedir. Kuvvet kumandanlarının protokolde yerleri, bakanlardan sonra ve kuvvetlerin eskilik sırasına göre kara, deniz, hava şeklindedir (İngiltere'de: deniz, kara, hava şeklinde). Ekseriya kara kuvvetleri kumandanı, genel kurmay başkanı olmaktadır:

1 — *Orgeneral Nûri Yamut* (1.VII.1949-6.VI.1950 = 0, 11, 6) (1)
2 — *Korgeneral Kurtcebe Noyan* (6.VI.1950-28.XII.1951 = 1, 6, 22)
3 — *Orgeneral Şükrü Kanatlı* (28.XII.1951-6.IV.1954 = 2, 3, 9)
4 — *Orgeneral Nûreddin Baransel* (6.IV.1954-10.VI.1954 = 0, 2, 4) (1)
5 — *Orgeneral Abdülkadir Seven* (10.VI.1954-13.IX.1955 = 1, 3, 3)
6 — *Orgeneral İsmail Hakkı Tunaboylu* (13.IX.1955-25.VI.1956 = 0, 9, 12) (1)
7 — *Orgeneral Nûreddin Aknoz* (25.VI.1956-30.XI.1957 = 1, 5, 5) (2)
8 — *Orgeneral Necâti Tacan* (30.XI.1957-21.VIII.1958 = 0, 8, 21) (1)
9 — *Orgeneral Cemâl Gürsel* (21.VIII.1958-3.VI.1960 = 1, 9, 13) (1)
10 — *Orgeneral Cevdet Sunay* (3.VI.1960-4.VIII.1960 = 0, 2, 1) (1)
11 — *Orgeneral Muzaffer Alankuş* (4.VIII.1960-6.III.1961 = 0, 7, 3)
12 — *Korgeneral Celâl Alkoç* (6.III.1961-26.VI.1961 = 0, 3, 21)
13 — *Orgeneral Muhiddin Önür* (26.VI.1961-24.II.1962 = 0, 7, 28)
14 — *Orgeneral Ali Keskiner* (24.II.1962-22.VIII.1964 = 2, 5, 27)
15 — *Orgeneral Cemâl Tural* (22.VIII.1964-21.III.1966 = 1, 7, 0) (1)
16 — *Orgeneral Refik Yılmaz* (21.III.1966-28.VIII.1968 = 2, 5, 8)
17 — *Orgeneral Memduh Tağmaç* (28.VIII.1968-18.III.1969 = 0, 6, 21) (1)
18 — *Orgeneral Fikret Esen* (18.III.1969-28.VIII.1969 = 0, 5, 11)
19 — *Orgeneral Nazmi Karakoç* (28.VIII.1969-28.VIII.1970 = 1, 0, 1)
20 — *Orgeneral Fâruk Gürler* (28.VIII.1970-28.VIII.1972 = 2, 0, 1) (1)
21 — *Orgeneral Semih Sancar* (28.VIII.1972-7.III.1973 = 0, 6, 10) (1)
22 — *Orgeneral Eşref Akıncı* (7.III.1973 - 26.III.1976 = 3, 0, 20)
23 — *Orgeneral Nâmık Kemâl Ersun* (26.III.1976-1.VI.1977 = 1, 2, 6)
24 — *Orgeneral Kenan Evren* (1.VI.1977-6.III.1978 = 0, 9, 5)
25 — *Orgeneral Nûreddin Ersin* (6.III.1978-)

Jandarma Kumandanları

Jandarma, imparatorluk ve cumhuriyet devirlerinde, bazen serasker ve savunma bakanına, bazen iç işleri bakanına bağlanmıştır. Hâlen jandarma genel komutanlığı, iç işleri bakanlığına

(1) Sonra genel kurmay başkanı oldu.
(2) Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın torunlarındandır.
(3) Osmanlı askerî târîhi üzerinde değerlî eserler yazmıştır.

bağlıdır. Bugün jandarma genel komutanı, protokolde, kuvvet komutanlarından ve millî güvenlik kurulu genel sekreteri olan orgeneralden sonra gelmektedir:

1 — *Ferik İbrahim Rüşdü Paşa* (1877-1879)
2 — *Ferik Vitalis Paşa* (1879-1885)
3 — *Mîrlivâ Mustafa Paşa* (1885-1888)
4 — *Ferik Bülend Paşa* (1888-1896)
5 — *Ferik İsmail Hakkı Paşa* (1896-1897)
6 — *Ferik Münir Paşa* (1897-1899)
7 — *Ferik Toston Paşa* (1899-1903)
8 — *Mîrlivâ Hacı Nûri Paşa* (1903-1907)
9 — *Mîrlivâ Münir Paşa* (1907-1908)
10 — *Mîrlivâ Nazif Paşa* (1908-1909)
11 — *Mîrlivâ Cevad Paşa* (1909-1910)
12 — *Ferik Mustafa Hilmi Paşa* (1910-1912)
13 — *Mîrlivâ Nazif Paşa* (2. defa : 1912-1914)
14 — *Mîrlivâ Râsim Paşa* (1914-1918)
15 — *Mîralay Re'fet (Bele) Bey* (1918-1919)
16 — *Mîrlivâ Ali Kemâl Paşa* (1919-1920)
17 — *Mîralay Mehmed Bahâeddin Bey* (1920-1921)
18 — *Mîrlivâ Ali Kemal Paşa* (2. defa: 1921-1923)
19 — *Mîralay Hacı Hurşid Bey* (1923-1924)
20 — *Mîralay, sonra Mîrlivâ Ahmed Zeki Bey (Paşa)* (1924-1930)
21 — *Korgeneral Kâzım Orbay* (1930-1935)
22 — *Korgeneral Nâci Tınaz* (1935-1939)
23 — *Korgeneral Cemil Câhid Toydemir* (1939-1940)
24 — *Korgeneral Ali Rızâ Artunkal* (1940-1941)
25 — *Korgeneral Rüşdü Akın* (1941-1943)
26 — *Korgeneral Rif'at Mataracı* (1943-1945)
27 — *Korgeneral Nazmi Gönenli* (1945-1947)
28 — *Korgeneral Şükrü Kanatlı* (1947-1949)
29 — *Korgeneral Nûri Berköz* (1949-1950)
30 — *Korgeneral Kemâl Yaşınkılıç* (1950-1954)
31 — *Orgeneral Tahsin Çelebican* (1954-1960)
32 — *Tümgeneral Nezîhî Fırat* (1960)
33 — *Korgeneral Hayâtî Ataker* (1960)
34 — *Korgeneral Muhiddin Onur* (1960-1961)
35 — *Tuğgeneral Abdurrahman Doruk* (1961-1962)
36 — *Tuğgeneral Fahri Oğan* (1962)
37 — *Orgeneral Fikret Esen* (1962-1966)
38 — *Orgeneral Haydar Sukan* (1966-1968)
39 — *Orgeneral Kemal Atalay* (1968-1969)
40 — *Orgeneral Semih Sancar* (1969-1970)
41 — *Orgeneral Kemâleddin Eken* (1970-1974)
42 — *Orgeneral Orhan Yiğit*
43 — *Korgeneral Şehap Yardımoğlu*
44 — *Orgeneral Sedad Celasun* (1978-)

Zabtiyye Müşîrleri ve Nâzırları

«Zabtiyye Müşîri» ve bazan da «Zabtiyye Nâzırı» denilen, bazan askerlerden, bazan sivillerden seçilen yüksek memur, emniyet (polis), gizli emniyet işlerinin başıdır ve çok defa jandarma da kendisine bağlıdır. Bâzıları kabineye de girmişlerdir, fakat umûmiyetle «nâzır» unvânı taşısalar bile hükûmet üyesi değillerdir; âmirleri seraskerdir. Bu makam 1846-1908 arasında 62 yıl sürmüş, II. Meşrutiyet'te ilga edilerek bugünki emniyet umum müdürlüğü, iç işleri bakanlığına bağlı şekilde kurulmuştur. Millî emniyet, bütün modern devletlerde olduğu gibi «Teşkîlât-ı Mahsûsa», Cumhuriyet devrinde de «Millî Emniyet» adıyle ayrılmış ve doğrudan doğruya başbakana bağlanmıştır. Fakat II. Abdülhamîd'in ikinci saltanat devrinde de millî emniyet zabtiyeden ayrılarak padişâhın şahsına bağlanmıştı; millî emniyet başkanı (resmî adıyle: ser-hafiyye-i hazret-i şehryârî) I. Ferik Ahmed Celâleddin Paşa idi; son derece dürüst, İttihadcılar'ın bile namus ve dirâyetini itiraf ettikleri bir askerdi. Bir kısmı asker, bir kısmı sivil olan zabtiye müşir ve nâzırları şunlardır:

1 — *Müşîr Hâfız Mehmed Paşa* (1846-1847)
2 — *Vezir Pepe Mehmed Paşa* ([1]) (1847-1851)
1851-1853 : «Zabtiyye Ferikliği» adıyle seraskerliğe bağlandı.
3 — *Müşir Hayreddin Paşa* (1853-1855)
4 — *Müşîr İzzet Mehmed Paşa* (1855-1858)
5 — *Vezir Pepe Mehmed Paşa* (2. defa : 1858-1861)
6 — *Müşîr Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa* (1861-1866)
7 — *Vezir Pepe Mehmed Paşa* (3. defa: 1866-1867)
8 — *Vezir Hekim İsmail Paşa* (II.1867-III.1868)
9 — *Müşîr Hüsnü Paşa* (1868-1871)
10 — *Ferik Ârif Paşa* (1871)
11 — *Ferik Sâmih Paşa* (1871)
12 — *Mustafa Paşa* (1871-1872)
13 — *Vezir Hekim İsmail Paşa* (2. defa: XI.1872-16.I.1873)
14 — *Mustafa Âsım Paşa*
15 — *Müşîr Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa* (2. defa).
16 — *Sabri Paşa*
17 — *Vezir Ahmed Hamdi Paşa (sadrâzam)*
18 — *Ürgüblü Mehmed Ârif Paşa*
19 — *Hâfız Ahmed Paşa*
20 — *Hâfız Mehmed Paşa*
21 — *Mehmed Fazlı Paşa*
22 — *Kâmil Bey (bâlâ)*
23 — *Vezir Hüseyin Nâzım Paşa* (28.VII.1890-4.XI.1896 = 6, 3, 7)
24 — *Vezir Şefik Paşa* (4.XI.1896-23.VII.1908 = 11, 8, 19)

([1]) 95 yaşında 3. defa zabtiye müşîri iken öldü. Vali, milletvekili, edib Halûk Nihad Pepeyi'nin dedesidir. Eyüplü fakir bir ailenin çocuğudur. Zekâsı ve nüktedanlığı meşhurdu.

Tophâne Müşîrleri

Tophâne-i Hümâyûn müşîriyyet-i celîlesi, kabineye dahil 3 askerî bakanlıktan biriydi: seraskerlik, bahriye nezâreti, tophâne müşîrliği. Serasker ve bahriye nâzırı gibi devamlı kabinede olmamakla beraber tophâne müşîri, ekseriya hükûmet üyesidir; bir kaçı hükûmet üyesi olmaksızın bu görevde bulunmuşlardır. II. Abdülhamîd'in ilk yılları hariç saltanatı büyük bir istikrar devridir. Onun son tophâne müşîri Zeki Paşa da, pek değerli ve son derece aydın askerlerden biridir. II. Abdülhamîd, bu zâta «mekâtib-i askeriyye müfettiş-i umûmîliği»ni, bütün askerî okulların müfettişliğini vermişti. Esasen Zeki Paşa (Aydın, 1849 - Istanbul, 1914 = 65), tophâne müşîri olmadan önce 8 yıldan beri müfettişlikte bulunuyordu; tophâne müşîri olunca, bu görev de kendisinde bırakıldı. 42 yaşında müşîr olan Mustafa Zeki Paşa'nın tam unvânı «yâver-i ekrem, top-hâne-i âmire müşîri ve umûm mekâtib-i askeriyye-i şâhâne nâzırı» idi (*Sâl-Nâme, 1326,* s. 27). Fevkalâde Almanca, Fransızca, İngilizce, oldukça Arabca ve Farsca bilen çok dirâyetli bir zât olan bu mareşal, askerî okulları fevkalâde geliştirip modernleştirmiştir. Rejim aleyhinde ufak tefek hareketlerde bulunan askerî okul öğrencilerinin bu durumlarını gençliklerine vererek, aleyhlerindeki raporları hasıraltı ederdi. Fakat rejime sadıktı ve rejimi devirmek istiyecek derecede ileri gidenleri cezalandırmakta tereddüt etmezdi.

Tophâne müşîri, kara topçusunun her türlü teknik durumundan sorumlu idi. Topçuluğa ait ve diğer bütün askerî fabrikalar, onun emrindeydi. Kaleler, istihkâmlar, kale ve istihkâmlardaki topçu ve istihkâm ve sanâyî birlikleri, kezâ Tophâne Müşîri'ne bağlı idi. Bu makama II. Mahmûd tarafından getirilen ilk şahıs Nûman Paşa, Vak'a-i Hayriye'den önceki son topçubaşı olan Vak'a'da hükûmetin yanında yer alan Nûman Ağa'dır. Tophâne müşîrliği, 1908 Meşrutiyeti'nde kaldırılmıştır. Böylece 82 yıl devâm etmiştir. Bazı devirlerde seraskerliğe bağlanıp müstakil olmaktan çıkmış, bazan da seraskerlere ek görev olarak tophâne müşîrliği verilmiştir:

1 — *Topçu ferîkı Nûman Paşa* (VI.1826-1830)
2 — *Topçu ferîkı Çengeloğlu Mehmed Tâhir Paşa* (1830-VI.1832)
3 — *Müşîr Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (VI.1832-IX.1836)
4 — *Müşîr Çengeloğlu Mehmed Tâhir Paşa* (2. defa: IX.1836 III.1837)
5 — *Topçu ferîkı Hacı Ali Paşa* (III.1837-II.1839) (seraskere bağlı)
6 — *Topçu ferîkı Gözlüklü Reşid Paşa* (II.1839-I.1841) (kezâ)
7 — *Topçu ferîkı Mehmed Ali Paşa* (I.1841-II.1844) (kezâ)
7a - *Müşîr Mehmed Ali Paşa* (II.1844-VIII.1845) (seraskerlikten ayrıldı) (sadrâzam)

8 — *Müşîr Dâmâd Fethi Paşa* (VIII.1845-VIII.1852)
9 — *Müşîr Gözlüklü Reşid Paşa* (2. defa : VIII.1852-IX.1852)
10 — *Müşîr Nâmık Paşa* (IX.1852-V.1853)
11 — *Müşîr Dâmâd Fethi Paşa* (2. defa: V.1853-IX.1857)
12 — *Müşîr Vâsıf Paşa* (IX.1857-XI.1857)
13 — *Müşîr Dâmâd Fethi Paşa* (3. defa: XI.1857-14.II.1858)
14 — *Vezir Mütercim Rüşdü Paşa* (14.II.1858-VIII.1858) (sadrâzam)
15 — *Müşîr Cihanseraskeri Rızâ Paşa* (VIII.1858-IX.1861) (seraskerliğe ek görev olarak)
16 — *Bahriye Müşîri Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (2. defa: IX.1861-I.1863) (kapdân-ı deryâlığa ek görev olarak)
17 — *Müşîr Halil Paşa* (I.1863-VI.1866)
18 — *Müşîr Cihanseraskeri Rızâ Paşa* (2. defa: VI.1866-V.1867) (seraskerliğe ek görev olarak)
19 — *Müşîr Halil Paşa* (2. defa: V.1867-X.1871)
20 — *Müşîr Mustafa Paşa* (X.1871-XI.1871)
21 — *Müşîr Es'ad Paşa* (XI.1871-IV.1872) (seraskerliğe ilâveten) (sadrâzam)
22 — *Tophâne Ferîkı Yâver Paşa* (IV.1872-VII.1872)
23 — *Müşîr Mustafa Paşa* (2. defa: VII.1872-X.1872)
24 — *Müşîr Yâver Paşa* (2. defa: X.1872-XI.1872)
25 — *Müşîr Halil Paşa* (3. defa: XI.1872-VI.1873)
26 — *Tophâne Ferîkı Seyyid Tevfik Paşa* (VI.1873-1874)
27 — *Tophâne Ferîkı Ali Sâib Paşa* (1874-IV.1875) (serasker olunca bu görevden ayrıldı)
28 — *Tophâne Ferîkı Seyyid Tevfik Paşa* (2. defa: IV.1875-VI.1876)
29 — *Müşîr Cihanseraskeri Rızâ Paşa* (3. defa: VI.1876-X.1876)
30 — *Vezir Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa* (X.1876-II.1878)
31 — *Müşîr Nâmık Paşa* (2. defa: II.1878-IV.1878)
32 — *Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa* (IV.1878-VII.1878) (sadrâzam)
33 — *Müşîr Raûf Paşa* (VII.1878-II.1879)
34 — *Müşîr Ali Sâib Paşa* (2. defa: II.1879-IX.1885) (bu defa da serasker olunca görevinden ayrıldı)
35 — *Müşîr Seyyid Tevfik Paşa* (3. defa: IX.1885-30.VIII.1891) (bu görevinde öldü)
36 *Müşîr Mustafa Zeki Paşa* (30.VIII.1891-23.VII.1908) (sonuncu Tophâne müşîri)

Mükerrerler sayılmadığı takdirde, bu göreve 15 şahsın getirildiği görülür. 4 yıldan fazla kalanlar şunlardır:

Zeki Paşa 16 yıl, 10 ay, 24 gün; Dâmâd Fethi Paşa 2 defada 11 yıl, 10 ay; Ali Sâib Paşa 2 defada 7 yıl, 7 ay; Halil Paşa 3 defada 7 yıl, 7 ay; Seyyid Tevfik Paşa 3 defada 7 yıl, 1 ay; Dâmâd Mehmed Ali Paşa 2 defada 5 yıl, 11 ay; Cihanseraskeri Rızâ Paşa 3 defada 4 yıl, 4 ay; Dâmâd Halil Rif'at Paşa 4 yıl, 3 ay; Nûman Paşa 4 yıl.

Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne (Harbiye, Harb Okulu) ve Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne (Harb Akademileri) Kumandanları

Harbiye 1834'te II. Mahmud tarafından kurulmuştur. O sıralarda dünyanın hiç bir yerinde kurmay diye ayrı bir sınıf yoktur. Az sonra Batı devletlerinde kurmay sınıfı başlayınca, 1848'de I. Abdülmecîd, harb akademisini kurmuştur. 1848'den 1909'a kadar her iki yüksek askerî okulun kumandanı aynıdır, 1909'da ayrılmıştır. Harb Okulu, 1936'da Ankara'ya taşınmıştır. Harb Akademileri, hâlâ Istanbul'dadır; fakat cumhuriyet devrinde, Harbiye'de şimdi I. Ordu merkezinin bulunduğu sahadan alınarak Yıldız Sarayı'na götürülmüştür. 1909'a kadar Harb akademilerinin de kumandanları olan harbiye kumandanları şunlardır:

1 — *Mîralay Mustafa Mazhar Bey* (1834-1836)
2 — *Mîralay Azmi Bey* (1836-1837)
3 — *Ferik Selim Sâtı' Paşa* (1837-1841)
4 — *Ferik Emin Paşa* (1841-1847)
5 — *Ferik Rif'at Paşa* (1847-1848)
6 — *Ferik Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa* (1848) (bunun zamanında mekteb-i harbiyye'de erkân-ı harbiyye sınıfları açıldı)
7 — *Ferik Ahmed Paşa* (1848-1853)
8 — *Ferik Kimyâger Mehmed Emin Derviş Paşa* (1853-1860)
9 — *Ferik Mahmud Mes'ud Paşa* (1860-1863)
10 — *Ferik Sarı Galib Paşa* (1863-1870)
11 — *Ferik Sakızlı Selim Paşa* (1870-1871)
12 — *Ferik Sarı Galib Paşa* (2. defa: 1871)
13 — *Ferik Şevket Paşa* (1871-1872)
14 — *Ferik Hüseyin Fevzi Paşa* (1872-1873)
15 — *Ferik Sarı Galib Paşa* (3. defa: 1873-1874)
16 — *Mîrlivâ Hüsnü Süleyman Paşa «Şıpka Kahramânı»* (1874-1876)
17 — *Müşîr Said Paşa* (1876-1877)
18 — *Mîrlivâ (sonra Ferik) İbrahim Edhem Paşa* (1877-1883)
19 — *Mîrlivâ (sonra Ferik, sonra Müşîr) Mustafa Zeki Paşa* (1883-1908) (1891'den itibaren tophâne müşîrliğine ilâve olarak, bu tarihten sonra gerçekte fiilen harbiye kumandanlığı görevini I. Ferik Germiyanoğlu Zülüflü İsmail Paşa yapmıştır)
20 — *Ferik Hâfız Tevfik Paşa* (1908)
21 — *Mîrlivâ (sonra Ferik) İsmail Fâzıl Paşa* (1908-1909) (Ali Fuad Cebesoy'un babası) (aynı zamanda akademiler kumandanı da olan sonuncu harbiye kumandanı)
22 — *Kur. Binbaşı Vehib (Kaçı) Bey* (1909-1912)
23 — *Kur. Mîralay Ali Kemal Bey* (1912)
24 — *Kur. Kaymakam Kara Vâsıf Bey* (1912-1913)
25 — *Kur. Mîralay Celâl Bey* (1913)
26 — *Kur. Kaymakam Bach Bey (Alman)* (1913-1914)

27 — *Kur. Mîralay (sonra Mîrlivâ) Nâci (Tınaz) Bey (Paşa)* (1914-1919)
28 — *Kur. Mîralay Hasan Tosun Bey* (1919-1923)
29 — *Kur. Mîralay İzzet Bey* (1923-1925)
30 — *Kur. Mîralay Hayri Bey* (1925-1926)
31 — *Kur. Mîralay Cemil Hamdi Bey* (1926)
32 — *Kur. Mîralay İzzet Bey* (2. defa: 1926-1928)
33 — *Kur. Mîralay Cemil Hamdi Bey* (2. defa: 1928-1930)
34 — *Kur. Mîralay Cemil (Taner) Bey* (1930-1932)
35 — *Kur. Mîralay İzzet Bey* (3. defa: 1932-1933)
36 — *Kur. Albay Raûf Yener* (1933-1935)
37 — *Kur. Albay Mehmed Ağustos* (1935-1936) (Istanbul'daki son kumandan)
38 — *Kur. Albay Hamîd Doğruer* (1936-1939) (Ankara'daki ilk kumandan)
39 — *Kur. Albay İskender Erdener* (1939-1940)
40 — *Kur. Albay Behzad Köker* (1940-1941)
41 — *Kur. Albay Mustafa Eren* (1941-1944)
42 — *Kur. Albay Vedad Garan* (1944-1947)
43 — *Kur. Albay Fâzıl Bilge* (1947-1950)
44 — *Kur. Albay (sonra Tuğgeneral) Nizâmeddin Karacebe* (1950-1952)
45 — *Kur. Albay Remzi Hasdal* (1952)
46 — *Kur. Albay (sonra Tuğgeneral) Kemal Yükep* (1952-1955)
47 — *Kur. Albay Muhiddin Okyayuz* (1955-1958)
48 — *Tuğgeneral Sıdkı Ulay* (1958-1960)
49 — *Kur. Albay Tevfik Gürcan* (1960)
50 — *Kur. Albay Fâruk Gürler* (1960, 2 ay)
51 — *Kur. Albay Tal'at Aydemir* (1960-1962) (bu görevde iken ayaklanınca idam edildi)
52 — *Tuğgeneral Kemâleddin Eken* (1962-1963)
53 — *Tuğgeneral Burhan Ercan* (1963)
54 — *Tuğgeneral (sonra Tümgeneral) Nâmık Kemâl Ersun* (1963-1968)
55 — *Tümgeneral Hamza Günalp* (1968-1969)
56 — *Tümgeneral Cemal Özkan* (1969-1970)

Harb Akademileri, Harbiye'den ayrıldıktan sonra müstakil ve yalnız Harb Akademileri kumandanlığında bulunanlar:

1 — *Kur. Kaymakam (sonra Mîralay) Cevad (Çobanlı) Bey* (1909-1911)
2 — *Kur. Kaymakam İbrahim Halil (Sedes) Bey* (1911-1914)
3 — *Kur. Mîralay von Legat Bey* (Alman) (1914-1919)
4 — *Kur. Mîralay Sedad (Doğruer) Bey* (1919-1923)
5 — *Kur. Mîralay (sonra Mîrlivâ) Ken'an (Dalbaşar) Bey (Paşa)* (1923-1925)
6 — *Kur. Mîralay (sonra Mîrlivâ) Sedad (Doğruer) Bey (Paşa)* (2. defa: 1925-1927)
7 — *Mîrlivâ Basri (Saran) Paşa* (1927-1931)
8 — *Korgeneral Ali Fuad Erden* (1931-1943)
9 — *Korgeneral Şâkir Taner* (1943-1945)
10 — *Korgeneral Bâki Vandemir* (1945-1947)
11 — *Korgeneral Feyzi Mengüç* (1947-1952)
12 — *Korgeneral Fehmi Türesel* (1952-1954)

13 — *Orgeneral Feyzi Mengüç* (2. defa: 1954-1956)
14 — *Korgeneral (sonra Orgeneral) Fâzıl Bilge* (1956-1957)
15 — *Korgeneral Fasih Kayabalı* (1957-1958)
16 — *Orgeneral Fâzıl Bilge* (2. defa: 1958-1960)
17 — *Korgeneral Hüseyin Ataman* (1960)
18 — *Kur. Albay (sonra Tuğgeneral) Fâruk Gürler* (1960-1962)
19 — *Tuğgeneral (sonra Tümgeneral) Semih Sancar* (1962-1964)
20 — *Tümgeneral (sonra Korgeneral) Nüzhet Bulca* (1964-1967)
21 — *Korgeneral Kâmil Güzey* (1967-1968)
22 — *Korgeneral Doğan Özgöçmen* (1968-1973)
23 — *Orgeneral Turgut Sunalp* (1973-1975)
24 — *Orgeneral İbrahim Şenocak*
25 — *Orgeneral Bedreddin Demirel* (1978-)

Hava Kuvvetleri Kumandanları

1949'da hava kuvvetleri kumandanlığı kuruldu. 1951'de de Adnan Menderes, hava harb okulunu açtı. Bu suretle kara ve deniz harb okullarından sonra hava harb okulu da teşekkül etti. Akademiler ise bir arada Yıldız'da kalmakta devâm ediyordu.

Menşe'de kara (topçu) ve deniz kuvvetlerine bağlı tayyare ve tayyâreciler vardı. Hava kuvvetlerinin müstakil ünite olarak teşekkülü, bütün dünyada yenidir.

Aşağıda hava kuvvetleri kumandanları gösterilmiştir. Bunların bazıları korgeneral olarak tayin edilip, görevleri sırasında orgeneral olmuşlardır:

1 — *Orgeneral Zeki Doğan* (5.II.1944-12.IV.1950)
2 — *Orgeneral Muzaffer Göksenin* (12.VI.1950-20.V.1953)
3 — *Orgeneral Fevzi Uçaner* (21.V.1953-12.X.1957)
4 — *Orgeneral Subhi Göker* (12.X.1957-30.IV.1959)
5 — *Orgeneral Tekin Arıburun* (30.IV.1959-27.V.1960) (sonradan cumhuriyet senatosu başkanı)
6 — *Orgeneral İhsan Orgun* (27.V.1960-1.VI.1960)
7 — *Orgeneral Süleyman Tulgan* (1.VI.1960-5.VIII.1960)
8 — *Orgeneral İrfan Tansel* (5.VIII.1960-16.VIII.1968) (sonra Ottawa büyükelçisi)
9 — *Orgeneral Reşad Mater* (16.VIII.1968-30.VIII.1969)
10 — *Orgeneral Muhsin Batur* (30.VIII.1969-30.VIII.1973)
11 — *Orgeneral Emin Alpkaya* (30.VIII.1973-III.1976)
12 — *Korgeneral Cemal Engin* (III-VI.1976)
13 — *Orgeneral Edhem Ayan* (VII.1976 - VIII.1978)
14 — *Orgeneral Tahsin Şahinkaya* (21.VIII.1978-)

Tanzimat'tan Sonra Türk Ordusuna Umumî Bir Bakış

XVI. asırda Türk askerî gücü, dünyânın geri kalan bütün devletlerinin askerî güclerinin toplamından fazlaydı.

XVII. asırda Türkiye'nin askerî gücü, dünyanın Türkiye'den

sonra gelen en büyük 3-4 devletinin toplam güclerinin üzerindeydi.

XVIII. asırda Türkiye'nin askerî gücü, 1770'e kadar, herhangi iki en büyük devlet ittifak ederek Türkiye'ye saldırdığı takdirde, o savaştan galip çıkacak ölçüdeydi.

1770'de Türkiye, en büyük devlet ve en büyük askerî güc olmaktan çıktı. Bu tarihten sonra dünyanın en büyük devleti İngiltere'dir ama, Ingiliz ordusu daha bir asır kadar dünyanın büyük orduları arasında değildir. Donanmasıyle dünya denizlerini çeviren ve tutan, servetiyle her şeyi yapabilen İngiltere, biraz da ada hâlindeki mahfuz durumu ve Avrupa kara siyasetine mecbûr olmadıkça karışmamak istemesi dolayısıyle, büyük bir ordu kurmadı. Ordusu, ücretli bir meslek ordusu idi. 1940'a kadar mecburî askerlik yoktu. Askerliği meslek seçenler, er olarak orduya katılırlar ve maaş alırlardı. Sistem, bu idi. Bu sistem, gittikçe korkunçlaşan Prusya sistemi karşısında çökmiye mahkûmdu ama, İngiltere buna da aldırmıyordu. Almanya ordusunu büyütürken İngiltere'yi hiç rahatsız etmiyordu. Ne zaman ki donanmasını da aynı ölçüler içinde büyütüp İngiliz donanmasına erişme hedefini ortaya koydu, Birinci Cihan Harbi patladı. Zira bütün İngiliz sömürgeleri, ticarî ve iktisadî menfaatleri tehlikeye girdi.

1770'den sonra dünyanın birinci kara ordusu Fransa'da, ikincisi Rusya'da idi. Türk ordusu üçüncülüğe düştü. Sonra Prusya (1871'de «Almanya İmparatorluğu» adını alır) krallığı da Türkiye'yi geçti. Sultan Azîz devrinde (1861-1876) askerî denge bu idi. Türk ordusu, Rusya için bile çekinilmesi ve korkulması icab eden, en yeni silâhlarla donatılmış, 700.000 kişilik bir ordu idi. 93 felâketi, Türk ordusunu mahv etti. Bir daha böyle bir ordu kurmaya devletin malî durumu imkân vermedi. Daha mütevazı bir ordu ile yetinildi. 1900'lerden önce denge, henüz Türk ordusu aleyhine çok bozulmamıştı. Fakat 1908'e gelirken Türk ordusu, diğer büyük devletlerinkine nazaran zayıflamıştı.

1876'da Balkan devletlerinin askerî gücünün Türkiye karşısında lâfı olamazdı. Zaten bu tarihte tek müstakil Balkan devleti bugünkü sınırlarının üçte biri içersinde bulunan Yunanistan idi. 1877-78 savaşını Rusya, Türkiye'ye tâbî Sırbistan, Romanya, Karadağ prensliklerini ayaklandırarak, Bulgarlar'ı silâhlandırarak, Yunanistan sınırında Türk birlikleri bulunduracak bir durum hazırlıyarak, gene de zorlukla kazanmıştı. 1908'de ise Yunanistan'dan başka Romanya, Sırbistan ve Karadağ da müstakil devletti. Bulgaristan henüz Türk imparatorluğuna dahildi. II. Abdülhamîd'in askerî siyaseti şu idi:

Büyük Devletler'den hiç biri bana saldıramaz. Zira Almanya'nın müttefikıyim, Almanya'nın müttefikı olmasam bile gene saldıramaz. Çünki Avrupa iki ittifaka bölünmüştür: Almanya - Avusturya-İtalya ve Rusya-Fransa-İngiltere. Bu iki ittifak, tam bir dehşet dengesi içersindedir, kara ordusu bakımından Alman tarafı çok daha güçlüdür. Bu iki tarafın anlaşması imkânı yoktur. Türkiye'den parça koparmak istiyen bir tarafa, diğer tarafın müsaade etmesine imkân yoktur. Şu halde ben, amcam gibi çılgınca masraflarla Rus ordusunu korkutacak bir ordu ve Rus donanmasına pek çok üstün bir donanmayı ayakta tutamam. Buna lüzum da, imkân da yoktur. 93 Harbi'nde en değerli eyaletlerim elimden gitmiştir. Ama, Büyük Devletler içinde hatırı sayılır bir kara ordum olmalı. İmparatorluğum geniştir. Az askerle başım belâya girebilir. Benim için Büyük Devletler'den fazla Balkan Devletleri mühimdir, onlara karşı uyanık olmalıyım. Balkan devletlerinin asla ittifakına izin vermemeli ve bu hususta bütün diplomatik imkânlarımı kullanmalıyım. Bu konuda gerçeklere dayanıyorum: Zira Balkan devletlerinin biribirlerine olan düşmanlığı, bana karşı olan düşmanlıklarından ileridedir. Ama gene de ihtiyatlı bulunmalı ve Balkan devletlerinin tamamı bana karşı ittifak ettikleri takdirde onları kolayca alt edecek askerî gücüm olmalıdır.

II. Abdülhamîd Han'ın askerî politikası budur. İran'dan hiç bir endişesi yoktur. İran'la hem dosttur, hem de İran perişan durumdadır, başı derttedir, Türkiye ile savaşmayı hayalinden geçirmez. Hind Okyanusu'na kadar bütün Arab ülkeleri Türk eyaletleri olduğu gibi, o taraftan da bir mesele yoktur. 1908'de, Balkan devletleri bir çeyrek asır öncesine göre çok güçlendikleri, bütün paralarını silâha verdikleri halde durum şudur: Romanya + Sırbistan + Karadağ + Yunanistan'ın toplam hazar askeri 156.000 olduğu halde Türkiye'ninki 405.000'dir. Gene bu 4 devletin toplam savunma büdcesi 3.950.000 altın olduğu halde, Türkiye'nin yalnız ordu büdcesi (donanma hariç) 7 milyon altındır.

1908'de Devletlerin Hazar Orduları
(Silâh Altında Tuttukları Kara Askeri Sayısı)

1 — Rusya İmp.	1.260.000
2 — Almanya İmp.	610.000
3 — Fransa Cum.	575.000
4 — İngiltere Kr.	450.000
5 — Türkiye İmp.	405.000

6 —	Avusturya İmp.	380.000
7 —	İtalya Kr.	280.000
8 —	A.B.D.	190.000
9 —	Japonya İmp.	175.000
10 —	İsviçre Cum.	135.000
11 —	İspanya Kr.	130.000
12 —	Romanya Kr.	70.000
13 —	İsveç Kr.	65.000
14 —	Belçika Kr.	45.000
15 —	Karadağ Pr.	36.000
16 —	Holanda Kr.	35.000
17 —	Norveç Kr.	30.000
18 —	Sırbistan Kr.	30.000
19 —	Portekiz Kr.	30.000
20 —	Yunanistan Kr.	20.000
21 —	Danimarka Kr.	10.000

1908'de Devletlerin Ordu (Kara Kuvvetleri) Büdceleri (altın olarak)

1 —	Rusya İmp.	73.500.000 altın
2 —	Almanya İmp.	44.000.000
3 —	İngiltere Kr.	37.000.000
4 —	Fransa Cum.	34.000.000
5 —	A.B.D.	31.000.000
6 —	Avusturya İmp.	16.500.000
7 —	İtalya Kr.	14.000.000
8 —	Japonya İmp.	11.250.000
9 —	İspanya Kr.	7.250.000
10 —	Türkiye İmp.	7.000.000
11 —	İsveç Kr.	3.500.000
12 —	Holanda Kr.	3.000.000
13 —	Belçika Kr.	2.750.000
14 —	Portekiz Kr.	2.000.000
15 —	Romanya Kr.	2.000.000
16 —	İsviçre Cum.	1.500.000
17 —	Norveç Kr.	1.000.000
18 —	Sırbistan Kr.	1.000.000
19 —	Yunan Kr.	750.000
20 —	Danimarka Kr.	500.000

1908'de dünyada 10 büyük devlet vardır: İngiltere, Almanya, Birleşik Amerika, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Japonya, Türkiye, İtalya ve Çin. Yukarıdaki 2 istatistiği veren kaynağımız *(Nouveau Larousse, Supplément, 1908,* s. 32), yalnız Çin'i -bu devlete ait istatistikler elde edilemediği için- verememiştir. Bu yıllarda devlet sayısı çok azdır ve çoğu ülkeler sömürge hâlindedir. Latin Amerika devletleri ise -Brezilya, Meksika ve Arjantin dahil- çok cılız ve fakir varlıklar hâlindedir.

1908 sınırlarıyle Türkiye imparatorluğu üzerinde bugünkü şu devletlerin tamamı bulunmaktadır: Türkiye, Bulgaristan, Arnavutluk, Kıbrıs, Mısır, Sudan, Libya, İsrail, Ürdün, Lübnan, Suriye, Irak, Yemen, Suûdî Arabistan, Küveyt, Katar, Arab Emîrlikleri, Bahreyn, ayrıca bugünki Yunanistan ve Yugoslavya'nın mühim birer kısmı.

Gene 1908 sınırlarıyle Avusturya-Macaristan'ın içinde bugünki Avusturya, Macaristan, Çekoslovakya'nın tamamı ile Polonya, Yugoslavya, Romanya'nın mühim birer kısmı ve Ukrayna'nın bir kısmı mevcuttur. İngiltere ve Fransa'ya ait olup da bugün müstakil devlet hâline gelen ülkeler ise, bunlardan pek çok daha fazladır.

1876'da Sultan Abdülazîz'in kurduğu ordunun büdcesi ise yıldan yıla 10.000.000 altın civarında oynuyordu. 1908 ordu büdcesinin çok üzerinde olmamakla beraber, 1876'dan önce ordusuna yılda bu kadar para harcıyan devletler, 1908'deki kadar çoğalmamıştı. Bu güzel ordu, 93 Harbi'nde mahvedildi.

Tanzimat ve İstibdad devirlerinde kara kuvvetleri umumiyetle 7 (bazan 6) orduya ayrılmıştır (Birinci Cihan Harbi'nde 9 orduyu buldu). İmparatorluğun fevkalâde dağınık olması, büyük bir zaaftı. Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, Japonya gibi çok derli toplu ve büyüklükleri bir milyon kilometre karenin çok altında olan devletlere karşı Türkiye, üç kıt'a üzerinde, milyonlarca kilometre kare toprağa sahipti.

İmparatorluğun her bucağında Türk askeri vardı. Ordu merkezlerinin biri San'â'da (Yemen'de) idi.

Eyaletlerdeki askerî teşkilâttan, eyaletlere ait fasılda bahsedeceğim. Burada yalnız II. Abdülhamîd devrinde ordunun merkez teşkilâtına ait bir kaç tablo vereceğim.

Rütbeleri bir defa daha hatırlatıyorum:

Müşîr (askerî), vezir (sivil) = mareşal

Birinci ferik, bâlâ = orgeneral

Ferik, ûlâ = korgeneral

Mîrlivâ, ûlâ sânîsi = tümgeneral

Mîralay, mütemâyiz = albay
Kaymakam, sâniye = yarbay
Binbaşı, sâlise = binbaşı
Kolağası, râbia = kıdemli yüzbaşı
Yüzbaşı, hâmise = yüzbaşı
Birinci mülâzım = üsteğmen
(İkinci) mülâzım = teğmen
Zâbit vekîli = asteğmen

1894'te Seraskerlik

1894'te, Sultan Hamîd rejimi zirvesinde iken, Istanbul'daki seraskerlik (harbiye nezâreti) teşkilâtında başlıca görev ve görevliler şöyleydi:

Serasker Mehmed Rızâ Paşa (müşîr, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî nişanları).

Seraskerlik (Bâb-ı Vâlây-ı Seraskerî) dâiresi reîsi Mehmed Şerefeddîn Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Mehmed Sâdık Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Nûri Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî).

Mektubcu Ahmed Muhtâr Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip İbrahim İzzet Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), 3 yüksek memur (2 mütemâyiz, bir sâniye).

Evrak kalemi müdürü Azmi Bey (ûlâ sânîsi, nişansız), muâvini Sâmi Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî).— Tercüme kalemi müdürü Mikail Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî).

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye reîsi Edhem Paşa (müşîr, I. Osmânî ve Mecîdî), ikinci reis von der Goltz Paşa (ferik, II. Osmânî) (sonradan mareşal ve I. Cihan Harbi'nde Almanya'nın Belçika umumî valisi), başkâtip Niyâzi Efendi (ûlâ, II. Osmânî).

Birinci Tanzîmat Şûbesi : Müdür Zıyâ Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Kâmil Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî); şûbe subayları : Eşref Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Münîr Bey (mîralay, IV. Osmânî), Hilmi Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Süleyman Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Mehmed Ali Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Hâfız Mehmed Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), Kemal Bey (binbaşı), Câvid Bey (binbaşı, IV. Osmânî), Ali Bey (binbaşı), 4 kolağası, bir ûlâ sânîsi mümeyyiz (Hayri Bey, III. Osmânî).

İkinci İstatistik ve Terceme Şûbesi : Müdür Ahmed Nûri Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Mustafa İzzet Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), ikinci muâvin Hasan Basri Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî); şûbe subayları : Abdurrahman Bey (mîralay, III. Osmânî, V. Mecîdî), Nâzım Bey (mîralay, III. Mecîdî), Mustafa Sadreddin Bey (mîralay, IV. Mecîdî), İbrahim Muhyiddin Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Hüseyin Remzi Bey (kaymakam, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Sâbit Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), Hâfız Saîd Bey (binbaşı, IV. Mecîdî), 2 kolağası.— Bu şûbeye bağlı kısım subayları : Ahmed Zeki Paşa (mîrlivâ), Aziz Bey (mîralay, III. Osmânî), Hayri Bey (mîralay), Ahmed Râgıb Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Üçüncü Harekât-ı Askeriyye Şûbesi: Müdür Ömer Kâmil Bey (mîralay, III. Osmânî, IV. Mecîdî); şûbe subayları: Rif'at Bey (kaymakam, III. Osmânî ve Mecîdî), Şevket Bey (binbaşı, IV. Osmânî ve Mecîdî), Kadri Bey (binbaşı, IV. Osmânî ve Mecîdî), İsmail Efendi (kolağası).

Dördüncü Konak Şûbesi Subayları: Ali Rızâ Bey (kaymakam, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Hâdi Bey (kaymakam, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Fevzi Bey (binbaşı, IV. Mecîdî), Mehmed Fuâd Efendi (kolağası, IV. Osmânî), Celâl Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, mümeyyiz).

Beşinci Fünûn Şûbesi: Müdür Âgâh Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî); şûbe subayları: Cemal Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Ali Rızâ Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Abdülhamîd Bey (mîralay, IV. Osmânî), Hâlid Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Tâhir Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Ali Sâmi Bey (kaymakam, III. Osmânî).— Şûbeye bağlı kısım subayları: Ali Şeref Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Mehmed Zekî Bey (mîralay, III. Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (kaymakam, IV. Mecîdî), Fevzi Bey (kaymakam, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Ali Rızâ Bey (binbaşı, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Muhyiddin Bey (binbaşı, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Kemal Bey (binbaşı, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Mahmûd Efendi.

Erkân-ı Harbiyye Dâire-i Umûmiyyesi Kalemi: Mümeyyiz Âlîşân Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), mukaabeleci Tâhir Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), evrak kalemi mümeyyizi Mehmed Bey (sâlise, V. Mecîdî).

Piyâde Dâiresi: Reis Cemal Paşa (ferik, III. Osmânî, I. Mecîdî), dâireye memur Kaphofner Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), ikinci reis İsmail Hakkı Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), başkâtib Nûri Bey (ûlâ), mühîmme kâtibi Nûri Bey (ûlâ sânîsî).— Birinci Şûbe: Müdür Hasan Bey (mîralay, III. Osmânî, IV. Mecîdî), birinci muâvin Mazlûm Bey (kaymakam, IV. Osmânî), ikinci muâvin Mehmed Remzî Efendi (kaymakam, IV. Mecîdî), 2 memur (mütemâyiz, sâniye).— İkinci Şûbe: Müdür Hacı İzzet Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), muâvin Şevkı Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Necmeddin Bey (binbaşı), 2 yüksek memur (mütemâyiz, sâniye).— Üçüncü Şûbe: Müdür Ali Bey (mîralay, IV. Osmânî), birinci muâvin Osman Bey (binbaşı, IV. Osmânî, V. Mecîdî), ikinci muâvin Hasan Rif'at Bey (binbaşı, IV. Mecîdî) ahz-ı asker kalemi müdürü Ahmed Tevfik Efendi (ûlâ sânîsi, V. Mecîdî) 8 yüksek sivil memur (2 mütemâyiz, bir sâniye, 3 sâlise, 2 rütbesiz).— Dördüncü Şûbe: Müdür İzzet Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî) muâvin Sâmi Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2. muâvin Ârif Bey (kaymakam, IV. Osmânî), 3 sivil memur (mütemâyiz, sâlise, rütbesiz)

Süvârî Dâiresi: Reis Mehmed Paşa (müşir, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvîn Mehmed Paşa (ferik, III. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip Zıyâeddin Hâlid Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî).— Birinci Şûbe: Müdür Osman Ferid Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin İzzet Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 yüksek memur (sâniye).— İkinci Şûbe: Müdür Osman Nûri Paşa (baytar mîrlivâsı, II. Osmânî, IV. Mecîdî), muâvin Osman Bey (baytar mîralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 baytar mîralay, 2 mütemâyiz mümeyyiz.— Hey'et-i Dâime-i Baytariyye: Reis Muzaffer Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), üyeler: bir mîralay, 2 binbaşı, bir kolağası, 2 yüzbaşı baytar, bir kâtip.

Topcu Dâiresi: Reîs-i umûmî Hacı Hüseyin Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), ikinci reis Sezâyî Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), başkâtip Mehmed Saîd Efendi (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî).— Birinci Şûbe: Müdür Abdurrahman Sâdeddin Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye mümeyyiz.— İkinci Şûbe: Müdür Hamdi Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Mehmed Niyâzi Bey (binbaşı, IV. Mecîdî), mümeyyiz Kadri Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), ikinci mümeyyiz Naîm Efendi (mütemâyiz).

Muhâkemât Dâiresi: Reis Nâfiz Paşa (müşir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), muâvin Hüseyin Gıyâsî Paşa (ferik, II. Mecîdî), başkâtip Mustafa Mümtaz Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), diğer yüksek memurlar: 2 mütemâyiz, 2 binbaşı, bir sâniye.— Dîvân-ı Harb: Mehmed Paşa (ferik, II. Osmânî, IV. Mecîdî), Hüseyin Paşa (ferik, II. Mecîdî), Sâmi Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Atâ Bey (mîralay, II. Mecîdî).

Dîvân-ı Harb-i Mahsûs: Reis Ahmed Vâhib Paşa (ferik), müddeî-i umûmî-i askerî Reşid Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), üyeler: Ahmed Fehim Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), Mustafa Hayri Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), Mehmed Selim Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), Abdülcebbar Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Aziz Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), İbrahim Rüşdü Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Mustafa Bey (kaymakam), 4 binbaşı.

Levâzimât-ı Umûmiyye Dâiresi: Reîs-i umûmî Ahmed Râif Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), 2. reis Afif Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), dâireye memur Mehmed İzzet Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip İbrahim Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).— Birinci Şûbe: Müdür Said Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), yüksek memurlar: bir mütemâyiz, bir sâniye, 2 kaymakam, 2 binbaşı, bir rütbesiz.— İkinci Şûbe: Müdür Mehmed Ali Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Rif'at Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2. muâvin Besim Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî); yüksek memurlar: Vehhab Bey (mîralay, IV. Mecîdî), umûr-ı hisâbiyye müdürü Abdullah Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 2 mütemâyiz, 3 sâniye, 2 sâlise, bir rütbesiz.— Üçüncü Şûbe: Müdür Nâmık Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Resâ Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2. muâvin Ahmed Şevket Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir mütemâyiz, bir sâlise mümeyyiz.— Dördüncü Şûbe: Müdür Mustafa Hilmi Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Câvid Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 2. muâvin İsmail Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 3. muâvin Muhlis Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî); yüksek memurlar: 2 mütemâyiz, 3 sâniye, 2 kaymakam, 2 binbaşı.— Sevkıyyât Kısmı: 3 binbaşı.— Tâyînât Kısmı: bir binbaşı.— Fırınlar İdâresi: Müfettiş Mustafa Bey (mîralay, IV. Osmânî), bir kaymakam, 2 binbaşı.— Mezbahalar: bir kaymakam, bir binbaşı.— Tahniyye (öğütme) İdâresi: Müdür Mehmed Ârif Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), makineler müfettişi Râsim Bey (bahriye mîralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), bir kaymakam, bir binbaşı, bir rütbesiz.— Elbise Anbârı: bir binbaşı.— Sarachâne Anbârı: bir kaymakam, bir sâniye.— Beykoz Kundura Fabrikası: Müdür Hasan Remzi Bey (mîralay, III. Mecîdî), başmuallim Sâlih Bey (mîralay, IV. Mecîdî), bir kaymakam, 3 binbaşı.— Muâyene Komisyonu: Reis Ömer Nusret Bey (mîralay, III. Osmânî, IV. Mecîdî), bir kaymakam, bir alay emîni.— Fabrikalar Şûbesi: bir kaymakam, bir bah-

riye kaymakamı.— İzmit Fabrikası : kaymakam bir müdür.— Bez Fabrikası : 2 binbaşı.

İstihkâm ve İnşâât Dâiresi : Reîs-i umûmî Hüseyin Remzi Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), başmüfettiş Hüsnü Paşa (mîrlivâ, III. Mecîdî), mütemâyiz bir başkâtip.— Birinci Şûbe : Müdür Hüsnü Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), bir sâniye, bir binbaşı.— İkinci Şûbe : Müdür İzzet Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Halim Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2 mütemâyiz, 2 sâniye.— Dâire Refâkat Subayları : 3 kaymakam, 5 binbaşı.— Çatalca İstihkâmları Teftiş Komisyonu : bir mîrlivâ, 2 kaymakam, 3 binbaşı.— Edirne İstihkâmları Teftiş Komisyonu: Reîs Tâhir Paşa (mîrlivâ), üye Mes'ud Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir kaymakam, 2 binbaşı üye.— Kırkkilise (Kırklareli) İstihkâmları Teftiş Komisyonu : bir kaymakam, 2 binbaşı.— Selânik İstihkâmları Teftiş Komisyonu : bir kaymakam, 2 binbaşı, 2 alay emîni.— Üsküb İstihkâmları Teftiş Komisyonu : Reîs Şükrü Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), bir binbaşı.— Erzurum İstihkâmları Teftiş Komisyonu : Reîs Ahmed Cânib Bey (mîralay, III. Mecîdî), bir binbaşı.— Diğer istihkâm subayları : 2 kaymakam, 3 binbaşı.

Sıhhiyye Dâiresi : Reîs-i umûmî Dr. Sâlih Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Mehmed Es'ad Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), tahrîrât kalemi müdürü Vâsıf Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Dr. Mehmed Zeki Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Dr. İbrahim Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— İkinci Şûbe : Müdür Dr. Halim Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Dr. Behcet Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2. muâvin Dr. Kapril Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), bir mütemâyiz mümeyyiz.— Askerî Sıhhiye Teftiş Komisyonu : Reîs Dr. Ömer Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Dr. Ârif Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. İspiraki Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Angeli Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Dr. Lefter Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), Dr. Makridi Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Nikolaki Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Emin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî); eczâcı müfettişler : Delasuda Fâik Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), Nûman Bey (mîralay, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Lambeki Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Todori Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), İbrahim Bey (mîralay, II. Mecîdî), Mehmed Râşid Bey (mîralay, IV. Mecîdî), 3 kaymakam eczâcı.— Umûr-ı Sıhhiyye-i Hayvâniyye Komisyonu : Reîs Ali Fâik Bey (mîralay baytar, III. Osmânî, IV. Mecîdî), üye Ali Şefâeddin Bey (mîralay baytar, IV. Osmânî ve Mecîdî), üye Mehmed Âfî Bey (kaymakam baytar, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Muhâsebât Dâiresi : Nâzır Hasan Rüşdü Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), I. Kısım reîsi Sâdeddin Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), II. Kısım reîsi Osman Râmi Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Mustafa Süreyyâ Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Ahmed Şâkir Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir mütemâyiz, 5 sâlise yüksek memur.— İkinci Şûbe : Müdür Alî Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Ali Haydar Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), ser-veznedâr Hacı Mehmed Efendi (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), bir mütemâyiz, 2 sâniye, 3 sâlise yüksek memur.— Üçüncü Şûbe : Müdür Hacı Ömer Efendi (sâniye, IV. Osmânî, V. Mecîdî), daha 2 sâniye yüksek memur.— Dördüncü Şûbe : Müdür Mehmed Sâlim Efendi (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), mümeyyiz Mehdi

Efendi (ûlâ şânîsi), birer mütemâyiz, sâniye, sâlise, râbia yüksek memur.— Altıncı Şûbe : Müdür Mehmed Mukıym Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), muâvin Râsim Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, V. Mecîdî), 2 mütemâyiz yüksek memur.— Tahsîsât-ı Mestûre Şûbesi : birer kaymakam, binbaşı, sâniye, râbia.— Tahrîrât Kalemi : Birer mütemâyiz, sâniye, sâlise.— Muhâsebât-ı Atîka Kalemi : Müdür Eşref Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), bir kaymakam, 2 binbaşı, 3 alay emîni, bir mütemâyiz, 3 sâlise yüksek memur.— Muvakkat Muhâsebe Komisyonu : 2 binbaşı.— Tahsıylât Komisyonu : Reîs Mustafa Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir kaymakam, 2 alay emîni.— Telgraf müdürü : Râif Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).

Seraskerlik Yâverleri : Serasker ser-yâveri Ali Bey (kaymakam, IV. Mecîdî), 2 kaymakam, 4 binbaşı yâver.

I. Orduy-ı Hümâyûn (Istanbul) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Şâkir Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Mehmed Hulûsi Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), muâvin Mehmed Fuad Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir ûlâ sânîsi, bir binbaşı yüksek memur.— İkinci Şûbe : Müdür Mehmed Cemal Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir binbaşı, 3 sâniye yüksek memur.— Levâzım Dâiresi : Reîs Âtıf Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bu dâirenin 4 şûbesinin yüksek memurları : 5 mütemâyiz, bir sâniye, bir binbaşı, 5 alay kâtibi.

II. Orduy-ı Hümâyûn (Edirne) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi: Reîs Rüşdü Paşa (mîrlivâ), bir kaymakam, bir binbaşı.— Levâzım Dâiresi: Reîs Mustafa Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Ahmed Fehmi Bey (mîralay), bu dâirenin 4 şûbesinin yüksek memurları : birinci şûbe müdürü Mehmed Rüşdü Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), bir sâlise, 3 alay emîni, 2 alay kâtibi, 4 rütbesiz.

III. Orduy-ı Hümâyûn (Manastır) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Ali Rif'at Paşa (mîrlivâ), yüksek subaylar : Sâlih Zeki Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), Hâfız Emin Bey (mîralay), 2 kaymakam, 4 binbaşı, birer sâniye ve sâlise.— Levâzım Dâiresi : Reîs Mahmud Hamdi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Hüseyin Paşa (mîrlivâ); bu dâirenin 4 şûbesinin yüksek me'murları : birinci şûbe müdürü Sâlih Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), bir mütemâyiz, 4 binbaşı, bir sâlise, 2 alay kâtibi, 2 rütbesiz.

IV. Orduy-ı Hümâyûn (Erzincan) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Hüseyin Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 kaymakam.— Levâzım Dâiresi : Mehmed Safvet Paşa (mîrlivâ); bu dâirenin 4 şûbesinin yüksek memurları : birinci şûbe müdürü Mehmed Saîd Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 mütemâyiz, bir sâniye, 2 râbia, 2 alay emîni, 2 alay kâtibi, bir rütbesiz.

V. Orduy-ı Hümâyûn (Şâm) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Tevfik Sâmi Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), yüksek subaylar : Mehmed Sâdeddin Bey (mîralay, IV. Osmânî), Hasan Bedreddin Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Hâlid Bey (mîralay), Abdülhamîd Bey (mîralay), bir mütemâyiz, 3 kaymakam, 2 binbaşı, bir sâlise.— Levâzım Dâiresi : Reîs Şevkı Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî); bu dâirenin 4 şûbesinin yüksek memurları : Birinci şûbe müdürü Ahmed Nedim Bey (ûlâ, III. Mecîdî), 2 mütemâyiz, bir sâlise, 4 alay kâtibi, bir tabur kâtibi, 2 rütbesiz.

VI. Orduy-ı Hümâyûn (Bağdâd) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Mustafa İzzet Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), yüksek subaylar : Bi-

rinci şûbe müdürü Âgâh Bey (mîralay), bir sâniye, 2 binbaşı vs.— Levâzım Dâiresi : Reîs Celâl Paşa (mîrlîvâ); bu dâirenin 4 şûbesinin yüksek memurları : 2 mütemâyiz, bir sâniye, bir sâlise, bir alay emîni vs.

VII. Orduy-ı Hümâyûn (San'â/Yemen) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Muhsin Bey (mîralay), yüksek subaylar : birinci şûbe müdürü Ahmed Rif'at Bey (mîralay, IV. Mecîdî), muâvini Abdurrahman Bey (kaymakam).— Levâzım Dâiresi : Reîslik açık; 4 şûbesinin yüksek memurları : 2 sâniye, 3 sâlise, 2 alay kâtibi vs.

Bu 7 orduya ait görevler, o orduların bulundukları yerlerde ve merkezlerde değil, Istanbul'da Bâyezid'deki Seraskerlik'tedir. 7 orduya ait merkez işleriyle meşgul dairelerdir. Aşağıdaki jandarma dairesi de öyledir :

Jandarma Dâiresi : Reîs Hakkı Paşa (ferik), yüksek subaylar : Hakkı Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ali Bey (alay beyi/jandarma albaylarına «mîralay» değil «alay beyi» denilmektedir, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hacı Nûri Bey (alay beyi, IV. Mecîdî), Hamîd Paşa (mîr-i ümerâ, IV. Mecîdî), Halil Bey (alay beyi, IV. Osmânî ve Mecîdî), birinci muhasebe kısmı müdürü Hasan Tahsîn Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), başkâtibi Mehmed Şemseddîn Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), ikinci yoklama ve jurnal kısmı müdürü Hacı Ârif Efendi (mütemâyiz, IV Mecîdî), üçüncü evrak kısmı mümeyyizi Mehmed Ârif Efendi (mütemâyiz), şûbe kalemi birinci mümeyyizi Şevkı Efendi (mütemâyiz, V. Mecîdî), muhasebe birinci mümeyyizi Mehmed Eşref Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), şûbe kalemi ikinci mümeyyizi Sâlih Vehbi Efendi (mütemâyiz, V. Mecîdî), 3 sâniye, 3 sâlise vs.— Jandarma Dâiresi'ne memur büyük subaylar : Nihad Paşa (ferik, I. Mecîdî), Vitalis Paşa (ferik, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hacı Hakkı Paşa (ferik, II. Osmânî), Zihni Paşa (mîrlivâ), İsmail Fehmi Bey (mîralay), Tosten Paşa (mîrlivâ), Ferhad Bey (tabur ağası = jandarma binbaşısı) vs.

Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne : Nâzır Dr. Ahmed Hilmi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip (genel sekreter) Hamîd Vehbi Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), dâhiliye müdürü Re'fet Efendi (binbaşı, IV. Mecîdî).— Cem'iyyet-i Tıbbiyye üyelerinden yüksek rütbeliler : Dr. Joeyros Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Ferdinand Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Hacı Nâfiz Paşa (mîrlivâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Agob Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. İlya Abdünnûr Bey (mîralay, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Dr. Mazhar Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Hüseyin Remzi Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. İbrahim Lutfi Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Feyzi Paşa (mîrlivâ), Dr. Aristidi Paşa (mîrlivâ), Dr. Antranik Bey (mîralay), Dr. Hacı Ali Bey (mîralay), Dr. Osman Bey (mîralay), Dr. Ohannes Bey (mîralay), Dr. Hayreddin Bey (mîralay), Dr. Şâkir Bey (mîralay), Dr. Râsim Bey (mîralay), Dr. Şefik Bey (mîralay), Dr. Şekib Bey (mütemâyiz), Dr. Mustafa Münîf Efendi (mütemâyiz), Dr. Pavlaki Bey (mîralay), daha aşağı rütbede pek çok doktor.— Ser-müfettiş Dr. Râsim Bey (mîralay), müfettişler : Dr. Osman Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Dr. Hayreddin Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 4 kaymakam, 2 sâniye, bir binbaşı, bir sâlise, 2 kolağası doktor.— Profesörler : Dr. Fâik Paşa (ferik, II. Mecîdî), Dr. Mavroyeni Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Serupçin Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Harasanci Mikail Efendi (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Ferdinand Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî),

Dr. Joeyros Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Hacı Nâfiz Paşa (mîrlivâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Feyzullah Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Aristidi Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), Dr. Antranik Bey (mîralay, III. Mecîdî), Dr. Agob Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. İbrahim Lutfi Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Mazhar Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Osman Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Dr. İlya Abdünnûr Bey (mîralay, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Dr. Hüseyin Remzi Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Ohannes Bey, (mîralay), Dr. Şâkir Bey (mîralay, IV. Osmânî), Dr. Râsim Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Şefik Bey (mîralay), Dr. Haydar Bey (kaymakam, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Sâlih Bey (kaymakam, IV. Osmânî), 5 binbaşı, bir kolağası ve 2 rütbesiz profesör daha, 3 ecnebi Fransızca profesörü.— Doçentler (muallim muâvinleri) : Dr. Vahan Bey (kaymakam, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Dr. Abdi Bey (kaymakam, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Dr. Cemal Bey (kaymakam, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Dr. Mahmud Bey (kaymakam, IV. Osmânî, V. Mecîdî), 3 binbaşı, 10 kolağası, 4 yüzbaşı, bir rütbesiz doktor doçent daha.— Mekteb-i Tıbbiyye me'murları : 4 mütemâyiz, 4 sâniye, bir sâlise, bir alay kâtibi, 2 rütbesiz yüksek memur.— Mekteb-i Tıbbiyye'nin o yılki talebe sayısı : 453.— 15 kaabile (ebe) : Zînetî Hanım, Fatma Hanım, Emîne Hanım, Sıdıka Hanım, Mâdam Rubers, Servet Hanım, Vefâlı Zelîhâ Hanım, Ayaspaşalı Sıdıka Hanım, Tevhîde Hanım, Madam Aktis, Hâce Nesîbe Hanım, Müfîde Hanım, Madam Liza, Hâce Azmiye Hanım, Zelîhâ Hanım, 5 operatör, 5 eczâcı.— Mekteb-î Tıbbiye haftanın 5 günü, her müracaat eden hastaya meccânen açıktır. Her gün için mekteb-i Tıbbiye profesörlerinden bir kısmı bu iş için nöbetçidir. Ayrıca Mekteb-i Tıbbiye, Koska, Topkapısı, Eyüb, Kandilli ve Üsküdar'da üçer hekimden müteşekkil halk hizmeti için birer «nöbet mahalli» kurmuştur.

Ayrıca Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye-i Şâhâne vardır, maârif nezâretine bağlıdır. Diğer askerî okullar da bu devirde çok muntazamdır. Istanbul'dan başka şehirlerde de harb okulları açılmıştır. Hem Batı, hem Doğu kültürü taşıyan son Türk nesli yetişmektedir ki, bu nesil bir müddet sonra Çanakkale ve Sarıkamış'ta cömertce harcanacak ve bu harcanış yüzünden Türk eğitim ve kültür sistemi altından kalkılamıyacak bir şekilde bozulacaktır.

Profesörlere gösterilen saygı için iki örnek verelim : Her profesör, Mekteb-i Tıbbiyye'ye girerken büyük kapıda rütbesine göre askerî muzıka ve askerî törenle karşılanmakta, muzıkadan bütün talebe, hangi rütbede bir profesörün geldiğini uzaktan öğrenmektedir. II. Abdülhamîd, irâde ile her türlü tayin yapmakta, yalnız profesör ve hâkim tayini yapmamaktadır. Bu hususta prensibi kesindir. Ailesine büyük hizmet yapan bir doktora rütbe ve nişan verdiği, fakat doktorun Mekteb-i Tıbbiyye'de muallim muâvinliği (doçentlik) istediği, «ilme ve adalete karışmam» diye reddettiği meşhurdur.

Top-hâne-i Âmire

Tophâne-i Âmire müşîri ve umûm mekâtib-i askeriyye-i şâhâne nâzırı : Mustafa Zeki Paşa (müşir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Tophâne-i Âmire meclis reîsi Eyüb Hâlid Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî).

Harbiyye Dâiresi : Mehmed Sâbit Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî),

Ali Zihni Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Hasan Rıfkı Paşa (mîrlivâ, III. Mecîdî), Mehmed Avni Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Ali Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Mehmed Cevdet Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Şevkı Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Mehmed Galib Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 3 kaymakam, 2 binbaşı.

Tecrübe Dâiresi: Reîs Mehmed Cemal Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), üyeler: Ömer Kâmil Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), İsmail Hakkı Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Cemil Bey (mîralay, III. Osmânî), Nûh Hilmi Bey (mîralay, III. Mecîdî), Mustafa Rızâ Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Sâlih Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 kaymakam, bir binbaşı.

Dîvân-ı Harb-i Dâimî: Reîs Mehmed Said Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler: Hacı Osman Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Osman Şâkir Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Hüseyin Hüsnü Bey (mîralay, III. Mecîdî), 2 kaymakam, 2 binbaşı, bir alay emîni.

Ebniye (Binalar) Komisyonu: Reîs Halil Hasib Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), üyeler: Mehmed Eşref Bey (mîralay, IV. Mecîdî), 3 binbaşı.

Sevk komisyonu reîsi Mehmed Âsım Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), Tophâne Müşîri ser-yâveri Tevfik Bey (binbaşı, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Sanâyî alayları müfettişi Ahmed Sırrı Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), Kırkağaç fişek fabrikası mütehassısı Füruset Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), topcu profesörü Garamkof Paşa (mîrlivâ), Barut-hâne-i Âmire müdürü Hüseyin Necib Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Top Fabrika-i Hümâyûnu mütehassısı Şalton Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Girit istihkâmları müfettişi İbrahim Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Resim-hâne mütehassısı Vinikomb Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Öğe-hâne mütehassısı Etkinson Bey (mîralay), Marangoz-hâne-i Âmire (askerî kereste fabrikası) mütehassısı İbrahim Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), Kırkağaç fişek fabrikası mütehassısı Cemil Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Tüfeng-hâne-i Âmire (tüfek fabrikası) mütehassısı Hasan Basri Bey (mîralay), aynı fabrikada mütehassıs İstiyanson Bey (mîralay, IV. Osmânî), ekserisi askerî fabrikalarda çalışan diğer yüksek rütbeli subaylar : 11 kaymakam, 26 binbaşı, 6 alay emîni ve pek çok küçük rütbeli teknik subay.

Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn: XVIII. asırda topçu ve istihkâm subayı yetiştirmek için kurulan bu okul, bugünki Teknik Üniversite'nin esasıdır. Dâhiliye müdürü Mustafa Râgıb Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), ders nâzırı Mehmed Vahdet Bey (mîralay, III. Mecîdî), yüksek matematik (riyâziyye-i âliyye) profesörü İbrahim Edhem Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), edebiyat profesörü Mustafa Nûri Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), cebir profesörü Bahri Bey (kaymakam, IV. Mecîdî), teknik resim profesörü Ali Haydar Bey (kaymakam, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Mehmed Emin Bey (kaymakam, IV. Mecîdî), 9 binbaşı ve daha aşağı rütbede pek çok subay.

Birinci ve İkinci İdâdî Sanâyî Alayları: Ahmed Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hamdi Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), İsmâil Cemil Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Bekir Bey (kaymakam, IV.

Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Bey (kaymakam, IV. Mecîdî), 7 binbaşı, bir alay emîni, pek çok küçük rütbeli subay.

Tophâne Mûsika Bölüğü kumandanı Mehmed Tâceddin Efendi (binbaşı, III. Osmânî ve Mecîdî).

Tophâne Müşiri'nin emrinde bulunan müstakil birliklerin bînbaşı ve daha yüksek rütbede üst subaylarının adları veya sayıları :

Seyyâr Topçu Birinci Livâsı (tugayı) : Kumandan Ahmed Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Osman Efendi (alay emîni, IV. Osmânî).— Bu tugayın birinci alayı : Kumandan İzzet Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Şerefeddin Bey (kaymakam, IV. Osmânî), Mehmed Galib Bey (baytar kaymakamı, V. Mecîdî), 2 tabur kumandanı binbaşı.— Tugayın ikinci alayı : Kumandan Hâşim Bey (kaymakam, IV. Mecîdî), 2 tabur kumandanı binbaşı, bir baytar binbaşı.

Seyyâr Topcu Süvârî Taburu : Kumandan Mehmed Reşîd Efendi (binbaşı, III. Mecîdî).— İstihkâm Alayı : Kumandan Mehmed Ârif Bey (mîralay, IV. Mecîdî), muâvini Mehmed Şevket Bey (kaymakam, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. İstefan Bey (kaymakam, IV. Osmânî), 4 tabur kumandanı binbaşı, bir alay emîni.— *Istanbul Boğazı* Topcu Alayı : Istanbul Boğazı muhâfızı İsmail Hakkı Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), alay kumandanı Hacı Said Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Kadri Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), 4 tabur kumandanı binbaşı, bir operatör binbaşı, bir alay emîni.

Çanakkale Boğazı Topcu Livâsı (tugayı) : Çanakkale Boğazı muhâfızı Mustafa Mazhar Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), tugay kumandanı Necib Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), I. Alay kumandanı Hüseyin Bey (mîralay, III. Mecîdî), muâvini Fâik Bey (kaymakam), 4 tabur kumandanı binbaşı, bir doktor binbaşı, bir alay emîni; II. Alay kumandanı Mehmed Bey (mîralay, IV. Osmânî ve III. Mecîdî), muâvini Edhem Bey (kaymakam, IV. Mecîdî), 4 tabur kumandanı binbaşı, bir alay emîni.

Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları : Rodos, Midilli, Sakız, Limni vs.) *Kaleleri Topcu Livâsı (tugayı) :* Kumandan Mustafa Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), I. Alay kumandanı Mehmed Reşîd Efendi (mîralay, IV. Osmânî, V. Mecîdî), muâvini Tevfik Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), 4 tabur kumandanı binbaşı, bir alay emînî; II. Alay kumandanı Ahmed Bey (mîralay, III. Osmânî), muâvini Hamza Râzî Bey (kaymakam, V. Mecîdî), 4 tabur kumandanı binbaşı, bir doktor binbaşı, bir alay emîni.

Bolayır İstihkâmı Topcu Alayı : Kumandan Cevad Bey (mîralay), 2 tabur kumandanı binbaşı, bir doktor binbaşı.

Gümüşsuyu Hastahânesi : Başhekim Dr. Hacı Emin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), yardımcısı Dr. Corci Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Nakkaşyan Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), Dr. Hâşim Bey (mîralay, III. Mecîdî), Dr. Manuel Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Bekir Bey (kaymakam, IV. Osmânî), eczâcı Kadri Bey (kaymakam, IV. Mecîdî), 5 doktor binbaşı, bir operatör ve bir eczâcı binbaşı.

Zeytinburnu Hastahânesi : Başhekim Dr. Ahmed Sâlim Efendi (binbaşı, IV. Osmânî).— *Liman Hastahânesi :* Başhekim Dr. Corci Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî).— *Çanakkale Hastahânesi :* Başhekim Dr. Civani Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Dr. İskaliri Bey (kaymakam, IV. Osmânî, V. Mecîdî),

Me'mûrîn ve Zâbitân Kalemleri: Muhâsebeci Hüsnü Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Saîd Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), meclis kalemi müdürü Hacı Mustafa Efendi (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), muhâsebe kalemi müdürü Edhem Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), mektûbî kalemi mümeyyizi Râmiz Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), tecrübe dâiresi mümeyyizi Nâhid Bey (ûlâ sânîsi), Gazhâne müdürü Hâlid Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), bir molla, 4 mütemâyiz, 8 sâniye, 7 sâlise yüksek memur.

1312 (1894) yılına ait yukarıdaki seraskerlik ve tophâne'ye, kabinedeki 3 askerî bakanlıktan ikisine ait bu tablolar *Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, 50. Sene*'den (s. 230-68, 312-29) alındı. Şimdi 3 yıl sonraki durumu bu defa tabloları çok kısaltarak veriyorum: *Sâl-Nâme, 1315, 53. Sene,* s. 154-204, 218-27. Yalnız generalleri ve generallere eşit rütbede olup bu iki bakanlıkta çalışan yüksek sivil memurları gösteriyorum. Generalden aşağıdaki rütbelerde bulunanların isimlerini almıyorum.

1897'de Seraskerlik Teşkilâtı

Serasker Mehmed Rızâ Paşa (murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), seraskerlik dâiresi reîsi Mehmed Şerefeddîn Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Mehmed Sâdık Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mektubcu Ahmed Muhtâr Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mektûbî kalemi müdürü İbrahim İzzet Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), şifre kalemi müdürü Cenâb Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), muâvini Naim Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), evrak kalemi müdürü Azmi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), muâvini Sâmi Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), terceme kalemi müdürü Mikael Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), yüksek memurlar (binbaşı-albay derecesindekiler) : 3 mütemâyiz, 3 sâniye.

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye: Reîs Edhem Paşa (müşir, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), başkâtip Niyâzi Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Tanzîmât Şûbesi : Müdür Şerefeddin Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Kâmil Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 4 mîralay, bir mütemâyiz, 2 kaymakam, 2 binbaşı.— İkinci İstatistik ve Tercüme Şûbesi : Müdür Ahmed Nûri Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), Mustafa İzzet Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hasan Basri Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ali Râif Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Zeki Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), 3 mîralay, 2 binbaşı.— Üçüncü Harekât-ı Askeriyye Şûbesi : Ömer Kâmil Paşa (mîrlivâ, I. Osmânî ve Mecîdî), bir mîralay, 3 binbaşı.— Dördüncü Konak Şûbesi : Mümeyyiz Celâl Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), 2 mîralay, 3 kaymakam, 3 binbaşı.— Beşinci Fünûn Şûbesi : Müdür Âgâh Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), muâvini Mehmed Şâkir Paşa (mîrlivâ), Ali Rızâ Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 5 mîralay, 2 binbaşı.— Diğer subaylar : Ali Şeref Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Âlîşân Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), mukabeleci Tâhir Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir mîralay, 3 kaymakam, 2 binbaşı, bir sâlise.

Harb hâlinde görevlendirilmek üzere bir büyük erkân-ı harbiyye-i umûmiyye hey'eti vardır ki, aslında çeşitli görevlerde bulunan generallerden müteşekkildir : bir müşir, 2 ferik, 18 mîrlivâ, ayrıca 11 mîralay, 4 bin-

başı. Harb olur olmaz bu subaylar, görevlerini bırakıp seraskerliğin erkân-ı harbiyye-i umûmiyye dâiresinde işe başlıyacaklardır.

Piyâde Dâiresi : Reîs Cemal Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), dâire müşâviri Kamphofer Paşa (müşir, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2. reîs Hüseyin Nâzım Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), başkâtip Nûri Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), mühimme mümeyyizi Nûri Bey (ûlâ sânîsi, V. Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Şûbe : bir mîralay, 3 mütemâyiz, bir kaymakam, 2 sâniye, bir binbaşı.— İkinci Şûbe : Müdür Hacı Izzet Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 mütemâyiz, 2 kaymakam.— Üçüncü Şûbe : ahz-ı asker kalemi müdürü Ahmed Tevfîk Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, V. Mecîdî), bir mîralay, 3 mütemâyiz, 2 kaymakam, 2 sâniye, bir binbaşı, 2 sâlise.— Dördüncü Şûbe : bir mîralay, 2 kaymakam, bir sâniye, bir binbaşı, bir sâlise.

Süvârî Dâiresi : Reîs Osman Ferid Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Zıyâeddin Hâlid Bey (ûlâ, III. Osmânî).— Birinci Şûbe : Müdür İzzet Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 sâniye.— İkinci Şûbe : 3 baytar mîralayı, 2 mütemâyiz.— Hay'et-i Dâime-i Baytariyye : Reîs Muzaffer Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir mîralay, 2 binbaşı.

Topcu Dâiresi : Reîs-i umûmî Hacı Hüseyin Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), 2. reîs Abdurrahman Sâdeddin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), başkâtip Mehmed Saîd Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Şûbe : bir mîralay, 2 mütemâyiz, bir kaymakam, bir sâlise.— İkinci Şûbe : hesap kısmı birinci mümeyyizi Kadri Efendi (ûlâ sânîsi), bir mîralay, bir kaymakam, bir sâniye.

Muhâkemât Dâiresi : Hüseyin Gıyâsî Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Cevad Paşa (ferik, II. Mecîdî), başkâtip Mustafa Mümtaz Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 mütemâyiz, bir kaymakam, bir sâniye.

Dîvân-ı Harb : Hüseyin Paşa (ferik, II. Mecîdî), Sâmi Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), müddeî-i umûmî Reşid Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Ahmed Fehim Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Selim Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mahmûd Paşa (mîrlivâ, III. Mecîdî), 3 mîralay, bir alay beyi (jandarma mîralayı), 2 kaymakam, 4 binbaşı.

Levâzım-ı Umûmiyye Dâiresi : Reîs-i umûmî Ahmed Râif Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), 2. reîs Ahmed Afif Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed İzzet Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip İbrahim Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).— Birinci Şûbe : Müdür Said Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2 mütemâyiz, bir kaymakam, 2 binbaşı, bir alay emini.— İkinci Şûbe : Müdür Mehmed Ali Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), hesap kısmı baş mümeyyizi Salâhaddin Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III Mecîdî), hesap işleri (umûr-ı hisâbiyye) müdürü Abdullah Efendi (ûlâ. II. Osmânî ve Mecîdî), 4 mîralay, 3 mütemâyiz, bir kaymakam, 3 sâniye.— Üçüncü Şûbe : Müdür Halim Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), bir mütemâyiz, 4 kaymakam, bir sâniye.— Dördüncü Şûbe : Müdür Mustafa Hilmi Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir mîralay, 2 mütemâyiz, bir kaymakam, 3 sâniye, 3 binbaşı, bir sâlise.— Dâirenin diğer yüksek subayları : Elbise anbârı müdürü Ömer Nusret Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir bahriye mîralayı, 8 kaymakam, bir sâniye, 8 binbaşı, bir doktor binbaşı, 2 alay emîni.— Beykoz Kundura Fabrikası : 2 mîralay, bir kaymakam, 3 binbaşı.— Muâyene Komisyonu : 2 kaymakam, bir alay emîni.—

Feshâne Fabrika-i Hümâyûnu : Müdür Muhyiddin Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), bir bahriye kaymakamı.— İzmit Fabrikası : bir mîralay, bir binbaşı.— Bez Fabrikası : 2 binbaşı.

İstihkâm ve İnşâât Dâiresi : Reîs-i umûmî Hüseyin Remzi Paşa (ferik, I. Mecîdî), 2. reîs Hayri Paşa (ferik, III. Osmânî, I. Mecîdî), istihkâmlar müfettişi Hüsnü Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), başkâtip Şükrü Bey (ûlâ sânîsi, V. Osmânî), birinci şûbe müdürü Hüsnü Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ikinci şûbe müdürü Mustafa Sadreddin Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), muâvini İzzet Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir mîralay, 2 mütemâyiz, bir sâniye, 12 binbaşı.— Çatalca İstihkâmları : bir mîralay, 2 kaymakam, 2 binbaşı.— Edirne İstihkâmları : bir mîralay, bir kaymakam, 2 binbaşı.— Kırkkilise (Kırklareli) İstihkâmları : bir kaymakam, bir binbaşı.— Selânik İstihkâmları : bir kaymakam, 2 binbaşı, 2 alay emîni.— Üsküb İstihkâmları : Şükrü Paşa (mîrlivâ, V. Mecîdî), bir kaymakam, bir binbaşı.— Erzurum İstihkâmları : bir mîralay, bir binbaşı.

Sıhhiyye Dâiresi : Reîs-i umûmî Dr. Sâlih Paşa (ferik, murassâ İftihâr, I. Osmânî ve Mecîdî), 2. reîs Dr. Ahmed Hilmi Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Mehmed Es'ad Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), tahrîrât kalemi müdürü Vâsıf Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), birinci şûbe müdürü Dr. Mehmed Zeki Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), ikinci şûbe müdürü Dr. Halim Paşa (mîrlivâ. III. Osmânî, II. Mecîdî), 3 mîralay doktor, bir mütemâyiz.— Sıhhiye Teftiş Komsiyonu : Reîs Dr. Ömer Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Delasuda Fâik Paşa (eczâcı ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Ârif Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. İspiraki Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Angeli Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Dr. Lefter Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), Dr. Makridi Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Nikolaki Paşa (eczâcı mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Pavlaki Paşa (eczâcı mîrlivâ), 3 eczâcı mîralay, 3 eczâcı kaymakam.— Umûr-ı Sıhhiyye-i Hayvâniyye Komisyonu : 2 mîralay, bir kaymakam baytar.

Muhâsebât Dâiresi : Nâzır Hasan Rüşdü Paşa (ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), birinci kısım reîsi Sâdeddin Paşa (ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), ikinci kısım reîsi Osman Râmi Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip Mustafa Süreyyâ Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Ahmed Şükrü Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Sâdeddin Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), 4 sâniye, bir sâlise.— İkinci Şûbe : Müdür Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Rif'at Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), ser-veznedâr Hacı Mehmed Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 mütemâyiz, bir sâniye, bir sâlise.— Üçüncü Şûbe : Müdür Tevfik Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2 sâniye.— Dördüncü Şûbe : Müdür Mehmed Sâlim Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Mehdi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), bir sâniye, bir sâlise.— Beşinci Şûbe : Müdür Mehmed Mukıym Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), birinci muâvin Râsim Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, V. Mecîdî), ikinci muâvin Hacı Vasfi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), bir mütemâyiz.— Husûsî Şûbe (tahsîsât-ı mestûre) : bir mütemâyiz, bir sâlise.— Tahrîrât Kalemi : Müdür Sâdık Efendi (ûlâ sânîsi), bir mütemâyiz, 2 sâniye.— Muhâsebât-ı Atîka Kalemi : Müdür Eşref Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), bir kaymakam, 2 binbaşı, 2 alay emîni.—

Tahsıylât Komisyonu: Reîs Mustafa Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), bir kaymakam.

Telgraf müdürü Re'fet Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), bir kaymakam.— Seraskerlik yâverleri : 4 binbaşı.

I. Orduy-ı Hümâyûn (Istanbul) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Şâkir Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), levâzım dâiresi reîsi Âtıf Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), levâzım birinci şûbe müdürü Tevfîk Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), levâzım ikinci şûbe mümeyyizi Mehmed Tahsîn Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), erkân-ı harbiyye birinci şûbe mümeyyizi Ali Rızâ Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), 3 mîralay, 4 mütemâyiz, 3 kaymakam, 3 sâniye, bir binbaşı, 3 alay emîni.

II. Orduy-ı Hümâyûn (Edirne) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Rüşdü Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), levâzım birinci şûbe müdürü Mehmed Rüşdü Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), 2 mîralay, 2 mütemâyiz, 2 kaymakam, bir sâniye, bir binbaşı, 5 sâlise, bir alay emîni.

III. Orduy-ı Hümâyûn (Selânik) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Ali Rif'at Paşa (mirlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), birinci muâvin Sâlih Zeki Paşa (mîrlivâ IV. Osmânî, III. Mecîdî), levâzım dâiresi reîsi Hamdi Paşa (mîrlivâ, II. Osmanî ve Mecîdî), muâvini Hüseyin Paşa (mîrlivâ), levâzım birinci şûbe müdürü Sâlih Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), bir mîralay, bir mütemâyiz, bir sâniye, bir binbaşı, 3 sâlise.

IV. Orduy-ı Hümâyûn (Erzincan) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Hüseyin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî. II. Mecîdî), levâzım dâiresi reîsi Mehmed Safvet Paşa (mîrlivâ), bir mîralay, 2 mütemâyiz, 2 kaymakam, 2 sâniye, 2 sâlise, 2 alay emîni.

V. Orduy-ı Hümâyûn (Şâm) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Tevfik Sâmi Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), levâzım dâiresi reîsi Şevkı Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), levâzım birinci şûbe müdürü Ahmed Nedim Bey (ûlâ, III Mecîdî), levâzım ikinci şûbe müdürü Galib Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), 4 mîralay, 3 mütemâyiz, 2 kaymakam, bir binbaşı, bir alay emîni.

VI. Orduy-ı Hümâyûn (Bağdâd) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Mehmed Muhsin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdi), levâzım dâiresi reîsi Celâl Paşa (mirlivâ), 2 mîralay, 2 mütemâyiz, bir kaymakam 2 sâniye, 3 binbaşı, 2 sâlise, bir alay emîni.

VII. Orduy-ı Hümâyûn (San'â/Yemen) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Hüsnü Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), bir kaymakam, 3 sâniye, 4 binbaşı, 2 sâlise.

Jandarma Dâiresi : Reîs Hakkı Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci şûbe müdürü Zihni Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe müdürü Hasan Tahsîn Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe birinci mümeyyizi Mehmed Eşref Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), mütehassıs Vitalis Paşa (ferik, II. Mecîdî), mütehassıs Bolend Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), mütehassıs Tosten Paşa (mîrlivâ), 3 mîralay, 3 alay beyi (jandarma mîralayı), 6 mütemâyiz, 2 sâniye, 2 sâlise.

Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne : Nâzır Ahmed Şükrü Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), başkâtip Hamîd Vehbi Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2 mîralay.— Profesörler : Dr. Mavroyeni Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Fâik Paşa (ferik, II. Mecîdî), Dr. Feyzi Paşa (ferik, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Cemil (Topuzlu) Paşa (ferik, III.

Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Serviçin Efendi (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Harasanci Mikael Efendi (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Ferdinand Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Joeyros Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Hacı Nâfiz Paşa (mirlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Aristidi Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), Dr. Râsim Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Muzaffer Paşa (mîrlivâ), 7 mîralay, 5 kaymakam doktor profesör; bir mîralay, bir kaymakam, 9 binbaşı doktor doçent; 6 mütemâyiz, 2 sâniye, bir binbaşı memur.— Mekteb-i Tıbbiyye-i Askerîyye talebe sayısı : 564 (3 yıl önce 453 idi).

3 yıl içinde Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye daha da gelişmiştir. En büyük Türk doktorları bu yıllarda yetişmişlerdir. Türk tıbbının seviyesi tamamen Batı derecesine çıkmış, Viyana tıb fakültesi, Tıbbiye-i Şâhâne'nin sınıf ve mezuniyet muâdeletini tanımıştır. Orijinal keşiflerde bulunan doktorlarımız yetişmiştir. Bu doktor nesli, yalnız tıb bakımından değil, kültür bakımından da üstün seviyede çıkmış, içlerinden çok tanınmış san'atkârlar zuhûr etmiştir. Halka parasız olarak açık klinikler daha zenginleştirilmiş, takviye edilmiş ve açık olduğu günler 5'ten 6'ya çıkarılmıştır.

Tophâne-i Âmire

Tophâne-i Âmire müşîri ve Umûm Mekâtib-i Askeriyye-i Şâhâne nâzırı Mustafa Zeki Paşa (müşir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Meclis-i Harbiyye (askerî fabrikalar) reîsi Ömer Kâmil Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Dr. Hacı Emin Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ali Zihni Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mehmed Avni Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Mehmed Şevkı Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), 4 mîralay, bir kaymakam, 2 binbaşı

Tecrübe Dâiresi : Reîs Mehmed Cemal Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), İsmail Hakkı Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ahmed Cemil Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî), Mehmed Sâlih Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 2 mîralay, 2 kaymakam, 2 binbaşı.

Dîvân-ı Harb-i Dâimî : Reîs Mehmed Saîd Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2 mîralay, 4 kaymakam, bir binbaşı, bir alay emîni.

Ebniye (Binalar) Komisyonu : Reîs Halil Hasib Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 3 binbaşı.

Diğer yüksek subaylar : Topçu mütehassısı Garamkof Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), Kırkağaç fişek fabrikası mütehassısı Fruset Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Barut-hâne-i Âmire müdürü Hüseyin Necib Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Resimhâne mütehassısı Venikob Paşa (mîrlivâ, IV. Mecîdî), sanâyî alayları tedris nâzırı Bertiye Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 5 mîralay, 12 kaymakam, 23 binbaşı, 6 alay emîni.

Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn : 3 mîralay, bir kaymakam, 8 binbaşı, Dr. Mehmed Emin Paşa (mîrlivâ, IV. Mecîdî).

Sanâyî Livâsı (Tugayı) : Kumandan Ahmed Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 mîralay, 3 kaymakam, 6 binbaşı, bir alay emîni.— Askerî mütehassıs işçi ve ustaları pratik şekilde yetiştiren 2 alay (5 tabur) hâlîndeki bir teşkilâttır.— Muzıka bölüğü kumandanı bir binbaşı.

Seyyâr Topçu Livâsı (Tugayı) : Kumandan Mehmed İzzet Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2 mîralay, 3 kaymakam, 5 binbaşı, bir alay

emînî (ikişer taburlu 2 alay).— Seyyâr Topçu Süvarî Taburu : Kumandanı binbaşı.— İstihkâm Alayı : bir mîralay, bir kaymakam, 5 binbaşı, bir alay emînî (4 taburlu).

Istanbul Boğazı : Muhâfız İsmail Hakkı Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Topçu Alayı (4 taburlu) : bir mîralay, bir kaymakam, 5 binbaşı, bir alay emînî.

Çanakkale Boğazı : Muhâfız Mustafa Mazhar Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî); Topçu Tugayı : Kumandan Necib Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 3 mîralay, bir kaymakam, 9 binbaşı, 2 alay emînî (4'er taburlu 2 alay).

Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) Kaleleri Topcu Tugayı : Kumandan Mustafa Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), 2 mîralay, 2 kaymakam, 9 binbaşı, 2 alay emînî (biri 4, diğeri 3 taburlu 2 alay).

Bolayır İstihkâmları Topçu Alayı : Bir kaymakam, 3 binbaşı (2 taburlu alay).

Gümüşsuyu Hastahânesi : 3 mîralay, bir mütemâyiz, 4 kaymakam, 8 bînbaşı doktor.— Zeytinburnu Hastahânesi : Kaymakam başhekim.— Liman Hastahânesi : Mîralay başhekim.— Çanakkale Hastahânesi : Bir kaymakam, bir binbaşı başhekim ve muâvini.

Yüksek memurlar : Muhâsebeci Hüsnü Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Hacı Mustafa Efendi (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), muhâsebe müdürü Edhem Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), mektûbî kalemi mümeyyizi Râmiz Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecidî), yoklama kalemi mümeyyizi Vefik Bey (ûlâ sânîsi), evrak kalemi müdürü Rif'at Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), Gazhâne müdürü Hâlid Bey (ûlâ, III. Osmânî), 4 mütemâyiz, 7 sâniye, 11 sâlise.

Askerî Mektepler'e ait listeler, sâl-nâmelerde verilmemektedir. Onun için Tophâne Müşirliği'ne bağlı bu mekteplere âit liste vermiyoruz.

II. Abdülhamîd rejiminin zirvesine yaklaştığı iki ayrı yıla (1894 ve 1897) ait listeler verdik. Şimdi rejimin dejenere olduğu 1907 yılına ait durumu sunuyoruz : *Sâl-Nâme, 1326 = 1908, 64. Sene,* s. 262-330, 348-372. 10 yıl sonra durum şöyle olmuş :

1907'de Seraskerlik Teşkilâtı(*)

Serasker Mehmed Rızâ Paşa (müşîr, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî); dâire reîsi Muhtâr Efendi (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), birinci muâvin Nûri Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), ikinci muâvin Naim Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî); mektubcu Mustafa Süreyyâ Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), müdür Ali Rızâ Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mümeyyiz Nâci Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), mümeyyiz Hacı İbrahim Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), mümeyyiz Hacı Zîver Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Ali Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), mümeyyiz Şevket Bey (ûlâ sânîsi), mümeyyiz Re'fet Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Hacı Âsım Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), mümeyyiz Hacı Cemal Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Cemâl Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), mü-

(*) Sınıfı gösterilmiyen subaylar, *erkân-ı harb* = *kurmay* sınıfındandır.

meyyiz Mehmed İhsan Bey (mütemâyiz, III. Osmânî), mümeyyiz Refik Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, IV. Mecîdî), bir sâniye mümeyyiz.— Şifre Kalemi mümeyyizi Subhi Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), mümeyyiz İzzet Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Tercüme Kalemi müdürü Şevket Bey (ûlâ sânîsi), sâniye mümeyyiz.— Evrak Müdürü Mustafa Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV Mecîdî), muâvini Nûri Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Âgâh Efendi (III Osmânî), mümeyyiz Haydar Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânı ve Mecîdî).

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Dâiresi : Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye reîsi Ömer Rüşdü Paşa (müşîr, murassâ Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Niyâzi Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Sâbit Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî); Mehmed Hilmi Bey (mîralay, III Osmânî, II. Mecîdî) Receb Bey (miralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Şâkir Bey (mîralay, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Nûri Bey (mîralay, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Şevket Bey (mîralay IV Osmânî III. Mecîdî), bir kaymakam, 4 binbaşı 4 kolağası, 2 piyâde yüzbaşısı, bir piyâde mülâzımı (sınıfı gösterilmiyenlerin hemen hepsi kurmay'dır).— İkinci Şûbe : Müdür Ahmed Nûri Paşa (ferik, II. Osmânî, I Mecîdî); Ali Nâdir Paşa (mîrlivâ, III Osmânî, II. Mecîdî), Hüseyin Remzi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Hâfız Said Bey (mîralay, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Sâlih Sabri Bey (miralay, III. Osmânî, IV. Mecîdî); Ahmed Râgıb Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdi), Ârif Bey (piyâde mîralayı, II. Osmânî. II. Mecîdî), bir piyâde kaymakamı, 2 piyâde yüzbaşısı.— Üçüncü Şûbe : Müdür Mehmed Fuad Paşa (ferik II. Osmânî, I. Mecîdî), İbrahim Halil Paşa (mîrlivâ, II. Osmâni ve Mecîdî). Muhyiddin Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), Sâdık Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, V. Mecîdî, Said Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî). Hüseyin Cemil Bey (miralay), Osman Zeki Bey (miralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Abdullah İlmi Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 3 kaymakam, 5 binbaşı, bir piyâde binbaşısı, 3 kolağası, bir yüzbaşı, bir piyâde yüzbaşısı.— Dördüncü Şûbe : Müdür Osman Nizâmi Paşa (ferik I Osmânî ve Mecîdî); İsmail Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Hacı Muzaffer Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî). Ali Fevzi Bey (miralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), Sabri Bey (mîralay, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Hasan İzzet Bey (mîralay, IV Osmânî ve Mecîdî), 2 kaymakam, 4 binbaşı, bir kolağası, 2 piyâde yüzbaşısı.— Beşinci Şûbe : Müdür Mustafa Hamdi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî); Bekir Nizâmi Paşa (mîrlivâ, III Osmânî, II. Mecîdî), bir kaymakam, bir binbaşı, piyâde mîralayı, bir topçu mîralayı, 2 piyâde binbaşısı, 2 piyâde kolağası, bir piyâde yüzbaşısı, bir süvârî yüzbaşısı, bir süvârî birinci mülâzımı, 2 sanâyi birinci mülâzımı.— Me'mûrîn Kalemi : Müdür Niyâzi Efendi (bâlâ, II. Osmânı, I Mecîdî), mümeyyiz Âlişân Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî); hepsi piyâde bir kaymakam, 2 binbaşı, bir kolağası, bir yüzbaşı, bir birinci mülâzım; 2 piyâde kolağası yâver

Piyâde Dâiresi : Reis Cemal Paşa (I. ferik, murassâ Osmânî ve Mecîdî), müşâvir von Kamphover Paşa (müşîr, murassâ Osmânî ve Mecîdî), 2. reis Mahmud Muhtar Paşa (Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu) (I. ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), müşâvir von Ditfors Paşa (ferik).— Tahrîrât Kalemi : Başkâtip Nûri Efendi (ûlâ, II Osmânî ve Mecîdî), mümeyyizler : Hakkı Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Necib Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), Tahsin Efendi (ûlâ sânîsi), Es'ad Bey (ûlâ sânisi.

IV. Osmânî, III. Mecîdî), Rüşdü Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Fâik Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), Hacı Tevfik Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), Abdullah Fehmi Efendi (mütamâyiz, IV. Osmânî).— Birinci Şûbe : Müdür Nâzım Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Feyzi Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye, bir binbaşı.— İkinci Şûbe : Müdür İbrahim Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Şükrü Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir kaymakam.— Üçüncü Şûbe : Müdür Aziz Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Fahreddin Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî); mümeyyizler : Hacı Cemîl Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Hacı Râif Efendi (mütemâyiz), Şükrü Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Şerîf Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), bir sâniye, bir alay emîni.— Dördüncü Şûbe : Müdür Sâdık Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bîr sâniye, bir bînbaşı, 2 sâlise.

Süvârî Dâiresi : Reîs Ahmed Afîf Paşa (I. ferik, murassâ Osmânî ve Mecîdî), 2. reîs İzzet Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Nizâmeddin Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür (yeri açık), mümeyyizler : Abdi Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Nazıyf Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), Hasan Mâşûk Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, V. Mecîdî), 3 kaymakam, bir sâniye, bir sâlise.— İkinci Şûbe : Müdür (yeri açık), muâvin Vahîd Bey (baytar mîralayı, II. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Rif'at Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), bir sâniye.— Süvârî Komisyonu : Hüseyin Hüsnü Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir yüzbaşı.— Çiftlikât-ı Hümâyûn : Ahmed Hamdi Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2 kolağası; Çifteler Çiftliğ-i Hümâyûnu : bir baytar kaymakamı, 2 binbaşı, 2 kolağası; Hamza Çiftliğ-i Hümâyûnu : bir kaymakam; Sultansuyu Çiftliğ-i Hümâyûnu : bir binbaşı; Çukurova Çiftliğ-i Hümâyûnu : bir binbaşı ; Vezîriyye Çiftliğ-i Hümâyûnu : bir topçu binbaşısı; Hartine Çiftliğ-i Hümâyûnu : bir kolağası.

Topçu Dâiresi : Reîs Hacı Hüseyin Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), 2. reîs Hıfzı Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip Ahmed Cemâl Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Hasan Basri Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Naîm Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), 2 sâniye.— İkinci Şûbe : Müdür ve muâvin makamları açık; mümeyyizler : Hüsnü Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Galib Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Tevfik Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), Azmi Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir kaymakam, bir sâlise.

Muhâkemât Dâiresi : Reîs Hacı Hüseyin Paşa (müşir, murassâ Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Haydar Paşa (ferik, murassâ Osmânî ve Mecîdi), Hakkı Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Hulûsi Paşa (mirlivâ, II. Osmânî ve Mecîdi), Rîf'at Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdi), Atâ Bey (mîralay, II. Osmânî); müdür İsmail Hakkı Efendi (ûlâ, III. Osmânî), muâvin Galib Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Mehmed Nihad Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), mümeyyiz Mehmed Rif'at Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir kolağası, bir yüzbaşı.

Dîvân-ı Harb : Reîs Ahmed Fehim Paşa (ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Zıyâ Paşa (ferik, III. Osmânî, II. Mecîdî), Fevzi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Neş'et Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Said Bey (mîralay, III. Mecîdî), Niyâzi Bey (mîralay, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Bey (mîralay, III. Mecîdî), Mustafa Bey (alay beyi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2 kaymakam, bir binbaşı, bir kolağası, bir yüzbaşı, 2 birinci mülâzım, bir mülâzım.

Askerî Müddeî-i Umûmîler : Müddeî-i umûmî-i askerî Reşid Paşa (I. ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Fâzıl Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Beşir Mecdi Bey (ûlâ, III. Mecîdi), 3 kaymakam, bir binbaşı, 4 kolağası, bir yüzbaşı, 2 birinci mülâzım.

Levâzım-ı Umûmiyye Dâiresi : Reîs Mustafa Hilmi Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip İbrahim Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mütehassıs Fişer Paşa (ferik, I. Osmânî).— Birinci Şûbe : Müdür Nûh Nâci Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), muâvin Ömer Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdi), mümeyyiz Hüsnü Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), mümeyyiz Süleyman Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî), birer kaymakam, binbaşı, alay emini.— İkinci Şûbe : Müdür yeri açık, muâvin İzzet Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî); mümeyyizler : Mehmed Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ali Behcet Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Celâl Bey (ûlâ sânisi, V. Mecîdî), Tahsin Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecîdî), Ebû-Bekir Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), birer kaymakam, sâniye, sâlise.— Üçüncü Şûbe : Müdür Halil Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Vehhab Bey (mîralay, IV. Mecîdî), Hüseyin Mazlûm Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), mümeyyiz Ali Rızâ Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), 2 kaymakam.— Dördüncü Şûbe : Müdür Said Paşa (mîrlivâ, III. Mecîdî), birinci muâvin Cemil Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Mehmed Galib Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), üçüncü muâvin Mehmed Ali Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî); mümeyyizler : Bekir Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî), Ali Rızâ Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ismet Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî), Emin Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), birer kaymakam, sâniye, binbaşı.— Sevkıyyât Kısmı : Reis Mehmed Mahfi Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 kaymakam, 3 binbaşı.— Tâyinât Kısmı : bir kaymakam, 3 binbaşı.— Fırınlar İdâresi : Süleyman Fâik Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), 2 binbaşı.— Mezbahalar : Osman Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî).— Tahniyye İdaresi : bir kaymakam, 2 binbaşı.— Elbise Anbârı : Müdür Münir Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), başkâtip Mehmed Tevfik Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), bir sâniye, bir binbaşı.— Sarachâne Anbârı : Müdür Aziz Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Beykoz Kundura Fabrikası : Başkâtip Hâfız Mehmed Vâsıf Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), bir kaymakam.— Muâyene Komisyonu : Reîs Edhem Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir kaymakam, 2 binbaşı.— Feshâne Fabrikası : Müdür Muhyiddin Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Ali Galib Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), makine mühendisi Sâlih Bey (bahriye miralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), makine mühendisi Şevket Bey (bahriye miralayı, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir sâniye, bir binbaşı.— İzmit Fabrikası : bir alay kâtibi.— Bez Fabrikası : Müdür Mehmed Şükrü Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Hacı Mehmed Efendi (mütemâyiz), bir kaymakam, bir sâniye.

İstihkâm ve İnşâât Dâiresi : Reîs-i umûmî Şerîf Mehmed Avni Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), 2. reîs Mustafa Sadreddin Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), mütehassıs Avler Paşa (ferik, II. Mecîdî), başkâtip Ahmed İzzet Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), mîmar Kemâleddin Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî) (*).— Birinci Şûbe : Müdür Hüsnü Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdi), bir kaymakam, bir sâniye.— İkinci Şûbe : İzzet Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Cevad Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), muhâsebe birinci mümeyyizi Besim Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir sâniye.— Tahrîrât Kalemi : Mümeyyiz Sâlim Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, V. Mecîdî), mümeyyiz Reşîd Efendi (mütemâyiz).— Diğer yüksek subaylar : Ahmed Emin Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Yûsuf Zıyâ Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecidî), 6 kaymakam, 7 binbaşı.— Çatalca İstihkâmları : bir binbaşı, bir alay kâtibi.— Edirne İstihkâmları Müfettişleri : Reîs Mes'ud Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 2 kaymakam, bir binbaşı. Kırkkilise (Kırklareli) İstihkâmları Müfettişleri : Vahyî Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî).— Selânik İstihkâmları Müfettişleri : 2 kaymakam, 4 binbaşı, 2 alay emîni, bir alay kâtibi.— Üsküb İstihkâmları Müfettişleri : bir kaymakam.— Erzurum İstihkâmları Müfettişleri : Reîs Rızâ Paşa (ferik, III. Mecidî), Ahmed Cânib Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Hacı Behcet Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir binbaşı.— Hamîdiyye Hicâz Demiryolları : 2 şömendifer ve 3 amele taburu kumandanları binbaşılar.

Sıhhiyye Dâiresi : Reîs-i umûmî Dr. Ömer Paşa (ferik, I. Osmânî, II. Mecîdî), 2. reîs Dr. Halim Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip Mehmed Es'ad Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), tahrîrât kalemi müdürü Mehmed Vâsıf Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecidi).— Birinci Şûbe : Mümeyyiz Ali Es'ad Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), mümeyyiz Mahmud Sırrı Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî), bir doktor kaymakam.— İkinci Şûbe : Dr. Kapril Bey (mîralay, II. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Hüseyin İhsan Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), Mustafa Nâilî Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), hepsi doktor bir kaymakam, bir binbaşı, bir sağ kolağası.— Sıhhiyye Teftiş Komisyonu : Dellasuda Fâik Paşa (eczâcı ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Nikolaki Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Dr. İsâ Rûhi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Râşid Paşa (eczâcı mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Pavlaki Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Lambiki Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Sâlih Paşa (eczâcı mîrmîrânı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Dr. Aleksandr Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Mahmud Nâmi Bey (mîralay, I. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Ahmed Ferhad Bey (mîralay, V. Osmânî ve Mecîdî), bir doktor kaymakam.— Umûr-ı Sıhhiyye-i Hayvâniyye Komisyonu : Reîs Mehmed Gaalip Bey (baytar mîralay, II. Mecîdî), bir baytar binbaşı.

Muhâsebât Dâiresi : Masârifât-ı umûmiyye-i askerîyye nâzırı ve umûm mütekaaidîn ve eytâm ve erâmil-i askeriyye umûru nezâretî müfettişi Sâ-

(*) Kemâleddin Bey (Üsküdar, 1870 - Ankara, 1927), dünyaca tanınmış, en büyük Türk mimarlarından biri. Almanya'da mimari tahsil etti. Mükemmel Arabca, Fransızca, Almanca biliyordu. Yaptığı binâlar için ansiklopedilere bakınız.

deddin Paşa (müşir, murassâ Osmânî ve Mecîdi), birinci kısım reîsi Ali Rızâ Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), ikinci kısım reîsi Ahmed Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Şükrü Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Salâhaddin Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), birinci muâvin Sâdeddîn Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), ikinci muâvin Süleyman Muhyiddin Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî); mümeyyizler : Galib Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Cevdet Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Süleymân Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), Re'fet Efendi (mütemâyiz), 2 sâniye.— İkinci Şûbe : Müdür Rif'at Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdi), muâvin Subhi Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III Mecîdî), ser-veznedâr Hacı Mehmed Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî); mümeyyizler : Cemal Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Hâfız Halil Bey (ûlâ, II Osmânî ve Mecîdî), Nesîb Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), Ali Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî), Rızâ Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), 2 sâniye, bir sâlise.— Üçüncü Şûbe : Müdür Tevfik Bey (ûlâ, III Osmânî, II. Mecîdî), 2 sâniye.— Dördüncü Şûbe : Müdür Hacı Sâlim Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci muâvin Mehdi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), ikinci muâvin Cemal Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), mümeyyiz Şerefeddîn Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), bir sâniye.— Altıncı Şûbe (V. Şûbe yoktur) : Müdür Râsim Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), birinci muâvin Hacı Vasfi Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), ikinci muâvin Şevket Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî).— Şûbe-i Mahsûsa (tahsîsât-ı mestûre) : Müdür Şevket Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), muâvin Ali Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye mümeyyiz.— Tahrîrât Kalemi : Müdür Tevfik Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), mümeyyizler : Mehmed Ali Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Memduh Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), Ismet Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye, bir rütbesiz.— Tahsılât Komisyonu : Reis Hâlid Bey (mîralay, IV. Osmânı, III. Mecîdî), bir binbaşı.

Dâire-i Askerîyye müdürü İsmail Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî). Seraskerlik yâverleri : 2 kaymakam, 2 binbaşı, bir süvârî yüzbaşısı.— Telgraf ve Posta Merkezi : Müdür Re'fet Bey (ûlâ, IV Osmânî, II. Mecîdî), bir sâniye bir sâlise.— Askerî Matbaa (*) : Kaymakam bir müdür.

Birinci Orduy-ı Hümâyûn (Istanbul) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reis Ahmed Şükrü Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), tahrîrât kalemi başkâtibi Ali Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), tahrîrât kalemi mümeyyizi Ali Cemal Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, IV. Mecîdî), müfettiş Hacı Mehmed Şâkir Efendi (Istanbul pâyesi, II Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Mehmed Fuad Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Yûsuf Ken'an Paşa (mirlivâ, IV. Osmânî, III Mecîdî, Dr Mehmed Âfî Bey (mîralay), bir binbaşı, bir sâniye.— İkinci Şûbe : Nüfûs mümeyyizi Hüseyin Rif'at Bey (ûlâ sânîsi, III Osmânî), yoklama mümeyyizi Bekir Galib Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, IV Mecîdî), 2 kaymakam, bir piyâde kaymakamı.— Levâzım

(*) Askeri kitap ve broşürler dışında, çok sayıda, çoğu değerli askeri tarihimize ait eserler basmıştır ki, bunlar, *Büyük Türkiye Tarihi*'nde faydalanılan kitaplardandır Sonradan bu ilmî seviye düşmüştür.

Dâiresi : Reîs Âtıf Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî).— Levâzım Birinci Şûbesi : Müdür Tevfik Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), mümeyyiz Hâfız Yûsuf Zihni Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2 binbaşı.— Levâzım İkinci Şûbesi : Müdür Kemal Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecîdî), birinci muâvin Sâlim Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir alay kâtibi ikinci muâvin.— Levâzım Üçüncü Şûbesi : Müdür Tahsîn Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidî), birer alay emîni, birinci mülâzım, mülâzım.— Levâzım Dördüncü Şûbesi : Müdür Bahâ Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, V. Mecîdî), bir binbaşı, bir alay emîni.

İkinci Orduy-ı Hümâyûn (Edirne) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reis Mehmed Zeki Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), başkâtip Hüseyin Hasib Efendi (ûlâ sânîsi, III. Os. ve Mec.), bir kaymakam, 3 sâniye bir binbaşı, 3 kolağası.— Levâzım Dâiresi : Reis Mustafa Rızâ Paşa (mirlivâ, II. Osmânî).— Levâzım Birinci Şûbe : Müdür Necîb Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), muâvin Mehmed Nûri Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî) vezne müdürü Râsim Efendi (mütemâyiz, IV Osmânî, III. Mecîdî) bir sâlise.— Levâzım İkinci Şûbe : Müdür Aziz Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), bir sâlise muâvin.— Levâzım Üçüncü Şûbe : Müdür Ahmed Fikri Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmâni ve Mecîdi).

Üçüncü Orduy-ı Hümâyûn (Selânik) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reis Hasan Vasfi Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Ali Rızâ Paşa (mirlivâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), 2. Şûbe : müdürü Mehmed Hamdi Bey (miralay), 1. şûbe başkâtibi İdris Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2. şûbe nüfûs mümeyyizi Süleymân Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecidî), 2 kaymakam, 5 binbaşı, 6 kolağası.— Levâzım Dâiresi : Reîs Ali Hâşim Paşa (mirlivâ, III. Mecidî).— Levâzım Birinci Şûbe : Müdür Nazıyf Efendi (ûlâ, IV. Mecidî), muâvin Yûsuf Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni ve Mecidî), vezne müdürü Ali Şevkı Bey (mütemâyiz, V. Mecîdî), 2 sâniye.— Levâzım İkinci Şûbe : Mehmed Cemal Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), İzzet Basri Efendi (mütemâyiz), bir sâniye.— Levâzım Üçüncü Şûbe : Bir râbia.— Levâzım Dördüncü Şûbe : Bir sâniye.

Dördüncü Orduy-ı Hümâyûn (Erzincan) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reis Hüseyin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecidi), muâvin Osman Mâcid Bey (mîralay), bir kaymakam, 4 sâniye, bir binbaşı, 2 kolağası. - Levâzım Dâiresi : Reis Edhem Paşa (mirlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî).— Levâzım Birinci Şûbe : Müdür Ali Galib Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdi), birinci muâvin Derviş Re'fet Efendi (ûlâ sânisi, V. Mecîdî), bir sâniye, 3 sâlise.— Levâzım İkinci Şûbe : Müdür Galib Bey (ûlâ, II. Osmânî, I Mecîdî), 2 sâniye.— Levâzım Üçüncü Şûbe : Bir sâniye müdür.— Levâzım Dördüncü Şûbe : Bir sâniye müdür.

Beşinci Orduy-ı Hümâyûn (Şâm) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reis Ali Râif Paşa (mirlivâ, II Osmânî ve Mecîdî), 2. şûbe müdürü İsmail Kâmi Bey (mîralay, III. Osmâni ve Mecîdî), 1 şûbe başkâtibi Yahyâ Fehmi Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), 2. şûbe mümeyyizi Yahyâ Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidi), 2. şûbe mümeyyizi Tevfik Bey (mütemâyiz), bir kaymakam, bir sâlise, 2 kolağası.— Levâzım Dâiresi : Reis Ali Rızâ Paşa (mirlivâ).— Levâzım Birinci Şûbe : Müdür Mustafa Fehmi Efendi (ûlâ, III. Osmâni ve Mecidi), birinci muâvin Ahmed Tevfik Efendi (ûlâ III Osmânî), ikinci

muâvin Âbidin Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), vezne müdürü Hâlid Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), bir sâniye.— İkinci Şûbe : Birinci muâvin Mustafa Sabri Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), ikinci muâvin Mehmed Hilmi Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), müdür makamı açık.— Üçüncü Şûbe : Müdür Halîl Efendi (ûlâ sânîsi, V. Mecîdî).— Dördüncü Şûbe : Müdür Nûri Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).

Altıncı Orduy-ı Hümâyûn (Bağdâd) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Mehmed Neş'et Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 2 kaymakam, 2 binbaşı, bir kolağası, bir sâlise, bir râbia; birinci şûbe başkâtibi Hüseyin Hüsnü Efendi (mütemâyiz).— Levâzım Dâiresi : Reîs Şâmil Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Levâzım Şûbesi : Müdür Fevzi Efendi (ûlâ sânîsi), vezne müdürü Mehmed Tevfîk Efendi (ûlâ sânîsi), 3 sâniye, bir sâlise.— İkinci Şûbe : Müdür Emîn Efendi (mütemâyiz), 2 sâniye.— Üçüncü Şûbe : Bir sâlise Müdür.— Dördüncü Şûbe : Müdür Hüseyin Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Yedinci Orduy-ı Hümâyûn (San'â/Yemen) Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Reîs Mustafa Remzi Bey (mîralay, IV. Osmânî), birinci şûbe başkâtibi Emîn Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), 2 sâniye, bir binbaşı, bir kolağası.— Levâzım Dâiresi : Reîs Kâzım Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Levâzım Birinci Şûbe : Müdür Hurşîd Efendi (ûlâ, II. Osmânî), bir sâniye muâvin.— İkinci Şûbe : Müdür Mehmed Tevfîk Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), birer sâniye, sâlise, râbia.— Üçüncü Şûbe : Bir sâniye müdür, bir kolağası.— Dördüncü Şûbe : Bir alay kâtibi müdür.

Jandarma Dâiresi : Reîs Münir Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Şevkı Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Zıyâ Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), İsmail Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Ârif Bey (mîralay, IV. Osmânî ve III. Mecîdî), başkâtip Hüseyin Hüsnü Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Âsım Bey (ûlâ sânîsi), Hacı İsmail Hakkı Bey (alay beyi, II. Osmânî ve Mecîdî), Hâmid Bey (alay beyi, III. Osmânî ve Mecîdî), Mustafa Bey (alay beyi, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Kalem müdürü Neş'e Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, II. Mecîdî), mümeyyizler : Hâlid Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), Sâlih Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Ahmed Münir Bey (mütemâyiz), Raûf Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), bir sâniye, bir sâlise.— Birinci Muhâsebe Kısmı : Müdür Eşref Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), mümeyyizler : Ârif Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Sâdeddîn Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), Hasan Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), Sâlih Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), Salâhaddin Bey (mütemâyiz, V. Mecîdî), Hidâyet Efendi (mütemâyiz), 2 sâniye.— İkinci Yoklama ve Jurnal Kısmı : Müdür Osmân Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), muâvin Âsım Efendi (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), mümeyyiz Nâilî Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), 3 sâniye, bir sâlise.— Evrak Kalemi : Veznedâr Ali Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), bir sâniye, bir sâlise.— Jandarma Dâiresi'nin diğer yüksek memurları : Blond Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Çörçil Bey (alay beyi, III. Osmânî ve Mecîdî), Hacı Nûri Paşa (mirlivâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2 jandarma binbaşısı, 2 yüzbaşı, 2 süvârî yüzbaşısı, 3 birinci mülâzım, bir rütbesiz.

Tophâne-i Âmire

(1907'de Tophâne Müşîrliği ve Askerî Mektepler Nezâreti Teşkilâtı)

Tophâne-i Âmire müşîri ve Umûm Mekâtib-i Askeriyye-i Şâhâne nâzırı Mustafa Zeki Paşa (müşîr, hepsi murassâ İmtiyâz, İftihâr, Osmânî, Mecîdî).

Harbiyye Dâiresi : Reîs Hüseyin Necib Paşa (ferik, I. Osmânî, murassâ Mecîdî); Dr. Hacı Emin Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Şevkı Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Ali Refik Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Sâlim Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Nûh Hilmi Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), İsmail Cemil Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mustafa Nûri Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), İbrahim Edhem Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 5 kaymakam.

Tecrübe Dâiresi : Reîs Hurşid Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî); Sâmi Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ali Refik Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Rüşdü Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), bir kaymakam, 2 binbaşı, bir kolağası, bir yüzbaşı.

Dîvân-ı Harb Dâiresi : Reîs İsmail Hakkı Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî); İskender Bey (mîralay), İsmail Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hasan Rızâ Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ali Hamdi Bey (mîralay), Bahri Bey (mîralay), 3 kaymakam, bir binbaşı, bir alay emîni.

Ebniye (Binâlar) Komisyonu : Reîs Hüseyin İhsan Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Nûri Bey (mîralay, IV. Osmânî), 2 binbaşı.

Sevk Komisyonu : Reîs Mehmed Âsım Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), bir binbaşı.

Müşîriyyet Yâverleri : Ser-yâver Hakkı Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2 kaymakam, 5 binbaşı.

Mübâyaât-ı Müstâcele (Acele Alım) Komisyonu : Reîs Edhem Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hâfız Bahri Bey (mîralay, II. Osmânî, III. Mecîdî), Mustafa Bey (mîralay, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Ahmed Muhtar Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir binbaşı.

Diğer Yüksek Subaylar : Resim-hâne mütehassısı Venikomb Paşa (ferik, IV. Mecîdî), Zeytinburnu fabrikası müdürü Ali Galib Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), sanâyî alayları öğretimine memur Andre Bertiye Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Eğehâne mütehassısı Engson Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), Barut-hâne-i Âmire müdürü Abdullah Vahyî Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Adapazarı Hendek hızar fabrikası müdürü Osman Bey (mîralay, III. Mecîdî), Zeytinburnu fabrikası müdürü Mustafa Nazıyf Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), merkez anbârı müdürü Bahri Bey (mîralay, III. Mecîdî), Hicâz yolu inşaatı komisyonu reîsi Said Bey (mîralay, III. Mecîdî), tâmîr-hâne-i hümâyûn müdürü Ârif Zeki Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), tüfeng-hâne-i âmire mütehassısı Avgust Gayzer Bey (mîralay), 17 kaymakam, 32 binbaşı.

Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn : Dâhıliyye müdürü Mustafa Râgıb Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Mehmed Emin Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), dâhıliyye birinci zâbiti Mehmed Reşid Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), 5 kaymakam, 10 binbaşı profesör.

Sanâyî Tugayı : Kumandan Ahmed Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Ârif Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), 7 kaymakam, 3 binbaşı, bir alay emîni (6 taburlu mütehassıs işçi ve usta yetiştiren tugay).

Tophâne-i Âmire Muzıkası : 2 binbaşı.

Seyyâr Topcu Birinci Livâsı : Kumandan Hacı Ali Tâlib Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Şerefeddîn Efendi (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 4 kaymakam, 4 binbaşı, bir alay emîni (4 tabur ve 2 alaylı).— *Seyyâr Topcu Süvârî Taburu :* Kumandanı binbaşı.

Seyyâr Topcu İkinci Tugayı : Kumandan Rızâ Paşa (mîrlivâ, III. Mecîdî), II. Osmânî), III. Alay kumandanı Hasan Bey (mîralay), bir kaymakam, 6 binbaşı, bir alay emîni (4 tabur ve 2 alay).

Seyyâr Topcu Üçüncü Tugayı : Kumandan Hüseyin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), V. seyyâr topcu alayı kumandanı Ali Rızâ Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), bir kaymakam, 6 binbaşı, bir alay emîni; Dr. Ahmed Efendi (bâlâ, IV. Osmânî) (4 tabur ve 2 alay).

İstihkâm Alayı : Hasan Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir kaymakam, 5 binbaşı, bir alay emîni (4 taburlu).

Istanbul Boğazı : Muhâfız İsmail Hakkı Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvin İbrahim Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir kaymakam, 4 binbaşı, bir alay emîni (muhâfız paşanın emrinde 4 taburlu müstakil bir topcu alayı vardır).

Çanakkale Boğazı : Muhâfız Mustafa Mazhar Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), Çanakkale İstihkâmları Topcu Tugayı kumandanı Ahmed Nûreddin Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî), tugayın birinci alay kumandanı Mehmed Fâik Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), ikinci alay kumandanı Hacı Ali Celâleddin Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), 3 kaymakam, 8 binbaşı, 2 alay emîni (4'er taburlu 2 alay).

Bolayır İstihkâmları Topcu Alayı : 2 kaymakam, 2 binbaşı (2 taburlu alay).

Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları : Rodos, Sakız, Midilli, Limni vs.) *Kılâı* (Kaleleri) *Topcu Livâsı* (Tugayı) : I. Alay kumandanı Hamza Râzî Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), II. Alay kumandanı Mehmed İzzet Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Ahmed Zıyâ Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, V. Mecîdî), 3 kaymakam, 10 binbaşı, 2 alay emîni (4'er taburlu 2 alay).

Gümüşsuyu Hastahânesi : Başhekim Dr. Selâmî Paşa (ferik, III. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Dr. Hâşim Paşa (ferik, III. Mecîdî), Op. Dr. Hâzım Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Dr. Osman Zühdü Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, V. Mecîdî), Dr. Süleyman Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Jozef Bey (mîralay, III. Mecîdî), Dr. Manol Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Bekir Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Zekerîyâ Bey (mîralay), Dr. Ali Muzaffer Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 4 kaymakam, 4 binbaşı doktor, operatör veya eczâcı, küçük rütbeli pek çok doktor.

Zeytinburnu Hastahânesi: Başhekim Dr. Ahmed Sâlim Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), muâvini Dr. Şerefeddin Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî).

Liman Hastahânesi: Başhekim Dr. Corci Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Çanakkale Hastahânesi: Başhekim Dr. Mustafa Nâil Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), muâvini doktor kaymakam.

Muhâsebe Kalemi: Muhâsebeci Edhem Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), müdür Hacı Kemal Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), birinci kısım mümeyyizi Sâdık Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), ikinci kısım mümeyyizi Halîl Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), üçüncü kısım mümeyyizi Hacı Said Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî).

Vezne Kalemi: Müdür Hacı İsmail Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-veznedâr Kâzım Kadri Bey (ûlâ sânîsi), bir sâniye ikinci veznedâr.

Mektûbî Kalemi: Mektubcu Hacı Senâî Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), birinci kısım mümeyyizi Hacı Hüsnü Efendi (ûlâ), ikinci kısım mümeyyizi Âgâh Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), üçüncü kısım mümeyyizi Refik Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Harbiyye Dâiresi Kalemi: Müdür Vefik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), birinci kısım mümeyyizi Hüsnü Bey (ûlâ, II. Mecîdî), ikinci kısım mümeyyizi Ferîd Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Tecrübe Dâiresi Kalemi: Müdür Yûsuf Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), ikinci kısım mümeyyizi Nûri Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Yoklama Kalemi: Müdür Mehmed Âtıf Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), üçüncü kısım mümeyyizi Hidâyet Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Rûznâmçe Kalemi: Müdür Fâik Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), üçüncü kısım mümeyyizi Sâlih Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî).

Jurnal Kalemi: Müdür Mehmed Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), üçüncü kısım mümeyyizi Nûman Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî).

Evrak Kalemi: Müdür Cemil Bey (ûlâ, II. Mecîdî), ikinci kısım mümeyyizi Nûri Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), avukat Reşîd Efendi (bilâd-ı hamse mollası, III. Mecîdî), bir sâniye.— Birinci dâire-i hisâbiyye kalemi başkâtibi Afîf Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî).— Merkez Anbârı Kalemi: Başkâtip Reşid Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), 2 sâniye, bir sâlise.— Ebniye Komisyonu başkâtibi Hâfız Şükrü Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî).— 3 sâniye, 2 sâlise ve küçük rütbede pek çok sivil memur.

Gazhâne: Müdür Ahmed Nâmık Efendi (ûlâ, IV. Osmânî), Halîl Efendi (mütemâyiz, V. Mecîdî), bir sâniye, bir sâlise.

Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne ve Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne: Umûm mekâtib-i askeriyye-i şâhâne müfettişi Germiyanoğlu Zülüflü İsmail Paşa (I. ferik, murassâ Osmânî ve Mecîdî), umûm mekâtib-i askeriyye-i şâhâne ikinci nâzırı Rızâ Paşa (ferik, murassâ Osmânî ve Mecîdî),

Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne ve Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne kumandanı Servet Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî).— Muallimler (profesörler) : bir bâlâ, bir ûlâ, 3 ferik, bir mîrlivâ, 3 mütemâyiz, 3 mîralay, 2 sâniye, 8 kaymakam, bir sâlise, 18 binbaşı; yardımcı muallimler ; 22 kolağası, 19 yüzbaşı, 4 birinci mülâzım, 3 sivil; disiplin subayları : bir mîrlivâ, bir mîralay, bir binbaşı, 3 kolağası, 4 yüzbaşı, 10 birinci mülâzım; doktorlar : bir mîrlivâ, bir mîralay, bir sâlise, 2 râbia, bir kolağası, bir birinci mülâzım; memurlar : bir ûlâ, bir ûlâ sânîsi, bir mütemâyiz, 2 sâniye, 4 sâlise, 3 binbaşı, bir alay emîni, 4 râbia, bir alay kâtibi, bir tabur kâtibi, 3 rütbesiz sivil; bir alay müftüsü imam; Mekteb-i Harbiyye Matbaası memurları : bir sâlise, bir kaymakam, 2 binbaşı, 6 kolağası, 3 yüzbaşı, 4 mülâzım.

Der-Saâdet İdâdî-i Harbiyye-i Şâhânesi (Kuleli Askerî Lisesi) : Müdür Ali Rızâ Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), dâhıliyye müdürü Hasan Hayri Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), erkân-ı harb reîsi (kurmay başkanı) Şevkı Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, II. Mecîdî).— Öğretmen kadrosu : bir mîrlivâ, 4 sâlise, 5 kaymakam, 3 binbaşı, 8 kolağası, bir tabur imâmı, 6 yüzbaşı, 6 birinci mülâzım, bir sivil, bir imam.— 2 kaymakam, 3 sivil doktor.— Disiplin subayları : 3 binbaşı, 3 kolağası, 4 yüzbaşı, 5 birinci mülâzım, bir mülâzım.— Rüşdiyye (orta okul) kısmı öğretmenleri : 5 mütemâyiz, 2 sâniye, 2 sâlise, 2 binbaşı, 7 kolağası, 19 yüzbaşı, 14 birinci mülâzım, 4 mülâzım, 8 sivil, 13 imam-hatib; disiplin subayları : 5 binbaşı, bir kolağası, 9 yüzbaşı, 16 birinci mülâzım, bir mülâzım.

Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne : Nâzır Hüseyin Hüsnü Paşa (I. ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), ders nâzırı Dr. Mahmud Hakkı Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), müdür Dr. Es'ad Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Profesör ve doçentler : bir müşîr, 8 ferik, 11 mîrlivâ paşa doktor, 13 mîralay, 7 kaymakam, 13 binbaşı bey doktor, 25 kolağası, 14 yüzbaşı, bir birinci mülâzım, bir mülâzım efendi doktor.— Bir mîrlivâ, bir sâlise, bir râbia, 2 yüzbaşı eczâcı.— Disiplin subayları : bir mîralay, 2 binbaşı, 3 kolağası, 6 yüzbaşı, 9 birinci mülâzım.— Memurlar : 2 ûlâ, bir ûlâ sânîsi, bir sâniye, bir alay emîni.— Tıbbiyye-i Askeriyye Matbaası : Bir binbaşı, 3 râbia, 2 kolağası, 3 birinci mülâzım, bir mülâzım.

Der-Saâdet İdâdî-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhânesi (Istanbul İmparatorluk Askerî Tıb Lisesi) : Müdür Dr. Zekâî Paşa (mîrlivâ, III. Osmâni ve Mecîdî), dâhıliyye müdürü Ali Tevfik Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî).— Öğretmenler : Bir ûlâ sânîsi, bir mîrlivâ, bir mîralay, 3 kaymakam, 2 binbaşı, 8 kolağası, 10 yüzbaşı, 3 birinci mülâzım, 2 sivil (çoğu doktor), bir imam.— Bir binbaşı, bir birinci mülâzım, bir sivil tedavi doktoru.— İnzibat subayları : Bir binbaşı, 2 alay emîni, 4 yüzbaşı, 5 birinci mülâzım, bir mülâzım.— Memurlar : Bir kolağası, bir tabur kâtibi, bir birinci mülâzım.

XX. Asır Başlarında Türkiye İmparatorluk Ordusu

Seraskerliğe bağlı büyük birlikler ve bu birliklerin karargâhlarının bulunduğu merkezler şunlardı *(Almanach de Gotha, 1909,* s. 1136, 1145-6) :

«Hâssa Ordusu» denilen I. Orduy-ı Hümâyûn (Istanbul) (kumandanı : Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa-zâde Müşîr Mahmud Muhtar Paşa, Meşrûtiyet'te bahriyye nâzırı oldu).

II. Orduy-ı Hümâyûn (Edirne) (I. Ferik Nâzım Paşa, Sadrâzam Âlî Paşa'nın damadı, sonra başkumandan vekîli ve harbiyye nâzırı oldu, Bâbıâlî Vak'ası'nda Enver Paşa tarafından katledildi).

III. Orduy-ı Hümâyûn (Selânik) (I. Ferik Mahmud Şevket Paşa, sonradan sadrâzam oldu).

IV. Orduy-ı Hümâyûn (Erzincan) (Müşîr Abdullah Paşa).

V. Orduy-ı Hümâyûn (Şâm) (Ferik Osman Paşa),

VI. Orduy-ı Hümâyûn (Bağdâd) (Ferik Mehmed Paşa),

VII. Orduy-ı Hümâyûn (San'â/Yemen) (Müşîr Ahmed Feyzi Paşa).

Hicâz Müstakil Fırkası (tümeni) (Mekke) (Mîrlivâ Ali Paşa).

Afrika Müstakil Fırkası (tümeni). (Trâblusgarb) (Müşîr Abdullah Paşa, Trâblusgarb valisi ve müstakil fırka kumandanı).

Istanbul muhâfızı : Ferik Hasan Tâhir Paşa, Istanbul Boğazı muhâfızı : Ferik Hakkı Paşa, Çanakkale Boğazı muhâfızı : Ferik Mazhar Paşa, Çatalca Müstahkem Mevkı' Kumandanı : Ferik Mehmed Paşa, Serez kumandanı (Bulgarlar'ı gözlemiye memur) : Müşîr İbrahim Paşa, Yunan hududu kumandanı (Inaselitza) : Ferik Hüsnü Paşa, Sırbistan hududu kumandanı (Taşlıca) : Ferik Cevad Paşa, Karadağ hududu kumandanı (İşkodra) : İşkodra valisi olan zât, İzmir muhâfızı : Ferik Tevfik Paşa, Basra Körfezi muhâfızı (Basra) : Ferik İzzet Paşa.

1880, 1886, 1888 ve 1904 kanunlarına göre askerlik mecburîdir. Bedel verilebilir. Yedek subaylık yoktur. Hazarda Istanbul'da oturanlar askere alınmaz. Bedel 50 altındır; bu meblâğı verenler 3 ay eğitildikten sonra terhîs edilirler (Atatürk devrinde de bedel vardı). Askerlik piyâdede 3, süvârî ve topcuda 4 yıldır. Bahriyede 3 yıldır. Bu müddet sonunda terhîs edilirler. Terhis müddetinden 6 yıl sonrasına kadar «ihtiyât»ı, ondan sonraki 9 yıl «redif», ondan sonraki 2 yıl da «mustahfız»ı teşkîl eder. Bu adla anılan sınıflar, seferberlikte, bu sıraya göre askere alınır. Terhisi üzerinden 17 yıl geçmiş kişi, savaşta askere alınamaz (ilk defa Birinci Cihan Harbi'nde bu kaide bozulmuştur). Silâh altında bulunan askere «nizâmiyye askeri» denilir. Devlet, yılda en az 70.000 kişiyi askere alır. Tezkire bırakılabilir (istiyen nefer = er, orduda kalır ve

meslek olarak askerliği seçebilir). Yedek subaylık 1914'e kadar meçhul olduğu için, tahsilliler ve memurlar askere alınmamaktadır. Subayların hepsi meslek subayıdır. Hâlâ Harbiye, Mühendishâne gibi askerî okullardan çıkmamış subaylar vardır, bunlara «ağa» denilir. Halk «alaylı zâbit» demektedir. Bunların arasında savaşlarda tecrübe edinmiş çok değerli alaylı subaylar bulunduğunu kabûl etmek zarureti vardır. Paşalar arasında bile böyleleri vardır. Fakat sayıları gittikçe azalmaktadır.

Merkezi Mekke'de olan ve doğrudan doğruya seraskerliğe bağlı Hicâz müstakil tümeninin kuruluşu şöyledir : 17 piyâde taburu, 2 dağ topcu taburu, 3 kale topcu taburu, süvârî jandarma birlikleri. Merkezi Trâblusgarb'de olan doğrudan doğruya seraskerliğe bağlı Libya müstakil tümeninin kuruluşu ise şöyledir : 17 piyâde taburu, 4 taburlu bir topcu alayı, bir süvârî tugayı (her biri 10 bölüklü 2 alaydan müteşekkil). Libya tümeninin daha kuvvetli tutulmasına sebeb, İtalyan emelleridir. İtalya, bu tümenin 1911'de akıl almaz bir gaflet eseri olarak İttihad ve Terakki hükûmeti tarafından Yemen'e gönderilip Türkiye'nin iki misli büyüklüğünde olan bu muazzam ülkenin tamamen açık bulundurulması üzerine istilâya cesaret etmiş, bir avuç Türk subayı (Kurmay Binbaşı Enver, Kurmay Binbaşı Fethi (Okyar), Kurmay Kolağası Mustafa Kemal Beyler), koca ülkeyi aralarında cephelere bölmüş, Arab assubaylar kullanarak halkı silâh altına almış, bu derme çatma mukavemetle bile İtalyanlar'a aylarca kan kusturmuşlardır. Bir yıl uğraştıktan sonra muazzam İtalyan ordu ve donanması, kıyıları ve limanları ele geçirmiş, fakat içeriye doğru bir kaç kilometre bile ilerliyememiştir. 1915-18'de Libya cephe kumandanlığına Birinci Ferik (Orgeneral) Osman Fuad Paşa (Efendi) getirilmiştir ki, V. Murâd'ın torunudur, 1973'te Osmanlı Hânedânı'nın şefi (en yaşlı şehzâde) olarak ölmüştür. Osman Fuad Efendi'yi İtalyanlar ve Müttefikler, bütün gayretlerine rağmen Libya'dan atamamışlardır. Alman denizaltıları, sık sık techizat getiriyordu. Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman Osman Fuad Efendi, hâlâ savaşıyordu. 3 Mart 1924 kanunu ile Osmanoğulları'nın sürgünü başladığı zaman Efendi, seyahat maksadıyle Avrupa'daydı. Atatürk, hususî olarak kendisine bir kurmay subayla elden mektup gönderip, silâh arkadaşı için istisna yapamadığını, özür diliyerek bildirmiştir. Fuad Efendi'nin sürgünden istisnasını Atatürk düşünmüş, fakat İnönü tarafından vaz geçirilmiştir (İnönü, Mütareke'de mîralay iken Fuad Efendi'nin İstanbul'daki sarayında bir kaç ay misafir kalmıştı).

7 Ordu'ya gelince: Sulh zamanında bu ordular gerçekte birer nizâmiyye kolordusu hâlinde idiler. Harb zamanında (seferde), buna 2 redif kolordusu ile bir müstahfız tümeni ekleniyordu. Seferde her ordu 3 kolordu + bir tümen şeklinde planlanmıştı. Hazarda ise nizâmiyye askeri, tam teşekküllü olarak elde tutuluyordu. Seferde ise 14 redif kolordusu teşekkül ediyordu. Bu 14 redif kolordusunun 10'u 64, 2'si 55 (VI. Ordu), 2'si 48 (II. Ordu) taburlu oluyordu. Seferde her ordunun 2 redif kolordusu 11 tümen teşkil ediyordu. Gene her orduda 4 nizâmiyye tümeni zâten mevcûd olduğu ve bir de seferde müstahfız tümeni teşkîl edileceği için sefer hâlinde 7 Ordu'nun her birinin teşekkülü şöyleydi: 4 nizâmiyye + 11 redif + 1 müstahfız tümeni = 16 tümen X 7 = 112 tümen + 2 müstakil tümen = 114 tümen. Topyekûn olmıyan büyük bir savaşa Türkiye, bu kadro ile girecekti. 114 tümenin hepsi piyâde idi. Bazı Süvârî tümenleri olduğu gibi, ordu, kolordu ve tümenler içinde süvârî tugay ve alayları, keza topcu tugay ve alayları, istihkâm alay ve taburları bulunuyordu. Ancak 1904'te bazı kolordulara 2 yerine birine bir, birine 3, birine 4, birine 5 nizâmiye tümeni verildi. Bu suretle ortaya 5 fazla nizâmiye tümeni çıktı. Bu şekilde tam seferberlik hâlinde tümen sayısı 117'ye yükseltilmiş oldu. Şu halde tam seferberlikte 7 ordu, 21 kolordu ve 117 tümen, hazarda ise 7 ordu ve 35 nizâmiyye tümeni vardı.

Şimdi bir tümenin teşkilâtına iniyorum: Bir piyâde tümeni 4 taburlu 4 alay + bir avcı taburu ile bağlı birliklerden (topcu, istihkâm vs.) kuruluydu. Bu suretle bir piyâde tümeninde 17 tabur vardı. 4 piyâde alayı ikişer ikişer iki livâ (tugay) teşkîl ederlerdi. Her tümende bu suretle 2 tugay bulunuyordu.

Sayıları az olan süvarî tümenleri ise 3 tugaydan kurulu idi. Her tugay 2 alay olduğuna göre bir süvârî tümeninde 6 alay vardı. 1903'de bir kolorduya bir, diğer bir kolorduya ise 2 ek süvârî alayı daha verildi. Bu şekilde bazı süvârî tümenlerinde alay sayısı 7'ye çıktı. Fakat süvârî birliklerinin mevcudu, -bütün dünyada olduğu gibi- piyâde birlikleri derecesinde sayıca dolgun değildi. 1903'te eklenen bu 3 süvârî alayına «Hamîdiyye Hafif Süvârî Alayları» deniliyordu. Tamamen Kürdler'den müteşekkildi ve gerçekte Doğu Anadolu'daki Ermeni çetecilerine karşı - Kürdler'in bitip tükenmek bilmez istekleri yerine getirilerek ve muntazam orduyu çete savaşına sürmemek için - kurulmuştu. Bu 3 alayın bir hususiyeti daha vardı: Buradaki subaylar, muvazzaf Türk subayları değil, Kürd beyleri ve bey-zâdeleri idi. Bunlara

asteğmenden albaya kadar süvârî subaylığı pâyeleri ve imtiyazları verilmişti. Yalnız bu subaylıkları, sadece kendi alaylarında geçerli idi. Kendi alayları dışında rütbelerinden istifade etmeleri veya kendi alayları dışında başka bir birlikte kullanılmaları mümkün değildi. II. Abdülhamîd'e has tedbirlerden biri olan bu 3 alayın «başıbozuk» olduğunu iddia eden Ermeni hâmîsi Büyük Devletler, bunların ilgası için Bâb-ı Âlî'yi, hattâ Yıldız'ı çok tazyik ettilerse de, kulak asılmadı. İkinci Cihan Harbi'nde bu şekilde bir çok devletin çeşitli karakterde birlik kurduğunu burada hatırlatmak isterim.

Bir piyâde alayında 10 bölük olduğu halde (bazan 13 bölük), bir süvârî alayı 5 bölükten ibaretti.

Bir topcu alayı ise 3, fakat bazan 4 veya 2 taburlu idi. Her taburda 3 batarya (topcu bölüğü) vardı. Bu suretle bir topcu alayında ortalama 10, fakat bazan 13 veya 7 batarya oluyordu. İki topcu alayı bir araya getirilip bir topcu tugayı teşkil ediliyordu. Her ordunun 20 bataryalı bir topcu tugayı vardı. Ayrıca 3 çakılı topcu tugayı daha vardı (kale veya istihkâmlarda).

II. ve III. kolordulara -topcu alayları dışında- birer obüs alayı verilmişti. Bir obüs alayı, 6 batarya idi (2 tabur).

İstihkâm birliklerine gelince : Her orduya bir istihkâm taburu veriliyordu. Bazı ordularda henüz sadece bir istihkâm bölüğü bulunuyordu. Doğrudan doğruya Tophâne Müşîri'ne bağlı istihkâm alay ve taburları da vardı; bunlar seferde icab eden birliklerin emrine verilmek üzere merkeze bağlı tutuluyordu.

Her ordunun bir veya iki nakliye taburu ile 2 telgraf-telefon bölüğü vardı. V. ordunun 2 fazla nakliye taburu vardı. Orduda ayrıca 5 itfaiye taburu bulunuyordu.

Hazarda bir taburda 400 ilâ 600 er mevcuttu. Piyâde 5 ve 9 kartuşlu 7,65 ve 9,5 milimetrelik Mauser tüfekleri ile donatılmıştı. Bir süvârî bölüğü hazarda 60 ilâ 120 attan müteşekkildi.

İtalya, bir müddetten beri Libya üzerindeki emellerini açığa vurunca, burasını bir nizâmiyye tümeni ile savunmakta zorluk çekeceğini düşünen II. Abdülhamîd, yerlilerden milis teşkilâtı kurmaya başladı. Eğitilen Libyalı Arablar, seferde 17 piyâde taburu ve 6 hafif süvârî alayı (hepsi 30 süvârî bölüğü) teşkil edeceklerdi. Bu 6 süvârî alayına da «Hamîdiyye Alayları» denildi. Arab eşrâfından bu alaylarda geçerli olmak üzere subaylar alındı.

1930'da bile Mussolini'ye baş eğmiyen, ancak hava kuvvetleri ile bastırılabilen Libya savunma gücü, böylece ve bir kaç yıl içinde meydana getirildi. Mussolini, Hamîdiyye Alayları'nın bu sabık alaylı subayı şeyhlerden yakaladıklarını tayyareden çöllere atıp Arablar'a göz dağı vermek suretiyle ancak 1935'lere doğru bütün Libya'ya hâkim olabildi. Bu iş, tamamen Türk eseridir. Libya, İkinci Cihan Harbi'nden sonra istiklâline kavuşup II. Abdülhamîd'in Orta Afrika'da ajanları olan Senûsîler kral olduktan sonra, 1955 yıllarına kadar ülkede, Türkiye'ye iltihâk etmek istiyen bir siyasî parti vardı. Büyük şehirlerde Türkce'yi unutmuş çok kuloğlu (babası Türk asker, annesi Libyalı Arab) vardı ve vardır. Kaddâfî rejimi, Libya'da bu Türk dostluğunu öldürdü.

Topcu 15 tugaya ayrılmıştı. Bu 15 topcu tugayı 35 topcu alayından müteşekkildi. Hepsi 271 batarya idi. Her bataryada, hazarda olsun, seferde olsun, 6 top bulunuyordu = 1.626 top. Bu 271 bataryanın ordulara dağılışı şöyle idi : I. Ordu 39, II. Ordu 58, III. Ordu 77, IV. Ordu 39, V. Ordu 26, VI. Ordu 17, VII. Ordu 7, Trâblusgarb tümeni 6, Hicâz tümeni 2 batarya.

Kale topçusu ise 146 batarya idi ve bunun 79 bataryası seraskerliğin değil Tophâne müşîrliğinin emrindeydi. Geri kalan 24 batarya I., 11 batarya III., 23 batarya IV., 3 batarya V., 3 batarya VII. Ordu'nun, 3 batarya da Hicâz tümeninin emrindeydi. Bu bataryalarda 146 X 6 = 876 top vardı. Bu suretle ordunun elinde 1.626 seyyar + 876 çakılı olmak üzere 2.502 top bulunuyordu. Deniz ve merasim topları bunun dışındaydı.

Ordulardaki istihkâm birliklerinin toplamı şöyle idi : I. Ordu'da 5 tabur, II.'de 2 tabur, III.'de 1 tabur, IV.'de 1 tabur, V.'de 1 bölük, VI.'da 1 bölük, VII.'de bir bölük.

Tophâne Müşîri'nin emrinde 63 sanâyî bölüğü, bir tugay hâlinde teşkilâtlanmıştı. Bu birliklerde mütehassıs işçi ve usta yetiştiriliyordu.

Jandarma 544 piyâde ve 200 süvârî bölüğü olarak teşkilâtlanmıştı.

Orduda 519 piyâde taburu bulunuyordu.

1908'e doğru 410.000 kara askeri ile 50.000 jandarma silâh altındaydı. Bunlara Hamîdiyye hafif süvârî alaylarının mevcutları dahil değildi. Bu alaylar, standart hâle getirilemediği için, muntazam orduya dahil edilmiyordu.

Harb hâlinde imparatorluğun 1.683.000 asker çıkaracağı hesaplanıyordu. Fakat bu rakamın 123.000'i muntazam askerî eğitim görmemişti: 40.000 Hamîdiyye Kürt gönüllüsü, 40.000 Libyalı Arab Hamîdiyye gönüllüsü, 40.000 Arnavud gönüllüsü ve 3.000 Lübnanlı.

Mısır kuvvetleri bu hesabın dışında tutulmuştu. Zira bir harb hâlinde Mısır'ın İngiltere'den yakasını kurtarıp imparatorluk ordusunda görev alabileceği şüpheliydi. Kırım ve 93 harblerine Mısır birlikleri katılmıştı ama, o sırada Mısır'da İngilizler yoktu. Mısır'ın 1908'e doğru çoğu Türk (veya Türk'leşmiş, Türkçe konuşan Arnavut, Çerkes ve Abaza) olmak üzere 709 subayı, ücretli 123 İngiliz subayı, 18.381 askeri bulunuyordu. Ayrıca 207 polis subayı, 3.127 polis, 153 jandarma subayı, 1.697 jandarma bulunuyordu.

Türk zâbıta kuvvetleri, yukarıda verilen rakamların dışındadır.

Meşrutiyet'ten sonra bazı değişiklikler yapıldı (*Almanach de Gotha, 1912*, s. 1.150, 1.159-60). İtalyan ve Balkan harblerinin arifesinde kolordular ve kumandanları şöyleydi:

I. Kolordu (Istanbul, Zeki Paşa), II. Kolordu (Tekfurdağı = Tekirdağ, Şevket Paşa), III. Kolordu (Kırkkilise = Kırklareli, Yûsuf Ken'an Paşa), IV. Kolordu (Edirne, Hamdi Paşa), V. Kolordu (Selânik, Tahsin Paşa), VI. Kolordu (Manastır, Fethi Paşa), VII. Kolordu (Üsküb, Câvid Paşa), VIII. Kolordu (Şâm, Fâik Paşa), IX. Kolordu (Erzurum, Fevzi Paşa), X. Kolordu (Erzincan, Avni Paşa), XI. Kolordu (Van, Muhlis Paşa), XII. Kolordu (Musul, Es'ad Paşa), XIII. Kolordu (Bağdâd, Ali Rızâ Paşa), XIV. Kolordu (San'â/Yemen, Ali Rızâ Paşa), Libya müstakil tümeni (Trâblusgarb, Neş'et Bey), Hicâz müstakil tümeni (Mekke, Münir Paşa).

Ordu kumandanlıkları kaldırılmış, 3 ordu ilga edilmiş, 4 ordu müfettişliği meydana getirilmişti: I. Ordu Müfettişliği (Istanbul, I-IV. kolordular), II. Ordu Müfettişliği (Selânik, V-VIII. kolordu ve ayrıca 22-24. tümenler), III. Ordu Müfettişliği (Erzurum, IX-XI. kolordular), IV. Ordu Müfettişliği (Bağdâd, XII-XIII. kolordular). Yemen kolordusu ile Trâblusgarb ve Hicâz tümenleri, bu 4 müfettişlikten hiçbirine bağlanmamıştı. 10 kolordu 3 tümenli, 4'ü (IX, XI, XII, XIII) ise 2 tümenli idi. Bu suretle 40 hazar tümeni bulunuyordu. Seferde 58 redif piyâde tümeni daha teşekkül ediyordu.

1911'de Harbiye Nezâreti Teşkilâtı

1911'de Balkan Harbi'nin arifesinde, II. Meşrutiyet'in harbiye nezâreti teşkilâtını kısaca gözden geçireceğiz *(Sâl-Nâme, 1327, 66. Sene,* s. 240-75).

1908 Meşrutiyeti'nden 1922'de imparatorluğun düşmesine kadar 14 yıl kimseye müşîr (mareşal) rütbesi verilmemiştir. Askerlikten sadrâzam olan 4 zâta usûlen verilen müşîr rütbesi bunun dışındadır: Mahmud Şevket Paşa ile Mütareke'de Ahmed İzzet, Ali Rızâ ve Sâlih Paşalar'a bu şekilde müşîrlik verilmiştir. Bunlardan Ahmed İzzet ve Rızâ Paşalar, 1908'den önce II. Abdülhamîd devrinde zâten müşîr, Mahmud Şevket ve Sâlih Paşalar ise birinci ferik idiler; Meşrutiyet'te dördünün de rütbesi ferik'liğe indirilmişti. İmparatorluğun son 14 yılında birinci ferik (orgeneral) rütbesi bile ancak bir kaç kişiye, Enver ve Cemal Paşalar gibi Parti ileri gelenlerine verildi. Ferik rütbesi verilenler bile azdır. T.B.M.M. ise, 1921'de Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'ya ve 1922'de Fevzi (Çakmak) Paşa'ya müşîr (mareşal) rütbesi verdi. Atatürk, Sakarya'dan sonra, müşîr rütbesi ve «Gazi» unvânı aldı. Sakarya'da feriklikten birinci ferikliğe yükselen Çakmak ise, Büyük Zafer'de birinci feriklikten müşîrliğe yükseldi. Atatürk, mîrlivâ iken, hiç ferik ve birinci ferik olmadan müşîr olmuştur. Bunun suçu kendisinde değildir. Zira İttihadcılar, bu muhalif generale, mîrlivânın üzerinde rütbe vermemişlerdir. Bir mîrlivânın normal görevi ise ya tugay, ya tümen kumandanlığıdır. Halbuki Mustafa Kemal'e daha yarbayken tümen kumandanlığı, mîrlivâ iken bir çok değişik ordu kumandanlığından başka son defa ordular grubu (3 ordu) kumandanlığı verilmişti. II. Osmânî ve kılıçlı I. Mecîdî nişanlarını almıştı. Bu anormallik, rütbe ile görev arasındaki büyük farklılık, İttihad ve Terakki hükûmetinin kıskançlığındandır. Bu devrede 2 Alman orgeneraline Türk hizmetine geçince müşîr pâyesi verilmiştir: Liman von Sanders ile Falkenheim'a ki, bu ikincisi, Türkiye hizmetine geçmeden az önce, I. Cihan Harbi'nin dünya ölçüsünde en büyük askerî mevkiinde, Almanya imparatorluk orduları başkumandanlığında bulunmuştu. Türk hizmetindeki diğer bir Alman askeri de von der Goltz Paşa idi ama, ona müşîr rütbesini daha II. Abdülhamîd vermişti; I. Cihan Savaşı'na giren Türk kurmay subaylarının hepsinin hocası idi. Savaşın ortalarına doğru Türk hizmetinden ayrılan ihtiyar von der Goltz'u Kayser, Belçika askerî umumî valiliğine getirdi. Türk ordu hizmetine giren yabancı mütehassıs subaylar, kendi üniformalarını kesin şekilde giyemezlerdi.

Rütbeleri ne ise o rütbenin Türk üniformasını, sınıfları neyi icab ettiriyorsa fes veya kalpağı giyer, orduda «Bey», mîrlivâ ve daha yukarı rütbedekiler «Paşa» diye anılırlardı. İmparatorluk devrinde bunun istisnası olmamıştır.

II. Abdülhamîd'in en son müşîrlik verdiği birinci ferikler şunlardır: Dr. Cemil (Topuzlu) Paşa, Ali Rızâ Paşa (sadrâzam), Ahmed İzzet Paşa (sadrâzam), Mahmud Muhtar Paşa (Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu). Bunlardan son üçünü İttihadcılar ferik, Cemil Paşa'yı ise mîralay yaptılar. Cemil Paşa, askerlikten istifa etti, padişah tarafından sivil paşa yapıldı. Nişanlar için de İttihadcılar, rütbeler derecesindeki kıskançlığı göstermişlerdir. Bir çok nişan geri alınmıştır.

Meşrutiyet'te Tophâne Müşîrliği kaldırıldı, harbiye nezâretine verildi. Seraskerlik, «harbiye nezâreti» adını aldı. Şimdi 1911 ve 1912 yılının ilk yarısındaki durumu görelim (yalnız mîralay = mütemâyiz = albay ve daha yukarı rütbede görevlileri alıyorum) :

Harbiye nâzırı : Yâver-i Ekrem Mahmud Şevket Paşa (ferik, murassâ Osmânî ve Mecîdî) (sonradan sadrâzam oldu), müsteşar Fuad Paşa (mîrlivâ, I. Osmânî ve Mecîdî) ; erkân-ı harbiyye-i umûmiyye reîsi Ahmed İzzet Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî) (sonradan sadrâzam oldu); Şûrây-ı Askerî üyeleri : Nâzım Paşa (birinci ferik) (sonradan harbiye nâzırı ve başkumandan vekîli oldu, Sadrâzam Âlî Paşa'nın damadıdır), Abdullah Paşa (birinci ferik) (bu da II. Abdülhamîd'in son müşîrlerinden idi).

Tahrîrât Dâiresi : Müdür Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Cemâl Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), 2. kısım mümeyyizi Cemal Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), 3. kısım mümeyyizi Refik Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Şifre Kalemi.— Tercüme Kalemi : Müdür Feyzullah Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî).— Sicill-i Me'mûrîn Kalemi : Birinci kısım mümeyyizi Rif'at Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Evrak Odası : Müdür Naim Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), muâvin Haydar Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî).— Hukuk Müşâvirliği.

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Dâiresi : İkinci Reîs Mahmud Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), başkâtip Nedim Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), 1. Şûbe müdürü Pertev Bey (mîralay, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2. Şûbe müdürü Ali Rızâ Bey (mîralay, III. Osmânî, IV. Mecîdî), 3. Şûbe müdürü Ziyâ Bey (mîralay, II. Osmânî, III. Mecîdî), 4. Şûbe müdürü Mehmed Tevfik Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), 6. Şûbe müdürü İsmail Kâmi Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), 7. Şûbe müdürü Mehmed Zeki Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), başkâtip muâvini Şevket Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), 3. kısım mümeyyizi Azîz Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî).

Piyâde Dâiresi: Reîs Ferid Paşa (ferik, II. Osmânî, IV. Mecîdî), başkâtip İzzet Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî).— Birinci Zâbitân (Subaylar) Şûbesi : 1. kısım mümeyyizi Feyzi Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2. kısım mümeyyizi İhsân Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî).— İkinci Ahz-ı Asker (Askere Alma) Şûbesi : 1. kısım mümeyyizi Ahmed Şerîf Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî).— Üçüncü Kuvve-i Umûmiyye Şûbesi : 2. kısım mümeyyizi Abdullah Efendi (mütemâyiz).— Dördüncü Fen Şûbesi : Müdür Sâdık Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî).— Nezâret emrinde bir mitralyöz bölüğü.

Süvârî Dâiresi: Reîs Sâlih Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve I. Mecîdî), başkâtip Nizâmeddin Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Hâlid Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2. kısım mümeyyizi Ahmed Nazıyf Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî).— Üçüncü Şûbe : Müdür Subhi Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— 1. Ordu süvârî müfettişi : İzzet Paşa (ferik), II. Ordu süvârî müfettişi Süleyman Fâik Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), III. Ordu süvârî müfettişi Emin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Topçu Dâiresi: Reîs Ali Refik Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Cemal Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî).— Birinci Şûbe : 2. kısım mümeyyizi Mustafa Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî) (4 şûbe ve her şûbe kısım'lara ayrılmış).

Ağır Topçu Müfettiş-i Umûmîliği Dâiresi: Müfettiş-i umûmî İbrahim Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Üçüncü Şûbe : 2. kısım mümeyyizi Tevfik Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî).

Sıhhiyye Dâiresi: Reîs Dr. Nâil Bey (mîralay), başkâtip Necib Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Birinci Sicil ve Muâmelât Şûbesi.— İkinci Kuvve-i Umûmiyye ve Eczâ ve Mâlzeme-i Sıhhiyye Şûbesi : Müdür Dr. Âbidin Bey (mîralay, III. Osmânî, IV. Mecîdî), 3. kısım mümeyyizi Salâhaddin Bey (mütemâyiz, V. Mecîdî).— Üçüncü Fen Şûbesi : Müdür Dr. Lambiki Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), başmüfettiş Dr. Abdülmecîd Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî).— Sıhhiyye Merkez Deposu : Müdür Mahmud Bey (eczâcı mîralay).— Umûr-ı Baytariyye Müfettiş-i Umûmîliği : Müfettiş-i umûmî Şevkı Bey (baytar mîralay, IV. Mecîdî).

Kıtaât-ı Fenniyye ve Mevâkı-i Müstahkeme Müfettiş-i Umûmîliği: Müfettiş-i umûmî Hüseyin Hüsnü Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Nûri Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), başkâtip Hâşim Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Kıtaât-ı Fenniyye Şûbesi.— Mevâkı-i Müstahkeme (Müstahkem Mevkı'ler) Şûbesi.— Muâmelât Şûbesi.

Muhâkemât Dâiresi: Reîs Yâver Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Hamdi Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Şâkir Efendi (Istanbul pâyesi, II. Osmânî, I. Mecîdî) vs.— Tahrîrât kalemi : Nâci Bey (ûlâ), 1. kısım mümeyyizi Nihad Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî).

Muhâsebât-ı Umûmiyye Dâiresi: Müdür Muhyiddin Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Hasan Şevket Bey (ûlâ sânîsi).— Birinci Büdce Şûbesi : Müdür Cemal Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, IV. Mecîdî), muâvin Şerefeddîn Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî).— İkinci Kontrol ve

Tedkıyk Şûbesi : Müdür Muhyiddin Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Üçüncü Şûbe : Müdür Subhi Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî), 2. kısım mümeyyizi Ahmed Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî).— Dördüncü Hey'et-i Teftîşiyye ve Hisâbât-ı Atîka (Eski Hesaplar) Şûbesi : Müdür Ismet Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî).— Evrak Kalemi : Mahzen-i evrak (arşiv) mümeyyizi Yahyâ Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, V. Mecîdî).— Hey'et-i Teftîşiyye : I. Ordu müfettişliği hisâbât ve muâmelât müfettişi Şükrü Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), II. Ordu müfettişi Cemal Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî), IV. Ordu müfettişi Sâlih Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), Hicâz, Yemen ve Trâblusgarb müfettişi Galib Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), IV. Ordu müfettiş muâvini Seyfi Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, V. Mecîdî).

Levâzımât-ı Umûmiyye Dâiresi : Reîs İsmail Hakkı Bey (*) (mîralay), başkâtip Mustafa Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Birinci Şûbe (Maâş ve Harc-ı Râh) : Müdür Hüsnü Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), birinci kısım mümeyyizi Hacı Galib Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî).— İkinci Şûbe (Muayyenât).— Üçüncü Şûbe (Melbûsât ve Techîzât).— Dördüncü Şûbe (İnşâât ve Tâmîrât) : Müdür Ahmed Sırrı Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî).— Beşinci Şûbe (Sevkıyyât ve Nakliyyât) : Müdür İrfan Bey (mîralay, IV. Osmânî), 2. kısım mümeyyizi Kadri Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî).— Altıncı Şûbe (Muâmelât).— Yedinci Şûbe (Te'diyyât) : Müdür Besim Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), muâvin Saîd Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî).

İntihâb-ı Küttâb-ı Askeriyye Komisyonu : Nezâretin yüksek sivil 14 memurundan müteşekkil. Nezârete alınacak sivil memurları seçen komisyon.— *Ikrâz Komisyonu :* Başkâtip Hasan Tahsin Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— *Matbaa-i Askeriyye.*

Istanbul Merkez Kumandanlığı : Merkez kumandanı Şehâbeddin Bey (mîralay).— Tahrîrât Kalemi.— İnzıbât-ı Askerî Bölüğü.— Müsâfir-hâne-i Askerî.— Tevkıyf-hâne-i Askerî.

Mekâtib-i Askeriyye (Askerî Okullar) : Müfettiş-i umûmî Tevfik Paşa (ferik), mümeyyiz Edhem Efendi (ûlâ sânîsi).— Erkân-ı Harbiyye Mektebi.— Harbiyye Mektebi.— Topçu Mektebi.— Kuleli Îdâdîsi.— Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye.— Baytar (askerî) Mektebi.— Piyâde mektebleri müfettişi Ahmed Hamdi Paşa (mîrlivâ, III. Mecîdî).— Piyâde Endâht (atış) Mektebi.— İhtiyât Zâbitânı (yedek subay) Mektebi.— Istanbul Küçük Zâbitân (assubay) mektebi.— Istanbul Küçük Zâbitân İbtidâî (assubay ilk) Mektebi.— Edirne Küçük Zâbitân Mektebi.— Selânik Küçük Zâbitân Mektebi.— Beyrût Küçük Zâbitân Mektebi.— Erzincan Küçük Zâbitân Mektebi.— Binicilik (süvârî subay) Mektebi (müdür Bop Bey, mîralay, II. Mecîdî).— Süvârî Küçük Zâbitân Mektebi.— Levâzım Mektebi.— Dâire-i Harbiyye Mektebi.— Askerî Rüşdiyye (ortaokul) (Istanbul).— Askerî İdâdî (lise) bulunan diğer imparatorluk şehirleri : Edirne, Erzincan, Bur-

---

(*) Topal İsmail Hakkı Paşa. Meşhur İttihadcı. Bütün Birinci Cihan Harbi sırasında levâzım dâiresi reîsliğinde kalmış ve akıl almaz yolsuzlukları ile bütün imparatorluğun nefretini kazanmıştır.

sa, Bağdâd, Şâm, Manastır, Trâblusgarb.— Askerî rüşdiyye (ortaokul) bulunan diğer imparatorluk şehirleri : Edirne, Erzincan, Bursa, Bağdâd, Şâm, Manastır; Erzurum, Üsküb, İşkodra, Bitlis, Beyrût, Haleb, Diyâr-ı Bekr, Selânik, Sıvas, Süleymâniyye, San'â (Yemen), Taiz (Yemen), Trabzon, Kastamonu, Konya, Van, Mâmûrretülazîz (Elâzığ).

I. Kolordu (Istanbul) : Kumandan Zeki Paşa (ferik, IV. Osmânî), erkân-ı harbiyye reîsi (kurmay başkanı) Dâmâd Hâfız İsmail Hakkı Bey (binbaşı, IV. Osmânî ve Mecîdî), idâre hey'eti reîsi Ömer Lutfi Bey (mîralay), I. süvârî tugayı kumandanı İshak Paşa (mîrlivâ), II. süvâri tugayı kumandanı Mustafa Bey (mîralay).

II. Kolordu (Tekfurdağı = Tekirdağ) : Kumandan Şevket Paşa (mirlivâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Ömer Fahreddin Bey (mîralay, III. Mecîdî), idâre hey'eti reîsi İzzet Sârım Bey (mîralay).

III. Kolordu (Kırkkilise = Kırklareli) : Kumandan Yûsuf Ken'an Paşa (mîrlivâ), erkân-ı harbiyye reîsi Zıyâ Bey (mîralay, III. Osmânî, IV. Mecîdî), III. süvârî tugayı kumandanı Mehmed Said Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî).

IV. Kolordu (Edirne) : Kumandan Ahmed Hamdi Paşa (ferik, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Mahmud Beliğ Bey (kaymakam, IV. Osmânî, III. Mecîdî), hey'et-i idâre reîsi Aziz Bey (mîralay), IV. süvârî tugayı kumandanı Selim Bey (mîralay, IV. Osmânî, V. Mecîdî), V. süvârî tugayı kumandanı İbrahim Bey (mîralay).

V. Kolordu (Selânik) : Kumandan Hasan Tahsin Paşa (ferik), erkân-ı harbiyye reîsi Salâhaddin Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî), hey'et-i idâre reîsi Yâkub Zihni Bey (mîralay), VI. süvârî tugayı kumandanı Tayyar Bey (mîralay, III. Mecîdî).

VI. Kolordu (Manastır) : Kumandan İbrahim Fethi Paşa (ferik), erkân-ı harbiyye reîsi Ârif Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), VII. süvârî tugayı kumandanı Şevket Bey (mîralay, IV. Osmânî ve Mecîdî).

VII. Kolordu (Üsküb) : Kumandan Câvid Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Said Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), VIII. süvârî tugayı kumandanı Mehmed Ârif Bey (mîralay).

VIII. Kolordu (Şâm) : Kumandan Mehmed Fâik Paşa (mîrlivâ). erkân-ı harbiyye reîsi Nûri Bey (mîralay, IV. Osmânî, II. Mecîdî), IX. süvârî livâsı kumandan Seyyid Paşa (mîrlivâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî).

IX. Kolordu (Erzurum) : Kumandan Fevzi Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Rızâ Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî).

X. Kolordu (Erzincan) : Kumandan Ali Avni Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Cemâleddin Bey (kaymakam, IV. Osmânî, III. Mecîdî), X. süvârîsi tugayı kumandanı Mehmed Zâhid Bey (mîralay, IV. Mecîdî).

XI. Kolordu (Van) : Kumandan Muhlis Paşa (ferik, II. Osmânî, III. Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Cemal Bey (kaymakam), XII süvârî tugayı kumandanı Emin Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî).

XII. Kolordu (Mûsul) : Kumandan Ahmed Es'ad Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Cevdet Bey (kaymakam, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

XIII. Kolordu (Bağdâd) : Kumandan Ali Rızâ Paşa (mîrlivâ), erkân-ı harbiyye reîsi Râsim Bey (mîralay, III. Mecîdî), hey'et-i idâre reîsi İzzet Bey (mîralay), XIV. süvârî tugayı kumandanı İzzet Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

XIV. Kolordu (San'â/Yemen) : Kumandan Mehmed Ali Paşa (mîrlivâ, III. Osmânî ve Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi İhsan Bey (mîralay, IV. Osmânî, III. Mecîdî), hey'et-i idâre reîsi Ahmed Bey (mîralay).

42. Müstakil Fırka (Tümen) (Trâblusgarb/Libya) : Kumandan ve Trâblusgarb valisi İbrahim Edhem Paşa (müşîr, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Neş'et Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî).

43. Müstakil Fırka (Tümen) (Mekke/Hicâz) : Kumandan Münir Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), erkân-ı harbiyye reîsi Süleyman Fethi Bey (*) (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî).

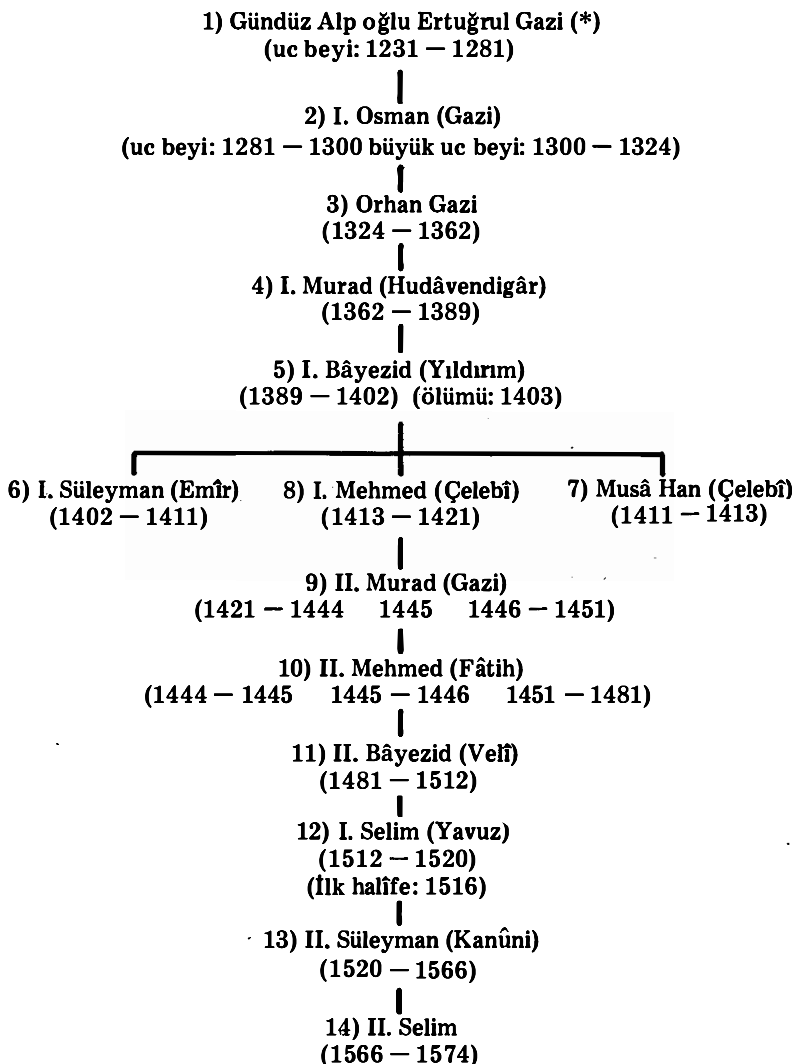
İmâlât-ı Harbiyye : Müdîr-i umûmî ve reîs Nâzım Paşa (ferik, I. Osmânî ve Mecîdî), 2. reîs Şükrü Bey (mîralay, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Vefik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 2. kısım mümeyyizi Hacı Hayri Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), muhâsebe kalemi müdür muâvini Hacı İsmail Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), veznedâr Kâzım Bey (ûlâ sânîsi), terceme ve tahrîrât kalemi müdürü Ferid Bey (ûlâ sânîsi III. Osmânî, II. Mecîdî), 2. kısım mümeyyizi Hâzım Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, V. Mecîdî).— Ebniye ve Sevk Komisyonları.— Mülkiyye ve Askeriyye Kuyûdât Kalemi başkâtibi Zîver Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî).— Evrak Kalemi 2. kısım mümeyyizi Nûri Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî).— Umûm fabrikalar ressâmı Venikom Paşa (ferik, II. Osmânî, IV. Mecîdî), fişek fabrikası müdürü Mehmed Bey (mîralay, III. Osmânî, II. Mecîdî), mermi fabrikası müdürü Tahsin Bey (mîralay), tıpa fabrikası müdürü Hüseyin Râmiz Bey (mîralay, III. Osmânî ve Mecîdî), dumansız barut fabrikası müdürü Hakkı Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî), sanâyî alayı kumandanı Mehmed Bey (kaymakam, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Jandarma Dâiresi : Umûm jandarma kumandanı Hilmi Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip Memduh Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî).— 3 Şûbe.— Müfettiş-i umûmî Robilan Paşa (birinci ferik), Istanbul jandarma müfettişi İbrahim Edhem Bey (mîralay), Istanbul jandarma mektebleri müdîr-i umûmîsi Mehmed Ali Bey (kaymakam) (Istanbul'da 3 jandarma okulu vardır : zâbitân, zâbitân nâmzed ve efrâd-ı cedîde mektebleri).

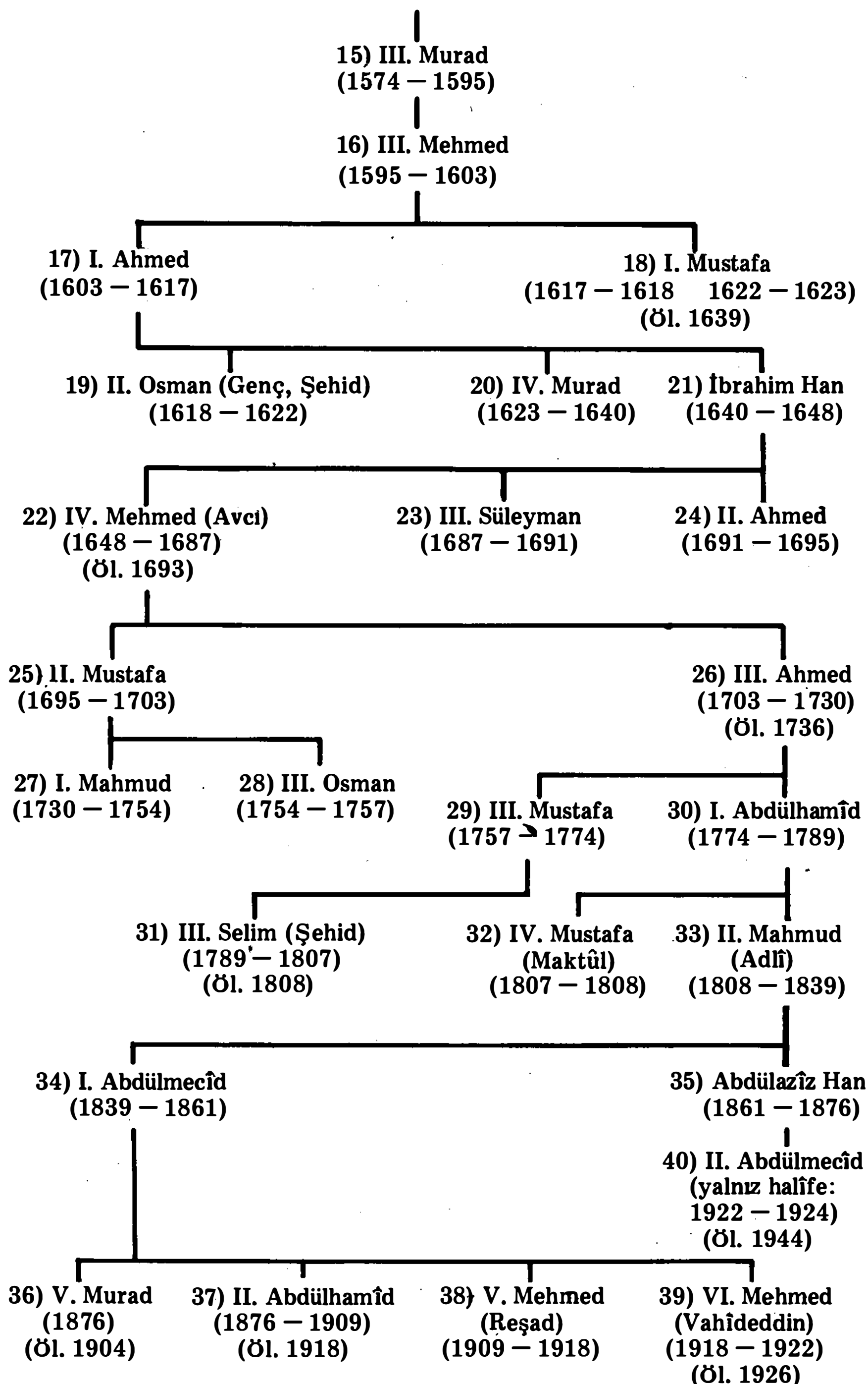
DOKUZUNCU CİLDİN SONU

(*) Üsküdarlı erkân-ı harb mîralayı Süleyman Fethi Bey : 15 mayıs 1919'da Yunanlılar'ın İzmir'e çıktıkları gün «zito Venizelos!» diye bağırmadığı için süngüyle şehîd edildi. Cenazesine mîrlivâ rütbesi ve paşa unvânı verildi.

OSMANOĞULLARININ SOY KÜTÜĞÜ VE SALTANAT TARİHLERİ

(*) Muhtemelen: Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Bey.

15) III. Murad
(1574 — 1595)
16) III. Mehmed
(1595 — 1603)
17) I. Ahmed
(1603 — 1617)
18) I. Mustafa
(1617 — 1618 1622 — 1623)
(Öl. 1639)
19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618 — 1622)
20) IV. Murad
(1623 — 1640)
21) İbrahim Han
(1640 — 1648)
22) IV. Mehmed (Avci)
(1648 — 1687)
(Öl. 1693)
23) III. Süleyman
(1687 — 1691)
24) II. Ahmed
(1691 — 1695)
25) II. Mustafa
(1695 — 1703)
26) III. Ahmed
(1703 — 1730)
(Öl. 1736)
27) I. Mahmud
(1730 — 1754)
28) III. Osman
(1754 — 1757)
29) III. Mustafa
(1757 — 1774)
30) I. Abdülhamîd
(1774 — 1789)
31) III. Selim (Şehid)
(1789 — 1807)
(Öl. 1808)
32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807 — 1808)
33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808 — 1839)
34) I. Abdülmecîd
(1839 — 1861)
35) Abdülazîz Han
(1861 — 1876)
40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922 — 1924)
(Öl. 1944)
36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)
37) II. Abdülhamîd
(1876 — 1909)
(Öl. 1918)
38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909 — 1918)
39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918 — 1922)
(Öl. 1926)